

પ્રકાશક—

કેન ધર્મ પ્રસારક સંજ્ઞા,
ભાવનગર

શ્રી સુબલ્લનિવાસી માનવતા શેઠ દ્વિધાભાઈ પ્રેમચંદ્રના
ધર્મચત્વિ અ. સો. લીલાવતી બહેનના તરફથી
ઉદ્ઘરદિલ્લીની આર્થિક સંહાલથી.

મુદ્રક—

શ્રી. બુલ્લાભાઈ દાદાભાઈ.

આનંદ પ્રો. પ્રેસ-ભાવનગર

ઉદાર હીસની સખાવત

૧૫૨૩

આ શુક્ર સીંગતર કગતોમાં તેમજ ઉપાવવામાં જે
દલાઈ રહીયા જેથી મોટી રકમની સખાવત શ્રી મુળ
નિવાસી સુખખાત શુક્ર પ્રમથક સમથક જેઓ અદિતીય
નખાવની દના અને જેમનું નામ આપા દિદમા / નદી પલ
પ્રગાપાદિ દેસમાં પણ સુખસિદ્ધિ છે તે ખરી રીતે કલ્પત શક
કરના શુક્ર નરસન સર હીકાભાષ્યને આ કામ પરત્વે કરી
૭ તેનો સદુપયોગ અને અમારાથી બનતી રીતે કરો છે
આ જમન કાપામ સખાવેસો ગ્રન્થ બુદ્ધજીપરોત્તી જલ્પાત
તેનું આખતર ૨ ૫) આપણે કરવા બાદ તે ઉપાવીને
બદાર પાડવામાં બનતો પ્રવાસ કરો છે જેવા સખાવત-
બદાદર નરસનની કીર્તિમાં પ્રાદે અને પૂર્ણ આભારી હીએ આ
પુસ્તક સાથે તેમની ખમ્બેલી ભેટી લીધાવતીનું નામ જેડીને
અને કમ્પક બુદ્ધજી થવા હીએ જે નરસને આપા અનેક
શુભ કાર્યો તન મન બનથી કર્યા છે. સત્તુજન મદાતીયની
સમાધાનીમાં પણ અમણી તરીકે કામ બધ સારો લાભ લીધે
છે દલુ પળ બીજા અનેક શુભ કાર્યો કરવાનો હિત્સાદ મરણે
છે પરમકૃપાળુ પરમાત્મા જેમની સદૃશદિશા શિદ્ધિ કરો અને
તેમાં તેઓ કમિશ્ન થાઓ વધારા

અ. સી. શ્રીમતિ લીલાવતી જીન.

સુપ્રસિદ્ધ ગ્રેટ કીડાભાઈ પ્રેમચંદના ધર્મપત્ની-શ્રીમતિ.

આનંદ પ્રેસ—ભાવનગર

પ્રાસ્તાવિક એ બોલ.

શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક નભાએ, પ્રોફેસર ગ્લાન્જેનાપના “જૈનીઝમ્સ” (Jainism) નામના જર્મન ગ્રંથક્રમનો ગૂજરાતી અનુવાદ કરાવી પ્રકટ કરવા જે પ્રયાસ કર્યો છે તે જિજ્ઞાસુ જનસમાજ તરફથી ઉચિત આદર પામશે એવી આશા છે.

આ ગ્રંથનો ગૂજરાતી અનુવાદ કરાવવામાં અને છપાવી પ્રકટ કરાવવામાં આ પ્રસ્તાવનાના લેખકની જ મુખ્ય પ્રેરણા હતી તથા અનુવાદ વગેરેની વ્યવસ્થા પણ આ જનહસ્તકળ થઇ હતી તેથી આ પુસ્તક સાથે જે બોલ લખી આપવા માટે સભાના પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠાતા તથા જૈનગ્રંથોના પ્રકાશનને પ્રાણવાન વેગ આપનાર શ્રાવકરત્ન ધર્મબંધુ શ્રી કુંવરજીભાઈની આદરભરેલી આજ્ઞા થવાથી આ જે શબ્દો લખવામાં મને મારૂં કર્તવ્ય જ લાગે છે.

જૈનધર્મની સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યને લગતા છૂટા છૂટા વિષયો ઉપર તો અત્યાર સુધીમાં શોધક વિદ્વાનો તરફથી, યૂરોપમાં અને આપણા દેશમાં અગ્રેજ, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇટાલીયન વગેરે ભાષાઓમાં નાના મોટા સેકડો નિબંધો અને લેખો લખાયા છે અને પ્રકટ થયા છે પરંતુ એક જ પુસ્તકમાં જૈનધર્મના જિજ્ઞાસુને પ્રારબિક પરિચય કરવા માટે જોઈતી બધી બાબતોનો સર્વ સામાન્ય સંગ્રહ મળી આવે તેવું એકેય પુસ્તક અત્યાર સુધી લખાયું નહોતું એવા એક પુસ્તકની પુરતી કરવા માટે પ્રોફેસર ગ્લાન્જેનાપે પ્રસ્તુત ગ્રંથ લખવા પયત્ન કર્યો છે ગ્રંથકારનો ઉદ્દેશ, આ ગ્રંથમાં કોઈ ખાસ નવી નવી શોધો પ્રકટ કરવાનો નથી, પરંતુ જૈનધર્મીય ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને સ્થાપત્ય આદિ વિષયોમાં, પશ્ચિમમાં અને ભારતમાં જે કંઈ શોધખોળો અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થઈ છે, અને તેના પરિણામ રૂપે જે કંઈ વિચારો વિવેચક દષ્ટિએ પ્રકાશિત થયા છે તેમને એકત્ર સંકલિત રૂપમાં સંગૃહિત કરવાનો છે ગ્રંથકાર, જૈન-સાહિત્યના મહાન

અભ્યાસી પ્રેા દમન વાગેલીના ખાસ શિષ્ય છે અને જૈન-સાદત્તના
 ધણા સારા અભ્યાસી છે. હમ મધ જેવા સુદમ અને તે સાથે શુદ્ધ જાગૃતા
 વિધવનો ખાસ અભ્યાસ કરી એમણે પોતાના ધુનિવર્સિટીના અભ્યાસ-
 કરની પૂર્ણાકૃતિ કરી હતી, અને " હમ વિચાર " ઉપર *Das Lehro*
Vom Karma in der Philosophie der Jainas (જૈન તત્ત્વ-
 જ્ઞાનમાં હમ સિદ્ધાંત) એ નામનો એક વિસ્તૃત નિબંધ (Thesis)
 ધુનિવર્સિટી આજ્ઞા રજુ કરી સ્નાતક પદવી (Doctorate) મેળવી
 હતી. સન ૧૯૨૮ માં એમણે ભારતની યાત્રા પણ કરી હતી અને તે
 વખતે આપણા દેશની કેટલીક જૈન સરચાઓ અને અકિતઓની ખાસ
 મુલાકાત દ્વારા જૈનધર્મ અને સપ્રધાનોના વિશેષ પરિચય મેળવ્યો. દતેા
 તે વખતે એ અમદાવાદમાં પુસ્તકાલય મંદિરમાં આવતાં એમની સાથે મારો
 પ્રથમ પરિચય થયો અને તે બાદ અમારે વુ જમની થયો ત્યારે
 બંધિનામાં એ પરિચય સ્વવિશેષ થયો. અનેક વાર વિદ્યાનુ મિત્રોને ત્યાં સાથે
 મેઘાંનિ જમવાનો અને કથાકોના કથાકો સુધી ગમી-જતી કરવાનો પ્રસંગ
 મળ્યો. એમણે પોતાની કોએનિઅનમ ધુનિવર્સિટીમાં (જ્યાં એ હાલમાં
 પ્રોફેસર છે) આવજા અને એકાદ આખ્યાન આપવા માટે પણ સાર
 આમ તજુ હતું. હવે એ બધા ઉપરથી મને જણાય કે પ્રેા આજેનાપ
 જૈન સંસ્કૃતિના નવજન સંસ્કારનુકૃતિપૂર્વક અભ્યવન કરનારાઓમાંના એક છે
 અને તેથી જિમના આ મંજમાં ચિકિત્સક રૂતિ કરતાં સમ્રાજક રૂતિનોજ
 એમણે ખાસ ઉપયોગ કર્યો છે અને તેથી જૈન ધર્મના ઔરસિક જિયા
 મુની દૃષ્ટિએ આ મધ એક સારો માનકર્તક વજ રહે તેમ છે.

૫ અલગજ, આથી કેટલેએ એમ તો નજ માની હેવુ. મેઘાંનિ કે આ
 મંજમાં કેાઈ જાતની જૂથ કે આતિ હતી જ નહિ. માત્ર સંજોધની
 દૃષ્ટિએ પણ આમના અનેક વિચારો જૂથમરેજા કે આતિજનક હોવાનો
 સંભવ છે. તે પછી શુદ્ધ અજાણની દૃષ્ટિએ તો એમાં ધણીએ જેવી વિચતો
 જણાઈ અમારે કે જે આણેપાત્રક કે અકનાત્રક જેવી જણાય, પરંતુ આ
 વસ્તુસ્થિતિ તો આવી જાતના મંજો માટે સજા આપુ રહેવાની છે અને તે
 માટે દમેજા વાધવિવાદો અવકાસ રહેવાનો છે. તેથી અરા જિયાસુએનો
 એ જાનવમા એજ ધમ રહે છે કે આવી જાતના મંજોમા એ પોતાની
 માનવતા કે પરપરા કરતાં કિમ પ્રકારના વિચારો કે પ્રતિષ્ઠાનો જણાય
 તો તેમનો ધૈવ અને સહિષ્ણતાપૂર્વક જંગ અભ્યાસ કરવો અને વાસ્ત

વિક સત્ય શું છે તે નિર્વિકાર મને ખોળી કાઢવા અને તેને સપ્રમાણ અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ જ પ્રકાશમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરવો.

પશ્ચિમના શોધકો, તેમજ તદનુયાયી એતદેશીય શોધકો પણ જગતના જુના ધર્મો કે સપ્રદાયોનો અભ્યાસ, ધર્મજિજ્ઞાસુઓની માફક આધ્યાત્મિક તત્ત્વના અનુશીલનની દૃષ્ટિએ નથી કરતા પરંતુ માત્ર ઐતિહાસિક તત્ત્વના અનુશીલનની દૃષ્ટિએ કરે છે. ઐતિહાસિક અનુશીલનમાં મુખ્યત્વે પ્રત્યક્ષ અને બહુ તો પ્રત્યક્ષસવાદી અનુમાન પ્રમાણને જ ધ્યાન આપવામાં આવે છે આગમ પ્રમાણ કે આપ્તવચનની માન્યતાને તેમાં વિશિષ્ટ સ્થાન નથી એથી હૃદય આધ્યાત્મિક અનુશીલનમાં મુખ્યસ્થાન આગમ પ્રમાણ કે આપ્તવચનની માન્યતાને જ મળતું હોય છે તેથી આ બે અનુશીલનની પદ્ધતિ અને પ્રક્રિયામાં ઘણો મૌલિક તફાવત રહેલો છે એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે આ તફાવતને લીધે અમુક ધર્મ કે સપ્રદાયનો કોઈ એક મૂળભૂત સિદ્ધાંત કે વિચાર, આપ્તવચનની માન્યતા પ્રમાણે સૌથી વધુ મહત્ત્વનો હોઈ સ્વયંસિદ્ધ જેવો જણાતો કે મનાતો હોય તેજ સિદ્ધાંત કે વિચાર આધુનિક ઇતિહાસ-વિજ્ઞાનની માન્યતા પ્રમાણે સર્વથા અસિદ્ધ કે અપ્રધેય ગણી શકાય છે. તેથી માત્ર આગમ-પ્રમાણસિદ્ધ કેટલાક વિચારોને ઇતિહાસ-પ્રમાણની પદ્ધતિએ પરખી જોવાના કે માત્ર ઇતિહાસ-પ્રમાણસિદ્ધ કેટલાક વિચારોને આગમપ્રમાણની કસોટીએ કસી જોવાના પ્રયત્નમાં લાગેજ ઔચિત્ય રહેલું માની શકાય જેટલે અંશે આગમ અને ઇતિહાસનો સમન્વય કરી શકાતો હોય તેટલે અંશે તેમ કરવામાં સત્યનું વધુ સમર્થન થાય છે અને તેમ થવાથી સત્ય દર્શનની વધુ સમીપતામાં પહોંચાય છે પરંતુ જ્યાં એ બેનો સમન્વય ન થઈ શકતો હોય ત્યાં જિજ્ઞાસુએ, એ બે પ્રમાણોની પોતપોતાની પદ્ધતિએજ આગળ ચાલવું અને પોતાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને જગૃત રાખી તત્ત્વાનુસંધાન કર્યું કરવું અને છેવટે જ્યાં એ બેમાં મહદ્-વિરોધ જણાતો હોય ત્યાં પણ કોઈપણ પ્રકારના આભિનિવેશિક આગ્રહને વશ ન થતા તત્ત્વ તુ કેવલિ-ગમ્યમ્” એ પૂર્વાર્થિઓએ અનુસરેલી પ્રક્રિયાનું અનુસરણ કરી મધ્યસ્થ ભાવને લાજે.

જગતના સર્વ ધર્મોમાં આગમવચનને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે અને આગમવચન એજ ધર્મોનો આત્મા ગણી શકાય, પરંતુ આગમ-

વચન એ ધન્યજ્ઞાને કલ્પના જદા કે નકેના પાવા ઉપર રચાયેલું હોવાથી તેની પ્રતિષ્ઠા જનુ જ સકામરૂપ વિવાહારપદ અને અતિ સકૃષ્ઠિત મનાય છે ત્યારે ઇતિહાસ-વિદ્યાન છપત ઉપકરણો, પ્રત્યક્ષસવાદી સાધનો અને અવિ યિજ્ઞાન પરપરની સામગ્રીવડે સળંગેનું હોવાથી તેની પ્રામાણિકતા નિર્વિવાદ-રૂપે સર્વજ્ઞાપી સ્વીકારાય છે અને તેથી આધુનિક વિદ્યસમાજમાં ઇતિહાસ-વિદ્યાને હજારો આગમપ્રમાણ ઉપર વિજ્ય મેળવ્યો છે અને તેને એક રીતે વાનપ્રસ્થ મનાવ્યો છે ઇતિહાસની આજુ ચાવુરત ચક્રવર્તીની ખાફે સર્વ વિદ્યસમાજ ઉપર એક સરખી મનાય છે ત્યારે આગમવચનની આજુ માત્ર ફરફ માધ્યમિયોની ખાફે પોતપોતાના અતિ મર્યાદિત સંપ્રદાયિક મર્યાદામાં પલ્લુ અનેક વાદવિવાદો સાથે સ્વીકારાય છે

એ ઉપરાંત ધણી વખતે આગમ-પ્રતિપાદિત કેદલાક વિચારોનું સ્વરૂપ-આવિષ્કરણ ઇતિહાસ-વિદ્યાનની પદ્ધતિએ જેટલું સ્પષ્ટતાપૂર્વક થઈ શકે છે તેટલું સ્વયં આગમવચન ઉપર / નિર્ભર રહેવાથી નથી થતું એટલું જ નહિ પણ કેદલીકવાર તો કેવળ આગમવચનાવલગન ઉત્કૃષ્ટ જામરૂપ થઈ પડે છે અને સ્પષ્ટ સત્યને અસ્પષ્ટ મનાવી મૂકે છે ઇતિહાસ-વિદ્યાનની દૃષ્ટિના અભાવે ધણીવાર કેવળ આગમવચનનું છુદિને સકૃષ્ઠિત મનાવી મૂકે છે અને તેથી સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને જદલે કેવળ કઠામકપલ્લુ જ વધુ જોવાય છે એથી વિરૂદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ છુદિને વધુ ને વધુ વિકસિત મનાવે છે અને પરિણામે મન્યરજાલાને ખીચવે છે કે જે સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા પ્રધાન કારણભૂત છે જા રીતે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનું મહત્વ અનેક રીતે વધી જાય છે અને તેથી આધુનિક વિદ્વદ્વચે વિદ્યાના સર્વ પ્રદેશોમાં તેને એક રીતે પ્રમુખસ્થાન આપ્યું છે શોધક વિદ્વાનો જે જન્મવના ધર્મેણા અભ્યાસ કરે છે તે આગમવચનની સત્યાસત્ય સમજવા ખાતર નહિ, પરંતુ મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસમા કયા ધર્મને કયું સ્થાન છે અને કયા ધર્મે કેદલો શકો માનવસમાજના વિકાસક્રમમા આપ્યો છે તે જોણી કાઢવા ખાતર હોય છે અને જા રીતે ઐતિહાસિક પ્રમાણના આધારે સ્થાપિત થયેલા શોધ પણ વિચાર કે સિદ્ધાંતોના વિદ્વદ્વચે ખાતર સાથે સ્વીકાર કરે છે અને તેને હજારો જે શોધ આપતિ કે જૂલ બાધી બાવતી હોય છે તો તેનું દુસ્ત સંશોધન કરે છે પ્રાચીન કાળમાં જે સ્થાન ન્યાય કે તર્કપ્રમાણને પ્રાપ્ત હતું તે આજે ઇતિહાસ પ્રમાણને પ્રાપ્ત થયું છે. એટલે પૂર્વકાળમા જેમ તકેશાઓ પારચાથી પ્રભાવક પ્રશ્ન

ગણાતો તેમ આજે ઇતિહાસશાસ્ત્રનો પારગામી ‘ પ્રભાવક પુરુષ ’
ગણાવો જોઈએ

જૈન સમાજનો સાહિત્યોપાસક અને ધર્મોપદેશક જે ખાસ કરીને
લાગીવર્ગ છે તેમા આ ઇતિહાસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જરાયે નથી અથવા
અત્યદ્ય છે તેથી જૈનધર્મનું જગતના ઇતિહાસમા કયુ સ્થાન છે તે પોતે
જાણવા કે ખીજાને જાણાવવા અસમર્થ હોય છે અને એટલા માટે આ
ત્રથ જેવા ત્રથો ખુદ જૈન સંશોધકોના હાથે લખાઈ જગતને જૈનધર્મનો
યથાર્થ પરિચય કગવવામા મદદગાર થવા જોઈએ, તેને બદલે અન્ય
દેશી અન્ય ધર્મી અને અન્ય ભાષાભાષી વિદ્વાનોના હાથે લખાયેલા
ત્રથોદ્વારા જિજ્ઞાસુઓની જ્ઞાનપિપાસા પૂરી કરાય છે, પણ એમ ક્યાં
વગર છૂટકો નથી જ્યાં સુધી આપણે આટલી બધી જ્ઞાનસમૃદ્ધિ ન મેળવીએ
અને જગતમા આપણે આપણા જ્ઞાનની છાપ ન બેસાડીએ ત્યાં સુધી
આપણે અન્યના જ્ઞાનબળ ઉપર જ અવલબીને રહેવું પડશે.

આપણે ઇચ્છીએ તો આવા ત્રથોના વાચનથી આપણે આપણી
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો વિકાસ કરી શકીએ, પશ્ચિમના વિદ્વાનોની આલેખન
અને વિવેચન પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરી શકીએ અને પરિણામે આપણે
પણ આવી જાતનું નવીન સાહિત્ય સર્જી શકીએ

જૈન ભડારોમા હજીયે અગણિત પ્રમાણમા એવું સાહિત્ય-ધન દટા-
યેલું પડ્યું છે કે જે ઇતિહાસશાસ્ત્ર સંશોધકોના પરિશ્રમની વાટ જોઈ
રહ્યું છે જે દિવસે આપણે આપણા એ ધનને ખોદી કરી બહાર કાઢીશું
અને આધુનિક પદ્ધતિએ તેનું સંશોધન-પરિમાર્જન કરી અલકૃત રૂપમા
જગત આગળ મૂકીશું તે દિવસે આપણે આપણા જ્ઞાનની સાચી પ્રભા-
વના અને પૂજા કરેલી કહેવાશે તથાસ્તુ

શાન્તિનિકેતન
ફાલ્ગુન પૂર્ણિમા સવત્ ૧૯૮૭

}

જિનવિજય.

આભાર પ્રદર્શન

હિન્દુ અને જોદધમની તુલનામાં, ભાસ્તવર્ષમાં જન્મ પામેલા શ્રીજી
ધમ બેન ધમ' ત્રિે પદ્ધિમાં જોડાયે એટલું ખ્યાન નથી જપાતું ને કે
એ ધર્મે જ ચાલુમિના ઇતિહાસ, સાહિત્ય તથા કલા ઉપર કંઈ એતો
પ્રભાવ નથી પાડ્યો અને તેના વિશિષ્ટ વિચારો અને આચારો વિષે ધમ
સંશોધકોને જણ મહત્વનો સ્પષ્ટ પડે એમ છે આ પુસ્તક એ ખાત્રી કર
વાની અને વર્તમાન બેન ધમ વિષે સારી અને સત્વી હકીકતોનું મથા
લક્ષ્ય સમુપલ્લુ જિત આપવાની ઇચ્છા રાખે છે.

મારા આ કાર્યમાં અને જોન-સમના પ્રસિદ્ધ પ્રશ્નોની સહાયતા મળી છે તેમજો અને અનેક અથો જેવા આપ્યા છે અને પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા છે એ સહાયતા માટે મારે જોમનો આભાર માનવો પડે છે. ધર્મમૂર્તિ સાચાવિચારક જોનાચાચ શ્રીવિજયધર્મસૂરિ ધર્મમૂર્તિ ઇતિહાસ તત્ત્વમંદોદિપિ જોનાચાચ શ્રી વિજય ઇન્દ્રસૂરિ, મુનિ કસવિજય, શ્રીમુત જોસ. કે. ભડારી (ઇદાર) શ્રી જનારમીદાસ જોન (ભડન), શ્રી જપતસય જોન (કરદોષ) શ્રી જોડેલાલ જોન (કલકત્તા) શ્રી જલમીચન્દ્ર જોન (જલ્દાન્યાહ) શ્રી સી. જોસ. મલ્લિનાથ જોન (મદ્રાસ) શ્રી પન્નાબાલ જોન (દિલ્લી) રામન્યાદુર જયમદરજાલ (ઇદાર) શ્રી પૂરુષચંદ નરાર (કલકત્તા) તેમજ જાણિક ભારત જોન મડળ (ઇદાર)

સામ્રાટ ઝોનરેન્ટ મી. યાકોબીએ (Geheime Rat Jacobl, Bonn) અને પ્રો. સિમોને (R. Simon, Berlin) આ પુસ્તક બંધે બાંધે સુધારી આપ્યું છે. પ્રો. કિર્ફ (W. Kirfel Bonn) પ્રો. શુબરિંગે (W. Schubring, Hamburg) પ્રો. સ્વાલીએ (L. Swali, L'avis) પ્રો. થોમસે (F. W. Thomas London) અને હર્બર્ટ વોરને (Herbert Warren London) અને ગ્રોહ્મી વિનવે આપી છે. પ્રો. કોહન (W. Cohn, Berlin) સામ્રાટ ઝોનરેન્ટ મી. ડ્રોચ (Geheimrat Drosch Leipzig) સામ્રાટ ઝોનરેન્ટ મી. યાકોબીએ બ્રુક્લીન ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ (Brooklyn) ઓક્સફર્ડ ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ (Oxford) માનવજાતિ વિશેષ સરકારી મ્યુઝિયમ (Staatliaben museum für Völkerkunde Berlin) તથા વિક્ટોરિયા અને એલ્બર્ટ મ્યુઝિયમના ભારત વિભાગે (Victoria and Albert Museum, Indian Section, London) પેત્રાન્ડી પાસેના સુન્દર સહિત્યોના સમઘન્યાથી અને ઉપરોક્ત કરી લેવા હીપો છે, મારા પિતાએ એનામ્બોના મંથોના ઉપર આપ્યા છે એ મારે એ સૌના આ સ્વયં આભાર માનું હું

૨ ઓગસ્ટ ૧૯૨૫ }
 નવિન. } હેલ્મુટ ફોન બોલ્કનઆપ.

સમાવેશ. (અનુક્રમણિકા)

અધ્યાય ૧ લો.

શ્રુતિકા

૧

અધ્યાય ૨ લો.

ઇતિહાસ

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય	પૃષ્ઠ
નોંધ	૬	૩ પ્રચાર અને ઉત્પત્તિ	
૧ તીર્થંકરો		ઉત્તર ભારતમાં જૈનધર્મ	૪૩
પૂર્વ ઇતિહાસ	૧૦	ગુજરાતમાં જૈનધર્મ	૪૯
પાર્શ્વનાથ	૧૯	દક્ષિણમાં જૈનધર્મ	૫૪
મહાવીર	૨૩	દક્ષિણ ભારતમાં જૈનધર્મ	૬૦
૨ પ્રાચીનતમ સદ્		૪ અવનતિ	૬૨
મહાવીરના શિષ્યો	૩૩	હિન્દુધર્મની ભરતીને બળે	
બિહારમાં જૈનધર્મ	૩૪	જૈનધર્મનો ઓટ	૬૨
ઓરિસ્સામાં જૈનધર્મ	૩૮	મુસલમાન રાજ્ય નીચે જૈનો	૬૭
મોટો મતભેદ	૩૯	હિન્દુ રાજ્ય નીચે જૈનો	૬૯
		સુધારા	૭૧
		૫ વર્તમાન સ્થિતિ	૭૫

અધ્યાય ૩ લો.

ગ્રન્થો.

પૂર્વકથન	૮૩	અર્વાચીન ગૌણ ગ્રન્થો	૧૦૭
૧ શાસ્ત્રગ્રન્થો		૨ શાસ્ત્રોત્તર ગ્રન્થો	
શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ	૯૧	ધાર્મિક અને વૈજ્ઞાનિક ગ્રન્થો	૧૦૮
શ્વેતામ્બર ગ્રન્થો		કથાઓ અને કાવ્યો	૧૧૭
(૪૫ આગમ વગેરે)	૯૪	નાટક	૧૩૬
દિગમ્બર ગ્રન્થો		સામયિક સાહિત્ય	૧૩૭
ધ્રુપદ ગ્રન્થો	૧૦૫	૩ લેખો	૧૩૯

૬૩ ગલાકા પુરૂષ	
૨૪ તીર્થંકર	૨૫૧
૧૨ ચક્રવર્તી	૨૬૦
૯ બલદેવ, ૯ વાસુદેવ,	
૯ પ્રતિવાસુદેવ	૨૬૩
ભરતવર્ષના અને એના શલા- કાપુરૂષનો ઇતિહાસ	
પૂર્વકથન	૨૬૪
ભરતવર્ષના વર્તમાન અવસર્પિ- ણીના છ આરા અને શલાકા- પુરૂષનું યત્ર	૨૬૬
વર્તમાન અવસર્પિણીના છ આરા અને શલાકાપુરૂષ	૨૬૮
૧ સુપમસુપમા	૨૬૮
૨ સુપમા	૨૭૦

૩ સુપમદુ પમા	૨૭૦
૪ દુ પમસુપમા (તીર્થં- કરોનું વર્ણન)	૨૭૬
૫ દુ પમા	૩૧૦
૬ દુ પમદુ પમા	૩૧૫
ભાવિ ઉત્સર્પિણીના છ આરા અને તેમા ચનારા તીર્થંકરો	
૧ દુ પમદુ પમા	૩૧૬
૨ દુપમા	૩૧૬
૩ દુ પમસુપમા	૩૧૭
૪ સુપમદુ પમા	૩૧૭
૫ સુપમા	૩૧૭
૬ સુપમસુપમા	૩૧૮
અન્ત વિવેચન	૩૧૯

અધ્યાય ૫ મો.

સંધ.

સંધનો પાથો.	
જૈનધર્મ વિશ્વધર્મ રૂપે	૩૨૨
નાતબત	૩૨૪
રાજકાળ	૩૩૩
ધાર્મિક અને સામાજિક	
સંધનું બધારણુ	૩૩૮
શ્રાવક સંધ	૩૪૧
સાધુ અને સાધ્વી	૩૪૪

સમ્પ્રદાયો	
પ્રાચીન કાળના વિચ્છેદ	૩૫૪
પછીના કાળના સંપ્રદાય	૩૫૮
શ્વેતાશ્વર	
મૂર્તિપૂજક	૩૬૦
મૂર્તિવિરોધક	૩૬૨
દ્વિગશ્વરો	
મોટા સંધ	૩૬૪
વર્તમાન સંધ	૩૬૬

અધ્યાય ૧

ભૂમિકા.

જૈન લોક, પોતાના નામના અર્થ પ્રમાણે અસુક જિનો એટલે કે વિજેતાઓના અનુયાયી છે. એ જિનો મહાવિરકત પુરૂષો હતા, એમણે બધા પ્રકારના હુ બ ઉપર વિજય મેળવીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને લવસાગરના હુ ખમાંથી મુક્ત કરનાર તથા શાશ્વત નિર્વાણપદ્ધતિ ઉત્તમ ગુણ આપનાર ધર્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો હતો. ગૌતમબુદ્ધ (નિર્વાણ ઇ પૂ ૪૮૦ના અરસામા) પહેલા સેકડો વર્ષ ઉપર ઉત્તરભારતમા જૈનધર્મ જન્મ પામ્યો, અને ધીરે ધીરે એ દ્વીપકલ્પના છેક દક્ષિણ ભાગ સુધી પ્રસર્યો કેટલાક સમય સુધી એ ખૂબ ફાલ્યોફુલ્યો, વિશાળ પ્રદેશોની વસતિના ધાર્મિક વિચારો ઉપર અને ઉત્કૃષ્ટ જીવન ઉપર એણે ખૂબ પ્રભાવ પાડ્યો, પણ પછી ફરી બળવાન થતા હિન્દુ ધર્મ અને બળાત્કારે પ્રવેશતા ઇસ્લામ ધર્મ આગળ એને નમતું આપવું પડ્યું, પોતાના અનેક સ્થાનેથી એને વિદાય લેવી પડી અને પશ્ચિમમા તથા દક્ષિણમા ૫ માથી ૧૨મા સૈકા સુધી જે પ્રધાનસ્થાન એ ભોગવતો હતો તે સ્થાન એનું ગયું, અને છતાં આજે ય એના અનુયાયીઓ સમસ્ત ભારતમા વિસ્તરેલા છે એમની સખ્યા છે તો થોડી, પણ પોતાના સંસ્કારથી, સામાજિક સ્થિતિથી અને ધનસમ્પત્તિથી તેઓ જેવી તેવી સત્તા ભોગવતા નથી.

જૈનોના સમ્બન્ધમા આવનાર યુરોપિયન, સિકન્દરના સમયમા ભારતમા આવનાર ગ્રીકો અને ડીઆડોખન (Dia dochen) સૌથી પ્રથમ હોય એમ જણાય છે પણ આ સમયતુ જૈનો વિષેતુ કશું વર્ણન આપણને મળી આવતું નથી ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ ' નન્ન જ્ઞાનીઓ 'તુ જે વર્ણન આપ્યું છે તે જૈન દિગમ્બર સાધુઓતુ હોય એમ સંશોધકો ધારે છે, પણ તે સાચું લાગતું નથી. એ વિષે ક્રિશ્ચિયન લાસન (Christian Lassen) જણાવે છે કે ' પ્રાચીન લેખકો જે નિશાનીઓ આપે છે, તે ઉપરથી તેમના

સ્ટિવન્સને (Rev. J. Stevenson) ૧૮૪૮ માં કલ્પનમૂલ્ય અને નવતત્ત્વને અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યા ત્યારપછી સંસ્કૃતભાષાના આચાર્ય આલ્બ્રેક્ટ વેબરે (Albrecht Weber) ૧૮૫૮માં શત્રુજયમાહાત્મ્યમાથી અને ૧૮૬૬ માં મગવત્તીમાથી સુન્દર ભાગો વીણી કાઢી તેના અનુવાદ કર્યા એ જ પડિતે પ્રવેશાર્ણવ સમ્પ્રદાયના ગ્રંથોમાં પ્રવેશ કર્યો અને જૈન-સંશોધનના વિવિધ પ્રદેશોના દ્વાર પોતાના સંશોધનની અને લેખોની આવીઓથી ખોલ્યા ૪ એનાથી પ્રેરણાને એચ યાકોબીએ, ઇ લેઇમાને (E. Leumann), જે કલાટે (J. Klatt), જી બુહલરે (G. Buhler), આર્ હોઇન્લેએ (R. Hoernle), ઇ વિન્ડિચે (E. Windisch) વિવિધ પ્રકારના જૈનગ્રંથો વિષે સંશોધન કરવા માડ્યું, અને એલ રાઇસે (L. Rice), ઇ હુલ્તમ્ગ્ચ (E. Hultmgch), એફ કીલહોર્ને (F. Kielborn), પી પિટર્સને (P. Peterson), જે ફર્ગ્યુસને (J. Fergusson) અને જે. બર્જેસે (J. Burgess) જૈનસમ્પ્રદાયના ઉત્તરલેખોના, શિલાલેખોના અને સ્મરણ મન્દિરોના સંશોધન કરવા માડ્યા

શરૂઆતથી જ સંશોધકોએ સાહિત્યો એકઠા કરવામાં અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં માત્ર સન્તોષ માન્યો નહિ, પણ જૈનધર્મના ઐતિહાસિક સ્થાનનો નિર્ણય કરવાના પ્રયત્નો કર્યા એ વિષે પ્રથમ કરેલા નિર્ણય માત્ર કલ્પનાજનિત ને ભૂલભરેલા હતા, અને એમ, રોમનદેવ જનુસના (Janus) અથવા તો ચાહુદ્દી પુરાણ પ્રસિદ્ધ (૨ ટિથોથી ૩૮, એકસોડસ ૭૧૧) મિસરી બાહુગર જન્નસના (Jannes) નામ સાથે જૈન શબ્દને સંયોજવાની કલ્પના થઇ, મહા પ્રખ્યાત જૈન તીર્થ પાલીતાણાના નામને પેલેસ્ટિના (Palastina=અ Palastine) નામ સાથે સમ્બન્ધ છે એવી પણ કલ્પના થઇ, અને એવી એવી તો અનેક કલ્પના થઇ કઇક વધારે સંભવનીય દેખાયાથી વળી એ પડિતોજો જૈન અને બૌદ્ધ-ધર્મનો સમ્બન્ધ જોડવાના પ્રયત્ન કર્યા આ દિશામાં કઇક પ્રબળ પ્રયત્નો પણ થયા (કોલબ્રૂક જેવા) કેટલાકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધધર્મનો જન્મ જૈનધર્મમાથી થયો છે, અને ત્યારે વિલ્સન (Wilson), લાસન અને એ વેબર (A. Weber) જેવા અનેકે

Huttemann), શ્રાડર (F O. Schrader), શુપ્રિંગ, ચાકોબીનો શિષ્ય કિર્કલ અને ગ્લાઝનઆપ (H V. Glasenapp), વર્ણી હર્ટલ (G. Hertel) અને તેની શિષ્યા શાર્લોટે ક્રાઉઝે (Charlotte Krause), પછી વર્ણી હુલ્ત્સ (E Hultnsch), સ્મીટ (R Schmidt) અને બીજા સ શોધકો, પ્રાગના (Prag, અ Prague) જર્મન વિદ્યાપીઠના વિણ્ટરનિટ્સ (M Winternitz) અને સ્ટાઇન (O Stein), સ્વીડનના (Schweden, અ Sweden) કોર્પેણ્ટિયર (S Charpentier), હોલ્લેન્ડના ફાડેગોન (B Faddegon), ઇંગ્લેન્ડના બાર્નેટ (L D. Barnett), ફ્લીટ (G F Fleet), સ્મિથ (V A Smith), શ્રીમતી સ્ટિવન્સન (Frau M Stevenson), સ્વં ટૉની (C H Taurney), ટૉમસ ફ્રાન્ક-રાઈષમા (Frankreich, અ ફ્રેન્સ) એ ગેરિનો (A Guerinot), એલ્, મિલો (L de milloue), જે વીન્સો (J Vinson), ઇટાલિયનના (Italian, અ Italy) બાલિની (A Ballini), બેલ્લોનિ-ફિલીપિ (F Belloni-Filippi), પાવોલીની (P. E. Pavolini), પુલે (F. L. Pulle), સુઆલિ, સ્વં ટેસિટોરિ (L Tessitori , ચેકોસ્લોવાકિયાના (Tschechoslowakei) લેસ્ની (V Lesny) અને પેર્ટોલ્ડ (O Pertold), રુસલેન્ડના (Russland અ Russia) મિરોનોવ (N mironow) અને નોર્થ અમેરિકાના (Nordamerica, અ north America) બ્લૂમફીલ્ડ (M Bloomfield) શ્રમ કરી રહ્યા છે (અને તેમના ડેટલાક શ્રમ કરતા કરતા સ્વર્ગવાસી થયા છે)

ગયા સૈકાના છેલ્લા દશકામાં તો ભારતવર્ષના જૈનોએ પણ પોતાના ધાર્મિક અને સામાજિક જ્ઞાનગ્રંથોને છપાવવા માડ્યા પોતાના સહધર્મીઓ પોતાના ધર્મના તત્ત્વ બહુતા થાય અને બીજા લોકો એ ધર્મની દીક્ષા લેતા થાય એ હેતુથી વર્ણી સાથે સાથે એમણે પુસ્તકો અને નિબંધો અગ્રેજી ભાષામાં પ્રકટ કરવા માડ્યા. વર્ણી ભાણ્ડારકર, ભગવાનલાલ ધંડાજી, ભાઉ દાજી, સતીશ્ચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણ, ઍમ ઍન હાસગુપ્ત વગેરે હિન્દુઓ પણ ધીરે ધીરે એ ક્ષેત્રમાં વધારે કાર્યકર્તા થયા છે

આગળ પ્રવાસી અલ-ખીરૂનીએ (al-Biruni) ૧૦૩૦ના અર-
સામા ભારતવાસીઓ સમ્મુખે જે શબ્દો કહેલા તે જૈનોને પણ
અનેક રીતે લાગુ પડે છે. “ પ્રસંગેના ઐતિહાસિક પરિણામો
ઉપર તેઓ થોડું જ ધ્યાન આપે છે અને પોતાના ગ્રંથોની
વર્ગાવણીઓની ગણનામા જાડું બેદરકાર છે જ્યારે તમે એમને
ઝીણા પ્રશ્નો પૂછો અને તેના ઉત્તર એ બાજુતા ન હોય, ત્યારે
એ કથાઓ કહેવા બેસી જશે ” જૈનધર્મનો ઇતિહાસ જૈનોને
હાથે જે પુસ્તકોમા લખાયો છે, તેમાનો મોટો ભાગ કથામિશ્રિત
છે ઐતિહાસિક હકીકતો વર્ણવાય તેના ક્રૂતા શ્રદ્ધાળુ વાચકને
એકાદ કલાક ધાર્મિકવાચન આપી શકાય એ હેતુએ એ પુસ્તક
લખાયા હોય એમ એના ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા જણાઈ આવશે આ
લેખકના હાથમા અનેક પુસ્તકો એવા આવેલા છે કે જેમાની
હકીકતો આજસુધી શુદ્ધ ઐતિહાસિક મનાતી આવી છે, તેમા પણ,
યુરોપિયનની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, કથાભાગનો ઝોંટ વધારે છે
અને આ ખામી છતાં જૈનોના ઘણા ઇતિહાસગ્રંથોમા મહત્ત્વનું
સાહિત્ય ભરેલું છે, અને વિવેચનદૃષ્ટિ રાખીને ચાલીએ તો તેમાથી
ઉપયોગી અનેક વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય ઇતિહાસના અથવા એના
આડમ્બરના ગ્રંથો ઉપરાત ખીજા પ્રકારના સાહિત્ય ગ્રંથો પણ
ઇતિહાસશોધકને અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે, કારણકે
એમા અમુક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ગુંથેલી હોય છે અથવા તો
અમુક જુગના ભાવની છબી આકેલી હોય છે લેખકે પોતાના
ગ્રંથમા પોતાના નામ સાથે કુળની, પોતાના આશ્રયદાતાની અને
એવી ખીજી હકીકતો નોંધેલી હોય છે, ત્યારે તેના આરંભવાકયો
માથી કે પ્રશસ્તિવાક્યોમાથી મહત્ત્વની ઐતિહાસિક હકીકતો મળી
આવે છે અમુક સાધુસંઘના ગુરૂપરમ્પરાના પત્રકમાથી જેને પદ્ધતિ
કહે છે તેમાથી પ્રખ્યાત પુરૂષોના જીવનકાળ વિષેના નિર્ણય કરવા
માટેના ઉપયોગી સાધન મળી આવે છે, પણ ત્યારે વિશ્વાસ તો
વિચારીને જ મેલવો, કારણ કે લેખકે પોતાને લાગતી ઉણપો
પોતાની કલ્પનાએ પુરી કાઢે છે અને એવી રીતે એ લેખકેએ
મહાવીર સુધીનો અથવા એમનીયે પૂર્વે થઈ ગયેલા પાર્શ્વનાથ

શકાય એટલા પ્રમાણ હજી મળી શક્યા નથી, તેમાં અનેક સ્થળે અનેક છિદ્રો છે, અનેક અસ્પષ્ટતાઓ છે. એ ધર્મની ઉત્પત્તિ અને તેના આચાર વિચારના વિકાસ સંબંધે, તેણે જે તડકો છાયડો બેચેલો તે સંબંધે જે સૌ વાતો આજે અન્ધકારમાં છે તેના ઉપર પૂર્ણ પ્રકાશ કદીયે પાડી શકાશે કે કેમ એ તો વળી શકાનો જ વિષય છે ત્યારે જૈનધર્મના સ્વરૂપનું ચિત્ર આકંવા આજઝુધી જે બધા પ્રયત્ન થયા છે, તે હજી તો વિરલ ઐતિહાસિક ઘટનાઓને, શકાસ્પદ વાર્તાઓને અને વળી ધાર્મિક તથા સામાજિક કથાઓને એકઠી કરીને ઐતિહાસિક સૂત્રમાં શુ થવા પુરતા જ થયા છે. તેવી જ રીતે ગયા અનેક સૈકામાં જૈનોએ જે ચઢતી પડતી ભેઠ છે તેના ઇતિહાસનું ચિત્ર આકવાનો આ ગ્રન્થમાં જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે પણ તેમના ઇતિહાસનું સમ્પૂર્ણ ચિત્ર આપવાનો દાવો કરતો નથી લેખક બહુ બહુ તો, તીર્થ કરોના, ધર્મના વિકાસના, ઉન્નતિના અને અવનતિના ચિત્રની આછી આંખી રેખાઓ દોરવાના જ પ્રયત્ન કરી રહેશે વિગતવાર હકીકતોને વિવેચનાદૃષ્ટિએ વ્યવસ્થિત ગોઠવવાને અને યોછા મહત્ત્વના નામની અને તારીખોની શુષ્ક તારીખ આપવાને બદલે થોડીક નિર્ણિત હકીકતો અને જૈનોમાં મહત્ત્વની મનાતી થોડીક કથાઓની દુકી માહિતી વાચક સમક્ષ રજુ કરશે લેખકની પરિસ્થિતિ તો એટલી દુકી માહિતી આપી શકે એવી જ છે, પણ તે માહિતીએ કરીને, એમાં અધુરા રહેલા કોયડાનો ઉકેલ લાવે અને અહીં દોરેલી ચિત્રની આછી ને આંખી રેખાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ ને તાદૃશ ચિત્ર બહુ કરે એવો બે કોઈ ઐતિહાસિક પાઠશે તો આ લેખકના આનન્દનો પાર રહેશે નહિ.

વર્ષનું હતું તથા તેમનું કલેવર ૭ હાથ હતું. વળી જૈનો જુદા જુદા જે તીર્થ કરેના સમય ખતાવે છે તેમાથી માત્ર પાર્શ્વનાથનો અને મહાવીરનો જ સમય ઇતિહાસથી નિર્ણયિત થઈ શકે એમ છે મહાવીર ઈ પૂ આશરે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર અને પાર્શ્વનાથ ઈ પૂ આશરે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા મનાય છે, પણ અરિષ્ટનેમિ પાર્શ્વનાથની પૂર્વે ૮૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર નિર્વાણપદ પામ્યા માનવામા આવે છે, અને એમની પૂર્વેના તીર્થ કરેને અનુક્રમે એટલે એટલે દૂર મૂકવામા અવ્યા છે કે તેની કાળગણના પણ થવી અશક્ય થઈ પડે આ સ્થિતિમા યુરોપિયન સંશોધકે પહેલા ખાવીશ તીર્થ કરેને ઐતિહાસિક પુરૂષો માનવાનું કારણ નથી અને માત્ર છેલ્લા જે તીર્થ કરેના ઇતિહાસ સમ્બન્ધે સંશોધન કરવા ધ્યાન આપવું જોઈએ.

જૈનગ્રંથોમા મહાવીર વિષે ઘણું વિશ્વાસયોગ્ય લખાણો મળી આવે છે, એટલું જ નહિ પણ જૈનેતર ગ્રંથોમાં પણ એમને વિષે ઉલ્લેખો મળી આવે છે, તેથી એટલું તો નિશ્ચિત છે કે મહાવીર ઇતિહાસ કાળમા થઈ ગયા ખૌદોએ અને જૈનોએ પરસ્પરને સત્ય ધર્મના શત્રુ માન્યા છે, અને એટલા માટે પરસ્પર વાદવિવાદ ઉઠાવ્યા છે, છતાં ખૌદોએ મહાવીરને પોતાના ગુરૂ ગૌતમ-પુદ્ગલા સમકાલિન પુરૂષ હતા એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એમ એમના અસ્તિત્વની સાબીતી આપી છે. મહાવીર ૨ પૂર્વે થઈ ગયેલા પાર્શ્વનાથની ઐતિહાસિકતા વિષે પણ શંકા લેવાનું કશું કારણ નથી એશક એમને સમ્બન્ધે આપણે જૈનગ્રંથોમા જ ઉલ્લેખો જોઈએ છીએ અને એ ઉલ્લેખોમા એમના વિષે જે વર્ણન છે તે ધાર્મિક કથાઓથી જ ભરપૂર છે, છતાં એ આ મહાપુરૂષના વર્ણનસ્વરૂપની આસપાસ વળગેલી ઉધઈએ એના ઐતિહાસિક ગર્ભના નાશ નથી કરી નાખ્યો તીર્થ કરેની ઐતિહાસિકતા સમ્બન્ધે સાથી વધારે અગત્યની વાત તો એ છે કે એમના વ્યક્તિત્વ અને એમના સિદ્ધાન્તો વિષેના આપણા જ્ઞાનવડે એમનું જે ચિત્ર ખડું થતું હોય, તે ચિત્રને ભારતવર્ષના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોના વિકાસની શાસ્ત્રીય ઘટનાઓની કસોટીએ

ચિન્તન કરવા માટે વૃધ્ધાવસ્થામા વનની એકાંતમાં જવું જોઈએ એવી એમની ફરજના ધર્મ મનાયા

ચાર આશ્રમની પ્રાક્ષણવ્યવસ્થા પ્રમાણે વેદ લાણ્યા પછી અને ગૃહસ્થજીવન જીવ્યા પછી પ્રાક્ષણે સ સાર ત્યજી બ્રહ્મનિમગ્ન થવું જોઈએ અને અન્તે નિર્ગૃહી ભિક્ષુક થવું જોઈએ આ વ્યવસ્થાની ભાવના કેટલે અંશે આચારમા મૂકી શકાય એ સંબંધે કંઈ કહેવાનું નથી પણ એટલું તો નક્કી છે કે તેની ઉપર લોકની ગંભીર આસ્થા હતી, નક્કી છે કે એ વ્યવસ્થાની આજ્ઞાઓથી પણ આગળ આદ્યનારા કેટલાક આતુર લોક હતા અને તે માનતા કે ગૃહસ્થના વાળ સંદેહ થાય, તેની ચામડી ઢીલી પડે, તેની ધુટી ફરતી દેખે ત્યારે જ એ ગૃહસ્થાશ્રમ છોડે એમ નહિ, પણ તે પૂર્વે પણ પોતાનું સમસ્ત જ્ઞાનબળ સમર્પવા તેણે સ સારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ સરખા વિચારના એકઠા થતા અને સંન્યસ્તસંઘ સ્થાપતા એ સૌ અમુક નિયમોથી પરસ્પર સમ્બન્ધમા રહેતા અને દયાળુ ભક્તજનોના દાનવડે જીવનનિર્વાહ કરતા.

અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટેના પ્રયાસ એ જીગમા દ્વિજ-જાતિના ઉન્નત આત્માઓએ સરખે પ્રમાણે કરેલા જણાય છે યજ્ઞ-યાગથી અલૌકિક શક્તિ પ્રાપ્ત થતી મનાતી ને એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર આ સ સારમાથી નીકળી ઉત્તમ પદ પામતા મનાતા, એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રાક્ષણો કઠણ તપસ્યા કરતા પ્રાક્ષણો જ નહિ પણ ક્ષત્રિયો પણ પરલોકપ્રાપ્તિને માટે સ સારત્યાગ કરતા. પ્રાક્ષણના કરતા ક્ષત્રિયને કુલાચારના ને જ્ઞાતિના બન્ધન ઓછાં હતા અને તેથી તે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે વધારે સ્વતંત્રતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરી શકતા તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલાક કઠણ પ્રશ્નોને એ ઉકેલી શકેલા, એવા પ્રશ્નો ઉપર એમણે પ્રથમ સ્પષ્ટી-કરણ કરેલું જણાય છે, અને વળી આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમા ક્ષત્રિયોએ પ્રાક્ષણોને નીચું જોવડાવ્યું હોય, પ્રાક્ષણોને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ક્ષત્રિયો પાસે જવું પડ્યું હોય એવા પણ વર્ણન મળી આવે છે

કાઈસ્ટ પૂર્વેના દશેક સૈકાનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ઉપનિષદોમા

પ્રભાવની વિરૂદ્ધતા તત્ત્વ હતા, ગુરુપ્રભાવનો દાવો એમને અયોગ્ય લાગ્યાથી તેની સામે એ નવા સમ્પ્રદાયો થયા ખરા, પણ સઘ-બંધનના નિયમો એમણે છિન્નસિન્ન કરી નાખ્યા નહિ, તેમજ જાતિભાવનાને છુસી નાખી નહિ સાધુસઘની અંદરના ઉચ્ચ નીચના ભેદ એમણે ટાળ્યા, તથાપિ એની બહારના એ ભેદનો વિરોધે ય કયો નહીં કે એમને ફેરવ્યા ય નહીં. અને તેથી બ્રાહ્મણોત્તર ધર્મના ગૃહસ્થાશ્રમીઓમા જાતિવ્યવસ્થા એટલી જ પ્રબળતાએ પ્રવર્તતી આપણે જોઈએ છીએ, એટલું જ નહિ પણ જન્મ, લગ્ન, મરણ અથવા ખીન્ન પ્રસંગોને અનુસરતા સસ્કાર કરાવવાના બ્રાહ્મણના અધિકાર સામે પણ એવો નજીવો વિરોધ કરવામા આવ્યો છે કે એ ગૃહસ્થો પોતાના ધર્મની વિશેષ ક્રિયાઓ પોતાના ધર્મના આચાર્યો પાસે કરાવે છે ખરા, તથાપિ પેલા સસ્કારો કરાવવાને માટે તો બ્રાહ્મણોને બોલાવે છે (આમા એક વિરલ અપવાદ દેખાય છે અને તે આજસુધી શ્વેતામ્બર જૈનોનો જ છે)

નિર્વાણ પામવાની ઇચ્છા, સસારની ઘટમાળમાથી છુટવાની-નવનવા કલેશલયી લવના હુ ખમાથી છુટવાની ઇચ્છા એ જ આ સર્વે સંન્યાસી સમ્પ્રદાયોના તત્ત્વજ્ઞાનનું મધ્યખિન્દુ હતું છતાંયે અતિ પ્રાચીનકાળમા આ વિચારશ્રેણિના તત્ત્વો છેક સાદા હતા. પ્રાચીન ઉપનિષદોના ઋષિઓએ આત્મતત્ત્વ અને અનાત્મ તત્ત્વ વચ્ચે ભેદ પાડ્યો નથી, અને આત્મતત્ત્વ સમ્બન્ધે તેમણે બહુ વિચારો કર્યા નથી. Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern (ભારતીઓમા પ્રભુ ભાવનાનો વિકાસ) નામના પોતાના ગ્રન્થમા ૮ મે પૃષ્ઠેથી ચાકોળી લખે છે એમ આત્મતત્ત્વ તેઓ એકલાવે માનતા નહોતા, પણ ગદ્ય, વાચા, દષ્ટિ, શ્રુતિ અને બુદ્ધિ એ પંચતત્ત્વના કે પ્રાણના સમૂહરૂપે માનતા એ પંચતત્ત્વ જ્યારે મળે ત્યારે વ્યક્તિસ્વરૂપ ધારણ કરે, જ્યારે પ્રાણી મરી જાય ત્યારે એ તત્ત્વોનો સમ્બન્ધ છુટી જાય અને છતાંયે મરણ પછી પુનર્જન્મ થઈ શકે છે, જ્યારે પાછા એ પંચતત્ત્વ એકઠા થાય છે ત્યારે કર્મને બળે પૂર્વજન્મમા કરેલા પાપ કે પુણ્યના ફળ આપવાને બળે આ પંચતત્ત્વનો સંયોગ નિયમિત રૂપે બને છે જેમણે

પોતાના કર્મનો ફલ કર્યો છે અને જેમ કરીને પુનર્જન્મના બીજનો નાશ કર્યો છે તેમની જ મમત્વની વટમાળ છટે છે અને જેને વટમાળથી પર છે જેમાથી જ્યાં સૌ ઉત્પન્ન થયેલ છે તે જ્યાં સૌના મૂળમાં છે અને જે જ્યાં સૌને પોતામાં સંકેલી લે છે એવા પ્રકારના જ્ઞાનથી અને સંન્યસ્તથી જ્યાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે પ્રકારમાં જે લય પામી જાય છે તે જ કુળમાંથી, પાપમાંથી અને બધનમાંથી મુક્ત થાય છે

સૌથી પ્રાચીન (વૃદ્ધાવસ્થા કાન્દોમ્મ તૈત્તીરીય દેવદેવ મૈત્રીવર્તી) ઉપનિષદોમાં વસુવેદી આત્મવત્ત્વનું સ્વરૂપ એક નવી ભાવનાને કારણે પૃથ્વીના કાળના (જગત્ આદિ) ઉપનિષદોમાં બહુલાં છે એ ભાવના તે આત્મવત્ત્વના વ્યક્તિત્વની ભાવના. આત્મવત્ત્વ અને જન્યાત્મવત્ત્વ એ સ્પષ્ટ રીતે ભિન્ન થયા આત્મવત્ત્વ એ ભિન્ન ભિન્ન વત્ત્વોના સમૂહ નથી પણ અવિદ્ય અને શાશ્વત શુદ્ધ ભિન્ન વત્ત્વ છે તેના પૂર્વભાગમાં કર્મફળ તેને સૌમ્યવાન છે અને આત્મા છે તેના પૂર્વભાગમાં કર્મફળ તેને સૌમ્યવાન છે અને જે કર્મફળને જાણ જ્યાંથી જોઈ ઉપર છે ત્યાંથી જોઈ ભવેથી બીજે ભવે જોઈ જગત્તુ પડવાનું છે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને વિશે શુદ્ધ કર્મફળને જ્યાં ફલ થાય અને જે આત્મસ્વરૂપને વિશે શુદ્ધ જ્ઞાન થાય તથા પ્રકારની સાચી જોઈ તાત્કાલિક જનુભાવ, ત્યારે જ શ્રેષ્ઠ પદ્મ-પરમાત્મા સાથે જીવાત્માને જત્ત્વના જોઈ શ્રેષ્ઠ

ઉપનિષદોના અધિભક્તમાં આ આત્મવત્ત્વની ભાવનાએ જાતિ મહત્ત્વનું સ્થાન લીધું પ્રકારના સિદ્ધાન્ત ઉપર જેમણે પોતાની ભાવના રચી નહિ તેવા વિચારકોએ પણ આત્મવત્ત્વની ભાવનાને લો મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું છે પ્રકારના અને નીતિ-તર વિવિધ નમ્રપ્રકારોએ પોતાના અધ્યાત્મજ્ઞાનના અને નીતિ-મનિરે જે જ પાયા ઉપર રચ્યા જીવની એકબીજાથી અને પ્રકૃતિથી કેવળ ભિન્નતા સ્વીકારનાર અને છતાંયે પરમાત્માનું જ સ્થિતિ નહિ સ્વીકારનાર (સાક્ષ્ય યોગ મ્યાય વૈશેષિક, જૈન આદિ) જ્ઞાનો અના મતવત્ત્વમાંથી આત્મવત્ત્વનું કેવળ ભિન્ન થવું

એને જ મુક્તિ માને છે, અને તેથી તેઓ માને છે કે વિવિધ જીવો શરીર વિના પણ રહી શકે છે અને ત્યારે પણ ભૌતિક જીવનને લગતા દુઃખ અને પાપ તેને વળગેલા રહે છે (?)

બ્રાહ્મણ સમ્પ્રદાયમાં અને ત્યારપછીના સમ્પ્રદાયોમાં શાન્ત અને પૃથક્ આત્મા વિષે કેવી ભાવનાઓ ઘડાઈ એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા, પણ પ્રાચીન ભારતના આધ્યાત્મિક ઇતિહાસની પુરી ઝાંખી કરવાને માટે આત્મતત્ત્વના સમગ્ર લક્ષણો વિષેની વિશિષ્ટ ભાવના કેવી રીતે ઘડાઈ એ જોવાનું હજી બાકી છે. થાકોબી અને સ્ટેર્બાટસ્કી (Th stcherbatsky, જણાવે છે, એ ને સર્વાંશે સાચું લાગે છે કે ઐશ્વર્ય સિદ્ધાન્ત પણ આ પ્રાચીન સિદ્ધાન્તમાંથી જન્મ પામ્યો છે, એ સિદ્ધાન્ત આ છે—વ્યક્તિત્વ નથી, આત્મા નથી, પણ જે માનસિક-ભૌતિક વ્યક્તિત્વ રૂપે દેખાય છે તે ખરૂં જોતા પચ સ્કન્વનું બનેલું છે અને ત્યારે આ પાચ સ્કન્વ (પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને તેના સ્થાન, Five senses and their objects, મન feeling, બુદ્ધિ idea, ચિત્ત aptitude & impulsion અને અહંકાર consciousness) પ્રાચીન ઉપનિષદોના પાચ ગ્રાણમાંથી ચોળયા હોય અને તે એ બંને સિદ્ધાન્તો આ એક જ સિદ્ધાન્ત ઉપરથી ઘડાયા હોય કે વ્યક્તિત્વ તે એવા પાચ તત્ત્વોનો માત્ર સમૂહ છે, મરણસમયે આ તત્ત્વોનો આ સમૂહ વિગ્નિષ્ઠ થઈ જાય છે, કર્મના નિયમને બળે પાછો ફરી એમનો સંયોગ થાય છે, અને કર્મક્ષયથી નિર્વાણ પામે છે પ્રાચીન કાળના ગ્રાણના સરલ સિદ્ધાન્ત ઉપરથી ગૌતમ બુદ્ધના સ્કન્વનો જે સિદ્ધાન્ત પ્રકટ થયો, તે બેશક ઉન્નતિની દિશાએ એક પગલું આગળ મૂકાયું ગણાય, અને આ એ સિદ્ધાન્તોના પ્રકટીકરણ વચ્ચેના એક સિદ્ધાન્તનો વિકાસ થઈને બીજા સિદ્ધાન્તની પ્રાપ્તિને માટે વીતેલા-પાચસો વર્ષના અનુક્રાન્ત ઇતિહાસની હજી સુધી આપણને ઠરી માહિતી નથી તથાપિ આપણા આ અનુમાનને આધાર મળે એવો કંઈક સંભવ છે પ્રાચીન કાળની સરલ સ્થિતિ વર્ણવનાર લબ્ય ઐશ્વર્ય અનન્તા સિદ્ધાન્તમાં

ઉત્તરીએ, ઐતમની પહેલાના યુધ્ધના અનેક ભવમાના અસ્તિત્વ
આજ સુધી ઘણું કરીને કથાનકોમાં વર્ણવાયેલા, પણ બૌદ્ધોને
મતે અતિ મહત્ત્વના એ અસ્તિત્વ-વિષે વિચાર કરીએ તો આ-
પણુ જનુમાન કંઈક સમગ્રમાણુ છે એમ લાગશે. ઉપનિષદના
મુખ્ય-સિદ્ધાન્ત અને ઐતમના સ્વ-સિદ્ધાન્ત વચ્ચે બૌદ્ધ ધર્મના
વાદના કેટલાક ખગલીયા આવે છે, તેમાનુ એક તો (ઇ પૂ. ૧૦૦
ના અરસામાં રચાયેલા) કાઠક ઉપનિષદમાં (૪૧૪) મળી આવે
છે; એમાં દક્ષી સ્પષ્ટરૂપે આગલી કરી દેખાડે છે કે ઘણું કરીને
ત્યા પ્રગર્ભના તત્વોના સમૂહરૂપે માનસ સિદ્ધાન્તનો ઉદ્ભવ છે
અને પ્રકારના વાત્તિક સમગ્રદાયોનો વિશેષ સ્પષ્ટ કરનારુ એ વ
ધન સૌથી પુરાતન હોય એમ જણાય છે અને એ વિશેષ
સંબંધે મુદે ભારતના વત્તવજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં ત્યારપછીના એક
સૈકા સુધી મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

ભારતના વત્તવજ્ઞાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ બધકારમાં ઘેરાયે
હો છે અને તેથી જ્યારે અને કોણે આત્માના સિદ્ધાન્તની સ્થા
પના કરી તે નિર્ણય ભાવે આપણાથી કહી શકાતુ નથી સૌથી
પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં જગમા દેખાતો નથી પણ પછીના સમયના
ઉપનિષદોમાં સામાન્ય રીતે એનો સ્વીકાર થયેલો છે તે ઉપરથી
એવા નિષ્કર્ષ ઉપર આવી શકાય કે એની ઉત્પત્તિ કાઠક પૂર્વના
સદ્ધર્માગિની શરૂઆતમાં બધવા તો નિશ્ચય એના પૂર્વાર્ધમાં,
ઘણું હોવી એમજો. જૈનસમગ્રદાય પોતાના વત્તવજ્ઞાનમાં જીવ અને
પુણ્ય વચ્ચે લેક માને છે અને જીવને શાશ્વત સ્વતત્ર માને છે
તેથી અદ્વિતના નવીન સિદ્ધાન્તની સ્થાપના સમયમાં એની પ્રથમ
ઉત્પત્તિ હોવી એમજો. પ્રાચીન અને નવીન ઉપનિષદોમાં અદ્વિત
તત્ત્વ વિષેના લેક સંબંધના જે મત હતા તે કાઠક પૂર્વેની સદ્ધ
આગિની શરૂઆતના સૈકામાં સ્થિર થવા લાગ્યા, એટલે જૈનધર્મ
ની ઉત્પત્તિ પણ તેવામાં જ થઈ મનાય. વળી જૈનોમાં પણ
એવું સ્પષ્ટ ભાવે મનાય છે કે જીવ અને પુણ્ય એ જિલ્લ વત્તવ
છે તથા પુણ્યના આપણમાંથી જીવને સુક્ત કરતાં નિર્બાણુ
પમાય છે એવો સિદ્ધાન્ત વીર્ધકર પાર્શ્વનાયે ઇ પૂ. આઠમા

સૈકામાં પ્રતિધ્ધ કર્યો ત્યારે પાર્શ્વનાથે ઇ ૫ ૮૦૦ ને આશરે જૈનધર્મની સ્થાપના કરી એવું સ્વીકારીએ તો દર્શનશાસ્ત્રના ઇતિહાસમા કઇ અડચણ આવતી નથી, એટલું જ નહિ પણ તે જુગના ધાર્મિક જીવન વિષે આપણને જે માહિતી મળે છે, તેને એ સ્વીકારથી અનેક રીતે અનુકૂળતા મળે છે.

જીવાત્માના અસ્તિત્વ વિષેનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ રૂપે પ્રથમ પાર્શ્વનાથે જ સ્થાપ્યો કે કેમ? તેમના પછીના આચાર્યો તેમને અનુસર્યા અને તેમના સિદ્ધાન્તને પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનમા વણી લીધો કે કેમ? અથવા પાર્શ્વનાથે કોઇ પૂર્વાચાર્યનો એ સિદ્ધાન્ત પોતે સ્વીકારી લીધો અને એને પોતાની દર્શનપ્રણાલીમાં વણી લીધો કે કેમ? તે નિશ્ચિત લાવે કહી શકીએ એવી સ્થિતિમાં હજીએ આપણે નથી જૈનધર્મના ઇતિહાસના આ મહત્ત્વના કોણ-ડાનો ઉકેલ હવે પછીના સંશોધનથી વળતે થાય, એટલે આપણે એ તરફથી ખસીને પાર્શ્વનાથ તરફ જઇશું ને જે પરિમિત સાહિત્ય આપણી પાસે છે તે વડે એમનું જીવન અને એમના સિદ્ધાન્ત વિવેચના દૃષ્ટિએ તપાસીશું અને એમને વિષે છળી ખડી કરીશું.

પાર્શ્વનાથ.

મળી આવતા વર્ણનો પ્રમાણે પ્રખ્યાત દ્વિવાકુ કુળના રાજા અવસેન અને એની ગણી વામાને ઘેર કાશીનગરમા પાર્શ્વનાથે જન્મ લીધો હતો. પિતાના લગ્ન દગ્ધારમા યુવાવસ્થા આનન્દમા ગાળ્યા પછી ૪૦ વર્ષની વયે એમના મનમા ભૌતિક સુખોની અનિત્યતા વિષે વિચાર આવ્યા, જગતનો અને એના સુખનો ત્યાગ કર્યો ને મન્યસ્ત લીધું થોડા સમયમા એમને આત્મજ્ઞાન પ્રકટ્યું અને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સત્યનો એ પ્રચાર કરવા લાગ્યા. ૧૦૦ વર્ષના થયા ત્યારે બિહારમા આવેલ સમેતશિખર ઉપર ગયા (અને એમના નામ ઉપરથી આજે પણ એ શિખર પાર્શ્વનાથ પર્વત કહેવાય છે), ત્યાં અન્નજળનો સમૂળો ત્યાગ કર્યો અને એવી સ્થિતિમા એક માસ રહ્યા પછી નિર્વાણ પદને પામ્યા.

જૈનોએ પોતાના ધર્મગ્રન્થોમા અનેકવિધ કથાઓ દ્વારા

આપેલી આ જોઈની જીવનકથા ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિને ઠેવી રીતે જાને કેટલે અંશે યથાર્થસતી થાય જોનો નિર્ણય થઈ શકે જોમ નથી, પણ પાર્શ્વનાથ પ્રસિદ્ધ કુળમાં જ મ્યા હતા જોમની મુલાવરણા આનન્દમાં અહીં હતી, જોમને અનેક પ્રકારનાં ભૌતિક સુખ હતા; છતાં જોમણે વનવાસી સુન્યામીના ત્યાગપૂર્ણ પણ આનન્દભર્યા જીવનમાં આત્માનુ સાચુ કથ્યાણુ શોધુ જાને તે જોમને મળ્યું જો કથ્યાઓના તથ્ય વિષે તો શકા લેવાનું કશું કારણ નથી. ઉંચી પહાડી જાને અતુલ સત્તા આપનાર મુખસપત્તિ થી પણ અસન્તુષ્ટ થઈ સારા ઘરના જીવાનો સસાર છોડી દે જાને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની ચર્ચામાં જાને પ્રાપ્તિમાં પોતાનું જીવન સમર્પી દે જોવી ઘટનાઓ ભારતવર્ષમાં ઠેક ઉપનિષદ પૂર્વેના જીવનથી તે અલગ સુખી કંઈ વિરલ નથી, છતાં એ આ મુલાવ સત્યાસીજે સત્યાનો ને રાજ્યનો જે ત્યાગ કર્યો હતો, તે વિષે પછીના જીવન તેમના શિષ્યોજો અલૌકિક વર્ણન કર્યા છે જાને જો વીરના ત્યાગને મહત્ત્વા આપવાને માટે જો વર્ણનને પુષ્કળ અલંકૃત કર્યા છે

જોનોના વર્ણવ્યા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના સિદ્ધાન્તોના આ મુખ્ય ત્રણ છે: અસુખ જાને અશ્વાશ્વત વિશ્વના વશ આજ છે— ઉચ્ચલોક જોમાં દેવા વગેરે રહે છે; તિર્થંજીવ જોમાં મનુષ્ય તિર્થંજીવ વગેરે રહે છે જાને ઘર્ષણોક તેમાં રાક્ષસો જાને નરકવાસીઓ રહે છે જો શાશ્વત અવિનશ્વ જીવો અસુખ્ય છે આ જીવો પોતે તો શુદ્ધ અશરીરી જાને પવિત્ર છે; જોમનું જ્ઞાન નિરવધિ જોમની શક્તિ અમર્યાદિત છે. જો પોતે પરિપૂર્ણ છે જાને પહાડીમાં સૌ સરખા છે તથાપિ પ્રકૃતિજો મળેલા જો શુષ્કો વણુ જીવોમાં જલથી વિકાસ પામતા નથી, ઘણાખરા જીવોને જન્મમાં લાંબા દુઃખ આમુખના દેહ મળેલા હોય છે કેઈને દેવના, કેઈને મનુષ્યના, કેઈને પશુના, કેઈને વૃક્ષના અથવા કેઈને નરકવાસીના મળેલા હોય છે; વૃક્ષા જાને દુઃખના ઘટકમાં સપ્તમેલા હોય છે; તેમનું જ્ઞાન, તેમની શક્તિ તેમની આધ્યાત્મિક સ્થિતિ અપૂર્ણ વિકસેલી હોતી નથી જાને તેમનું અનિવાર્ય પ્રારબ્ધ તેમના જીવનને ઉર્ધ્વસ્થિતિજો લઈ જઈને સુખ, પ્રમુત્ત જાને

સધનતા આપે છે અથવા તો અધઃસ્થિતિએ લઈ જઈને હુંખ, દાસ-
ત્વ અને નિર્ધનતા આપે છે જીવથી ભિન્ન અને ઇંતર પ્રકારના
પુદ્ગલ નામે તત્ત્વના સયોગને પરિણામે જીવના ગુણોમા ફેર-
ફાર થાય છે, અથવા વાસ્તવિક ક્ષીએ તો એ સ્વાભાવિક ગુણો
એને આવરણે ઢકાય છે મુક્ત અદૃશ્ય પુદ્ગલ જીવો ઉપર સ્થાયી
ભાવે અમર કરે છે, તેમને વિવિધ પ્રકારની ઇન્દ્રિયોના વિવિધ
પ્રકારના દેહ અપાવે છે, તેમના જ્ઞાનને, ઇચ્છાને, કર્મને નિયત કરે
છે અને એકવાર ખુબ સુખ અપાવે છે તો બીજીવાર ખુબ દુઃખ
અપાવે છે કર્મના અનિવાર્ય ફળ જન્મ મરણની નિરંતર ઘટ-
માળ, ભવભવનો પ્રવાહ, સુખ દુઃખની ઉંચી નીચી સ્થિતિ ખુદ
સસારચક્ર એ સૌ જીવ અને પુદ્ગલ એ બે ભિન્ન તત્ત્વોના
સમ્બન્ધ સયોગના પરિણામ સિવાય બીજી કશું ચ નથી, એવો
પાર્શ્વનાથનો મત છે અનાદિ કાળથી શરીર પામેલો પ્રત્યેક જીવ
પોતાના વિચાર ઉચ્ચાર અને આચાર દ્વારા પુદ્ગલ-તત્ત્વોને પોતાના
આવરણમા આકર્ષે છે, તે તત્ત્વો જીવના કર્મસ્વરૂપને ધારણ કરે
છે, તેમનામા દહીભૂત થાય છે અને જ્યાં સુધી થોડેવત્તે અશે
જીવને ફળ આપે નહિ તથા તેને બદલે બીજાં નવા આવે નહિ ત્યાં
સુધી એમનો ક્ષય થતો નથી

જીવ જ્યાં સુધી પોતાની વાસનાની બેડીમા બધાયેલો રહે
છે, જ્યાં સુધી પોતાના કર્મમા રચોપચો રહી પુદ્ગલ સાથે
સમ્બન્ધ રાખે જ જાય છે, ત્યાં સુધી એ પુદ્ગલમાથી સુકત થતો
નથી જીવના નવીન પુદ્ગલનો પ્રવાહ બધ પડે અને છે તે પુદ્ગલનો
ક્ષય થાય ત્યારે જ એ પુદ્ગલના બનેલા કર્મે કરીને બન્ધાયેલું
જીવનું આવરણ તુટે સમગ્ર આચાર વિચાર ઉપર જ્યારે અંકુશ
મૂકાય અને સમસ્ત જીવનક્રમને બદલી નખાય ત્યારે જ આમ બની
શકે પાત્ર ઇન્દ્રિયોના દ્વારને બહારની પ્રકૃતિના વિહારથી બન્ધ કરવા
જોઈશે, વિચારને ખુબ સચમમા રાખવા જોઈશે, ક્રોધ, માન, માયા
અને લોભ એ ચાર પ્રકારના કપાયનો નાશ કરવો જોઈશે, અને
જીવનની ઇચ્છાનો ઝેરી વૃક્ષને જેમ અંકુશમાથી મારી નખાય,
તેમ મૂળમાથી જ નાશ કરી નાખવો જોઈશે આ હેતુની સિદ્ધિને

સિદ્ધાન્તને આધારે રચાએલાં છે કારણ કે ધૌરધર્મના અને બ્રાહ્મણધર્મના દર્શનોમાંના સિદ્ધાન્તોના અસ્પષ્ટ સ્વરૂપો જે અતિ પ્રાચીનમાં ઉદ્ભવ પામ્યા હતા, તે કાળ સુધી જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોના મૂળ પડોએલા જણાય છે

કલ્પસૂત્રને વર્ણુને પાર્શ્વનાથના સંઘમાં હજારો શિષ્યો લખ્યા હતા, ૧૬૪૦૦૦ શ્રાવકોએ અને ૩૨૭૦૦૦ શ્રાવિકાઓએ એમને ગુરૂરૂપે સ્વીકાર્યા હતા, એમના સિદ્ધાન્તોને સત્યરૂપે સ્વીકાર્યા હતા ને સસારમાં રહીને પાળી શકાય એટલા પાળ્યા હતા એ સિદ્ધાન્તો સર્વાંશે પાળી શકાય એટલા માટે ૧૬૦૦૦ પુરૂષો દીક્ષા લેઈને સાધુ થયા હતા અને ૩૮૦૦૦ સ્ત્રીઓ સાધ્વી થઈ હતી, તથા એમણે સાધુસઘ અને સાધ્વીસઘ સ્થાપ્યા હતા જેમણે મોહના ને તિરસ્કારના, કુટુમ્બના, ધનમાલના ને દેશાચારના બન્ધન તોડી નાખીને પરલોકના કલ્યાણની પ્રાપ્તિને માટે સમસ્ત જીવન સમર્પ્યા તે નિર્ગ્રન્થ કહેવાયા સઘના શુદ્ધ શાસનને માટે અને તેના રક્ષણને માટે નિયમો રચાયા પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ પછી તેમના આઠ પટ્ટશિષ્યોમાંના (શુમદત્ત, આર્યઘોષ, વશિષ્ઠ, વ્રહ્મચાર્ગ, સોમ, શ્રીધર, વીરમદ્ર અને યશસ) શુમદત્ત સઘના મુખ્ય ગણધર થયા એમના પછી અનુક્રમે હરિદત્ત, આર્યસમુદ્ર, પ્રમ અને કેશિ ગણધર થયા ૮

પાર્શ્વનાથ નિર્વાણ પામ્યા અને કેશિ અધિકારપદે આવ્યા તે વચ્ચેમાના ૨૫૦ (ખરી રીતે ૧૭૮) વર્ષમાં પાર્શ્વનાથે સ્થાપેલા વ્રત દ્વંદ્વરૂપે પળાયા દેખાતા નથી, એટલે કે એ કઠિન વ્રતોમાં શિથિલતા આવી ગઈ દેખાય છે આસ્થિતિમાં નિર્ગ્રન્થોને સફલાગ્યે એક પ્રતાપી મહાપુરુષનો જન્મ થયો, એમણે એ સઘને જડમૂળથી નવા સંસ્કાર આપ્યા આ પુરૂષ તે મહાવીર જૈનોના આ જુગના છેલ્લા તીર્થંકર

મહાવીર.

વર્ધમાન, પાછળથી જે મહાવીર મોટા વીર—કહેવાયા, તે ક્ષત્રિય સિદ્ધાર્થના પુત્ર હતા અને વર્તમાન વિહાર પ્રદેશના પટના નગરની ઉત્તરે આવેલા (વર્તમાન વેસાર) વૈશાલી પ્રદેશના મુખ્ય નગર

(વસ્તુકંઠ) કુંડલમર્મા જ મ પાગ્યા હતા. કથા પ્રમાણે જોમના પિતા પ્રતાપી રાજા હતા અને પૂર્વપ્રદેશના મહારાજાનો બધો ભયકો જોમના હરબારમાં હતો. પણ જો કથનમાં ઘણી અતિશયોક્તિ છે, અને વસ્તુસ્થિતિને યુગ શણગારી દીધી છે, કારણ કે સિદ્ધાર્થ માત્ર મોટા જમીનદાર હતા અને ક્ષત્રિયોના સ્વાધીન તત્ત્વમંડળના પ્રમુખ હોવાથી રાજા કહેવાતા. પણ જોશક જોમનું કુળ તેો ઇસુ હેતુ જ, કારણ કે તેમનાં પત્ની ત્રિશક્તા રાજકુળનાં હતા ત્રિશક્તા વૈશાક્ષીના રાજા જેટનાં જેન હતા જેની પુત્રીના લગ્ન પાછળથી મગધના પ્રતાપી રાજા વિશ્વિસાર સાથે થયા હતા.

જે કુળ અતિમા મહાવીરનો જ મ થયો હતો તે અતિનુ સંસ્કૃત નામ ક્ષત્રિ પ્રાકૃત નામ ગાવ (ગાવ) હતું તે ઉપરથી તે કુળના પુરોષ ક્ષત્રિપુત્રા (ગાવપુત્રા) કહેવાતા. મહાવીરનું જોત્ર કાસ્તવ હતું.

મોટા ઘરના જુવાનીઆ જે રીતે પોતાની જુવાનીને સમજ આપતા તેથી કંઈ જુદી રીતે વધમાંને પોતાની જુવાનીને સમજ આપ્યો હોય જોમ જણાવું નથી. જોમણે સ્વારા ઘરની સુંદર કન્યા વસોદા સાથે લગ્ન કર્યા હતાં અને તેનાથી જોમને જોકે પુત્રી કમ્બોજા (કમ્બોજા) થઈ તેનાં લગ્ન જોકે પ્રસિદ્ધ પુરુષ ગમ્મતિ સાથે કર્યા હતાં અને તેને સેવતી (વસોતી) નામે પુત્રી જ મી હતી.

પાર્શ્વનાથના સપ્તઘાટનાં હોવાથી વધ માનના માળાપે ઉપવાસ કરીને દેહ ત્યાગ કર્યો તે વેળાએ મહાવીર ૨૮ વર્ષના હતા. પાર્શ્વનાથના વિધાન પ્રમાણે જોમણે પણ સસારસ્થાન કરવાની ઇચ્છા કરી, પણ કુટુંબજનોના આગ્રહથી ઘેર રહ્યા. કિ જ બપ પછી પોતાના મોગલાઈ તમિલવર્ગનો અને પિતૃનગરના રાજમંડળની અનુમતિ લેઈ જોમણે દીક્ષા લીધી. ઘરનો ને સસાર

દિગ્મંતર કર્યા પ્રમાણે તો મહાવીર કદી લગ્ન નહોતું કર્યું અને જુવાનીઆ-લગ્નલગ્ન નાનપણમાં-સંત્યગ મદણ કનુ દાવ જોમણે સસારત્યાગ કર્યો ત્યારે પણ જોમના માળાપ કવતા હતા એવો દિગ્મંતર મત છે.

નો ત્યાગ કર્યો અને કુચ્છુરની પાડોશમાના જાતગચ્છન નામે ઉપ-
વનમા ગયા ત્યા અશોકવૃક્ષ નીચે એમણે છટ્ટનો તપ કરી, પંચ-
મુષ્ટિ લોચ કર્યો એટલે પાંચ મુઠી વાળ ઉતાર્યા અને સાધુનો
સ્વાંગ ધારણ કર્યો, પછી તેર માસ મુઠી બદલ્યા વિના એક જ
વસ્ત્ર ધારણ કર્યું, ત્યારપછી તો તે પણ ત્યજી દીધું ને દિગમ્બર
તપસ્વી રૂપે રહેવા લાગ્યા એમ જણાય છે કે થોડો વખત તો
પોતાની માતૃભૂમિ પાસેના કોઇ પ્રદેશમા આવેલા પાર્શ્વનાથના
સમ્પ્રદાયના સાધુસંઘમા જઈ રહ્યા, પણ પછી ત્યાના ખીલ
સાધુઓ માથે મતભેદ થતા એ ત્યાથી નીકળી ગયા ત્યા ને
પરિકેમણ કરવા લાગ્યા

ઠાઠતડકાની કરી પણ પગલા કર્યા વિના એમણે ત્યારપછી બાર
વર્ષ કરતાએ વધારે વખત મુઠી કર્યા કર્યું કંઠણ વનપ્રદેશોના હું બ
સહ્યા અને માનવીઓ વિગેરેની તરફના પરિસહ અને ઉપસર્ગ સહ્યા
મર્વ પ્રકારના કાયકલેશ ઉઠાવ્યા ને સહ્યા, ધ્યાન ધર્યું અને જગત
તથા પ્રારબ્ધ વિષેના વિચારો ઉપર ચિન્તન કર્યું બહુ બહુ વિચાર
કર્યા પછી-બહુ બહુ ચિન્તન કર્યા પછી અન્તે એમને દેવજ્ઞાનની
પ્રાપ્તિ થઈ, એટલે કે સંસારના સ્વરૂપનું એમને સમ્પૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાન
થયું અને પરમકલ્યાણનો-નિર્વાણનો-માર્ગ એમને જહ્યો જુમિ-
કાગ્રામ નામના સ્થળની પાસે રિજુપાલિકા નદીને કાઠે શાલ વૃક્ષની
નીચે એમને આ જ્ઞાન થયું એ ચિરસ્મરણીય ક્ષણથી વર્ધમાન,
(આજે એમનું સન્માનીય નામ મહાવીર છે) જિન એટલે વિજેતા
થયા, અર્થાત્ જેમણે સંસાર ઉપર વિજય મેળવ્યો છે તેવા થયા.
ઋદ્ધન્ થયા, તીર્થંકર થયા ત્યારથી પાર્શ્વનાથના ધર્મને સસ્કાર
આપી નવું સ્વરૂપ આપવું અને ધર્મસત્ય પ્રાણીમાત્રને સમન્તવત્તુ એ
પોતાની ફરજ એમણે માની પછીના જીવનનો બધો ભાગ એમણે
તે માટે ગાળ્યો અને દેવને ને માણસને, આર્યને ને અનાર્યને
સૌને સત્યધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો પોતાની માતૃભૂમિ બહારના સર્વ
પ્રદેશોમા પરિભ્રમણ કર્યું અને અનેક જણ તેમના શિષ્ય થયા.

એવી રીતે ત્રીસ વર્ષ સુધી ઉપદેશ આપ્યા પછી અન્તે હસ્તિનાપુર
રાજ્યના રાજ્યમાં વસાવવામાં એમણે દેહ ત્યાગ્યો ને તિર્થંકર પામ્યા.

મહાવીરના જીવનકાળ સમગ્ર એ કથો નિર્ણીત મત આપી
શકાતો નથી કારણ કે એમના નિર્વાણ વર્ષ માટે જૈનોમાં જ
મતભેદ છે સામાન્ય મત એવો છે કે ઇ પૂ. ૫૦૭ માં એ
નિર્વાણ પામ્યા હેમચન્દ્રના વર્ણિતગર્ભને મતે મહારાજા જમણના
રાજ્યારોહણ (પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ પ્રમાણે ઇ પૂ. ૩૨૨ અથવા
૩૦૧) પૂર્વે ૧૫૫ મે વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા, તે ઉપરથી ઘાઠો
બીજો નિર્ણય આપ્યો કે એ પ્રસંગ ઇ પૂ. ૪૭૭ અથવા
૪૭૬માં બન્યો હોવો જોઈએ (હેમચન્દ્રે યન્દ્રગુપ્તા રાજ્યારોહણનું
વર્ષ કોઈ બીજું હોય એમ સ્વીકારીએ તો ૪૬૭ની પૂર્વે)
બૌદ્ધ ઇસામાં જણાવ્યું છે કે જૈનમ જુદાના દેહત્યાગ પૂર્વ
કેટલોક વર્ષે મિર્ચક નાણુનનો દેહત્યાગ થયો હતો, એ પ્રમાણે
આશરે ૪૭૭નું વર્ષ લઈ શકાય એ સંભવના મુદ્દાપિત્તન સંશો-
ધનના અભિપ્રાય પણ એકસરખા નથી આમ જૈનધર્મના ઇતિહા-
સનો આ અતિ મહત્વનો પ્રસંગ ખરેખરી રીતે તમારે બન્યો
એના સમ્બન્ધમાં હજી કંઈ માઠો નિર્ણય થયો નથી "

મહાવીર સમગ્રને આપણે એ બાબીએ છીએ, તે ઉપરથી
મહત્વની હકીકત તો એ મળી આવે છે કે એ મહાપુરુષ હતા
અને એમણે તે સમયના પુરૂષો ઉપર પોતાના માનસિક અને
આધ્યાત્મિક બળે બહુ ગંભીર પ્રભાવ પાડ્યો હતો. એમના
સમયમાં એ એ પ્રશ્નો ઉઠતા તે મને ઉપર એમણે પ્રબળ અને
ગંભીર વિચાર કરેલા અને બધા કોમલ ઉદ્દેશ્યના પ્રવર્ત્તો
કરેલા. એમની આસપાસની સૌ વાતોની સ્પષ્ટતા કરવા માટે પૃથક
કરણ કરવા માટે ને નિરાકરણ કરવા માટે તે સમયે એમની
જાસ આબરજા હતા. સમગ્રી અવસ્થિતિ કરવા માટેના
એમના પ્રવર્ત્તો અને એમની દીપ્તિને કાળે એ સમગ્રદાય
સ્થાપી શક્યા. પાતાના ઉપદેશમાં એમણે ઇલેલોક અને પરલોક
વિષે પદ પરિરોધન આપ્યું છે સત્ત્વજીવનમાં પ્રાપ્ત થયેલી

રાજપુદ્ધિને બળે એ સૌ વાતોના લેદને કળી લેતા અને અતિ ઉંચા જ્ઞાનને બળે એમની પાસે જે કોઈ ઉપદેશ લેવા આવતુ તે સૌને શુદ્ધમાર્ગ દર્શાવતા.

એમણે પોતે ત્યાગી જીવન બહુ કઠોરભાવે પાળ્યું છે ને કઠોરભાવે પાળવાની બીજાઓને આજ્ઞા કરી છે. ઉંચે હેતુએ જીવનને સમર્પવા એમણે પોતાના વિલાસજીવનનો, આનન્દજીવનનો ત્યાગ કર્યો હતો. અન્તિમ સ્ત્રીમાસુધી એમણે કાયકલેશ સહન કર્યું હતું, બધી વાસનાઓનો નાશ કર્યો હતો અને પ્રબળ આત્મસંયમથી સર્વોત્તમ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પોતાના શિષ્યોને કઠોરભાવે આજ્ઞા કરી કે તમારે પણ એવું જ જીવન ગાળવું અને એમ કરીને એમણે સંન્યસ્ત ધર્મને ખુબ ઉંચે આણ્યો. સંન્યસ્ત-ધર્મને કઠોરમાર્ગે એમણે દૃઢભાવે પગલાં કેમ ભરવા માંડ્યા એની સાબીતી, કથા એવી રીતે આપે છે કે તે સમયના બીજા સંન્યાસીઓ માત્ર માથુ ઝુડાવતા અને સંન્યસ્તના વસ્ત્ર ધારણ કરીને સન્તોષ પકડતા, ત્યારે મહાવીરે તો પોતાના વાળ એના મૂળથી ઉખેડી નાખ્યા અને વસ્ત્રનો સમૂળો ત્યાગ કર્યો. મહાવીરની ઉંચી સંન્યસ્તભાવના ગૌતમ બુદ્ધની ભાવનાથી જુદી હતી. મહાવીરે ઉપવાસની અને તપસ્યાના બીજા પ્રકારોની આવશ્યકતા માની હતી, પણ બુદ્ધે તો એને ભ્રમમાર્ગ માન્યો હતો એ માર્ગની અને વિલાસભર્યા તથા તેમા જ રચ્યાપચ્યા રહેવાના સંસાર-જીવનના તિરસ્કૃત માર્ગની વચ્ચેના સમ્યક્ માર્ગનો એમણે ઉપદેશ આપ્યો હતો.

બીજા એક વિષયમાં પણ આ બે મહાપુરુષો વચ્ચે મહત્વનો ભેદ છે લોકસમાજ પ્રત્યેની દૃષ્ટિમા એ બે વચ્ચે મહત્વનો ભેદ છે એર્ન્સ્ટ લૉઈમાન (Ernst Leumann) એ સબધમા આમ કહે છે — “ મહાવીર સકુચિત પ્રકૃતિના હતા, બુદ્ધ વિશાળ પ્રકૃતિના હતા. મહાવીર લોકસમાજમા લગવાથી દૂર રહેતા, બુદ્ધ લોકસમાજની સેવા કરતા. આ ભેદ કંઈક અંશે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પોતાના શિષ્યો જ્યારે પ્રસંગોપાત બુદ્ધને જમવા

નોવરતા ત્યારે તે તેને ત્યાં જતા પણ મહાવીર તો જોમ માનતા જે જનસમાજ સાથે સાધુને આવો સંગજન્મ ન થયે. વળી કંઈક જશે આ બેઠાં જો ઉપરથીયે વધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે જુદા વિદ્યાર કરતાં કરતાં જેની તેની સાથે વાતો કરતા અને પોતાના જીવન વિચારો તથા જીવનગ્રાંથાશિમાં ફેરફારો કરતાં લોકોને ઉપદેશ આપવાના અને તેમને ઉચ્ચ લેવાના ભાવમાં પણ જો પ્રમાણે જો ફેરફાર કરી લેતા. માણસોથી દૂર રહેવાની વૃત્તિને કારણે તપસ્વી મહાવીરે સર્વજનના આત્માના ઉદ્ધારને માટે આવું કંઈ કર્યું નથી. આધ્યાત્મિક ઉપદેશ કરવાને માટે અને શિક્ષા આપવાને માટે બહુ જીવનને કંઈ મનુષ્યને જોમણે બિલાવ્યો હોય જોય જીવનમાં આવતું નથી અને ત્યારે કંઈ માણસ પોતાની મેળે ધાર્મિક વર્ત્તા કરવાને માટે જોમની પાસે આવતો ત્યારે જોની વિચારબ્રેણી સમજવાની જો ભાવે જ પસંદ કરતા, પણ માત્ર પોતાના મનુષ્યના કંઈક સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આકર્ષે ઉત્તર દેઈ દેતા.”

જે જોમાં મળી આવતી હકીકત પ્રમાણે જુદાને જેટલે જશે મહાવીરે લોકકલ્યાણની પરવા કરી નથી. જોજો લોકસમાજથી ઉચ્ચ આવડેને રહેતા જો વાત જરી, છતાં જો જાણણેજો જોમ પોતાનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પોતાના જાસ નાના મહાજમાં જીવિતી સુદા મારી સવાડી રાજ્યું હતું તે પ્રમાણે સવાડી રાજવાનો પ્રવલ મહાવીરે કદાપિ ક્યો નહોતો. સર્વે વિદ્યારુને મહાવીરે ઉપદેશ આપતા અને જો ઉપદેશનો લાભ અનેકને મળે જોટલા માટે, સરકારી સમાજ જ સમજી શકે જોવી સંસ્કૃત ભાષાનો નહિ, પણ પોતાને ઘેર વપરાતી હતી જો વર્તમાનની ભાષાનો ઉપયોગ કરતા તેમનો ઉપદેશ પામનારો લોકસમાજ બહુ મોટો હતો, જો જ વતની આવે છે કે પોતાના જોતાજન ઉપર જાપ પાઠવાની જોમનામાં ભારે શક્તિ હતી તેમના ઉપદેશે જે જોતાજો ઉપર જાપ પાડી હતી તે જોતાજો લોકસમાજના સર્વ વર્ગમાંના હતા; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય જ નહિ પણ સૂદ્રો ય, બ્યારો જ નહિ પણ જનારો ય, પુરો જ નહિ પણ સ્ત્રીઓ જ જોમનો ઉપદેશ સાંભળવા બીક કરતી પણ વળી સજ્જનના લોકો પોતાના સ્વજનનો—

મહાવીરનો—ઉપદેશ સાલળવાને મૌથી વધારે ઉત્સુક હતા ઘણા મોટા રાજાઓ પોતાના અન્ત પુર અને પોતાના દરબારીઓ અને અધિકારીઓ સમેત પોતાના યોદ્ધાઓનો ને સેવકોનો મોટો સાથ લઈને અને પ્રજાજનોના ટોળાઓ ઘેરાઈને તીર્થ કરના ઉપદેશ સાલળવાને જતા એના મોટા મોટા અત્યુક્તિ ભરેલા અલંકૃત વર્ણનો જૈન-ગ્રંથોમાથી મળી આવે છે એમ કહેવામા આવે છે કે કમમા કમ ત્રેવીશ રાજાઓએ એમનો ઉપદેશ સાલળીને એમનો ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને એમની પૂજા કરી હતી

લોકને પોતાના ઉપદેશથી પોતાના કરી લેવાની જ ને તેમને પોતાના શિષ્યો બનાવવાની જ નહિ, પણ એ સ્થિતિ ચિરસ્થાયી રાખવાની પણ એમનામા શક્તિ હતી એમનામા યોજના ને વ્યવસ્થા કરવાની ભારે શક્તિ હતી અને એ શક્તિને બળે એમણે પોતાના શિષ્યોને માટે રચેલા સઘના નિયમો હજીયે ટકી રહ્યા છે મહાવીરના સમયમા સ્થપાયેલા સાધુસંઘોમા સૌ જૈનસાધુઓને ખરાબર નિયમનમા રાખવાનું બળ હજીયે સચવાઈ રહ્યું છે એવું જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે કાળબળ જેના ઉપર કશીય અસર ન કરી શકે એવું સ્વરૂપ પાર્શ્વનાથના સાધુસઘને આપ્યા માટે એ મહાપુરુષ ઉપર આશ્ચર્ય દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યા સિવાય નથી ચાલતું

એમના સિદ્ધાન્તો મોટે ભાગે સન્યસ્ત પક્ષના છે એ ખરૂં, તથાપિ ગૃહસ્થાશ્રમની આવશ્યકતા પણ એમણે સ્વીકારી છે માનવ-સ્વભાવના ઉંડા અભ્યાસી હોવાથી એ સ્પષ્ટ રીતે જાણી શક્યા હતા કે સસારત્યાગ અને સન્યસ્ત તો બહુ થોડા જ માણસો સ્વીકારી શકે, ધર્મોપદેશ સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન કરનાર હતા તો બહુ, પણ તેમા અનેક જણ એટલા નિર્ણય સ્વભાવના હતા કે સન્યસ્તના કઠોર નિયમ પાળી શકે નહિ પાર્શ્વનાથ અને બીજા આચાર્યોની પેઠે એમણે પણ ગૃહસ્થો સઘમા પ્રવેશ પામી શકે એવી વ્યવસ્થા રાખી માત્ર મુખ્યત્વત અને તે પણ સસારમા રહીને પાળી શકાય એવે સૂચક ભાવે પાળવાની આજ્ઞા કરી આમ ગૃહસ્થોનો અઘની

ચોજનામાં સમાવેશ કરી લીધો એ જૈન ધર્મના પ્રચારને માટે
બહુ આવશ્યક હતું; મહાવીરના ધર્મના સાધુસભા અને આવક
સહ વચ્ચે જે નિકટનો સંબંધ રહી રહ્યો, તેને પરિણામે પણ
જૈનધર્મ ભારતવર્ષમાં આજ સુધી ટકી રહ્યો છે ખીજા જે ધર્મો
માં આવે સંબંધ નહોતો તે ગંગાભૂમિમાં બહુ લાંબો કાળ ટકી
શક્યા નથી.

કથા એકમતે જણાવે છે કે મહાવીરે કેઈ નવું તત્ત્વજ્ઞાન
સ્થાપ્યું નથી, પણ પાર્શ્વનાથના જ્ઞાનને વિસ્તાર્યું છે અને એમ
ના સંપત્તિને વ્યવસ્થિત કર્યો છે એમ જણાય છે કે પાર્શ્વનાથે
પોતાના શિષ્યોને માટે જે મત સ્થિર કર્યા હતા તે બરાબર
રીતે પળાતાં નહોતા. બહુ લીધાંદહિને બળે મહાવીરે પાર્શ્વનાથના
આધ્યાત્મિક મતને એકવાર નિશ્ચિત ભાવે સ્પષ્ટ કર્યાં આપણે
જેમ જ્યાં એમ પાર્શ્વનાથે પોતાના સંપત્તિ સાધુઓને જાણવું
પાળવાની આજ્ઞા આપી હતી પણ તેને અલગ ન રાખતા
સામાન્ય મતમાં લેળી નાખી હતી. સરસ રહે નહિ એટલા
માટે મહાવીરે સાધુઓને અને સાધ્વીઓને પરિપૂર્ણ જ્ઞાન
પાળવાની આજ્ઞા સ્પષ્ટરૂપે આપી, અને તે કારણે પૂર્વાચાર્યો
ચોજેલા બાર મતોમાં પાંચમું એક ઉમિર્નું પ્રાણીમાત્ર ઉપર હથ-
ભાવ રાખવાની જે આજ્ઞા પૂર્વે પાર્શ્વનાથે કરેલી તે આજ્ઞાને
મહાવીરે અપ્યારમાં બરાબર રીતે મુકવાની આજ્ઞા આપી. પાર્શ્વ
નાથના શિષ્યો એક અગવજ ને એક ઉપવજ રાખતા પણ
એમણે સર્વવસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો એ એમની નવીનતા હતી. એક હરે
જેતાં એ બે લીધાંકેશના પાર્શ્વિક સિદ્ધાન્તોના મૂળમાં ઠઈ મહત્ત્વનો
જેક હોય એમ જણાઈ આવતું નથી. આમ હોવાથી પાર્શ્વનાથના
સંપત્તિ શિષ્યોને પોતાના સંપત્તિમાં બેળવી રેવામાં મહાવીરને બરાબર
મુશ્કેલી પડી નહિ અને પાર્શ્વનાથના સંપત્તિ તે વેળાના નેતા
કેશિકે એક સવાદમાં મહાવીરના શિષ્ય વેતમને કહેલું કે બંને શુદ્ધના
મત સમાનભાવ મળતા આવે છે ૧૧

પાર્શ્વનાથનો પેઠે મહાવીર પણ ધર્મ સંશોધનના ને અર્ચના

કાળમા થયા હતા સમસ્ત દેશમાં અનેક આચાર્યો ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા ને શિષ્યમડળ ઉભા કરવા મડી પડ્યા હતા કેટલાક વેદધર્મની રક્ષા કરવાનો અથવા તો તેમા નવો પ્રાણ પુઠવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, ત્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણધર્મ સામે પ્રયણુ વિરોધ કરી રહ્યા હતા ઉત્તર ભારતના લોકસમાજ ઉપર તે સમયે જે અનેક આચાર્યોએ પ્રભાવ પાડ્યો હતો, તે બધા વિષેની પૂરી માહિતી આજે આપણને નથી, માત્ર જેમણે મહત્વના સઘ સ્થાપ્યા તેમના જ નામ આપણે જાણીએ છીએ, અને વળી તેમના સબધની જે માહિતી આપણને મળે છે તે પણ નહિ જેવી અને અસ્પષ્ટ છે^{૧૨} મહાવીર અને બુદ્ધ ઉપરાત તે વેળાએ ગોસાલ મસ્તલીપુત્રે (સ મસ્કરીપુત્ર) પણ સમ્પ્રદાય સ્થાપ્યો હતો,^{૧૩} તે આજીવિક સમ્પ્રદાય હતો અને તે કંઈક મહત્વ પામ્યો હતો, એમના સબધમા વિશિષ્ટતા એ છે કે એકવાર એમને મહાવીર સાથે ગાઢો સંબધ હતો ગોસાલ એક ભિક્ષાચરના પુત્ર હતા અનેક અનુભવો લીધા પછી એ નિર્ઘયસઘમા પ્રવેશ્યા, પણ એમા છ વર્ષ રહ્યા પછી પાછા એ સઘમાથી નીકળી ગયા અને પોતાનો જીવો સઘ સ્થાપ્યો સોળ વર્ષ પછી ફરી ન્યારે મહાવીરને મળ્યા, ત્યારે એ બેની વચ્ચે પ્રબલ વિરોધ જાગ્યો ત્યારપછી થોડા જ સમયમા ગોસાલે દેહત્યાગ કર્યો હોય એમ જણાય છે, પણ એમના શિષ્યો એમના મૃત્યુ પછી પણ એમના સમ્પ્રદાયને વળગી રહ્યા જણાય છે, કારણ કે ઈ સ ના છઠ્ઠા સૈકામા પણ આજીવિક અલગ સમ્પ્રદાય રૂપે પ્રસિદ્ધ હતો અને તેરમા સૈકામા પણ એ સમ્પ્રદાયનું નામ જણાય છે પણ પછીથી ઘણું તરીને એ નામ દિગ્ભરને અપાવા લાગ્યું અને છેવટે એ બે સમ્પ્રદાય એક થઈ ગયા, ગોસાલ બેશક અતિ પ્રતાપી પુરૂષ હતા એમના વિરોધીઓ-બૌદ્ધો અને જૈનો-એમના બ્રહ્મ ભવન અને વિચિત્ર સિદ્ધાન્તો વિષે આપણને જે કથાઓ કહે છે તે કેવળ સાચી જ છે એમ માની લેતા અનેક શકાઓ ઉઠે છે, કારણ કે વિરોધી સમ્પ્રદાયો પોતાથી વિમુખનાની ઉપર સર્વ પ્રકારનું દોષારોપણ કરવાના પ્રયત્નો કરે જ છે જૈન સિદ્ધાન્તોને અનુરૂપ અનેક સિદ્ધાન્તોનો

એસાલે પ્રચાર કર્યો છે અને તો જો સિદ્ધાન્તો જોમણે જૈન
 સમ્રાજ્યમાંથી લીધા હોય કે અને તો જો મહાવીરની સાથે
 રહેતા હતા તે સમયમાં જોમણે પ્રતિપાદન કર્યા હોય અને તે
 વેળાના પાતાના શિષ્યોને જો ઉપદેશ હોય (જોમણે જૈનને
 સભવતઃ નથી) જોમણા અનેક સિદ્ધાન્તો અને વિશેષ કરીને
 પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્તનો જો પ્રચાર કરતા તે ઉપરાંત
 પ્રારબ્ધવાદના વિષયમાં સિદ્ધાન્તનો જોમણે પાતાના
 પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્ત વિષે જોકે નિશ્ચિતતા જોમણે
 સમ્રાજ્યમાં આપી હતી જોમણા જોવા મળે છે અને ઉપર
 અનેક પ્રકારના વિવિધ ભવમાં આવતરણ પડે છે અને ઉપર
 નિર્વાણપદ પામતા પહેલાં છવ્ઠા ભવમાં સાતવાર યોગિયા બદ
 લવા પડે છે અનેકે કે કોઈ મૃત્યુ પામેલા દેહમાં પડીને નવેરે
 જીવનભર્યાં કરવી પડે છે આમ જ્યાં પછી જ નિર્વાણપદ પામી
 શકાય છે પાતે પણ ૧૩૦ વર્ષના આગામાં સાતવાર યોગિયા
 બદલ્યા છે અને આસાલે કર્મના છવાર યોગિયા બદલ્યા પદ
 અતઃ છવ્ઠીવા યોગિયા માં યોગાત્મક શબ્દમાં જોમણે પ્રવેશ કર્યો
 અને ત્યાં સાત વર્ષ રહ્યા આ સિદ્ધાન્તને આધારે આસાલે કર્મને
 કે મહાવીરના પૂર્વ ૧ જોસાલે શિષ્ય હતા ત્યારે તો મેં માત્ર
 યોગિયુ પ્રદેશ કર્યું છે બાકી મારા જીવ મારે જો આસાલેને
 કર્મ હોવા દેવા નથી કાન્ય કે જો તો મરી ગયો છે અને
 એના જીવ દેવલોકમાં પુનર્જન્મ પામ્યો છે

મહાવીરના શિષ્યમાંથી માત્ર આસાલ જ તેમનાથી જુદા
 પદમાં હતા જોમણે કર્મ નહોતું જોમણા સદ્યમાં બે વાર કર્મ
 થયા હતા અને તમી તેમ કાંઈ પડી હતી, પણ તે જુદું મહ
 ત્વના કર્મ નહોતા હતાં જોમણા સમ્રાજ્ય વિષે જ્યાં ઉભી
 થઈ હતી

પ્રાચીનતમ સંઘ.

મહાવીરના શિષ્યો.

કથામા વર્ણુન છે તે પ્રમાણે મહાવીરે પોતાના ઉપદેશથી ૧૪૦૦૦ સાધુઓને, ૩૬૦૦૦ સાધ્વીઓને, ૧૫૬૦૦૦ શ્રાવકોને અને ૩૧૮૦૦૦ શ્રાવિકાઓને પોતાના મતના કર્યા હતાં. આ ચારે તીર્થ અલગ અલગ પણ પોતાના કુશળ નેતાને અનુસરતા હતા.

સાધુસઘના નેતા ૧૧ ગણધર હતા, પ્રત્યેક ગણધરના હાથ નીચે સેકડો મુનિ હતા મુખ્ય ગણધર ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિ હતા, ખીજા અમિભૂતિ, વાયુભૂતિ, અકમ્પિત, આર્યવ્યક્ત, આર્યસુધર્મા, મણિહતપુત્ર, સૌર્યપુત્ર, અચલધ્રાતા, મેતાર્ય અને પ્રમાસ હતા સાધ્વીસઘના નેતા ચન્દ્રના હતા, શ્રાવક સઘના નેતા શસ્ત્ર ને શતક અને શ્રાવિકા સઘના નેતા મુલસા અને રેવતી હતા.

સઘની વ્યવસ્થા જે ૧૧ ગણધરોના હાથમા હતી તેમાના ૬ તો પ્રભુના જીવનકાળમા જ નિર્વાણ પામ્યા હતા મહાવીર જે રાત્રે નિર્વાણ પામ્યા તે રાત્રે ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને તેથી સઘને તીર્થ કરના ધર્મનો ઉપદેશ આપતા અટકી ગયા * ત્યારપછી બાર વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા તેમના કેવળજ્ઞાનથી સઘને દોરવાનું કાર્યમાત્ર સુધર્માના હાથમા આવી પડ્યું. ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિના નિર્વાણ સુધી એમણે એ કાર્ય ચલાવ્યું, પછી એ પોતે કેવલી થયા અને એમણે સંઘનો કાર્યભાર પોતાના શિષ્ય જમ્બૂસ્વામીને સોંપ્યો ત્યારપછી એ આઠ વર્ષ જીવ્યા અને પછી નિર્વાણ પામ્યા ગુરૂ કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી (૮) વર્ષ સુધી જમ્બૂસ્વામીએ સઘનો કાર્યભાર ચલાવ્યો; પછી એમને પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને તેઓ ૪૪ વર્ષ કેવળી રહી મહાવીર પછી

* ઉપદેશ આપતા અટકી ગયા નથી-ઉપદેશ તો આપ્યો છે, કક્ત મુનિ-ઓને સાગ્રણા, વારણા જવાનું કામ તથા દીધું-તે છદ્મચાવચ્યાવાળા સુધર્મા-આમીને મોખું

કૂર પુત્ર અજાતશત્રુએ (કૃષિકે) પિતાને મૃત્યુ કારણ^૧ આપ્યું, છતાંયે જૈનો એને શ્રદ્ધાની નજરે^{૧૪} જુએ છે, પણ સૌથી મોટો ધર્મરક્ષક તો એના પછીનો રાજા હદાર્ય હતો. મહાન સિદ્ધિદે ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણ કર્યું તેવા સમયમા નવ-નન્દ વશે શિશુનાગ રાજા-ઓતુ રાજ્ય લઈ લીધું, આ નન્દવંશના આશ્રય નીચે પણ જૈન-ધર્મ ખીલ્યો અને લોકનિન્દા છેલ્લા નન્દ પાસેથી તેનું રાજ્ય મૈર્ય-વંશના મહારાજા ચન્દ્રગુપ્તે પડાવી લીધું, ત્યારે પણ એ સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થયો નહિ ભારતવર્ષના પ્રથમ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મહારાજા-ધિરાજ ચન્દ્રગુપ્તને તેમજ એમના પ્રતાપી અમાત્ય ચાણક્યને પણ જૈનો પોતાના ગણે છે તેઓ એમ માને છે કે ચાણક્ય શ્રાવક ગનીનો પુત્ર હતો. ગની જૈનધર્મનો આગ્રહી યોદ્ધો હતો ચન્દ્રગુપ્તને અમાત્યે એના હિતને સાફ વિધર્મમાંથી કેવે પ્રકારે વાળ્યો એને વિષે આવી કથા છે—એની પાસે અમાત્યે સર્વે સમપ્રદાયોના આચાર્યોને બોલાવરાવ્યા તે સૌને રાજાના અન્ત પુરની પાસે રાખ્યા, એમની ધર્મ-શાળાની ચારે બાજુએ પાતળી રેતી પથરાવી દીધી રાજા તેમની પાસે આવ્યો તે પહેલા ચન્દ્રગુપ્તની રાણીઓના અન્ત પુર તરફ એ વિષયી આચાર્યો અન્ધકારમા ફરવા લાગ્યા પણ જ્યારે રાજાની સાથે મુલાકાત થઈ ત્યારે તેની સાથે સસારત્યાગના મહત્ત્વ વિષે મોટી મોટી વાતો કરવા લાગ્યા તેઓ ત્યાથી ચાલ્યા ગયા, ત્યારે ચાણક્યે રાજાને અન્ત પુરની પાસે પહેલા એમના પગલા દેખાડ્યા ને તેથી ખાતરી કરી આપી કે એ તો સૌ નાર્તિક દમ્ભીઓ હતા બીજે દિને ચાણક્યે જૈનસાધુઓને બોલાવ્યા, આમણે આવીને અન્ત પુર તરફ નજરેય કરી નહિ, પણ તેમને માટે નિયત કરેલાં સ્થાનોએ બેઠા ને રાજાના આગમનની વાટ જોવા લાગ્યા એ ઉપ-રથી ચન્દ્રગુપ્તે જાણ્યું જે સત્યધર્મના પાલક તો આ જ છે અને

૧ નિરયાવલીસૂત્રમા દ્વિષ્ટિકે પિતૃવધના પાપને ધોવાનો પ્રયત્ન કર્યાંતુ કહ્યું છે તેમા લખ્યું છે કે એણે પિતાને બેઠીઓ જરી કેદમા નાખ્યો હતો, પણ પાછળથી એણે પિતાની બેઠીઓ કુદારથી ડાપી નાખવાની ઇચ્છા કરી પિતાએ માન્યું કે પુત્ર માગે વધ કરવા ઇચ્છે છે, તેથી કુળને પિતૃવધના કલકમાંથી ઉગારી લેવાને માટે પિતાએ આત્મહત્યા કરી

ત્યારપછીથી જોમના ઉપર કૃપાદષ્ટિ દેખાડના માટી પછીથી રાજા
જોવો આતુર જોન થયો કે હિંગમ્બર કથા પ્રમાણે જોલે રાજપાટ
ત્વણ દીધુ, સાધુ થયો અને પૂજ્યશ્રી ભદ્રનાદની આથે મંત્રુર ગયો,
ત્યાં ઘરજોલોની જોક શુદ્ધિમાં રહી અને ત્યાં જ દેહત્યાગ કર્યો ૧૫

ચન્દ્રશુભની પછી ચિન્તુસાર (ઇ પૂ ૨૬૮-૨૭૩) ગાદીએ
બેઠેલ કથા જોવી છે કે આણકમને તેના પ્રતિરુપર્થી જુવડુએ કદ
કિત્ત બનાવ્યો તેથી કરીને જોને અધિકારપદ ઊઠવુ પડ્યું જોલે
પોતાનું સર્વ ક્ષત ગરીબોને આપી દીધું અને ઉપવાસના તપથી
મૃત્યુ પામવાને હેતુએ નગરની બહારના જોક ઉકરકા ઉપર જઈ
રહ્યો. બિ દુસારે જોને સન્તુષ્ટ કરવાના વિદ્વજ પ્રયત્નો કર્યા અને
તેની પાસે જઈને ક્ષમા માગવાની સુખન્યુને સૂચના કરી. સુખન્યુએ
જોક બાલુથી તે ક્ષમા માગી, પણ બીજી બાલુથી ઉકરકાની નીચે
શુભ રીતે દેવતા મૂકાવ્યા તેથી આણકમ બળી થયો. આણકમ મરી ગયા
પછી દેવકપે થયો. પણ જો મરણ પામેલા અમાત્યે પોતાના વિશેષી
ઉપર ભય કર વેર બાળુ સંસાર ઊઠતાં પહેલાં જોલે અનેક
મૂલ્યવાન સુખ ખી પદાર્થો જોક કર દીધામાં ભર્યા તેને સો વાળાંબો
વાર્યા અને પોતાના ઘરમા મૂકેલો ગયો. આણકમના નીકળી ગયા
પછી સુખન્યુએ જોના ઘરની બહારી લીધી તેમાં આ કર દીધો મળી
આવ્યો. તે કર દીધો ઉઘાડતાં અનેક સુગંધી પદાર્થો દીઠા તે સુંબ્યા
તે મૂલ્યવાન દ્રવ્યોની અદરશી જોક કાગળ મળ્યો તેના ઉપર આમ
લખ્યું હતું ' જોલે આ પદાર્થોના વાજ લીધા પછી સાધુજીવન
સ્વીકારું નથી, તેણે મૃત્યુને આમ ત્રણ આપ્યું છે જોમ સમજવું =
મૃત્યુભયથી ત્યારપછી સુખન્યુએ બધા ભૌતિક વૈભવ ત્વણ દીધા
અને પૃથ્વી ઉપર અચાન્તભાવે જમણ કર્યા કર્યું ૧૬

મગધદેશના રાજાજોનો જોનધર્મ સાથેનો સખધ આટલો
સુખી માત્ર કથાજોના અલકૃત વર્ણનથી અને પછી તે કથાજોને
જે મન્થોમાં ઉતારી લીધેલી તે મન્થોથી બાણીએ છીએ પણ જો
બાળતોને બીજા પ્રમાણેનો કરી આધાર મળતો નથી, પણ
ચિન્તુસાર પછી ગાદીએ આવનાર મહારાજા અશોકવર્ધનને

(ઇ પૂ. ૨૭૨-૨૩૨) જૈનધર્મ સાથે જે સંબંધ હતો તે વિષેનાં પ્રમાણો વિષે કશો વિવાદ નથી. અશોક મહાપ્રતાપી રાજા હતો, દીર્ઘદર્શી હતો. પોતાના વિશાલ રાજ્યમા ધાર્મિક અને નૈતિક જીવનની ઉન્નતિ થાય એટલા માટે એણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. એટલા માટે પોતાના રાજ્યના સર્વ સમ્પ્રદાયોને એણે ઉદારભાવે મહાયતા કરી પોતાના જીવનના ઉત્તરકાળમાં એણે ઐશ્વર્ય ધર્મ સ્વીકાર્યો અને એના રક્ષક તરીકેના ઘણા ગ્રિહ જોઈ મૂકી ગયો છે; પણ જૈનો માને છે કે પહેલા એ જૈનધર્મ પાળતો. ઐશ્વર્ય ધર્મ ઉપર પોતાનો રનેહ હોવા છતાં, વિવિધ સમ્પ્રદાયોને સમાનભાવે પે પણ આપવાનું એણે છોડી દીધું નહોતું. પ્રત્યેક સમ્પ્રદાય ઉપર દૃષ્ટિ રાખવા માટે ખાસ અધિકારીઓની યોજના કરી હતી. પોતાના ધર્મમહામાતાને આજ્ઞાઓ આપવા માટે એણે શિલાલેખોમા જે શાસન કેતરાવ્યાં છે, તેમાના ૭ મામા એણે જૈનો વિષે પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને એમને વિષે લિપિબદ્ધ ઉલ્લેખ એ પ્રથમ જ છે. લેખમા એ આમ સૂચવે છે —

“ દેવાન પિયો પિયદસિ રાજા આમ ઇચ્છે છે—મારા ધર્મમહા-માતા અનેક પ્રકારના દયાધર્મના કર્મ આચરે તેમજ જેઓ સંન્યસ્ત ધર્મ પાળે છે તથા ગૃહસ્થ ધર્મ પાળે છે તેમના તરફ સમદૃષ્ટિએ જુએ, અને વળી વિવિધ સમ્પ્રદાયો તરફ પણ સમ-દૃષ્ટિએ જુએ મે આજ્ઞા કરી છે કે તેઓ (ઐશ્વર્ય) સઘની વ્યવસ્થા ઉપર દૃષ્ટિ રાખે, તેમજ મે આજ્ઞા કરી છે કે ગ્રાહ્યણો અને આજીવિકો ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખે, મે એવી પણ આજ્ઞા કરી છે કે નિગથો (જૈનો) ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખે, મે એવી આજ્ઞા કરી છે કે વિવિધ સમ્પ્રદાયો ઉપર દૃષ્ટિ રાખે ”

ત્યારપછી શાસનમા આગળ ચાલતા એ ધર્મિષ્ઠ મહારાજા પોતાની પ્રજાને માતાપિતા તથા વડીલો પ્રત્યે આદરભાવ રાખવાની તથા ગ્રાહ્યણ અને શ્રમણ, દુષ્ટી અને દરિદ્રી પ્રત્યે દયાભાવ રાખવાની સૂચના કરે છે, અને દયાભાવના, દાનના, સત્યના, શુદ્ધિના, મૃદુતાના અને ધાર્મિકતાના કર્મ આચરવાની તેમને આજ્ઞા કરે છે, અને જીવહિંસાના નિષેધની આજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવે છે

“ મારા પુત્રો અને પૌત્રો રાજ્ય કરતા હોય, સૂર્યચન્દ્ર વપતા હોય ત્યાંથી પગાય અને માણસ તે પાળે એટલ માટે આ આસાઓ કરવામાં આવે છે માણસ? ” એ એ પાળશે તો હંફોડાકમાં તેમજ પરલોકમાં એનું કલ્યાણ થશે.”

અચોક્કનો પુત્ર કુળાલ અંધ હોવાથી મહારાજાની પછી એમની માઠીએ એમના કાકા દગરજ અને સમ્મતે આબ્યા રાજ્યના બે ભાગ થયા, પૂર્વજાગમમાં રજારસે રાજ્ય કર્યું, પશ્ચિમ ભાગમાં સમ્મતિએ. જૈનધર્મમાં માત્ર સમ્મતિનું નામ છે, એણે ઉલ્લંઘનમાં રાજ્ય કર્યાનું અને પોતાના ધર્મને આશ્રય આપ્યાનું વર્ણવ્યું છે. પ્રખ્યાત સાધુ છુસ્તીએ એ રાજાને જૈનધર્મની દીક્ષા આપી હતી તથા એ રાજાએ અનેક જૈનમંદિરો બંધાવ્યા હતાં એવી પણ કથા છે મંદિર બંધાવનાર તરીકે પાછળથી એની એટલી બધી જ્ઞાતિ થયેલી કે જે મંદિર બંધાવનારનું નામ ન જડે, તે મંદિર એણે જ બંધાવેલું મનાય વળી એવી પણ કથા છે કે એણે ધર્મપ્રચારનું કાર્ય ઉત્સાહસેર કરેલું અને આર્યેતર પ્રદેશમાં પણ એણે જૈનવિહાર બંધાવેલા.

પછીના મૌર્યરાજાઓના સમયમાં અને એમના પછી જેમણે મગધ ઉપર રાજ્ય કરેલું તેમના સમયમાં જૈનધર્મની શી સિમિતિ હતી તે વિષે બહુ થોડું જ બાજુવામાં આવ્યું છે. બીના જ્ઞાતિ છુસ્તીનાં (Harap Taksag) ઇ. સ ૧૨૬માં પણ વૈજ્ઞાનિકોમાં રાજદ્વારમાં, માલવમાં અને સુવર્ણમાં અનેક નિર્ધાર મને^{૧૬} એવેલા ત્યારપછી જૈનધર્મ પોતાના કાર્યક્ષેત્રનું મધ્યગિ કું પોતાની જન્મ ભૂમિમાંથી ખીરખીર ખસેડ્યું ને બીજા પ્રદેશો તરફ ફેરવ્યું.

ઓરિસ્સામાં જૈનધર્મ

પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મ વસિષ્ઠેશમાં પ્રસરી હોય એમ જણાય છે પછી ઓરિસ્સામાં આવેલા કટક પામેના રૂદ્રવસિષ્ઠી મળી

આવેલા શિલાલેખન ઉપરથી જણાય છે કે રાજા સારવેલે અગ્રજિનની (એટલે કે પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવની) એક પ્રતિમા કરાવી હતી અને સાધુઓ માટે ગુફાઓ કોતરાવી હતી ખેરવાલ પોતે જૈન હતો કે માત્ર સમદર્શી હોવાથી પોતાની પ્રબળના હિત પ્રત્યે સમાનભાવે વર્તતો તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી; ઘણું કરીને તો સમદર્શી હતો પણ ચીનો જાત્રાળુ હ્યુએનત્સ્યાંગ (૬૨૯-૬૪૪) કલિંગ દેશને જૈનધર્મનું મુખ્ય સ્થાન કહે છે, ૨^૦તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્યાં તેનું પરિભળ લાખા સમય સુધી ટકી રહ્યું હતું

મોટો મતભેદ.

મૌર્યરાજ્યમાં જૈનધર્મ ખીલ્યો તે સમયમાં તેમાં અનેક રૂપાન્તરો પણ થયા. બિહારમાં ચન્દ્રગુપ્તનું રાજ્ય ચાલતું હતું તે સમયે મોટો દુષ્કાળ પડ્યો તે વખતે સઘના ગણધર મદ્રબ્રાહ્મ હતા એમણે જાણ્યું કે આ સ્થિતિમાં વસતિથી બહુ સાધુઓનું પોષણ થઈ શકે એમ નથી તેમ સાધુઓથી બધા વ્રત પાળી શકાય એમ પણ નથી, તેથી પોતાના કેટલાક શિષ્યોને લઈને કર્ણાટક એટલે અર્વાચીન મૈસુર તરફ ચાલી નીકળવું એમને ઠીક લાગ્યું, બાકીના સાધુઓ મગધમાં જ રહ્યા ને ભદ્રબાહુના શિષ્ય સ્થૂલમદ્ર તેમના ગણધર થયા દુષ્કાળની કઠિનતા પરિસી-માએ પહોંચી અને તેથી ધર્માચાર બરાબર રીતે પાળી શકાયો નહિ અને ધર્મગ્રન્થો બરાબર રીતે સાચવી શકાયા નહિ આથી ધર્મગ્રન્થોને ફરી વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ એ હેતુએ પાટલીપુત્રમાં સઘ ભરાયો. પણ બધા ગ્રંથોને એકઠા કરવાનું કાર્ય આ સંઘથી બની શક્યું નહીં, એમણે કરેલો સંગ્રહ માત્ર અમુક અંશે જ હતો અને જ્યારે મૈસુર ગએલા સાધુઓ મગધદેશમાં પાછા આવ્યા ત્યારે એમણે સઘના એ નિર્ણયને

એ લેખને હાથાગુફાનો ગિલાલેખ કહે છે, ભગવાનલાલ ઇન્ડ્રજીને મતે મૌર્ય-સવત ૧૬૫ માં એ લખાયેલો છે ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યાગેહણની ગણનાએ એ વર્ષ ઇ પૂ. ૧૫૭-૧૫૬ આવે. એ લેખના એ વર્ષ સખધે ખીન્નઓ વાંચે લે છે

“ માણ પુત્રો અને પૌત્રો શાસ્ત્ર કરતા હોય, સૂર્યચન્દ્ર તપતા હોય ત્યાંસુધી પળાય અને માણસ તે પાળે જોઈ માટે આ આજ્ઞાઓ કરવામાં આવે છે માણસ! જો જો પાળશે તો ઇંદોહમાં તેમજ પરલોકમાં જોનું કલ્યાણ થશે.”

અરોહનો પુત્ર કુશલ અંધ હોવાથી મહાશબ્દની પછી જોમની ગાદીએ જોમના કાકા દત્તાર અને સમ્પતે આબ્યા, શાસ્ત્રના બે ભાગ થયા, પૂર્વભાગમાં હરણે શાસ્ત્ર કર્યું પશ્ચિમ ભાગમાં સમ્પતિએ. જૈનધર્મમાં માત્ર સમ્પતિનું નામ છે જોણે ઉચ્ચનામાં શાસ્ત્ર કર્યાનું અને પોતાના ધર્મને આશ્રય આપ્યાનું વર્ણવ્યું છે પ્રખ્યાત સાધુ સુદક્ષિણે જો શબ્દને જૈનધર્મની શિક્ષા આપી હતી તથા જો શબ્દને અનેક જૈનમંદિરો બંધાવ્યા હતાં જોવી પણ કથા છે મંદિર બંધાવનાર તરીકે પાછળથી જોની જોટલી બધી ખ્યાતિ થયેલી છે જો મંદિર બંધાવનારનું નામ ન જડે, તે મંદિર જોણે જ બંધાવેલું મનાવ વળી જોવી પણ કથા છે કે જોણે ધર્મપ્રચારનું કાર્ય ઉત્સાહસેર કરેલું અને આર્યેતર પ્રદેશમાં પણ જોણે જૈનવિકાર બંધાવેલા.

પછીના મૌર્યરાજાઓના સમયમાં અને જોમના પછી જેમણે મગધ ઉપર શાસ્ત્ર કરેલું તેમના સમયમાં જૈનધર્મની શી સ્થિતિ હતી તે વિષે બહુ મોટું જ લખવામાં આવ્યું છે બીના બત્રાજી દુબેનરસ્યાગે (Haran Tavalgi) ઇ. સ. ૧૨૬૫માં પણ વૈશાલ્યમાં, રાવપદમાં, વાલત્તમાં અને પુર્ણવર્ણમાં અનેક નિર્જ થતે^{૧૯} જોણેલા ત્યારપછી જૈનધર્મ પોતાના કાર્યક્ષેત્રનું મધ્યગિ કુ પોતાની જન્મ ભુમિમાંથી પીરપીર ખસેડ્યું ને બીજા પ્રદેશો તરફ ફેરવ્યું.

ગોરિસ્સામાં જૈનધર્મ

પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મ જમિનદેશમાં પ્રસર્યો હોય જોમ જણાય છે પછી ગોરિસ્સામાં આવેલા કટક પામેના રવર્ણવિભાષી મગી

આવેલા શિલાલેખ* ઉપરથી જાણાય છે કે રાજા સારવેલે અગ્નિજનની (એટલે કે પ્રથમ તીર્થ કર ઋષભદેવની) એક પ્રતિમા કરાવી હતી અને સાધુઓ માટે ગુફાઓ કોતરાવી હતી. ખેરવાલ પોતે જૈન હતો કે માત્ર સમદર્શી હોવાથી પોતાની પ્રબળ હિત પ્રત્યે સમાનભાવે વર્તતો તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, ઘણું કરીને તો સમદર્શી હતો પણ ચીનો જાત્રાળુ હ્યુએનત્સ્યાંગ (૬૨૯-૬૪૪) કલિંગ દેશને જૈનધર્મનું મુખ્ય સ્થાન કહે છે, ૨^મતેથી સ્પષ્ટ જાણાય છે કે ત્યાં તેનું પરિભળ લાખા સમય સુધી ટકી રહ્યું હતું

મોટો મતભેદ.

મૌર્યરાજ્યમાં જૈનધર્મ ખીલ્યો તે સમયમાં તેમાં અનેક રૂપાન્તરો પણ થયા. બિહારમાં ચન્દ્રગુપ્તનું રાજ્ય ચાલતું હતું તે સમયે મોટો દુષ્કાળ પડ્યો. તે વખતે સઘના ગણધર મદ્રાહુ હતા એમણે જાણ્યું કે આ સ્થિતિમાં વસતિથી બહુ સાધુઓનું પોષણ થઈ શકે એમ નથી તેમ સાધુઓથી બધા વ્રત પાળી શકાય એમ પણ નથી, તેથી પોતાના કેટલાક શિષ્યોને લઈને કર્ણાટક એટલે અર્વાચીન મૈસુર તરફ ચાલી નીકળવું એમને ઠીક લાગ્યું, બાકીના સાધુઓ મગધમાં જ રહ્યા ને ભદ્રબાહુના શિષ્ય સ્થૂલમદ્ર તેમના ગણધર થયા. દુષ્કાળની કઠિનતા પરિસી-માએ પહોંચી અને તેથી ધર્માચાર બરાબર રીતે પાળી શકાયો નહિ અને ધર્મગ્રંથો બરાબર રીતે સાચવી શકાયા નહિ આથી ધર્મગ્રંથોને ફરી વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા જાણાઈ. એ હેતુએ પાટલીપુત્રમાં સઘ ભરાયો. પણ બધા ગ્રંથોને એકઠા કરવાનું કાર્ય આ સંઘથી બની શક્યું નહીં, એમણે ઠરેલો સઘ હો માત્ર અમુક અંશે જ હતો અને જ્યારે મૈસુર ગએલા સાધુઓ મગધદેશમાં પાછા આવ્યા ત્યારે એમણે સઘના એ નિર્ણયને

* એ લેખને હાથીગુફાનો શિલાલેખ કહે છે, ભગવાનલાલ મદ્રજીને મતે મૌર્ય-સવત ૧૬૫ માં એ લખાયેલો છે ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણની ગણનાએ એ વર્ષ ૪ પૂ. ૧૫૭-૧૫૬ આવે એ લેખના એ વર્ષ સખધે ખીન્યો વાધો લે છે

સ્વીકારો નહીં. આ સ્થિતિમા મગધમા રહેલા અને વિદેશ જઈ આવેલા સાધુઓ વચ્ચે સાધુઓની જીવનશૈલીના ખર્ચો વિષે વિવાદ ઉભો થયો. આપણે આજળાં ભેઈ જમા છીએ કે પાર્શ્વનાથના સમગ્ર દાયના સાધુઓને વસ્ત્ર પહેરવાની છૂટ હતી, પણ મહાવીરે પોતે તો વસ્ત્રનો સમૂળ ત્યાગ કર્યો હતો. શુરુતુ અનુકરણ કરીને મહાવીરના શિષ્યોએ વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો હતો. પણ એમ જણાય છે કે હિજગર રહેલું છટ મનાયેલ છતાં એમ આવશ્યક અશક્ય મનાયેલ મગધમા રહેલા સાધુઓએ નગ્નતાનો એકેવારે ત્યાગ કર્યો અને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરવા માડ્યાં. બહાર ગયેલા સાધુઓએ મહાવીરે પાળેલા આચાર આચર્યો, એટલું જ નહિ પણ એને માટે આવશ્યક માન્યો. એવારે પાછાં એ મગધમાં આવ્યા અને પોતાના બંધુઓને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરતાં જોયા, ત્યારે એમણે એમને ધમકી પતિત થયેલા માન્યા; મગધમા રહેલા એ નગ્ન પ્રવાસીઓને અત્યાચારી માન્યા ને માન્યું કે ધર્માશાને એ સીમાપાર ખેંચી ગયા છે. આ ઉપરથી એ બે સમગ્રદાયો વચ્ચે ભેદ પડ્યો; ધર્માશાને અક્ષરશઃ માનનાર શિષ્યર કહેવાયા, તેમા છટ છાટ મૂંઝાર શેતમ્બર કહેવાયા. આ ભેદ તેમનામા પડ્યો ને પછીથી ચિરંતન થઈ ગયો.

હજી રે જૈનધર્મમાં એ ભેદ છે જ, પણ એનાં મૂળ એ બાસ્તવર્ષના દુષ્કાળમા જ રાખાયેલા કે કેમ તે નિશ્ચિતરૂપે હજી કહી શકાતું નથી. વળતે એમ પણ હોય કે મૂળથી જ જૈન ધર્મમાં બે મત હોય. એક અત્યાચારી, તે મહાવીરની આશાને માનનાર અને બીજો કંઈક કુમળો, તે પાર્શ્વનાથની નરમ આશાને માનનાર. સાધ્વીઓને માટે તો શરૂઆતથી જ આશા હતી કે તેમણે નગ્ન નહિ રહેવું; તે ઉપરથી એવું તો જણાય છે કે ન ન રહેવાની એ આશા સર્વસામાન્ય સ્વીકારાઈ નહોતી. બાસ્તવર્ષના વિશાળ પ્રદેશોમાં એ ધર્મ પ્રસર્યો અને જુદે જુદે સ્થળે સ્થપાયેલા ઠર ઠરના સઘ પોતપોતાને વિરોધલાલે બઠાયા. એથી પણ કાળ વહેતાં એ બે સમગ્રદાયો વચ્ચેના ભેદ સ્પષ્ટ ને વીર્ય થયે. કાળે કરીને આ મતભેદનો વિકાસ એવી સીમાએ પહોંચ્યો કે જ્યાં

પછી એ બે વિરુદ્ધલાવવાળા સમ્પ્રદાયો વચ્ચે મેળ થઈ શકે એવી કશી આશા રહી નહીં ત્યારે તેઓ છેવટના બુદ્ધા પડ્યા. કયા અને કેવી રીતે સમ્પ્રદાયોના સ્વરૂપલેદની સ્પષ્ટ દેખાઓ દોરાઈ એ કહી શકાતું નથી એ સંબંધે એ બે સમ્પ્રદાયો જે હકીકતો આપે છે તે પણ બુદ્ધી બુદ્ધી છે, કારણ કે અમારે જ સમ્પ્રદાય એ સાચો પ્રાચીન જૈનધર્મ છે અને પેલાનો સમ્પ્રદાય તો શુદ્ધધર્મનું માત્ર અપભ્રષ્ટ સ્વરૂપ છે એમ બંને સમ્પ્રદાયના લોક કહે છે. શ્વેતામ્બરોને મતે દ્વિગમ્બર સમ્પ્રદાયનો જન્મ ઇ સ. ૮૩ માં અને દ્વિગમ્બરોને મતે શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયનો જન્મ ઇ સ. ૮૦ માં થયો છે તે ઉપરથી એમ તો જણાય છે કે એ બે સમ્પ્રદાયો ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકાના ચોથા ચરણમાં બુદ્ધા પડ્યા હોય.^{૨૧}

તે સમયથી જૈનધર્મના એ બંને સમ્પ્રદાય પોતપોતાને માર્ગે ચાલ્યા ગયા છે. એ બે વચ્ચે વિષેદ પડી ગયા છતાં એમની વચ્ચેનો લેદ માત્ર નજીવો છે સાધુઓના વસ્ત્રોમાં જ એ લેદ ખાસ દેખાઈ આવે છે ને તે પણ આજે તો નજીવો જ દેખાય છે, કારણ કે આજે તો નવન દ્વિગમ્બર સાધુઓ તો ગણ્યા ગાંઠ્યા જ છે અને તે પણ એકાન્ત સ્થળોમાં રહે છે એ બેના સામાજિક બધારણોમાં પણ લેદ છે અને તેનું મૂળ પણ વસ્ત્રો સળધેના મતલેદને લીધે જ છે એને પરિણામે તેમના મન્તવ્યોમાં અને ક્રિયાકાણ્ડમાં પણ લેદ પડી ગયો છે, દ્વિગમ્બરો માને છે કે શ્રી નિર્વાણ પામી શકે નહિ તેમની લાવના પ્રમાણે તીર્થ-કરો નવન હોય ને તેથી તેઓ તેમની પ્રતિમાઓને વસ્ત્ર કે આભૂષણ પહેરાવતા નથી, શ્વેતામ્બરો પહેરાવે છે અને આ મતલેદને કારણે તેમની કથાઓમાં પણ જે લેદ પડ્યો છે તે પણ જેવા જેવો છે શ્વેતામ્બરોની પેઠે દ્વિગમ્બરો માનતા નથી કે મહાવીર રાણી ત્રિશલાના ગર્ભમાં આવ્યા તે પૂર્વે દેવાનન્દાના ગર્ભમાં રહ્યા હતા, અને સસારત્યાગ કર્યા પૂર્વે એમણે લગ્ન કર્યું હતું, વળી તેઓ માને છે કે તીર્થંકર આહાર કરતા નહોતા ને તેની એમને જરૂર પડતી પણ નહોતી.

અનેક જાળતોમાં આ બે સમ્રાટો વચ્ચેના મહત્વના
 એક તરી આવે છે, અને તે અત્યેક પોતાની કથાઓમાં ઉતારે
 છે અને એમ માને છે કે ભરખાડુ ઉદ્ધા મુજેશ્વરી થયા ને
 ત્યારપછીના અધ્યયોને બધા શાસ્ત્રોનું સામદ્ર્ય જ્ઞાન હોઈ શકે
 નહિ. છતાં એ વિગતજણે માને છે કે શાસ્ત્ર માટે માટે ઘસાતાં
 વ્યાખ્યા આવે છે અને તેથી આવે તો સ્વયંવત્ થઈ જવા છે,
 ત્યારે સ્વેત્વામ્બરી માને છે કે તેમાંના મોટે ભાગે આવશ્યકી
 પણ ઉતરી આવ્યો છે, અન્યકાણા ને તોફાનના સુમસમુધી પણ
 ઉતરી આવેલા શાસ્ત્રજ્ઞો કદાચ સમૂળા નાશ પામશે એવો
 ભય હતો. ઘસાતી સ્વેત્વામ્બરીએ વીર સંવત ૬૮૦ માં (અથવા
 ૬૪૩ માં) બ્રહ્મચર્યા આવેલા વર્ણપાનજરમાં રેવકિંવસિને પ્રમુખ
 પદે સુધે બોલાવ્યો. ને સઘે ગ્રન્થોને ઉત્પટના એવી રીતે ગોઠવ્યા
 કે જે હજારે તે સ્વરૂપમાં છે

એ કે સ્વેત્વામ્બરીને ધર્મગ્રન્થો છે ને વિગતજણે નથી,
 એ કે તેમના મન્ત્રવ્યોમા ને ભાવનાઓમા એક છે, એ કે તે બે
 વચ્ચે વિરોધભાવ છે ને હિર્વાભાવ પણ છે, છતાંયે એ સમ્રાટો
 વચ્ચે કદાચ કદાપિ વીરસરૂપ મારણ કરતો નથી. અને સમ્રા
 ઠામનું મૂળ સમાન છે, અને બે વચ્ચેના એક હમેશા સીમામા જ
 રહેલો છે, પરસ્પરનો અધ્યાત્મિક સમ્બન્ધ એ બે સમ્રાટાવ
 કદાપિ મુલ્યા નથી. આમ બનવાનું જાણ કરણુ તો એ છે કે
 એક સમ્રાટાવના હોઠે બીજા સમ્રાટાવના અધ્યાત્મિક અને
 આધિકૌતિક ગ્રન્થોનો ઉપયોગ કરે છે અને એક સમ્રાટાવના
 વિદ્વાનોએ બીજા સમ્રાટાવના ગ્રન્થો ઉપર ટીકાઓ લખી છે

૩ પ્રચાર અને ઉત્પત્તિ.

ઉત્તર ભારતમાં જૈનધર્મ.

ખિહારમાથી જૈનધર્મે પશ્ચિમ દિશા તરફ પગલાં ભરવા માંડ્યા તેની પ્રામાણિક હકીકતો લેખો ઉપરથી મળી આવે છે. યમુના નદીને કાઠે આવેલી અને આજે કૃષ્ણલક્ષ્મિના ધામરૂપે થઇ પડેલી પવિત્ર મથુરા નગરીમાથી એના શિલાલેખ મળી આવ્યા છે. એ સૌથી પ્રાચીન કાળના છે. ઇ. પૂ. ૨ જ સૈકાથી ઇ. સ. ૫ મા સૈકા સુધીના એ લેખ છે અને તે ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે આ લાંબા સમય સુધી મથુરા નગરી જૈનધર્મનું મુખ્ય ધામ અન્યું હતું જૈનધર્મના ઇતિહાસની અનેક શાખાઓ ઉપર એ લેખો સ્પષ્ટ પ્રકાશ પાડે છે ઇ. સ. ૧ લા સૈકામા મૂંઝી શકાય એવા અનેક લેખો જણાવે છે કે તે સમયે પણ શ્વેતામ્બર અને દ્વિગમ્બર સમ્પ્રદાયો સ્પષ્ટ રીતે છુટા પડી ગયા હતા શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયને લગતા લેખો ઉપરથી જણાય છે કે તેમા પણ અનેક ભાગ પડી ગયા હતા તેમાં આપેલી ગણની, વિભાગની, કુલની, શાસ્ત્રાની અને આચાર્યોની પદાવલિની હકીકતો ભદ્રબાહુના કલ્પસૂત્રમા આપેલી હકીકતો સાથે મળતી આવે છે, અને એવી રીતે શ્વેતામ્બરોના ગ્રન્થોની વાસ્તવિકતાનું પ્રમાણ આપે છે શિલાલેખોમા વાચક શંક છે તે ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે કે તે વખતે પણ એમના ધર્મગ્રન્થો શ્રવણથી સંગ્રહાયા હતા સ્મરણ સ્તમ્ભો ઉપરથી વળી એ પણ જણાય છે કે ઇ. સ. ૧ લા સૈકામા તીર્થંકરોનો અનુક્રમ ગોઠવાઇ ગયો હતો અને તેમના ચિન્હ પણ નિશ્ચિત થઇ ગયાં હતા. તીર્થંકરોની ઉર્ધ્વ પ્રતિમાઓ થતી. તે ઉપરાંત જૈનો ઇતર દેવદેવીઓની પૂજા કરતા, તેમા સરસ્વતીની—જ્ઞાનની દેવીની પણ પૂજા કરતા એ ધર્મવિષેની મહત્ત્વની માહિતીઓ તે સમયના સ્તૂપો ઉપરથી પણ મળી આવે છે ધર્મની વ્યવસ્થા રાખવા ચોક્કસલા સઘના સાધુઓની અને સાધ્વીઓની આજ્ઞા શ્રાવકો માનતા અને આજની જેઠે ત્યારે પણ એ શ્રાવકો મોટા વેપારી હતા ૨૨ ખુદલરે આ અને એવી બીજી ઘણી હકીકતો પ્રકટ કરી છે તે ઉપરથી લેખી પુરાવો

ખળી આવે છે કે જૈનધર્મનાં મન્તવ્યો અને વ્યવસ્થા અતિ પ્રાચીન કાળના છે અને તેની અનેક દિશાઓની પ્રવૃત્તિ આથી આધાર ભૂત હરે છે

જૈનધર્મનું બળી મોટું ધામ માળવામાં અને તેની રાજધાની ઉલ્લંઘનમાં હવુ (કટ)માં પૃથ ઉપર બેઠાં જ્યાં તે પ્રમાણે ત્યાં રાજ્ય સુઅપતિ રાજ્ય કરતો હતો, એણે જૈનધર્મને બહુ મોટું આશ્રય આપેલો અને પછીના કાળમાં પણ જૈન ધર્મમાં આ પ્રખ્યાત નગરને વિશે અને તેમના ધર્મના ઇતિહાસ વિશે અનેક વિગતવાર વર્ણનો આવે છે

અનેક કથાઓમાંની, જે કથામાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ઈ. પૂ. ૧ લા સદ્દમાં ઉલ્લંઘન નગરમાં વર્માદિ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એણે જ્ઞાન નામના સાધુની (કાલિકાચાર્યની) કૃપાથી જૈન (સરસ્વતી) ને સાધ્વી હતી તેને કુટી બીધી. (ઉપાધી ગયો) કુટેલો માલ (સાધ્વીને) પાછો આપવાની તે સાધ્વીના ભાઈની પ્રાર્થના રાજાએ સંજોગી નહિ, ત્યારે તે ભાઈ (કાલિકાચાર્ય) શક રાજાના મુખ સામુદાયને શરણે ગયો અને ગર્હલિલ્લ ઉપર સેના દ્રષ્ટને વશ કરાવી મુખાએ ગર્હલિલ્લને હણવો પદમ્બ કથો અને દેશનિકાલ કથો શક રાજા અને તેના માણસો ઉલ્લંઘનમાં જ રહી ગયા અને ત્યાં રાજ્ય સોંપવા લાગ્યા. જૈનધર્મનો પ્રભાવ લાગ્યો અને જ્ઞાની કાલિકા (કાલિકાચાર્ય) અરણ્યકમયે જમસ્વનની પેઠે સૌ જમવા લાગ્યા. મોટા સમય પછી રાજા વિક્રમાદિત્યે શકે પાસેથી રાજ્ય પાછું છુટી બીધું. એક કથામાં વર્ણવ્યું છે કે વિક્રમાદિત્ય તે ગર્હલિલ્લનો પુત્ર હતો. ઈજિપ્ત કથામાં રાજા આર્દુસનું () ને ઉચ્ચ સ્થાન છે તેવું ઉચ્ચ સ્થાન વિક્રમનું ભારતકથાઓમાં છે, જૈનો અને પાતાના ધર્મનો અને મહાત્માની શિષ્યને નો શિષ્ય માને છે એમ કહેવાય છે કે વિક્રમ સવત્તની સ્થાપના ઈ. પૂ. ૫૭-૫૮ માં એ રાજાએ કરેલી અને એ સવત્ત હજારે ઉત્તર ભારતમાં-અને જૈનોમાં-પણ વપરાય છે ગર્હલિલ્લ શકે અને વિક્રમાદિત્ય વિશે ને હકીકતો આપણે ઉપર બેઠાં તે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કેટલી વાસ્તવિક

છે તે શંકાસ્પદ છે વિક્રમાદિત્ય સંબંધેની ઘણી કથાઓ તો ખીજા એક વિક્રમાદિત્ય સંબંધેની છે ને તે આને નામે ચઢાવી દીધેલી દેખાય છે, તે ખીજો રાજા ગુપ્ત વશનો ચન્દ્રગુપ્ત ખીજો વિક્રમાદિત્ય, જેણે ઇ. સ. ૩૮૦ ના અરસામા ઉજ્જવન જીતી લીધું હતું ને જેણે કાલિદાસને આશ્રય આપ્યો હતો.

કથા એવી છે કે પછીથી વિક્રમાદિત્યને શાલિવાહને પદબ્રષ્ટ કરી દીધો અને ત્યારપછી પોતાનો શક ઇ. સ. ૭૮ માં વર્તાવ્યો. આ શાલિવાહને પાછળથી દક્ષિણમાં એક બળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું, પણ કથા પ્રમાણે તે ચાર વર્ષની(?) એક બ્રાહ્મણ વિધવાનો પુત્ર હતો એ વિધવા ગોદાવરીમાં નાહવા ગઈ હતી, ત્યાં એને નાગરાજ શેષથી ગર્ભ રહ્યો. પૈઠણમાં એક કુભારને ઘેર એ ઉછર્યો અને એને એના ઇષ્ટદેવે વિક્રમને બતાવી કહ્યું કે 'એની પાસેથી રાજ્ય લઈ લેજે.' વિક્રમ એની સામે સમરાગણમાં ઉતર્યો, શાલિવાહને શબ્દ(મૃતિકા)માત્રથી હાથી, ઘોડા ને સૈનિક ઉત્પન્ન કર્યા, જાદુથી તેમને જીવતા કર્યા, તેમની સહાયતાથી વિક્રમાદિત્ય ઉપર વિજય મેળવ્યો ને પોતે રાજા થયો.^{૨૪} વિક્રમની પેઠે શાલિવાહન પણ તીર્થ કરના ભાવિક ભક્ત થયો હતો એવી કથા છે.

ઉત્તર ભારતના રાજાઓનો જૈનધર્મ સાથે કેવો સમ્બન્ધ હતો એની ઐતિહાસિક માહિતી જૈન કથાઓમાંથી કાઢી શકાય એમ નથી આપણી કાળગણનાને માટે ઉપયોગમાં આવે એવો ઉત્તરભારતના જૈનધર્મનો ઇતિહાસ અન્ધકારમાં ઘેરાયેલો છે ત્યારપછીના કાળ સમ્બન્ધેની સ્થિતિ પણ સ્પષ્ટ નથી બેશક આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે તીર્થ કરના ધર્મ વિશાળ પ્રદેશોમાં પ્રસર્યો હતો અને ઉત્તર ભારતના વિવિધ રાજાઓએ એને આશ્રય આપ્યો હતો, પણ પ્રામાણિક સંશોધનને માટે હજી ઘણી હકીકતોની જરૂર છે, કાળે કાળે એ ધર્મની સામે વિરોધ પણ થતો હજી રાજા મિહિરકુલે ઇ. સ. ૪૮૦ ના અરસામાં પ્રતાપી ગુપ્ત વશનો અન્ત આણ્યો, એણે પણ જૈન ધર્મનો વિરોધ કર્યો હતો. નિર્અન્થ સાધુઓ પોતાની આણુ માનતા નથી એમ જાણવામાં

આવતા જોણે આજ્ઞા કરી ' કે જો પરદેશીઓને દિવસમાં પહેલી જે આદારસામગ્રી ખાવા માટે આપવામાં આવે તે જમ રહેતી' હવે ધર્મના વિધાન પ્રમાણે જરાજરા આલનાર તીવ્ર સાધુ તો દિવસમાં જોકે જ વાર જપોરે ખામ જીને તેમાં કંઈ વિધા આવે તો તે દિવસે કશું ન ખાતાં ઘીને દિવસે જપોરે જ ખાત. આમ હોવાથી રાજની આજ્ઞા પ્રમાણે તો સાધુઓનાં હાંથણે મરણ થાય, પરંતુ જોની કુદી ધારણા સફળાએ પાર પડી નહિ, કથામાં ઉ કે અન્તે જો રાજ સુદમાં કાર્યો, હજારો ને પોતાના ધર્મનાં કળ સોચવવા જો નરક લોકમાં જશે. ૨૫

વાલેશરવો હર્વર્ચન (ઇ. સ. ૬૦૬-૬૪૭) બહુ પ્રતાપી રાજા હતો, લગભગ સમસ્ત ઉત્તર ભારતમાં અને કનોજમાં પણ તેણે રાજ્ય હતું. સર્વ ધર્મના સાધુઓને અને ઉપદેશકોને આમ્રવ આપવામાં જ્યોત્સ્ના સમ્રાટીએ હતો તેના કુળના રાજાએ મૂળથી જ ઉદાર અને સહિષ્ણુ હતા અને આ રાજા પણ જોવો હતો, તેના પૂર્વજો શિવમૂર્તી હતા. તેના પિતા સૂર્યપૂજક હતા અને તેના સાહચર્ય ભૈરવધર્મના હોવાના સુગ્રહાચાર્ય હતાં. જો રાજા જેટલે જોકે કાળે જો સર્વ ધર્મોને પાળતો અને પોતાના ઉત્તરવચમાં ઘીના ભગાણુ સુજેત-ત્સાંજના ઉપદેશથી ભૈરવધર્મના મહાનાય સુગ્રહાચાર્ય વિશેષ જ્ઞાને વળે. પ્રવાસમાં જોણે પાંચ વર્ષ સુધી ધર્મોના મહામિત્રો ભરવાની શોધના કરી, ત્યાં બધા ધર્મના અને સાથે જૈન ધર્મના પણ ખામિક પુરુષોને નેતરથી પુષ્કળ જ્ઞાન હીધું.

ત્યારપછી જોપસિતિમાં (જ્વાલિયરમાં) રાજ્ય કરતા કેનેજના રાજા જાવને (૮ મા સૈકામાં) સિદ્ધસેવના પ્રખ્યાત સિદ્ધ વપ્પમણિને જૈન ધર્મની હીક્ષા આપી. બાલ્યાવસ્થામાં જામને અને તેની માતાને દરબારી મટપડને કારણે તેના પિતા વસોવર્માએ દેશનિકાલ કર્યા હતા, જપ્પમણિને જોને ભવિષ્યવાણી જાણેલી કે તે રાજા મહંશ, આથી બ્યારે જો રાજા થશે ત્યારે તેણે જપ્પમણિને પોતાના દરબારમાં જામન્ટણુ આપ્યું ને બહુમાન કર્યું. સપ્તમર્ત્યના રાજા વર્મ સાથે જામને કલક હતો. જપ્પમણિને આ કલકને સ્થિર પાડ્યા

વિના નીકાલ કરવાનો માર્ગ આમને સૂચવ્યો; એ રાજાઓના પડિતો એકઠા થઈને શાસ્ત્રાર્થ કરે; જેનો પંડિત પરાજય પામે તેનું રાજ્ય સામાને જાય. ધર્મરાજ તરફથી બૌદ્ધ પંડિત વર્ધમાનકુંજર અને આમરાજ તરફથી અખ્ખલદ્વિ શાસ્ત્રાર્થ કરવા તૈયાર થયા એ પડિતો વચ્ચે છ માસ સુધી શાસ્ત્રાર્થ ચાલ્યો, પણ કશો નિર્ણય આવ્યો નહીં અને અખ્ખલદ્વિએ સરસ્વતીદેવીની આરાધના કરી, દેવીએ જૈન પડિતને કહ્યું કે—બૌદ્ધ પંડિતના સાત પૂર્વલવની તપસ્યાને ફળે કૃપા કરીને મેં પોતે એને અવિરત વાદ્યપ્રવાહની ગોળી આપી છે, એ ગોળી જ્યાં સુધી એના મ્હોમા હશે ત્યાં સુધી એ અપરાજિત રહેશે, હવે ધર્મના દરબારમા કવિ વાક્પતિ હતો, તે અખ્ખલદ્વિનો મિત્ર હતો. અને તે વર્ધમાનકુંજરની સાથે શાસ્ત્રાર્થમા આવ્યો હતો. એ કવિમિત્રની સાથે મળીને અખ્ખલદ્વિએ એવી વ્યવસ્થા કરી કે હવે શાસ્ત્રાર્થ કરતા પહેલાં તેમા ભાગ લેનાર સૌએ પોતાના મ્હો પખાળીને પોતાને આસને બેસવું. વાદ્યપતિએ એ પ્રમાણે શરૂઆત કરી ને એનું પરિણામ ધાર્યું આવ્યું. કેળાળા કરતા બૌદ્ધ પંડિતના મ્હો-માંની ગોળી નીકળી પડી અને તેથી શાસ્ત્રાર્થમા એમનો પરાજય થયો રાજા ધર્મે પોતાનું રાજ્ય રાજા આમને સોંપી દીધું, પણ અખ્ખલદ્વિના કહ્યાથી રાજા આમે ઉદાર ભાવે રાજા ધર્મને તે પાછું સોંપ્યું.

આમના રાજ્યકાળના ઉત્તર ભાગમા એના દરબારમા અખ્ખનો પ્રભાવ ખુબ જામ્યો હતો તેમના મિત્ર વાક્પતિને કે જેમણે તેમના જ સમયમા ગઢવવહો નામે પ્રખ્યાત પ્રાકૃત કાવ્ય લખ્યું હતું, તેમને પણ જૈન ધર્મમા આણ્યા અને એમની જ પ્રેરણાથી વાક્પતિએ ઉપવાસ કરીને મૃત્યુને સેવ્યું એવી કથા છે ત્યારપછી અખ્ખની પ્રેરણાથી આમે પ્રકાણ્ડ જત્રાસ ઘ કાઢ્યો, ને એ સઘે બધા મોટા મોટા તીર્થના દર્શન કર્યા અને અન્તે રાજા ઇ સ ૮૩૪ માં મૃત્યુ પામ્યો ત્યારપછી પાંચ વર્ષે અખ્ખે પણ પોતાના આશ્રયદાતાની પાછળ પ્રયાણ કર્યું ને અમરપદ પ્રાપ્ત કર્યું. ૨૬

વિવિધ ધર્મમતો પ્રત્યે ભારતમા જે શુદ્ધ સહિષ્ણુતા પળાતી હતી તે હર્ષરાજની પછીના રાજાઓમા પણ આપણે જોઈ શકીએ

છીએ. જૈન મુખ્યાત શબ્દ યૌગ (૬૭૪-૬૮૫) અને મોઝ પશુ જોઈ પ્રકારે ધર્મસંદિષ્ણતા પાળવામાં પ્રખ્યાત હતા. લોહશબ્દને પાંચ નમરીમાં ૧૦૧૮ થી ૧૦૬૦ સુધી સંખ્ય કર્યું, કયા જોવી છે કે જો શબ્દને બધા ધર્મના પંડિતોના ઉપદેશ જોઈ કયા, પછી જો બધા ધર્મોના પરસ્પર વિરોધભાવમાં સત્ય શું છે ? તે શોધી કાઢવાને તે જોએ સરસ્વતીની આરાધના ૬ માસ સુધી કરી ત્યારે દેવીએ જોમને દર્શન દીધાં ને બધા ધાર્મિક તત્વોમાંથી સત્ય શોધી હેવાનો આ માર્ગ દેખાડ્યો.

“શુદ્ધતા જ્ઞાત્યુ અવજુ કરો, જેનોના નિયમોને સાચી રીતે પાળો, વેદાંશ પ્રમાણે જીવન આચરો, પરમજીવના ધ્યાનમાં મગ્ન થાઓ.”

પંડિતોએ ત્યારપછી આ નીચેના શ્લોક પશુ કર્યો.

“ગમિ તેવા જીવનીએ હિંસા ન કરો, સરસ્વતીની સેવા કરો, ગમ્ભીર ધ્યાનથી મુક્ત થઈ શકશો આ બધા ધર્મોનું મૂળ છે.”

આમ જો સૌ પંડિતો શબ્દને તેના જીવન માટે શુદ્ધાચાર બતાવી શક્યા. ૨૭

જે શબ્દો જૈનધર્મ પાળતા નહોતા છતાંયે જો ધર્મના મા ગર્ભા કઈ વિધિ નાળતા નહિ જોવા પરધર્મસંદિષ્ણુ શબ્દોના સંખ્યમાં તીર્થંકરનો ધર્મ મુળ પ્રચાર ને ઉત્પત્તિ પામ્યો. આશ્રમ અને જ્યોત્ષ્ણવાણ કાલના સમુદય પ્રાન્તોમાં, કશ્મિરમાં, પલ્લવમાં, ખાસ કરીને રાજપુતાનામાં, મધ્ય હિંદ જોજન્સીમાં અને મધ્ય પ્રાન્તોમાં—જોમ સમગ્ર ઉત્તર અને મધ્ય ભારતના સૌ પ્રદેશોમાં જૈનધર્મના પ્રચારના ચિન્હ મળી આવે છે. આ વિશાળ પ્રદેશોમાં જૈન મહત્ત્વ જોટલી ઉત્તર સ્થિતિએ તે ભાષે જ આવેલું કે ત્યાં કોઈ શબ્દ જૈન હોય, કે જ્યાંની પ્રજા મોટે ભાગે જૈન હોય પણ જૈનોએ જોકે કે ઉત્તર સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું અને ખાસ કરીને રાજપુતાનામાં તથા મધ્ય ભારતમાં સરકારી જીવન ઉપર કોઈ રીતે જોઈ પ્રભાવ પાડેલો નહિ વેપારને કારણે જો લોક ધનિક છે, અને જો ધનિકતાને તથા તેમના આચાર વિચારને કારણે નગરોમાં અને રાજદરબારોમાં જોમજો પ્રજા વચાલી ભાગ લેજો છે, ઉચે અધિકારે વાક્યા છે.

ભૂતકાળમાં જૈનધર્મે જે સત્તા અને પ્રભાવ લોગવેલો એની સાક્ષી એમના લબ્ધ મન્દિરો કરે છે. ધર્મશ્રદ્ધાળુ જૈન ગૃહસ્થોએ મોટાં મોટા દાન આપીને એ મન્દિરો વિવિધ સ્થાને બાંધેલાં. સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં કામ્પિલમાં, કોસમમાં, લલિતપુરમાં, (૧૧ મા સૈકામાં); પળખમાં મોહનામાં અને કટાસમાં, સિન્ધમાં વિરાવ પાસે; રાજપુતાનામાં અહારમાં, જૈસલમેરમાં, કાર્લિજરામાં, રેનિમાં (૯૪૨) અને ખાસ કરીને તો અાવુ પર્વત ઉપર, મધ્ય પ્રાન્તોમાં અજયગઢમાં (૧૨ મા-૧૪ મા સૈકામાં), વરોમાં, મોજપુરમાં (૧૨ મા-૧૩ મા સૈકામાં), કુહલપુરમાં, સહવામાં, ઓસિયામાં (૭૮૩) અને ઝનમાં એવા મન્દિરો બાંધાવેલાં છે વળી આ પ્રદેશમાં સુજાહોના (૧૧ મા-૧૨ મા) સૈકામાં અને ગ્વાલિયરના મન્દિરો બાંધાવનારની ધનિકતાના અને કલાદૃષ્ટિના પ્રખ્યાત સ્મારક છે

ગુજરાતમાં જૈનધર્મ.

પુરાતન કાળથી જૈનધર્મે ગુજરાતમાં જેવું પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેવું સારા ભારતવર્ષમાં પ્રાપ્ત કર્યું નથી. અહીં ૨૨ મા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિએ તપશ્ચર્યા કરેલી, અહીં એ નિર્વાણ પામેલા, અહીં પવિત્ર ગિરનાર અને શત્રુજય પર્વતો ઉપર ઘણા ધર્માત્માઓ મોક્ષ પામેલા વીર સવત ૯૮૦ (૯૯૩) મા અહીં વલ્લ્હી નગરમાં શ્વેતામ્બર સાધુઓનો સઘ મળેલો અને પોતાના ધર્મશાસ્ત્રોના અન્થોને વ્યવસ્થિત કરેલા, એ જ વાત પ્રમાણ આપે છે કે ગુજરાતમાં પ્રાચીન કાળે પણ શ્વેતામ્બરો કેવું ઉન્નત સ્થાન લોગવતા હતા.

વિવિધ પ્રખ્યાત વંશના રાજાઓ ગુજરાતમાં જૈનધર્મના ઉત્તરધરો થઈ ગયા છે જાવહા વંશના રાજા વનરાજને રાજા થતા પૂર્વે (૭૨૦-૭૮૦) વનમાં જૈન સાધુ શીલગુણસૂરિએ ઉછેરેલો, અને તે પ્રભાવે એ રાજાને પાછળથી જૈનધર્મનો શિષ્ય બનાવેલો. જ્યારે રાજાએ અણહિલવાહ પટ્ટન નગર વસાવ્યું, ત્યારે જૈનમંત્રોથી ક્રિયા

કરાવી; ને તેમા જોકે મંદિર બન્યાંયુ ને તેમાં પોતે પાંચ નામને શિખર છે એમ પ્રસિદ્ધ કર્યું ૧૮

જૈનધર્મના આશ્રયદાતા સૌમી વધારે તો જૈનમ્મ (સાતજી) વશના શબ્દજોડતા. જે વશનો સ્થાપનાર રાજા મલ્લરાજ (૬૬૧-૬૬૬) ધર્મ હતો તો શૈવ, પણ જોણેય જૈન મંદિર બનાવેલું જીમ ૧૬૫ના (૧૦૨૨-૧૦૬૪) સભ્યકાળમાં અદાદી આવક વિમલે આણુ પર્વતના બલ્ય શિખર પ્રદેશ ઉપર ૧૦૭૨ માં પ્રખ્યાત જૈન મંદિર બનાવેલાં તે હલમુખી થે વિમલ-વવિ (વિમલનો વાસ) જે નામે આણુને પ્રખ્યાત રાજે છે ૧૯

પણ પ્રખ્યાત હેમવજ્રને-જે પ્રજાવશ્યાળી હોયકેને પરિભવે જ શુભશતમા જૈનધર્મે જોકેકમ મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું એમ જનનું પૂર્વાવસ્થાનું, નાનપણનું નામ જંગરેજ હતું શુભશતના ધનુકામા જોકે જૈન વેધારીને ઘેર ૧ ૮૮ અથવા ૧૦૮૬ માં જે જ આ હતો સાધુ હેમવજ્રનું જ્ઞાન આ જુહિશાળી બાળક તરફ આકર્ષાયું જેના આબાખની પરવાનગીથી જેમણે જે બાળકને શિક્ષણ આપ્યું અને ૮ (૬) વર્ષની ઉંમરે જેમને મત આપ્યું તે પ્રસંગે જેમનું નામ હેમવજ્ર રાખવામાં આવ્યું જૈનવિદ્યાની સર્વ શાખાઓનું જેમણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, જે સુવદે પોતાના અઠૌકિક જુહિબળે મહત્વનું બધું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું; બ્રાહ્મણ વિદ્યાઓમાં પણ જે પારંગત થયા. ૨૧ વર્ષે જે આઘ્યાર્થ થયા જેમનું નામ હેમવજ્ર પડ્યું, તથા તેમના સૂત્રને સ્થાને જેમને બેસાડ્યા. જેમના જ્ઞાનથી અને કથાવાર્તામાં જેમની નિપુણતાથી જે જ શ્રીકૃષ્ણ વશનો રાજા જયસિદ્ધ સિદ્ધરાજ (૧૦૬૪-૧૧૪૭) આકર્ષાયો અને આઘ્યાર્થની સાથે જેણે મિત્રતા બાંધીક આ રાજા પોતાના રણવિજયોથી વિખ્યાત થયો છે, તેમજ જેણે બલ્ય મહાનો બધાવીને પણ પોતાનું નામ અમર કર્યું છે બળી જેને

* સિદ્ધરાજ સન્દેષ અથવા જાડુવસો રાજા છે જે નામ જયસિદ્ધને એવલા માટે મળેલું છે જેણે વર્ષરુ નામે રાક્ષસને છતીને એની પાસેથી જાડુબળ સિદ્ધ કરેલું હતું

સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર પણ સ્નેહ હતો. જો કે એ પોતે પાળતો તો શૈવધર્મ, છતાંયે અણુહિલવાડ પદ્ધતિના પોતાના દર-બારમા જૈન સાધુને તેડાવ્યા. પોતાના આશ્રયદાતાની પ્રેરણાથી હેમચન્દ્રે પોતાનું પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણ સિદ્ધ હેમચન્દ્ર (મિદ્ધરાજને માટે હેમચન્દ્રે લખેલું) અને બીજા અનેક ગ્રંથ લખ્યા. રાજાને ઉપદેશ આપીને એ સાધુએ પોતાના ધર્મની મહત્તા સાબિત કરી આપી જ્યસિંહે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો તો નહિ, છતાં એ હેમચન્દ્રની પ્રેરણાથી સિદ્ધપુરમાં મહાવીરનું મંદિર બંધાવી આગ્યુ અને આગ્યાર્યની સાથે નેમિનાથના દર્શન કરવાને ગિરનારની જાત્રાએ ગયો. કર્ણાટકથી આવેલા દિગમ્બર કુમુદચન્દ્ર અને શ્વેતામ્બર દેવચન્દ્ર વચ્ચે એના દરબારમાં મોટો શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો, એ સાબિત કરી આપે છે કે એ રાજા જૈનધર્મમાં કેટલો રસ લેતો હતો. શાસ્ત્રાર્થમાં વિજય શ્વેતામ્બરનો થયેલો, પણ એમાં કંઈક દરબારી તર્કટરચાયું હતું એવી કથા છે. આટલું બધું છતાંયે જૈનમંદિરો ઉપર વાવટાઓની ગરગટીઓ ચઢાવવાની થોડો વખત એ રાજાએ મનાઈ કરી હતી, તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે જ્યસિંહ જૈનો ઉપર સદાસર્વદા કૃપાદષ્ટિથી જોતો નહોતો.

જ્યસિંહ ૧૧૪૩ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો અને ત્યારપછી એના ભાઈનો પુત્ર કુમારપાલ ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો એના ઉપર પણ હેમચન્દ્રે સારો પ્રભાવ પાડ્યો એમણે રાજાને ધીરેધીરે જૈન ધર્મ તરફ આકર્ષ્યો અને એમ કરતે કરતે અન્તે તેને જૈન-ધર્મની દીક્ષા પણ આપી કુમારપાલે ત્યારપછી માંસાહાર છોડી દીધો, પોતે શિકાર કરવો છોડ્યો ને પોતાના રાજ્યમાં પશુહિંસાનો, માંસાહારનો, મધપાનનો અને જીવારનો નિષેધ પ્રવર્ત્યો. આ આજ્ઞાઓથી ગુજરાત નમુનેદાર જૈન રાજ્ય બનવા લાગ્યું. એ યોજનાઓને બહુ સખત રીતે પળાવવાના પગલાં લેવાયાં પશુહિંસા છોડી દેવાને માટે કસાઈઓને, તેમને ત્રણ વર્ષમાં મળેલા નફાની સરાસરી રકમ આપીને, પોતાના ધધામાં મળતો નફો છોડી દેવાની આજ્ઞા કરી અને બ્રાહ્મણોને યજ્ઞમાં પશુને બદલે અનાજ હોમવાની આજ્ઞા કરી. રાજા પોતાને વ્રતમાર્ગે બરાબર ચાલે

એટલા માટે હેમચન્દ્રે એના ઉપર સખત અક્રુશ રાખ્યો હતો ને એટલા માટે ચાલતી આવેલી રાજ્યપ્રજ્ઞાલીમાં પણ ફરકાર કરાવ્યા હતા. એ સ્થિતિ સ્પષ્ટ દેખાડવા ઇચ્છેજાર પોતાના પ્રવચનોમાં નીચેની કથા વર્ણવે છે “કુમારપાદે પ્રાણીહિ સાનો નિવેષ કર્મા પછી, યોડા જ વખતમાં આશિન માસનો શુકલપક્ષ આવ્યો. અમોઘરી અને બીજી દેવીઓના પૂજારીઓએ રાત્રીને અઢ્યાંચુ કે ‘મહારાજ ! કુળાધાર પ્રમાણે રાત્રીને સપ્તમીને દિવસે ૭૦૦ બકરા ને ૭ પાઠ, દ્વિતીયમીને દિવસે ૮૦૦ બકરા ને ૮ પાઠ અને ત્રીતીયમીને દિવસે ૬૦૦ બકરા ને ૬ પાઠ દેવીને યજ્ઞવચ બોધ્યો.’ આ સાંભળીને રાત્રી હેમચન્દ્ર પાસે ગયો અને એમને એ વાત કરી. આશ્ચર્યે રાત્રીના કાનમાં કંઈક કહ્યું, તે ઉપરથી રાત્રી છૂટીને પૂજારીઓ પાસે ગયો ને દેવીને નેવેલ આપવાનું સ્વીકાર્યું. રાત્રીને સમે દેવીમંદિરમાં પશુને આપ્યાં, તેમને પૂરીને તાળાં માર્યાં ને વિશ્વાસુ રાજપુતોને ઘોડી કરવા રાખ્યા. બીજે દિવસે સવારે રાત્રી આવ્યો ને મંદિરના દરવાજા ઉઘડાવ્યા. અંદર પવનથી રક્ષાયેલા વાઘમાં પશુઓ નિર્ણતે ચાલેજતાં હતાં. તે બોધને રાત્રી બોલ્યો - પ્રાણ્યો ! દેવીને એમના ઉપર રૂચિ હોત, તો તો એ એમને કથાવંતીએ ખાઈ મઈ હોત, પણ એ તો એમ ને એમ છે તે ઉપરથી અજ્ઞાપ છે કે દેવીને તો માંસ ઉપર રૂચિ નથી માત્ર તમને રૂચિ છે. માટે હવે તો બસ કરો; છતાં પ્રાણીની હિંસા કરવાની પરવાનગી આપીશ નહિ.’ પ્રાણ્યોના માથા નમી પડ્યાં. રાત્રીએ પશુઓને છોડી દીધા, પણ પશુ હસ્તા ચે વધારે મૂઠ્યવાન નેવેલ યજ્ઞચુ ॥૩૧

કુમારપાદે જૈનોનાં ઘણાં વીરોની ભત્રા કરી અને દેવળ બનાવ્યા; જૈનધર્મને એણે સ્વીકાર્યો તે પૂર્વે ટર હાંત વડે જે માંસ બોળ્યાં કરેલું તેના પ્રાચક્ષિત અર્થે ટર મંદિર બનાવ્યાં.

પોતાના રાજ્યવાસીને આશરે રહીને હેમચન્દ્રે અનેક સાહિત્ય પ્રત્યે ખુબી રુચિ છે. જૈનોના સિદ્ધાન્તને અનુરૂપ એમણે પ્રખ્યાત યોગ્યજ્ઞ લખ્યું છે, તે ઉપરાંત ત્રિશ્વિરાજાપુસ્તકવિત નામે વિશ્વ-

ઇતિહાસનો વિશાળ ગ્રંથ અને કુમારપાલ ચરિત નામે ઇતિહાસનો વિશાળ ગ્રંથ લખ્યો છે, કુમારપાલ ચરિતમાં ગુજરાતના ચૌહુક્ય રાજાઓનો ને ખાસ કરીને કુમારપાલનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. લખ્વર્હીતિશાસ્ત્રમાં જૈનદ્રષ્ટિએ રાજ્ય ચલાવવાની કળાનું વર્ણન કર્યું છે, અને તે ઉપગત ખીલ પશુ ગ્રંથો એ આચાર્યે રચ્યા છે. રાજ્યકાર્યભારમાં અને ખીલ ગજનીતિમા પણ એ સાધુનો પ્રભાવ જણાઇ આવે છે. પોતાની આશ્ચર્યજનક જાદુશક્તિથી એમણે અદ્ભુત કાર્યો કર્યા વિધેની, અને સાચી પડેલી એમની ભવિષ્યવાણીની અનેક કથાઓ લખાયેલી છે. ગુજરાત છતી દેવાના હેતુએ એક શત્રુ કુમારપાલ ઉપર ચઢી આવ્યો, ત્યારે પોતાના ભયભીત રાજાને આચાર્યે કહ્યું કે ‘ જૈનધર્મની રક્ષપાલિકા દેવીઓ રાજ્યને ખત્રાવશે ’ કુચ કરતી વખતે શત્રુરાજા પોતાના હાથી ઉપર રાતે ઉઘતો હતો, ત્યારે તેના ગજાની માળા માર્ગમાં ઝાડની ડાળીએ ભરાઇ ગઈ, તેથી તેને ગળે ફાસો આવ્યો ને એ મરી ગયો.

૮૪ વર્ષ સુધી પ્રભાવશાળી જીવન જીવ્યા પછી હિમચન્દ્રે ૧૧૭૨ માં ઉપવાસ કરીને દેહત્યાગ કર્યો. ત્યારપછી થોડે કાળે કુમારપાળે પણ તેજ રીતે દેહત્યાગ કર્યો એનો ભત્રીજો અજયપાલ એની પછી ગાદીએ આવ્યો, તે દુરાગ્રહી શૈવ હતો. એણે જૈનો ઉપર જીલમ કર્યો અને કુમારપાલના દરબારમાં મહત્ત્વના ગણાતા પડિત રામચન્દ્રને તપાવેલા ત્રાળાના પતરા ઉપર બેસાડી એમનો જીવ લીધો.

ચૌહુક્ય વંશનો અમલ પૂરો થયા પછી ૧૩ માં સૈકાની શરૂઆતમાં ગુજરાતની રાજસત્તા ઉપર વાઘેલા આવ્યા તે વંશના રાજ્યકાળમાં વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામે બે ભાઈઓની કુશળતાએ કરીને જૈનધર્મની ખહુ ઉન્નતિ થઈ. તે બે ભાઈઓ પ્રધાનપદે આવેલા અને પોતાના કાર્યને લીધે પ્રખ્યાત થયેલા ૩૨ તેજપાળની પત્ની અનુપમાની પ્રેરણાથી એ ભાઈઓએ પોતાનું અતુલ ધન એવી રીતે ખર્ચ્યું કે તેને બધાએ જોઈ શકે, પણ કોઈ લુટી શકે નહિ, એમણે આણુ, શત્રુજય અને ગિરનાર ઉપર ભવ્ય દેવાલયો બાંધાવ્યા, તે હજીએ એમના સ્મારકરૂપે ઉભાં છે.

દુષ્ખણુમા જૈનધર્મ

આજે તો મોટે ભાગે હર્ષ થઈ ગયેલા દેવાલયો, તેમજ શિલાલેખો અને શ્રેષ્ઠ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે મહારાષ્ટ્રમાં તેમજ કાનઢી ભાષા બોલતા પ્રદેશોમાં બોટલે કે વર્તમાન મુળ્ય ઇલાકાના ક્ષિણ ભાગમાં, મદ્રાસ ઇલાકાના ઉત્તર ભાગમાં કુર્મમાં તથા હૈદરાબાદના અને મૈસુરના રાજ્યમાં અનેક જૈનધર્મીઓ હતા અને એ ધર્મ યુગ ઉત્પત્તિ પામ્યો હતો. એ પ્રદેશોમાં રાજ્ય કસ્તાર અનેક રાજ્યો ભેદબે તો પોતે જ જૈન હતા અનેવા તો કમમાં કમ પોતાના અનેક પ્રબલનોના એ ધર્મને જ્ઞાનથી અને બીજી રીતે સારી રીતે અગ્રય આપતા.

ઈસવીસનના ચરખાતના સૈકામાં મહારાષ્ટ્રની રાજધાની (આજના હૈદરાબાદ રાજ્યમાં બોમ્બેથીને કાંઠે) પ્રસિદ્ધ નજરીમાં હતી. તે વેળાની ત્યાંની મહાત્મ્ય-ગ્રન્થ ભાષાને ઉપયોગ ચેતા-મજાએ પોતાના ગ્રન્થ લખવામાં કર્યો અહીંના રાજા શાલિવાહને (૫ ૪૫ ભેચો) સ્થાપિત રાજ્યશર્મા થયેલા રાજા વતવાદને પ્રાકૃત ગ્રન્થોને એક પ્રખ્યાત ગ્રન્થ રચ્યો કે તેનો સ્વચ્છ કર્યો જેમ કહેવાય છે જીનો જેની પોતાના ચાર (ચિત્ર માહિત્ય, શાલિવાહન, મુજ ભોજ) ચિત્રાન રાજ્યોમાં ગણના કરે છે. આન્નવશનો શાલિવાહન નામ ધારણ કરનાર રાજા પોતાના હોવાનો જે કાવો જીનો ક" છે, તે ખરે જ સાચો છે કે કેમ તે ચકાસવું છે, કાશ્યુ કે ખાલકર માં રાજ્ય કરતા અજ્ઞ વશના રાજ્યો આગલી બાહો હતા અને જનરલના સ્તૂપમાં બોલમના ધર્મનું મુન્દર સ્મારક કરાવી ગયા છે જેમાં તો કરી ચકા નથી.

ચરિત્રથી પૂર્વ કાંઠા મુખીના સમસ્ત દ્વીપકલ્પ ઉપર જૈન ધર્મનો પ્રભાવ ફરી જણ્યો હતો. હેજો અને બીજા સ્મારકો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે મહારાષ્ટ્રી ભાષા બોલતા સમસ્ત પ્રદેશમાં તેમજ કાનઢી અને તેલુગુ પ્રદેશોમાં ઠેક જોસ્તિયા મુખી (૫ ૩૮ ભેચો) એ ધર્મનો પ્રભાવ ફરી જણ્યો હતો, આજના

મદ્રાસ ઇલાકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા પ્રદેશોનો રાજકીય ઇતિહાસ હજી સ્પષ્ટ થયો બાકી છે, છતાંયે શેષગિરિરાવે પોતાના andhra Karnala Jainism માં જે કાવ્યસંગ્રહ કર્યો છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આજના વિજાગાપટમ, કૃષ્ણ, નેલોર વગેરે પ્રદેશોમાં પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મ પ્રસર્યો હતો અને એ ધર્મના દેવળ બંધાયા હતા.

પણ જૈનધર્મે સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ તો કાનડા પ્રાન્તના ઇતિહાસમાં ભજ્યો છે. એ પ્રાન્ત પ્રાચીનકાળે હિગમ્બર સમ્રાટાયનું મુખ્ય ધામ હતું. એવી કથા છે કે ૩૯ માં પૃષ્ઠ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે બિહારમાં જ્યારે મોટો દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે ભદ્રબાહુ કેટલાક સાધુઓને લઈ મૈસુર તરફ ચાલી નીકળ્યા. ત્યારે એમણે એ ધર્મને આ પ્રદેશમાં આણ્યો. હિગમ્બર કથા પ્રમાણે શ્રવણબેલગોલની એક ગુફામાં ભદ્રબાહુનો દેહત્યાગ થયો; અતઃ સમયે રાજા ચન્દ્રગુપ્ત એમની સાથે હતો અને તેમની શિષ્ય મહાવીરે ભજ્યો હતો, એ રાજા પોતે પણ પાછળથી સાધુ થયો હતો. બાર વર્ષ પછી ચન્દ્રગુપ્તે પણ પોતાના ગુરૂનું અનુકરણ કરીને-ઉપવાસ કરીને દેહત્યાગ કર્યો આ કથાને શ્વેતામ્બરે માનતા નથી, પણ લેવિસ રાઇસ (B Lewis Rice) એને ઐતિહાસિક માને છે; સંશોધકો આ કથાને બનાવટી ગણી કહે છે ને ધારે છે કે એના મૂળમાં કશું ચ ઐતિહાસિક સત્ય કદાપિ હોય તો તો ઇ સ પૂ ૧ લા સૈકામાં થઈ ગયેલા બીજા જ ભદ્રબાહુની કથા આ પ્રખ્યાત ભદ્રબાહુને નામે ચઢાવી દેવામાં આવી હોય અને તેથી ચન્દ્રગુપ્તને નામે કહેવાતી કથા પણ બીજા કોઈ સખ ઘે હોય.

મોટે ભાગે સમન્તમદ્રે (કથા પ્રમાણે તો ઇ સ. ૧ લા, પણ ઘણું કરીને ઇ સ ૬૦૦ ના અરસામાં), પૂજ્યપાદે અને અક્ષલકે જૈનધર્મનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં અને દક્ષિણમાં કર્યો એવી કથા છે કે સમન્તભદ્રે યુવાવસ્થામાં એવી તો કઠોર તપસ્યા કરેલી કે જીવન એમને અકારૂ થઈ પડ્યું તેથી આહારત્યાગ કરી મૃત્યુ

શોધવાની તેણે ઇચ્છા કરી. પણ જોમના બુદ્ધિએ જોમને વાંચી અને
 જૈનધર્મના ઉપદેશક જનવાની પ્રેરણા કરી, જોમના જો કાર્યમાં
 અતિ આગ્રહને લીધે જોમણે સમસ્ત જ્ઞાતવર્તમાં પ્રવાસ કર્યો,
 (વિદ્યારમાં) પાટલીપુત્ર, (પાળવર્તમાં) કલ્લિ, સિંધ, વૈશ્ય,
 (મધ્ય જ્ઞાતવર્તમાં વિદ્યાર), કણ્ઠાટક (પશ્ચિમ પાટમાં સત્તાસ
 છત્રમાં કણ્ઠાટક), જનારસ અને કાશી (કાંછવર્ત) વગેરે
 સ્થાનોએ સમન્તજગ્રે મોટા અનુચર વર્ગ સાથે ધર્મનો ઉપદેશ
 કરવા પ્રવાસ કર્યો જો હેજક પણ હતા જોમણે પ્રજ્ઞાત
 જ્ઞાતવીમાંના નામ જૈન તર્કશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સજ્ઞે
 અન્ય રચ્યો છે, બીજા પણ અનેક જ મો રચ્યા છે જો જ રીતે
 ધર્મનો પ્રચાર કરવાને હેતુએ પૂજ્યપાદે પણ લાંબા પ્રવાસ કર્યો
 ને ઠેઠ જોરિમ્મા સુધી ફરી વળ્યા. જોમનામાં અદ્ભુત બાહુશક્તિ
 હતી જોમ પણ કહેવાય છે પણ જોમનું મહત્ત્વનું કાર્ય તો
 સ્પષ્ટિત્વના પ્રદેશમાં હવે જૈનતત્ત્વદર્શન ઉપર અતિનિપુણ-
 તાથી ચર્ચા કરી છે, જોટણ જ નહિ પણ વૈદ્યકના વિષય ઉપર
 અને વળી જ્ઞાસ કરીને જ્ઞાકરણના વિષય ઉપર પ્રમાણભૂત અન્ય
 રચ્યા ■ સમન્તજગ્રે પાતાના જન્મે હજવામાં કાનડી જાપાને
 ઉપયોગ કર્યો છે તેની જ રીતે આમણે પણ જો જાપાને ઉપ-
 યોગ કર્યો છે, પણ જો જિમાંથી જોઠેવના અન્ય અત્યારે મળી
 આવતા નથી. આકલકે જ્ઞાતવીમાંના ઉપર પ્રજ્ઞાત ટીકા લખી
 છે અને બીજા પણ અનેક જ રચ્યા છે

જમ અને સમ્પ્રદાય રાજવશીને આગ્રહે જૈન ધર્મ સૌથી
 વધારે ઉત્પત્તિને પામ્યો. ■

જમ રાજાઓએ ઇ સ. ૨ જા થી ૧૧ મા સદી સુધી
 મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર અને તેની યાસે આવેલા પ્રદેશો ઉપર
 રાજ્ય કર્યું; જો રાજાઓના સિદ્ધાંતોએ પશ્ચિમમાં કુજ થી પૂર્વમાં
 ઉત્તર આર્કાટ સુધી અને દક્ષિણમાં મૈસુરની છેક દક્ષિણ સીમાથી
 ઉત્તરમાં કુજ થી દક્ષિણમાં બેલગમ છત્ર સુધીના પ્રદેશોમાં મળી
 આવે છે કલા વેળી છે કે ' જમ રાજ્યની સ્થાપના મોટે ભાગે

જૈન સાધુ સિદ્ધનન્દી એ કરી આપી હતી. ઉજ્જવનના રાજા મહી-
 પાલે સૂર્યવંશી રાજા પદ્મનાભને યુદ્ધમાં હરાવ્યો. પદ્મનાભના
 પૂર્વજોને ઇન્દ્ર પાસેથી પાંચ રત્નો મળ્યાં હતાં, તે એની પાસે
 હતાં, એની પાસેથી એ રત્નો લઈ લેવાની મહીપાલને ઇચ્છા થઈ,
 પણ તે લઈ લે તે પહેલા પદ્મનાભે એ રત્નો પોતાના દક્ષિણ અને
 માધવ નામના બે પુત્રોને આપી દક્ષિણમાં મોકલી દીધા. પેરુમાં
 એમને સિદ્ધનન્દી મળ્યા એમણે એ જાળકોને પદ્માવતી દેવીની
 કૃપાથી રાજ્ય મેળવી આપ્યું. પદ્માવતીએ કૃપા કરીને એક ખડ્ગ
 આપ્યું. માધવે તેવડે પથરનો સ્તંભ કાપી નાખ્યો. આ અમત્કાર
 શુભ શકુનરૂપે મનાયો. વાળ રાજાની સાથે યુદ્ધ કરીને માધવે
 વિશાળ રાજ્ય સંપાદન કર્યું, એ રાજ્યની રાજધાની કોલર નગર
 હતું. માધવની પછી દ્વિગનો પુત્ર કિરિય માધવ ગાદીએ બેઠો, ને
 ત્યારપછી ઘણા રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું, પછીના સમયમાં તલકાદ
 એમની રાજધાની થયું હતું, એ સૌ રાજાઓ જૈનધર્મ પાળતા
 હતા. રાજા મારસિંહ ૨ જનો અને રાજમલ્લ ૪ થાનો અમાત્ય
 પ્રતાપી ચામુણ્ડરાય હતો, તેણે જૈનધર્મને ખુબ આશ્રય આપ્યો.
 શ્રવણબેલગોલમાં એણે ઇ સ ૬૮૦ ના અરસામાં અગ્નિનેમિત્ર
 ભવ્ય દેવાલય બંધાવ્યું. તેમજ ગોમતેશ્વરની પ્રકાશક પ્રતિમા
 બનાવરાવી વળી એણે ઘણા ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. વિદ્વાન નેમિચંદ્ર
 એના શુરુ હતા. એ શુરુના જૈનધર્મ વિષેના પુસ્તકો ઉપર
 દિગ્ભરણે એટલી બધી શ્રદ્ધા છે કે એ એમને સિદ્ધાન્ત ચક્રવર્તી
 કહે છે. આમુડગય વળી કાનડી કવિ રજનો મોટો આશ્રયદાતા
 હતો. ચાલ રાજા રાજેન્દ્રે ઇ સ ૧૦૦૪માં ગંગ રાજધાની તલકાદ
 છૂટી લીધી, ત્યારથી એમનો પ્રતાપ ઝાંખો થઈ ગયો. એ વંશના
 રાજાઓએ ત્યારપછી પણ રાજ્ય તો કર્યું, પણ આ ફટકા પછી
 ફરી એ ઉઠવા પામ્યા નહિ, એ ફટકો ત્યાના જૈનધર્મને પણ
 સખત વાગ્યો.

રાષ્ટ્રકૂટ અથવા રટ રાજાઓની રાજધાની પૂર્વે તો નાસિક પાસે
 આવેલા મોરસ્ત્રાબમાં હતી, પણ ૬ મા સૈકાની શરૂઆતમાં હૈદરાબાદ

શોધવાની તેણે ઇચ્છા કરી. પણ જોમના મુશ્કેલ જોમને વાઘો અને
 જૈનધર્મના ઉપદેશક બનવાની પ્રેરણા કરી, જોમના જો કાર્ત્તમાં
 અતિ આગ્રહને લીધે જોમણે સમસ્ત ભારતમાં પ્રવાસ કર્યો;
 (બિહારમાં) પાટલીપુત્ર, (પંજાબમાં) કાશી, સિંધ, વૈદિક,
 (મધ્ય ભારતમાં) જિલ્લા), કર્ણાટક (પશ્ચિમ ઘાટમાં સતાર
 જિલ્લામાં કર્ણાટક) બનારસ અને કાશી (કાંઈવરમ) વગેરે
 સ્થાનોએ સમન્તજાદે મોટા અનુચર વર્ગ સાથે ધર્મના ઉપદેશ
 કરવા પ્રવાસ કર્યો જો તેજક પણ હતા. જોમણે પ્રખ્યાત
 જાતનીમાંના નામે જૈન તર્કશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સબંધે
 પ્રશ્ન રચ્યો છે, બીજા પણ અનેક પ્રશ્નો રચ્યા છે જો જ રીતે
 ધર્મના પ્રચાર કરવાને હેતુએ પૂજ્યપાદે પણ લાંબા પ્રવાસ કર્યા
 ને ઠેક જોઈરચ્યા સુધી ફરી વળ્યા જોમનામાં અશુભ બાહ્યક્રિયા
 હતી જોમ પણ કહેવાય છે પણ જોમનું મહત્ત્વનું કાર્ત્ત તે
 સાહિત્યના પ્રદેશમાં હવે જૈનતત્ત્વદર્શન ઉપર અતિનિપુણ-
 તાથી બચ્ચા કરી છે, જોટણ જ નહિ પણ વૈદિકના વિષય ઉપર
 અને વળી જાસ કરીને વ્યાકરણના વિષય ઉપર પ્રમાણભૂત પ્રશ્નો
 રચ્યા છે સમન્તજાદે પોતાના પ્રશ્નો લખવામાં કાનડી ભાષાને
 ઉપયોગ કર્યો છે તેવી જ રીતે આમણે પણ જો ભાષાને ઉપ-
 યોગ કર્યો છે, પણ જો બિમાથી જોકેવના પ્રશ્ન અત્યારે મળી
 આવતા નથી. અકલંકે આપત્તીમાંના ઉપર પ્રખ્યાત ટીકા લખી
 છે અને બીજા પણ અનેક પ્રશ્નો લખ્યા છે

જ. જ. અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજવંશોને આગ્રહે જૈન ધર્મ સૌથી
 વધારે ઉત્તરિને પામ્યો. ૨૨

જ. જ. રાજાઓએ ઇ. સ. ૨ લા થી ૧૧ મા સુધી સુધી
 મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર અને તેની પાસે આવેલા પ્રદેશો ઉપર
 રાજ્ય કર્યું; જો રાજાઓના શિલાલેખો પશ્ચિમમાં કુર્ગથી પૂર્વમાં
 ઉત્તર આઝીટ સુધી અને દક્ષિણમાં મૈસુરની ઉંચે દક્ષિણ સીમાથી
 ઉત્તરમાં સુબ્બ ઈલાકાના બેલગમ જિલ્લા સુધીના પ્રદેશોમાં મળી
 આવે છે કથા જોવી છે કે ' જ. જ. રાજ્યની સ્થાપના મોટે ભાગે

વ્યા છે, તેમનો શુભોદ્ધાર કગવ્યો છે, તેમને દાન આપ્યાં છે અને કાનડી મહાપડિત અદિગમ્ય (મરણ ૯૦૨) જેવા પડિતોને તથા કવિઓને પોતાના દરબારમાં બોલાવી આશ્રય આપ્યો છે. કન્યાણીના વલ્લુર્ય રાજાઓ અને બીજા નાના રાજ્યોના અનેક ગણઓએ પણ એ જ પ્રમાણે કર્યું છે

હોયમલ વંશના શરૂઆતના રાજાઓ પણ આગ્રહી જૈન હતા મૂળે તો એ ગણઓ ચૌલુક્યોના માણડગિકો હતા, પણ ૧૧૧૬ માં મૈસુરમાથી ચોલ રાજાઓને હાકી કાઢીને એમણે દોરસમુદ્રમાં (હલ્લેવિન્દમાં) બળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું તેમનું નામ નીચેની ઘટના ઉપરથી પડ્યા વિષે કથા છે તેમના પૂર્વજ સભ રાજાએ પોતાના જન્મસ્થાન સાસાવૂરમાં (પશ્ચિમ ઘાટમાં ગ્રંગદિ) પોતાની કુળદેવી વાસન્તિકાની એના મન્દિરમાં આરાધના કરી અને ત્યાં પોતાના ગુરુ જૈનસાધુ સુદત્ત પાસેથી વિદ્યા ભણ્યો. અઠસ્રમાત્ર એક પ્રગ્વણ વાઘ વનમાંથી નીકળી આવ્યો અને સદા ઉપર તુટી પડ્યો સાધુએ પોતાનો દણડ હાથમાં લીધો અને તે સલને આપી કહ્યું “ પોય-સલ ” (માર, શસલ) સલે વાઘને મારી નાખ્યો. આ અલૌકિક ઘટનાનું સ્મરણ ગાળવા માટે એણે પોયસલ નામ ધારણ કર્યું, ફરીને પાછળથી હોયમલ થઈ ગયું રાજા વદિમદેવ ? (૧૧૦૪-૧૧૪૧) સુધી હોયમલ રાજાઓ જૈનમાર્ગી હતા, પણ વૈષ્ણવ ધર્મના સમુદ્ધારક રામાનુજ આચાર્યે એને વૈષ્ણવ ધર્મમાં લીધો ને ત્યારે રાજાએ પોતાનું નામ વિષ્ણુવર્ધન રાખ્યું ^{૩૪} એની પહેલી રાણી શાન્તલદેવી જૈનધર્મમાં જ રહી એ અપુત્ર મરણ પામી તેના હુ બમા જ તેનો પિતા પણ મરણ પામ્યો તેથી તેમજ જમાઈ પૈતૃકધર્મથી પતિત થયો તેથી એની માતા મન્નિકવ્વેને એવો તો સજ્જત આઘાત થયો કે તે એક માસના ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામી ^{૩૫} પછીના કેટલાક હોયસલ રાજાઓ પાછા જૈનધર્મવલ્લભી થયા હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એ ધર્મનો પ્રભાવ એમના રાજદરબારમાં પુષ્કળ દેખાય છે, અને એમના અનેક પ્રખ્યાત અમાત્યો અને સેનાપતિઓ તીર્થ કરના ભક્ત હતા ૧૪ મા

રાજ્યમાં આવેલા માલમેઢમાં થઇ બેઠે સમયે બે વરના રાજ્યને
પશ્ચિમ કાશના સમસ્ત પ્રદેશોમાં સૌથી જળવાન હતા. બે પ્રતાપી
રાજાઓમાં સમીપર્ષ ૧ હો (૥ સ. ૮૧૫-૮૭૭) પણ હતો, અને તે
જેન પંડિત ત્રિવલ્લભો શિષ્ય હતો. જિનસેને ગર્ગ્યમુરુવ નામે જન્મ
સ્થળે છે અને તેમાં પાર્થનાયનુ જીવનચરિત કાન્ધમા ગામુ છે
તેમજ બેમણે જાણિપુરાજ અને હરિવંશપુરાજ લખ્યા છે, બે બે પુરાણને
દ્વિમંથરે જગતના ઇતિહાસના પ્રમાણભૂત જ છે. લખે છે જામોદવર્ષે
વળી જિનસેનના શિષ્ય ગુણમત્તને પણ આશ્રય આપ્યો. ગુણમત્તે પોતાના
ગુરુને અપુરૂ મૂર્કેણ જાણિપુરાજ સમ્પૂર્ણ કર્યું ને તેની પૂર્તિરૂપે
જાણિપુરાજ લખ્યું. રાજા પોતે પણ પંડિત હતા ને દ્વિમંથરે તે
માને છે કે પ્રમોત્તરરાજાશિષ્ય બેણે જ લખી છે બે જ વમા સ સાર
સમ્મ ધર્મી વચ્ચે સાધુની હરિયા કરી છે પવિત્ર જીવન ગાળવાને
માટે રાજપાટ છોડી દીધા પછી જામોદવર્ષે બે પુસ્તક લખ્યું હોવું
બેઠે. આ રાજાના પુત્ર અને અનુયાયી જ્ઞાણ રાજાએ, જગતવર્ષે
ગુણમત્તના શિષ્ય સોઢસેજને આશ્રય આપ્યો. લોકસેને જીતપુરાજ
સમ્પૂર્ણ કર્યું અને આશરે શાકે ૮૨૦ માં તેની પ્રતિકા કરી, બે
વરના પછીના બેક રાજા જ્ઞાણ ૩ બે (૭૬ ૬૬૮) કવિ વોત્તને
આશ્રય આપ્યો છે બે કવિએ સરૂપ અને કાન્ધી બે જાપાના
સ્થળા કરી છે અને તેથી રાજાએ બેને સમવર્ષિયમર્ત્યુ (બે
જાપાને કવિજીવર્તી) પદ આપ્યું છે પશ્ચિમના યોદ્ધાઓએ ૬૭૩
માં રાષ્ટ્રકૂટોને પરાજય કરીને બેમની સત્તાને અન્ત આપ્યો. હજી
રાષ્ટ્રકૂટ જ્ઞે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાના પ્રયત્ન કર્યા પણ તે
વિફળ થતાં ધર્મર્થી જૈન જનીને ૬ સ. ૬૮૨ માં અવલુબેલબે
હમાં ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામ્યો.

યોદ્ધાઓની બે શાખાઓ પછી, પૂર્વની વાલમિયા અને પશ્ચિ
મની વૈશિયા રાજ્ય કસ્ટી હતી તે જ મુળની વળી બેક ઉપ-
શાખાએ શુભરાતમાં રાજ્ય કર્યું છે ને જૈનોને આશ્રય આપ્યો છે તે
વિષેની હકીકત પૂ પ ઉપર આપી છે દક્ષિણના યોદ્ધાઓએ પણ જૈન
ધર્મને સારા આશ્રય આપ્યો ૥ તેમણે જૈન ધર્મ ના દેવાલય બના-

સૈકાના આરમ્ભના હોય એમ ધારવામા આવે છે એ જૈન લેખો છે એમ કેટલાક સંશોધકો ધારે છે, કારણ કે તે સ્થાનોની પાસે જ તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ સહિત જૈનધર્મના દેવાલયોના ભગ્નાવશેષો મળી આવ્યા છે^{૩૩} આ ધારણા સાચી હોય તો જૈન-ધર્મનો પ્રચાર દક્ષિણ ભારતમા અતિ પ્રાચીનકાળથી થયો હતો એમ માનવાને પ્રમાણ મળી આવે

અવશેષો અને ખીજા અનિશ્ચિત સાહિત્યો દ્વારા તામિલ પ્રદેશમા અને તેની પાસેના પ્રદેશોમા જૈનધર્મ પ્રસર્યાનો ઇતિ-હાસ પણ આપણે કંઈક જાણી શક્યા છીએ એટલું તો નક્કી છે કે જૈનો એ પ્રદેશમા મહત્ત્વનું સ્થાન લોગવતા હતા અને ત્યાના સમાજ ઉપર ઉચ્ચ પ્રકારના સન્કાર રેડી શક્યા હતા સર વોલ્ટર ઇલિયટને^{૩૪} (Sir Walter Elliot) મતે દક્ષિણના વેપાર તેમજ કળાના ને કારીગરીના કામ ઉપર જૈનોનો પ્રભાવ ગમ્ભીર છે પણ જૈનોનો સૌથી વધારે ગમ્ભીર પ્રભાવ તો તામિલ સાહિત્ય ઉપર પડ્યો છે બિશપ્ કાલ્ડવેલ (Bischof Caldwell) સાચું જ કહે છે કે “ જૈનોનો ઉન્નતિનો (આચાર વિચારની ઉન્નતિનો, રાજકીય ઉન્નતિનો નહિ) યુગ તે તામિલ સાહિત્યનો મહાયુગ છે^{૩૫} ” મહુરાના સાક્ષરમડળમા-કવિસમ્રાટાયમા-મોટે ભાગે જૈનો હતા, તે વખતના અનેક સુખ્યાત તામિલ ગ્રન્થો એ મડળના પડિતોએ લખેલા મડળ સમક્ષ રજુ થયેલા ને મડ-ળનું અનુમોદન પામેલા હતા

મહુરાના એ સાક્ષરમડળનો કાળ નિર્ણિત થયો નથી તામિલ લેખકો એ કાળના ત્રણ જુગ પાડે છે, અને છેલ્લા જુગને ઇ સ ર ન્દ સૈકામા મૂકે છે ખીજાઓ એ જુગને કંઈક પછીના કાળમા મૂકે છે જૈનોએ તામિલનો, કાનડીનો અને ખીજા લોક-ભાષાઓનો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કર્યો, તેથી પણ કંઈક અંશે, સન્કૃત ભાષાનો બહુધા ઉપયોગ કરનાર તેમના પ્રતિસ્પર્ધી બ્રાહ્મણ પડિતો કરતા વધારે ઉંરે મૂળ નાખી શક્યા હોય

પાણ્ડવ વંશના રાજાઓએ જૈનધર્મને આશ્રય આપેલો અને

સૈકાના આરજમાં હોયસહ શાસ્ત્રનો અસ્ત થયો અને તેની જ સાથે જૈનધર્મને મળતા પ્રકાવડ આશ્રમનો પણ અસ્ત થયો.

કાનડી હોકોના અને તેમના પાટાચના પ્રદેશના હોકોના ખામિંક જીવન ઉપર જૈનધર્મની જે છાયા પડી છે, એવું નહું ન કહું જાણ એમ નથી. ગ્રામીન કાળે સર્વ સંસ્કૃતિના પ્રદેશોમાં તેઓ મુખ્ય અને અનેક રીતે એકમાત્ર અજૈસર હતા એમની કાંઈ પ્રતિસ્પર્ધા કરી શકતું નહિ. ત્યારે આશ્ચર્ય શું જે ૧૨ માં સૈકાના મધ્ય ભાગ સુધી સમસ્ત કાનડી સાહિત્ય જૈન હતું અને પછીના સમયમાં પણ કાનડી સાહિત્યમાં જૈનધર્મ મહત્વને સ્થાને હતો. કાનડી ભાવનાઓની ગ્રામીન અને મહાત્મ સુધિ ઉપર પણ જૈનધર્મનાં રચક ચિહ્ન પડ્યાં છે. શિશ્યકળામાં પણ જે ચિહ્ન તરી આવે છે આ ક્ષેત્રમાં પણ આ પ્રદેશના જૈનો બીજાઓની આજળ નીકળી જવા છે, જે ચાતના સાક્ષી એમના દેવાલયો, મસ્તીઓ, શેઠો, સેમ્સતવી પ્રકાવડ પ્રતિમાઓ અને બીજા સ્મારકો છે.

દક્ષિણ ભારતમાં જૈનધર્મ

મહાનંદ તે સિંહલદ્વીપનો મહાકવ્ય-મંથ હ. સ. ના ૫ માં સૈકામાં કવિ મહાભારતે રચેલો જેમાં લખ્યું છે કે ' સહ્ય પચ્ચામવર્ગી શાસ્ત્રાનીના નગર અગ્નિપુરમાં પણ નિર્જન્મ સાધુઓનાં દેવાલયો અને ઉપાશ્રમો હતાં. આ હસિકત સર્વોચ્ચ વિદ્યા સધાત્ર ન હોય તોપણ જે ઉપરથી એટલું તો માનવું જ પડે કે અતિ ગ્રામીન કાળથી જૈનધર્મનો પ્રચાર સિંહલદ્વીપમાં થયો હોય, અને ત્યારે તો જે પણ સ્વીકારી લેવું જ પડે કે જૈનધર્મ પાતાના જન્મસ્થાનની અને સિંહલદ્વીપની વચ્ચે આવેલી બુદ્ધિમાં તેવારે મળ્યાવરણ કહું હોય. સામાન્ય રીતે જેમ માનવામાં આવે છે કે ભદ્રબાહુના સમયમાં જૈનધર્મે મૈસુર બહાજ દક્ષિણ દ્વીપકલ્પમાં પ્રથમ પગલા ભરવા માટેના મુકુટ અને રચક વિદ્યાઓમાં પ્રતિ-લિપિએ લખેલા સિંચાલેષો મળી આવ્યા છે. હજી પુરેપુરા ઉઠેલી શકાય નથી પણ તે હ. સ. ના ૩ માં સૈકાના અન્તના કે બીજા

વિરૂદ્ધ વેદના સિદ્ધાન્તો સામે પશુળલિને કારણે અને સમાજમાં પ્રાદ્ધણો ખીળ વણે કરતા ઉચ્ચ સ્થાન દબાવી બેઠા હતા એ પરિસ્થિતિને કારણે જૈનધર્મને પ્રાદ્ધણધર્મ સાથે યુદ્ધ ચાલતું. બૌદ્ધો અર્હમ્ તત્ત્વને સ્વીકારતા નહોતા, અને તીર્થંકરોને બદલે ખીળ મહાત્માઓને નિર્વાણનો માર્ગ દેખાડનાર માનતા, એ તેમના સિદ્ધાન્તોને કારણે તેને બૌદ્ધધર્મ સાથે યુદ્ધ ચાલતું. બૌદ્ધધર્મ થોડા વખત સુધી તો જૈનધર્મ ઉપર એવું પ્રયશ્ન દબાણ કર્યું કે તેને પોતાના ક્ષેત્રના ઘણા પ્રદેશો ખાલી કરવા પડ્યા, એની માતૃભૂમિ બૌદ્ધોનોજ પ્રદેશ થઈ પડી ને ત્યાં એટલા બધા વિહાર બધાયા કે તેથી એ પ્રદેશનું નામ જ વિહાર પડી ગયું, પણ વખત જતા ત્યાંથી એને ઓસરવું પડ્યું દક્ષિણમાં ને પશ્ચિમમાં તો એ જૈનધર્મની બરાબરી કરી શક્યો જ નહોતો. અને કુમારિલે (આશરે ૬ સ ૭૦૦) અને શક્ટે (૬ સ. ૭૮૮-૮૨૦) ઉઘડેલા મારીને પ્રાદ્ધણધર્મ ફરી સ્થાપ્યો ને આખા ભારતવર્ષમાંથી બૌદ્ધધર્મને બસતો કર્યો. આમ એ પોતાની જન્મભૂમિમાંથી અસ્ત પામ્યો. વૈદિક યજ્ઞકાણ્ડના પુનરુદ્ધારક કુમારિલે અને માયાવાદના તથા પ્રજ્ઞવાદના સ્થાપનાર મહાત્મ શક્ટે પણ વેદધર્મવિરોધી જૈનધર્મની વિરૂદ્ધ પોતાના સર્વે શાસ્ત્રીય આયુધો વડે યુદ્ધ આરંભ્યું. ૪૨ નવીન મત વિરૂદ્ધ પ્રાચીન મતે આક્રમણ કર્યું ને એ આક્રમણ ધીરેધીરે એવું બળવાન થયું કે તેના દબાણથી જૈનધર્મને નમતું આપવું પડ્યું અને જો કે એણે બહુ બળથી પોતાનું રક્ષણ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા, છતાંયે અનેક રીતે એ નબળો પડી ગયો ને ડગી ગયો.

પ્રાદ્ધણધર્મના પુનરુત્થાનને પરિણામે વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયો પણ નવે સ્વરૂપે બળ પામ્યા એ બંને સંપ્રદાયો જૈનધર્મના ભયકર શત્રુઓ નિવડ્યા અને દબાવણમાં એટલે દક્ષિણ ભારતમાં એમણે જૈનધર્મ ઉપર પ્રયશ્ન પ્રહાર કર્યો.

નાનસમ્વત્સરે અને અષ્ટમે (૭ મા સૈકામાં) તેમજ સુન્દરમૂર્તિ એ (૮ મા કે ૯ મા સૈકામાં), મણિક વાચકે (૯૦૦ ના

કહક અરે એ ધર્મના આચારનિષ્ઠા પણ એમણે સ્વીકારેલા,
 તેથી તેમની રાજધાનીની નગરી મુરારા કક્ષિણ ભાસ્તમા લેનોડ
 અમમ્યાન થઈ પડેલું પૂર્વ દિશાએ ૪ અ. ૪ થી ૧૦ મા સેકા
 મુખી રાજ્ય કરનાર મહામતાપી વજ્ર રાજાએ પણ લેના ઉપર
 કપાદિ રાખતા એમની રાજધાની રાજાનગર બધા ધર્મોડ મુખ
 બિડુ હજુ ત્યા મો ધર્મો સાથે સાથે રહેતા નામિકા મહિમ
 તામિલ બાધમા બોલ કાન્ય છ એ કાન્યમા પડિતો યાનેથી ફેરિયા
 ખલકને માધુવેશ ધારણ કરીને કાચીના પડિતો યાનેથી ફેરિયા
 સંજના કૈવલકા ધાગીવિજના નિર્મલકા લાલકા ફેરિયા અને
 સોજાવના સિદ્ધાન્તો સમજી લેવાની અને તેમથી જે મેઠ લાગે
 તે સ્વીકારવાની તેને પિતા આજ્ઞા કરે છે ચીને બાગાગુ જીવેન
 સ્થાન ૭ મા સીકામા કાચી ગયેલા તેણે એ બધા નગરમા
 વિવિધ પ્રતિસ્પર્ધા ધર્મોને સાથે સાથે જ ફાલવા ફલવા એણે,
 અનેક લેનાને એણે એ વાત પણ એ કહે છે એ વાતથી
 પણ પ્રમાણ મળે છે કે કાચી તે જુગમા લેનું પણ આમજ
 મ્યાન હજુ કયા છે કે અમમ દિગમ્બર પડિત સમન્તભરે
 (૪ ન ૬ ના અરમામા) મન્દિરમા અમત્કાર દેખાડીને ત્યાંના
 રાજા સિલ્લોલિન શબ્દમ માથી લેનધર્મમા આવશે હોતો બકલકે
 ૪ સ ૭ ૦ ના અરમામા બોલોને યાચાથ મા પરાજિત કરેલા
 ત ઉપરથી ૧૦ હેમરાગત જનધમ સ્વીકારેલા ને બોલધર્મને
 મિલકતીપમા કાકી કાઢેલા ૪ રાજાએ યૌવમાર્ગ સ્વીકાર્યો ત્યારે
 અને બાસ કરીને તો મહાવીરના ધર્મના અનમી થતુ અને
 યૌવધમના અનન્યભક્ત શાવ રાજાએના તાબામા ૧૧ મા સીકામા
 કાચી નગર મુખ અને યા એમની રાજધાની થઈ ત્યારે ત્યાથી
 લેન નિતિના અન્ત આવ્યો

૪ આવનતિ

હિ કુધર્મના ભરતીને બગે લેનધર્મનો જોડ જશે છે મહા-
 વીરસ્વામીના નમમથી જ લેનધર્મને બે પ્રતિસ્પર્ધીઓ સાથે મુખ
 મઆએ જુગ પડયુ છે વેદિક બ્રાહ્મણધર્મની ૧૫૨૯ અને બોલધર્મની

જૈન પ્રતિમાઓનો નાશ કરવો ને તેને સ્થાને શિવલિંગની સ્થાપના કરવી. એકાન્તદ-રામચ્ચે આ ચમત્કાર કરી બતાવ્યો, પણ જૈનોએ પોતાની શરત પાળી નહિ, તેથી એણે એમના તીર્થ-કરની પ્રતિમાનું મસ્તક કાપી લીધું અને પોતાના દેવની મૂર્તિ આગળ ધરાવ્યું જૈનોએ આ બાબતની ફરિયાદ રાજા પાસે કરી આચાર્યે પોતાનો ચમત્કાર ફરી કરી બતાવવા સ્વીકાર્યું ને વળી કહ્યું કે જૈનો પોતાના ૭૦૦ દેવાલય હારવા તૈયાર થતા હોય તો માફ માથું કાપીને બાળી નાખવા પણ તૈયાર છું. પણ જૈનો આ વારે સરતમા ઉતર્યા નહિ, તેથી બિજ્જલે એમને ઠપકાવ્યા અને એકાન્તદ-રામચ્ચે બન્ધાવેલા વીર-સોમનાથના શિવમન્દિરને (આજના ધારવાડ જીલ્લામાં આવેલા) અન્તૂરમાં ભૂમિદાન દીધું.^{૪૬}

લિગાયતો પોતાને વીર-શૈવ કહે છે એમણે થોડા વખતમાં તો કાનહી અને તેલુચુ પ્રદેશોમાં સાડું સ્થાન મેળવ્યું. એમનો ધર્મ મૈસુરના અને ઉમ્મતૂરના વોડેયર રાજાઓનો (૧૩૯૬-૧૬૧૦) અને કેલ્હીના નાયક રાજાઓનો (૧૫૫૦-૧૭૬૩) રાજધર્મ હતો, આજસુધી એ દક્ષિણ ભારતના પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશમાં મોટી વસતિ એ ધર્મ પાળે છે જૈન લોકો સાથેના એમનો સમ્બન્ધ હમેશા દ્વેષભાવભર્યો રહ્યો જણાય છે. એક શિલાલેખ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે ૧૬૩૮ માં એક મતાન્ધ લિંગાયતે હલ્દેબી-ડમાના જૈનોના એક મુખ્ય હસ્તિના સ્તંભ ઉપર શિવલિંગ કેતર્યું જૈનોએ એ સામે વાઘો લીધો ને છેવટે સન્ધિ થઇ સન્ધિની સરત એ થઇ કે જૈનોએ પોતાના મન્દિરમાં શૈવ ક્રિયાકાણ્ડને અનુસરી પ્રથમ ભસ્મ અને તામ્બુલ આણવું અને ત્યારપછી પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરવી^{૪૭}

દક્ષિણ ભારતમાં શૈવધર્મ આમ નવે સ્વરૂપે મહત્વ પામતો હતો, તેવે જ સમયે વૈષ્ણવ ધર્મમાં પણ પ્રગ્વહ વિકાસ થઇ રહ્યો હતો પ્રસિદ્ધ આચાર્ય રામાનુજ (૧૦૫૦-૧૧૩૭) (ત્રિચિ-નોપડી પાસે) શ્રીરંગમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પોતાના વિશિષ્ટદૈત મતનું

અરસામાં) અને એવા બીજા શૈવશક્તોએ પોતાનાં ભજનોથી
 ધણુને જૈનધર્મમાંથી આકર્ષીને શૈવધર્મમાં લીધા. અપરે તેવીજ
 રીતે પશ્ચિમ રાજા મૌર્યવર્માને શૈવધર્મમાં લીધો, અને ત્યારપછી
 એ રાજાએ કંઠલૌરનું જૈનમંદિર તોડી નાખ્યું ને શિવમંદિર
 બાંધ્યું.^{૪૩} યોદ્ધવશના રાજાએના હરબારમાં તો શૈવો ખાસ આદર
 પામ્યા. એમના પ્રભાવનું ખાસ કારણ તો એ હતું કે મહારાજા
 પાણ્ડવ રાજાએ, જે ત્યાં સુધી જૈન હતા તે પછી ત્યારે શૈવધર્મ
 બની ગયા. પાણ્ડવ રાજા દુર્યોધ (૧૧ માં સ્કંધમાં) યોદ્ધકન્યા
 રાજા રાવન્નની યેન સાથે લગ્ન કર્યું હતું, અને રાણીના પ્રભાવથી
 સુન્દરે શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો સુન્દર એવો દુરાગ્રહી શૈવ નિવલ્યો કે
 જેઓએ તેનું અનુકરણ કરીને શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે તેમના
 ઉપર વિનાશવિદેહ ભુલમ કર્યો જે દોકોએ જૈનધર્મ ત્યજ્યો
 ત્યારે તેવા આઠેક હજાર પ્રભાવનોને એણે શુણીએ ચલા
 વવાનો હુકમ કર્યો એવું કહેવાય છે કે આ બાબતની
 ધર્મવીરોની પ્રતિભાએ ઉત્તર આર્કાટમાં આવેલા ત્રિવલ્લના
 દેવાલયની ભંતિ ઉપર ઠાવરી છે.

જૈનધર્મના બીજા પ્રચલ્લ શત્રુઓ શૈવધર્મના લિંગાયત
 સમ્પ્રદાયીઓ નીકળ્યા તથા નામના બ્રાહ્મણે લિંગાયત ધર્મની
 સ્થાપના કરી અથવા તો એનો પુનરુદ્ધાર કર્યો બસવ કચ્છુરિ
 રાજા વિજયનો (૧૧૫૬-૧૧૬૭) બ્રહ્મત્વ હોતો જૈનો કહે છે
 કે 'બસવ વિવેકસૂત્ર બની મહાપ્રચલ્લ બળે અનેક લોકને પોતાના
 એકેન્દ્ર સમ્પ્રદાયના શિષ્યો બનાવ્યા અને બુદ્ધોની વિરુદ્ધતા
 અને બ્રાહ્મણવર્ણબંધનશાની વિરુદ્ધતા પોતાના સામાજિક સમ્પ્ર
 દાયનો અતિશયો પ્રચાર કર્યો લિંગાયતોએ જૈનો ઉપર બસવ
 જત્યાચાર કર્યો તેમના જનમાલનો નાશ કર્યો તેમનાં મંદિરો
 તોડી નાખ્યાં અથવા તેમને પોતાના ધર્મના બનાવી દીધાં આ
 નવીન સમ્પ્રદાયના પ્રચારમાં આચાર્ય દક્ષિણ-રમણનું નામ વિશેષ
 મહત્ત્વનું છે એમને વિષે એવી કથા છે કે એમણે જૈનો સાથે
 વિવાહમાં ઉતરીને એવી સરત કરી કે હું માત્ર માથું કે પી નાખું
 ને શિવની કૃપાથી એ સાત દિવસમાં પાછો જીવતો થાઉં તો

જૈન પ્રતિમાઓનો નાશ કરવો ને તેને સ્થાને શિવલિંગની સ્થાપના કરવી. એકાન્તદ-રામચ્ચે આ ચમત્કાર કરી બતાવ્યો; પણ જૈનોએ પોતાની શરત પાળી નહિ, તેથી એણે એમના તીર્થ-કરની પ્રતિમાનું મસ્તક કાપી લીધું અને પોતાના દેવની મૂર્તિ આગળ ધરાવ્યું. જૈનોએ આ બાબતની ફરિયાદ રાજા પાસે કરી આચાર્યે પોતાનો ચમત્કાર ફરી કરી બતાવવા સ્વીકાર્યું ને વળી કહ્યું કે જૈનો પોતાના ૭૦૦ દેવાલય હારવા તૈયાર થતા હોય તો માફ માથું કાપીને બાળી નાખવા પણ તૈયાર છું પણ જૈનો આ વારે સરતમા ઉતર્યા નહિ, તેથી બિજ્જલે એમને ઠપકાવ્યા અને એકાન્તદ-રામચ્ચે બન્ધાવેલા વૈર-સોમનાયના શિવમન્દિરને (આજના ધારવાડ જીલ્લામાં આવેલા) અન્તરૂમા ભૂમિદાન દીધું.^{૪૬}

લિંગાયતો પોતાને વૈર-શૈવ કહે છે એમણે થોડા વખતમાં તો કાનડી અને તેલુગુ પ્રદેશોમાં સાડ૩ સ્થાન મેળવ્યું એમનો ધર્મ મૈસુરના અને ઉમ્મતૂરના વોઢેયર રાજાઓનો (૧૩૯૬-૧૬૧૦) અને કેલ્લહીના નાયક રાજાઓનો (૧૫૫૦-૧૭૬૩) રાજધર્મ હતો, આજસુધી એ દક્ષિણ ભારતના પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશમાં મોટી વસતિ એ ધર્મ પાળે છે જૈન લોકો સાથેનો એમનો સમ્બન્ધ હમેશાં દ્રેષલાવહર્યો રહ્યો જણાય છે એક શિલાલેખ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે ૧૬૩૮ માં એક મતાન્ધ લિંગાયતે હલેળી-ડમાના જૈનોના એક મુખ્ય દસ્તિના સ્તંભ ઉપર શિવલિંગ કેતર્યું જૈનોએ એ સામે વાઘો લીધો ને છેવટે સન્ધિ થઇ સન્ધિની સરત એ થઇ કે જૈનોએ પોતાના મન્દિરમાં શૈવ ક્રિયાકાણ્ડને અનુસરી પ્રથમ ભસ્મ અને તામ્બુલ આણુવું અને ત્યારપછી પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરવી.^{૪૭}

દક્ષિણ ભારતમાં શૈવધર્મ આમ નવે સ્વરૂપે મહત્વ પામતો હતો, તેવે જ સમયે વૈષ્ણવ ધર્મમાં પણ પ્રચલ્લ વિકાસ થઇ રહ્યો હતો પ્રસિદ્ધ આચાર્ય રામાનુજ (૧૦૫૦-૧૧૩૭) (ત્રિચિ-નોપટ્ટી પાસે) શ્રીરંગમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પોતાના વિશિષ્ટદંત મતનું

સ પાઠન કરી રહ્યા હતા ને લોકને પોતાના શિષ્યો બનાવ્યે જતા હતા. વિષ્ણુ કરતાં શિવ મોટા છે એવા મતનો પ્રચાર કરવાનું એમને થયેલ—રાજાએ કહ્યું રમાનુજને, એ આજ પાળવી પાલવે એમ નહિ હતું, તેથી એ ત્યાંથી નાશી છુટ્યા. હોમસલ રાજા બિંદિદેવે એમને આશ્રય આપ્યો અને એમનો શિષ્ય મયો. પહેલાના પોતાના સહધર્મીઓ જૈનો પૈકી જેઓએ આ નવા ધર્મમાં આવવાની ના પાડી તેમને ઘાણીએ ઘાણીને પીણાવી નાખ્યા. ૪૮

૧૭૬૮ ના એક દેખ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે ત્યાર પછી પણ જૈનો ઉપર વૈષ્ણવોના લુલ્લભ થયેલો. એ દેખમાં જણાવ્યું છે કે વૈષ્ણવો પોતાને પક્ષે ॥ એવી કસ્થિયા જૈનોએ વિજયવર્ગના રાજા ગુજરાત પાસે કરી. રાજાએ તે ઉપરથી આજ્ઞા કરી કે પોતાના રાજ્યમાં સૌ ધર્મના લોકોને સમાનભાવે રહેવાની ને સૌને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની સરપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. દેખમાં એમ પણ જણાવ્યું છે કે મલ્લુનેલગોલમાં ગોમતની પ્રતિમાને કેઈ બ્રાહ્મણે નહિ એટલા માટે ત્યાં ૨ માણસોને ઘાસીપડેશ મૂક્યો અને ખંડિત થયેલા દેવાલયોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા કરી. ૪૯

રમાનુજ પછી સો વર્ષે કાનકા પ્રદેશમાં એક જીભા વૈષ્ણવ આચાર્ય થયા. એમનું નામ મન્ન અમ્મના ચાલમ્પત્તી (૧૧૬૬—૧૨૭૮) હતું. એમણે જૈનમતનો પ્રચાર કર્યો, પશ્ચિમકર્ણા ઉપર પણ લોક એમના શિષ્ય થયા. એ સમ્રાટાએ પણ જૈનધર્મને મોટો પ્રત્યો આપ્યો. ૧. બેદારી છાંદામાં વસતા નિમ્મ નામે જ્ઞાણલુ જાતિમાં જન્મ પામેલા નિમ્મર્ક નામના આચાર્ય (૧૩ મા સીકામાં ?) મેરામેરવનો પ્રચાર મુખ્યત્વે કરીને ઉત્તર ભારતમાં મધુરા પ્રદેશમાં રત્ના મળ્યો. પણ એ આચાર્ય જૈનોને હાનિ કરી શક્યા હોય એમ જણાતું નથી. એક દેખ પ્રમાણે તે તેમના સમ્રાટાને જૈનોએ ઉજેડી નાખેલો, અને પછીથી પાછો ઐશિવાસે તેના પુનરુદ્ધાર કરેલો. ૫૧ પણ જૈનોનો મહત્વનો વિશાળી તે ત્યારપછી તેલુટ્ટુ પ્રદેશમાં જાઓ. એ વિશાળી તે રુદ્રદેવ સમ્રાટાના સ્થાપનાર પદ્મ (૧૪૭૬—૧૫૩૧) નામે

પ્રાદ્યુ હતા. મથુરામાં ઉપદેશાયેલા એ સમ્પ્રદાયનો ખુબ પ્રચાર થયો મથુરા પ્રદેશમાં, રાજપુતાનામાં અને ગુજરાતમાં એણે મૂળ નાખ્યાં. ખાસકરીને જે અનેક ધનવાન વેપારીઓ પૂર્વે જૈન હતા, તે આ સમ્પ્રદાયમાં આવ્યા ગયા. વળી બગાળી આચાર્ય ચૈતન્યે (૧૪૮૫-૧૫૩૩) કૃષ્ણભક્તિના ભજન ગાયા, તેમના ઉપદેશને આધ્યાત્મિક પ્રવાહ સારા ભાગમાં વહ્યો અને તેમાં અનેક જૈનો તણાયા.

હિન્દુધર્મની ચઢતી થતી કળાને કારણે આજે જૈનધર્મના અનેક શિષ્યો તે ધર્મમાં આવ્યા ગયા છે, એટલું જ નહિ પણ અત્યારે એના જે શિષ્યો છે, તેમાં પણ હિન્દુ ધર્મના અનેક આચારવિચાર પ્રવેશ પામી ગયા છે એવી જ રીતે જૈનધર્મમાં હિન્દુધર્મના જે દેવદેવીઓને પૂર્વે સમૂળું સ્થાન નહોતું તે દેવદેવીઓ સ્થાન પામ્યા છે, તથા અનેક પારિભાષિક શબ્દો પણ વેદાન્તને પ્રભાવે તેમના સાહિત્યમાં આજે સ્થાન પામ્યા છે ભાવનાઓમાં અને સામાજિક જીવનમાં પણ જૈનો ધીરેધીરે હિન્દુભાવ સ્વીકારતા જાય છે.

મુસલમાન રાજ્ય નીચે જૈનો.

મુસલમાનોએ ભારત ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યા, ઇ સ. ૭૧૨ માં સિંધમાં મુસલમાન રાજ્ય સ્થપાયું, મહમૂદગઝની (૧૦૦૧) અનેકવાર ભારત ઉપર ચઢી આવ્યો, મહમૂદગઝનીએ (૧૧૭૫) પણ ભારપછી એ દેશ ઉપર સ્વારીઓ કરી, આ નવી સત્તાને બળે હિન્દુ તેમજ જૈનધર્મ ઉપર જીલમ થવા માડ્યા. સુલતાન અલ્લા-ઉદ-દીન મહમૂદશાહ ચિલજીએ (૧૨૯૭-૯૮) ગુજરાતપ્રાન્ત જીતી લીધો અને એના તરફથી ત્યાં જે જીલમ ગુજર્યા તે ત્યાંના લોક હજીયે યાદ કરે છે મૂર્તિઓ અભડાવી, દેવળો તોડી નાખ્યા અથવા તેમની મસ્જિદો બનાવી દીધી, ગ્રંથો બાળી મૂક્યા, બજારના લુટી લીધા અને ઘણા જૈનોને મારી નાખ્યા મતાન્ધ મુસલમાનોએ જ્યારે દ્રાવિડ રાજ્યો તોડી પાડ્યા ત્યારે ત્યાં દખ્ખણમાં

પણ જોમણે જોવા જ બચકર જીલમ ક્યાં જો સમય જોનોને માટે અતિથય સકટનો હતો. જોવ અને મેધુન ધર્મમાં અનેક જોનો વ્યાજ્ઞા ગયાથી તેમની સખ્યા નાની તો થઈ જ અર્ધ હતી તેમાં વળી આ મુસલમાનોએ પાછા ઘડાડે કરવા માંખો આ સકટમાંથી બચવાને નાથી છુટ્યા સિવાય જોમને બીજો કોઈ આશ નહોતો. પોતાના પ્રથમ બપોરે જોમણે હોમશમાં માલી દીધા ને ત્યાં થોડા સાધુઓ સિવાય બીજા કોઈ પ્રવેશ પામી શકે નહિ જોવી વ્યવસ્થા કરી. તેમનાં હવાલોને મુસલમાની રાજાઓને કંઈક માટ આપીને જો મતાપોના જીલમમાંથી બચાવી લીધા.

અનેક મુસલમાન રાજાઓએ જોનોની અગ્નિથી અને વસવારથી ખુબારી કીધી છે, જો વાત ખરી, તેમને બખારકારે વડાબવા માટે જીલમ ક્યાં છે જો વાત પણ ખરી, પણ જોટલા ઉપરથી જોમ નથી સમજવાનું કે મુસલમાનો અને જોનો વચ્ચેનો સમ્બન્ધ સદૈવ વેરભર્યો હતો. જોથી કલકુ જોમ પણ બચ્ચામ છે કે બચ્ચા જોનો ઉપદેશથી પણ મુસલમાન જોમલા વીર મહાવીર વચ્ચાવ નામે આરબ ઉપદેશક ૧૩૦૪ માં ભારતમાં આવ્યા, તેમણે પોતાના વાઙ્મિવાદને બળે અને ઉપદેશને બળે હજીજીમમાં અનેક જોનોને મુસલમાન ક્યાં હતા.^{૫૧} મુસલમાનો અને જોનો વચ્ચે મિત્રતા સર્થો સમ્બન્ધ હતો. જોનાં પણ અનેક ઉદાહરણ મળી આવે છે જોનો જે અલાઉદ્દીનને વળીયું ઉપનામ આપે છે તેજ અલા-ઉદ્-દીને જોનકવિ રમચન્દ્રસુરિને મોટી ભેટો આપેલી.^{૫૨} અને સુલતાન ફિરોઝશાહ લખણ (૧૩૫૧-૧૩૮૮) બીવાલચરિતના લેખક રમચન્દ્ર ને માન આપેલું. પશુવળી મહાન મોઝલ બાદશાહોએ પ્રસિદ્ધ જોન પદ્ધિતો પ્રત્યે ખાસ કૃપાભાવ રાખેલો. સમ્રાટ અબ્બાસ [૧૫૫૬-૧૬૫૭] ચેત્તામ્બર સાધુ હોવિચ્છસુરિનો મિત્ર બની રહેલો. જોનોના ધર્મિક સિદ્ધાન્તોને વિશેષ સમ્રાટ જોટલો. રસ લેતો હતો કે જો પોતે શ્રમણે જોનધર્મ પાળે છે જોવી પણ શક્ય લેવાતી. હોરવિચ્છસુરિના પ્રસ્તાવથી અકબર ૧૫૬૭ માં જોક લખત કરી આપ્યું ને તેમા ગુજરાતમાં આવેલા પિરનાર, રત્નગઢ અને ઘણું પર્વત ઉપસ્થા, રમચન્દ્રના (રાજગૃહીના) મથકોમાં, બિહારમાં આવેલા પાપનાથ (અમૈતશિખર)

પર્વત ઉપરનાં તથા બીજાં શ્વેતામ્બર દેવાલયોને ધર્મસ્થાન તરીકે ઠરાવી આપ્યાં. બાદશાહે એ દેવાલયોની પાસે જીવહિંસાનો નિષેધ કર્યો, જૈનોને એમની પાસેથી ખુચવી લીધેલા એમના ગ્રંથો પાછા સોંપ્યા અને તે ઉપરાત બીજી અનેક રીતે કૃપાદષ્ટિ દેખાડી હીરવિજયના શિષ્ય વિજયસેન સાથે અને ચરતર ગચ્છના ગણધર જિનચન્દ્ર સાથે પણ અકબરને સમ્બન્ધ હતો. જહાંગીર બાદશાહે (૧૬૦૫-૧૬૨૭) તેવી જ રીતે જિનચન્દ્રને તથા એમના શિષ્ય જિનસિંહને પોતાના હરબારમા તેડ્યા અને શત્રુજયના રક્ષણ માટેનું ફરમાન કાઢી આપ્યું, વળી જિનસિંહને યુગપ્રધાનનું પદ આપ્યું. શાહજહાંએ (૧૬૨૭-૧૬૫૮) પણ એવું જ ફરમાન કાઢ્યું, તેના પુત્ર (પ્રથમ શુજરાતનો સુબો અને પછીથી એના ભાઈએ મારી નાખ્યો ત્યાસુધી થોડાક સમય બાદશાહ) મુરાદબક્ષે તથા બાદશાહ ઓંગજે (૧૬૫૯-૧૭૦૭) હરબારી ઝવેરી શાંતિદાસ જૈનને શત્રુજયનો પ્રદેશ, તેની બે લાખની આવક સાથે ધનામમાં આપ્યો એ જ રીતે અહમદશાહે (૧૭૪૮-૧૭૫૪) પારસનાથ પર્વત જગતશેઠ મહતાવરાયને અને એના વારસોને આપ્યો કે જેથી જૈનો નિર્વિઘ્ને ત્યાંની ભત્રાએ જઈ શકે ૫૪

હિન્દુ રાજ્ય નીચે જૈનો.

ઉપર જણાવ્યું તેમ મુસલમાન રાજાઓના રાજ્યમાં પણ જૈનો નિર્વિઘ્ને પોતાનો ધર્મ પાળી શકતા, ત્યારે મુસલમાન સત્તાથી અસ્પૃષ્ટ અને તેથી સ્વતન્ત્ર અથવા તો અર્ધસ્વતન્ત્ર હિન્દુ રાજાઓના રાજ્યમાં જૈનો પોતાનો ધર્મ સ્વતન્ત્રતાએ પાળી શકે એ તો સહજ સ્વભાવિક છે. બેશક તીર્થઠરના અનુયાયીઓનું સખ્યાબળ અને તેમનું મહત્ત્વ પ્રતિસ્પર્ધી શૈવો અને વૈષ્ણવો સાથેના વિગ્રહથી ઘટી તો ગયું જ હતું. લેખો અને દેવાલયોથી પ્રમાણ મળે છે કે ભારતવર્ષના નૈઋત્ય પ્રદેશમાં જૈન-ધર્મના આશ્રયદાતા રાજાઓ મરી પરવાર્યા નહોતા. મહાવીરના ધર્મને આશ્રય આપનાર ત્યારેય હતા, એ વાત શ્રવણબેલગોલની ગોમત પ્રતિમાનું અનુકરણ દક્ષિણ કાનડામાં બે સ્થાને થયું છે

જો બ સાબિત કરી આપે છે કારકસમા રાજા હોવાસખે ૧૪૩૨ મા અને કેરમા રાજા સિમ્મરાજે ૧૬૦૪ મા જો પ્રતિમા કરાવી હતી. જો બ જેવી વાત તો વળી જો છે કે મીસુરમા જૈનધર્મને ૧૬ મા સૈકાની અધવચ જિસ્તીધર્મ સાથે વિષદ્વમા ઉત્પન્ન પદ્ધતિ હતું ૧૫૩૦ ના જોક શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે શીરવચ્ચરનો મુખ્ય પરિચય માં વળાવ્ત ગયો હતો તેને સાધુ વિદ્યાજ્ઞે તે ધર્મ ઉઠાડી દીધો. ૧૫

જોમના મુખ્ય ધામ મુજરાત ઉપરાન્ત બીજા પ્રદેશોમા પણ હતા. ખાસ કરીને મધ્ય પ્રાન્તોમા અને રાજપુતાનામા પણ જૈનોનો પ્રતાપ વિશેષ હતો. આ પ્રદેશોના રાજ્યોમાં જો મોટા વેપારીઓ ને ચક્કરો હતા અને તે રીતે તેમની સત્તા ભારે હતી વળી રાજ્યોમાં મોટે અધિકારપદે પણ હતા. જૈન સાધુઓ અલૌકિક બુદ્ધિ વિદ્યા બાણતા જોમ મનાતું, અને કહેવાય છે કે જપેસ રત્નાકરના અને બીજા જન્યોના લેખક મુનિમુન્યસરિજો (મરણ ૧૪૪૬) જોક સ્તોત્ર (સંસ્કૃત) ના પાઠથી કુશળ અટકાવ્યો હતો તેમ જ સિરોહીમાં તીર્થેના ઉપદ્રવથી કર્જવુનો મનાશ નાશ અટકાવ્યો હતો.

જૈન સંઘના તે સમયના પ્રતાપને અને ધનને બળે કળાનાં પણ ઘણા કાર્કશ્યા છે ખાસ કરીને તુવાર વચના રાજ્યકાળમાં (૧૪૪-૧૪૭૩) આલિયર પાસેના ખડક ઉપર તીર્થંજની પ્રતિમાઓ નિર્માઈ હતી રિચરેવતુ અને રાજાપુર (સલુકપુર) નુ દેવાલય (અને ૧૫ મા સૈકામાં) બધાજુ હતું અને રાજપુતાનામાં શ્રીચિસ્તમ્સો બનાવ્યા હતા.

ઉદ્દેપુરના સિસોદિયા રાજાઓએ જૈનો ઉપર જે કૃપાદષ્ટિ દેખાડેલી તે ઉપરથી રાજપુતાનાના દિદ્ધ રાજાઓ તેમની સાથે કેવો સમજન્ન રાખતા તે જણાઈ આવે છે બદ્ધ પ્રાચીન કાળથી મેવા ના રાજા જોમને આશ્રય અને અનેક હક આપતા આવ્યા છે તેના બદલામા જૈનોએ પણ જો રાજ્યની નિષકલલાશ નોકરી કરી છે પ્રતાપસિદ્ધને સમ્રાટ અકબરની સેનાએ હરાવ્યો હતો અને જોએ પોતે પોતાની નાસતી સેનાને વિજેરી નાખી હતી તેવે

સમયે નવી સેના ઉભી કરવાને માટે એક જૈને એને પોતાનું સર્વ ધન સોંપ્યું હતું. એથી પ્રતાપરાણો વિગ્રહ ચાલુ રાખવાને અને અન્તે વિજયી થવાને શક્ત બન્યો હતો. ઉપકારવશ થઈને એ રાજાઓએ જૈનોને પણ ઘણા હક્ક બક્ષ્યા છે ૧૬૯૩ માં મહારાણા રાજસિંહે સનદ કરી આપી તેમાં જૈનોની જમીન ઉપર પ્રાણી-હિંમા કરવાનો નિષેધ કર્યો અને ઠરાવ્યું કે એમના પવિત્ર સ્થાનમાં જે પ્રાણી જાય તેમને રક્ષણ આપવું, અને જે પ્રાણી-એને કસાઈખાને લઈ જવાના હોય, તેમને જ નહિ પણ જે ત્યાંથી નાશી છુટી એમના રક્ષણ નીચે જતાં રહ્યા હોય તેમને પણ રક્ષણ આપવું બાકશેલના એક સ્તંભ ઉપર મહારાણા જયસિંહે કેત-રાવ્યું છે કે 'ચોમાસામાં ઉભરાઈ આવતા અનેક જન્તુઓનો નાશ થાય નહિ, એટલા માટે આપાઢી એકાદશીથી માંડીને શરત્પૂર્ણિમા સુધીના ચોમાસાના ચાર મહિનામાં કોઈએ તળાવનું પાણી ઉલે-ચવું નહિ, ઘાણી ફેરવવી નહિ કે માટીના વાસણ ઘડવા નહિ' ૫૬

જાણવા જેવું છે કે ૧૫ માં સૈકામાં પણ ઉત્તર ભારતમાં જૈનધર્મનો પણ સ્થિર હતો. કોંગરાનો (પળખમાં) રાજા નરેન્દ્રચન્દ્ર ૧૪૨૭ માં રાજ્ય કરતો હતો, તે એક પ્રકટ વિક્ષિપ્તિ પછી થોડા જ સમયમાં જૈન થયો હતો. ૫૭

સુધારા.

મુસલમાનોની મૂર્તિપૂજા વિરોધના વલણને લીધે હિંદુઓમાં પણ અનેક ધર્મસુધારકો ઉભા થયા તેઓએ મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ પ્રયત્નકરે વિરોધ ઉભો કર્યો એવા પુરૂષોમાં કવીર (૧૪૭૦ ના અર-સામાં), નાનક (૧૫૦૦ના અરસામાં) અને દાદુ (૧૫૭૫ ના અરસામાં) એ મુખ્ય હતા, તેમણે ઉત્તર ભારતમાં પ્રબળ વિરોધ ઉઠાવ્યો અને પોતપોતાના અલગ સમ્પ્રદાય સ્થાપ્યા, એ સમ્પ્રદાયોએ મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધના મુદ્રાલેખવાળા પોતાના વાવટા ઉડતા કર્યા

તે સમયે જૈનોમાં પણ મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ કોલાહલ મચાવ-નાર ઉભા થયા અમદાવાદમાં શ્વેતામ્બઃ પથનો લોકાશા નામે

પ્રસિદ્ધ વેપારી (હાથીયો) હતો. એ ૧૪૫૧-૫૨ માં જ યોની વ્યવસ્થા રાખવાને એક મન્દિરમાં જતો આવતો. કાળે કરીને ખવાઈ ગયેલા એક જન્ય ઉપર એની નજર પડી. એનો સમૂળો નાસ ન ઘર્ષ થાય એવા માટે એ જન્યની બીજા પ્રત કરાવી લેવાની એને જરૂર લાગી. એ મન્દિરનો વહીવટ તે વેળાએ ઝાળગી નામે સાધુના કાંધમાં હતો, તેમની પાસે એણે એ જન્ય માગી લીધી, ઝાળગીએ ત્યારપછી બીજા જન્યો પણ એને આપ્યા. લોકાણાએ એ જ યોની નકલો કરાવી લીધી. એ જન્યો વાવવાથી એને જણાયું કે એ જન્યોમાં તો તે સમયે મન્દિરમાં વ્યાહતી મૂર્તિપૂજા હતી જ નહિ, વળી જે આવારો તે વળતે જૈનધર્મમાં પળાતા તેમના પક્ષ અનેક એ જ યો પ્રમાણે ધર્મસંસ્મરત નહોતા. આથી એણે વિશેષ સંશોધન કરવા માંડ્યું અને નકલ કરવા જે જ યો એણે આણેલા, તેમનાં પણ સંતોની નકલ પોતાને માટે કરી લીધી. એ બધા જન્યોના સંશોધનથી એ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે અપભ્રંશ ગયેલા જૈનધર્મમાં સુધારો કરવો અને તેમે પાછા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આણવા. બેશક ઝાળગીને તો એ દેવની શક્યો નહોતી અને બીજા અનેક ગ્રામી એણે એ વિષે વાતો કરી, પણ કોઈએ એને સંમતિ આપી નહિ, છતાં આગરે એ પોતાનું ધાર્મ્યું કરી શક્યો. કારણ કે યતુજનની ભાગ્ય કરીને એક સુવ અમદાવાદ આવેને જતો હતો તેને એણે પોતાના મતનો ફરી નાખ્યો. પણ જ્યાં સુધી આવાર્થ ચર્ચા શકે એવો સાધુ કોઈ મળે નહિ ત્યાં સુધી તો એ સંગ્રહાય સ્થાપી શકાય નહિ. માણગી નામે એક આવક આ સંગ્રહાયનો સાધુ થયો, એટલે એ સફટ ટંકુ અને ૧૪૬૭માં એ પોતે પણ ત્યાં થયો. સોંઘનો (મુંઘનો) અથવા તો લુપ્તાવન સંઘનો એ પ્રથમ અણધાર થયો ને ત્યારપછી એના શિષ્યો એ જડે આવ્યો ગયા.

પછીથી લોકામલમાં પણ ભાગવિભાગ પડી ગયા. મુસ્તનો એક જૈન સાધુ ચર્ચ ગયેલો તે જાતના પુત્ર સ્વર્ગીએ વળી લોકામલમાં સુધારો કરવા ધાર્યું એણે એમું કે લોકાણો ધર્મશાસ્ત્રની આસપાસ પ્રમાણે ખરાબર વાજતા નથી. એણે નવો સંગ્રહાય સ્થાપ્યો.

ને સમય જતા એ સમ્પ્રદાય એવો પ્રસર્યો કે તે લોકામતના ધર્મ-
સિધ્ધાન્તોનો રક્ષણકર્તા થઈ પડ્યો ૧૬૫૩ માં સ્થપાયેલો આ
સમ્પ્રદાય ગુજરાતમાના અનેક શ્રાવકોને પોતાના શિષ્ય બનાવી
શક્યો ને દુદિયા (શોધનાર) સમ્પ્રદાયને નામે પ્રસિધ્ધ થયો એ
નામ માનપ્રદ છે દુદિયા પોતાને સ્થાનકવાસી કહે છે, કારણ કે
ધર્મના સર્વ વ્યવહાર મન્દિરમા નહિ, પણ સ્થાનકમા (ઉપાશ્રયમા)
કરે છે સખ્યામા આજે સ્થાનકવાસીઓને દિગમ્બરો મળીને
મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરો જેટલા લગભગ છે અને તેથી જૈનધર્મના
ત્રીજા સમ્પ્રદાય જેવો એમના સમ્પ્રદાયને ગણી શકાય છતાંયે એ
સ્થાનકવાસીઓ પોતાને શ્વેતામ્બર જ માને છે, કારણ કે થોડાક
મતભેદને બાદ કરતા ઘણી રીતે એ શ્વેતામ્બરોને મળતા છે એ
સમ્પ્રદાય ૩૨ ધર્મગ્રન્થોને (સૂત્રોને) માને છે લોકાએ તો
૩૧ને જ સ્વીકાર્યા હતા, વ્યવહારસૂત્રને એણે ખાતલ માન્યું હતું
પણ ત્યારપછીના સ્થાનકવાસીઓ એને પ્રમાણભૂત માને છે ધર્મ-
ચારમા તો સ્થાનકવાસીઓ શ્વેતામ્બરોથી અનેક રીતે ભિન્ન
છે તેઓ મૂર્તિપૂજને માનતા નથી, મન્દિર રાખતા નથી ને જત્રા
ઉપર પણ બહુ શ્રદ્ધા રાખતા નથી એમનામા વળી પાછી
શાખાઓ છે ને તે સાધુજીવન અતિશય પ્રબળભાવે પાળવાનો
આગ્રહ રાખે છે

લોકાએ અને ત્યારપછીના એના સમ્પ્રદાયવાળાઓએ માત્ર
મૂર્તિપૂજ સમ્બન્ધે જ નહિ, પણ એક દરે આચારવિચાર સમ્બન્ધે
સુધારો કરવાના પ્રયત્ન કર્યા. એ સમ્પ્રદાયના વિરોધીએ એના
નવા આચારવિચાર સામે ગમે એટલો ડોલાહલ કર્યો, પણ જૈન
ધર્મમા ઠેઠ નીચેથી ઉપર સુધી સુધારો કરવાની જરૂર છે એનો
સ્વીકાર કર્યા વિના તો એમને છુટકો ન જ થયો, કારણ કે વખત
વહેતા સાધુઓના શાસનમા અને નિયમનમા ધીરે ધીરે શિથિલતા
આવી ગઈ હતી મહાવીરે ચોળેલા દઢ સૂક્ષ્મત્રત બહુ શિથિલતાએ
પળાતા, અને કેટલાક વિષયમા તો એ ત્રતની વિરૂદ્ધ જ આવરણ

થતા હતા. ચાતુર્માસ સિવાયની બીજી ઋતુમાં જોકે સ્થાને લાંબા
 વખત સુખી રહેવાનો જે નિયેષ હતો, તેનું ઉત્થાપન યસુ હંપ
 ચરિત્રદત્ત મત જણાવે પગાડી નહોતું, સાધુઓ અનેકવાર સમ્રાજ્ય
 મોહમાં તણાતા, મન્દિરોનો કળજો કરી બેસતા અને પોતાની ધાર્મિક
 ફરજો ચૂકતા. ઘણા થ ઉપાસના અણુપણે ચંદ્રાચાર્યની અને બીજી
 હિન્દુ આચાર્યોની પેઠે કાચીએ અને મુખપાલોએ સદીને વિકસતા,
 અનુચર અને સેવકો રાખતા અને આવકશિષ્યો તરફથી ફાનતું
 અતુલ ધન વિલાસમાં ઉઠાવતા. આ સ્થિતિની સામે વિરોધ કર
 વાનો પ્રયત્ન અનેક અન્તર્દર્શી નેતાઓએ કરેલો, પણ જોમને
 જોમને જોડેલા અનુયાયીઓ નહિ મળેલા. ૧૭ મા સૈકામાં શુભ
 રાતના સ્વેતાગ્નિમાં જરવાડ બહુ ભરાઈ ગયેલો. જણાય છે,
 જોથી સમાજની રીતે સર્વત્ર શિથિલતા અને નિરક્ષરતા આપી
 ગઈ. ઉંઘી ભાવનાએ અને શુદ્ધ ધર્મે પ્રેરાયેલા પુરોહિતો પોતાના
 શિષ્યોનાં સળંગ રૂબાંધા અને તેમણે સાધુજીવનની ઉચ્ચ
 ભાવનાઓ ધાઈ લાવવાના પ્રયત્ન કર્યા પ્રાચીન અને સુદૃઢ
 સાધુમતને ફરી સ્થાપના જે પુરોહિતો સળંગ પ્રયત્ન કર્યા તેમા
 આ મુખ્ય છે જાગૃત્તવન સ્વચ્છિત્તવ નિયમચિત્તવ અને વરોચિત્તવ
 (૧૬૨૪-૧૬૮૮) ઉદ્ધા મેલે તો જન્મો લખીને પણ પોતાના
 પ્રવાસ અનેક રીતે સફળ કર્યા. વિનયવિજયે સોમપ્રજ્ઞા લખ્યો
 ને તેમા લેનધર્મના સર્વે નિયોના સિદ્ધાન્તોનો સમાવેશ કર્યો
 યશોવિજયે શુભરાત્રીમા અને સસ્કૃતમાં યોગિક ગ્રન્થ લખીને
 નામના કાઢી. આ આચાર્યોને અનુસરનારા સાધુઓએ ઠેકાણીઆ
 બધા પહેર્યા ને જો રીતે સ્વેત વસ્ત્ર પહેરનારથી જુદા પડ્યા. આજે
 પણ જો સર્વે સમગ્રદાસનો સંધ છે અને પોતાની આકર્ષી જીવન-
 વ્યવહારે કાસણે અત્યંત માન ધામે છે

તેવી જ રીતે હિંમગ્નિમાં પણ અનેક ફેરફાર થઈ ગયા છે
 સાધુઓએ હિંમગ્નિ રહેવું જોવું પ્રજાને શાસન ઈ.સ. ના પહેલી
 સદસાન્નિદના ઉદ્ધા સૈકાઓમાં શિથિલ થઈ ગયું હતું, જોમ જો
 સમયના હેતુકોની સજ્ઞ ફરિયાદો ઉપરથી જણાઈ આવે છે

મુસલમાનોએ દિગમ્બર યતિઓની ઉપર જુલમ ગુજાર્યો ને તેથી વિનાવશ્વે ફરવું એમને અશક્ય થઇ પડ્યું ત્યારપછી તેના મુનિઓ પણ લોકસમાજમા ભળવા લાગ્યા, તેથી પણ વસ્ત્ર પહેરવાનો રિવાજ પડ્યો એ રિવાજને વસન્તકાર્તિકના (૧૨૦૦ ના અરસામા) લેખકે અનુમોદન આપ્યું છે. જે દિગમ્બરો એને અનુસર્યા, તેઓ વિશ્વ- (વિસ-અથવા વિસ-) પથી, ચોટલે કે મર્વ સામાન્ય, સરળ પંથને અનુસરનારા કહેવાયા પ્રાચીન સંપ્રદાય મતને માનનારા તે આ રિવાજની વિરુદ્ધ થયા, એવો વિરોધ કરનારમા મુખ્ય પદ્ધતિ વનારસીદાસ હતા, તેમણે ૧૬૨૬ ના અરસામા આશ્રામાં તૈરાપન્વી નામે મરપ્રદાયની સ્થાપના કરી ૬૦

વર્તમાન સ્થિતિ.

રાજકીય જુલમોના અને વિરોધી ધર્મોના ત્રાસના વિદ્વન્ પ્રિટિશ રાજ્યકાળમા ન હોવાથી જૈનો પોતાના ધાર્મિક આચારો સ્વતંત્રતાએ પાળી શકે છે. જૈનો પ્રાચીનકાળથી પ્રસિદ્ધ વેપારીઓ તો હતા જ, તેમા વળી અંગ્રેજી રાજ્યે શાન્તિ ને વ્યવસ્થા દેશમા સ્થાપી તથા વેપારના સાધનો વધાર્યા, તેથી જૈનોની સ્થિતિ સુધરી ને વેપારીઓ ધનાઢ્ય થયા ભૂતકાળના જૈનોનું અનુકરણ કરીને મોટા મોટા શેઠીઆઓ અને શરદેઓ મોટા મોટા દાન આપીને તીર્થ કરે પ્રત્યે શ્રદ્ધાભાવ પ્રદર્શિત કરવામા અને દયા-ધર્મ કરીને સત્કર્મ સચી લેવામા કરી પાછી પાની કરી નથી શેઠ હઠીસિ હે ઇ સ ૧૮૪૮ મા અમદાવાદમા ૧૫ મા તીર્થ કર ધર્મનાયનુ શ્રવેત મર્મરનુ મોટું દેવાલય બંધાવ્યું, તેમજ બીજા અતિ મૂલ્યવાન મકાનો છેલ્લા સૈકામા બંધાયા છે, તે એ સઘની ધનશાલિતા અને દાનવૃત્તિનુ પ્રમાણ છે

બહારનો આવડો મોટો પ્રતાપ છતાં સઘનું સખ્યાબળ ધીરે ધીરે ઘટતું જાય છે આ વસ્તુસ્થિતિને ખોટી કહી શકાય એમ નથી, અને સર્વજ્ઞે પોતે જ એવી ભવિષ્યવાણી ભાખી હતી એવા ખ્યાલથી આ વસ્તુસ્થિતિ સખધે જૈનો પોતે પણ ખેદ કરે

છે મહાવીરના ધર્મના અનુયાયીની શ્રદ્ધા જોષી થવાનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે અનેક જૈનો હિંદુ યજ્ઞ બંધ છે હોઠો જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું સાચું સ્વરૂપ બહુ જોષું બાંધે છે, અને ધર્મના અન્વય તથા બીજા પ્રમાણપૂર્ણ અન્વયનું વાચન તો વળી જોષી જોષું કરે છે જૈનધર્મની અને હિંદુધર્મની કેટલીક ધર્મ ક્રિયાઓ અને દેહ તથા આત્મા પુનર્જન્મ અને કર્મ આદિ ઉપરના સિદ્ધાન્તો સહેજસાજ એક બાદ કરતાં હજલગ અરખા જ છે, ત્યારે જૈન હોષ્ટ્તે તો જ શુ ને ન હોષ્ટ્તે તો જ શુ જોમ પણ વણા માને છે હિંદુ આચાર વિચારનો સ્વીકાર કન્વાથી વળી હિંદુ દેવતાઓની પૂજાનો પણ સ્વીકાર કરવાથી અને તેમના પર્વો પાળવાથી બ્રાહ્મણોના અને જૈન મુનિઓના ધર્મ વચ્ચેના ભેદની રેખા ખીરે ખીરે ઝાખી ચલી ભલ છે અને તેથી અનેક જૈનોની ધર્મભેદની હામણી નરમ પડતી બંધ ॥ ને વસ્તિપત્રકને પ્રસંગે પોતાને જૈન નહિ, પણ હિન્દુ લખાવે છે ભારતવર્ષનાં છેલ્લા કે- લાક વસ્તિપત્રકના આંકડા નીચે આપ્યા છે તે ઉપરથી આ રીતે જૈનોની વસ્તિ કેટલી ઝડપે વડતી જતી બંધ ૭ તે જણાશે.

૧૮૬૧	૧૪ ૧૬ ૬૩૮	જૈનો
૧૯૦૧	૧૩ ૩૪ ૧૪૮	,,
૧૯૧૧	૧૨ ૪૮ ૧૮૭	,,
૧૯૨૧	૧૧ ૭૮ ૫૬૯	, ૧૧

પ્રથમ આપુજોએ અને ત્યારપછી છેલ્લા જન્મનામા આલોકે પણ જૈનધર્મની આ અવનતિ અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવા માગ્યા છે આમજ જણાવેલા યશોવિજયને માર્ગે અનુસરનારા વિજયવન્ધ આ દિશાએ પ્રયત્ન કરનાર સ્વેચ્છાગર આપુજોમા મુખ્ય હતા. તે જન્માત્મકીને (૧૮૩૭-૧૮૬૭) નામે પ્રસિદ્ધ છે જેમણે પોતાના સુધમા ઠોર નિષ્કમન પાતુ પ્રવર્તાવ્યું છે જેટલું જ નહિ આમે આમે આદિત્યપ્રદશમા પણ મહત્વનું કાર્ય કર્યું ॥ જેમણે હોઠ- શૈલીમા અનેક જ થો લખ્યા છે, અને જેમ કરીને જૈન સિદ્ધાન્તોના પ્રમાણનું યોગ્ય વિશાળ કમુ છે આજના સમયમાં આચાર્ય

વિજયધર્મસૂરિએ (૧૮૬૮-૧૯૨૨) જૈન સિદ્ધાન્તોના પ્રચાર માટે પ્રબળ પ્રયાસો કર્યા છે આ પ્રતાપી પુરૂષનું પૂર્વાવસ્થાનું નામ મૂલચન્દ હતું, કાઠિયાવાડમાં મહુવા ગામે એમનો જન્મ થયો હતો અને ૧૯ વર્ષને વયે આચાર્ય વૃદ્ધિચન્દ્રજીના ઉપદેશથી દીક્ષા લીધી હતી શાળાની એમની કાર્યવાહીથી તો એમના માળાપ અને શિક્ષકો નિરાશ થયેલા, પણ એમની ધીશક્તિ અને ખતથી પછી એમના બધા સહાધ્યાયીઓ કરતા આગળ નીકળી ગયેલા કાઠિયાવાડમાં, ગુજરાતમાં, રાજપુતાનામાં, નગરોમાં અને ગામડામાં સંધર્મનો ઉપદેશ આપતા ઉઘાડે પગે ને ઉઘાડે માથે વિચર્યા બ્રાહ્મણો નાસ્તિક કહીને જૈનોનો તિરસ્કાર કરે છે, પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ધર્મના મુખ્ય ધામ કાશીમાં બ્રાહ્મણોનો એ તિરસ્કાર એમણે છતી લીધો ને ત્યા જૈનપાઠશાળા તથા જૈન પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું ત્યારપછી એ બિહારમાં ને બંગાળમાં વિચર્યા અને ૧૯૧૧ માં પાછા ગુજરાતમાં આવીને એમણે પાલીતાણામાં યશોવિજય જૈન ગુરુકુલ સ્થાપ્યું વળી પાછા ત્યારપછી સચુકત પ્રાન્તોમાં અને રાજપુતાનામાં વિચર્યા અને જોધપુરમાં પ્રથમ જૈન સાહિત્ય પરિષદ ભરી. એમ સતત પોતાના પ્રયાસો કરતા કરતા એમણે ૧૯૨૨ માં દેહ ત્યાગ કર્યો વિજયધર્મસૂરિનું કાર્ય માત્ર સગઠનના ને લોકવ્યવહારના જ ક્ષેત્રમાં સંકેતાર્થ રહ્યું નહોતું, સાહિત્યના પ્રદેશમાં પણ હતું એમણે સંસ્કૃતમાં, ગુજરાતીમાં અને હિન્દીમાં અનેક ગ્રન્થ લખ્યા છે અને એમાં જૈનધર્મના તાત્ત્વિક અને નૈતિક વિષયોનું અતિ સ્પષ્ટ અને ઉત્તમ પ્રકારનું નિરૂપણ બતાવ્યું છે વળી અનેક ગ્રન્થોનું અને લેખોનું એમણે સંશોધન અને સંસ્કરણ કર્યું છે, તે ઉપરથી ઇતિહાસનું અને શિલ્પશાસ્ત્રનું એમનું જ્ઞાન દેવું વિશાળ હતું અને એમની વિવેચના બુદ્ધિ કેવી તીક્ષ્ણ હતી એનું પ્રમાણ મળી આવે છે વળી એમણે અનેક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રન્થોને નાશ પામતા બચાવવા એકઠા કર્યા, અને પોતે જ સ્થાપેલા યશોવિજય જૈન પ્રત્યમાલામાં છપાવી પ્રકટ કર્યા તેમજ પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રન્થોનો ઐતિહાસિક રામસપ્રહમાં સંગ્રહ કર્યો ભારતના તેમજ યુરોપના લગભગ સર્વે જૈન સંશોધકો

સાથે તેમનો અવિસ્ત પત્રવ્યવહાર ચાલતો અને તેમને અગ્રમ અને ઠંઠા પ્રકારે ઉઠેલી આંખોને તથા યુસ્તકે અને લેબો મોઢીને તેમના અભ્યાસમાં સહાયતા આપતા. આ જાનને લેખક પણ અનેક ગણે જોમનો ગણી છે મહવાઈથી જો પ્રતાપી પુરુષનો અત અકાળે આબો, પણ જોમનું જીવનકામ જોમના સિધ્ધ આચાર્ય કિલ્લેમણી જોમને જ અનુસરીને આગળ ખપાવી રહ્યા છે.^{૧૨}

સ્થાનકવાસીઓમાં સાધુ તત્ત્વજ્ઞ બહુ માનારપદ ગણાય છે જો કાકિયાવાકમા મરોઝામાં જન્મેલા. પરંપરા પછી ત્રણ વર્ષે જો મના પત્ની મરણ પામ્યાથી પંદર વર્ષની વયે જોમણે સંસાર છોડ્યો. જોમણે સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં વણા જ વ લખ્યા છે અને કેશરીવંદ મંદારોએ તૈયાર કરેલો. જર્મનગણી સુબ કૌશ પ્રકટ થયો છે.

જૈનો પોતાના ધર્મમાં રહે અને જોમનામાં જોકતા જળ બંધે જોને વિષે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર તથા સંકાત છેલા હસકાથી ગુરુ આવકેને પણ સમજાય છે.^{૧૩} તત્ત્વજ્ઞ તત્ત્વજ્ઞ (૧૮૬૮-૧૯૦૦) મોરલી રાજ્યના રહીશ હતા, ધર્મે સ્થાનકવાસી જૈન અને ધર્મે જવેરી હતા. પોતાની માતૃભાષામાં કવિ તરીકે જોમણે નામના મેળવી હતી અને તે જર્મિને નામે જ જાળળાતા. ચાલપાકના બેઠ તરફ હાંપિ નહિ રાજતા સમસ્ત જૈનધર્મના હિતને માટે સૌ જ નેણે સાથે મળીને પ્રયાસો કરવા, જો વિચારને ચોથી પ્રથમ અને મહત્વનું ધ્યાન જોમણે આપ્યું.

જોમા મળીને સાંજે પ્રયાસો કરવા જો વિચારને વ્યવહારિક સ્વરૂપ પ્રથમ હિમ્મતશોએ આપ્યું. ૧૮૬૩ માં જોમણે મારાતર્કીવ દિવસના જૈનમહાવમા રચાવી અને તેનું મુખ્ય ધામ (પંચ પ્રાન્તોમાં) ગુરુમાં રાખ્યું. ૧૯૦૩ માં શ્વેતાગ્નિશોની પહેલી કો ફૂલ-મ મારવા માં જરાડ અને તેનું મુખ્ય ધામ ગુલબ કુર્ચ ૧૯૦૦ માં સ્થાનક વામીઓએ પહેલી કોન્ફરન્સ બરી અને તેનું મુખ્ય ધામ અજમેર હરાખ્યું. આ બધી કોન્ફરન્સોનાં હેતુ જોક જ પ્રકારનો છે. ફરેક મગ્ગદાવના અનુયાયીઓએ જોકમાં થવું અને ક્રિ. કુજોના, મુસતમા-

નોના તેમજ ખ્રિસ્તિ-પાદરીઓના આક્રમણથી ધર્મનું રક્ષણ કરવું
 ઠંઠકે અંશે કૉન્ફરન્સોના અને ઠંઠકે અંશે એ કૉન્ફરન્સોને અનુ-
 સરનારા સ્થાનસ્થાનના મહાજનોના તેમજ સભાઓના વિવિધ પ્રયત્નો-
 દ્વારા એ હેતુ પાર પાડવાની ધારણા છે. દેશી તેમજ અંગ્રેજી ભાષામાં
 વર્તમાનપત્રો તથા માસિકો તેમજ ચોપડીઓ અને ચોપાનીયા પ્રકટ
 કરવામાં આવે છે. પ્રાચીન ગ્રંથો છપાવવામાં આવે છે, પુસ્તકાલયો
 સ્થાપવામાં આવે છે, પડિતોને અને વિદ્યાર્થીઓને આશ્રય આપ-
 વામાં આવે છે, શાળાઓ અને ઉપદેશકો તૈયાર કરનારી સંસ્થાઓ
 સ્થાપવામાં આવે છે, મદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવામાં આવે છે,
 વિધવાશ્રમો, અનાથાશ્રમો, પાનરાપોળો વગેરે હિતકારી સંસ્થાઓ
 સ્થાપવામાં આવે છે અથવા તો ચલાવવામાં આવે છે.

સમસ્ત ભારતવર્ષના સમસ્ત જૈન સમુદાયોને એકત્ર કરવાના
 પ્રયત્ન માટે ઇ.સ. ૧૮૯૯ માં Jain young men's association
 સ્થપાયું તે ૧૯૧૦ માં એણે પોતાનું નામ ભારત જૈન મહામંડલ
 રાખ્યું. પરસ્પર લડતા સમુદાયોમાં એકતા સ્થાપવી અને ઉન્ન-
 તિને માટે ઉપાય યોજવા એ હેતુઓ આ મહાજો અગ્રપદે રાખ્યા
 છે એ મહાજનું મુખપત્ર Jaina Gazette છે અને તે મદ્રાસથી
 પ્રકટ થાય છે. ઇદાર રાજ્યના ઉચ્ચ અધિકારી જગમદરલાલ
 જૈનીની યોગ્ય આગેવાની નીચે એ મહાજ ઘણું સારું કામ કરી
 શક્યું છે. ૧૯૧૩ ના ડીસેમ્બરની ૨૭ મી તારીખે એ મહાજની
 ભરાયેલી સભામાં પ્રોફેસર ચાકોબીને જૈનદર્શન દિવાકરનું પદ આપ્યું હતું
 એવું એ સભાના નિવેદનપત્ર ઉપરથી જણાય છે.

ઉપર જણાવેલા મહાજો પોતાના ધારેલા અમુક હેતુઓ જૈન
 ધર્મના સમસ્ત પ્રદેશમાં કાર્ય કરી રહ્યા છે, ત્યારે વળી ખીન્ત
 કેટલાક મહાજો અમુક નાના કે મોટા કાર્યક્ષેત્રમાં જ રહીને ધર્મની
 સેવા કરી રહ્યા છે. મુખ્યત્વે શ્રી જીવદયાજ્ઞાનપ્રસારક ફંડ જીવરક્ષા
 કરવાને અને અન્નાહારનો ઉપદેશ કરવાને હેતુઓ કાર્ય કરે છે.
 એ મહાજમાં જૈનેતર લોકો પણ છે, દેશી ભાષાના તેમજ ઇંગ્લેશ
 અને અમેરિકાથી આવેલા પુસ્તકોનો અને ચોપાનીયાનો એ

મહત્તમ યુગ પ્રચાર કરે છે, અને દેશના શાલ મહારાજાઓને તે શેઠ શાહુકારોને વહાલા પશુ હોમવા વિરુદ્ધ અરજીઓ કરે છે. Jain Students Association જેવાં મહત્તો કેળવણેશા નૈનોને સંઝડિત કરવાના પ્રયત્ન કરે છે અને Jain Ladies Association સ્ત્રીઓને નૈનધર્મમાં રસ લેતી કરે છે. ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં મીસ્ત્રમા રસપાચેલો પ્રથમ મદ્યવર્ણાધમ આધુનાવનાઓ પ્રચારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. હામીનુ સ્વાસ્થ્યવિજ્ઞાન અને જોવી બીજી સમ્માઓ સમ્પૂર્ણ અને પ્રાકૃત વ્યાકરણનું, ન્યાયનું અને તત્ત્વશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રચારવાનો ઉદ્યમ કરે છે. મુરેશ્વરન પદ્ધતિએ નૈન સંશોધન કરવાને માટે પણ અનેક ચોજનાઓ થઈ છે. પાલીતાણુનો જવ વિષયસારક વર્ણ અમરાવાહની જૈન વિદ્યાશાળા વરોચિવર જૈન મન્વમહા રામચન્દ્ર જૈન સામ્રમાતા સમાસન જૈન મન્વમહા વગેરે એલિમ પ્રાચીન નૈન ધર્મના પુસ્તકો સંશોધાય છે અને છપાય છે. જોવા મહત્તોને શેઠ દેવચન્દ્ર જાલમાદ શ્વેરો શેઠ મનમુજમાદ મણમદ વગેરે કીમન્તો તરફથી ધનની સહાયતા મળે છે. વળી ધર્મજ્ઞ શ્રીના અભ્યાસમાં ઉપયોગી થઈ પડે જોવા જ. જા. Jain Religion Cyclopaedia Illustrated aridha magadhi Dictionary અમિતજ રાજેન્દ્ર જેવા કેવો પણ ધનવાનોની સહાયતાથી પ્રસિધ્ધ થઈ શક્યા છે. Bibliotheca Jainica અને Sacred Books of the Jains નામે અંગ્રેજીમાં કરવા પારેલા અનુવાદો અંગ્રેજી વાચકોને બહુ ખપ લાગશે. Sacred Books of the Jainsમાં બે એલિ સંખવાની ચોજના છે. એકમાં અવતારગણેના જન્મે લેવાશે, બીજામાં દ્વિગણેના મહાવીરના ધર્મના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાને અને નવા નૈન કરવાને હેતુએ નૈનોની કલમે અંગ્રેજીમાં લખાયેલા પુસ્તકોની સમ્યા પણ નાનીસૂની નથી. જોવી રીતે પુસ્તકો લખી પ્રકટ કરનાર શ્રીમદ્ પ્રસિધ્ધ લેખકોના નામ આપુ. જર્મનરસકલ જેની

જાનનરખાતે થી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા અને થી જૈન આદ્યમાન દ સભા આ સંખધર્મ પછો પ્રવાસ કરે છે. પુષ્કળ સમ્યામાં મથો જવાર પાડ્યા છે. ૪૧ ને ૨૬ વર્ષોથી જૈન માસિક કાઢે છે. આ દહીકતથી લેખક અનલુ હોવાથી તે નામ આખ્યામાં આખ્યા નથી.

પી સી નહાર, એ વી લેટ્ટે, રિત્તવદાસ જૈની, હિરાચદ લીલાચદ કાવેરી, ચમ્પ-
તરાય જૈન, ૩ દો ચરોડિયા, કેશરીચન્દ મઝારી, માર્ગેચન્દ જૈની, વનારમી-
દામ જૈન અને વિદ્વાન્ મુનિ જિનવિજય વળી જૈનો પોતાના સાહિત્ય
પ્રયાસો ખીજી રીતે પણ સફળ કરે છે તેઓ જૈન માહિત્ય સમેલન
વારંવાર ભરે છે, ૧૯૧૩ માં એ સંમેલન જોધપુરમાં ભગ્યાની
વાત તો પૃ ૭૭ ઉપર કહી છે જ, તેમજ વળી Jain Literature
Society ૧૯૧૦ માં સ્થપાઈ છે, તેનું મુખ્ય ધામ લડનમાં છે
અને ભારતમાં એની શાખાઓ છે, તે મહા જૈન સાહિત્યના
સંશોધનનું કાર્ય કરે છે અને પોતાના પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં છપાવે છે

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે જૈનો પોતાના ધર્મની ઉન્નતિને
માટે પોતાના દેશમાં જ પ્રયાસો કરી રહ્યા છે એમ જણાશે,
પરંતુ એ એટલેથી જ અટક્યા નથી, પણ ભારત બહારના લોકોને
પણ એ ધર્મમાં રસ લેતા કરવાને અંગ્રેજી ભાષામાં ભાષણો કબ્તા
થયા છે આવો એક પ્રસંગ ગયા સૈકાના છેલ્લા દશકામાં બનેલો
તે વખતે શિકાગોમાં જગદ્ધર્મોના મહા સઘ (Parliament of
the world Religion) ભરાયો જૈનોએ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર
કરવા પોતાના પ્રતિનિધિને એ સઘમાં અમેરિકા મોકલ્યો
સઘના અધ્યક્ષે (પૃ ૭૬ માં જણાવેલા) સાધુ આત્મારામજીને
ત્યાં તેડાવવા આમત્રણ આપ્યું હતું, પણ ધર્મશ્રદ્ધાળુ હિન્દુઓ
તેમજ જૈન સાધુઓ કાઠાપાળીને ઓળગવાનો નિષેધ માને છે,
તેમ એ પણ માનતા આથી તે એ આમત્રણને સ્વીકારી શક્યા
નહિ, અને પોતાને બદલે પોતાના યુવાન પ્રતિનિધિ વીરચન્દ
રાયવજી ગાધીને (જન્મ ૧૮૬૪) મોકલ્યા એમણે અનેક રીતે
પોતાના સહધર્મીઓના હિતને માટે પરિશ્રમ કર્યો છે આત્મા-
રામજીને હાથે પોતાના કાર્યને માટે તૈયાર થઈને વીરચન્દ
શિકાગો ગયા અને સઘની સભાઓમાં પોતાનો શ્રમ સફળ
કરી બતાવ્યો (૧૮૯૩) સંઘની સભાઓની સમાપ્તિ થયા
પછી એમણે અમેરિકાના અનેક નગરોમાં પ્રવાસ કર્યો, ત્યાં જૈન-
ધર્મ વિષે ભાષણો આપ્યા અને Gandhi Philosophical Society

સ્થાપી. પછી એ ઈંગ્લેન્ડ ગયા, ત્યાં પણ અનેક સભાઓમાં જા
પણ આપ્યાં. પછી પાછા ૧૮૬૫ માં એ દેશમાં આવ્યા. અહીં
એમણે સંજ્ઞાવન કરેલા હોમનજાગાર્વર્ગમાં અગ્રેસર ભાગ લીધો.
૧૮૬૬ માં બળી પાછા એ અમેરિકા ગયા; ત્યાંથી ઈંગ્લેન્ડ ગયા
ને ત્યાં સાથે સાથે કામદાનો અભ્યાસ પણ કર્યો. પછી લેનોએ
પોતાના અમુક દિવસોમાં અમુક પ્રસંગો લાગ સાધી લેવાને
એમને બોલાવ્યા, તેથી પાછા એ દેશ આવ્યા. ત્યાં થોડો વખત
રહ્યા પછી બળી પાછા ઈંગ્લેન્ડ ગયા તે ઠેક ૧૯૦૧ સુધી ત્યાં
રહ્યા. તે વર્ષમાં એ દેશ આવ્યા ને આવ્યા પછી એ જ અઠવા
દિવામાં ૭ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૧ને દિવસે મુંબઈમાં મરણ પામ્યા. ૬૪

જામીને ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રયાસ કરાવે પરિણમી ત્યાંના લોકોમાં
લેનધર્મ વિષે વિશ્વાસ પેદા થઈ એટલું જ નહિ પણ એ ધર્મ
ના ત્યાં અનુયાયી પણ થયા. હર્બર્ટ વારન (Herbert Warren)
નામે અંગ્રેજો જામીને પ્રયાસે મહાવીરના ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો
એટલું જ નહિ પણ જામીને આપેલા વિચારોને અધારે
Jainism in western robe as a solution of the great
life riddle નામે નાનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું. વારને બીજા થોડાક
લોકોને પણ લેનધર્મમાં આણ્યા. લેનધર્મને માટે અનેક રીતે પ-
રિશ્રમ ઉઠાવનાર પ્રસિદ્ધ જગમદસલાલ લેની થોડો વખત ઈંગ્લે
ન્ડમાં રહ્યા હતા. તેનો લાલ ઉઠાવીને ૨૪ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૭ ને
દિને વારને લંડનમાં Mahavira Brotherhood સ્થાપન કરી;
પશ્ચિમમાં લેનધર્મનું ધામ સ્થાપવું અને મહાવીરના સિદ્ધાન્તોનો
પ્રચાર કરવો એ એ મહત્ત્વનો હેતુ છે એ મહત્ત્વમાં હજી સુધી
તો ચાર ૪ (Herbert Warren alexander Gordon, m.A.
Edin (Gordon Louis D winter) જ સભાસદો છે. ૧ અને
પશ્ચિમમાં લેનધર્મવાનાને એ કેટલું શાન અપાવી શકશે એ તો હજી
હવે જોવાનું છે; છતાં એ એ ઉપરથી એટલી વાત તો સિદ્ધ થાય જ છે
કે તીર્થંકરના અતિ પ્રાચીન ધર્મમાં એવી આદર્શજનક જીવનશક્તિ
છે કે તે આજને શ્રમે પણ પરદેશમાં જ નવા શિષ્યો બનાવી શકે છે

૩ અધ્યાય.

અન્યો.

પૂર્વકથન.

સર્વ કાળે જૈનોએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પુષ્કળ કાર્ય કર્યું છે જૈન લેખકો મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણિના હતા, ચાતુર્માસમા વિહાર કરવાનો જૈન સાધુઓને ખાસ નિષેધ છે, તે સમયે તેઓ એક સ્થાને રહીને લખતા, વળી હેમચન્દ્ર અને એવા ખીજા જૈન ઇતિહાસમા પ્રખ્યાત થયેલા પ્રતાપી પુરૂષો એક સ્થાને રહેતા, તે પણ અન્યો લખતા. લેખકો મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણિના હતા, તેને પરિણામે અન્યો પણ મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણિના લખાયા છે અને વળી ભારત સાહિત્યના ઇતર ક્ષેત્રોમા જે વિષયો ઉપર ચર્ચા થઈ છે, તે વિષયો ઉપર આ લેખકોએ પણ ચર્ચા કરી છે આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ, ધાર્મિક કથાઓ, શિલ્પશાસ્ત્ર અને તીર્થ કરના સ્તોત્રો એ સાહિત્ય મુખ્યત્વે છે તે ઉપરાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, કાવ્યો, વાર્તાઓ, નાટકો તેમ જ લેખો વગેરે સાસારિક વિષયના અન્યો-દ્વારા પણ યથાશક્ય ધર્મને પોષણ આપ્યું છે

ભારતની જુદી જુદી-આર્ય તેમજ આર્યેતર, દ્રાવિડિયન-ભાષાઓ અને ઉપભાષાઓમા જૈનસાહિત્ય લખાયું છે. ઈંડો-આર્ય ભાષાના વિકાસક્રમના ત્રણ પગથીઆ આપણે જાણીએ છીએ તે નીચે પ્રમાણે છે

૧ પ્રાચીન અથવા સસ્કૃત

૨ માધ્યમિક અથવા પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ

૩ અર્વાચીન અથવા માળા

જૈનોએ એ ત્રણે કાળની ભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે અનુ-માને કલ્પી લેવાય કે સૌથી પ્રાચીન અન્યો સંસ્કૃતમા લખાયા હશે,

પણ જોમ નથી જો કાળના જ મો પ્રાકૃતમાં લખાયેલા છે ત્યારે સર્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે પરસ્પર સબધ કેવો છે જો વિશે બે બોલ કહીએ.

ભારતપ્રવાસી આર્યોની યૌથી પ્રાચીન ભાષાઓના નમુના રૂપે ઋગ્વેદના મત્રો છે અને છતાંયે જોમાં જે ભાષા વપરાઈ છે તે બેશક જોમની રચનાના કાળમાં પબ્લજમાં વ્યાપ્તી હોઈ ભાષા તો નહિ જ પણ જો માત્ર કાન્ધભાષા જ છે, બ્રાહ્મણ આર્યો વાપરતા તે ભાષા છે આર્યોત્રોમાં ફોજ બોલાવી ભાષાઓને પોતાની સાહિત્ય કથાને બળે જોમણે સરકાર આપ્યાં. જો હોઈભાષાઓને જોઈ બીજા સાથે સબધ હતો, છતાં તેમાંયે કંઈક કંઈક લેઈ તો હતો જ જો અતિ પ્રાચીન ઇન્દ્રના ૧૦ માં મહાકામાં તેમ જ બીજા વેદોમાં અને વળી ક્રિષ્ણકાવડતુ નિરૂપણ કરનાર મહાણ ઇન્દ્રોમાં, બ્રાહ્મણ-પરમાત્મા વિશે વિચાર કરનાર ચારણજોમાં અને જગવિજોમાં અને નૈતિક વિષયો સમજાવે આર્યો કરનાર ઇજોમાં જો ભાષાનો વિકાસ થયો. આ બધા ઇન્દ્રોની સર્કૃત ભાષાને પ્રખ્યાત વેદાકરણી પાણિનિએ (૪ પૂ. ૪ છુ શિકુ ?) આકરણથી જાંધી લીધી અને જોણે અવિચળ સ્વરૂપ આપ્યું કે તે હજી આજેય જેવી ને તેવી જ છે કાન્ધોની અને સાહિત્યની ભાષા મોટે ભાગે આ જ સર્કૃત ભાષા છે જોથી બેશક જોની શુદ્ધિ તો સમ્ભવ જ રહી છે પણ હોઈભાષાઓથી દૂર ને દૂર થતી બધી છે અને મોઢાક પઠિતો જ વાપરી શકે ને સમજી શકે જોની ઉંચી ઘડ બધી છે.

વેદના સમયની હોઈભાષા પણ બ્રાહ્મણોને પોતાના ધર્મ જ મોમાં વાપરેલી ભાષાથી અનેક રીતે જુદી હતી. આમ આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે અતિ પ્રાચીનકાળથી સાહિત્યની વિશિષ્ટ ભાષા અને હોઈમાં બોલાતી પ્રાકૃત ભાષા જોમ બે ભાષાઓ સાથે સાથે જ પ્રવર્તતી હતી. કે. વાઠેળી^૧ જો સમજ પે આમ કહે છે.

વૈદિક સર્કૃત ભાષાથી ભિન્ન ગાળી કાંઈ હોઈભાષા મૂળ પ્રાકૃત ભાષા હતી તેનાં પ્રબળ પ્રમાણ મળી આવે છે સર્કૃત

ભાષાનાં ઉચ્ચારણના નિયમથી કેવળ જુદા પ્રકારનાં ઉચ્ચારણનાં સ્વરૂપો અનેક પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ સ્વરૂપો વેદમાં છે, વેદના મત્રો બંધાયા, તે સમયે પંજળમા બોલાતી મૂળ-પ્રાકૃત ભાષાના અનેક શબ્દો તે મત્રોમા લેવાયા છે. વોલ્ટર પિટરસન સાચુ જ કહે છે? કે બોલનાર લોકને સમજાય નહિ એવા ભાષાના દેશ્વર વૈદિક ઋષિઓએ કર્યા હોય અને એવી રીતે પ્રાકૃતભાષા ઉભી થઇ હોય એમ તો માની શકાય જ નહિ; અર્થાત્ વૈદિક સંસ્કૃત ભાષામાથી ભાષાશાસ્ત્રને સ્વાભાવિક નિયમે વિકાસ પામીને પ્રાકૃત ભાષા ઉત્પન્ન થાય એ તો મલવતુ નથી પણ પ્રાકૃત ભાષાના સંશોધનથી એવુ સિદ્ધ થાય છે કે એનું મૂળ નથી તો વેદની સંસ્કૃત ભાષામા કે નથી સાહિત્યની સંસ્કૃત ભાષામા એ સબધે જે વાકરનાગલ (Wackernagel) ૧૩ આમ કહે છે વૈદિક ભાષાથી સ્વતઃ, પણ ઈડા-ઇરાનિયન ભાષામાથી વિકાસ પામેલી લોકભાષાઓ ભારતવર્ષમા ખરૂં જોતા હતી જ, એના પ્રમાણ મધ્યકાળના સ્મારકોમા સચવાઇ રહેલી ભાષામાથી અનેક અને સ્પષ્ટ રીતે મળી આવે છે

લોકભાષાઓ વિકાસ પામીને જેમ જેમ આગળ ચાલતી ગઇ અને એકવાર સમીપની, પણ સાહિત્યને પ્રતાપે સ્થિર અવિચળ થઇ ગયેલી સંસ્કૃત ભાષાને પાછળ મૂકી અલગ માર્ગે ફર થતી ગઇ, તેમ તેમ એ બે ભાષાઓ વચ્ચેનો ભેદભાવ વધતો ચાલ્યો, સાથે સાથે બંને ભાષાઓ વાપરનાર પડિતોને માટે સંસ્કૃત ભાષા રહી અને સંસ્કૃત સમજી શકનારા પણ બોલી નહિ જાણનાર લોકસમૂહને માટે પ્રાકૃત ભાષા થઇ ત્યારે હવે સમજી શકાય છે કે ક્રાઇસ્ટપૂર્વેના ૫ મા સૈકામા પડિતવર્ગના આચાર્યોની સામે વિરોધ કરીને સમસ્ત જનસમૂહને માટે સુક્ષિતનો માર્ગ ખુલ્લો કરવા નવા ધર્મોદ્ધારકોએ પોતાના ઉપદેશમા અગમ્ય સંસ્કૃત ભાષાનો નહિ પણ લોકભાષાનો ઉપયોગ કર્યો મહાવીરની જન્મભૂમિ મગધમા જે ભાષા બોલાતી તેનું નામ માગધી હતુ આ ભાષા સંસ્કૃત ભાષાથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ અંગમા જુદી પડે છે ર નો લ અને સ નો શ થાય છે અને પ્રથમા એક વચનને છેડે અસ ને બદલે ઇ આવે છે જૈન ગ્રંથોમા જે ભાષા વપરાઇ છે તેમા આમાનો છેલ્લો જ ભેદ

સ્વીકારેલો છે, એટલે કે અર્થ જ એક સ્વીકારેલો છે, તેથી એને અર્થમાયથી કહે છે. શુદ્ધ માગધીથી આમ એ જુદી પડેલી ભાષાને ઉપયોગ મઢાવીરે કર્યો હતો એમ સર્વ જ્ઞાનમાં સ્વીકારે છે. માગધી ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પણ બીજી ભાષાઓનાં પણ તત્ત્વો સ્વીકારેલાં એવી મિશ્રભાષા તે આ અર્ધમાગધી. જર્ધ સ્થળના અને તેથી પોતાની જન્મભૂમિના સીમાપ્રાન્તોમાં પણ વસતા લોકોને ઉપદેશ આપવાને હેતુએ મઢાવીરે આ મિશ્રભાષાને ઉપયોગ કરેલો. આના જેવાં બીજાં દલાન્તો નથી જ એમ નથી. આજે પંજાબમાં ઉપદેશકો પંજાબી અને હિંદી ભાષાઓની મિશ્ર ભાષામાં ઉપદેશ આપે છે. કથિત પરપરા એવી જ કે મઢાવીરે જે બોલેલા તે જ ભાષામાં શ્વેતાચ્છર જ મો લખાયા છે; પણ એ જન્મોમાં વપરાયેલી ભાષાનું સ્વરૂપ બેલતા તો અનેક સિકા પછીની એ લોકભાષા છે, અને તેથી અર્ધમાગધી નથી. ખરી રીતે તો એ ભાષા માગધીને નહિ, પણ મહાજૂને વધારે મળવી આવે છે અને તેથી ગુણમિથન સંદોષકોએ એને કૈતજ્ઞાન એવી વિશિષ્ટ સદા આપી છે. જોનોએ ભાષાને સામાન્ય રીતે જાણે એટલે જાણી ભાષા કહે છે અને માને છે કે એ દેવોની ભાષા છે, અને એ પ્રકૃતિમાંથી યસ્તુત અને બીજી જર્ધી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે.

જહુ પ્રમાણમાં જોનોએ મઢાવપીનો ઉપયોગ કર્યો છે. ભારતને પાશ્ચિમ કાંઠે આજના મરાઠાઓના પ્રદેશમાં-મઢાવપીમાં એ ભાષા બોલાવી. જર્ધી સાહિત્ય પ્રાકૃત ભાષાઓમાં મઢાવપી પ્રાચરે છે અને પ્રાકૃત કવિઓએ પણ પોતાના કાવ્યોમાં એ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. જોનોએ તો પદ્યમાં જ નહિ, પણ ગદ્યમાં અને શાસ્ત્ર-શાસ્ત્રી ટીકામાં પણ એ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

હિન્દુઓએ પોતાના ગદ્ય જ મોમાં ભાષા ફેરવી છે તે પછી ના કાળમાં લખાયેલા શ્વેતાચ્છરના શાસ્ત્ર-શાસ્ત્રોને કદાચ મળવી આવતી દેખાય છે, છતાં જે મહત્વના વિષયમાં (ર ને જ લખવામાં) એ સૌરસેનીને વધારે મળવી આવે છે. આર. પિચલ (R. Pichal) આ પ્રાકૃતને કૈત સૌરસેની કહે છે. હ. માકોળીને

મતે આ ભાષાનું મૂળસ્થાન હિંદુસ્થાન અને પંજાબ હતું, અને એ પ્રદેશમાં એ ભાષા એક વાર બોલાતી પણ ખરી

અપભ્રંશને ભારતના કેટલાક વैयाકરણી પ્રાકૃતનું ઉપાગ માને છે, ત્યારે કેટલાક એને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથે સ્વતંત્ર ભાષા માને છે, સાચી રીતે તો પ્રાકૃતની અને અર્વાચીન ભાષાઓની વચ્ચેની એ સાકળ છે કેટલાક જૈનોએ એમાં પણ કવિતાઓ લખી છે, પણ ૧૦-૧૨ માં સૈકામાં રચાયેલા થોડાક ગ્રંથોને આધારે જ અપભ્રંશ સાહિત્ય સળધે આપણે જે કંઈ જાણીએ છીએ તે જ જાણીએ છીએ

સમસ્ત જનસમૂહ પોતાના શાસ્ત્રો સમજી શકે એ હેતુએ જૈનો પોતાના ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં નહિ, પણ પ્રાકૃતમાં લખતા. પણ સમય જતા પ્રાકૃત ભાષાઓએ પણ સાહિત્ય ભાષાઓનું એવું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું કે લોકને સમજાતી બધ થઈ ગઈ, વળી શાસ્ત્રીય ઉપયોગને માટે સંસ્કૃત ભાષાએ સમસ્ત ભારતમાં એવું મહત્ત્વનું સ્થાન લીધું કે જૈનોએ પણ એ ભાષા વાપરવાનું યોગ્ય માન્યું

દિગમ્બરોએ તો બહુ પૂર્વેથી જ સંસ્કૃત ભાષામાં લખવા માંડ્યું હતું શ્વેતામ્બરોએ પોતાના ટીકાગ્રંથોમાં સંસ્કૃતનો જ ઉપયોગ કર્યો છે; પ્રથમ હરિમંદ્રે (ઈ સ ૭૫૦ ના અરસામાં) ટીકા લખવામાં સંસ્કૃતનો ઉપયોગ કર્યો, હરિભદ્રની પૂર્વે માત્ર થોડા જ ગ્રંથો સંસ્કૃત લખાયા હોય એમ જણાય છે જૈન લેખકોની સંસ્કૃત ભાષા સિદ્ધ પ્રકારની છે, કેટલાક લેખકો શુદ્ધ અને વ્યાકરણના નિયમને અનુસરીને સંસ્કૃત ભાષા લખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે બીજાઓ, જનસમૂહ પોતાનું લખ્યું સમજી શકે એટલા માટે, પોતાના ગ્રંથોમાં લોકભાષાના પ્રયોગોનો પણ ઉપયોગ કરે છે

પ્રાકૃત ભાષાઓના વિકાસમાંથી ધીરે ધીરે આજે ભારતમાં બોલાતી અર્વાચીન ભાષાઓ થઈ ઈ સ. ના બીજા સૈકાની શરૂઆતથી આ ભાષાઓ સાહિત્યને યોગ્ય બની હતી પ્રથમ તો

જોમણે પ્રાકૃતને પાછળ હઠાવેલી રીતી ને પછી સર્જીતના સર્વોત્તમ
પદ સામે પણ માણુ ઉપક્રમુ અને પરિણામે આ ભાષા ઉપરની
એણિયા શિષ્ટ શોકોની ભાષા રૂપે જે ઉચ્ચ પદે હતી તે પદેથી
ખસી પડી છે હવે તો માત્ર શોકો પડિતો જ સર્જીત ભાષા
બાકી શકે જોમ છે અને શોકો શિષ્ટ શોકો, જોને સરળતાથી સમજ
શકે જોમ છે ને તેમની સખ્યા પણ જોાછી થતી જાય છે

જર્મનીન ઇટા—આર્થ ભાષાઓ અનેક છે અને તેમને જોક
મેકને સખન્ધ હોવા છતાંયે તેમનામાં બહુ ભિન્નતા છે જો ભાષા
જોમા વંશની રાજસ્થાની હિન્દી વિહારી બોધિયા વંશજી ગુજરાતી અને
મરાઠી જો મુખ્ય છે અને જોક હરે ૨૩ કરાંક જણુ જો ભાષાઓ
બોલે છે જોમાની રાજસ્થાની, હિન્દી અને ગુજરાતી જૈનસાહિત્યને
માટે મહત્વની છે આ બધી ભાષાઓની અહર સ્થાનિક વિભા
ધાઓ પણ અનેક છે જો બધી ભાષાઓ વિકાસનિયમે ક્રમેક્રમે
આજ સુધી ઉતરી આવી છે જોમાની કેટલી પ્રાચીનરૂપે આવે
પણ સાહિત્યના ઉપયોગમાં લેવાય છે જરી પણ શાસ્ત્રના અવ
હારમાં બોલાતી નથી.

ભારતવર્ષની આર્વેતર ભાષાઓમાં દક્ષિણની દ્રાવિડિયન
ભાષાઓ જૈનધર્મને કારણે ને હેતુએ મહત્ત્વ પામી છે ૬૦ મા
ધાના ઉપર જણાવ્યું છે જોમ જૈનોએ જો ભાષાને બોલવામાં જ
નહિ, પણ સાહિત્યમાં જ ઉપયોગ કર્યો છે કાનડીને ઉપયોગ
કરનાર અતિ પ્રાચીન કવિઓ જૈનો હતા; કાનડી સાહિત્યમાં જૈન
ધર્મનું ઉચ્ચ સ્થાન ઇ સ. ૧૨ મા સદી સુધી જળવાઈ રહ્યું. તે
સમયથી નવા ઉત્પન્ન થયેલા લિંગાયતધર્મે સાહિત્યરેત્રમાં જૈનોની
સામે શોજા કરવાં માંડ્યાં, અને છતાંયે ત્યારપછી હાજા કાળ
સુધી જૈનોએ કાનડી સાહિત્યને પ્રખ્યાત લેખકો આપ્યા છે
તામિલ ભાષાના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ જૈનોનું જો જ સ્થાન
હતું; તામિલ સાહિત્યના અનેક ગચ્છીર જન્મ્યા જૈનોની લેખણે
લખાયા છે આ પ્રદેશમાં પણ રીવ વૈષ્ણવ ધર્મના આક્રમણથી
જૈનધર્મને પાછાં જમતાં જોમ જોમ ભરવાં પડતાં ગયાં, તેમ તેમ
તેના સાહિત્યને પણ શોકોવાતા જણુ પાણુ

ભારતવર્ષના સીમાપ્રાન્તોમા બોલાતી ધરાનિયન અને મેગો-
લિયન ભાષાઓનો ઉપયોગ જૈન સાહિત્યમા કદાપિ થયો નથી
ભારતમાં પ્રિટિશોનું રાજ્ય થયા પછી અગ્રેજી ભાષાઓનો પ્રચાર
બૂધ થયો છે અને આ નવા જુગમા જૈનો પણ પોતાના સાહિ-
ત્યમા એનો ઉપયોગ કરે છે, પણ તે પ્રાચીન સાધનોને આધારે
પોતાના સિદ્ધાન્તોને નવીન રીતે ચર્ચવામા કે વિવાદ કરવામા કે
માસિકોમા લેખો લખવામા જ મોટે ભાગે એનો ઉપયોગ કરે છે.

હિન્દુઓ અને બૌદ્ધોની પેઠે જૈનો પણ અતિ પ્રાચીન કાળથી
શ્રુતિપરપરાદ્વારા સાચવીને પોતાના ધર્મગ્રન્થોને ઉતારી લાવ્યા છે
સૌથી પ્રાચીન લખાણુ આપણા જાણ્યા પ્રમાણે ૪૩ મા પાના ઉપર
જણાવેલા શિલાલેખ છે એ લેખો ઈ પૂ ૨ જ સૈકા સુધી જવા જાય
છે એ કાળના હસ્તલેખો તો મળી આવતા નથી, કારણકે ભારતવર્ષની
ગરમ હવા લખેલા તાલવત્રો ને લાંબુ આયુષ લોગવવા દે એવી
નથી એટલે પરિણામે જૈનગ્રન્થો સમ્પ્રધના જે બધા હસ્તલેખો
આજે જોઇએ છીએ તે બહુ પછીના કાળના છે, ૧૪ મા સૈકાના
હસ્તગ્રન્થો પણ મોટે ભાગે આજે વિરલ થઇ ગયા છે ભારત-
વર્ષમાથી મળી આવેલા પ્રાચીનમા પ્રાચીન ગ્રન્થો ૧૧ મા સૈકાના
છે, ભારતના એથીયે પ્રાચીન હસ્તલેખો નેપાલમાથી, પૂર્વ તુર્કસ્થા-
નમાથી અને જાપાનમાથી અનેક મળી આવ્યા છે, અને એમાના
કેટલાક તો ઈ સ ૧ લા સૈકા સુધીના જેટલા જુના છે આ
અતિ પ્રાચીન હસ્તગ્રન્થો બૌદ્ધ ધર્મના છે ઉમરમા એમની સ્પર્ધા
કરી શકે એવા જૈન હસ્તલેખો હજી તો મળી આવ્યા નથી

જૈનો દેવનાગરી પૂર્વેની, તેને મળતી અને તેમાથી અપભ્રંશ
પામેલી લિપિ પોતાના ગ્રન્થોમા વાપરતા, દક્ષિણ ભારતની લિપ્તલિપ્ત
લિપિઓ પણ વાપરતા, મુસલમાનોએ દેશને છુટી લીધો ત્યાર-
પછી ગ્રન્થોની નકલો કરતા ફારસી-આરબી શબ્દોએ દબાઈ ગયેલી
હિંદીમા એટલે કે ઉર્દુમા આરબી લિપિનો વખતે ઉપયોગ કરતા
અને આજના નવીન જુગમા લૅટિન લિપિનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

પત્ર અને પાત્રના પતરા ઉપર લેખો કાતસ્વામા આવતા. લોખપત્ર ઉપર, લાકડાના પાટીયા ઉપર તાલપત્ર ઉપર અને કાગળ ઉપર લેખો લખવામા આવતા. કાગળ તો મુસલમાનોએ જે દેશમા આવેલા. કાગળ ઉપર લેખેલ સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થ ખાતરજી સુત્ર છે તે તે ઇ સ. ૧૧૩૨ માં લખાયેલો છે, જેમ જી મુદ્દસર માને છે.

લખાણની સ્વચ્છતામા અને શુદ્ધતામાં જૈન હસ્તલેખો બીજાઓના કરતા બધી જાય છે અનેક રચની શાહીનો ઉપયોગ તેમા કરેલો હોય છે, અનેક પુસ્તકોમા નાનાં ચિત્રો ચીતરવાનો હેતુકનો શોખ પણ એમાં તરી આવે છે. એક એક પુસ્તકમાં અનેક લખાણના પાના હોય છે તેને એકબીજા ઉપર જોડે છે, પછી તેમની ઉપર નીચે મજબુત ઢાંકણ (પાટલી) મૂકે છે અને પછી તે સૌને એક સાથે દોરીએ બાંધે છે. પ્રાચીન ગ્રન્થોનાં (તાલપત્રના) પાનામાં વચમાંજે ઘણું કરીને ઠાણું પાકવામાં આવેલું હોય છે, તેમા મળી દોરી પડે છે અને પછી એના અનુક પાના અનુક રીતે બાંધી દે છે.

ગયા સૈદ્ધાંતી ગ્રન્થ મુખી હજી કેટલાક જૈન ગ્રન્થો એ પ્રાચીન હસ્તલેખોને સ્વરૂપે છપાય છે પણ હવે મોટે ભાગે તો મુદ્રાપ્રિયન પદ્ધતિએ છપાયા ને બંધાવા માળ્યા.

જૈનો પૂર્વ કાળથી સાહિત્યના આશ્રયદાતા હતા અને ધર્મ ગ્રન્થોની નકલો કરાવવામાં પુણ્ય માનતા, તેથી જૈન હસ્તગ્રન્થોનાં મોટા સંગ્રહ સંભવાઈ જાય છે; અને છાપણાનાં નીકળ્યા પછી તો યોગેયોગે જૈન ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા છે. મનિરેશમાં અને ઉપાગ્રન્થમાં મોટા મોટા સરસ્વતી મળદાગાર હોય છે (એને જાણે માત્ર મળદાર કહે છે). અણુદિલવાડ પાટણના ભવદાસે વિષે ચાકેલી ગ્રામ લેખે છે—

જે જાણારો મેં જોયા તે ઉત્તમ સ્થિતિમાં હતા, અનુક સખ્યામા ગ્રન્થોને બાંધ્યા હતા અને તેમાં જન્મ ન પડે એવા પદાર્થો મૂક્યા હતા. (પૂર્વે જે દેતુએ યોગ્યવજના કહ્યા મૂક્યા)

તેમને મજબુત પેટીઓમા ગોઠવ્યા હતા, અને સૌથી સુકી જગાએ એ પેટીઓને મૂકી હતી સંઘવીયપાઠ ના લાણડારમા ૩૮૪ પ્રાચીન તાલપત્રો ઉપર લખેલા અન્યો છે, તેની પણ બનતી કાળજી દેવાતી મે જોઈ ખીજી જગાએ ઉપાશ્રયમા અન્યોનો જે સગ્રહ મે જોયો તે પણ ઉત્તમ રીતે જળવાતો જોયો. અન્યોને લાખા મજબુત સુતરાઉ કપડામા વીંટીને સલાખથી બાંધ્યા હતા, જેથી એ અન્યોનો ઉપયોગ કરવામા પણ કંઈક શ્રમ પડે ”

વિશાળ જૈન સાહિત્યના અન્યોની વિગતવાર માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવા જતા તો પાનાના પાના ભરાઈ જાય, એટલે હું તો સર્વ સામાન્ય અને અતિ મહત્વના અન્યોની અહીં નોંધ લઈશ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપવો એ તો સાહિત્યોના અનેક સાધનો ના આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાને કરીને હજી અશક્ય છે વળી એવું કાર્ય તો એની વિશાળતાને કારણે અને એને પહોંચી વળવાની અશક્તિને લીધે આ અન્યની યોજના બહારનું છે. જેને વધારે વિગતવાર હકીકત જોઈતી હોય તે એમ વિંટરનિડ્સના *Geschichte der indischen Literatur* અથવાથી *Die heiligen Texteder Jainas* વાળા અધ્યાય ભાગ ૨ જ (પૃ ૨૮૬-૩૫૬), *Essai de Bibliographie jain* મા આપેલી વિગત અને જે એન ફરફારે (J. n Farquhar) કાળક્રમે ગોઠવેલો ઉપયોગી સગ્રહ *outline of the Religions Literature of India* જુઓ

૧ શાસ્ત્રઅન્યો

શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ.

જૈનોને મતે ધર્મના સિદ્ધાન્તો પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના સમયથી જ સત્તામા આવ્યા હતા, અમુક તીર્થંકરોના સમયમા ધર્મની ઉન્નતિ થઈ ત્યારે ધર્મઅન્યો મોજુદ હતા, વચ્ચે (તીર્થંકરોના વચગાળાના સમયમા) સિદ્ધાન્તો હ્રુમ થતા ત્યારે ગુપ્ત રહેતા, પણ વળી દરેક તીર્થંકરના સમયમા પાછા ફરી નવે રૂપે પ્રકટ થતા

જુના મતના નૈનોમા એવી કથા બાલે છે કે બધા તીર્થ કરેના સમયના ધર્મગ્રન્થો ખરી રીતે તો એકસરખા જ હતા. (અને તેથી તીર્થકરેની જીવનકથાઓ પણ મહત્વના બધા વિષયોમા એક સરખી જ હતી, માત્ર નામ જ સૌના જુદા હતા.)

પૂર્વના તીર્થકરેના સિદ્ધાન્તોની ધૈ મહાવીરના સિદ્ધાન્તો પણ કેટલાક ગ્રન્થોમા ગોઠવાયા હતા. એમના ગણધર શિષ્યોએ જાણે નૈનોને માટે એ સિદ્ધાન્તો ૧૨ અંગમા, અને તેમાંથી છેલ્લા અંગના ૧૪ પૂર્વમા ગોઠવ્યા. એક કથા પ્રમાણે તો એ ગણધરેએ શ્રી મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશને પ્રથમ ૧૪ પૂર્વમા ગોઠવ્યો અને પછી તેને વિસ્તારીને અંગ બનાવ્યાં. આ અને બીજા ગ્રન્થોને આધારે સ્વાયેશ્વ શાસન મહાવીર પછી તરતના શિષ્યોએ સઘના આચારમાં સારી રીતે પાળ્યું, પણ એ શાસન ગ્રન્થોને કેટલોક ભાગ પાછળથી કાળજીએ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયે.

સ્વેતાગ્નશેને મતે ગ્રન્થોને નવેસરથી વ્યવસ્થિત કરવાને સારૂ ઇ. સ. ૩૦૦ ના અરસામાં પાટલીપુત્રમાં સઘ મળ્યો, (૫ ૩૬ જોશો) તે પ્રસંગે એમ જણાવ્યું કે ઉત્તરના મુખ્ય ગ્રન્થો-૧૨ અંગ ગ્રન્થો, તેમાંના ૧૪ પૂર્વગ્રન્થો સમેત-પ્રમાણભૂત સ્થિતિમા બાક રહ્યા નહોતા. ભદ્રબાહુને એ ગ્રન્થો સારી રીતનું જ્ઞાન હતું; પણ એ તે સમયે સઘમા હાજર હતા નહિ કેમકે એ તો તે સમયે નેપાળમાં ગયે વસતું તથા તપવા ગયા હતા. એમને સઘમા તેથી લાવવાને સઘે બે સાધુ મોકલ્યા. ભદ્રબાહુએ જણાવ્યું કે મારાથી અત્યારે પાટલીપુત્ર અવાજ એમ નથી, પણ તેને સ્થળે તે સમયે એ ઠાઠ શિષ્યો આવે તો તેમને બધા પૂર્વ શીખવું તેથી એમની પાસેથી પૂર્વ શીખી આવવાને સઘે ૫૦૦ સાધુ સાથે સ્થૂલભદ્રને મોકલ્યા. બીજા સાધુઓ આ શીખવાને અશકત નિવડ્યા તેથી સ્થૂલભદ્રે એકલાએ ૧૪ પૂર્વ શીખી લીધા; પણ મધ્યને એ બહુ કામ ન લાગ્યાં, કારણકે ગુરૂએ એમને ઉત્કર્ષા ચાર પૂર્વ બીજા ઠાકને શીખવવાનો નિર્દેશ કર્યો હતો. આમ આવડેા બધા ગ્રન્થ લીધા છતાં યાત્રાગ્રન્થો અધુરા રહ્યા. આથી અપૂર્ણ ગિજિનિમાં સ્થૂલ

ભદ્ર પછી સાત પુરૂષ સુધી તે ઉતરી આવ્યા. પછી એ ૧૦ પૂર્વનું જ્ઞાન પણ લુપ્ત થયું, પણ બાકીના ગ્રંથો તો હતા જ, તેમને વીર સંવત ૯૮૦ માં દેવદિર્ઘને પ્રમુખપદે વલ્લભીપુરમાં મળેલા સઘે નવેસરથી છેવટના વ્યવસ્થિત કર્યા અને પહેલી જ વાર લિપિબદ્ધ કરી લીધા (કારણ કે ત્યાં સુધી બધા ધર્મગ્રંથ શિષ્યપરપરાથી શ્રુતિથી ઉતરી આવતા હતા) મથુરામાં સ્કન્દિલને પ્રમુખપદે (વીર સંવત ૯૯૩ માં ?) મળેલા સઘે એ ગ્રંથોને છેવટના પુસ્તકારૂઢ કર્યાં શ્રવેતામ્બરોને મતે એમના આવજના ગ્રંથો એ સઘમાં જે રૂપે વ્યવસ્થિત થયા તે જ રૂપે છે

શ્રવેતામ્બરોની પેઠે દ્વિગમ્બરો પણ માને છે કે ૧૪ પૂર્વના છેલ્લા જ્ઞાતા ભદ્રબાહુ હતા એમના ગયા પછી વખત જતે ધીરે ધીરે બારમું અગ તેમજ એના ૧૪ પૂર્વ જે સાચા શાસ્ત્રો હતા, તે લુપ્ત થઈ ગયા ભદ્રબાહુની પછી પણ ૧૧ પુરૂષ સુધી ૧૧ અગ ને ૧૦ પૂર્વ સચવાઈ રહ્યા હતા ત્યારપછીના ૫ પુરૂષ સુધી ૧૧ અગ જ રહ્યા ને ત્યારપછીના ૪ પુરૂષ સુધી આચારાંગ રહ્યું બીજી કથા પ્રમાણે આ ચાર પુરૂષોના સમયમાં ૧૦ મુ, ૯ મુ, ૮ મુ અને ઘણું કરીને ૭ મુ અગ હતું, અને ત્યારપછી પાંચ પુરૂષો એક અગ બાળતા એમાંના છેલ્લા બેએ પુણવન્તે અને ભૂતવલ્યાચાર્યે શાસ્ત્રગ્રંથો લિપિબદ્ધ કરી લીધા, પણ એમ કર્યા છતાં ચ ગ્રંથો બચી શક્યા નહીં. આ વર્ણુન પ્રમાણે ૧૧ અગના છેવટના જ્ઞાતા મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૪૩૬ મે વર્ષે અને ભૂતવલ્યાચાર્ય ૬૮૩ મે વર્ષે મરણ પામ્યા ગણાય ૧૦ ત્યારપછી મહાવીરે પ્રકટ કરેલું જ્ઞાન અગ કે બીજા કોઈ પ્રમાણભૂત ગ્રંથો ઉપરથી લિપિબદ્ધ થયું નથી પણ એ લુપ્ત થઈ ગયેલા ગ્રંથોના પરોક્ષ જ્ઞાન ઉપરથી નવા ગ્રંથો રચાયા છે

શ્રવેતામ્બરો માને છે કે સાચા શાસ્ત્રો, જે કે સમ્પૂર્ણ સ્વરૂપમાં તો નથી, તોય છે ખરા, પણ દ્વિગમ્બરોને મતે તો સાચા શાસ્ત્રો કાયમના લુપ્ત થઈ ગયા છે અને શ્રવેતામ્બરોના શાસ્ત્રો તે સાચા શાસ્ત્ર નથી પછીના સમયમાં લખાયેલા ગ્રંથોનો સમૂહ

જુના મતના ઘેનોમા એવી કયા થાશે છે કે જ્યાં તીર્થ
કરેના સમયના ધર્મજ થો ખરી રીતે તો એકસરખા જ હતા. (અને
તેથી તીર્થકરેની જીવનકથાઓ પણ મહત્વના જ્યાં વિષયોમા એક
સરખી જ હતી માત્ર નામ જ સાંના જુદા હતા.)

પૂર્વા તીર્થકથાના સિદ્ધાન્તોની પેઠે મહાવીરના સિદ્ધાન્તો
પણ કેટલાક જ થોમા જોઈવાયા હતા. એમના જણુધર શિષ્યોએ
જાવે નીનોને માટે એ સિદ્ધાન્તો ૧૨ જામમાં, અને તેમાંથી
ઉલ્લા જામના ૧૪ પૂર્વામા જોઈયા. એક કયા પ્રમાણે તો એ
જણુધરેએ શ્રી મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશને પ્રથમ ૧૪ પૂર્વામાં
જોઈયો અને પછી તેને વિસ્તારીને જામ જનાંબ્યાં, જા અને
બીજા જ થોને જાધારે સ્થાવેલુ શાસન મહાવીર પછી વસ્તના
શિષ્યોએ સઘના જાજારમાં સારી રીતે પાળ્યું પણ એ શાસન-
જાંબોનો કેટલોક જામ પાછળથી કાળજોએ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો.

સ્વેતામ્બરેને મતે જાંબોને નવેસરથી અવસ્થિત કરવાને સાર
૪ સ. ૩૦૦ ના જાસારમાં પાટલીપુત્રમાં સઘ મળ્યો, (૫ ૩૬
જોશો) તે પ્રસંગે એમ જણુધર કે ઉપટના મુખ્ય જ થો-૧૨ જામ
જાંબો તેમાંના ૧૪ પૂર્વાજાંબો સમિત-પ્રમાણુજૂત સ્થિતિમાં થાઈ રહ્યા
નહોતા. જાંબોજુને એ જ થોનું સારી રીતનું જાન હતું, પણ એ તે
સમયે સઘમાં હાજરહતા નહિ, કેમકે એ તો તે સમયે નેપાળમાં જાસ
વરસનું વપ તપવા જ્યાં હતા. એમને સઘમાં તેથી લાવવાને સઘે
એ સાધુ મોઢાંબા જાંબોજુને જણુધર કે મારાથી અત્યારે પાટ
લીપુત્ર જાવાય એમ નથી પણ તેને સઘે તે સમયે એ કેમ
શિષ્યો જાવે તો તેમને જ્યાં પૂર્વ શીખવું તેથી એમની પાસેથી
પૂર્વ શીખી જાવવાને સઘે ૫૦૦ સાધુ સાથે સ્થૂલજરેને મોઢાંબા
બીજા સાધુઓ જા શીખવાને અસક્ત નિવળ્યા તેથી સ્થૂલજરે
એકલાએ ૧૪ પૂર્વ શીખી લીધાં, પણ સઘને એ જાંબુ કામ ન
લાગ્યાં, કારણકે જુરુએ એમને ઉલ્લાં જાસ પૂર્વ બીજા કેમ
શીખવવાનો નિવેશ કર્યો હતો. જામ આટલો જ્યાં જામ લીધા
છતાં શાસન થો અધુરા રહ્યા જાવી જાપૂજુ રિશનિમા સ્થૂલ

ભદ્ર પછી સાત પુરૂષ સુધી તે ઉતરી આવ્યા પછી એ ૧૦ પૂર્વના જ્ઞાન પણ લુપ્ત થયું, પણ બાકીના ગ્રંથો તો હતા જ, તેમને વીર સંવત ૬૮૦ માં દેવદિર્ઘને પ્રમુખપદે વલ્લભીપુરમાં મળેલા સંઘે નવેસરથી છેવટના વ્યવસ્થિત કર્યા અને પહેલી જ વાર લિપિબદ્ધ કરી લીધા (કારણ કે ત્યાં સુધી બધા ધર્મગ્રંથ શિષ્યપરપરાથી શ્રુતિથી ઉતરી આવતા હતા) મથુરામાં સ્કદિલને પ્રમુખપદે (વીર સંવત ૬૬૩ માં ?) મળેલા સંઘે એ ગ્રંથોને છેવટના પુસ્તકારૂઢ કર્યા શ્વેતામ્બરોને મતે એમના આજના ગ્રંથો એ સઘમાં જે રૂપે વ્યવસ્થિત થયા તે જ રૂપે છે

શ્વેતામ્બરોની પેઠે દિગમ્બરો પણ માને છે કે ૧૪ પૂર્વના છેલ્લા જ્ઞાતા ભદ્રબાહુ હતા એમના ગયા પછી વખત જતે ધીરે ધીરે બારસુ અંગ તેમજ એના ૧૪ પૂર્વ જે સાચા શાસ્ત્રો હતા, તે લુપ્ત થઈ ગયા ભદ્રબાહુની પછી પણ ૧૧ પુરૂષ સુધી ૧૧ અંગ ને ૧૦ પૂર્વ સચવાઈ રહ્યા હતા ત્યારપછીના ૫ પુરૂષ સુધી ૧૧ અંગ જ રહ્યા ને ત્યારપછીના ૪ પુરૂષ સુધી આચારાંગ રહ્યું બીજી કથા પ્રમાણે આ ચાર પુરૂષોના સમયમાં ૧૦ સુ, ૬ સુ, ૮ સુ અને ઘણું કરીને ૭ સુ અંગ હતું, અને ત્યારપછી પાંચ પુરૂષો એક અંગ બાળતા એમાના છેલ્લા બેએ પુષ્પદન્તે અને ભૂતવલ્યાચાર્યે શાસ્ત્રગ્રંથો લિપિબદ્ધ કરી લીધા, પણ એમ કર્યા છતાં ય ગ્રંથો બચી શક્યા નહીં આ વર્ણુન પ્રમાણે ૧૧ અંગના છેવટના જ્ઞાતા મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૪૩૬ મે વર્ષે અને ભૂતવલ્યાચાર્ય ૬૮૩ મે વર્ષે મરણ પામ્યા ગણાય ૧૦ ત્યારપછી મહાવીરે પ્રકટ કરેલું જ્ઞાન અંગ કે બીજા કોઈ પ્રમાણભૂત ગ્રંથો ઉપરથી લિપિબદ્ધ થયું નથી પણ એ લુપ્ત થઈ ગયેલા ગ્રંથોના પરાક્ષ જ્ઞાન ઉપરથી નવા ગ્રંથો રચાયા છે.

શ્વેતામ્બરો માને છે કે સાચા શાસ્ત્રો, જે કે સમ્પૂર્ણ સ્વરૂપમાં તો નથી, તોય છે ખરા, પણ દિગમ્બરોને મતે તો સાચા શાસ્ત્રો કાયમના લુપ્ત થઈ ગયા છે અને શ્વેતામ્બરોના શાસ્ત્રો તે સાચા શાસ્ત્ર નથી પછીના સમયમાં લખાયેલા ગ્રંથોનો સમૂહ

જોમના ધર્મને આધાર આપવા માટે પૂરતો મનાય છે, પણ તેમના ઈર્વાંઓના દિસાને જો જાશે મુખ્ય નહિ પણ બીજા અણામ.

૫ સ્વેતામ્બર ગ્રંથો

અત્યારે જો જો દિસાને સ્વેતામ્બરોના ૪૫ ગ્રંથો (આગમો) છે તેમાના કેટલાક ગદ્યમાં છે, કેટલાક પદ્યમાં છે નીચે જે હકીકત આપી છે, તે ઉપરથી જો જાશેમાના વિષયોનો સહેલ જ્યાહ આવી જશે, ફરેક ગ્રંથમાના વિષયની વિગતવાર હકીકત આપવાનું વચન મુખિને પોતાના *Grundriss der Indo-Iranischen Philologie und Altertums kunde* ની ભૂમિકામાં ક્યારનું આપ્યું છે આસ્ટ્રોફ વેનરે પોતાના *Indischen Studien* ના ૧૬ મા અને ૧૭ મા આગમો *Über die heiligen Schriften der Jains* (૧૮૮૩-૮૪) નામના વિસ્તૃત પ્રકરણમાં લખીકે જણાવ્યા જેવી હકીકતો આપેલી છે.

મુખ્ય નામ સંસ્કૃતમાં આપેલાં છે તે તેના પ્રાકૃત નામ ઈર્સમાં આપેલાં છે.

૧ ૧૧ અગ

૧ અન્તરાગ્ર (અન્તરાગ્ર) જોમાં સાધુઓના આચાર વિશે વર્ણન છે.

૨ વજ્રવગ્ર (વજ્રવગ્ર) જોમાં પણ સાધુઓના આચાર વિશે વર્ણન છે અને પરદર્શનીઓ સામેનો વિરોધ છે.

૩ સ્વામગ્ર (સ્વામગ્ર) જોમાં જૈન ધર્મનાં મુખ્ય તત્ત્વોની ગણના અને તેની આખ્યા આપેલી છે.

૪ સમવગ્ર (સમવગ્ર). જોમાં ઉપરના અગની જેવી હકીકત છે પણ તે આચાર વ્યવસ્થી છે.

૫ વ્રતમ્બાગ્ર (વ્રતમ્બાગ્ર) અથવા વિવાહમ્બાગ્ર (વિવાહમ્બાગ્ર) જોને મનની પણ કહે છે જોમાં બધું ધર્મજ્ઞાન સવાદોથી અને કથાઓથી ઉર્ધ્વરૂપ છે.

૬ જ્ઞાતાધર્મકથાઙ્ગ અથવા જ્ઞાતૃધર્મકથાઙ્ગ (નાયાધર્મમકહાઓ) એમાં કથાઓથી અને ઉપમાઓથી ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે

૭ ઉપાસકાધ્યયનાઙ્ગ અથવા ઉપાસકદશા (ઉવાસગદસાઓ) એમાં જૈન ધર્મના ઉપાસકો (શ્રાવકો) અને પવિત્ર પુરૂષોની કથાઓ છે.

૮ અન્તકૃદશાઙ્ગ અથવા અન્તકૃતદશા (અતગતુદસાઓ) એમાં અતે કર્મનો ક્ષય કરનાર સાધુઓની કથાઓ છે.

૯ અનુત્તરૌપપાતિકદશાઙ્ગ અથવા અનુતરૌપપાતિકદશા (અનુત્તરોવવાઙ્ગ-દશાઓ) એમાં સર્વોચ્ચસ્વર્ગમાં ગયેલા આત્માઓની કથાઓ છે.

૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણાઙ્ગ અથવા પ્રશ્નવ્યાકરણાનિ (પન્હાવાગરણાદિ) એમાં ધર્મના વિધિનિષેધ આપેલા છે

૧૧ વિપાકસૂત્રાઙ્ગ અથવા વિપાકશ્રુત (વિવાગસૂત્ર) એમાં કર્મ ફળના ભોગ (સુખ દુઃખ) વિષેની કથાઓ છે

૨ લુપ્ત થએલ ૧૨ મું અંગ અને ૧૪ પર્વ

દૃષ્ટિપ્રવાદાઙ્ગ અથવા દૃષ્ટિવાદ (દિટ્ઠિવાદ) નામના લુપ્ત થએલા અગમના વિષયની હકીકતો અને તેમનું એકીકરણ આજના કેટલાક ગ્રંથોમાં છે તે ગ્રંથને નીચે પ્રમાણેના પાત્ર ભાગમાં સમાવી શકાય

ક. પરિક્રમ.

પરિક્રમના સાત વિભાગ છે અને એ. વેળરને મતે એમાં ગણિતના ૧૬ હિસાબને નામે સૂત્ર બાધવાની, અને સાચી રીતે તાળો મેળવી શકાય એવી આવી આપેલી છે.^{૧૧}

ख सूत्र.

સાચુ અને જોડું જ્ઞાન દેખાડનાર ૮૮ સૂત્રો છે.

ग अनुयोग.

ધાર્મિક ઇતિહાસના મહાપુરૂષોની કથાઓ એમાં ઠંડી છે.

૫ પૂર્વગત.

દ્રષ્ટિવાકનો સૌથી મહત્વનો ભાગ આ જ છે, એમાં આગળ જણાવેલાં ૧૪ પૂર્વોના સમાવેશ ■ એ આ પ્રમાણે છે

૧ કાળપૂર્વ (કાળપૂર્વ) : એમાં દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને હવેનો વિષય છે

૨ કામ્યવર્તિપૂર્વ (કામ્યવર્તિપૂર્વ) : એમાં મૂળતત્ત્વ, દ્રવ્ય વગેરે વિષય છે

૩ કાર્યપ્રકારપૂર્વ (કાર્યપ્રકારપૂર્વ) : એમાં દ્રવ્યની, મહાપુરુષોની અને દેવોની શક્તિનો વિષય છે

૪ અસ્તિત્વનિશ્ચયપૂર્વ (અસ્તિત્વનિશ્ચયપૂર્વ) : એમાં નિર્ણયના સાત પ્રકાર અને ન્યાયના સાત પ્રમાણબદે વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય દર્શાવ્યો છે

૫ જ્ઞાનપ્રકારપૂર્વ (જ્ઞાનપ્રકારપૂર્વ) : એમાં સત્ય અને મિથ્યા જ્ઞાન વિશે બધું ■

૬ સત્યપ્રકારપૂર્વ (સત્યપ્રકારપૂર્વ) : એમાં સત્ય અને અસત્ય વચ્ચે વિશે બધું ■

૭ આત્મપ્રકારપૂર્વ (આત્મપ્રકારપૂર્વ) : એમાં આત્માના સ્વભાવ વિશે વર્ણન ■

૮ સ્વપ્નાપ્રકારપૂર્વ (સ્વપ્નાપ્રકારપૂર્વ) : એમાં કર્મ વિશે બધું ■

૯ પ્રજ્ઞાસ્વાત્મ્યપ્રકારપૂર્વ (પ્રજ્ઞાસ્વાત્મ્યપ્રકારપૂર્વ) : એમાં કર્મફલ વિશે બધું ■

૧૦ વિશ્વપ્રકારપૂર્વ (વિશ્વપ્રકારપૂર્વ) : એમાં હરેક વિધાને તે શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તે વિશે બધું ■

૧૧ અધ્યાત્મપ્રકારપૂર્વ (અધ્યાત્મપ્રકારપૂર્વ) : એમાં ૧૩ શ્રાવ્ય પુરુષોની જીવનકથાઓના સુખ પ્રમોદોનું વર્ણન છે

૧૨ પ્રાણવાદપૂર્વ (પાણાવાયપૂર્વ) એમા ઔષધ વિષે ચર્ચા છે

૧૩ ક્રિયાવિશાલપૂર્વ (કિરિયાવિશાલપૂર્વ) એમા સંગીત વાદ્ય આદિ કલાઓ અને ધર્મક્રિયાઓનું વર્ણન છે

૧૪ લોકવિન્દુસાર (લોગવિન્દુસાર) એમા લોક વિષે, અમુક ધર્મક્રિયાઓ વિષે અને ગણિત વિષે ચર્ચા છે

૬ ચૂલિકા

ચૂલિકા તે ટીકા જેવી છે

૩. ૧૨ ઉપાજ્ઞ

ઉપાજ્ઞ (ઉવાગ)મા ધર્મકથાઓ અને વર્ણનો છે એમ માનવામા આવે છે કે એકેક અગને લગતુ એકેક ઉપાગ છે, પણ બે વર્ગના ગ્રંથોને એકમેક સાથે-તે તે અગને જો તેના તેના ઉપાગ સાથે મેળવીએ તો કરો સખધ જણાતો નથી ઉપાગો નીચે પ્રમાણે છે

૧ ઐપપાતિક (ઐવવાદ્ય) મહાવીરના દર્શને એક રાજા (કોણિક) ગયેલો તેનું અને પછી દેવલોકમા જન્મ કેમ પામી શકાય તેની એમા કથા છે

૨ રાજપ્રશ્રીય (રાયપસેણજ્ઞ) પાર્શ્વનાથના શિષ્યે (કેશિએ) રાજા પ્રદેશીને જૈનધર્મમા આણ્યો, પછી તે રાજા સૂર્યાલ નામનો દેવ થયો અને મહાવીરનું એણે સન્માન કર્યું તે વિષે એમા કથા છે

૩ જીવામિગમ એમા જગતનું અને એમા જે જીવો વસે છે, તેનું વર્ણન છે

૪ પ્રજ્ઞાપના (પન્નવણા) એમા જીવના રૂપ ગુણ વિગેરે અનેક બાબતોનું વર્ણન છે

૫ સૂર્યપ્રજ્ઞતિ (સૂરિયપન્નતિ) સૂર્ય અને ગ્રહ નક્ષત્રનું એમાં વર્ણન છે

૬ જમ્બુદ્વીપપ્રજ્ઞતિ (જમ્બુદીવપન્નતિ) એમા જમ્બુદ્વીપનું અને પ્રાચીન રાજાઓનું વર્ણન છે

૭ અમરપ્રતિ (અમરપ્રતિ) એમાં અન્ન અને (પાનમાના જેવું જ) બહુ નક્કરનું વર્ણન છે

૮ મિરયામર્તિયા એ હર ક્રમાદે પાતાના જોતમાન બાહ્ય રાજ વર્ણિક (૫ ૩૪) સાથે મળીને પાતાના ઢાઢા વૈશાલીના રાજા થેટકની સાથે મુદ્દમા ઉતર્યા, માર્યા ગયા અને નરકમા ઉપજ્યા એમની કથા છે એ સૂત્રને વર્ણવા પછુ કહે છે

૯ કમ્પવર્તિકા (કમ્પવર્તિકાઓ) એમાં આ રાજાના પુત્રે સાધુ થયા ને વિવિધ રવજ મા ગયા એની કથા છે

૧૦ પુર્ણિયા (પુર્ણિયાઓ) એમાં જે દેવાએ મહાવીરની પૂજા કરી તેમના પૂર્વ જ મની કથાઓ છે

૧૧ પુષ્પવર્તિકા (પુષ્પવર્તિકાઓ) એમાં ઉપરના જેવી જ કથાઓ છે

૧૨ વર્ણિકા (વર્ણિકાઓ) એમાં તીર્થંકર અસ્તિત્વેનિએ વૃષ્ટિવશના હર રાજાઓને જૈનધર્મ મા ગાળ્યા એની કથા છે

૪ ૧૦ પર્વાઈ

વિવિધ વિષયા ઉપર મુખ્યત્વે કરીને યજ્ઞમાં કરેલી અર્ચના પ્રમાણે પ્રચીર્ણ (પ્રશાંષા) કહે છે

૧ જનુ સ્વર (જનુમાસ) એમાં પ્રાર્થના, પ્રાચલિત વગેરે વિશે વર્ણવેલ છે

૨ ચાતુરમાસમાસ (ચાતુરમાસમાસ) એમાં રાત્રીઓના અત સમયના પ્રયત્નોનું વર્ણન છે

૩ મહતર્ગાહા (મહતર્ગાહા) એમાં એક વિષય સમ્મલ પ્રે વિધિ આપેલી છે

૪ નામગ્રાહ (નામગ્રાહ) એમાં મૃતુની પ્રિયાએ રાત્રીઓ ને પ્રશામન ઉપર મુગા તેનું વર્ણન છે

૫ નવુત્તેજાહા (નવુત્તેજાહા) એમાં શરીરવિદ્યા અને વિદ્યા વગેરનું વર્ણન છે

૬ ચન્દ્રાવિજય (ચન્દ્રાવિજ્ઞા) એમા ગુરૂશિષ્યના ગુણ, પ્રયત્ન વગેરે વિષે વર્ણન છે.

૭ દેવેન્દ્રસ્તવ (દેવેન્દ્રસ્તવ) એમા સ્વર્ગના ગણઓની ગણના છે

૮ ગણિવિદ્યા (ગણિવિજ્ઞા) એમાં કૃત્રિત જ્યોતિષની ચર્ચા છે.

૯ મહાપ્રત્યાક્ષ્યાન (મહાપચ્છાસન) એમા પ્રાયશ્ચિત્તના સ્વરૂપનું વર્ણન છે

૧૦ વીરસ્તવ (વીરત્યય) એમા મહાવીરની નામાવળી છે

૫. ૬ છેદ સૂત્રો

છેદસૂત્ર અથવા છેદગ્રન્થ (છેદગ્રંથ) એમાં સાધુશાસનના વિધિ છે

૧ નિશીથ (નિસીદ) એમાં સાધુઓના ધર્મ વિષે અને એમા દોષ થતા તેના પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન છે

૨ મહાનિશીથ (મહાનિસીદ) એમા પાપ તથા પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન છે

૩ વ્યવહાર (વવહાર) એમા શાસનના વિધિ છે.

૪ આચારદશા (આચારદસાશ્રો) અથવા દશાશ્રુતસ્કન્ધ એમા આચારના વિધિ આપેલા છે. આ ગ્રન્થમાંનો ૯ મો અધ્યાય ભદ્રબાહુનું રચેલું કલ્પસૂત્ર છે. અને તેમા તીર્થ કરના જીવનચરિત, સાધુઓના આચાર વિષે નિયમો તથા સમપ્રદાયના નામ છે.

૫ વૃહત્કલ્પસૂત્ર એમા સાધુઓ તથા સાધ્વીઓ માટેના વિધિ છે

૬ પચ્ચક્ત્ય (પચ્ચકપ્પ) એમા પાણુ ઉપર પ્રમાણે છે કેટલાક ખીન્નઓ જિતકલ્પ ને ૬ કું છેદસૂત્ર કહે છે

૬. ૨ સૂત્રો.

૧ નન્દી એમા જ્ઞાનના પાત્ર પ્રકાર વિષે ચર્ચા છે

૨ અનુયોગદાર (અનુચોગદાર) એમા વિદ્યાસર્વસ્વનું વર્ણન છે

વિધિનિષેધની આવી વિવિધતાઓ છતાં બધા અન્થો કંઈ રસિક નથી કાઢીએ એમા ઘણા વાક્યો એક ને એક સ્વરૂપે ને શુષ્ક ભાવે વારવાર આવ્યે જાય છે અને દરેક વિધિને અન્તે સુંદર સુભાષિતો કે એક બે દૃષ્ટાન્તો આપ્યા હોય છે, તે જુદે સ્વરૂપે હોય છે શાસ્ત્રઅન્થોમા જે કથાઓ કહી છે તે પણ નિરસ અને લાખી હોય છે ઘણા ખરા ધર્મઅન્થોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તો એ છે જે તેમા અનેકાનેક પુનરુક્તિઓ આવે છે અને શબ્દોના જડ પદ્ધતિએ ચકાવા આવ્યે જાય છે એ રિથિતિ એટલી હદે પહોંચે છે કે તે અન્થોના મૂળ લેખકોને કે પ્રતો ઉતારનારને પણ એ શબ્દો ને વાક્યો આખા ને આખા વારવાર ઉતારવા જરૂરના લાગ્યા નથી, એને બદલે તેમણે અમુક ચિન્હો મૂક્યા છે અને બીજા કંઈ અન્થમાના અમુક રૂઢ વાક્યો અને પુનરુક્તિઓ મૂકીને વાચકને માફીનો ભાગ પોતાની મેળે સમજી લેવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી છે સ્થાનો, પુરૂષો વગેરે સમ્બન્ધે વર્ણવતા પણ એવી જ યોજના કરી છે કે અન્થમા તેનું એક જગાએ વર્ણન હોય અને ત્યાર-પછી જ્યારે જ્યારે એ સ્થાન કે પુરૂષ સમ્બન્ધે વર્ણન કરવાનું આવે ત્યારે પ્રથમ વર્ણનની જગ્યાનો માત્ર નિર્દેશ કરી દે આવા વર્ણનોને વર્ણક કહે છે, તેમા અનેક શબ્દો એકઠા ગોઠવીને મોટા મોટા વાક્યો અને અનેક શિખામણો મૂકીને સ્પષ્ટતા કરવામા આવે છે આ શૈલીનો કાવ્યમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોતા ધર્મશાસ્ત્રોના અન્થોને ઉંચી કોટિમા મૂકી શકાય એમ નથી માત્ર શ્રોતાને જ નહિ, પણ વક્તાને પણ અતિશય નીરસ લાગે છે અને આજના વાચકને તેમા એવો રસ તો લાગ્યે જ આવે કે જેથી તેને અત્યાનન્દ થાય

સ્વેતામ્બરોને પોતાને જ મતે એમાના અમુક ધર્મઅન્થો કેવળ જુદે જુદે સમયે રચાયેલા છે એમ માનવામા આવે છે કે અગ, ઉપાર્જી અને બીજા કેટલાક અન્થો તો ગણધરોએ, ખાસ કરીને સુધર્માએ રચેલા, એમણે મહાવીરના શબ્દો સાંભળીને તે શબ્દો અન્થી કરી લીધેલા, અને કેટલાક પછીના આચાર્યોએ લિપિબદ્ધ કરી લીધેલા ૪ થી ઉપાર્જી પ્રજાપના આર્યગ્ગમે રચ્યુ

કહેવાય છે અને એમ પણ કહેવાય છે કે એ આર્થશાસ્ત્ર
કાલકાવ્યાર્થનું (ઇ. પૂ. ૧ હુ. ચૈ. પૂ. ૪૪) જ બીજું નામ હતું
તેથી જ રીતે નન્દીસૂત્ર દેવદિંએ (ઇ. સ. ૫ મા સૈકામાં) અનુ
ચોદશ સૂત્ર આર્યવર્ષિતે (ઇ. સ. ૧ લા સૈકામાં) અનુચોદશ
વર્ષમાં અને ઇશ્વરીકાલિક સૂત્ર રાખ્યનારે રચેલ જણાય છે એક મુવલ
આધુ કે જે તેમના સસારીપણે પુત્ર હોવા તેનું મૃત્યુ છ માસમાં
થવાનું હતું, તેને જોટલા દુઃખ સમયમાં ધર્મનું જ્ઞાન કસાવી
શકાય જોટલા માટે ઇશ્વરીકાલિક સૂત્રની રચના કરવામાં આવી હતી
એવી કથા છે ૪ મુ એ સૂત્ર અને બીજા પણ ઉદસૂત્રો હરિભક્તે
(ઇ. સ. ૩૦૦) રચ્યા મનાય છે^{૧૪} અને હરિભક્ત (ઇ. સ. ૮ મા
સૈકામાં) મહાનિશીથ રચ્યું મનાય છે આમ જાણે છે તે બન્ને
જુદે જુદે કાળે ને જુદી જુદી લેખણે લખાયેલા છે; એમાં એક
કાળના વિચારનું નિરૂપણ નથી પણ અનેક જમાનાઓના સમ છે

જન જ એ સૌ જોયામાં સાથી પ્રાચીન છે; પણ તે સપૂર્ણ
નથી, કારણ કે ૧૪ પૂર્વ સમાવનાર કે ૧૨ મુ જન, તે તો
અતિ પૂર્વકાળથી જ હ્રીત થઈ બધું કહેવાય છે ૧૨ મુ જન
હતું એમાં તો ક્ષી રહ્યા નથી કારણ કે એને વિષે જે જે
ઉદ્દેશો છે તે બધામાં એકલાકયવા છે એનું જ નહિ પણ
એમાંથી અવતરેલા લેખાયેલાં અને એને આધારે અનેક પ્રત્યે
લખાયેલા કહેવાય છે^{૧૫} ત્યારે એ કલિવાદનો લેખ કેમ થયો તેની
આપણને ખબર પડતી નથી. વળતે એમ પણ હોય કે એમાંના
વિષય પાછાના જમાનાને સમિત ન હાયા હોય, કારણ કે તે
સમયના-પણ પાછાથી નહિ થયેલા વિરોધી સમગ્રકાળના મતનું
જન એમાં હોય; વળતે એમ પણ હોય કે એમાંના વિષય
બીજા પ્રત્યેમાં નધારે સારી ને સ્પષ્ટ રીતે ચર્ચા હોય આથી
એનો અભ્યાસ આપી ગયો હોય ને ધીરે ધીરે એ જન હ્રીત
અર્ધજન હોય^૧

ત્યારે વર્તમાન ૧૧ અગ, ઉપાદ્ધમાના ૧૧,* અને બીજા
 કેટલાક અન્યો આગળ કહી ગયા એમ મહાવીરના શિષ્ય
 સુધર્માએ રચ્યા કહેવાય છે એમ પણ કહેવાય છે જે એ અન્યો
 શ્રુતિપરંપરાથી ઉતરી આવતા હતા, તે પ્રથમ વીર સવત ૯૮૦
 મા દેવર્દિના નિર્ણય પછી લિપિબદ્ધ થયા અને તેની અનેક
 પ્રતો-નકલો કરી તેનો પ્રચાર કરવામા આવ્યો. અન્યોને નિર્ણિત
 અને નિશ્ચિત પછીના સમયમા કરવામા આવ્યા એ વાત સાચી
 છે એમ જો સ્વીકારી લઈએ, તો પછી મહાવીર વિષે અને
 એમના સિદ્ધાન્તો વિષે એ અન્યોમાથી જે માહિતી આપણને
 આજે મળે છે, તે સખધે પાકી શકા ઉભી થાય આદ્યેર
 વેળેર લખે છે^{૧૬} કે ધારો કે બાઈબલનો નવો કરાર ઇ સ
 ૯૮૦ સુધી (ખરી રીતે ૯૫૦ સુધી, કારણ કે આપણે કાઈસ્ટના
 જન્મથી સવત ગણીએ છીએ, પણ જૈનો મહાવીરના નિર્વાણથી
 ગણે છે) લિપિબદ્ધ થયો જ ન હોય, ધારો કે જે માણસોને કાઈસ્ટ
 સખધે પૂર્વ લિપિબદ્ધ કશુય મળ્યું ન હોય, પણ માત્ર શ્રુતિ-
 પરંપરાદ્વારા જ જ્ઞાન હોય તે માણસો પોપ સિલ્વેસ્ટર બીજાને
 (sylveste II) અધ્યક્ષપદે એ જ્ઞાનને લિપિબદ્ધ કરે, તો
 આપણી સામે કાઈસ્ટનું કેવું ચિત્ર હોય એની કલ્પના કરો ”
 અને છતાંયે ઉપરના વચનમા બતાવી છે એટલી બધી અશ્રદ્ધાએ
 આ શાસ્ત્રઅન્યો જોવાના નથી, કારણ કે એમ માનવાનું કારણ જ
 નથી કે વહીલીના સઘમા લિપિબદ્ધ થયા પહેલા એ અન્યો
 કદી લખાયા જ નહોતા, ખરી વાત તો એ છે કે તે પ્રસંગે
 તો એમાના વિષયોનું સ્વરૂપ છેવટનું નિર્ણિત કર્યું અને ત્યાર-
 પછી તેની અનેક નકલો કરાવીને તેનો પ્રચાર કર્યો આ
 હકીકત માનવાનું ચોક્કસ કારણ પણ મળે છે કેમકે ઇ પૂ ૨ ના
 સૈકાના જૈન શિલાલેખો આપણી સામે જ છે તે ઉપગ્રંથી એમ તો
 સાબિત થાય છે જ કે જૈનો લેખનકળાનો ઉપયોગ બહુ પૂર્વેથી
 કરતા ત્યારપછી એ પણ નહિ બૂલવું જોઈએ કે ભારતમા અ-
 તિશય વિકાસ પામેલી સ્મરણશક્તિને બળે અનેક અન્યો ગુરુમુખેથી

શિખરપર પરાએ અનેક સેકાથી ઉતરી આવ્યા છે, કાશ્વરે વર્ત
માનપત્રો અને ટેલીફોન વિનાના મુગમા એ જ સકલ સંદ

એમાં તો શકા નથી જ કે સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં
પછીના સમયના વિચારો કાળક્રમ થયા છે અને તેમાં ઘણા
પ્રક્ષિપ્ત ભાગો પણ છે અને છતાં કહેવું પડે છે કે એ બધું
પ્રાચીન કાળના છે કે ચાલેલી એ સમયે જણાવે છે કે
આ ગ્રંથોની ભાષા એમાં વપરાયેલા વસ્તુ અને એમાં અપેક્ષી
કૃતિકાસની મહત્ત્વની હકીકતો બે સૌ પુસ્તક કરે છે કે સૌથી
પ્રાચીન ગ્રન્થો ૮ પૂ ૩ ૦ ના અક્ષરોના હોવા એકઠા, અને
તે સમયે પાટલીપુત્રમાં સુધે મળીને જ નિર્ણય કર્યો હોય
તે વાત નાથી હોય વળી અમ પછી માની લેવાનું નથી કે
મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા અને પાટલીપુત્રમાં સદા મળ્યા એ ત્રે
વચ્ચેના આશરે ૧ વપના ગાળામાં માત્ર ગમે તેવી ઉત્પત્તિ
કથાએ ઉતરી આવતી હતી મજાવિત છે કે મહાવીરસ્વામીના
જીવન અને ઉપદેશ વિષયે જાને એમના શિષ્યમણમાં નિશ્ચિત
સ્વરૂપ બહુ પૂવથી ૧ કાશ્વરે કરી લીધું હતું એ ઉપરથી જ
મધનું પીના વખતનું સૌ માહિત્ય સ્થાપ્યું હોય.

આમ સામગ્ર્યોના ઘણા ભાગ પ્રાચીન કાળે ગયાએ
હતાં અમ લાગે છે છતાં એટલી પછી નથી છે કે મુખમાં
આ કહેવાય છે તે અમ અને બીજા સ્વેતાગ્નર જ યો આ ? જે
સ્વરૂપના છે તે સ્વરૂપ તો ઘણા ફેરફાર પછી થયું છે એમના
પછીના જમાનાના લોકો પોતાના વિચારને જાહેરસત્તા માલ
અવા ફેરફાર અમા ક્રમમાં ગયા છે કે એ તો સ્વીકારી લેવું જ
એકદમ વતાગ્નરના ગ્રંથો સાચા નથી એમ કિમ્બલેશ જે
માને છે એ ઉપરથી પણ આપણા આ અનુમાનને ટેકો મળે છે

આ ૧૧ નિમિત્તનું સસિપ્ત કરવા રૂપ કરેલો છે પણ તેના
પાયા પી ૧ ૬ ૬ કમલ ની

દિગમ્બર ગ્રન્થો

લુપ્ત ગ્રન્થો

ખડુવાર આગળ જણાવી ગયા છીએ તેમ દિગમ્બરોને કોઈ પ્રાચીન ગ્રન્થો છે જ નહિ, એ સમ્પ્રદાય તો માને છે કે પ્રાચીન ગ્રન્થો લુપ્ત થઈ ગયા છે અને શ્વેતામ્બરોના ગ્રન્થો પણ સાચા નથી આથી એ લુપ્ત થઈ ગયેલા પ્રાચીનગ્રન્થોની નવી સંકલનાથી અને તેમાના વિષયોની કચેલી પુનર્યોજનાથી થયેલા નવા ગ્રન્થ તે જ દિગમ્બરોના ધર્મગ્રન્થ^{૧૮} નીચેના વિવરણમા એમના જે ગ્રન્થો બતાવ્યા છે, તેમના નામ કંઈક અશે શ્વેતામ્બર ગ્રન્થોના નામને મળતા છે, વિષયો પણ કંઈક અશે શ્વેતામ્બર ગ્રન્થોના વિષયો જેવા જ છે, છતાં એ અનેક સ્થળે બનેના વિચારોમા મોટો વિરોધ પણ છે નીચે એનું થોડુંક વિવરણ આપુ છું એ ધર્મગ્રન્થોના બે સમૂહ છે ૧ ત્ર્યગ અને ૨ અંગવાહ્ય (અંગ બહારના તે)

૧ અંગ

શ્વેતામ્બરો પોતાના અંગના જે નામ આપે છે તે જ નામ દિગમ્બરો પણ પોતાના અંગના આપે છે મહત્વનો તફાવત એ છે ૧૨મા અંગ દષ્ટિવાહમા જે પરિક્રમ અને ચૂલિ-કાઓ આવે છે તે શ્વેતામ્બરો કરતા દિગમ્બરોના જુદા છે (જોશો પૃ ૯૫) અને તે નીચે પ્રમાણે છે

૫ પરિક્રમ

- ૧ ચન્દ્રપ્રજ્ઞતિ એમા ચન્દ્રનું વર્ણન છે,
- ૨ સૂર્યપ્રજ્ઞતિ એમા સૂર્યનું વર્ણન છે,
- ૩ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞતિ એમા જમ્બૂદ્વીપનું વર્ણન છે
- ૪ દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞતિ એમા દ્વીપો અને સાગરોનું વર્ણન છે અને
- ૫ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞતિ એમા જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોનું વર્ણન છે

૧ શૃત્તિકા

૧ સ્વચ્છવૃક્ષિકા એમાં અમુક મત્રો બાધીને યોગને કેમ થાવી શકાય. એની પાદ કેમ નીકળી શકાય, અગ્નિને કેમ ખાઈ શકાય વગેરે વિદ્યાઓનું વર્ણન છે

૨ સ્વચ્છવૃક્ષિકા એમાં મત્રસાધનાથી કેમ દૂર દેશમાં જઈ શકાય વગેરે વિદ્યાઓનું વર્ણન છે

૩ સ્વચ્છવૃક્ષિકા એમાં અનેક પ્રકારના અમરકારો કેમ કરી શકાય એનું વર્ણન છે

૪ સ્વચ્છવૃક્ષિકા એમાં સિદ્ધ હાથો વગેરે પ્રાણીના રૂપ કેવી રીતે ધારણ કરી શકાય તથા વનસ્પતિ અને ખાતુના રૂપ કેવી રીતે ફેરવી નાખાય એનું વર્ણન છે

૫ સ્વચ્છવૃક્ષિકા એમાં કેવી રીતે આકાશમાં ઉડી શકાય એનું વર્ણન છે

આ ઉપરથી એક શક્ય કે મૂળોળ-ખજોળના એ જાણીને એવા મનશે ઉપાર્જી જાણીમાં મૂકે છે, તેમને વિગતવશ પશ્ચિમ જાણીમાં મૂકે છે. વિગતવશ ઉપાર્જીની મણના ખમ જાણીમાં કરતા જ નથી.

૨ અંગવાચ

એના ૧૪ પ્રકારના નીચે પ્રમાણે છે

૧ સામાન્ય એમાં અગ્નિના પ્રકાર વિશે વર્ણન છે

૨ અગ્નિવૃક્ષિકા એમાં તીર્થકરોનાં જીવન શક્તિ, યજ્ઞવગેરેનું વર્ણન છે

૩ અગ્નિ એમાં શુદ્ધ પૂજા વિશે વર્ણન છે

૪ અગ્નિમય એમાં પ્રાણીના વિશે વર્ણન છે

૫ અગ્નિ એમાં નિમગ્ન-વિનમ વિશે વર્ણન છે

૬ અગ્નિ એમાં જીવન (પ્રતિમા) વગેરેના પૂજાવિધિનું વર્ણન છે

૭ દશવૈકલિક એમાં સાધુજીવનના નિયમો છે.

૮ ઉત્તરાધ્યયન એમાં સાધુજીવનની મુશ્કેલીઓનું વર્ણન છે.

૯ કલ્પવ્યવહાર એમાં શાસન વિધિઓનું વર્ણન છે

૧૦ કલ્પાકલ્પ (વિધાનક) એમાં સાધુએ શુ શુ વાપરવું એનું વર્ણન છે

૧૧ મહાકલ્પ (સજ્જક) એમાં જિનકર્ત્વી અને સ્થવિરકલ્પી (સ્વ-તત્ર અને સઘસ્થ) સાધુઓ માટેના નિયમો છે

૧૨ પુઢરીક એમાં પુનર્જન્મે દેવયોનિ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા કર્મનું વર્ણન છે

૧૩ મહાપુણ્ડરીક એમાં પુનર્જન્મે દ્વિપદપ્રાપ્ત કરી શકાય એવા કર્મનું વર્ણન છે.

૧૪ નિષિથિક એમાં દોષોમાંથી આત્માની શુદ્ધિ કરવાનાં સાધનો બતાવ્યા છે કેટલાક આ સ્થાને અશીટિકસમને મૂકે છે.

આમાંના ૭ મા, ૮ મા અને ૯ મા ગ્રંથના નામ શ્વેતામ્બરના એ પ્રકારના ગ્રંથના નામને મળતા છે ૧ લા થી ૪ થા સુધીના ૨ બા મૂલસૂત્ર (આવશ્યક)ના અધ્યયનના નામને મળતા છે

અર્વાચીન ગૌણ ગ્રંથો.

જે પ્રાચીન ગ્રંથો લુપ્ત થઈ ગયા છે તેમને સ્થાને દ્વિગમ્બરોએ બીજા અનેક ગ્રંથો ગોઠવ્યા છે અને તેમને પ્રમાણુભૂત સિદ્ધાન્તગ્રંથો માન્યા છે એ ગ્રંથોને ચાર વર્ગમાં ગોઠવ્યા છે (૧) ઇતિહાસ, (૨) વિશ્વવ્યાખ્યાન, (૩) તત્ત્વજ્ઞાન અને (૪) નીતિ આ ચાર વર્ગના ગ્રંથોને દ્વિગમ્બરો પોતાના ‘ ચાર વેદ ’ કહે છે એ દરેક વર્ગમાં કયા કયા ને કેટલા ગ્રંથો છે, એની કશી સ્પષ્ટતા નથી આ બધા ગ્રંથો ઇ સ ૯૦૦ પૂર્વે રચાયેલા છે, તેથી એમ માનવું ઘટે કે આ ગૌણ ગ્રંથો એ અર્વાચીન કાળના છે એ ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે

પોતાના શિષ્ય મહારાજ અન્દ્રશુભ સાથે શ્રવણ-ખેલગોલા ગયેલા માને છે (પૃ ૩૬) ઇ સ ૫૮૭ મા મૃત્યુ પામેલા જ્યોતિર્વિદ વાહમિહિરના એમને લાઇ માનવા એ તો ઇતિહાસમા ભૂલ કરવા સરખું છે.

ભદ્રબાહુએ અનેક શાસ્ત્રગ્રન્થો ઉપર નિયુક્તિઓ એટલે કે માગધી ટીકાઓ લખી છે એમના કલ્પસૂત્રને શ્વેતામ્બરો એટલે ઉચ્ચે સ્થાને મૂકે છે કે એની શાસ્ત્રગ્રન્થમા જ ગણુના કરે છે કાયદા વગેરેની ચર્ચા કરનાર મદ્રવાહુ મહિતા નામના એક ગ્રન્થના પણ એ કર્તા ગણાય છે વળી એમ પણ કહેવાય છે કે એ જ્યોતિર્વિદ પણ હતા.

ત્યારપછી ધર્મના સિદ્ધાન્તો ઉપર ચર્ચા કરનાર સૌથી પ્રથમ ઉમાસ્વાતિ હતા એમ લાગે છે બ્રાહ્મણોના દર્શનને અનુસરીને એમણે સૂત્રપદ્ધતિએ સમસ્ત ધર્મની ટુકામા ચર્ચા કરી છે તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર નામે પ્રખ્યાત ગ્રન્થ એમણે લખ્યો છે અને સમ્પ્રદાય એ ગ્રન્થને પોતાનો પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ માને છે એ વિખ્યાત પુરૂષ અમારા સમ્પ્રદાયના હતા એવો દાવો શ્વેતામ્બરો અને દ્વિગમ્બરો બંને કરે છે પણ ચાકેઈથી માને છે કે ઘણું કરીને એ શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના હતા, કારણ કે એમણે પોતે જ પોતાના એ ગ્રન્થ ઉપર જે ટીકા લખી છે તે ટીકા માત્ર શ્વેતામ્બરો જ પ્રમાણભૂત ગણે છે, ત્યારે દ્વિગમ્બરો તો ખીજાએ લખેલી ટીકાઓને પ્રમાણભૂત ગણે છે એ બંને સમ્પ્રદાયો ઉમાસ્વાતિને સરખી શ્રદ્ધાએ પોતાના ગુરૂ માને છે, એ વસ્તુ એમ સાળીત કરે છે કે એમના સમયમા એ બે સમ્પ્રદાયો વચ્ચેનો લેદલાવ પાછળના સમય જેવો હજી તીવ્ર નહોતો થયો ઉમાસ્વાતિના સમયનો હજી ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી, જૈનો પોતે એમને ઇ સન ની શરૂઆતમા મૂકે છે, પણ ઇ સ ૪ થા કે ૫ મા સૈકામા એ થયાનો વધારે સભવ છે ૨૦

ઉમાસ્વાતિ પછી શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના મહત્ત્વના ધર્મજ સિદ્ધસેન દિવાકર થયા કથા પ્રમાણે આ મહાન પણ્ડિત મહારાજ વિક્રમાદિત્યના સમકાલિન હતા (પૃ ૪૪) પણ ખરી રીતે ઇ સ ૬૫૦ પછી પ્રખ્યાત થયા હોય એમને વિષે જૈનો બહુ અદ્ભુત

કથાઓ કહે છે એ કથાઓ પ્રમાણે દિવાકર મૂળે તેા આદ્ય હતા, પણ જ્ઞવારીસ્પરિષ્ણ જેમને શાસ્ત્રાર્થમાં પરચિત કર્યા ને પછી એમણે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો ને ત્યારથી પોતાનું નામ સિદ્ધવેવ સંસ્કૃત એકવાર એમણે બધા જૈનજ યોગે પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃત અનુવાદ કરવાની યોજના, પોતાના ગુરુ સમક્ષ મૂકી, આ પાપના પ્રાપ્તિ માટે ગુરુએ એમને બધા જૈનમંદિરોની યાત્રા કરવાની આજ્ઞા કરી. ૧૧૨ વર્ષ મુખી જ્ઞવાપૂર્વક યાત્રા કરતાં એ કુર્ચા બને છેવટે ઉજ્જયિન ના શિવમંદિરમાં આબ્યા ત્યાં શિવને નમસ્કાર કરવાને બહાર શિવ સિંજની સામે પત્થ કરીને મંદિરમાં બેઠા આ જોઈને શિવભક્તોએ શબ્દ બિંદુમાહિત્યને ફરિયાદ કરી શબ્દને પંકિતને જેમના અપરાધને કારણે આપુકેનો માર મારવાની સજ્જા કરી, પણ કમુ એવું કે પહેલી જ આજ્ઞા મારવામાં તેા રત્નના અન્ત.પુરમાંથી ચીસ સંભળાઈ કારણકે પંકિતે જ્ઞવાબળથી એવું કમુ કે આપુક પડે પોતાની ઉપર, પણ વાગે શબ્દની પદ્ધતિને. આ ઉપરથી સિદ્ધસેનને ઊઠી મેલવામાં આબ્યા; એમણે શિવલિંગ તરફ હાથ ઉઠાવ્યો કમુએ બેઠેલો લિંગ ચીસાઈ ગયું તેમાંથી પ્રકાશ નીકળ્યો ને તેમાં ભગવાન પદ્મનાભની પ્રતિમાના રૂપાંત બધા. ૧૧

આવ ઉપર સ્વતંત્ર ભય લખનાર જૈનોમાં સૌથી પ્રથમ સિદ્ધસેન જ હતા. એમણે ૪૨ *દેશમાં જ્ઞાનના સમસ્ત પ્રદેશને ઘેરી લીધો છે એ જ્ઞાનનો સમય નિષ્ક્રમ કરવા માટે મહત્વની વાત એ છે કે વિદ્વાન બોદ તાર્કિક વર્મચોરિના વ્યવસ્થિત (૪ સ. ૭મા સૈકામાં) વાચ્યા પછી સિદ્ધસેને પોતાનો જ્ઞાન લખેલો જોમ યાદોળી જણાવે ૥ ૧૧

વીર સવત ૬૮ મા (જોલે કે ૪ સ. ૫ મા સૈકામાં) જ્ઞવામાં એવામ્બર જ યો વ્યવસ્થિત થયા ત્યારપછી એ જ્ઞાન ઉપર ખુબ ટીકાઓ લખાઈ છે ત્યાં મળેલા સંધના અધ્યક્ષ દેવદિગ્ધ પછુ ટીકાઓ લખેલી જણાવ છે જીવ મુખ્ય ટીકાકારોના નામ આ પ્રમાણે છે - ૭ મા સૈકામાં મિહવેનવણિ ૮ મા મા હરિવદ, ૬ મા મા સૌજાઈ ૧૧ મા મા સાતિસરિ લેવેજ અને અમવદેવ ૧૨ મા મા મલ્લગિરિ આમાંના ઘણા લેખકો ખમ જ યો ઉપર

ટીકા લખીને જ અટક્યા નથી, પણ એમણે બીજા મહત્વના સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ લખ્યા છે પણ એ સૌમાં પ્રખ્યાત તો હરિભદ્ર હતા.

હરિભદ્ર બ્રાહ્મણ હતા અને એમણે સકળ વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો ' હું જે કાંઈ ન જાણતો હોઉં તે જે કાંઈ જાણતો હોય તેવા ગુરૂનો શિષ્ય થાઉં ' એવી એમની પ્રતિજ્ઞા હતી. એક વાર એમણે એક જૈનસાધ્વીને કંઈક શબ્દો બોલતી સાલળી, પણ એનો અર્થ હરિભદ્ર સમજી શક્યા નહિ પૂછી જોતા તે સાધ્વીએ એમને એ અર્થ જાણનાર ગુરૂનો પત્તો આપ્યો. હરિભદ્ર એ ગુરૂપાસે ગયા ને એમના ઉપદેશે જૈન થયા પછી બધા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને એ સૂરિ થયા એમના બે ભત્રિજા હસ અને પરમહસ એમના શિષ્ય થયા બૌદ્ધોને એમના જ શાસ્ત્રોથી પરાજિત કરવાને માટે એ બે જણ બૌદ્ધસાધુનો વેશ ધારણ કરીને, એમના મિથ્યાજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાને એક બૌદ્ધવિહારમા ગયા પોતાના સ્વધર્મા પેસી ગયેલા આ બે સાધુઓના સાચા ધર્મ વિષે બૌદ્ધોને શંકા થઈ ને તેમની કસોટી કાઢી જોવા બારણાને પગથીએ તીર્થ કરની મૂર્તિ ચિતરી, એવી રીતે કે જેના ઉપર પગ મૂક્યા વિના બહારથી અદર અવાય નહિ અને અદરથી બહાર જવાય નહિ એ બે વેશધારી જૈનોએ ખડીવડે મૂર્તિમા ફેરફાર કરી નાખ્યો, (એટલે પછી એ જૈનમૂર્તિ રહી નહિ) અને એના ઉપર થઈને નિર્ભયતાએ ચાલતા થયા પણ બૌદ્ધો વાત કળી ગયા અને હસ તથા પરમહસ નાસી ગયા, પણ ત્યાના બૌદ્ધ રાજાની સેના એમની પાછળ પડી અને એમને મારી નાખ્યા પોતાના શિષ્યોનો આ પ્રકારે નાશ થયાથી હરિભદ્રે એ બૌદ્ધવિહારના એક દર ૧૪૪૪ સાધુઓને મારી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો અને તે માટે તેમને સૌને પોતાને જાહબળે ઉકળતા તેલના કઢાયામા બાળી નાખવા એવી યોજના કરી, પણ આ યોજના એમના ગુરૂએ (કે એમની ધર્મમાતા સાધ્વીએ) વખતસર અટકાવી પાડી જે પાપ પોતે કરવા તૈયાર થયા હતા તેને માટે હરિભદ્ર વિમાસવા લાગ્યા અને જૈનધર્મની સ્તુતિના ૧૪૪૪ ગ્રંથ લખ્યા જૈનધર્મ અને નીતિના ગ્રંથો ઉપરાંત એમણે પોતાના સમયના વિવિધ ન્યાયસિદ્ધાન્તો વિષે પણ ગ્રંથો લખ્યા.

એતામ્બરોમાં સૌથી પ્રખ્યાત હેળકે તેા હેમચન્દ્ર (૧૦૮૮
૧૧૭૨) થયા. એમના સર્વતોમુખી જ્ઞાનને કારણે એ જલિલાલપર્વક
કહેવાયા. ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર એમનો મુખ્ય ગ્રન્થ ચોપસાસ અથવા
અષ્ટાસ્ટકવિપત્તિ છે. એ ગ્રન્થમાં એમણે જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો વિષે
વિશાળ ચર્ચા કરી છે. એટલું જ નહિ પણ એમાં મોગસિયે
વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. જૈનગત્ય નામે એક બીજો નાનો ગ્રન્થ
હેમચન્દ્રનો છે. એ ગ્રન્થમાં સ્તુતિરૂપે ધર્મનો ઉપદેશ કરેલો છે.
એમની એક બત્રીશી ઉપર મસ્તિસ્કને ૧૨૬૨માં સ્વાદાત્મચંદ્રી નામે
વિશાળ ટીકા ગ્રન્થ લખ્યો છે. આ ટીકાગ્રન્થ પોતે પણ તર્કઉપર
અનેક પ્રકારે ચર્ચા કરે છે.

ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર લખનાર અનેક પ્રખ્યાત એતામ્બર
હેળકો થઈ ગયા છે પણ તેમાંના મોહાનો જ અહીં ઉલ્લેખ કરી
જઈશું. રવેન્દ્રચરિત્ર (૧૩ મા સૈકામાં) જમમ્બ લખ્યા છે
અને તેમાં હમના સિદ્ધાન્તની ચર્ચા અનેક દૃષ્ટિએ કરી છે.
ગુણત્તે (૧૪ ના અરસામાં) હરિશ્ચંદ્રના ન્યાયગ્રન્થો ઉપર ટીકા
લખી છે. કર્મસાગર ૧૫૭૩ મા કુપજકોશિજીવહરિજી નામે ગ્રન્થ
લખીને જિજ્ઞાસુઓની ખબર લીધી છે. ૧૭ મા સૈકામાં ચંદ્ર
જયેલા વિનયવિજય અને યશોવિજય એ બે સફળ હેળકો વિષે
તેા ૭૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર લખ્યું જ છે. વિનયવિજયનો લોકપ્રચાર
તેા સ્થાનિક જેવો ગ્રન્થ છે અને તેમાં જૈનધર્મના સર્વ ક્ષેત્રો
ઉપર ચર્ચા છે. યશોવિજયે ન્યાય અને તર્ક ઉપર અનેક ગ્રન્થો
લખ્યા છે. એમનો પ્રતિમાસ્થાપક ગ્રન્થ ખાસ આકર્ષક છે. એમાં
મૂર્તિપૂજા વિષે લખ્યું છે. એ ધર્મના સિદ્ધાન્તો વિષે ચર્ચા થતા
બનાર સ્પષ્ટ અને પ્રાકૃત ગ્રન્થો ખાસ મુખી ચે લખાયા બાવ છે.
અને એવો છેલ્લો ગ્રન્થ મારા બાણનામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે,
૧૬૧૭ મા વિજયધર્મસુરિનો જૈનગત્યસ્ય પ્રકટ થયો છે.

એતામ્બરોની પેઠે જિજ્ઞાસુઓને પણ ધર્મ અને તેને અનુકૂળ
શાસન વિષેના ગ્રન્થ બહુ ઉત્સાહથી લખ્યા છે. એ પ્રદેશમાં
લખનાર સૌથી પ્રાચીન હેળકે કુંવરકુંવર હતા. એ ઇ. સ. ૧૦૦

પહેલા થઈ ગયા છે. કેટલાક તો એમને ઇ સ ની શરૂઆતમાં લઈ જાય છે. આ સમ્પ્રદાયના કેટલાક આચાર્યોના ગ્રંથો ધર્મના 'ગૌણગ્રંથ' મનાય છે. (પૃ ૧૦૭ જોશો), તેવી જ રીતે આ આચાર્યના ગ્રંથો પણ 'ગૌણગ્રંથ' મનાય છે ખીજા ધાર્મિક લેખકો સમન્તભદ્ર, પૂજ્યપાદ, અકલક, વિદ્યાનન્દ, નેમિચંદ્ર વિષે આગળ (પૃ ૫૫) ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે અહીં તો એમના નામ ગણાવી ગયે જ બસ થશે. તે ઉપરાંત ખીજા મહત્ત્વના લેખકો પ્રમાચંદ્ર (૮૨૫ ના અરસામાં), અમિતગતિ (૧૦૦૦ ના અરસામાં), આશાધર (૧૩ મા સૈકાની શરૂઆતમાં), મકલકીર્તિ (૧૪૬૪ ના અરસામાં) અને ધૃતમાગર (૧૫ મા સૈકાને અંતે) થયા છે

એ બધા લેખકોએ પોતાના ગ્રંથો સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત શ્લોકોમાં લખ્યા છે, અને એ ગ્રંથો ઉપર એમણે પોતે જ અથવા તો એમના શિષ્યોએ અને ખીજા ટીકાકારોએ ટીકા લખી છે

પ્રખ્યાત ધાર્મિક ગ્રંથોના અનુવાદ ભાષામાં થયા છે, અને એ રીતે વર્તમાન ભારતભાષાઓનો ઉપયોગ જૈનસાહિત્યમાં થયો છે ગુજરાતી અને ખીજા ભાષાઓમાં અનેક ધર્મગ્રંથોના અનેક અનુવાદ થયા છે કેટલાક ગ્રંથકારોએ પૂર્વે પણ પોતાની માતૃ-ભાષામાં ગ્રંથો લખ્યા છે શ્રીવદ્દેવ જન્મભૂમિતુ એમનું નામ તુમ્બુલગાચાર્ય કાનડામાં થઈ ગયેલા ને તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ઉપર એમણે કાનડીમાં ટીકા ૮૬૦૦૦ ગાથા (શ્લોક) માં લખી છે એ ગ્રંથની રચનાનો સમય નિર્ણય નથી થયો, પણ કહેવાય છે કે બારમાં સૈકામાં રચાયો હતો, દુર્ભાગ્યે એ ગ્રંથ અત્યારે પ્રાપ્ત નથી જેમ જેમ આપણે વર્તમાન સમય તરફ આવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ જૈન ધર્મ વિષેના ગ્રંથો અર્વાચીન ભાષામાં લખાયેલા વધારે જણાતા જાય છે ધર્મજ્ઞાનને લોકપ્રિય બનાવી તેનો જન-સમૂહમાં પ્રચાર કરી શકાય અને શ્રાવકોને શુદ્ધ જ્ઞાન આપી શકાય એ હેતુએ જુદી જુદી લોકભાષામાં અનેક ગ્રંથો લખાયા છે,

જૈનલેખકોએ પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ દેખાડીને, તેમનું પૃથક્કરણ કરીને કે તેના ઉપર પ્રકાશ પાડીને જ સંતોષ પામ્યો નથી, એમણે ભારતના શુદ્ધિસેત્રના બીજા બધા પ્રદેશોમાં પોતાનો હાથ અનેક રીતે યજ્ઞમાણ્યો છે.

એ દેશના લેખકો વ્યાકરણને મહત્ત્વનું શાસ્ત્ર માને છે, કારણકે અમુક જાણે એના ઉપર બીજા બધા વિષયોનો આધાર છે એના સળંગે એક સ્ત્રોત આપ્યો છે.

तद्द्वारमपवर्गस्य बाह्यसामानं विनिरुद्धम् ।

पवित्रं सर्वविद्याव्याप्यवિधिं प्रवक्ष्यते ॥

‘ વ્યાકરણ સ્વર્ગનું દ્વાર છે, વાણીના ઢોલોનું એ જોડાણ છે, સર્વે વિદ્યાઓમાં એ પવિત્ર છે, સર્વ વિદ્યાઓમાં એ ઉપર છે ’

જૈન સંસ્કૃત-વૈચાકરણીઓ પાણિનિના બ્રાહ્મણ વ્યાકરણને જ મોટે ભાગે અનુસરે છે પૂર્વપાદ દેવનરીનું (પૃ ૫૦ ભેટી) વૈદેશવ્યાકરણ અને અમિદલ્લખનના સમયમાં (નવમા સૈકામાં) શાક્યમયે લખેલું શાક્યવ્યાકરણ એ બે વ્યાકરણ સૌથી પ્રખ્યાત છે હેમચન્દ્રે (૧૨ મા સૈકામાં) પોતાનું વ્યાકરણ સિદ્ધેશ્વરનું એ શાકટાયન-વ્યાકરણને અવલગીને લખ્યું મધ્ય કાળમાં લખાયેલા સૌ વ્યાકરણોમાં સિદ્ધહેમચન્દ્ર સર્વશ્રેષ્ઠ છે એવો કિલકેનના મત છે ૧૪ જૈનોની ધર્મભાષા પ્રાકૃત છે એટલે એ ભાષાના વ્યાકરણ વિષે પણ એમણે યુગ લખ્યું છે તેમજ વર્તમાન ભાષાઓના વ્યાકરણ પણ એમણે લખ્યાં છે સળંગેપ અને એ પ્રકારના બધા પણ જૈનોએ સારી પેઠે લખ્યા છે વ્યાકરણના પ્રયોગો બીજા બધામાં કરી બતાવવાનું ભારતના વૈચાકરણીઓને બહુ ગમે છે હેમચન્દ્રનો કુમારપાલ ચતિત (કવામવ મહાત્મ્ય) બન્ધ એવી રીતના પ્રયોગોથી વ્યાકરણ બન્ધ જેવો બની રહ્યો છે, અને એવી રીતે એ વિચાર-આધારનું સંજ્ઞન કરે છે બ્રાહ્મણબન્ધ મરિકાન્ધ પણ એજ પ્રકારનો છે.

કાવ્યકળા વિષે પણ અનેક જૈનોએ વિવિધ પ્રકારે લખ્યું છે, અને તેમાં અગ્રિયેષ (૧ મા સૈકામાં), હેમચન્દ્ર, વર્ણના

(૧૧ મા સૈકાને અન્તે) અરિમિહ, અમરચન્દ્ર (૧૩ મા સૈકામાં) એ ખાસ છે.^{૨૫} હેમચન્દ્ર વગેરેએ છન્દશાસ્ત્ર વિષે લખ્યું છે. અનેક લેખકોએ ખીજાઓના પ્રખ્યાત સાહિત્યગ્રન્થો ઉપર ટીકાઓ લખી છે તેવે પ્રસંગે જૈનકાવ્યોની જ નહિ પણ ગ્રામ્યકાવ્યોની પણ ટીકા લખી છે ને ત્યારે ધર્મની પણ આડ માની નથી તેમજ ટીકામાં પોતાના ધર્મને આગળ દુર્યો નથી^{૨૬} સંગીત સમ્બન્ધે પણ જૈનોએ ગ્રન્થ લખ્યા છે પાર્શ્વદેવના સંગીતસમયસાર અને સંગીત રત્નાકર^{૨૭} (૧૨૧૦ પૂર્વે) અને કાનકી ગ્રન્થ રત્નાકર જગલપદજાતિ^{૨૮} એ ગ્રન્થોથી જણાઈ આવે છે

આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે પૂર્વે અનેક જૈન રાજાઓ થઈ ગયા છે એમને માટે રાજનીતિના વિશિષ્ટ ગ્રન્થો પણ જૈન પંડિતોએ લખ્યા છે

ભદ્રબાહુએ ભદ્રબાહુ સહિતા રચી છે, તેમાં જ્યોતિષ ઉપરાંત રાજનીતિ વિષે ચર્ચા છે, સોમદેવસૂરિનો નીતિવાક્યામૃત (૪ સ. ૯૫૦ ના અરસામાં), અનિતગતિનો વર્ધમાનનીતિ (૬ સ. ૧૦૧૧ ના અરસામાં) અને હેમચન્દ્રનો અર્હજીતિ (૧૨ મા સૈકામાં) એ ગ્રન્થો શુદ્ધ રાજનીતિના જ છે^{૨૯} અર્હજીતિ ગ્રન્થ આપણી પાસે જે છે તે તો માત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં જ છે અને તેનું નામ લઘ્વર્હજીતિ છે, પણ તેમાં જે નોંધો મળી આવે છે,^{૩૦} તેના ઉપરથી જણાય છે કે મૂળે તો રાજા કુમારપાળને માટે હેમચન્દ્રે વૃહદર્હજીતિશાસ્ત્ર એ નામનો ગ્રન્થ પ્રાકૃતમાં રચેલો અને આ લઘ્વર્હજીતિ તો એ મૂળનો સંસ્કૃત સારાશમાત્ર છે

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અભ્યાસનો જૈનોમાં વિકાસ થયેલો, તે તેમાં વસનારાના સબધના એમના મતના નિર્ણયો ઉપરથી થયેલો એમના ઘણાખરા ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક ગ્રન્થોમાં આ વિષય ઉપર અધ્યાયો લખાયેલા છે તે ઉપરાંત ભૂગોળ અને જ્યોતિષ વિષય ઉપર જ થોડે કે ઘણે અશે લખાયેલા એવા પણ ગ્રન્થો છે^{૩૧} ભદ્રબાહુએ (૫) અને કાલકા-ચાર્યે એ વિષય ઉપર ખાસ ગ્રન્થો લખ્યા મનાય છે

પોતાના સિદ્ધાન્તોમા જૈનોએ અપરિમિત સખ્યાનો ઉપયોગ કર્યો છે એટલે એથી એમ પણ જણાય છે કે અણિતશાસ્ત્રમા જે નિપુણ હોવા એકાએ, અને એમનામાં જે વિષય ઉપર રુચી હોવાનાર પણ થઈ ગયા છે મહાવીરના (૪ સ ૬ મા સંક્રામ) મહિતગરસંપ્રદ માને અણિત શીખવનારા મ યતો તે અત્રેજીમાં અનુવાદ પણ થયો છે ૨૨

હવે અને અહવના સિદ્ધાન્ત વિષે તો એમના પ્રાર્થિક અને તાત્ત્વિક પ્રશ્નોમાં પુષ્કળ વર્ણા છે તત્ત્વસંદે પુષ્કળ અને મિત્રા (સૂક્ષ્મતમ જન્મ) વિષેના જૈન સિદ્ધાન્ત ઉપર નાના નાના અનેક લેખ (છત્રીશીલે) લખ્યા છે ૨૪ ચાન્દિણિયે (૧૧ મા સંક્રામ) પોતાના વાવિવારમાં હવનશાસ્ત્ર ઉદ્દિશિત-શાસ્ત્ર, પ્રાણી શાસ્ત્ર અને માનવશાસ્ત્ર સમગ્ર પે સારી વર્ણા કરી છે ૨૫ પ્રખ્યાત પૂજ્યપાદે પોતાના જ્ઞાનગારકમાં વૈદિક વિષય વર્ણ્યો છે આ ગ્રન્થમાં ઔષધિની વનસ્પતિ વિષે વર્ણ્યો છે વપ્સલ સોમનાથે ૧૧૫૦ ના અવસામાં એનો અનુવાદ કાનહી શ્યામામાં કર્યો. એજ વિષય ઉપર કાનહી શ્યામા ણીએ એક ગ્રન્થ મંચરાવેને જાગ્રમ ચિરંજીવ છે ૨૬

અનેક જૈન લેખકોએ મત્રશાસ્ત્ર વિષે પણ લખ્યું છે, કાનહી પંડિત યે (૧૩૦) રણન નામે ગ્રન્થ લખ્યો છે; તેમાં વર સાદ ખસ્તીકપ વિજળી અને વિવિધ પ્રકારનાં પૂર્વલક્ષણો વિષે વર્ણા કરી ૨૭ હર્ષદીપ્તિએ જ્યોતિષસારેશ્વર નામે તારાઓ સંબંધેને ગ્રન્થ લખ્યો છે અને એમા સ્વપ્ને, મત્રો અને બીજા અનેક અપ્તવિદ્યાઓ સંબંધે વર્ણા છે ૨૮

ક્રિયાકાવળના પ્રશ્નોમાં મંદિર જાળવાની તથા પ્રતિમાઓ કેતસ્વાની કળા વિષે વર્ણ્યો છે સ્થાપત્ય અને શિલ્પશાસ્ત્ર વિષે પણ ગ્રન્થો જૈનોએ લખ્યા હોય એમ માનવાને કારણ છે પણ એવા પ્રશ્નો હજી સુધી મને મળી આવ્યા નથી.

જૈનોની સાહિત્યસેવા વિષે બહોં આપણે માત્ર દિવદશન જ કરી ગયા; એ નથી તો કોઈ રીતે સમ્પૂર્ણ, કે નથી તો સમ્પૂર્ણ

કરવાનો કશો પ્રયત્ન પણ આપણે કર્યો. પણ એ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે એમણે કેટલી વિવિધ દિશાઓથી સાહિત્યસેવા કરવાનો પશ્ચિમ ઉઠાવ્યો છે, અને વળી એ પણ જણાઈ આવશે કે ભારતમાં સાહિત્યક્ષેત્રના કેઈ પણ પ્રદેશને એમણે જતો નથી કર્યો, આપણે હજી એ વિષે પૂરું જાણતા નથી, એટલે એ વિષયમાં પૂરી માહિતી મળી આવે ત્યાંપછી જૈનોની સાહિત્ય સેવા માટે મરૂપૂર્ણ અભિપ્રાય આપતાં શ્રોત્રીઓ જોઈએ.

કથાઓ અને કાવ્યો.

જૈનશાસ્ત્રો અનેક પ્રકારની કથાઓથી ભરપૂર છે, શાસ્ત્રોમાં તીર્થંકરો, ઉપદેશકો અને સાધુઓ વિષે જે વર્ણનો છે તેમનો ઉપયોગ પાછળના લેખકોએ પોતાની સાહિત્યરચનામાં કર્યો. અનેક ભાષાઓના અનેક ગ્રંથોમાં એ પુરાણ વસ્તુને આધારે નવનવે ને તાજે સ્વરૂપે, સરળ અને સમજાવે સહજ, તેમજ વળી કલાવિશિષ્ટ અને સમજાવે શ્રમસાધ્ય સ્વરૂપે કથાઓને કાવ્યો લખાયા ઋષભદેવના, શાન્તિનાથના, અગ્નિનેમિના, પાર્શ્વનાથના, મહાવીરના અને બીજા તીર્થંકરોના જીવનમાથી અનેક કથાઓ લઈને તેમને પોતાની પ્રિય ભાવનાઓની સહાયતાએ નવા નવાં સ્વરૂપ આપ્યા, વળી એમના જીવનમાં નવા નવા પ્રસંગો મૂક્યા, તેમના અને તેમના શિષ્યોના પાછલા ભવની કથાઓનો ઉપયોગ કર્યો અને એ જોને પોતપોતાના જમાનાને યથા યોગ્યતા સ્વરૂપ આપ્યા.

જૈનોએ જીવનકથાઓ લખવાનો પ્રદેશ પણ બહુ વિશાળ લીધો છે એમણે ધર્માચાર્યોની, પોતાના ધર્મને અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ રહેલાની, તેમજ લોકકથાઓમાના આકર્ષક અનેક પુરૂષોની પણ જીવનકથાઓ વિસ્તારથી લખી છે ૨૪ તીર્થંકરો ઉપરાંત ૧૨ ચકવર્તીઓની અને ૨૭ વીરપુરૂષો (વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ, બળદેવ) ની જીવનકથાઓ લખી છે વળી મરત, સગર, રામ, લક્ષ્મણ, રાવણ, વલ્લભ, કૃષ્ણ, જરાસંધ વગેરે પ્રાકૃતમાન્ય પુરૂષોને જૈનોએ પણ પોતાના માન્યા છે અને વળી બહુ ઉંચે

સ્થાને મૂક્યા છે આ અને બીજા પુરૂષોના ઇતિહાસ જોનોએ
 શામાલજીમાંથી અને મહાભારતમાંથી લીધા છે ને પોતાનો હેતુ
 સાધવા તેમાં થોડો ઘણો પોતાને મનમાનતો ફરફાર કરી લીધો
 છે; અને વળી એ લેખકોએ એ પુરૂષોને જોન માને અને તેમને
 જોનરૂપે આપેજોએ તો ઉધાડી જ વાત છે બ્રાહ્મણ સાહિત્યનો
 આધાર લઈને નવું સાહિત્ય રચવાના (કહેવું બેઠાએ કે કુરુપ-
 યોગ કરવાના પણ) ઉત્સાહમાં જોનોએ અનેક પુસ્તકો લખ્યા છે
 વિનસેને હસ્તિય પુરાણ (૮ મા સૈકામાં) આદિ પૃષ્ઠ (૧૦ મા
 સૈકામાં) કાનડી ભાષામાં વિક્રમાનુનિવન (જોને પંચમાવ પણ
 કહે છે), શુભવત્રે (૧૬ મા સૈકામાં) વનવપુરાણ અને બીજા
 અનેક લેખકોએ અનેક ગ્રન્થ લખ્યા છે, અને તેમાં મહાભાર-
 તમાંથી કૃષ્ણ વગેરેનું વસ્તુ લીધેલું છે, શામાલજીમાંથી વસ્તુ
 લઈને વિવામ્બર નિમલચરિત્ર (૩ ભા કે ૪ મા સૈકામાં) પ્રાકૃત
 પથમચરિત્ર દિગમ્બર રમિસેને (૬૬૦ ના અરસામાં) વસુરાજ
 કાનડી કવિ વરૂણ પૃષ્ઠ (૧૧૦૦) રામચન્દ્રચરિત્રપુરાણ (અથવા
 પંચમાવ) અને બીજા અનેકોએ એ પ્રકારના અનેક ગ્રન્થ લખ્યા

વિનસેને આદિપુરાણમાં અને તેની પૂર્તિમાં શુભવત્રે (બને
 ૬ મા સૈકામાં) ઉત્તરપુરાણમાં, હેમચન્દ્રે (૧૨ મા સૈકામાં)
 ત્રિવિંશત્તરણ્ણચરિત્રમાં તેમજ બીજા અનેક લેખકોએ પોતાના
 ગ્રન્થોમાં ૬૩ મહાપુરૂષોના જીવનનો ઇતિહાસ બ્વરસ્થિત કેમ
 ગોઠવવાના પ્રયત્ન કર્યા છે

મહાવીરના સમય પછી સમગ્રદેશે જે પ્રગતિ કરી જોનો
 ઇતિહાસ પણ લખાવાના પ્રયત્ન થયા ॥ કાળના પ્રવાહમાં જોન
 પ્રર્મ જે છાયા તાપ જોયા તેનું વર્ણન કરવાને માટે પણ અનેક
 ગ્રન્થો લખાયા ॥ બેશક આ ગ્રન્થોમાં ઐતિહાસિક વાસ્તવ તો
 ઘણું જ ॥ અને છતાં એ જોમા કથાઓ ઉપકથાઓ બેટલી બધી
 સુઝી નાખી છે કે જે જોના બધા વસ્તુને ઐતિહાસિક માનતા
 બહુ સાવધાન રહેવું થટે. લેખકોને જાનેય નહિ હશે જોવી રીતે
 જોમા સત્ય અને કથનના જોડા મળી ગયા છે અને તારીખવાસ-

નો કેમ કેવળ હિલટસુલટ થઈ ગયો છે, આ પ્રકારના અન્ય ઢગલા બધ છે જૈનો ચરિત્ર અને પ્રવન્ધ વચ્ચે ભેદ પાડે છે.^{૩૮} બધા ત્રિપષ્ઠિ શલાકા પુરૂષોની તેમજ વીર સંવત પપ૭ માં સ્વર્ગ પામેલા આર્યક્ષિત સુધીના પ્રાચીન ધર્માચાર્યોની જીવનકથા તે ચરિત્ર, ત્યારપછીના ધાર્મિક પુરૂષોની તેમજ રાજા, પ્રધાન, વેપારી વગેરે ઇતર મહાપુરૂષોની જીવનકથા તે પ્રબન્ધ વળી ઐતિહાસિક પુરૂષોની કથાઓ ગુજરાતી તેમજ બીજી આધુનિક ભાષાઓના રાસ માં પણ લખાયેલી છે. આ બધા અન્યોનુ ધ્યેય માત્ર ઇતિહાસ લખવાનું નથી (અને તેમાં કથાઓને ખુબ વણી કાઢી છે), પણ ધર્મોપદેશમાં દૃષ્ટાત દેવા માટે સાધન તૈયાર કરવાનું પણ છે વાચકને ધાર્મિક અને નૈતિક બનાવવો, જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવો અને સાધુઓને ઉપદેશનું સાધન કરી આપવું, એ ઉદ્દેશો આમાના ઘણાખરા અન્યો લખાયા છે

હિમચન્દ્રે ત્રિપષ્ઠિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર લખ્યા પછી તેની પૂર્તિરૂપે પરિશિષ્ટપર્વ અન્ય લખ્યો, તેમાં જૈનધર્મના સળગ ઇતિહાસનો સમાવેશ કર્યો છે અને ધર્માચાર્યોની કથાઓ લખી છે વળી આ અન્યની પૂર્તિરૂપે પ્રભાવચન્દ્રે અને પ્રયુક્તસૂરિએ (૧૨૫૦ ના અરસામાં) પ્રભાવકચરિત્ર અન્ય લખ્યો અને તેમાં હિમાચાર્ય સમેત ૨૨ જૈનાચાર્યોની જીવનકથા લખી મેઠુલે (૧૩૦૦ ના અરસામાં) પ્રવન્ધચિન્તામણિમાં અર્ધ-ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો અને કાલ્પનિક કથાઓનો સંગ્રહ કર્યો, હિમચન્દ્રે કુમારપાલ ચરિત્રરૂપે ઐતિહાસિક કાવ્ય લખ્યું, અને બીજા અનેક લેખકોએ કાનવીરોની સ્તુતિરૂપ અન્યોમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સાથે કલ્પનાઓ મેળવી નાખી, આપણા સમયમાં દક્ષિણદેશમાં રાજાવલિકયા નામે અન્ય દિગમ્બર દેવચન્દ્રે ૧૮૩૮ માં કાનડી ભાષામાં લખ્યો, તેમાં મૈસુરની રાજકન્યાની સ્તુતિ છે, તેમાં પ્રાચીન કાળના લેખોનો આધાર લઈને, ચોતાના સમયના યુરોપિયન સંશોધકને રસ પડે એવી રીતે જૈન ધર્મના ચિદ્ધાન્તો વિષે ચર્ચા કરી છે

જૈન ઇતિહાસકોની ખાસ વિશિષ્ટતા તો એ છે કે ઇતિહાસ

સમાં બંની ગમેલી ઘટનાઓને જ વર્ણવીને એ બેસી રહેતા નથી, પણ અવિશ્વમા શુ બનવાનું છે તેનું પણ વર્ણન કરવાનું સાહસ કરે છે એ ધર્મને મતે જગતનો એ ઉત્તિહાસ છે એ આપણે પછીથી જોઈશું, અને એ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે હવે પછી પ્રવર્તનાર કુદ જુગમાંની નિરાશાજનક સ્થિતિનું પણ વર્ણન જૈન લેખકોએ કર્યું છે છેક છેવટે યનાર આવકનું અને સાધુનું નામ પણ એમણે આપ્યું છે જૈનધર્મનો કેવળ લોપ થઈ ગયા પછી તેની પાછી નવેસરથી આવતા જુગમા સ્થાપના કરનાર વીર્યકેશના જીવનઅસ્તિત્વ વણવણા એ કેટલાક લેખકોનો પ્રિય વિષય છે

કમાઓ અને વાર્તાઓના પ્રદેશમા બહુ પૂર્વેથી જૈન સાહિત્યકોએ અતિ સફળ કાર્ય કર્યું છે કથાને માટે નવનવાં વસ્તુઓ શોધી કાઢવામા અને તેમને બધેએસતા સ્વરૂપ આપવામા એમણે હિંદુઓની અને જૌહોની સ્પર્ધા કરી છે કથા સાહિત્યના પ્રદેશમા એમનું લખાણ જોટલું બધું છે કે હલ મુખીએ એ પોતાનું મહત્ત્વ સાચવી રહ્યું છે ભારતના લગભગ બધા મહત્ત્વના કથા અને વાર્તા-જ યોનું જૈનોએ સરકરણ કરી એમને પોતાના જેવા કરી દીધા છે બીજા સમ્રાટાચની સ્થાપના અને આમના સરકરણમાં એક જોટલો શખવામા આવે છે કે એ લોક પોતાનાં સરકરણમા પોતાના ખામિર્ક સિદ્ધાન્તો ફાખલ કરે છે જોવી રીતે એમણે કેટલાક વર્ગસ્થિતિ વિશિષ્ટ કાવિયિત્ત શુજ છત્તિ વિગેરે જ યોનાં સરકરણ કર્યા છે વળી અપસર્ગ તેા એ છે કે જોડના એક જ જન્મનાં અનેક સરકરણ થયાં છે ઇ સ. ૪૦૦ ને મુમારે થઈ ગમેલા બ્રાહ્મણ મિષ્ટાન્નમા વેખ્યુવ વર્તવર્તનાં જોવી રીતે અનેક જૈન સરકરણ થયાં જણાય છે અને વળી એ બધામા વસ્તુની અને ભાષાની દૃષ્ટિએ પુષ્કળ તફાવત છે એકમાં પ્રાચીન કમાઓ કંઈક વિસ્તારથી લખી છે બીજામાં વિધાર્થીઓ સમજી શકે જોવી રીતે નાના વાકયોષ્ટ લખી છે મૂળ કથામાના સ્લોક બને હે છે પણ મૂળમાંની કંઠજ અને કિશ્ક સરૂવ ભાષાને યોગી કરી નાખે છે તથા મૂળમાંના પાઠથી સ્વતંત્ર સ્દીને તેમાંની વાર્તાઓ લોકસૈલીએ લોકભાષામા

કહે છે. ત્યારપછી કોઈ જુના ગ્રન્થને આદર્શમાં રાખીને નવા વાર્તાગ્રન્થ સરકૃતમાં લખનારની, તેમજ લોક તરફ નજર રાખીને એ પ્રાચીન સરકૃત વાર્તાગ્રન્થના પોતાની માતૃભાષામાં—ગુજરાતીમાં—અનુવાદ કરનારનીયે જોટ નથી. મધ્યયુગમાં યૂરોપના ગાયકો કથાઓને પ્રચાર કરતા એવો પ્રચાર કરવાનું બની શકે એટલા માટે અને લોક પોતે ગાઈ શકે એટલા માટે જૈન સાધુ રત્નસુન્દરે એ આજો ગ્રન્થ લોકરાસાને ઘાટે રચ્યો છે, એ કવિ એક કવિસમ્પ્રદાયના નેતા પણ હતા. વળી તરત જ એમના એક પ્રશસકે એમના ગ્રન્થને નવું સ્વરૂપ આપ્યું, એમના રાજને જરા લીસા કર્યા ને એમાં થોડીક નવી કથાઓ ઉમેરી ત્યારપછી વળી વત્સરાજે એ ગ્રન્થને જ આધારે એને જ મળતે સ્વરૂપે નવો ગ્રંથ લખ્યો, પણ એમાં કવિતાઓ ઘણી ઉઘી અને છતાંયે પોતાની માતૃભાષામાં લખી. વળી ત્રીજાએ એ ગ્રંથ સરકૃત પદ્યમાં ઉતાર્યો અને આ સરકૃત કાવ્યને ચોથાએ—મેઘવિજયે મૂળ સરકૃત ગ્રંથને સ્વરૂપે ગદ્યપદ્યના મિશ્રણ રૂપે પાછો સંસ્કૃતમાં ઉતાર્યો અને છતાંયે રત્નસુન્દરના અને મેઘવિજયના ગ્રંથ વચ્ચે પુરો સો વર્ષનો ય ગાળો નથી ”૩૯

ખડું પ્રાચીન કાળથી જૈનોએ ભારતની સર્વસામાન્ય કથાઓના વસ્તુને લઈને પોતાના ધર્મને અનુકૂળ તેમાંથી વાર્તાઓ ચોસ કાઢી છે, એમણે એ રીતે સાહિત્યક્ષેત્રમાં જે અપરિમિત શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તેને પરિણામે તો એ બધી કથાઓ ને વાર્તાઓ આજસુધી સચવાતી આવી છે, કારણ કે જૈનોએ જો એ પ્રમાણે ન કર્યું હોત તો એ આજ સુધીમાં તો ક્યારની ચે ભુંસાઈ ગઈ હોત પ્રાચીન વસ્તુનો આધાર લઈને જૈન લેખકોએ એવી વાર્તાઓ લખી છે, એના ચિહ્ન તો અનેક રીતે જોઈ શકાય છે અમુક ગ્રન્થમાં ખાસ જરૂરની ન હોય એવી એકાદ વાર્તા, વિષયની ચર્ચામાં કે ગ્રન્થને આરમ્ભે કે તેને અંતે, એ લેખકોએ મૂકી દીધેલી જોઈએ છીએ પણ વળી ધાર્મિક વિચારને કારણે અનેક પ્રસંગે વાર્તાની વિગતમાં ફેરફાર પણ કરી નાખેલા હોય છે.

“ જોઈ રાજા થોડો ખેલતો નીકળ્યો, પણ જાણ્યું ઘોડો ક્યાંનો ક્યાં
 જોને વનમાં લઈ ગયો. રાજા વનમાં બૂલો પડ્યો, ત્યાં જોણે રૂપાળી
 રાજકુમારી જોઈ, અથવા બીજી કાંઈ સાફસ ચમુ ” આવી રજ-
 આત અનેક જૈનવાર્તાઓમાં હોય છે, હિંદુ મુખ્યતઃ વાર્તા
 જોમાં રાજા શિકારે ચડે છે, પણ જીવહિંસાને જૈનોમાં નિરોધ
 હોવાથી તેઓ સર્વસામાન્ય વાર્તાઓની વિગતોમાં આવો ફેરફાર
 કરે છે જોમ ચાંદોળી ખારે છે ૪

જુની કથાઓને આધારે નવી કથાઓ રચ્યા ઉપરાંત જૈનોએ
 કેવળ નવી કથાઓ નવે સ્વરૂપે રચી કાઢી છે. શુદ્ધ જૈનસ્થાનાની
 જોવી કથાઓ અને કથાનકો અનેક છે. આ કથાઓના લેખકોએ
 પોતાની કથાઓ માત્ર કથા ઉપરના ચોક્કસ જ કારણે લખી છે
 જોવું નથી, સાથે સાથે બીજા પણ હેતુ હતા. પ્રખ્યાત હરિભદ્ર
 કથાના સ્થાન પ્રકાર પાઠ છે; જીવનનિર્ણય, રાજનિર્ણય વગેરે શીખ
 વનાર કથા તે સર્વજ્ઞતા પ્રેમની વાર્તા કરનાર કથા તે જામજ્ઞતા,
 ધાર્મિક જ્ઞાન આપનાર કથા તે સર્વજ્ઞતા અને જીવનના જો ત્રણે
 પ્રકારોની મિશ્ર કથા તે સર્વજ્ઞતા. કેટલીક કથાઓમાં રૂચિર
 સ્વરૂપે શુભ જીવનના નિયમો દેખાડવામાં આવેલા અથવા તે
 સસારવિલાસનાં વિધિવિધ સ્વરૂપો આપવામાં આવેલા હોય છે
 અને ત્યારે ધનસમ્પત્તિ, સોજવિલાસ અને ધરખાર વગેરે સાધુ
 સવાની જે જૈનભાવના તેની વિરુદ્ધ પણ કેટલાક પ્રસંગો જો
 કથાઓમાં આવે છે તેવે પ્રસંગે કથાકાર ધર્મભાવનાને ઉચી
 રાખવા માટે, પોતાની કથાના નાયકને સસારના સૌ સોજવિલાસ
 સોજવાબધ પછી તેના જીવનને શીખ જાણે તેને સાધુ બનાવે છે
 અને જોમ કરીને ધર્મભાવનાને પ્રગળ બનાવે છે. જૈનકથાઓમાં
 બીજી જોઈ હરિએ પણ ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો વણ્યા છે, પુનર્જ-
 મના સિદ્ધાંતને પ્રગળ બનાવનાર વસ્તુ અનેક કથાઓમાં લેવાયાં
 ॥ અનેક કથાઓને અતે કેમ સાધુ અથવા કેવલી આવે છે તે
 કથાના નાયકને સમજાવે છે કે ‘તારે આ જાવમાં જે જર્થ મુજ
 દુઃખ સોજવવાનાં આબ્યાં તેનું કારણ આમ છે પૂર્વ જન્મમાં

કરેલાં પુણ્યના ફળ રૂપે તું આ જન્મે સુખ ભોગવે છે, પૂર્વ જન્મમાં કરેલા પાપના ફળ રૂપે તું આ જન્મે દુઃખ ભોગવે છે.’

કથાઓ અને કથાનકો અનેક સ્વરૂપે છે, અનેક કદના છે. પશુપત્નીની અને આનંદ ઉપજાવે એવી એવી નાની નાની કથાઓથી માંડીને તે ગદ્યમાં, પદ્યમાં કે ગદ્યપદ્યમાં, નવે સ્વરૂપે રચાયેલી લાખી લાખી કથાઓ પણ અનેક છે આવી લાખી કથાઓને પદ્યમાં હોય તો સાહિત્યમાં એ કાવ્ય કહેવાય છે.

જૈનોએ આ પ્રકારનું સાહિત્ય એટલું બધું લખ્યું છે કે તેમાંના મહત્ત્વના અથો સંખ ધે લખવા જેટલું પણ આ ગ્રંથના પરિમિત ક્ષેત્રમાં બની શકે નહિ ત્યારે એમાંના થોડાજ અંશે વિષે અહીં સક્ષેપમાં જ લખીને મારે સતોષ લેવો પડે છે.

જીવક (અથવા જીવધર) વિષેનો ઇતિહાસ તે (દિગંબરમાં) સૌથી વધારે લોકપ્રિય કાવ્યવસ્તુ છે સંસ્કૃતમાં એ કથા રચાઈ છે, તેમજ ગુણભદ્રના (નવમા સૈકામાં રચાયેલા) ઉત્તરપુરાણમાં પણ એ કથા છે પણ સૌથી સુંદર તો તામિલ રચના છે, તિરુત્તકદેવર (સં. શ્રી દક્ષદેવ) ૧૦ માં કે ૧૧ સૈકામાં થઈ ગયેલા, તેમણે એ કથા લખેલી કહેવાય છે એ કથા લખાયા સખ ધે એવી વાત ચાલે છે કે તિરુત્તકદેવર મહુરાની પ્રખ્યાત પાઠશાળામાં લણુતા હતા એમના સહાધ્યાયીઓએ એકવાર એમને કહ્યું કે ‘કામશાસ્ત્ર વિષે કશું લખવાની તારામાં શક્તિ નથી’ ત્યારે એમણે જણાવ્યું કે ‘હજીસુધી કામશાસ્ત્ર વિષે મેં કશું લખ્યું નથી એ વાત માચી, પણ પ્રસંગ આવશે તો એ સખ ધે અન્ય લખીશ ત્યારે તેમાં પ્રેમ તથા જીવનવિલાસની વાતો લખીશ’ પછી એમણે જીવક ચિન્તામણિ નામે અન્ય લખ્યો, તેમાં જીવકના ૮ લગ્ન વિષે, તેના એક મિત્રના ૧ લગ્ન વિષે તેમજ નાયકના વિજ્ઞાન, પૃથ્વી, સુખ અને નિર્વાણ સાથેના લગ્ન વિષે અલકારરૂપે ૧૮ ગાનોમાં વર્ણન કર્યું એ અન્ય રચાઈ ગદ્યા પછી એક તેલોદ્દેપીએ એને વાંચ્યો ને કહ્યું જે ‘તિરુત્તકદેવર પાકો દુરાચારી હોવો જોઈએ, અને એણે પોતાના કામજીવનના બધા અનુભવો એકઠા કરીને

આ બ્ર-ચમાં ઉતાર્યા છે, કારણ કે નહિ તો એ આપુ આવેદન
 વર્ણન કરી શકે શી રીતે ?' કવિએ તો આપુ જીવન પવિત્રતામાં
 ગાળ્યું હતું, તેથી આ આશય સામે પોતાનો બચાવ કર્યો.
 પોતાની પવિત્રતાના પ્રમાણમાં બિંબિંબિતો લાલચોળ લોકોનો
 બોલો પોતાના કાશમાં જોમણે લીધા અને કહ્યું કે " હું પવિત્ર ન
 હોઉં તો આ જોળા મને બાળી મૂકે ! " આ પ્રકારની અગ્નિ-
 પરીક્ષાએ એ માત્ર સાચી પાઠી કે " અગ્નિ સાધુને કશું કરી
 શકતો નથી, સાધુ તો પોતાની પવિત્રતાએ પ્રકાશતો ઉભો છે "

શુભશરે લખેલા ઉત્તરપુરાણમાંની^{૧૧} જીવકની વચવા જીવ-
 ધરની પ્રખ્યાત કથા સૌથી પુરાણી ગણાય છે એને આધાર
 આપી સંક્ષેપમાં એ કથા આપુ છું

" શબ્દપુરના રાજા ચત્રવર્ણને એનો નિમજ્જરામ પ્રધાન
 કાકામારક પદમ્પદ કરે છે ને આરી નામે છે એની રાણીને તે
 વેળાએ સારી આશા હતી તે નાશી હુટે છે એક સ્મશાન
 ભૂમિમાં એ પુત્રને જ મ આપે છે અન્ધાકર નામે એક વેપા /
 રીને પોતાના પાછલાં ભવનાં પાપને લીધે ઊકારાં જીવતાં નહિ,
 તે તેજ વેળાએ પોતાનાં વરતાં જન્મેલાં તેમજ મરેલાં ઊકારાં
 બાળવાને ત્યાં આવ્યો. રાજપુત્રને એ પોતાની સાથે લઈ જાય છે
 અને પોતાના પેટના પુત્રની પેઠે ઉછેરે છે એને કોઈએ ભવિષ્ય
 જાણ્યું હતું કે મરેલાને બદલે વને જીવતો ઊકારે મળશે, એ
 પ્રમાણે થયું એટલે એ રાજપુત્ર તો નામ જીવધર પાડે છે ત્યાર
 પછી શેઠને બીજો ઊકારે થાય છે, તેનું નામ નિર્ધાર્ય પાડે છે
 એ બે બાળકો સાથે ઉછેરે છે જીવધરની અતુરાઈનાં અને
 શક્તિનાં લક્ષણ નાનપણમાંથી જ દેખાવા માંડે છે ત્યારપછી એ
 ઘણું પરાક્રમ કરે છે અને એના પ્રાણધર્મ લખાયા પ્રમાણે આઠ
 સ્ત્રીઓ પરણે છે એકેકી કળામાં નિપુણતા બતાવીને એકેકી
 સ્ત્રીને પરણે છે એકેકે વાંસળી વગાડીને, બીજીને કાથી વણ
 કરીને, ત્રીજીને સાપનું ઝેર ઉતારીને વગેરે. એક વજ્ર કુતરાના
 અવતારમાં હતો ત્યારે અવળગણ ઊકારાંથી એને ઉગારી લઈ એને

વશ કરેલો તેની સહાયતાથી જીવધર અનેક પરાક્રમ કરી શકે છે. અન્તે એ કાષાગારકને મારી નાખે છે ને બાપની ગાદીએ બેસે છે ત્યારપછી એ બહુ લાખા કાળ સુધી રાજ્ય કરીને યશ પ્રાપ્ત કરે છે છેવટે મહાવીરના ઉપદેશથી એ સસારત્યાગ કરે છે રાજ્ય પોતાના પુત્રને સોંપે છે, કેવલી થાય છે ને અન્તે મોક્ષ (નિર્વાણ) પામે છે

જીવધરનું અને કથામાંના મુખ્ય પાત્રોનું પ્રારબ્ધ તેમના કર્મોત્પન્ન થને અનુસરીને એકમેક સાથે જોડાયા છે, અને પોતાનાં પાછલા ભવના કર્મ પ્રમાણે સૌને ફળ મળે છે. જીવધર પોતાના સગાંસબધીથી સોળ વર્ષ વિખુટો રહ્યો, કારણ કે એણે પાછલા ભવમાં એકવાર એક હસને તેના સગાંસબધીથી ૧૬ દિવસ વિખુટો રાખ્યો હતો. આ કથામાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને પણ મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું છે રાજકુમારી શ્રીચંદ્રા એકવાર કબુતરની જોડને ચરતી જોઈ બેલાન થઈ પડે છે પૂર્વજન્મમાં પોતે પણ કબુતરી હતી અને પોતાના કબુતર સાથે બહુ સુખમાં દિવસ ગાળતી, તે વાતનું એને સ્મરણ થઈ આવે છે. એના માબાપ શ્રીચંદ્રા પાસેથી તેના પૂર્વજન્મની કથાના સ્મરણો સાંભળી લે છે, અને તે પ્રમાણે એક ચિત્રકાર પાસે તે ચીતરાવે છે પછી એ સૌ ચિત્રો ચાટામાં મૂકાવે છે જેથી તેના પૂર્વભવના સ્વામીને શોધી શકાય અને શ્રીચંદ્રાને તેની સાથે પરણાવી શકાય નદાધ્ય એ ચિત્રો જુએ છે, એને પોતાને પણ પાછલો ભવ સાબરી આવે છે અને તે સુંદર રાજ્યકન્યા સાથે તે લગ્ન કરે છે

દિગંબરોનું એક બીજું પ્રખ્યાત કાવ્ય મવિસત્તકહા છે, ઘણું કરીને દશમા સૈકામાં થઈ ગયેલા દિગંબર વેપારી નામે ધનપાલે એ રચેલું છે એમાં ૨૨ ઘટ્ટા છે અને અપભ્રંશ ભાષામાં શ્લોકોકાનુ-બધ રચનાએ ગર્યુ છે એ ભાષામાં કેવું ગમ્ભીર લખી શકાય, એનો આ કાવ્ય નમુનો છે ૪૨ એમાંનું વસ્તુ સદ્દેષ્યમાં આ પ્રમાણે છે—કુલ્લગલ ગન્ત્યનો વેપારી મવિસત્ત પ્રવાસ કરતો કરતો સુવર્ણ-દીપમાં આવી પહોંચે છે, ત્યાંથી જતા માર્ગમાં, એના ચોરમાન

ભાઈ વન્ધુવત્તા કપટથી જોઈ બેઠ ઉપર તે જોઈ લવાયો થઈ પડે છે
 વિચિત્ર સંજોગોને બળે ત્યાં જોને સુદર રાજકુમારી મળી આવે
 છે, તેની સાથે જો લગ્ન કરે છે ત્યારપછી જો કપટી બાર વર્ષ
 સુધી ત્યાં સુખમાં રહે છે જોવામાં વન્ધુવત્તાના વઢાણુ જો બેઠ
 ઉપર આવી ઘટે છે ભાઈજો જોઈએક સાથે સમજી જાય છે ને
 વન્ધુવત્તા અવિસત્તાને ઘેર આવવા સમજાવે છે ઉપડવાની બધી તૈયારી
 થઈ રહી છે, ત્યાં તો આપણા નાયકને યાદ આવે છે કે બેઠ ઉપર
 જોઈ રત્ન રહી ગયું ફરી પાછો વઢાણુમાંથી જો બેઠ ઉપર જો
 રત્ન લેવા જાય છે, જોવે સમિ પેલો કપટી ભાઈ વઢાણુનું લગ્ન
 ઉપકાવી લે છે અને ભાઈને મૂઠી આલતો થાય છે ઘેર જઈને
 વન્ધુવત્તા પોતાની ભાણીને પરણવા પચવે છે ને લગ્નની તૈયારીઓ
 કરે છે કોઈ દેવની કૃપાથી અવિસત્તા વિમાનમાં બેસીને પિતાના
 નગરમાં આવી જાય છે પોતાના ભાઈના કારસ્તાનની સી કથાઓ
 રાજાને કહી સંજાવે છે પોતાની સ્ત્રીને પાછી મેળાવે છે, ત્યાર-
 પછી રાજકન્યા સાથે પરણે છે ને વળી ગાદીવારસ પણ બને છે
 કપટવારી વન્ધુવત્તા ત્યાંથી નાસીને પાંચગાના રાજા પાસે જાય છે
 જો રાજા કુદરજલના રાજાને કહેણુ મોકલે છે કે 'તમારે પરાજય
 સ્વીકારવો અને અવિસત્તાની બને સ્ત્રીઓ અને સોંપી દેવી' આ
 અપમાનભર્યાં કહેણુના ઉત્તરમાં કુદરજલનો રાજા મુકુંડ કહેણુ
 કહાવી મોકલે છે કાયકર મુકુંડ થાય છે અને તેમાં પાંચગાનો
 રાજા પરાજય પામે છે ત્યારપછી અવિસત્તા લાંબાકાળ સુધી બને
 સ્ત્રીઓ સાથે સુખાનંદમાં રહે છે, અને તેને જોઈ સાહુ મળે છે તે
 જોને જોના પાછલા ભવની કથા કહે છે, તે ઉપરથી જોને વૈરાગ્ય
 ઉપજે છે સાહુ થાય છે અને અનેક અવતાર પછી મોક્ષ પામે છે

સંક્ષેપમાં ઉપર જણાવેલી કથાઓમાં, લોકપ્રિય પુનર્જ મનુ
 મહત્ત્વ દેખાડવાને માટે બીજી કથાઓની પણ શુદ્ધ કરી છે

સ્વેતાંબરીમાં મધમાં તેમજ પદમાં લખાયેલી કથાઓ અનેક
 છે અહીં માત્ર વાર્તાની વર્ણવતી વિશે જ કંઈ ઉલ્લેખ કરીશ. ઇ. સ.
 ૧ લા મીકામાં સ્વાયેશ્વી, પણ ત્યારપછી આશરે દબાર વર્ષે જોનું

તરંગલોલા નામે નવુ સરકરણ થયુ, તેજ આપણી પાસે તો છે ઇ. લૌર્ધાંમાને એનો Dienonne નામે જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો^{૪૩} છે ત્યારપછી બીજી પ્રખ્યાત કથા હરિભદ્રની સમરાજ્ઞકહા છે, એમા વચ્ચે ગાથાઓ મૂકેલી છે. એનો જર્મન અનુવાદ કિર્કલ તરફથી થવાની આશા છે^{૪૪} આ કથામા શત્રુભાવવાળા બે માણસની નવ લવની કથા વર્ણવી છે કેાઇ ભવે પિતા-પુત્રરૂપે અવતરે છે, કેાઇ ભવે પતિ-પત્ની રૂપે અને કેાઇ ભવે બીજે કેાઇ સબધે એ જન્મે છે દુષ્ટ હરેક ભવમા શિષ્ટની પાછળ પડે છે અને તેને મારી પણ નાખે છે. છેવટે શિષ્ટ મોક્ષ પામે છે

ત્યારપછી વળી એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પણ જૈનકથાઓ છે, અલંકાર રૂપે ઉપમાઓ દ્વારા જૈનધર્મનું જ્ઞાન આપવાના હેતુએ એવી કથાઓ લખી છે પ્રથમ તો ધાર્મિક સાહિત્યમા એવા પ્રયત્ન થયેલા, પણ પછી તો સર્વ પ્રકારના સાહિત્યમા એવી કથાઓ લખાઈ છે લબ્ય શૈલીમા લખાયેલી એવી કથા સિદ્ધર્ષિએ રૂપમિતિમવપ્રવાચક્યા નામે લખી છે (૯૦૬ મા એ કથા પૂરી થઈ) એમા ઉપમાઓવડે માનવજીવનનું વર્ણન કરેલું છે, જુદા જુદા માણસો દ્વારા જુદા જુદા ગુણદોષનું વર્ણન કરેલું છે અને એ બધાના એકીકરણ દ્વારા, જૈન સાધુની ભાવનાને અનુકૂળ માનવજીવનનું ચિત્ર ખડું કર્યું છે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ યાકોબી એને Bunyan Pilgrim's progress વર્ગમા મૂકે છે. ધાર્મિકવૃત્તિવાળા માણસોમાં એ કથા હજી ચે પ્રિય છે^{૪૫}

વાણની પદ્ધતિએ પણ કળાની દૃષ્ટિએ જૈનોએ કથાઓ રચી છે, પણ એવા ગ્રંથોમા ભાષા તરફ વિશેષ ધ્યાન અપાયુ છે. સાહિત્યકારોની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એને કાવ્ય કહી શકાય, પછી ગમે તો એ ગદ્યમા હોય કે ગમે તો પદ્યમા હોય કે ગમે તો બેનું મિશ્રણ હોય સોમદેવનો યશસ્તિલક અને ઘનપાલનો તિલકમજરી (૯૫૦ ના અરસામા રચાયેલા તે) બંને આ પ્રકારના ગ્રંથ છે

અત્યાર સુધી આપણે જે કથાસાહિત્ય વિષે વાત કરી, તેમા એનું વસ્તુ એ મહત્ત્વનું બિન્દુ છે ગદ્યમા જ રચાયેલી

કથા વિષે નહિ, પણ પદ્યમાં ને કાવ્યરૂપે રચાયેલી કથાઓ વિષે પણ આ વાત સમજવાની છે અનેક કથાઓની રચનામાં કાવ્ય સ્વરૂપ અતિ સુંદર હોય છે, તે પણ વાચકે જ્યારે એ કથા વાંચવા બેસે છે, ત્યારે કથાના તાર એવા સુખવાયેલા હોય છે કે તેમાં મુશ્કેલીન વાચકને તે રસ પડે જ નહિ. ત્યારપછી જૈન સાહિત્યમાં એવાં અનેક કથાકાવ્યો છે, જેનું વસ્તુ એકેવારે સુખ રહે છે એની એક એક ગાથામાં આજે ભાવ ભરાઈ રહેલો હોય છે; એક એક ગાથામાં આધ્યાત્મિક અને અલૌકિક ભાવ ભરાઈ રહેલો હોય છે.^{૪૬} આવી કથાઓમાં કાવ્યકલાનું આતિશય હોય છે આ કીલ્લ જેટલી સીમાએ પહોંચી છે કે જે જૈન કવિઓએ વાસ્તવતાના મેઘવાને આદર્શમાં રાખી સમન્વિતતાની કળા સાથે જોડ કર્યા છે એમાંની એકીએકી ગાથામાં મેઘફૂલના શ્લોક સાથે સબન્ધ રાખીને અસ્થિતેનિષી પાર્શ્વનાથ મુખીને ઇતિહાસ લખ્યો છે ને બેઠેબેઠે ગાથા તેમાં ઉમેરી છે એથી એ વધારે આશ્ચર્યજનક કળા તેા હિગગ્ગર મુતપ્રસિદ્ધિ (૧૧૨૫ ના અરસામાં) પોતાના રાજવાલ્લભીમાં દેખાડી છે એમાં તેા હરેકે હરેક શ્લોકમાં બે બે અર્થ નીકળી શકે છે અને એ રીતે એમાંથી રામાયણ અને મહાભારત સાથે સાથે જ વાળી શકાય છે.^{૪૭}

રસકાવ્યોમાં (Syrinx) પણ જૈનોએ સારી નામના કાઢી છે પ્રાકૃતમાં એકેક ગાથામાં એવાં બે કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે તે એકેક કવિએ રચેલાં છે અથવા આપણે જે સ્વરૂપે હાલ એકેક છીએ તે સ્વરૂપે એનો સમજ કરેલો છે. આ બે કાવ્યોના કર્તા વિષે નિષ્ણત કરવો બહુ કઠણ છે કારણ કે એમાંના એકમાં જૈન-વિશિષ્ટતાના કથા બિહી નજરે આવતાં નથી. હોય જાયનાને અનુસરીને રચાયેલી સત્તર્ક તે હાલ સત્તવાહન અથવા શક્તિવાહનની અણાય છે એ હજીબાણના પ્રાપ્તવ્યકુળનો રાજા હતો, અને જૈનોએ પોતાના ધર્મનો માને છે (પૃ ૪૫ નોંધો). એ કાવ્યમાં મત સુઆરસની ગાથાઓ છે એવું કહેવાય છે કે વાળીની દેવી સરસ્વતીએ એકવાર શાતવાહનના મહેલમાં રોક દિવસ વાસ કર્યો તે સમયમાં ઘોડેસ્વારથી આવીને હામીના

માવત સુધી-સમસ્ત સેનાએ પ્રાકૃતમા ગાથાઓ રચી કાઢી અને રાજાએ એમાથી ૭૦૦ સર્વોત્તમ ગાથાઓ વીણી કાઢી ને તેનો સંગ્રહ કર્યો એમાની થોડીક ગાથાઓનો અર્થ નીચે આપું છું.^{૪૮}

રાત્રિના લલાટભૂષણ ચન્દ્ર ! આકાશના શિરોરત્ન ! તું રાત્રિએ પ્રકાશે છે,

મારા પ્રિયતમને જે કરે તું સ્પર્શે છે, તે જ કરે મારો સ્પર્શ કર

“ તુ આવશે ” એ આશાએ મારી અર્ધી રાત એમને એમ ચાલી ગઈ,

છતાં એ તુ આવ્યો નહીં અને બાકીની બધીઓ દુખના વર્ષો જેટલી લાખી થઈ

નમેરો મારો નાથ મને મૂકીને સવારે ચાલ્યો જશે એમ લોક મને કહે છે,

ત્યારે લાખી થા, અરે લાખી થા, મધુર રાત્રિ ! જેથી સવાર થાય જ નહિ

એનું સુહર સ્વરૂપ આખ સારું તરે છે, એનું ચુમ્બન હજી એ હોઠ ઉપર બળે છે,

મારા હૈયામા એનું હૈયું છે, કાનમા હજીયે એનો શબ્દ છે, પ્રારબ્ધ અમને વિખુટા કરી શકે ?

એમાની ઘણીખરી ગાથાઓ શૃંગારરસે લલખે છે, છતાં એ આખા સંગ્રહમા એ જ ધ્વનિ શુભે છે એમ નથી, કેટલાકમા પ્રાક્ષણદેવતાની સ્તુતિ છે, તો કેટલાકમા સર્વ સામાન્ય સુભાષિતો છે જુઓ —

આશાની પીછીવડે હૃદયપટ ઉપર ભાવિ ચિત્રો મન ચીતરે છે,

પણ હસતા બાળકની પેઠે પ્રારબ્ધ હજીવે હાથે એ સૌ ભૂસી નાખે છે

જેણે હૃદય, જે વને ઠેઠાં હૃદયી કાઢે નહીં, જેણે બોલ જે
મોતના કાનને મીઠું લાગે.

જેણે જીવ, જે જીવનમાં કીર્તિ મળે. જેણે મર, જે ફરી
અવતરણ ના પડે.

આપણે બીજા જે બાધાસ શ્રદ્ધ વિષે કહેવાનું છે, તે મેલે
મગ્ગ ચવણમનો (સમચનિર્ણય કલ્પ યથો નથી, પણ ૧૩૩૪ ની
તો પૂર્વે) જગાણ્ય છે. જેમાં માત્ર કામ વિષેની જ ગાથાઓ નથી,
પણ જીવનની ત્રણે કામનાઓ—ધર્મ, અર્થ, કામ—વિષેની છે, જેટલે
હાલના સંબંધ કરતાં વધારે વિસ્તાર છે. જેમાંનું વસ્તુ અનેકમુખ
છે. આપણી સામે સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં આ મુદ્દા નહોતો;
ભારતવાસીઓના નૈતિક જીવન વિષે તથા શિષ્ટજન વિષે જેમની
ભાવનાઓ કેવી છે? જાણવાને જે કેવા પિંજાર છે? જે આપણે આ
સંબંધથી બાંધી રાખીને છીએ. સાચી મિત્રતાનો અને શુદ્ધ જીવ
નનો ખ્યાલ કવિ આપે છે. દલવાને અને વીર નિઃશલવાને જરા
આપે છે, કાર્વશક્ત પુરોવાને વિષે લાભ્ય ગાથાઓ આપે છે. પણ
બાહ્ય પરિણામો પ્રાપ્ત્યને આધીન છે અને તેથી માનવજીવનની
જે બીજી કામના—અર્થ—તેની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી ભેદજે. નિર્ધ
નતાનાં કુળ કુલમદાવક ભાવે વર્ણવ્યાં છે, કેટલીક ગાથામા
સ્વામીનું વર્ણન છે કેટલીકમાં સેવકનું છે, પણ જે પોતાના સ્વા
મીનું રક્ષણ કરતાં વીર સૈનિકની પેઠે, મુદ્દમાં પડે છે. જેને માટે
મુદ્દા ગાથાઓ છે. વચ્ચેનાઓ કું જાગ કામ વિષે શકાય છે
સ્નેહની મૂઠ જાવનાથી માંડીને તે મોહના મત્ત આવેજ મુખીની
અનેક ગાથાઓ છે, પ્રણયીજનની વિરહવેદના અને તેમની જલ્પના
વિષે પણ છે. કુલમજનીમાંથી મધુ જૂસતા જમર વિષે, પોતાના
વૃન્દમાંથી વિમુદા પછી જઈ કેહ પડેલા હાથી વિષે, રાજક સ કે
પુત્રિ (સુધ) વિષે મુદ્દા બિત્તો અર્થ કરે છે, જે સામાં પુરુષના
સી ઉત્તના સ્નેહની ભાવનાઓ છે. મુજાર વિવચમાં મુશપવાસીની
કરતાં ભારતવાસીની ભાવનાઓ વધારે નિર્ધાર અને પુષ્ટી છે,
આપણને કમ્પારી વાહુટે જેટલી સીમા મુખી સ્નેહજીવનના નિયમ

વિરૂદ્ધની ગાથાઓથી ભારતવાસીને કશું આશ્ચર્ય થતું નથી. આ સગ્રહમાં વ્યભિચાર મળે છે. ગાથાઓની પણ સ્વાભાવિક રીતે જ ખોટ નથી, ગોવાળ તેમજ કૃષ્ણની સુંદર લીલાનું ચિત્ર કવિએ સુંદર ભાવે ચીતર્યું છે અને આ વાળ્મીકીમાં ઋતુઓ વિષે પણ વર્ણન છે ૪૮

માનવજીવનનાં વિવિધ દૃશ્યો, પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય અને એવા અનેક વિષયો ઉપર કળાપૂર્ણ કાવ્યો સર્જીતમાં અર્વાચીન ભાષાઓમાં લખનાર અનેક જૈનકવિઓ થઈ ગયા છે. આ પ્રકારના સગ્રહ કાનડી ભાષામાં અનેક છે, આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે આ પ્રકારના સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓએ પણ ભાગ લીધો છે, કાન્તિ (૧૧૦૦ ના અરસામાં) નામની સાધ્વીએ વિવિધ વિષયો ઉપર ગાથાઓ રચવામાં પોતાની કુશળતા પ્રકટ કરી છે.

બુદ્ધિવિષયક કાવ્યોમાં પણ જૈન કવિઓની કૃતિઓ ખીજા ધર્મના કવિઓ કરતા અનેક રીતે ભિન્ન નથી. આશ્ચર્યજનક તો એ છે જે આવા પ્રકારના અનેક કાવ્યો, જૈનો કહે છે કે જૈન કવિઓએ લખ્યા છે, ખીજા ધર્મવાળા તેના તે જ કાવ્યો પોતાના ધર્મવાળાએ લખ્યા કહે છે તિલ્લુવર નામે વણકરના કુરિલ નામે કાવ્યને માટે આવી જ તાણાતાણ છે પૂર્વે એમ માનવામાં આવતું કે એ કવિ ૮ મા સૈકામાં થઈ ગયો હોય એમ માનવામાં આવે છે કે ઘણું કરીને એ ૧ લા કે ૨ જ સૈકામાં થઈ ગયેલો. કુર્ટલમાં ૨૬૬૦ દુકી ગાથાઓ છે અને તે ધર્મ અર્થ ને કામ એ ત્રણે જીવનકામનાઓ ઉપર છે અમુક એક ધર્મના વિશેષ સિદ્ધાન્ત વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી, તેથી સ્પષ્ટ છે કે વૈષ્ણવ, શૈવ અને બૌદ્ધ તેમજ જૈનધર્મના અનુયાયી સરખી રીતે હાવો કરે છે કે એ અન્ય અમાન્ય સિદ્ધાન્તો વિષે લખાયો છે ખી શેષગિરિ શાસ્ત્રીઆર અને એમ. એસ. રામસ્વામી માને છે કે કુર્ટલમાંની કેટલીક ગાથાઓ એવી છે જે એ અન્યનો કર્તા કાંઈ જૈન હોવો જોઈએ અને એ (જૈનો એને પલાચાર્ય કહે છે) કુદકુદના સમયમાં હોવો જોઈએ, પણ એ વાતનો ખડું થોડો સભવ છે ૫૦

એ પ્રખ્યાત મુલાવિત સમ્રાટનો જર્મન અનુવાદ આપણે પ્રખ્યાત અનુવાદક હર્ષકર્ટે પદ્યમાં કરેલો છે, એમાંથી ૬ મુલાવિતના ગુજરાતી અનુવાદ નીચે આપુ છું ।

જે નારી દેવોને કંઈ પ્રાકૃતિ આપતી નથી, માત્ર પોતાના સ્વામીને અનુરક્ત રહે છે, તેને દેવો એવું વરદાન આપે છે કે એ જો 'વરસ' કહે તો વરસાદ વરસે.

જેને પોતાની ખત્રી અનુરક્ત નથી તે સિદ્ધ જેમ વિના સંકેષે શત્રુઓમાં ફરી શકે તેમ ફરી શકે નહિ.

જેના તરફ બાળક પોતાનો હાથ લાગી કરશે, તે કાળિયો વને અમૃત જેવો મીઠો લાગશે.

જેને વાંસળીનો સુર મધુર લાગે છે, તેણે પોતાનાં બાળકની ટોવડી વાણી સાંભળી નથી.

માતાને પોતાના પુત્રની ક્ષિતિના શબ્દો કાને પડે છે, ત્યારે જોને જન્મ આપ્યો હતો, ત્યાંસાં કર્તા એ વધારે જાનકાર થાય ॥

જેનામાં સ્નેહ નથી તેને બધું પોતાને માટે લાગે છે; જેનામાં સ્નેહ છે તે પોતાનું શરીર પણ બીજાનું બાંહે છે.

વિદ્યવશ્તુવરની બહેને નીતિ ઉપર એવી જ બાધાઓ રચી છે.

એવો બીજો મુલાવિતસમ્રાટ નાગરિવાર છે ૫૧ જેની ઉત્પત્તિ વિશે જાણી કશા છે—એકવાર કુશ્મણને કુખે ૮૦ ૦ જૈન સાધુઓ પોતાને દેશથી નીકળી ગયા અને મહારાજા પાણ્ડવ રાજાના હર બારમાં ગયા. રાજાએ એમનો સત્કાર કરીને રાજ્યા બધારે કુશ્મણ આજ્યો ગયો ત્યારે સાધુઓએ પાછા ઘેર જવાની તૈયારી કરી; પણ જેને લીધે પોતાનો હરબાર શોષી દબ્યો હતો એવા જો પરીદેશીને રાજા જવા દેતો નહોતો. સાધુઓને ત્યારે બીજો કશોય ઉપાય શક્યો નહિ, ત્યારે રાવના નીકળી બાહ્યા જતાં જતાં હરેક સાધુએ પોતે બેસતો હતો તે જગા ઉપર એકેક સ્ત્રીક મૂકી દીધા. જે તાલપત્ર ઉપર જો સ્ત્રીક લખાયા હતા, એ સ્ત્રી

તાલપત્રોને વહેતી નદીમાં નાખી દેવાની રાજ્યએ આજ્ઞા કરી બધાંના આશ્ચર્ય વચ્ચે ૪૦૦ તાલપત્રો પાણી ઉપર તરતા રહ્યાં ને નદીને કાઠે આવ્યા એ બધાને એકઠા કર્યા અને એ સંગ્રહને નાલદિ-યારનુ નામ આપ્યું થોડાક ખીજ તાલપત્ર ખીજે કાઠે પણ તરી ગયા અને તેના ખીજ સંગ્રહ પણ થયા છે

દિગમ્બર સાધુ અમિતગતિએ (૯૯૪ મા) લખેલા સુમાધિત સન્દેહ જેવા કાવ્યોમાં જૈનધર્મના ઉપદેશની સ્પષ્ટ છાપ તરી નીકળે છે અમિતગતિએ આ ગ્રન્થમાં મોહવિલાસની અનિત્યતાનું વર્ણન કર્યું છે, જરા અને મરણ વિષે ખ્યાલ આપ્યો છે, કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહ વિરૂદ્ધ વિવેચન કર્યું છે, માસ, મહિરા અને મધ સળધે, જુગાર વિષે અને વેશ્યાગમન સ્પર્શન્યે નિવારણ કર્યું છે અને જૈનધર્મના વિધિઓ પાળવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે ભૌતિક વિલાસો એકેએક વર્ણવ્યા છે અને તેની નિરર્થકતા વિષે નિરૂપણ કર્યું છે પવિત્ર સાધુને ઘટે એમ સ્ત્રી-સળધી એમણે કેવો બળવાન નિષેધ કર્યો છે તેનો આ નીચે નમુનો છે —

“ જે વિવેકશૂન્ય પુરૂષ બ્રહ્મતાસ્વરૂપ, જીવજન્તુએ ભરેલા, (મનુષ્યદેહના) ત્રણ પ્રવાહી પદાર્થોના બનેલા, એકંદરે ઘણા જ બ્રહ્મ એવા ગર્ભ, માસ, અસ્થિ, મજ્જા, લોહી, મેદ તથા જન્તુથી બનેલા, અને મળ, મૂત્ર, રૂધિર અને આસુ આદિ નવ અશુદ્ધિ પદાર્થોના કારવાળા નારીદેહથી આનન્દ પામે છે તે નરકમાં જન્તુ થઇને અવતરે છે ”

“ સર્વે હુ જોના ભડાર, અજ્ઞાનના સ્થાન, સ્વર્ગપુરના આગળા, નરકધામના માર્ગ, લજ્જાના મૂળ, અવિવેકના ધામ, પવિત્રતારૂપ વનના કુઠાર, જ્ઞાનકમળના હિમ, પાપવૃક્ષના મૂળ અને નાગવિષની મત્રભૂમિ રૂપ નારીને કયો જાનીજન સેવે ? ” ૫૩

હુ ખન્તાળાથી બળતા સસુદ્રમાં જે અથડયા દરે છે તેમની અશાન્તિ તથા દુખ એક બાલુએ અને જેણે મદવિચાર એવ્યા

સાંકળે ને જોના બધ સૌ છુટી પડે, જો નાત્ર એ તારા પવિત્ર
નામનો મહામત્ર નિચારે તો.

નાટક

ભારતવાસીઓમાં નાટ્યકળા બહુ સુંદર રીતે ખીલી છે, કાલક
કે જોની રચનામાં વીર કાવ્ય (Epic) અને (Lyric) રસ
કાવ્ય) જો બને પ્રકારના કાવ્યોનું સારી રીતે સંયોજીકરણ
થઈ શકે છે જોન કવિઓએ પણ આ પ્રદેશમાં પોતાની
શક્તિ અજમાવી છે પણ વસ્તુ તરીકે જોમણે મોટે ભાગે
ધાર્મિક કથાઓ લીધી છે; રામચન્દ્રની કથા લઈને હેમચન્દ્રના
શિષ્ય રામચન્દ્રે રણવિજય અને હસ્તિનાપુરે વળી મૈત્રીપ્રજ્ઞાપ
નાટક
લખ્યાં, છવકની કથા (પૃ ૧૨૩) લઈને હરિષ્ચન્દ્રે વંશવરનાટક
લખ્યું. ઐતિહાસિક વસ્તુ ઉપર પણ નાટક લખાયાં છે 'વેતા-
ચંદ્ર' જગસિંહે પોતાના હમીરમર્મરના નાટકમાં ધોળકાના ઓલુક
રાજા જોરજમલે સુસલમાન હમીર નામે યોજાઈકારને હાંસી
કાઢ્યાનું વસ્તુ લીધું છે. પછીથી ગાદીએ બેઠેલા સુલતાન જમશીન
હસ્તુસ્મરણે (અન્તમજને) જોની પૂર્વેના રાજાએ અરબી મિર-સિદ્ધાર-
શિકારમાં નિપુણ-જોવો છંદકાળ આપ્યો હતો અને જો મિરશિકાર
શબ્દ ફરવીને આપણા કવીએ મીલચીકાર બનાવ્યો છે.

માહરજપરજગ નામે અલકારિક નાટક લગભગ ૧૨ મા
સેકાને બને છે. પ્રદેશ જોનો અણહિલવાડ છે અને મહાત્મ
હેમચન્દ્રે રાજા કુમારપાળને જોનધર્મમાં લીધા જો જોનું વસ્તુ છે
રાજાએ મોટું ઉપર વિજય કેમ મેળવ્યો જો જોમા ઉપમાએ દાસ
સમજાવ્યું છે રાજા વિવેકચન્દ્રની કન્યા કૃપાસુંદરી સાથે રાજા
કુમારપાળ લગ્ન કરે છે વિવેકચન્દ્રને તેના મનોવૃત્તિ નામે
મહેલમાંથી મોહરાજા હાંસી કાઢે છે પણ મોહના પરાજય પછી
તે પાછો આવે છે.

સ્ટેન કોનો Sten Kanon વિનિધ લેખકોનાં બીજા આવાં
અલકારિક નાટકોના નામ આપે છે જોમાંનું જોકે તો આધુનિક

પંડિત પદ્મરાજે ૧૮૬૭મા મૈસુરમાં તીર્થ કર શાન્તિનાથની પ્રતિમાની સ્થાપના કરી તે પ્રસંગે રચ્યું હતું

સામયિક સાહિત્ય.

અધા દેશોમા તેમજ ભારતવર્ષમા અવાર્યોનિ કાળમાં છાપખાના આવ્યા પછી અને અવરજવરના સાધન થયા પછી સામયિક સાહિત્ય ખુબ વધી પડ્યું છે, એ વાત ખરી, પરંતુ પૂર્વે પણ અમુક વિસ્તારમા લખાતું, તેમાતું બહુ થોડુંજ આજ સુધી ઉતરી આવ્યું છે, કારણકે જે સાહિત્ય સમયને માટે લખાયેલું, તેની થોડીજ નકલો થયેલી, તેથી એ સાહિત્ય થોડા જ સમયમા ભૂલી જવાયેલું; નકલો નહિ થયેલી એટલા માટે કે એવા સાહિત્યમા લોકને બહુ રસ પડેલો નહિ તેથી અને માટે-તેને સાચવી રાખવા માટે તેની નકલ કરી લેવાની કોઈએ પંવા કરેલી નહિ.

છેક વર્તમાન કાળ પૂર્વેના કાળનું વિજ્ઞપ્તિ સાહિત્ય હજી કંઈક અંશે સચવાઈ રહેલું છે પર્યુષણ-સપ્તાહને છેલ્લે દિવસે જૈનો પોતાના ધર્માચાર્યોને પત્રો લખે છે એ પણ જાણીતું છે કે પર્વના આ છેલ્લા દિવસ સુધી કોઈ પણ જાતનો કલહ માડવાળ કયાં વિના, તથા કોઈ પણ જાતના પાપ પ્રાચીન્નિત કયાં વિના રહેવા હેતા નથી એટલા માટે જેની સાથે કલહ થયો હોય તેવા પરગામી માણસ ઉપર, માડવાળ કરવાને કાગળ લખે છે, અને પોતાના પાપની ક્ષમા પામવા માટે પોતાના ગુરૂને લખે છે પૂર્વકાળે ગુરૂ ઉપર મોઠલવાની આવી વિજ્ઞપ્તિમા છેલ્લા સમયમા બનેલા બનાવની વિગતવાર નોંધ લખાતી કોઈ કોઈ વાર તો જાણે સાહિત્યનો નાનો સંસ્કૃત ગ્રન્થ હોય એવી રીતે લખાતી કાળિદાસના મેઘદૂતને આદર્શમા રાખીને લખાયેલા રઘુદત્ત અને ચેતોદત્ત તે આવા પ્રકારની વિજ્ઞપ્તિઓ જ છે. સાધુ ચોની વિજ્ઞપ્તિઓ કોઈ કોઈ વાર ખુબ લાખો થતી, અને એવી એક વિજ્ઞપ્તિનો વર્ગો ૨૦ વાર લાખો છે. તેમા વચ્ચે વચ્ચે સુંદર

છે તથા પોતાના ધનને ત્યાગ કર્યો છે એવા આત્માની શાન્તિ
બીજી બાબતને, એ બે વચ્ચે બહુ વિશેષભાવ છે બ્રીહત્સુત્રના
સૂચના વાપરી બ્રહ્માના વિના માત્ર નિઃશયરૂપ છત્રી હઈને એ
અંદે છે, શિયાળાનો શત્રુની કાઢીથી કમ્પા વિના, વાહાણની ગર્જનને
કે વનનાં તોફાનને ગણકાર્યા વિના, ધ્યાનનિમગ્ન થઈને એ હિમ
પર્વતને શિખરે પહોંચે ॥

પણ જોન કાબોનો વિશાળ પ્રદેશ તો સ્તોત્રકાબોનો છે એક,
અનેક કે સર્વે વીર્ષકરેના પુષ્કળ સ્તોત્રો મળી આવે છે તે ઉપ-
રાંત વળી દેવોનાં અને પવિત્ર પુરુષોનાં સ્તોત્ર પણ મળી આવે છે
વળી બીજી દિશાએ બીજી દિશાએ લખાયેલી કવિતાઓ પણ
છે; એમાંની ઘણીક મત્સ્યપુરાણની પણ છે લગભગ સર્વે મોટા
જોષદેહોએ એ પ્રકારનાં સ્તોત્ર લખ્યાં છે એમાંનું એક પ્રખ્યાત
સ્તોત્ર તે માગધુંબું નવ્યવસ્તોત્ર છે એમના સુમધનો નિર્ણય થયો
નથી, પણ સ્તોત્ર ઉપરથી ખારી લેવાય કે શબ્દ સ્તોત્રના સુમ-
ધમાં એ મધ જાયેલા અને મધુર તથા ગાંધ જે બે (૭ મા સૈકામાં)
બ્રાહ્મણ કવિઓની સ્પર્ધામાં એમણે પોતાનું સ્તોત્ર લખેલું કહેવાય
છે કે મધુરને કોઈ જાયેલા, અનેક કીર્તિપદ વ્યથા ગયા ત્યારે એણે
સ્વર્ગસ્થ લખીને સુમધિવને પ્રસન્ન કર્યા અને સૂર્યે એમના કોઈ
મટાળ્યા બાહીની શક્તિની પરીક્ષા કરવાને બાણ પોતાના એકેક
અંગને ઉઠાવ્યા ગયા અને વર્ષાવર્ષને એકેક શ્લોક રચતા ગયા, એ
શતકના સર્વે શ્લોક એવા પ્રભાવશાળી હતા કે એમનાં ઉદાયેલાં
મોઝા અગ પાછા ઉઘ્યાં જોનસાપુએ પણ એવા અમત્કાર કરી ચકે
છે એવું દેખાડી આપવાને માનતુંજે પોતાને સાંકળથી બધાબધા
પછી એ જાજ્ઞમર સ્તોત્રનો એકેક શ્લોક બોલતા ગયા તેમ તેમ
શ્લોકના ધ્વનિથી ૪૨ (૪૪) સાકળોના બંધ એકેકેક તૂટતા ગયા
અને અન્તે છુ । યથા એ સ્તોત્રના ટીકાકારો જણાવે છે કે જાજ્ઞ-
મર સ્તોત્રના બુદ્ધા બુદ્ધા શ્લોકોની શક્તિ ત્યારપછી પણ એની
રીતે પ્રકટી નીકળેલી છે

પહેલા વીર્ષકર મત્સ્યપુરાણ વિષે સરહત બાબતમાં વસન્તવિ

લકા શ્લોકમા એ સ્તોત્ર રચાયેલું છે. મારા પિતાની નકલમાથી થોડાક શ્લોક નીચે ઉતારૂ છું.

- ૧ દેવોના શિર ઉપર પ્રકાશતા ચુડામણિ કરતા ચે વધારે પ્રકાશીત જિનના ચરણને લકિતલાવે સેવુ છુ, તે ચરણ સર્વત્ર પ્રકાશ આપે છે એ પાપરાત્રિનો નાશ કરે છે અને આપણા જુગના આદિમા એ ભવસાગરના માનવીના એકમાત્ર શરણસ્વરૂપ થયા છે
- ૨ આદિજિનને નમસ્કાર, એમની કીર્તિના ગાન ત્રણ ભુવનમા રણુકે છે, આગળ ને આગળ ચાલ્યા જાય છે, વિમાનવાસી-ઓના મુખમાના-અધિદેવોના મુખમાના ગાન ખીજ સૌ ગાનોના અને શબ્દોના કરતા વધારે પ્રકાશે છે
- ૩ તુ, જેતુ આસન પૂજવાને સૌ વિમાનવાસી આકાક્ષા રાખે છે મારૂ હૃદય પણ એટલુ બધુ તલપે છે, પ્રભુ ! હુ દૃઢ નિશ્ચય કરૂ છું તારી સ્તુતિ કરવા, તારી કીર્તિ ગાવા, તને પ્રાર્થનાએ ઘેરી લેવા, જેમ બાળક જળાદર્શિમાથી ચન્દ્રચંદ્રાયાને લેવા તલપે તેમ તલપે છે.
- ૧૧ હે તીર્થંકર ! ધ્યાનનિમજ્જ થઈને નિશ્ચલલાવે જે તને નિહાળે છે, તેની આખ પછીથી ખીજ કશાને જોવાની આકાક્ષા રાખતી નથી. જેણે એક જ વાર ક્ષીરસાગરમાંથી ચન્દ્રસમ પ્રકાશતો રસ પીધો છે, તે સમુદ્રના ખારા જળને પીવાની કેમ આકાક્ષા રાખે ?
- ૨૨ અસખ્ય માતાઓએ અસખ્ય પુત્રોને જન્મ આપ્યા છે, પણ તારા જેવા પ્રકાશમાન પુત્રને તો કોઈએ જન્મ આપ્યો નથી. આકાશમા સ્થળે સ્થળે તારાઓના બિંબ સુંદર પ્રકાશવડે પ્રકાશે છે, પણ પૂર્વમા તો શુદ્ધ પ્રકાશવાળો માત્ર સૂર્ય જ ઉગે છે.
- ૪૦ ગભીર સસારસાગરમા જ્યા વડવાનળ પ્રજળે છે, મગર જ્યાં રહે છે, મચ્છ જ્યાં રહે છે, ત્યા તારા ઉપદેશને માનનાર નિર્ભયતાએ પોતાના વહાણુ હકારે છે, તેમના માર્ગમાથી પ્રયણુ મોજના પર્વત પણ ખસી જાય છે
- ૪૨ જો માનવીનુ માથું અને તેના અગ સાકળોથી બધાયા હોય, જો એના પગ હજારો બધથી બધાઈ ગયા હોય, તો ચ એની

સાંકળે ને કોના જખ સૌ છુટી પડે, જો નાત્ર જો તારા પવિત્ર
નામનો મહામત્ર વિચારે તો

નાટક

ભારતવાસીઓમાં નાટ્યકળા બહુ સુંદર રીતે ખીલી છે. કાવ્ય
કે જેની રચનામાં વીર કાવ્ય (Epic) અને (Lyric) રસ
કાવ્ય) જો બંને પ્રકારના કાવ્યોનું સારી રીતે સંમિશ્રિત
થઈ શકે છે તેન કવિઓએ પણ આ પ્રદેશમાં પોતાની
શક્તિ અવમાવી છે. પણ વસ્તુ તરીકે જોયે મોટે ભાગે
ધાર્મિક કથાઓ લીધી છે; રામચન્દ્રની કથા લઈને હેમચન્દ્રના
શિષ્ય રામચન્દ્ર રાવિરાસ અને હસ્તિમલે વળી મરિચીકન્યા નાટક
લખ્યાં. હવેકની કથા (પુ ૧૨૩) લઈને હરિચન્દ્રે જાંવરનાદક
લખ્યું. જૈતિકાસિક વસ્તુ ઉપર પણ નાટક લખાયા છે. 'વેદા-
ચંદ્ર' જગસિંહે પોતાના હનીરમચર્મણ નાટકમાં ધોળકાના બોહુકચ
રાજા જોરજલે સુસહમાન કુંભીર નામે મીલકાતનારને કુંડી
કાંચાનું વસ્તુ લીધું છે. પછીથી આરીએ બેઠેલા સુલતાન રમણસિં
હનુર્તિમલે (મળમલે) જેની પૂર્વેના રાજાએ અરબી મિર-સિદ્ધાર-
શિકારમાં નિપુણ-જેવો ઇંદકાળ આપ્યો હતો અને જો મિત્રશિકાર
શબ્દ ફેસ્વીને આપણા કવીએ મીલકાતનાર બનાવ્યો છે.

મોહનપરજીવ નામે આલકારિક નાટક જરા વાંચે ૧૨ મા
સેકાને જાતે લખ્યું. પ્રદેશ કોનો અણુહિલવાઈ છે અને મહાવ
હેમચન્દ્રે રાજા કુમારપાળને જોનખર્મમાં લીધો જો જોતું વસ્તુ છે
રાજાએ મોઢ ઉપર વિજય કેમ મેળવ્યો જો જોમાં ઉપમાઓ દ્વારા
સમજાવ્યું છે. રાજા વિવેકચન્દ્રની કથા કુપાસુંદરી સાથે રાજા
કુમારપાળ લખ કરે છે. વિવેકચન્દ્રને તેના મનોવૃત્તિ નામે
મહેલમાંથી મોઢરાજા કાઢી કાઢે છે, પણ મોઢના પરાજય પછી
તે પછો આવે છે.

સ્ટેન કાનો Steen Kanow વિવિધ લેખકોનાં બીજાં આવા
આલકારિક નાટકોનાં નામ આપે છે. જેમાંનું જોકે તો આધુનિક

પંડિત પદ્મરાજે ૧૮૬૭માં મૈસુરમાં તીર્થાંકર શાન્તિનાથની પ્રતિમાની સ્થાપના કરી તે પ્રસંગે રચ્યું હતું.

સામયિક સાહિત્ય.

અધા દેશોમા તેમજ ભારતવર્ષમા અવાર્ચીન કાળમા ઇષખાના આવ્યા પછી અને અવરજવરનાં સાધન થયા પછી સામયિક સાહિત્ય ખુબ વધી પડ્યું છે, એ વાત ખરી; પરંતુ પૂર્વે પણ અમુક વિસ્તારમા લખાતું, તેમાનું બહુ થોડુંજ આજ સુધી ઉતરી આવ્યું છે, કારણકે જે સાહિત્ય સમયને માટે લખાયેલું, તેની થોડીજ નકલો થયેલી, તેથી એ સાહિત્ય થોડા જ સમયમા ભૂલી જવાયેલું, નકલો નહિ થયેલી એટલા માટે કે એવા સાહિત્યમા લોકને બહુ રસ પડેલો નહિ તેથી એને માટે-તેને સાચવી ગળવા માટે તેની નકલ કરી લેવાની કોઈએ પંવા કરેલી નહિ.

છેક વર્તમાન કાળ પૂર્વેના કાળનું વિજ્ઞપ્તિ સાહિત્ય હજી કંઈક અંશે સચવાઈ રહેલું છે પર્યુષણ-સપ્તાહને છેલ્લે દિવસે જૈનો પોતાના ધર્માચાર્યોને પત્રો લખે છે એ પણ જાણીતું છે કે પર્વના આ છેલ્લા દિવસ સુધી કોઈ પણ જાતનો કલહ માડવાળ કયાં વિના, તથા કોઈ પણ જાતના પાપ પ્રાચીન્ન કયાં વિના રહેવા હેતા નથી એટલા માટે જેની સાથે કલહ થયો હોય તેવા પરગામી માણસ ઉપર, માડવાળ કરવાને કાગળ લખે છે, અને પોતાના પાપની ક્ષમા પામવા માટે પોતાના ગુરૂને લખે છે પૂર્વકાળે ગુરૂ ઉપર મોકલવાની આવી વિજ્ઞપ્તિમા છેલ્લા સમયમા બનેલા યનાવની વિગતવાર નોંધ લખાતી કોઈ કોઈ વાર તો જાણે સાહિત્યનો નાનો સસ્કૃત ગ્રન્થ હોય એવી રીતે લખાતી કાળિદાસના મેઘદૂતને આદર્શમા રાખીને લખાયેલા કન્દુદત્ત અને ચેતોદત્ત તે આવા પ્રકારની વિજ્ઞપ્તિઓ જ છે સાધુ ઓની વિજ્ઞપ્તિઓ કોઈ કોઈ વાર ખુબ લાખો થતી, અને એવી એક વિજ્ઞપ્તિનો વીંટો ૨૦ વાર લાખો છે. તેમા વચ્ચે વચ્ચે સુંદર

ચિત્રો ચિતરવા અને કોઈ કોઈમાં તો મરજી, ગારૂડી, મહ વગેરે વિષય સાથે કથો જ સમજ થ નહિ રાજનારી વસ્તુઓના ચિત્રો ચિતરવા (અને આજે પણ ભારતવર્ષનાં પુસ્તકોમાં જોમળ થાય છે) વિશ્વપ્રિયો ઇતિહાસના સંશોધનમાં પ્રમાણભૂત હોય છે ને તેથી યોગ્ય વળતથી ભાવનગરની જૈન-પ્રામાન્ય સમા જોમનો સમ્રાટ કરીને ઇતિહાસમાસામાં પ્રકટ કરે ॥ છેક ઉત્તરમાં હિમાલયની તળેટીમાં આવેલા પબ્બળના નગર કાંચોના પ્રવાસ પદરમાં સૈદ્ધમાં જોઈ સાધુએ કરેલો તેવું વર્ણન જોઈ વિશ્વપ્રિયમાં છે ૫૧

વર્તમાન કાળે જૈન સાહિત્ય મહત્વનું પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તે જોટણ બધુ પ્રસિદ્ધ થાય છે કે તે જો બધાને બાળ તળે હાથ શકાય પણ નહિ પોતાનું હિત સાચવનાર અનેક સાપ્તાહિકો અને માસિકો જો હોઈ કાઢે છે જોમાંનાં સૌથી વધારે મહત્વનાં નામ અહીં ગાયુદ્ધિગમ્યરેણા અનેક પત્રો છેઃ સુરતથી પ્રસિદ્ધ થતું માસિક 'વિજયનર જૈન' તેમાં અનેક ભાષાના હોયો હોય છે 'હિન્દી જૈન ગેઝેટ' જૈન મિત્ર, સીઓને માટે જૈન નારી હિતકારી શ્વેતામ્બરેણુ હિત સાચવનાર પત્ર જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ તરફથી સુખ્યત્વે કરીને સુખ્યત્વેમા 'સી જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ હેરફેલ પ્રસિદ્ધ થાય છે જોમના બીજા પત્રો કાશીમાં પ્રસિદ્ધ થતું જૈન શાસન અને ભાવનગરમાં પ્રસિદ્ધ થતા 'જૈન ધર્મ' પ્રકાશ અને આત્માનંદ પ્રકાશ છે સ્થાનકવાસીઓ કૉન્ફરન્સ પ્રકાશ અને માસિક 'જૈન હિતેશ્વર' પ્રકટ કરે છે જ્ઞાન માં જૈન સેદ્ધ હાથગેરી છે, તે બધી વિશાળે કામ કરી રહી છે તે કલકત્તામાં હિન્દી ભાષામાં 'જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર' નામનું માસિક પ્રકટ કરે છે ખી જોલ ઇડિયા જૈન જોસોસીજેશન મદ્રાસમાં જૈન ગેઝેટ' નામનું માસિક અંગ્રેજીમાં પ્રકટ કરે છે

આ સાપ્તાહિક અને માસિક પત્રો ઉપરાંત બાળુ વર્ષ યોગ્ય નીજાં, હેડબીલ, હોયો વગેરે સામાયિક સાહિત્ય ભારતવર્ષનાં હરેક પ્રદેશમાં ખૂબ કાઢે જો બાય છે તેમાં સામાયિક પ્રકો વિશે અર્થાં થાય છે અને જૈનદર્શિ સ્થાપ કરવાના પ્રયત્ન થાય છે

૩ લેખો.

જૈન લખાણોમાં શિલાલેખોનું અને તામ્રલેખોનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે, કારણ કે લખાયેલા સાહિત્યની પેઠે એ પણ ભૂતકાળની ઘટનાઓના સાક્ષીરૂપ છે. સસ્કૃતમાં, પ્રાકૃતમાં અને વિવિધ આર્ય તેમજ દ્રાવિડિયન ભાષાઓમાં લખાયેલા એ લેખો ઐતિહાસિક કે કાલ્પનિક પુરૂષોનું કે ઘટનાઓનું વર્ણન આપે છે, સાદી કે કળામય શૈલીએ કથાઓ કે ઇતિહાસ કહે છે. એ લેખોનું વસ્તુ કેટલીકવાર એવું વિવિધ હોય છે કે તેમાં જાણે કેાઈ વીર કાવ્ય કે પ્રશસ્ત નાટક આખું ને આખું કેાતરી કાઢ્યું લાગે !

એવા લેખો ઘણું કરીને મન્દિરોમાં કે સમાધિઓમાં છત્રી-ઓમાં મૂકેલા હોય છે એ લેખોમાં પછીના જમાનાઓને જાણવા માટે દાનની મિતિ, શ્રદ્ધાળુ દાતાના નામ, એમના વશ અને કાર્ય લખેલાં હોય છે કેટલાક લેખોમાં ગુજરી ગયેલા રાજાઓનાં, મહારાજાઓનાં, પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીઓના, સાધુઓના, આચાર્યોના, સાધ્વી-ઓના, નિત્ય અથવા નૈમિત્તિક પ્રસંગોનાં સ્મરણ કેાતરેલા હોય છે, એટલા માટે કે એ મહત્ત્વનાં હોવાથી પછીના જમાનાઓને ઉપયોગી થઈ પડે

આપણને જે લેખો આજે મળી આવ્યા છે તે વિવિધ સ્વરૂપે છે, કેટલાક ટુકડા ને મુદ્રાસર હોય છે, કેટલાકમાં ભાષા ઉંચી અને સુંદર હોય છે તથા કાવ્યશાસ્ત્રમાં આપેલા બધા અલકારોએ અલકૃત હોય છે.

ઘણાખરા જૈનલેખો ઔ, સ્વસ્તિ શ્રી આદિ સ્વસ્તિવાચક શબ્દોથી સરસ્વતીની અથવા એક, અનેક કે સર્વે તીર્થંકરોની સ્તુતિથી આરંભાયેલા હોય છે પછી અન્તે પણ તેવી જ રીતે કે ‘સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ થાઓ !’ એવા ભાવના પ્રાર્થનાવાક્યોથી કરવામાં આવે છે વળી કેટલાકના અન્તે, જે નિન્દાને પાત્ર હોય તેને અથવા જેણે મંદિરને અર્પાયેલી ભૂમિ દખાવી દીધી હોય તેને શાપ પણ આપેલા છે, આવા એક લેખમાં “૬૦૦૦૦ વર્ષ સુધી એ જન્તુ થઈને અવતરજો !” એવો શાપ એવા કર્મ કરનારને આપેલો છે

અનેક લેખોમાં પ્રશસ્તિઓ હોય છે અને તેમાં નામાંકિત નરનારીઓનાં અતિશય યશોજ્ઞાન ગાથા હોય છે આ પ્રશસ્તિઓ મોટે ભાગે સુંદર પ્રાસાદિક બાંધાને લખેલી હોય છે અને વર્ણ નેમાં તથા ઉપમાઓમાં બરાબર પ્રાપ્ત દેશી હોય છે કેટલાંક રાજાને વિશે લખવું હશે તો “ કુસયુદ્ધમણિ, સરસ્વતીકર્ણકુડલ, સૈન મર્મ સાગર તરજકર બન્દ્ર, કવિકામકુખા રિપુ-અગ્નિ ” વગેરે શબ્દોથી શણગારશે; રાજાને વિશે લખવું હશે તો “ લક્ષ્મી સમાષ્ટી ધન કાત્રી, રૂપરૂપને રત્નભઠાર, કામદેવની વિજયપતાકા, સપત્નીઓને ભયકર હાથથી જેવી ” વગેરે શબ્દોથી શણગારશે, સાધુના વિશે લખવું હશે તો “ જોમના વ્યરણકમળની ખુદ દેવો પૂજા કરે છે, પોતાની પવિત્રતાથી જગતને પવિત્ર તીર્થધામ બનાવે છે જોમની વાણી કાનને ગોપુષ્પના વીંજણા જેવી સુવાણી લાગે છે, જોમની અજનગામી કીર્તિ અદ્રક્ષિયોમાં બળી બાય છે ” જેવી રીતે શણગારશે.

કેટલીક પ્રશસ્તિઓમાં પવિત્ર આવક કે સાધુઓના અવસાન સંબંધેની, કેટલીકમાં બળી ઉપવાસ કરીને મૃત્યુ પામ્યાના અવસાન સંબંધેની મૃત્યુકથાઓ હોય છે પણ અનેક પ્રશસ્તિઓમાં સાધુનાં અલકારનો બહિષ્કાર કરેલો હોય છે અને અમુક સાધુ કે અમુક સાધ્વી આ ધરાધામ છાદીને સ્વર્ગવાસી થયાં છે એટલી સારી કહીકત આપીને જ સન્તોષ થાય છે.

જોમ મૃત્યુલેખમાં સસારની અનિશ્ચયતા વિશેની સર્વસામાન્ય જાણના ઉપર ભાર રાખીને કાબરચળા કરવામાં આવેલી હોય છે ત્યારે તેની સબ્ધ સરળતા અતિ સુંદર હોય છે અવલોકેલોલામાં સાધુ નન્દીસેનની સમાધિ ઉપર જે મૃત્યુલેખ છે તે આને વિશે સારૂ ઉદાહરણ છે.

“ ઉદ્ધનુષની પેઠે વિજળીની પેઠે અને ખુમસના વાઢગાની પેઠે સૌન્દર્યની અને ધનની તેમજ મોહની અને શક્તિની પ્રાપ્તિ તરલતાવાળી છે કેને જો સ્થિર છે ? માટે ક્રોધતા ઇશ્વરનાર-જગતને વળગી ન રહેવું ” જોમ સાધુઓને કહેતા નન્દીસેન એક કર્મફળે સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થયા.

અધ્યાય ૪.

સિદ્ધાન્તો.

પૂર્વકથન.

જૈનોના વિશાળ માહિત્યને વાચવાથી આપણે જાણ્યું છે તે ઉપરથી તો એમ સમજાય છે કે એ ધર્મ બીજા બધા ધર્મોથી એક વાતે જુદો છે દેખીતી રીતે એણે કશોય મહત્વનો વિકાસ નથી કર્યો. બ્રાહ્મણ ધર્મમાં વેદને અને ઉપનિષદને, કલિયુગના પ્રવર્ત્યથી પુરાણને, અને તંત્રને પ્રભાવે અન્ય શાસ્ત્રોને પોતાનું કલેવર કેવળ ફેરવી નાખવું પડ્યું છે, બૌદ્ધ ધર્મમાં નવાં સૂત્રો જન્મ પામ્યા, આર્ય માર્ગોનો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ થયો અને તે દ્વારા ત્રિપિટિકા મા ગુથાયેલો બુદ્ધનો ઉપદેશ વિસ્તાર અને પરિપૂર્ણતા પામ્યો, પ્રાચીન ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં લખાયેલા પ્રભુશબ્દના અર્થમાં દેવાલયના સમ્પ્રદાયને બળે અને તેણે આપેલા જીવનપ્રણાલીના નિયમને બળે શિષ્યોની અનુકૂળતાને અનુસરી ફેરફાર થતા ગયા, પણ જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તો સર્વકાળે એકના એક જ રહ્યા છે એ ધર્મના નિર્ણિત થયેલા જે સિદ્ધાન્તો આજે જોઈએ છીએ તે મુખ્યત્વે કરીને તો અતિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ જોઈએ છીએ આવી સ્થિતિ કેમ છે એનું કારણ આપણે એ એ ધર્મના સંશોધનમાં મળેલા પડિતોને પણ કંઈ થઈ પડે છે જૈનો પોતે તો એ સ્થિતિને વિષે સ્વાભાવિક રીતે એમ માને છે કે અમારા ધર્મના સિદ્ધાન્તો સનાતન છે, અને તેથી કાળના પરિવર્તન સામે ટકી રહ્યા છે, વળી જેવે નિર્ણિત સ્વરૂપે અમને મળ્યા હતા તેવે જ સ્વરૂપે અમે એમને શુદ્ધભાવે સાચવી રાખ્યા છે, આથી જ એમાં કશો ફેરફાર થયો નથી.

એ શકનો ઉત્તર આપવો એ આપણે માટે તો કંઈ જ છે. એટલું માત્ર કહી શકીએ કે જે કાળે એ ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું

સમઠન યમુ અને જોમનો વિકાસ થયો તે કાળના ૩ મો આપણી
 પાસે છે નહિ, અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જે બન્ધો આપણી
 પાસે છે તેમાં તો સિદ્ધાન્ત નિર્ણિત થઈ ગયેલા છે સ્વેતામ્બર
 અને જિગ્મ્બર બે બંને સમપ્રદાયો ધર્મના મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તોમાં
 કેવળ ભેદભરત જ છે, તે ઉપરથી પણ જોઈશું તો માનવ પડે
 છે જ કે ઇ સનની શરૂઆતમાં બે બે સમપ્રદાય જુદા પડ્યા
 તે પૂર્વથી જ ધર્મનું આધુનિક સ્વરૂપ વિકસિત ગયેલું હોય
 નોંધ્યો. પણ ત્યારપછી જાગળ જઈને ચાકોળી કહે છે કે ભદ્ર-
 બાહુના (ઇ પૂ. ૩૦૦ ના અરસામાં) સમય પછી બહુ ફેરફાર
 થયો નથી, કારણ કે સ્વેતામ્બરો જણાવે છે તે પ્રમાણે જોમણે
 ઘણા બન્ધો રચ્યા છે અને જિગ્મ્બરો પણ જોમના ઉપર અત્યંત
 પૂજ્યભાવ રાખે છે મહાવીરના સિદ્ધાન્તોમાં ભદ્રબાહુને કેવે
 પ્રકારે કેટલો બڑો વિકાસ કર્યો બે કહેવાતું આપણી પાસે
 સાબન નથી અને તેથી જોમ પણ વળતે કહી શકાય કે જો
 ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં મૂળતત્ત્વ ભદ્રબાહુને જે સ્વરૂપે મૂક્યાં છે,
 તે તે જ સ્વરૂપે મહાવીરથી ઉતરી આવ્યાં હતાં. ત્યારે જો ધર્મના
 સિદ્ધાન્તોમાં ફેરફાર કેળીતો કંઈ થયો છે જોમ માનવાતું કંઈ
 ખાસ કારણ નથી અને તેથી, જમાણા ધર્મ ઠેક મહાવીરથી તે જ
 સ્વરૂપે આવ્યો આવે છે જોવી જે તેમની માન્યતા છે તે માન્યતા
 સાચી પણ હોય. વળી જોમ પણ કહેવાય છે કે મહાવીર પોતે
 જો ધર્મ કાઢ્યો નથી પણ જોમની પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ ઉપર થઈ
 ગયેલા પાર્શ્વનાથનો ધર્મ જોમણે સ્વીકારેલો અને તેમાં સમઠને
 અતુલ્કળ પરિવર્તન કરેલાં આ વિષે આપણી પાસે બે કે ત્રણ
 પ્રમાણ નથી, તો પણ સત્ત્વ છે કે વાત સાચી હોય. વળી તે
 ધર્મના સિદ્ધાન્તની ઘટના પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે કારણ
 કે જીવને પુરુષત્વના અણુઓરૂપે કર્મ જમાય છે બે જે જોમના
 ધર્મનું મૂળતત્ત્વ જોના પ્રાચીન સ્વરૂપ ઉપરથી પણ માની શકાય
 છે કે જો ધર્મ ઇ. પૂ. ૮ મા ૬ મા સૈકામાં પણ હશે. આખરે
 ત્યારે જોઈશું સ્વીકારી લઈએ કે જો ધર્મ પોતાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ
 પાછળથી ખાણ્યું કર્યું તો ય જોનાં બીજા ઇ. સ. ૮૦૦ ના

અરસામાં નંખાયાં હતા, પછી એણે ઇ. સ. ની શરૂઆતના અરસામાં સ્પષ્ટ રીતે આજનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ત્યારપછી આજ સુધીનાં લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષના ગાળામાં અનેક વિષયો-પરત્વે વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં એ આવ્યો, વળી નવેસરથી ઘડાયો, પણ એમાં કશો ગભીર ફેરફાર થયો નથી.

આ વિચિત્ર સ્થિતિનું કારણ સિદ્ધાન્તોની ખુદ રચનામાં શોધી શકાય એ વિષે ચાકોળી આમ લખે છે:—“ પ્રાચીન સિદ્ધાન્તની નિશ્ચયતાના કારણે વિષે મારા માન્યામાં એમ આવે છે કે એ સિદ્ધાન્તોના ભાવ અને ભાષાને પછીના કાળના તત્ત્વશાસ્ત્રના ભાવ અને ભાષા સાથે મેળ નહિ હોય અને તેથી પૂર્વ સિદ્ધાન્તો ઉપર ઉત્તર સિદ્ધાન્તોની કશી અસર થયેલી નહિ અમુક પ્રમાણમાં એ સિદ્ધાન્તો દૃઢ થઈ ગયા અને પર-પરાએ એ જ રૂપે દૃઢભાવે ઉતરતા આવ્યા જૈનોની તત્ત્વવિદ્યા મૂળભાષા જેવી છે એ શીખાય ને વપરાય, પણ એનો વિકાસ કરી શકાય નહીં. ”

જૈન ધર્મના આ નિશ્ચય ભાવને કારણે તેનામાં ખીલો એક ગુણ આવ્યો છે બધા મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાં તમે એની એવી સમ્પૂર્ણ છબી આકી શકો કે જે છબી સર્વ રીતે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન જૈનધર્મને મળતી આવે, અને વિવિધ દેશના, કાળના ને વિષયના લેખકો કદાચ જુદે સ્વરૂપે લખે છતાં એ એ છબીની યથાર્થતામાં કશોય ફેર પડે નહિ.

આ ગ્રંથમાં જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોના જે જે પ્રદેશની રૂપરેખા આકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે તે પ્રદેશની માહિતી માટે હોલના પંડિતોના પુસ્તકોમાંથી અવતરણો લીધા છે વળી શ્વેતામ્બરના તેમજ દ્વિગમ્બરના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ગ્રંથોની પણ સહાયતા લીધી છે પણ શ્વેતામ્બરના સાધનો વધારે પ્રમાણમાં પામી શક્યો છું, એટલે સ્વાભાવિક પરિણામે જ આ ગ્રંથમાં શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાય મુખ્ય સ્થાન પામ્યો છે, ન્યા ન્યા દ્વિગમ્બર સમ્પ્રદાય વિષે હું જાણતો હતો, ત્યા ત્યા એને પણ સાથે મારે સ્થાન આપ્યું છે.

મારી રૂપરેખાને માટે સુખ્યત્વે કરીને ઉમાસ્વાતિતુ
તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અને વાકોળીનો જોનો જનુવાદ જે બે મને
બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે. આ જનુવાદને આધારે પસ્-
શ્ચાત્તો ઉપયોગ, જન્યુ ત્યાં સુધી કર્યો છે. 'તત્ત્વજ્ઞાન' અને
'નીતિ' વિષેનાં જે પ્રકરણો આ અધ્યાયમાં લખ્યાં છે તે
Die Lehre vom Karma in der Philosophie der Jainas
(જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત) જે નામે ૧૯૧૪ માં મે
લખેલા નિબંધને આધારે લખ્યાં છે ત્યારપછી તેા જે નિબંધમાં
કેટલાક પ્રકરણોમાં કંઈક સુધારો વધારો કરીને ફરી છપાવ્યા છે;
આ અન્ધમાં જે રૂપરેખા આપી છે તેમાંની કેટલીકની વિગતવત્તર
હકીકતો જે નિબંધમાંથી મળી આવશે.^૧ વિશ્વજ્ઞાન વિષેનું
જે પ્રકરણ છે તે કંઈક જશે Die Kosmogographie der Indes
(ભારતવાસીઓની વિશ્વવિદ્યા) જે નામે છીકુંદે લખેલા અન્ધને
આધારે લખ્યું છે, કંઈક જશે નવી હકીકતો પણ મૂકી છે.
ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્ર વિષેનું પ્રકરણ તેા નવું જ છે
કારણ કે જોનું પૂરું સંશોધન કોઈએ હજી કર્યું નથી; જોને માટે
સુખ્ય આધાર વિનયવિજયના લોકપ્રકાશ અને હેમચન્દ્રના
'ત્રિપરિણિવસાકાવ્યુદ્ધચરિત્ર ઉપર શાસ્ત્રો' છે તેમજ વળી જ્યાં
જ્યાં બીજા અન્ધોના આધાર લીધા છે ત્યાં ત્યાં તે અન્ધના
નામ નોંધ્યાં છે.

૩૬ જ્ઞાનતત્ત્વ

જ્ઞાન સાધન.

જૈનોના માનવા પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનનો એકમાત્ર હેતુ જે જ છે
કે આ જગતમાં આપણું પોતાનું સાચું સ્થાન ક્યાં છે ? જોનું જ્ઞાન
આપણે પામીએ અને તે જાણ જેથી આપણું હિત થાય એમ
હોય તેને પ્રાપ્ત કરવાની અને અહિત થાય એમ હોય તેનો ત્યાગ
કરવાની સ્થિતિમાં આવીએ. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે આપણને
સહાયતા આપનાર સાધનને નાણી જોવું પડે. આપણે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ
અને પરોક્ષ જે બે પ્રકારે પામી શકાય.

જ્ઞાન પાત્ર ઇન્દ્રિયોદ્ધારા અથવા તો એની સહાયતા વિના પણ અન્તરાત્માને પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિદ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે પહેલા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન જગતના સૌ જીવને મળેલું હોય છે, બીજા પ્રકારના જ્ઞાનનું સાધન અમુક દેવોને કે સાધુઓને જ મળેલું હોય છે અને સિદ્ધોને, જેમણે પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય છે તેમને સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન મળેલું હોય છે

પરોક્ષ જ્ઞાન (૧) સ્મૃતિ, સ્મરણ, (૨) પ્રત્યક્ષજ્ઞાન—ફરી સ્મરણમા લાવવું તે, (૩) અનુમાન—પર્યાયની સહાયતાએ કરીને આમ સમજવું તે—પર્વત ઉપર અગ્નિ છે કારણકે ત્યાંથી ધુમાડો નીકળે છે, રસોડાની પેઠે, જ્યાંથી ધુમાડો નીકળે ત્યાં અગ્નિ હોય, પર્વત ઉપરથી પણ ધુમાડો નીકળે છે માટે ત્યાં અગ્નિ છે. (૪) આગમ—પવિત્ર પુરૂષોના તેમજ શાસ્ત્રોના શબ્દ

જેમના આત્મા પ્રાકૃતિક આવરણથી કેવળ મુક્ત છે અને બહારના સાધનની સહાયતા વિના જ સર્વને પ્રત્યક્ષ જાણી શકે છે, તે કેવલી કહેવાય છે, બધી વસ્તુઓનું સંપૂર્ણ અને સાચું જ્ઞાન તો માત્ર કેવલીને જ હોઈ શકે છે બીજા બધા જીવોની જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને તેથી મળતું જ્ઞાન, એ સૌ થોડે અંશે પણ સ્પર્શનાવાળું હોય છે, એટલે એમને સર્વજ્ઞ જે જ્ઞાન આપે તેજ સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું આપણા આ જુગમા તો એવો કોઈ સર્વજ્ઞ થયો નથી, એટલે જગતના ને જીવના કોયડાનો ઉકેલ જાણવાને માટે પાછલા જુગમા થઈ ગયેલા સર્વજ્ઞના શબ્દો શોધવા જોઈએ. એમના શબ્દો જૈનશાસ્ત્રોમા છે અને એ શાસ્ત્રોમા જગતના સૌ પ્રશ્નો ઉપર આપેલા અભિપ્રાય અત્યંત પ્રમાણભૂત મનાય છે આ શાસ્ત્રોને આગમ કહે છે, આ સૃષ્ટિને સરજે છે, પોષે છે, ને નષ્ટ કરે છે એવા કોઈ દેવ કે માણસે આ શાસ્ત્ર રચ્યા નથી, પણ જેમણે આ પૃથ્વી ઉપર આવીને પોતાના જ્ઞાનદ્વારા પોતાના આત્માને આવરનારા અજ્ઞાન-આવરણને છેદી નાખ્યું છે એવા પરિપૂર્ણ પુરૂષોએ આપેલા છે.

જો ધર્મશાસ્ત્રી જ્ઞાનના પ્રમાણુત સાધનરૂપ ગણાય છે કારણ કે તેના રચનાર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પરિપૂર્ણ હતા અને જોમાં હાજેલી હકીકતો સાચી જ છે જોવી સાચીતી હરકેઈ હવને મળી શકે તેમ છે કારણ કે આધ્યાત્મિક વિકાસથી જોવું જ પરિપૂર્ણ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે

પૂર્વ જુગના સર્વજ્ઞોએ આપેલા જ્ઞાનમાંથી અમારા સિદ્ધાન્તો જ મ પામ્યા છે જોમ જોનો માને છે, તેથી જોમના તત્ત્વજ્ઞાનને જોક બીજી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત થઈ છે જોમના શાસ્ત્રમાં જોમાં હજારો જેલુ જોકેલેલુ વાક્ય આથી શુદ્ધ સત્ય જ મનાય છે, જોની સામે શકા થઈ શકે જ નહિ જોવું મનાતું આજુ છે જે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર આપણે ધ્યાન કરવાની તે તો સર્વજ્ઞ પુરુષોના આદર્શો આલેષા વચ્ચેને જોકઠા કરવા, સ્પષ્ટ કરવા કે વર્ણવે તેમાં આજ્ઞા કરવા પુસ્તી જ કરવાની છે

જોન તત્ત્વજ્ઞાનના આ મતને કારણે જો તો માનવું જ પડે કે સર્વજ્ઞ પુરુષો થઈ ગયા છે અને જોમના આ મત ઉપર બ્રાહ્મણ પંડિતોએ પ્રચલ પ્રકાર કર્યા છે જોટલી જ પ્રચલતાએ જોનોએ પોતાના જો મતનું રક્ષણ કરવાના અને તેને હક કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે હવ પોતાને પણ બાણે જો સિદ્ધાન્ત ઉપરથી જોમણે જોવો સિદ્ધાન્ત પણ સાચીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે ભૌતિક આવરણ, વિકાર વિગેરે વિધો દ્વર થઈ આપ કે તસ્ત જ સર્વને બધુવાની આ શકિત પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે અગ્નિને બાળવાનું કશું જ ના હોય તો જો રોને બાળે ? જુગાઈ જ ભવ.

તત્ત્વ શાસ્ત્ર અને ન્યાય શાસ્ત્ર

જપી જાતિજોના તત્ત્વશાસ્ત્રની પેઠે ભાસ્તવાસીજોના તત્ત્વ શાસ્ત્રમાં પણ વસ્તુસ્થિતિના મૂળમાં જોકમેકથી વિશેષી જે તત્ત્વો રહેલાં છે જોક પણ કહે છે કે-પદાર્થ જ આમ તત્ત્વ છે, જોના ઉપર જે દેશકાર થતા જણાય છે તે માત્ર અસત્ય દેખાય છે કારણકે ધારને પદાર્થ માથે તો હેવા દેવા જ નથી સાચી પણ કહે

છે વસ્તુમા જે ગુણ જોઈએ છીએ તે ગુણ જ સત્ય છે, એ ગુણના મૂળમા હોઈ શકે એવો અચળ પદાર્થ તો કોઈ છે જ નહિ, કારણકે જગતમા અચળ કશું નથી, સૌ ચલિત અને તેથી નાશવત છે

આ એમાનો પહેલો મત (જેને આપણે paimanandના મત સાથે સરખાવી શકાય તે) ઉપનિષદનો અને એને આધારે રચાએલા પ્રાચીન મતના ગ્રાહ્ય ગુણ તત્ત્વજ્ઞાનનો, એટલે કે વેદાન્તોનો છે. પ્રખ્યાત ઇન્દોગ્ય ઉપનિષદમા ૬, ૧, ૩, મા આરુણિ પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુ ને નીચેના શબ્દોથી એ વાત એકેવાર સ્પષ્ટ કરી નાખે છે

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृगमयं विज्ञात,

मृदाद्वाचाऽऽहम्भरणं विकारो वायवेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥

હે સૌમ્ય, માટીના એક પિંડથી માટીના બનેલા સર્વે પદાર્થોને જાણી લેવાય છે, જુદાં જુદાં નામ તો માત્ર વાણીના વિકાસ છે, બાકી માટી એજ સાચી વસ્તુ છે.

એ મતથી બરાબર વિરૂદ્ધ મત જુદનો છે (જેને કંઈક સંકેતથી Heraklitaના મત સાથે સરખાવી શકાય). એમને મતે મૂળમા તો કશાની અસ્તિ નથી સૌની માત્ર ભવતિ છે. વસ્તુ નથી પણ માત્ર મૂળતત્ત્વો જ છે, તે માત્ર એક કાળે એકત્ર થાય છે. આ મતનું સ્પષ્ટ ચિત્ર સમ્યુક્ત નિકાય ૫, ૧૦ મા મુકેલા લિક્ષુણ્ણી વજિરા અને માર વચ્ચેના સવાદમા આપ્યું છે એ પવિત્ર સાધ્વીને જુલાવીને ભય પમાડવા માટે માર એને પુછે છે કે પ્રાણીનું મૂળ શું અને એ કયા જગે ? લિક્ષુણ્ણી ખોટ્યા

“ વસ્તુ તું શેને કહે છે ? માર, તું એક બ્રમણમા ભમાયો છે ! એ તો માત્ર ઘાટનો સમૂહ છે, બાકી વસ્તુ તો છે જ નહિ. કારણ કે અમુક ભાગ એકઠા થઈને એક થયા ત્યારે એ ગાડું કહેવાયું, તેમજ પ્રકૃતિના પાત્ર સ્કંધ મળીને શરીરવાળું જીવતું પુતળું થયું તેનો લોહ પ્રાણી શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે

જેન મત વેદાન્ત અને ખૌદ્દ એ બે દર્શનોની વચ્ચેનો માર્ગ લેવા પ્રયત્ન કરે છે, બંને મત અમુક અંશે સાચા છે, પણ એ

બનેએ પોતાના મત અતિ ઘૂર સુધી લાઘી ગયા છે એમ લેખ-
મત માને છે તેથી એણે એ બંનેની વચ્ચેના યોગ્યતાવાદ પ્રસિદ્ધ
કર્યો એ મતે પદાર્થ માત્ર કંઈક જાણે નિત્ય છે, કંઈક જાણે
અનિત્ય છે એમ સ્વીકાર્યું. પણ જે તત્ત્વોનું બનેલું છે તે તત્ત્વો
નિત્ય છે એના રૂપરંગ વગેરે બીજા ગુણો તે ઉપાધિ થાય છે, વળી
આત્મા જ્ઞાન છે આ દૃષ્ટિએ એવા, પદાર્થ સામાન્ય રીતે જે સ્વ
રૂપે દેખાય છે તેથી વિરુદ્ધની જ પરિસ્થિતિમાં હોય છે અને તેથી
જે કંઈ છે તેના ઉપરનાં સૌ આકારો તે સ્થાનિક રીતે જ નિરપેક્ષ
નહીં પણ સાપેક્ષ છે માટે એનું અસ્તિત્વ અમુક અપેક્ષાએ અને
અમુક સીમામાં છે.

જે જે દૃષ્ટિબિંદુથી પદાર્થને એક શકાય એ દૃષ્ટિબિંદુ
અનેક છે એનો એના જ જાણ પાડે છે ને તે દૃષ્ટિને મત કહે છે
વસ્તુના અમુક અણોનો સ્વીકાર કરીએ, પણ બાકીનાનો નિરેધ
ન કરીએ ત્યારે એ વસ્તુ સંખ્યા ને જુદા જુદા અભિપ્રાય
આપીએ તે નય કહેવાય. પહેલા ૪ નય રૂપ સંખ્યા છે, બીજા
૩ શબ્દ સંખ્યા છે.

૧ નૈયમ-મય એ સામાન્ય અને વિશેષ ગુણમાં હોય કયાં
બિનાની રૂબરૂની સ્થિતિ જુએ છે. કેરીમાં એના વિશેષ ધર્મ તો
છે જ પણ સાથે જો માત્રના સામાન્ય ગુણ પણ છે; અને એ
દૃષ્ટિએ કેરીને જુએ છે.

૨ સંપૂર્ણત્વ માત્ર સામાન્ય ગુણ આશેાપીને જ દ્રવ્યને જુએ
છે પણ વિશેષ ગુણનો નિરેધ નથી કરતો.

૩ અપરિવર્તન માત્ર વિશેષ ગુણ આશેાપીને જ દ્રવ્યને જુએ
છે પણ સામાન્ય ગુણનો નિરેધ નથી કરતો.

૪ અઘટકત્વ પદાર્થની અતીત કે અનામત સ્થિતિનો
વિચાર કર્યા વિના વર્તમાનમાં છે તેવો જ જુએ છે.

૫ અવગત પદાર્થનાં અનેક પર્યાયનામોના પાત્રનાં
પરવા કર્યા વિના એક જ અર્થ એનો અવહાર કરે છે (છત્ર,

આત્મા, પ્રાણ એવા ધાત્વર્થ જુદા જુદા થાય છે, છતાં એ એ બધાનો એક સામાન્ય અર્થ વ્યવહાર કરે છે)

૬ સમમિરુદ્ધનય ધાત્વર્થને અનુકૂળ રહી પર્યાય શબ્દોનો જુદો જુદો વ્યવહાર કરે છે

૭ એવમૂતનય અમુક પ્રસંગે પદાર્થનું જે નામ છે તે તેની ક્રિયાને અનુકૂળ છે કે કેમ તે જુએ છે જેમકે શક્તિ એ શબ્દના ધાતુ ઉપરથી શક (ઈદ્ર) એ નામ પડ્યું છે

આમાંના ગમે તે કોઈ નયનો દુર્વ્યવહાર કર્યાથી મિથ્યા સિદ્ધાન્ત ઉપર ઉતરી પડાય. જૈનોને મતે, એમ આ ૭ નયમાંના એક એક નયની એક જ દિશા પકડ્યાને પરિણામે, જુદાં જુદાં મિથ્યા દર્શન* જન્મ પામ્યા છે પણ જૈનધર્મે તો સાતે ય નયને શુદ્ધ ગીતે એકમેક સાથે સમન્વય કરીને તે દ્વારા સત્ય શોધી લીધું ને એક દિશાએથી જોનારની પેઠે મિથ્યામાધી બચી શક્યા

વસ્તુને જુદી જુદી દૃષ્ટિથી જોવી અને તે ઉપરથી જુદા જુદા નિર્ણય ઉપર આવવું, એ પ્રણાલીને સ્યાદ્વાદ કહે છે. એ ન્યાય-પ્રણાલી ખાસ જૈનોની છે અને એ લોક એને એટલું ઉંચું સ્થાન આપે છે કે એને એ પોતાના ધર્મની મુખ્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રણાલી માને છે રચાઈવાદની પછી ૭ લગી આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે

૧ સ્યાદસ્તિ—કંઈક છે, જેમકે એક દૃષ્ટિએ ઘડો છે

૨ સ્યાન્નાસ્તિ—કંઈક નથી, જેમકે બીજી એક દૃષ્ટિએ ઘડો નથી

૩ સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ—કંઈક છે અને નથી, એમ ત્રીજી દૃષ્ટિએ

૪ સ્વાદવક્તવ્ય—એ કહી શકાય એવું નથી ચોથી દૃષ્ટિએ

૫ સ્યાદસ્તિ નાવક્તવ્ય—છે પણ કહી શકાય એવું નથી, પા-

ચમી દૃષ્ટિએ

* ૧ લા નયની એકજ દિશા પકડ્યાને પરિણામે ન્યાય વૈશેષિક, ૨ જા નયને પરિણામે વેદાન્ત, ૩ જા નયને પરિણામે જડવાદ અને ૪ થા નયને પરિણામે બૌદ્ધ દર્શનનો જન્મ થયો

૬ સ્વાસ્થિતિ વાચકમ્—નથી ને કહી શકાય એવું નથી; છઠી દૃષ્ટિએ.

૭ સ્વાસ્થિતિ ન વાસ્તિ વાચકમ્—હા, નથી ને કહી શકાય એવું નથી; સાતમી દૃષ્ટિએ.

ઉપરના બધા સૂત્રને આપણે સ્વાત્ત શબ્દ મૂકેલો છે, એનો અર્થ ' જોમ હોય ' એવો છે અને નિર્ણયનો સબબ કેળાડે છે. જૈનો વળી જણાવે શબ્દનો ઉપયોગ ' કંઈક જાયે ' એવા અર્થમાં કરે છે. એક જ કાળે એકમેકથી વિરુદ્ધ વાતો નિર્ણયો સાચા હોઈ શકે, પણ અનુક્રમ ગુપ્ત નિર્ણય સ્વીકારવાનો છે. જોમ જણાવવું એ સ્વાસ્થિતાનું કામ છે. જોમકે પ્રથમ દૃષ્ટિએ એક માણસ પિતા અને પુત્ર છે એવો નિર્ણય થાય, પછી વધારે ઉંડા ઉત્તરમાં એ અનુક્રમો પિતા છે અને અનુક્રમો પુત્ર છે એવો નિર્ણય થાય. સ્વાસ્થિતાના પ્રયોગથી જૈનો એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે કોઈ પણ વિશ્વાત્મક કે નિરેશ્વાત્મક નિર્ણય એકેવારે ઉત્પન્ન ન હોય, પણ માત્ર અનુક્રમ સ્વીકારવા દૃષ્ટિએ જ સાચો હોય, કારણ કે તેને એક સાથે એક સબબ હોય અને બીજા સાથે બીજો હોય. ૬

સત્ય અને તેનું જ્ઞાન

જૈનમતે વસ્તુજ્ઞાનના સર્વે દર્શનોમાં સત્યનું બીજ હોય છે, પોતાને જે સત્ય લાગે તે વિષે એક પક્ષપાતી અને નિરકુશ પદ્ધતિએ અને પ્રણાલીએ વિચાર કરવાથી અને તેમાં સર્વ પ્રકારના અસત્યો ભેગવી રીધાથી સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન એ પામી શકતાં નથી. પણ એ માને છે કે સાચું જ્ઞાન જૈન ધર્મમાં છે. કારણ કે

૧ જૈનધર્મ સર્વજ્ઞ શુદ્ધો દ્વારા જન્મ પામ્યો છે.

૨ શાસ્ત્રાર્થમાં કહી પરાજય પામ્યો નથી, કારણ કે એ અપરાજય છે.

૩ જ્ઞાનના કોઈ પણ પ્રકારના પ્રમાણુવડે—પછી તે પ્રત્યક્ષ હોય કે પરોક્ષ હોય કે અનુમાન હોય કે ગમે તે હોય, પણ તે વડે જૈન ધર્મ મા કયોય ફેરફાર કરી શકાય નહિ.

૪ જૈન ધર્મ દરેક પદાર્થને તેના સાચા સ્વભાવમાં ઓળખે છે

૫ દેવોથી તે વનસ્પતિ સુધીના સૌ જીવમાં અને અજીવમાં નૈતિક ભાવના પ્રેરે છે ને સૌનું હિત કરે છે

૬ જૈન ધર્મ એટલો બળવાન છે કે સર્વ અસત્યોનો નાશ કરી શકે.

આ એના ગુણને લીધે જૈન ધર્મ એકલામાં જ એ શક્તિ છે કે જગતનો અને જીવનનો કોયડો સન્તોષજનક રીતે ઉઠેલી શકે અને ભૂલેલા જીવને એના લખચોરાશીના ફેરામાંથી મોક્ષ અપાવી શકે એ ઉત્તમ જ્ઞાનનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અધ્યયન કરવાથી અને અસુક ધાર્મિક વિધિઓનું દૃઢતાપૂર્વક પાલન કરવાથી અતે નિરત્ન પામી શકાય છે, સ સારમાં ઉત્પન્ન થયેલા રત્નોમાં એ સર્વોત્તમ છે સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ ચારિત્ર

પડિતો જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરવા જે પ્રણાલીએ ઉપદેશ આપે છે તે પ્રસંગે પ્રસંગે બુદ્ધી બુદ્ધી હોય છે પડિતોની શક્તિ ઉપર તે તેનો ઘણો આધાર છે તેમજ શ્રોતા વક્તા બંનેની સ્થિતિ ઉપર પણ આધાર છે સાધુ જ્યારે નગરની શેરીઓમાં કે ઉપાશ્રયમાં, બહુ તત્ત્વજ્ઞાન નહિ પામેલા એવા શ્રાવકોને ઉપદેશ આપે છે ત્યારે લૌકિક પ્રણાલીએ બોલે છે અને બને ત્યાં સુધી કથાઓથી અને વાર્તાઓથી પોતાનો ઉપદેશભાવ સમજાવવાના પ્રયત્ન કરે છે, પણ જ્યારે ન્યાય અને તર્કની શાખાઓમાં પ્રવીણ એ સાધુને ભારતપ્રિય શાસ્ત્રાર્થમાં જૈનધર્મનું સાચું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા કે પોતાનું તત્ત્વદર્શન સ્થાપિત કરવા અને સામાના દર્શન વિરુદ્ધ પોતાનો બચાવ કરવા જવાનું હોય છે, ત્યારે શાસ્ત્રના પોતાના સૌ આયુધ સજીને જાય છે આ સવાહપ્રણાલીને અનુસરીને જૈન-ધર્મનું જ્ઞાન પ્રચારવા સાહિત્ય પણ ઘણું લખાયું છે અને તે પણ અનેક પ્રકારે પ્રસિદ્ધ થાય છે લૌકપ્રિય ચોપાનિયાથી માંડીને તે ગભીર ગ્રન્થો સુધા પ્રસિદ્ધ થાય છે એ પુસ્તકો કદમાં અને પ્રતિપાદન કરવાના વિષયમાં અનેક રીતે લિખ્ત હોવા છતાં એમાંના જે પુસ્તકો સમગ્ર જૈનધર્મની ચર્ચા કરે છે તે તે એક જ પ્રણા-

લીએ કરે છે. પ્રારભમાં મૂળતત્ત્વની વાતો કરે છે. પછી જોના
ભાગવિભાગ પાછી દે છે. પછી સમન્વવચાને માટે પ્રસંગને અનુ
કૂળ થોડે કે વધારે અગ્રે સળધ સળધારી કોઈ વસ્તુનું દષ્ટાન્ત
આપે છે. એટલું સમન્વવીને વળી પાછા વિષયની એકેએક શાખા
માં આગળ લઈ જાય છે અને અમુક વ્યવસ્થિત દષ્ટિબિંદુએ
લઈને વિષયને જણાવર સમન્વવે છે. એવાં આર દષ્ટિબિન્દુ આ
પ્રમાણે છે. નામ સ્થાપના રમ્મ અને માત્ર એવને એ દષ્ટિબિન્દુએ
આમ એક શકાય. નામગોષ એટલે જેનું નામ એવ પદ્યુ હોય
તે. સ્થાપનાગોષ એટલે એવરૂપે જે ચિત્રાય છે તે, રમ્મગોષ
એટલે એવ થોતે જે છે તે તેના ઉપરના બીજા સુબોને જાહ
કરવા શુદ્ધ સ્વરૂપે રહે તે, અને માત્રગોષ એટલે જે તે કાળે જે
તે સ્વરૂપે એવ છે તે. વળી દષ્ટિના બીજા ૬ બિન્દુ છે. જાવના,
સળધ ઉત્પત્તિકારણ, દેશ, કાળ ને વિભાગ. ચાકોળી આ સળધમા
કહે છે કે-આ એક પ્રાચીન (પાલ) વાહનો (પાલ) વાહનો (પાલ)
વાહનો (પાલ) વાહનો (પાલ) વાહનો વાહનો આવે છે. જેમકે (એ
દષ્ટિબિન્દુએ) આમ પૂછી શકાય. સાચો જમ કયો? કયાં
જાય છે? કયાથી આવે છે? કયા દેશનો છે? કવરો મોટો છે?
કયો જાતિનો છે?" વળી પાછા આ ૮ દષ્ટિબિન્દુએ વધુ જે
સૌને જાહેર મૂકાય છે એ કે આ ૮ કોઈ પણ પ્રકારે પાછલામાં
સમાઈ તો જાય છે; અસ્તિત્વ, સખ્યા, સ્થાન, મહત્વ આમુષ,
વિભાગ સ્થિતિ, મહત્વ કે લગત.

નીન દર્શન સમજાવવાને જે પ્રણાલી સ્વીકારવામાં આવેલી
 છે તે ભાસ્તવર્ષના વાચકને તો અનુકૂળ લાગશે, પણ ભાસ્તવની
 વિચારપ્રણાલીને નહિ ગ્રાહેલા યુરોપિયનને તે બહુ જ ભારે પડે
 છે. જોનથર્મના આજે જોનેક ગ્રન્થો છે તે સાંભળે આશંકા આવ
 વાનો આ ગ્રન્થમાં પ્રચલ કર્યો છે પણ તેમ કરતા ભાસ્તવપ્રણ
 લીનો દાસભાવે સ્વીકાર નથી કરી લીધો, યુરોપીયન વાચકને
 ઉપયોગી થઈ પડે તેના અવકાશમાં જોને મૂકવાનો પ્રચલ કર્યો છે
 નીન દર્શનની સાથે સખત સખતા સિદ્ધાન્તોને અનુકૂળ મૂકવા
 અને તેમને સમજાવવા પછી તેના વિભાગ દેખાડવા અને પછી

એ બધાને સંબધમા ગોઠવવા, આથી શુષ્કતા કંઈક ચોાછી થશે. કારણકે અહીં માત્ર જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોનાં સ્વરૂપો જ નથી આપ્યા, પણ એ સિદ્ધાન્તોનો આત્મા જ મુખ્યત્વે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, સસારનાં અને સ્વર્ગના સ્વરૂપો આળેખવા, તેના ભાગવિભાગ પાડવા અને તેનો સબધ દેખાડવા જે ધર્મપ્રણાલીએ પ્રયત્ન કર્યા છે એ ધર્મપ્રણાલીનો આત્મા ઓળખાવવામાટે પ્રયત્ન કર્યો છે

તત્ત્વજ્ઞાન.

ધર્મનિત્ય.

જૈનધર્મના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પદાર્થમાત્રનો તત્ત્વોમા સમાવેશ થઈ જાય છે, ૧ જીવ, ૨ અજીવ, ૩ આત્મ, ૪ વન્ધ ૫ સ્વર ૬ નિર્જરા અને ૭ મોક્ષ આ અનુક્રમે તત્ત્વોની ગણના દ્વિગમ્યરો કરે છે, શ્વેતામ્બરો ૮ તત્ત્વો માને છે તે પુણ્યને તથા પાપને ૩ જે તથા ૪ જે સ્થાને મૂકે છે દ્વિગમ્યરો આ બે તત્ત્વોને વિશિષ્ટ તત્ત્વો માનતા નથી, પણ માને છે કે પછીના તત્ત્વોમા એમનો સમાવેશ થઈ જાય છે

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આળેખવાનો જે પ્રયત્ન અહીં કરવામા આવ્યો છે તેમા આ નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ પણ આળેખાશે પણ નજર નાખી જવાને હેતુએ અને દરેક તત્ત્વનું ઝાણું દર્શન કરી લેવાને હેતુએ અહીં એના વિષે કંઈક સંક્ષેપમા જોઈ લઈએ સાથે સાથે ઘણાખરા જૈન ગ્રન્થોના સ્વરૂપ અને વિષય ઉપર પણ નજર નાખી લેવાશે

જગતમા નિત્ય અથવા અવિનાશી તત્ત્વો બે પ્રકારના છે ૧ જીવ અનંત છે, ચેતન છે, અને એને સંવેદન છે, ૨ અજીવ એમા આકાશ, ધર્મ, અધર્મ (ગતિ અને સ્થિતિના સાધન), કાળ અને પુણ્ય એ પાંચનો સમાવેશ થાય છે

પુરુષલના કાર્યને પરિણામે જીવ પોતાની સ્વાભાવિક પૂર્ણતા
પ્રાપ્ત કરે છે અને નવા તથા પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવથી જુદા પ્રજ્ઞ-
સ્ના જાવને પામે છે; વિવિધ કારણોને પ્રતાપે એ આસનમાં તથા
જે અને બાંધમાં પડે છે

પુરુષલના કાર્યને લીધે જે પ્રાણી અને પુનર્જન બધા
જે તેને અમુક શુભ કાર્યોથી શક્તિ શક્ય છે; નવાં કર્મબંધન
ન બાંધવા તેને સ્વર કહે છે અને જુનાના નાશ કરવા જેને
નિર્જરા કહે છે જીવ જ્યારે સર્વ કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે
ત્યારે ભૌતિક સર્વ પ્રજાસોનો જે અતિમ હેતુ-મોક્ષ તે પમાય છે

દ્રવ્ય

દ્રવ્ય એ નિદ્રા પદાર્થો છે જેનામાં અમુક અવિકારી શુદ્ધો
છે જેના વિવિધ પ્રકારના પર્ણ વિકાસ પામે છે દ્રવ્યોના બે પ્રકાર
છે ૧ જીવ અને ૨ જગત

જીવ અનાદિ અનન્ત જ્ઞાતા, કર્તા અને લોકતા છે; અનન્ત
છે જીવ એકમેકથી પુષ્કળ છે સ્વતંત્ર છે પણ બીજા જીવોની
અને દ્રવ્યોની સાથે સબંધમાં છે પ્રકૃતિથી પ્રત્યેક જીવ પરિપૂર્ણ
જ્ઞાનવાળો પરિપૂર્ણ કર્મવાળો, પરિપૂર્ણ નીતિવાળો છે એની શક્તિ
અપરિમિત છે એ સદા શુદ્ધ છે અચરીર છે એની ગતિ ઉર્ધ્વ-
ઉપરની દિશાએ સીધી છે

જીવના આ સ્વાભાવિક શુદ્ધો, બીજા બધી ઉપાધિઓથી એ
મુક્ત હોય છે ત્યારે જ પ્રકટ થાય છે પણ એ અનન્ત જીવોમાંથી
માત્ર થોડા જ આમ ઉપાધિમુક્ત થયેલા હોય છે બધાજણ
જીવ તો પોતાના સ્વાભાવિક શુદ્ધોનો વિકાસ કરી શકતા નથી,
કારણકે એ સૌ બીજા અને જુદા એક તત્ત્વની ઉપાધિએ ઘેરા
મેલા હોય છે આ તત્ત્વ તે અજીવ છે

અજીવ

જીવ ઉપરાંત બીજા પાંચ દ્રવ્ય છે અને તે પણ જીવની પેઠે

નિત્ય અને અવિનાશી છે, એમા ચેતન નથી એટલો જ માત્ર ફેર
જીવ અને એમની વચ્ચે છે આ દ્રવ્યો તે આકાશ, ધર્મ, અધર્મ,
કાળ અને પુદ્ગલ છે.

૧ આકાશ.

આકાશમા સૌ પદાર્થોની સ્થિતિ છે, પણ ખીજા કોઈ પદાર્થમા આકાશની સ્થિતિ નથી સૌને સ્થાન આપવું એ એનો ખાસ ગુણ છે ખીજા બધા દ્રવ્યો અને આકાશ વચ્ચે ભેદ એ છે કે એ લોકમા જ નહિ, પણ લોકની ચે પાર, અલોકમા પણ પ્રવર્તે છે. લોકાકાશના અસખ્ય પ્રદેશો છે

૨ ધર્મ, ૩ અધર્મ.

ધર્મ અને અધર્મ બંને એક પ્રકારે ઇથર (Ether) છે. એ ગતિના અને સ્થિતિના સહાયક છે. એનો અર્થ એવો છે કે ગતિને કે સ્થિતિને એ પ્રત્યક્ષ સહાય આપતા નથી, પણ એમના વિના ગતિ કે સ્થિતિ હોઈ શકતી નથી ધર્મને પાણીની સાથે સરખાવી શકાય, અને તે પાણી માછલીને તરવાની સહાયતા આપે છે, અધર્મને પૃથ્વી સાથે સરખાવી શકાય, એની સહાયતાથી જ પ્રવાસી આરામ લઈ શકે છે એ બે તત્ત્વો સમસ્ત લોકાકાશમા છે અને તેમા અસખ્ય પ્રદેશો છે

ધર્મ અને અધર્મ એ બે દ્રવ્યનો સ્વીકાર તે જૈનધર્મની વિશિષ્ટતા છે આ બે શબ્દોનો જે અર્થ જૈનદર્શનમા થાય છે તે સંસ્કૃત ભાષામા નથી થતો અને તેથી શરૂઆતના જે સંશોધકોએ જૈનદર્શન વિષે અભ્યાસ કરવા માણ્યો, તે એનો આ વિશિષ્ટ અર્થ સમજ્યા નહીં, તેથી એનો મૂળ અર્થ કરવા લાગ્યા ને ભૂલમા પડ્યા એનો સાચો અર્થ પ્રથમ એચ એચ વિલ્સને દેખાડ્યો અને ત્યારપછી જૈનોએ આ બે તત્ત્વ શા કારણથી માન્યા છે તેનું કારણ યાકોબીએ દેખાડ્યું.

૪ કાળ

બીજા દ્રવ્યોમાં ફેરફાર કરવો એ કામ કાળનું છે એ નવાને જુનું અને જુનાને નવું કરે છે કુશાર પોતાના ચાક ઉપર માટીને પિઠ મૂકે છે તેને જનાવતો નથી, છતાં પોતાની ઢાંચરીશો તેને ઝતિ આપે છે તેવી જ રીતે કાળ પણ પોતાની હયાતિથી બીજા વસ્તુઓમાં ફેરફાર થઈ શકે એને માટેની ભેજવાઈ આપે છે તત્ત્વરૂપનના ઝબીર વિચાર પ્રમાણે તો કાળ જન્યાદિ જનન્ત, અચ્છેદ્ય અખંડ પ્રવાહ છે, પણ એને સમજી શકાય એટલા માટે એમા અસંખ્ય સમય માન્યા છે એમના એક સમય વર્ત માનકાળનો અને બાકીના ઝમે તો જૂતકાળના કે ઝમે તો ભવિષ્યકાળના છે બીજા બધાં દ્રવ્યોની જેમ કાળમાં પ્રદેશ હોતો નથી તેથી કેટલાક જૈનદર્શની એને દ્રવ્યની ગણનામાં લેતા નથી બીજા એને દ્રવ્ય માને છે અને કહે છે કે એના અસંખ્ય પરમાણુ એકમેક ઉપર એકબાઈ બાય છે અને એકમેક સાથે મળી ઝડા વિના એકમેક સાથે આકાશમાં રહી શકે છે એમ તેમ પણ એ અસ્તિત્વ નથી, કારણકે જીવ અને બીજા ચાર બીજા તત્ત્વોની પેઠે એનામાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે જનત પ્રદેશ નથી.

જૈનોની કાળગણના વિશિષ્ટ પ્રકારની છે નાનામાં નાનો કાળ વિશ્વાજ તે સમય પરમાણુ પોતાની આસપાસ એક પ્રક્રિયા કરી રહે એટલા કાળને સમય કહે છે, અસંખ્ય સમય મળીને એક અવધિન થાય છે ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવધિન મળીને એક મુહુર, ૩ મુહુર્ત મળીને એક અહોરાત્ર, ૧૫ અહોરાત્ર મળીને એક વસ, ૨ વસ મળીને એક માસ ૨ માસ મળીને એક અર્ધ, ૩ અર્ધ મળીને એક વ્રવન, ૨ અવન મળીને એક વંશવર, ૮૪૦ ૦૦ સવત્સર મળીને એક પુણ્ય ૮૪૦૦૦ પૂર્વાર્ધ મળીને એક વર્ષ (૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦ ૦૦૦ સવત્સર) થાય છે અને એમ કાળ ગણના થોડી ને થોડી થતી બાય છે ને ઉપર ૧૬૪ અંકકા જેવડી થોડી થાય છે ત્યારપછી કાળગણના થોડાસ આકટે નહિ, પણ માત્ર ઉપમાએ કરવામાં આવે છે એક ભેજન પહેળે, એક ભેજન લાગે

અને એક જોજન ઉંડો કુવો એક અઠવાડિયા સુધીમાં ઉગે એવડા વાળના કકટાથી ભર્યો હોય, તેમાથી એક એક કકડાને સો સો વર્ષે કાઢતા આખો કુવો ખાલી થતાં જેટલો કાળ લાગે એટલા કાળને વાદર શ્રદ્ધા પલ્લોપમ કહે છે સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્લોપમ તેથી અસ્ર ખચગુણ વર્ષોનું થાય છે તેવા ૧૦ કોટિકોટિ (૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦) પલ્લોપમ મળીને એક માગરોપમ, ૧૦ કોટિકોટિ સાગરોપમ મળીને એક રત્તસર્પિણી અથવા એટલા જ સાગરોપમની શ્રવસર્પિણી થાય છે આવી અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી અનુક્રમે એક પછી એક આવીને પુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે

૫ પુદ્ગલ.

સખ્ય, અસખ્ય અથવા અનંત સૂક્ષ્મ, અલક્ષ્ય અને અઅલક્ષ્ય પરમાણુ મળીને પુદ્ગલ રચાયે છે બીજા બધા દ્રવ્યો નિરાકાર હોય છે. પ્રત્યેક પરમાણુમા અમુક એક ગધ, અમુક એક રસ, અમુક એક વર્ણ અને અમુક બે સ્પર્શગુણ હોય છે

પરમાણુનો ગધ સારો કે ખોટો એમ બે પ્રકારનો હોય છે, રસ ખાટો, કષાયેલો, તિક્ત, કટુ અને મીઠો (ખારો એ મીઠાનો એક પ્રકાર જ મનાય છે) વર્ણ કાળો, લીલો, રાતો, પીળો અને સફેદ, સ્પર્શ ભારે, હલકો, નરમ, કઠણ, ઠંડો, ગરમ, લીલો કે સુકો હોય છે

પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશને રોકે છે, પણ અનેક સાથે મળીને જ્યારે એ રચાયે છે બધાય છે, ત્યારે સખ્યાત કે અસખ્યાત પ્રદેશ પણ રોકે છે સ્થૂલરૂપ ધારણ કરેલો પુદ્ગલ રચાયેલો પણ હોય છે, તેથી અનંત પરમાણુઓનો રચાયેલો એક આકાશ-પ્રદેશમા સમાઈ જાય છે

પરમાણુઓના યોગથી સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ પ્રકારનો રચાયે છે ઘટનાને અનુસાર રચના છ પ્રકાર છે —

૧ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ, અને તેથી અલક્ષ્ય, જેમકે—પરમાણુ

૨ સ્વચ્છ અને તેથી જો પણ અદૃશ્ય, જેમકે-કર્મ-સ્થિતિ.

૩ સ્વચ્છસ્વચ્છ જે બધા લીધેલો દ્રવ્યોનો બંધ, રસ, શબ્દ કે સ્પર્શ પામી શકાય, છતાં એ અદૃશ્ય હોય તે.

૪ સ્વચ્છસ્વચ્છ જેમકે-સૂર્યપ્રકાશ, અન્યકાર છાયા અને જે દ્રવ્યોને બેઠું સકાય, પણ સ્પર્શી શકાય નહિ તે.

૫ સ્વચ્છ, જેમકે-ધી, પાણી, તેલ જેવા પ્રવાહી દ્રવ્યો, જેને જોઈવાર જુદા પાટલા પછી પણ પોતાની એવે જોઈતાં થઈ શકે.

૬ સ્વચ્છસ્વચ્છ જેમકે-પત્થર ખાતુ જેવા દ્રવ્યો, જે તટસ્થની સહાયતા વિના ફરી મળી શકતા નથી.

સ્થિતિને અત્યુક્ત પ્રકારના આકાર હોય છે, જે આકાર કેટલાક જોવા હોય છે કે જેને સ્પષ્ટતાએ વર્ણવી શકાય (જેમકે-જાળ, ત્રિકોણ, ચોરસ) અથવા તે કેટલાક જોવા હોય છે કે જેને સ્પષ્ટતાએ વર્ણવી શકાય નહિ (જેમકે-વાદળોનો આકાર).

સ્થિતિની અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટ સ્થિતિઓ થઈ છે જેમકે-કણ પ્રકાશકિરણ (જે સૂર્યમાંથી નીકળે છે) અને શીતળ પ્રકાશકિરણ (જે અન્નમાંથી, જલમાંથી, અગ્નિમાંથી નીકળે છે) અન્યકાર છાયા અને શબ્દ. અન્યકાર જો માત્ર પ્રકાશનો અભાવ નથી પણ પુરુષના સ્વરૂપ મળાય છે^{૧૧} પદાર્થની છાયા અને તેણે (કર્મણ પાણી વગેરેમાં) પ્રતિબિંબ પણ પૌરુષલિક છે અને તે સૂક્ષ્મ સ્થિતિના બનેલાં પદાર્થમાંથી નીકળે છે.

ભારતના બીજા વસ્તુચર્ચાન શબ્દને આકાશનો સુષુ માને છે કૈની તેમ નહિ માનતાં જોને સૂક્ષ્મ પુરુષ સ્વરૂપ માને છે પરમાત્માના સ્વરૂપ જોઈએ સાથે ઘસાયાથી જો ઉત્પન્ન થાય છે શબ્દના જે પ્રકાર પાટલા છે ભાષાદ્વયે બંધીત કરી શકાય છે તે શબ્દ અને જોમ બંધીત કરી શકાતો નથી તે શબ્દ. પહેલા પ્રકારના વળી બે બેડ છે અક્ષરવડે સ્પષ્ટ કરી શકાય છે તે શબ્દ અને જોમ નથી સ્પષ્ટ કરી શકાતો તે શબ્દ. આ ઉપરના પ્રકારનો શબ્દ કૌનિય, ત્રીનિય અને અત્રિનિય હોયો તેમજ કેવલીનો હોય છે.

ભાષારૂપે બોલી નથી શકાતો તે શબ્દ માણસ વાદ્યોની (એના ૪ પ્રકાર પાડ્યા છે) સહાયતાએ કરે છે, અથવા ખીણ રીતે (જેમકે- પાદળાની ગર્જના) થાય છે ૧૨

ખીજા અણુવ દ્રવ્યોથી બુદ્ધિ જ પ્રકારની ખાસ વિશિષ્ટતા પુદ્ગલમા રહેલી છે એ જીવની સાથે સંયોજાય છે અને એમ કરીને તેના સ્વરૂપમા ફેરફાર કરી શકે છે જીવ સાથે સંયોજાયેલો પુદ્ગલ સ્કંધ કર્મસ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. જૈનધર્મના એ મહત્ત્વના મિદ્ધાન્ત વિષે વિગતવાર ચર્ચા નીચે કરેલી છે

કર્મ.

ગદ્યા ભારતવાસીઓની પેઠે જૈનોને પણ કર્મના-પાપપુણ્યના ફળને આપનાર કર્મના સિદ્ધાન્ત ઉપર શ્રદ્ધા છે એક સુભાષિત છે કે -

પ્રારબ્ધભૂમિમા સારા અથવા નરસા ખીજ જે વાવે છે,
તે પરિપકવ થતા પાછા સારા નરસા ફળ લાવે છે ૧૩

માણસે વાળ્યુ તેવું લણવું પડે, એ સિદ્ધાન્ત ખીજા ધર્મોને અજાણ્યો નથી, પણ ભારતવર્ષમા એ સિદ્ધાન્ત સાથે પુનર્જન્મની સ્કલના બહુ પ્રાચીન કાળથી થઈ છે પ્રત્યેક આચાર, પ્રત્યેક ઉચ્ચાર, પ્રત્યેક વિચાર તેના કર્તાના સચિત સ્વરૂપ ઉપર અસર કરે છે પુણ્યપાપનાં ફળ માણસથી વર્તમાન જીવનમા પૂરેપૂરા લોગવી લેવાતા નથી, તેથી તે ફળ મૃત્યુની પેલી પાર સુધી પણ પહોંચે છે તેથી નવા લવનું કારણ બને છે અને અમુક યોનિમા અમુક કાળ માટે તે જીવે અવતરવું પડે છે. દરેક જન્મના કરેલા કર્મ પૂરાં થવા જોઈએ, અને તેથી આ લવમા પૂરા ન લોગવાય તે નવા જન્મમા લોગવવા જોઈએ, માટે મૃત્યુ પછી નવે સ્વરૂપે જન્મ લેવો પડે છે, પણ દરેક લવ આગલા લાવના કર્મનું પરિણામ છે તેથી આગલો લવ થઈ ગયો હોવો જોઈએ એથી એવું પ્રતિપાદિત થાય છે કે પ્રત્યેક લવ તે અનાદિ અને (તે જ ન્યાયે) અનન્ત લવમાળાની આગલા અને પાછલા લવ વચ્ચેની કડી છે આ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરવાથી સર્વે જીવોની શારીરિક અને આત્મિક

દશાઓમાં રહેલી વિચિત્ર વિવિધતાઓ, તેમના દુષ્કર્મો અને તેમના સચિત્ર એ સૌ તેમના પૂર્વભવમાં કરેલા કર્મોને આધારે છે, એમ ભારતવાસીઓ માની શકે છે; અને વળી એ જ મદદાને જળે નીતિમય દુષ્કર્મો આજવાનો હેતુ એને સ્વયં સમજાય છે તથા કર્મોના ત્યાગ કરવાની અને એમ કરીને પુનર્જન્મ અવસાનરમાથી મુક્ત થવાની યાગ કરી શકે છે.

ભારતવાસીઓના જુદાં જુદાં તત્ત્વદશનમાં કર્મના મિદાન વિશે જુદા જુદા મત છે. યજુર્વેદ દિદુઓને મતે કર્મ એ અઔદિક અદૃશ્ય શક્તિ છે એક ભવમાલો બીજા ભવમાં ભય ॥ ત્યારે આ શક્તિ આત્માને વગરેલા મુક્ત દેહરૂપે અવિકારી માત્ત્વિક થ રૂપે ભય ને પણ મવ પ્રાકૃતિક તત્ત્વથી અસ્પૃશ્ય રહેલા આત્માને એ ઘાટની નથી. એના કર્મોને મર્યાદા સ્વતંત્ર તત્ત્વ માન છે અમને મતે એ ગુણ છે અને દુષ્કર્મો જાણેલા સૂક્ષ્મ પુણ્યોનું સ્વરૂપ છે એવું પશ્ચિમ ને જમ કહે માન્ય ભૈલધનો ગેળી છે ત્યારે તે ગેળી માના પે મા જાનિ વિશા કરે તેમ આ સૂક્ષ્મ કર્મ-પુણ્ય પણ દુષ્કર્મ તત્ત્વ અનેક પ્રકારના વિશા કરે ને.

દુષ્કર્મ અને કર્મોના મળે અનુદિ અને વાતુશિલિન આ ભૈલિક નિયમે અનુદિ છે. દુષ્કર્મ કેવલ કરવા મેં કે ગુણ જ તેજ આશાપ્રદેશમાં રહેતા કર્મ પુણ્ય એવું વદને ને અને તત્ત્વ ને તા શરોનું પુણ્ય સ્વરૂપ છે. આમ આ દુષ્કર્મો માલ ને દુષ્કર્મો જામ વળી અને પુણ્ય તેમ જામ મળી જાવ ત એમ દુષ્કર્મો આ તત્ત્વ મળી જાવ ને આથી દુષ્કર્મો માલ મે વિશા થ જાવ છે અનુ જાન તથા શક્તિ શિલિન થઈ જાવ ને અનુ જાવ ગુણિયો ભવન થઈ ને અનુ જાવ શુદ્ધ સ્વરૂપથી રેવડ જુદા પ્રકારના શુદ્ધ અનુદિ થઈ જાવ ને.

જાનવ આ મને વળીને માલ જ વિશા કરે છે તા ને વિશા વિશા એવડાન માલ ને ભય વિશાને આ થ થ મા ને જાવ ને અનુ જાવ શુદ્ધ સ્વરૂપથી રેવડ જુદા પ્રકારના શુદ્ધ અનુદિ થઈ જાવ ને.

કારણે કર્મના વિષયમાં પણ જૈનદર્શન ખુબ ઉઠાં ઉતર્યા છે. એમને મતે કર્મની ૮ મૂલપ્રકૃતિ અને તેમાં ચે વળી ૧૪૮ ઉત્તરપ્રકૃતિ છે. આ વિષય એટલો મહત્ત્વનો છે કે એ બધી પ્રકૃતિને અહીં ક્રમવાર ગણાવી જવી જોઈશે. એમાની ઘણી હકીકતો વિષે વિગતવાર વર્ણન પછીથી આવશે, એટલે અહીં બહુ આપવાની જરૂર નથી, અહીં તો ટુકામાં ગણાવી જઈને જ સન્તોષ પકડીશ અને યોગ્ય સ્થળે વધારે વિગત આપતો જઈશ. વળી કર્મગ્રન્થોમાં ઉત્તરપ્રકૃતિનો જે ક્રમ આપેલો છે તે સરળતાને ખાતર શિથિલ કરીને ઉપર ઉપરથી એના માત્ર નામ મે ગણાવી નાખ્યા છે.

કર્મની મૂળપ્રકૃતિ નીચે પ્રમાણે ૮ છે —

- ૧ જ્ઞાનાવરણકર્મ, જ્ઞાનને આવરણ દેનારા-રૂઢનારા કર્મ
- ૨ દર્શનાવરણકર્મ, દર્શનને આવરણ દેનારા-રૂઢનારા કર્મ
- ૩ વેદનીયકર્મ, સુખદુખનો અનુભવ કરાવનાર કર્મ
- ૪ મોહનીયકર્મ, શ્રદ્ધાનો ને ચારિત્રનો નાશ કરનારા કર્મ
- ૫ ધ્વાયુક્કર્મ, આયુષ્યનું પ્રમાણ આપનારા કર્મ
- ૬ નામકર્મ, જીવને જીવી જીવી યોગિ વિગેરે આપનાર કર્મ
- ૭ ગોત્રકર્મ, ઉચ્ચ નીચા ગોત્રમાં જન્મ આપનાર કર્મ
- ૮ અન્તરાયકર્મ, દાન, દાલ અને ભોગોપભોગ તથા વીર્ય સામે અન્તરાય મૂકનાર કર્મ

આ આઠ પ્રકારના કર્મોને ઉપમા આપીને આમ સમજાવી શકાય — ૧ લા પ્રકારના કર્મ, ચક્ષુની દૃષ્ટિને રૂઢનારા વસ્ત્ર જેવા છે, ૨ જા પ્રકારના, રાજના દર્શનને રોકનારા દ્વારપાળ જેવા છે, ૩ જા પ્રકારના, મધ ચોપડેલી તલવારનું તીક્ષ્ણ પાનું માણસ મોમાં ઘાલે ત્યારે મળતા સુખ ને દુખ જેવા છે, ૪ થા પ્રકારના, માણસે પોતે ગાળેલો દારૂ જ્યારે એ પીએ ત્યારે તેને સારૂ નરસુ પારખવાનું લાન ભૂલાવે એના જેવા છે, ૫ મા પ્રકારના, માણસને ઈચ્છા

પ્રમાણે જતા શાસ્ત્રી રાજનારી સાક્ષી જેવા છે, ૬ કુ પ્રકરણ, પોતાની સામેના ચિત્રમાના માણસોને જુદે જુદે રંગે ચીતરનાર ચિત્રકાર જેવાં છે, ૭ મા પ્રકારના, સારા નરસા પ્રકાશ બહાર કાઢનાર જેવાં છે, ૮ મા પ્રકારનાં, બહારમાથી ધન વાપરતા અન્ધકાવનાર ધનરક્ષક જેવાં છે ૧૪

કેવે આ ૮ પ્રકારના કર્મ વિશે સંક્ષેપમાં વર્ણન આપુ, અને વળી જોમના લેહ (ઉત્તરપ્રકૃતિ) પણ આપુ

૧ જ્ઞાનવરણકર્મ—જીવને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જે જ્ઞાન હોય એ જ્ઞાન ઉપર આવરણ મૂકે છે, એટલે કે પદાર્થના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામતાં જોને અટકાવે છે જ્ઞાનના પાથ લેક છે તેને અનુસરતા પાંચ લેક આ કર્મમાં પણ છે -

૨ ક્ષયનાવરણકર્મ—જીવને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જોવાની જે શક્તિ હોય એના ઉપર આવરણ મૂકે છે એટલે કે પદાર્થને જોના સાચા સ્વરૂપમાં, વિશ્વાસે કે સમસ્તે જોતાં જોને અટકાવે છે ક્ષયનાના ચાર લેક છે તેને અનુસરતા ચાર લેક ક્ષયનાવરણ કર્મના પણ છે કેટલાક માનસિક કર્મ જેવાં છે કે જેમાં ઇન્દ્રિયો નિષ્કર્મ રહે છે અને તેથી તે કર્મ બાળી ચકાવા નથી જોવા કર્મના પાંચ લેક છે ત્રિશ કર્મ લગુ લન્દ્રાના, વિશ્વનિશ કર્મ ગ્રાહ લન્દ્રાના, પ્રવણ કર્મ ગ્રાહ નિદ્રાના, પ્રવણપ્રવણ કર્મ પ્રગ્રાહ નિદ્રાનાં, લ્લાગર્થિ કર્મ નિદ્રામાં લાવ વિના થતા કર્મ

૩ વેદનીયકર્મ—જીવને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જે જ્ઞાન હોય એના ઉપર આવરણ મૂકે છે એ કર્મ જીવને સાંસારિક મુખમાં (સાળ) અને કુળમાં (અણાળ) નાજે છે એટલે જોના બે લેક છે

૪ મોહનીયકર્મ—જીવને પોતાના સાચા જ્ઞાનથી (અદાથી) અને સાચા આરિતથી દૂર રાજે છે જોના બે વર્ગ છે અને એકદરે ૨૮ લેક છે વર્તમાનકર્મ કર્મ ધાર્મિક જ્ઞાન ઉપર આવરણ મૂકે છે મિથ્યા, મિથ્ય કે સમ્યક્ રૂપે જો આવરણ મૂકાવ છે, જોને અનુસરીને

એના ત્રણ લેદ છે ચારિત્ર મોહનીય કર્મ જીવને ધાર્મિક વિધિએ ચાલતા રોકે છે તેમા ૧૬ કષાયના, ૬ નોકષાયના અને ૩ વેદના મળી ૨૫ લેદ છે,

કષાયના ૪ લેદ છે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ પ્રત્યેકના વળી ચાર ચાર પ્રકાર છે, તેથી એક દરે ૧૬ પ્રકારના કષાય છે.

નોકષાય તે કષાયના સહચારી છ પ્રકારે છે. તે હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, મય અને જુગુપ્સા છે

ત્રણ જાતિને અનુસરતા વેદના ૩ લેદ છે (સ્ત્રી વેદ, પુરુષ વેદ ને નપુંસક વેદ)

૫ આયુષ્કર્મ દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ કે નારકી જીવનની અમુક મર્યાદા જીવને બાધી આપે છે અને તેથી આ કર્મના ચાર લેદ છે

એટલું ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે આયુષ્કર્મ જીવનકાળનાં વર્ષની નહિ, પણ જીવનક્ષેત્રના વિસ્તારની મર્યાદા બાંધે છે જેમકે- તળાવમા તરવા પેસતા એને તરતા કેટલો સમય લાગશે તેને નહિ, પણ એમા કેટલું તરવાનું છે તેને નજરમા રાખીએ, તેમ જીવન જીવતા કેટલા વર્ષ જીવવાનું છે એને નહિ, પણ હજી કેટલું જીવન જીવવાનું છે તેનો નિર્ણય આ કર્મ કરે છે

૬ નામકર્મ-જીવને જીદી જીદી યોનિમાં જીદે જીદે પ્રકારે જન્મ આપે છે. એના ૯૩ લેદ છે

૧-૪ ગતિનામ કર્મ દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ કે નારકી યોનિમા જન્મ આપે છે

૫-૮ આત્મપૂર્વી નામકર્મથી એક લવ પૂરો થતા, જીવ ત્યાથી પોતાના નવા લવને સ્થાને પહોંચે છે ને ત્યા દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ કે નારકી યોનિમા જન્મ પામે છે ૧૫

૯-૧૩ જાતિ નામકર્મથી જીવ ૧, ૨, ૩, ૪, કે ૫ ઇન્દ્રિય-વાળી યોનિમા જન્મ પામે છે

૧૪-૧૮ શરીરનામકર્મથી ઔદ્યોગિક વૈકલ્પિક આદારણ ઠેકઠ ઠે
કાર્મિક એ પાંચ પ્રકારના શરીરમાંથી એક ઠે અનેકને ધારણ કરે છે

૧૯-૨૩ વચ્ચન નામકર્મથી પાછલા ભવના કાર્મિક શરીર
સાથે નવા ભવના શરીર સાથેનો સંબંધ જોડાઈને નિસ્તર જનક
જળવાય છે શરીરના પાંચ પ્રકારને અનુસરીને આ કર્મના પણ
પાંચ પ્રકાર છે

૨૪-૨૮ સંવાત્ત નામકર્મથી પાંચ પ્રકારના શરીર સંબંધી
પુરુષાનો સંબંધ સાચ છે

૨૯-૩૧ અયોગિક નામકર્મથી ઔદ્યોગિક વૈકલ્પિક ઠે અપ્રકારક
શરીરનાં કાચ, પગ, ગરુ, છાતી, પેટ, માથુ વગેરે અંગ તથા આંત્ર
ળીઓ વગેરે ઉપાંગ બને છે (બીજા એ શરીરને અંગ કોતાં નથી).

૩૨-૩૭ સંસ્થાન નામકર્મથી શરીરના છ પ્રકારના સ્થાન
બંધાય છે

૩૮-૪૩ સંઘન નામકર્મથી શરીરના છ પ્રકારના બંધારણ
બંધાય છે

૪૪-૪૮ વર્ણ નામકર્મથી ૫ પ્રકારના વર્ણ બંધાય છે

૪૯-૫૦ કળ નામકર્મથી ૨ પ્રકારના કળ બંધાય છે

૫૧-૫૫ રસ નામકર્મથી ૫ પ્રકારના રસ બંધાય છે

૫૬-૬૩ સ્પર્શ નામકર્મથી ૮ પ્રકારના સ્પર્શ બંધાય છે

૬૪-૬૫ મિહમોષિ નામકર્મથી કાચી ઠે કસ જેવી શુભ
અથવા ઉંટ ઠે અપિહા જેવી અશુભ આલવાની ગતિ મળે છે

૬૬ ત્રણ નામકર્મથી ઈચ્છા પ્રમાણે કલાવી અલાવી સકાય
એવા શરીર પમાય છે

૬૭ સ્વાર નામકર્મથી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ ને વૃક્ષ
રૂપ સ્માવર શરીર પમાય છે

૬૮ નાદર નામકર્મથી સ્થૂલ શરીર પમાય છે

૬૯ સૂક્ષ્મ નામકર્મથી સૂક્ષ્મ અને આપણી ઇદ્રિયોને અગોચર શરીર પમાય છે

૭૦ પર્યાપ્ત નામકર્મથી પોપણની, શરીરની, ઇદ્રિયોની, શ્વાસો શ્વાસની, ભાષાની તથા વિચારની શક્તિઓનો પરિપૂર્ણ વિકાસ થાય છે

૭૧ અપર્યાપ્ત નામકર્મથી ઉપર જણાવેલી શક્તિઓનો વિકાસ અપૂર્ણ રહે છે.

૭૨ પ્રત્યેક નામકર્મથી અમુક વિશિષ્ટ જુદું જુદું શરીર બધાય છે

૭૩ સાધારણ નામકર્મથી પોતાના વર્ગના ઘણા જીવોતુ ભેળું એક સાધારણ શરીર બધાય છે.

૭૪ સ્થિર નામકર્મથી હાત, હાડકા વગેરે સ્થિર અંગ બધાય છે ૧૬

૭૫ અસ્થિર નામકર્મથી કાન, વગેરે હાલતા અંગ બધાય છે

૭૬ શુભ નામકર્મથી શરીરનો નાભિ ઉપરનો ભાગ બધાય છે ને તેથી કોઈને માથાવડે સ્પર્શ કરીએ તો આનંદ થાય છે

૭૭ અશુભ નામકર્મથી શરીરનો નાભિ નીચેનો ભાગ બધાય છે, એ અશુભ છે તેથી કોઈને પગવડે સ્પર્શ થાય તો માહું લાગે છે

૭૮ સુમંગ નામકર્મથી જેણે કશો ઉપકાર ન કર્યો હોય તેના ઉપર પણ પ્રેમભાવ ઉપજે છે

૭૯ કુર્મંગ નામકર્મથી પ્રેમભાવનો અભાવ થાય છે

૮૦ સુસ્વર નામકર્મથી મૃદુ સ્વર બધાય છે

૮૧ દુઃસ્વર નામકર્મથી કઠોર સ્વર બધાય છે

૮૨ આદેય નામકર્મથી પ્રબોધક થવાય છે ને તેથી તેની વાણીનો ખીન્ન સ્વીકાર કરે છે

૮૩ અનાદેય નામકર્મથી પ્રબોધક થવાતુ નથી

૮૪ ચરાચીર્તિ નામકર્મથી માન અને કીર્તિ મળે છે

૮૫ ચચરાચીર્તિ નામકર્મથી અપમાન અને અપકીર્તિ મળે છે

૮૬ પચણ નામકર્મથી બીજાનો નાશ કે તેના ઉપર વિજય કરવાની શક્તિ મળે છે

૮૭ ચપણ નામકર્મથી પોતાના શરીરના અંગે જે કાળ ઉપસવે એવાં બને છે (જમો તો શરીરમાં સારી રીતે યોગવામાં ન હોય તેથી કે જમો તો કસ્તૂરો મૂઝની નાભિ જેવાં મળ્યા હોય તેથી તેનો શિકાર થાય છે, તેને કાળ ઉપજે છે)

૮૮ ચિર્મણ નામકર્મથી શરીર સુષ્ટ બધાય છે એટલે કે બધા અંગ બચાવિયત બધાય છે

૮૯ ચપ્પણ નામકર્મથી સુખપૂર્વક આસોમધુવાસ તેમની શક્તિ આવે છે

૯૦ ચાળ નામકર્મથી અનુચ્છ શરીરમાંથી ઉચ્છ પ્રકાશ નીકળે છે

૯૧ ચણ નામકર્મથી દેવોનાં તેમજ આપુએનાં તેમજ વળી ચન્દ્ર તારા રત્ન અગ્નિની આગનાં શરીરમાંથી શીત પ્રકાશ નીકળે છે

૯૨ ચણુચણુ નામકર્મથી શરીર નદિ દ્વક્ષ તેમજ નદિ બારે એવું બને છે એટલે કે જૂન બારે નદી તેમજ નિલકુલ બારે વિનાયુ નહીં એવું બને છે

૯૩ ચર્ચા નામકર્મથી જૈનધર્મના તીથ કરતું રથાન પ્રાપ્ત થાય છે

૭ મા ચેતકર્મથી ઉચ્ચ નીચા યોગમાં જે મ મર્ગે છે, તેમજ વચ્ચે ઉચ્ચ યોગમાં અને જંગમજર્મથી નીચા યોગમાં જન્મ મળે છે

૮ મા અન્નગણકર્મ પાંચ પ્રકારે જીવની શક્તિ મુદ્દે અન્ન ગણ મૂકે છે તે નીચે પ્રમાણે—

૧ જન અન્તરાયકર્મ દાન દેતાં અટકાવે છે માણસ દાનનું મહત્ત્વ જાણે છે તેની પાસે દાન દેવાનું કંઈ છે પણ ખરૂં, દાન દેવા યોગ્ય વ્યક્તિ પણ સામે છે, પણ આ કર્મને કારણે એ દાન દઈ શકતો નથી

૨ લાભ અન્તરાયકર્મ દાન લેતા અટકાવે છે, દાન દેનાર વ્યક્તિ છે, દાન માગવાથી તેને દયા પણ આવે છે, દાન દેવા જેવું કંઈક તેની પાસે છે, પણ આ કર્મને કારણે એ દાન મળી શકતું નથી

૩ મોગ અન્તરાયકર્મ ભોજન જળ વગેરે જે દ્રવ્યોને એક જ વાર ભોગવી શકાય એમના ભોગ સામે અન્તરાય મૂકે છે

૪ ઉપમોગ અન્તરાયકર્મ ઘર, વસ્ત્ર, સ્ત્રી વગેરે જે દ્રવ્યોને વારવાર ભોગવી શકાય એમના ભોગ સામે અન્તરાય મૂકે છે

૫ વીર્ય અન્તરાયકર્મ શરીરાદિકની શક્તિ સામે અન્તરાય મૂકે છે એ કર્મની સત્તાથી માણસ ગમે તેવો બળવાન હોય તોપણ ઘાસનું તરણું હલાવી શકતો નથી

ઉપર બધા મળીને ૧૪૮ પ્રકારના કર્મ બતાવી ગયા તેના જૈનોએ વિવિધ દૃષ્ટિએ વિવિધ પ્રકારના વર્ગ પાડ્યા છે સૌથી મહત્ત્વના ઘાતિકર્મ અને અઘાતિકર્મ એવા બે વર્ગ છે જીવના સ્વાભાવિક ગુણોનો જે નાશ કરે છે અને તેથી એના જ્ઞાન તથા દર્શન વિગેરેની સામે આવરણ મૂકે છે, અને શાન્તિનો નાશ કરે છે એવા જે કર્મ (૧ થી ૪) તે ઘાતિકર્મ ગણાય છે, અને આત્માના સ્વાભાવિક ગુણોનો નાશ નથી કરતા, પણ એનામા અસ્વાભાવિક ગુણો ઉત્પન્ન કરે છે એવા જે કર્મ (૫ થી ૮) તે અઘાતિકર્મ ગણાય છે

પ્રત્યેક કાર્ય કરતા જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશમા સૂક્ષ્મ પુણ્યલ પરમાણુઓને આકર્ષે છે, એ પરમાણુઓ કર્મસ્વરૂપે બધાય છે અને તે કર્મની સાથે જીવ સંબધાય છે આપણે જે આહાર ખાઈએ છીએ, તે રૂપાન્તર પામીને લોહી વગેરે શરીરના ઇતર પદાર્થોનું

સ્વરૂપ છે તેવી જ રીતે આ કર્મ પણ આઠ ભાગમાં વહેંચાઈ
 બાય છે. એ સુખ્ય ૮ ભાગમાં ગયા પછી વળી પાછાં તેના વિભા-
 ગમાં બાય છે. એમ વિવિધ કર્મપ્રકારમાં વહેંચાયેલા કર્મસમૂહ
 વિવિધ પ્રકારનો છે. જોનો જોનું જાતિ સૂક્ષ્મ વર્ણન કરે છે, પણ
 એટલું જાણુ સૂક્ષ્મ વર્ણન કરવું આપણે વિસ્તાર ભયથી પાકવે
 એમ નથી, છતાં ચે તેવા કર્મ બનેલા પરમાણુઓએ જીવમાં
 કેટલા પ્રદેશ શોધ્યા છે, એ પ્રશ્ન મહત્વનો છે. એ સુખ્ય જીનમત
 જોવો છે કે કર્મપ્રકારની સંખ્યા એમ નાની, કર્મસંખ્યા જીવનો
 વિકાસ એમ ઉંચી, તેમ કર્મપ્રકારને માટેના પ્રદેશની સંખ્યા મોટી.
 ઉંચી મોટી વિકાસવાળા જોકેન્દ્રિય જીવ કરતાં પૂર્ણ વિકાસ પામેલા
 અને વિચાર કરનારા જીવમાં વધારે કર્મપરમાણુ હોય છે હવે (આપુ
 જેવાના જીવના પ્રસંગમાં હોય છે તેમ) આ મોટા પરમાણુસમૂહ
 ઉંચી જોક્ષ કર્મપ્રકારમાં વહેંચાઈ ગયેલા હોય છે (કારણ કે
 એવા પુરુષોને વચ્ચાખરા કર્મ પછી જાદું બંધન કરતા નથી),
 તેથી બધે અત્યુચ પરમાણુઓ જેથી વધારે વધારે કર્મપ્રકારમાં
 વહેંચાતા હોય તેવી રીતે સ્વાભાવિક રીતે જ આ કર્મપ્રકાર
 વધારે પ્રદેશોને શોધે છે. આથી જણાઈ આવે છે કે જીવની સાથે
 સંયોજનારા અને કર્મપ્રકારમાં વહેંચાઈ જનારા પરમાણુઓનો
 સમૂહ જીવનાં ગુણ ઉપર તેના સર્વજ્ઞ નાશ કરે તેવી જસર કરતો નથી.

ઉપરના વચ્ચનને જાણી જાણી જોકે વાત એ છે કે જો-
 ધની ગોળીની જસર એમ લાગ્યા દુઃખ સમય સુધી પહોંચે છે.
 તેમ કર્મની જસર પણ વિવિધ પ્રમાણમાં લાગ્યા દુઃખ સમય
 સુધી પહોંચે છે. કર્મજન્મોને મતે આ ૧૪૮ કર્મોમાંના પ્રયોજની
 સ્થિતિ લાંબામાં લાંબી (મિશ્રાત્વ જેવાં કર્મોને માટે) ૭૦ કેપિટ
 કેપિટ સામરોપમની અને દુઃખમાં દુઃખી જાતમુર્ચની છે.

જોકે ગોળી ગળી હોય છે, ગીલ જોથી ચે વધારે ગળી
 હોય છે એ જ પ્રમાણે કર્મજીવ પણ સ્થિતિ પ્રમાણે જોથી
 વધારે જસર કરે છે. કર્મજીવનો આ રણ જાણવા યત્નમાં જીવમાં
 રહેલા કષાયની જસરના પ્રમાણમાં હોય છે. કષાયના
 ૪ પ્રકારને જાણુસરતા કર્મજીવના રચના પણ ૪ પ્રકાર છે.

જીવ જેમ પાપી, તેમ તેનાં કર્મની સ્થિતિ લાળી, તેનાં અશુભ કર્મફળનો રસ ખળવાન તથા શુભ કર્મફળનો રસ નિર્ખળ, શુદ્ધિ જેમ વધારે તેમ કર્મની સ્થિતિ તથા અશુભ કર્મફળનો રસ ઓછો અને શુભ કર્મફળનો રસ વધારે

કર્મફળ સખધે વિચાર કરતા હિન્દુઓ કર્મને ત્રણ વિભાગમા મૂકે છે.

૧ ક્રિયમાળ એટલે વર્તમાનમા જે તાજા કર્મ દરેક પળે નવા નવાં કરવામા આવે છે અને ચાલતા સમૂહમા ઉમેરાય છે તે આથી પાપપુણ્યના સગ્રહમા દરેક પળે ઉમેરો થયા કરે છે તે.

૨ પ્રારબ્ધ એટલે જે કર્મોએ પોતાના ફળ આપવા શરૂ કરી દીધા છે અને જીવના નશીબરૂપ પ્રકટ થાય છે તે

૩ સચિત એટલે જે કર્મો પૂર્વના કાર્યથી ગોઠવાઈ ગયા છે ને પાછળથી પ્રસંગ મળતા પોતાનો વિકાસ કરે છે તે ૧૭

આ ત્રણ પ્રકાર જૈનોએ પણ સ્વીકાર્યા છે, માત્ર એમના નામ ફેરવીને અનુક્રમે એમણે ૧ વન્ધ ૨ ઉદય અને ૩ સત્તા એ પ્રમાણે રાખ્યા છે

અમુક પ્રકારના કર્મસ્વરૂપે પરમાણુના સમ્બન્ધમા જીવનુ આવવુ તે બધ, તેથી એ નારકીકર્મબધ બાધે છે એમ કોઈને વિષે કહ્યું હોય તો સમજવુ કે એ પોતાના કર્મથી એવા પ્રકારના પરમાણુઓના બધ બાધે છે કે જેથી પરિણામે-અન્તે તેને નરકમા અવતાર લેવો પડશે

કર્મના ફળનુ જે તે સમયે પ્રકટ થવુ તે ઉદય નારકી-કર્મબધનો ઉદય થયો છે, એટલે જે જીવે એ કર્મબધ બાધ્યા છે તે નરકમા અવતર્યો છે ને ત્યાની પીડા અનુભવે છે

કર્મ થયા ત્યાથી ભોગવાવાના શરૂ થાય અથવા બીજી રીતે ક્ષય પામે ત્યા સુધી સઘરાયેલા કર્મ તે સત્તા કહેવાય.

નારકીકર્મો જાંઘાયા હોય પણ તે લોગવાવા માંડ્યા ના હોય ત્યાં સુધી એ સત્પાત્રે રહે છે

કર્મા કર્મ જાંઘાય છે ? કર્મા કર્મ તરત જ લોગવાવા શરૂ થાય છે ? અને કર્મા કર્મ સાથે સાથે જ સધરાઈ સત્પાત્રરૂપ થાય છે ? એનું વિગતવાર વિવરણ કર્મજ્ઞ શ્રીમાં આવે છે આ જાંઘા 'આત્મિક અકલાસ' માં (એક પ્રખ્યાત જૈન લેખકે આ નામ આપ્યું છે) ઉટે ઉતરવાનું છે. ઈશ્વર જુ અને જેને જૈનોના કર્મસિદ્ધાન્ત વિષે વધારે માહિતી મેળવવી હોય તેણે માત્ર એ વિષેના અન્યથા એવું, ત્યાં મે વિસ્તારથી એ લેખકનો આપી છે

અમુક પરિસ્થિતિમાં એવું પણ અને કે અમુક કર્મ વહેલા પકવતા (ઘસીરણ) થાયે ને ત્યારે સાધારણ રીતે ફળવા એકએ તેના કરતાં પણ વહેલાં ફળે. જીવના કેટલાક કર્મની સ્થિતિમાં ઘટાડો (અનર્થ) થાય છે અને કેટલાકમાં વધારો (અર્થ) થાય છે કેટલાકનો રસ અથવા અનુભવ બદલાય છે, એટલે કે અમુક પરિસ્થિતિમાં એક ઉત્તર પ્રકૃતિને બદલે બીજી પ્રકૃતિનાં ફળ લોગવાનાં થાય છે, પછી એ બીજી પ્રકૃતિનાં કર્મ જાંઘાયા હોય કે ન પણ જાંઘાયાં હોય. કર્મના આમ બદલાવાને કારણ કહે છે પણ હતા એ આ પ્રકારનો સક્રમ ઉત્તર પ્રકૃતિના કર્મમાં જ થાય છે મૂળપ્રકૃતિનાં કર્મમાં તો નહિ જ, અને વળી ઉત્તર પ્રકૃતિના થ જાંઘાં કર્મમાં નહિ.

કર્મ જાંઘવાળો જીવ.

દેહી જીવનું શારીરિક જીવન.

શરીર અને ઇન્દ્રિયો.

જીવનો નવા પુરુષ સાથેનો સંબંધ પ્રકટ થાય છે કે તરત જીવ નવો પૌરુષલિકા દેહ ધારણ કરે છે અને તેને આત્મપ્રદેશીયદે બરી કાઢે છે, કારણ કે તે તેમાં વિસ્તાર પામે છે આમ એક ભવમાં હાથીના ને બીજા ભવમાં ઝીંડીના દેહને સરખી રીતે બરી કાઢે ॥

ત્રેનોના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ૫ શરીર છે:

૧ ઔદારિક શરીર, સ્થૂલ પુદ્ગલનુ ભૌતિક શરીર, મનુષ્ય ને અને તિર્યચને આ શરીર હોય છે

૨ વૈક્રિય શરીર, સૂક્ષ્મ પુદ્ગલનુ દેરવી શકાય એવું શરીર. દેહી જીવની ઇચ્છા પ્રમાણે આ શરીરનો આકાર અને કદ દેરવી શકાય. દેવોને, નરકવાસીઓને અને અમુક તિર્યચોને આ શરીર સ્વભાવથી જ મળેલું હોય છે, મનુષ્યને પણ ઉચ્ચ શ્રેણિએ જતા મળી શકે છે

૩ આહારક શરીર, સ્થાનાન્તર કરી શકે એવું શરીર સારા અને શુદ્ધ દ્રવ્યનુ આ શરીર બનેલું હોય છે, અને એને સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કશાનો અન્તરાય નડતો નથી પ્રમત્તસયત સાધુને જ્યારે જગતને કોઈ બીજે સ્થળે કોઈ આચાર્ય (કેવળી) સાથે ધર્મના કોઈ વિકટ પ્રશ્ન સંબધે વિચારણા કરવાની હોય છે, ત્યારે તે આ શરીર ધારણ કરે છે ને ત્યારે એનું ઔદારિક શરીર ત્યાં જ પડી રહે છે

૪ તૈજસ શરીર, આ શરીર ઉષ્ણપુદ્ગલનુ બનેલું હોય છે અને જે આહાર ખાધો હોય તેની પાચનક્રિયા એ શરીર કરે છે સાધુનુ એ શરીર ઇતર પ્રાણી તથા પદાર્થને ખાળી શકે છે

૫ કાર્મણ શરીર, કર્મપરમાણુઓનુ આ શરીર બનેલું છે એમા દરેક પળે દેરફાર થાય છે, કારણ કે જીવને નવા નવા કર્મબંધન બધાયા જાય છે અને જીવના ભોગવાતા જાય છે

આ પાંચ શરીરોમાનુ પ્રત્યેક તે એના પછીના કરતા સ્થૂલ હોય છે, પછી પછીનામા પહેલાના કરતાં વધારે પૌદ્ગલિક પરમાણુ હોય છે જીવ સંસારમા પરિભ્રમણ કરે છે, અને જ્યારે જીવના ભવમાથી નવા ભવમા જાય છે, ત્યારે તેની સાથે સદા બે શરીર હોય છે તૈજસ શરીર અને કાર્મણ શરીર આ બંને શરીરને સુખદુઃખ કંઈ લાગતું નથી અને તેમને કંઈ અવયવ હોતા નથી અને કશો અન્તરાય નડતો નથી, અને તેની સામે

ગમે તે કંઈ હોય તેની પાસે માલ્યાં બાથ છે એટલે જાણ જણવતા ફરી વળે છે અને માત્ર તેની સીમાએ જઈને જ આટલી પડે છે એક જગ્યામાં આ બે શરીર ઉપરાંત એક જ કાળે બીજા બે શરીર પણ હોય છે પણ વૈકલ્પ અને આકારક શરીર એકઠાં થતા નથી અને આકારક શરીર તે બૌદ્ધિક શરીરની સાથે જ રહે છે પણ શરીરોમાંનું માત્ર બૌદ્ધિક શરીર જ સામાન્ય મનુષ્યની આગે એઈ સકાય છે અને બધાં દ્રવ્યોની પેઠે એને રસ ગ્રાહ્ય વર્ણ અને સ્પર્શ હોય છે

ફરક લવને બિલ્લ બિલ્લ પ્રકારનાં બૌદ્ધિક શરીર હોય છે કેટલાક લવને પોતપોતાનું જુડું જુડું શરીર હોય છે કેટલાક લવને અનેક વચ્ચે એક સામાન્ય શરીર હોય છે અત્યુ સામાન્ય શરીર અત્યુ વનસ્પતિને હોય છે (જેમકે ઠંડમૂળ, લસણ, ડુંગળી વગેરે) પણ લવોનાં બૌદ્ધિક શરીર એવાં સૂક્ષ્મ હોય છે કે જ્યારે એ મોટા સમૂહમાં જાય ત્યારે જ પ્રત્યક્ષ થાય છે અનેક વિશિષ્ટાને (જોછા વિકાસવાળાને અને વનસ્પતિને) એવા પ્રકારનાં શરીર હોય છે

કેટલાક લવનાં શરીર તેમની છાંયા પ્રમાણે હાલીવાલી થકે છે બીજાના (જેની છાંન્દ્રિયોનો જોછા વિકાસ થયો હોય તેવાના) શરીર પોતાની ગેળે હાલીવાલી થકતાં નથી પણ ઘણું ફરીને બીજાને, બહારનાને જાય એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ થકે છે તે સ્થાવર કહેવાય છે

શરીરના ઘાટને અનુસરીને લવનું શરીર સુરૂપ કે વિરૂપ હોઈ થકે છે જોનો આ ઘાટના (સત્તાવાળ) સુરૂપથી માંડીને વિરૂપ સુધીના છ પ્રકારના લોક કહે છે સુરૂપની જાણના સમજવાને માટે મનુષ્યના શરીરને ધારવામાં આવે છે અને પછી બીજા હકીકત આમ સમજાવવામાં આવે છે—મનુષ્યે પોતાની સાથે પર્વક આસનમાં બેઠેલા—એટલે કે પહાડીવાળીને બેઠેલા અને પોતાના હાથ નાસિએ મૂકેલા—મનુષ્યને કપડો પછી બે ઢોંચણને સાંધનારી ઠાળા ખભાથી જમણા ઢોંચણને સાંધનારી અને તેથી જ રીતે જમણા ખભાથી ઠાળા ઢોંચણને સાંધનારી અને પછી કપાળથી

હાથ સુધીની એમ ચાર રેખાઓ કલ્પવી. જે આ ચારેય રેખાઓ એકમેક સાથે સરખી થાય તો એનો ઘાટ સુરેખ-સુરૂપ ગણાય; નહિ તો ખાકીના પાચ પ્રકારમાથી કેાઇ એક પ્રકારનું ગણાય

એ છ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે

૧ સમચતુરસ્ર સ્થાન શરીર ખરાખર સુરેખ હોય.

૨ ન્યગ્રોધપરિમદ્ભ સ્થાન શરીરનો ઉપરનો ભાગ સુરેખ હોય, નીચેનો ન હોય, તેથી એ શરીરને ન્યગ્રોધવૃક્ષ સાથે મરખાવી શકાય, ઉપરનું મોટું ને સુરૂપ, નીચેનું નાનું અને વરવું (વિરૂપ)

૩ સાદિ સ્થાન નાભિ નીચેનું શરીર સુરેખ હોય, ઉપરનું ન હોય

૪ કુજ્જ સ્થાન શરીર કુખડું હોય, એટલે કે હાથ, પગ, માથું ને ગરહન સુરેખ હોય, પણ છાતી ને પેટ ન હોય.

૫ વામન સ્થાન શરીર વામાણુ હોય, એટલે કે છાતી ને પેટ સુરેખ હોય, પણ હાથ પગ વગેરે ન હોય

૬ કુણ્ઢ સ્થાન આખું શરીર વિરૂપ હોય

આ છ પ્રકારના શરીર સૌ જીવોને હોય છે, છતાં એ દેવોને માત્ર પહેલા પ્રકારનું અને નારકીઓને તથા સમૂર્જન દ્વારા ઉત્પન્ન થએલા જીવોને માત્ર છઠ્ઠા પ્રકારનું સ્થાન હોય છે; તિર્યંચોને અને મનુષ્યોને (તેથી સાધુઓને પણ) છ એ પ્રકારના સ્થાન હોય છે

એ પણ મહત્ત્વની વાત છે કે ઉચ્ચો વિકાસ પામેલા અવ-યવવાળા જીવોને ઔદારિક શરીરમા હાડકા દૃઢ સમ્બન્ધે જોડા-યેલા હોય છે એવો સબધ (સહનન) ૬ પ્રકારનો છે

૧ વજ્રઞ્ચપમનારાચસહનન એ સૌથી ઉત્તમ પ્રકારનો સાધો છે જે હાડકાને અમુક રીતે એકમેક સાથે જોડેલા હોય છે, તે

બેની પાંચ વજ (ખીટો) હોય છે અને એ બધાની ઉપર બંધ
ખાંધી લીધેલો હોય છે

૨ જ્ઞાનમહાસંહન આ સાધિ ઉપસ્થા નેટલો મળ્યું
નથી કારણ કે જોમાં વજ નથી.

૩ મહાસંહન આ સાધિ વળી ઉપસ્થા કર્યાં જે નળો
છે કારણ કે જોમાં તે બધ પડ્યું નથી.

૪ કર્મમાસંહન આ સાધિ એક બાજુએથી ઉપસ્થા લેવો
છે, પણ બીજી બાજુએથી કાઠકાની એકમેક સાથે માત્ર કબાવીને
તેમાં ખીટો મારેલો હોય છે

૫ કોણિકસંહન આ સાધિ એનાથી જે નળો છે, કારણ
કે તેમાં તે કાઠકાની એકમેક સાથે કબાવીને તેમાં ખીટો મારેલો
હોય છે

૬ સેવર્ત-(અથવા સેવર) સંહન આ સાધિ તે છે
નળો છે, કારણ કે તેમાં તે કાઠકાની બારે જ માત્ર એકમેક
સાથે બેઠેલી છે

આ સંહનનું મહત્ત્વ જૈનધર્મમાં વાર છે પહેલાંના ૪
સંહનનું હોય તે જ બાની બાન અને એકાગ્રતા સાધી શકે છે,
માત્ર પહેલું સંહનનું હોય તે જ એક પ્રકારની એકાગ્રતા સાધી
શકાય છે ને ત્યારે જ આશુઆસિ થાય છે

ક્રમાંણુ

૮ સૌથી પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં પ્રશ્ન શબ્દનો ૭ અથવા એવાનો દત્તો
તે જ અથ અહીં એવાનો છે એટલે કે આસ, વાસ, દષ્ટિ, મુતિ અને
શુદ્ધિ એ પાંચ માનસિક-સારીરિક જીવનની પાંચ ધ્વનિયો. પાછળથી એને
અથ માત્ર આસ એવો થવા લાગ્યો એટલે કે એના મુખ્ય અર્થ અને
તેના પ્રકારને માટે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. (આ નોટ સમજાતી નથી.)

સંસારમા જન્મતા જીવને કેટલીક શારીરિક ઇન્દ્રિયો હોય છે. એને પ્રાણ કહે છે એક દરે ૧૦ પ્રકારના પ્રાણ છે.^{૧૮}

૧ આયુ (જીવો ૫ ૧૬૩)

૨-૩-૪ મનોબળ, વાચ્ચળ અને કાયબળ

મનનુ, વાચાનુ અને શરીરનુ એ ત્રણ પ્રકારના બળ.

૫ સ્વચ્છવાસનિશ્વાસ (આનપાન)

૬-૧૦ આખ, નાક, કાન, જીભ અને ચામડી-એ પાંચ જાનેન્દ્રિયોના દ્વાર

સૌથી વધારે વિકાસ પામેલા શરીરને એ દશેય પ્રાણ હોય છે, ઓછા વિકાસ પામેલાને ઓછા પ્રાણ હોય છે, પણ છતાં જે કમમા કમ આયુ, કાયબળ, સ્વચ્છવાસનિશ્વાસ ને ચામડી એ ચાર તો કેઇપણ જીવને હોય છે જ

શરીરને વધારે કે ઓછા ઇન્દ્રિયદ્વાર હોય તે ઉપરથી એવા શરીરવાળા જીવનુ વર્ગીકરણ કરવામા આવેલ છે ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ ઇન્દ્રિયોવાળા જીવના તે પ્રકારે વર્ગ પાડવામા આવ્યા છે અને વળી પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવમા વિચાર કરી શકનારા અને નહિ કરી શકનારા એવા બે ભાગ પાડવામા આવ્યા છે

૧ ઇન્દ્રિયવાળા તે એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય વળી એના બે ભેદ છે સૂક્ષ્મ તે ચર્મચક્ષુએ જોઇ શકાય નહિ, મોટા તે જોઇ શકાય

ચામડી ને જીભ એ ૨ ઇન્દ્રિયવાળા તે દ્વીન્દ્રિય: કીટ, શખ, જજો વગેરે, ચામડી, જીભ ને નાક એ ૩ ઇન્દ્રિયવાળા તે ત્રીન્દ્રિય જી, કીડી, કરોળીયો આદિ, ચામડી, જીભ, નાક ને આખ એ ૪ ઇન્દ્રિયવાળા તે ચતુરિન્દ્રિય ભમરી, માખી વગેરે

૫ એન્દ્રિય જીવના વળી બે પ્રકાર છે વિચાર કરી શકનાર સજી અને વિચાર નહિ કરી શકનાર અસજી સજીની અદર મન હોય છે, અને તેથી કરીને પદાર્થની ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય વિષેની

સ્થિતિનો તે વિચાર કરી શકે છે જેની અદર મન નથી હોતું, તે માત્ર પ્રેરણાળયે જ પ્રેરાય છે. અસતી ને સતી બંને પ્રકારના તિર્થંક પચેદ્રિયમા બકરૂ, ચેદુ, હાથી સિદ્ધ વાદ્ય વગેરે મન વિનાના ને મનવાળા તિર્થંકનો સમાવેશ થાય છે. માત્ર સતીમા મનુષ્ય, દેવ અને નરકવાસીનો તથા મનવાળા તિર્થંક પચેદ્રિયનો સમાવેશ થાય છે.

આ બધા પ્રકારના જીવોનો પરિપૂર્ણ વિકાસ (પર્વત) થાય. અથવા અપૂર્ણ વિકાસ (અપર્વત) થાય. અપર્વાત જીવોનાં શરીરની ઇન્દ્રિયોનો કે તેની શક્તિઓનો પૂરો વિકાસ થતો નથી.

અતિવેદ

જીવના અતિજીવન સંબંધનો જૈનમત જોવા જેવો છે. જોમને મતે અતિ ત્રણ છે અને તેને અનુસરીને અતિવેદ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. પુરુષોદ્ધ, જીવોદ્ધ અને મનુષ્યોદ્ધ જેને ક્ષેત્ર અતિલિંગ ના હોય તે આ ઉદ્ધા વેદમા આવે.

કર જેમ આદુ ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે ॥ (આયુર્વેદને મતે), તેવી રીતે પુરુષવેદ પુરુષમા સ્ત્રીસંયોગની આવશ્યકતાને પ્રેરે છે. જો વેદને ધ્યાનમાં અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે, થાસ બંધે છે ત્યારે અગ્નિ જોઈએ સળગે છે ને પછી તત્ત્વ જ જોઈવાઈ જાય છે તેવી જ રીતે પુરુષમાં પ્રથમ તો અતિશય કામ હોય છે પણ વૃદ્ધ થતાં સમાઈ જાય છે ૧૯

પિત્ત જેમ ગંજુ ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે છે, તેવી રીતે સ્ત્રીવેદ પુરુષસંયોગની ઇચ્છાને પ્રેરે છે. જો વેદને ઉદરધનના અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે. ઉદરધનમા દેવતા હકાપેટો હોય ॥ ત્યાં સુધી જો પ્રકાશતો નથી, પણ જોને ખૂબ ઉદરનાથી અગ્નિ ખૂબ સળગે છે તેવી જ રીતે સ્ત્રીમાં પ્રથમ તો કામ અતિશય હોતો નથી પણ સંયોગ થતાં ખૂબ જામત થાય છે.

ત્રીજા વેદમાં ત્રી-પુરુષનો કોયો લેઈ હોતો નથી અને તે અતિશય તીવ્ર ॥ જોઈ કરીને કર અને પિત્તનું મિશ્રણ ખાંડ

મેળવેલું દહીં (શ્રીખંડ) ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે છે, એવું કાય આ વેદનું છે એને કોઈ નગરના અગ્નિ સાથે સરખાવી શકાય એ અગ્નિ સળગ્યે જ જાય છે, એાલવાતો નથી ને જે મળે તે સૌને ભસ્મ કરી નાખે છે આ ત્રીજો વેદ સર્વ પ્રકારના જીવોમાં હોય છે, પણ દેવોમાં હોતો નથી, પુરૂષ અને સ્ત્રી પંચેન્દ્રિય જીવમાં હોય છે, પણ નારકીઓમાં ને સમૂર્જનદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જીવોમાં હોતા નથી

જન્મ અને મરણ.

જીવનો જન્મ ત્રણ પ્રકારે થાય છે.

૧ ગર્ભ દ્વારા પક્ષી, સાપ વગેરેમાં ઇડામાંથી જન્મ થાય છે, માણસ, ગાય વગેરેમાં જરાયુ (ઝોર) સાથે બાળકનો જન્મ થાય છે, અને હાથી વગેરેમાં જરાયુ વિના બાળકનો જન્મ થાય છે તે પોતજ કહેવાય છે.

૨ ઉપપાત દ્વારા દેવો અને નરકવાસીઓ, એમને કર્મખળે જ્યાં જન્મવાનું હોય છે ત્યાં એમને એમ ભવમાં આવે છે, તેવી જ રીતે બીજા જીવોની પેઠે મરણ પછી પામતા નથી, પણ એમને એમ એમનો ભવ સમાપ્ત થાય છે

૩ સમૂર્જન કંક, લોહી, મળ આદિમાંથી ઉત્પન્ન થતા જીવો ગર્ભથી કે ઉપપાતથી જે જીવો ઉત્પન્ન થતા નથી તે બધા આ પ્રકારના છે હેમચન્દ્ર (અમિધાનચિન્તામણિ, શ્લોક ૧૩૫૫ થી) લખે છે એમ પ્રવાહી પદાર્થોની ખટાશમાંથી અસુક જીવો, ભીના પદાર્થો ગરમ થતા એમાંથી, કાદવમાંથી માછલા વિગેરે અને પૃથ્વીમાંથી ખજન (દેડકા વિગેરે) પેદા થાય છે જૈનો માને છે કે પુરૂષ અને સ્ત્રીના ઢરેક સંલોગથી ઉત્પન્ન થતા અને પછી તરત જ મરણ પામતા મનુષ્યો પણ આ વર્ગમાં આવે છે.^{૨૦}

કર્મને અનુસરીને જીવનસીમા સુધી જીવ્યા પછી અન્તે જીવ મરણ પામે છે મનુષ્ય અને તિર્થંક અસુક કારણે

(અપક્રમે) મરણ પામે છે; દેવો અને નરકવાસીઓ બાવા કેઈપણ ઉપક્રમ વિના અકસ્માત્ મરણ પામે છે મરણ પામતાં જીવ એ જાવનાં પાંચ શરીરમાંથી તૈજસ અને કાર્મણ સિવાયના બીજા શરીરનો ત્યાગ કરે છે, અને આતુપૂર્વી નામકર્મને જલે (૫ ૧૬૩) નવા જાવમાં જ્યાં જોને જન્મવાનું હોય તે ત્યાં જો જાય છે મરણ અને જન્મ વચ્ચેના કાળને વિમ્વલકાલ કહે છે તે તે માત્ર દોડી જ પળોનો (૧-૨-૩-૪ સમયનો) હોય છે

જાવમા હોવા છતાં અમુક સંજોગોમાં જીવ પાતાના જોઈ-રિક શરીરનો ત્યાગ કરી શકે, એ શરીર બહાર અમુક વ્યાપાર કરી શકે અને પાછો એ શરીરમાં પ્રવેશી શકે બાવા શરીરસ્થાનને સમુદ્ઘાત કહે છે અને એ જીવમાં જીવ્યા પ્રકારની શક્તિ હોય છે તેજ જોમ કરી શકે છે જોકે હરે સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાત કહ્યા છે ૧૧ બાહ્યરૂઢ સમુદ્ઘાત વિષે તે બાબત (પૃષ્ઠ ૧૭૧) કહેવાઈ ગયું છે બાહ્યનામાંથી તૈજસ-સમુદ્ઘાત વિષે કહીક કહેવા લેવું છે, એ સમુદ્ઘાત તૈજસ શરીરદ્વારા થઈ શકે છે જોના શુભ અને અશુભ જોવા બે પ્રકાર છે કેમકે વિધામાંથી મુક્ત થવાને માટે જ્ઞાની શુભનો ઉપયોગ કરે છે તેવારે તેના જન્મજ્ઞા બંધામાંથી જોકે સ્વેત ગિળ નીકળે છે તે વિધાને ટાળે છે ને પાછુ જ્ઞાનીના શરીરમા પ્રવેશે છે નમમતા મનુષ્યનું કે વિષમનું નિવારણ કરવાને માટે કોખી સાધુ અશુભનો ઉપયોગ કરે છે, તેવારે જોના જ્ઞાના બંધામાંથી જોકે રૂઢ ગિળ નીકળે છે, તે વિશેષી પુરુષને કે વિષમને બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે ઉપર કહ્યા તે સમુદ્ઘાતનો ઉપયોગ અસાધમાં વિચારતા જીવ કરે છે પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિની સાધનાને સાધુ કર્મક્રમ કરવાને હેતુએ પોતાનાં કર્મને બરાબર અવસ્થિત કરવાને માટે, ૧૩ મે શુદ્ધસ્થાને પહોંચેલા અર્વાચ જેવાકે સમુદ્ઘાતનો ઉપયોગ કરે છે

(૧૭૬)

આધ્યાત્મિક.

દેહી જીવનું માનસિક જીવન

વીર્ય.

સ્વભાવથી જ જીવમાં વીર્ય અર્થાત્ અપરિમિત શક્તિ રહેલી છે પણ સર્વ કર્મપુદ્ગલથી જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે જ એ વીર્ય પૂર્ણ વિકાસ પામે છે જ્યાસુધી એમ નથી થતું, ત્યાસુધી વીર્ય અનેક રીતે પરિમિત રહે છે, એ એમનું એમ પ્રકટ નથી થતું, પણ દ્રવ્ય સાથે સંયોજાયેલું રહે છે, પ્રકટ થવાને કોઈ ઇન્દ્રિયનો આધાર હોવો પડે છે, કાર્ય કરવાને માટે મન, વાચા કે કર્મનો આધાર હોવો પડે છે

દ્રવ્યની સાથે સંયોજાયેલા વીર્યના આ સ્વરૂપને યોગ કહે છે જીવની અંદરના પરમાણુઓના આન્દોલનથી યોગ બને છે મન કે વાચાની ઇન્દ્રિયોને તથા કાયને માટે જે દ્રવ્યોની આવશ્યકતા છે, તે દ્રવ્યો યોગદ્વારા અહર આકર્ષાય છે, આ અવયવોને પલટાવી નાખે છે અને ત્યારપછી નીકળી જાય છે જીવના યોગ દ્રવ્યોસાથે યોજાય જાય છે, તેથી નવા કર્મનું કારણ બને છે

જીવના યોગ ત્રણ પ્રકારના છે તે મન, વાચા કે કાયદ્વારા પ્રકટ થાય છે અને તેથી એ ત્રણ પ્રકારના કહેવાય છે.

મનોયોગ ના ચાર પ્રકાર છે જ્યારે કંઈક સત્ય વિષયનો વિચાર હોય ત્યારે સત્ય, અસત્ય વિષયનો વિચાર હોય ત્યારે અસત્ય કહેવાય છે સત્યે ચ હોય તેમજ અસત્યે ચ હોય એને સત્યાસત્ય કહે છે, જેમકે અશોકવન, જેમા અશોક ઉપરાત્ બીજા પણ વૃક્ષ હોય સત્યે ચ ન હોય એમજ અસત્યે ચ ન હોય, સત્યાસત્યના પ્રદેશ બહારનો હોય એને અસત્યામૃષ્ટા કહે છે જેમકે, ‘દેવદત્ત મને ગાય આપે’ તો ઠીક, એવો વિચાર

વાગ્યોગ ના તેવી જ રીતે બોલવારૂપે ચાર પ્રકાર છે

(ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ વગેરે વિચારને અમુક સયમમા

લાવવાને અર્થે હિંદુત્વદર્શનમાં વચસાચો છે એવા અર્થમાં એવ શબ્દ અહીં વપરાયો નથી.)

જ્યમોચના ૭ પ્રકાર છે જૌહારિક વૈક્રિય, આંદારક ને કાર્મણુ-એ ધાર શરીર એકલાં, કે જીભ કેઈ એકની સાથે મળીને ક્રિયા કરે, તેને અનુસરીને આ પ્રકાર પડેલા છે, તેજ્જ શરીરનો સ્વતંત્ર યોગ બધાનો નથી, કારણ કે એ શરીર કાર્મણુ શરીર સાથે સદા સંયોજાયેલું જ રહે છે

નીચેના જીવોમાં વીર્ય અતિ પશ્ચિમિત સ્થિતિમાં હોય છે જેમ જેમ ઈંદ્રિયો વધે છે, તેમ તેમ તે વધતું જાય છે જીવોના ક્રમ પ્રમાણે યોગના ક્રમનો પણ વિકાસ હોય છે, એક ધ્વનિજ નાળા અવિકસિત સૂક્ષ્મ જીવને માત્ર જૌહારિક શરીરનો જ યોગ હોય છે, ત્યારે વિચાર કરી શકે એવા મનુષ્ય પશ્ચિનિય જીવને પૂરા ૧૫ યોગ હોઈ શકે છે

અશુભ પ્રકારનાં કર્મજનને જાટકાવના માટે મનોયોગ, વાચોગ અને કાયમોગને બ્યવસ્થિત કરવા પડે છે સતત આત્મ-સુચમદ્વારા મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રથમ સ્મૃત અને પછી સૂક્ષ્મ મનોયોગ વાચોગ અને કાયમોગને શકવા પડે છે અને એથી સાધક જ્યોત્ષી કેવલી જાય છે અને ત્યારથી ધ્વનિયો સાથેના કેઈ પણ સમ્બન્ધ વિનાનું, પુણ્યલક્ષી કેવળ મુક્ત જનન્ત વીર્ય સદાને માટે પ્રાપ્ત કરે છે

જ્ઞાનશક્તિ

પુણ્યલક્ષી સંચિત સત્તાથી જીવ ત્યારે કેવળ મુક્ત જાય છે ત્યારે વર્તમાન જૂત ને અનિષ્પત્તુ યૌ બધવાની જોનામાં શક્તિ આવે છે એ જોના ઉપર કર્મની સત્તા બેસેલી હોય છે તે તેજ્જ આ અપરિમિત જ્ઞાન રૂપાઈ રહે છે ગાદુ મેધાવસ્થુ જેમ સૂર્ય પ્રકાશને ઢાંકી રાજે છે જેમ પુણ્યલ જીવની સર્વજ્ઞતાને ઢાંકી રાજે છે પણ જેમ સૂર્ય ઢાંકાયા છતાં ય તેનો કંઈક પ્રકાશ મેધા વસ્થુમાં ચક્રને આવે છે તેમ પુણ્યલક્ષી પ્રતિજ્ઞા સત્તા હોવા

જતાય ચ જીવમાં એની જ્ઞાનશક્તિનો કંઈક અવશેષ સચવાઈ રહે છે; કારણ કે એટલો અવશેષ પણ જો એ ગુમાવી દે તો એનું જીવ-સ્વરૂપ નાશ પામે જ્ઞાનનો આ અવશેષ જુદા જુદા જીવોમાં જુદા જુદા પ્રમાણમાં હોય છે, કેટલાક જીવોમાં અતિશય હોય છે, એટલે અનુપસ્થિત પૌદ્ગલિક પદાર્થોને તેમજ બીજાના વિચારોને તે પારદૃષ્ટિથી આત્મા-વડે જાણી શકે છે, પણ ઘણાખરાને એ અવશેષ છેક નહોતો જ હોય છે, અને તેથી એ ચર્મેન્દ્રિયો શિવાય આત્મદ્વારા જાણી શકતો નથી.

પદાર્થને બે પ્રકારે જાણી શકાય, ગમે તો એની રૂપરેખા, એના સામાન્ય બાહ્ય સ્વરૂપ દ્વારા જાણી શકાય, એવા જાણવાને દર્શન* કહે છે, અથવા તો એના વિશેષ ગુણ દ્વારા જાણી શકાય છે ત્યારે એવા જાણવાને જ્ઞાન કહે છે આમ દર્શન તે અનાકાર-ઉપયોગ છે, જ્ઞાન તે સાકાર-ઉપયોગ છે

સસારમાં વિચરતા જીવોમાં એકઠાળે દર્શન અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ હોય નહિ, પણ જ્ઞાનની પૂર્વે દર્શન હોય છે. મુક્ત જીવોમાં અને સર્વજ્ઞોમાં એ બંને સાથે હોઈ શકે છે.

દર્શન ૪ પ્રકારના હોય છે

૧ ચક્ષુદર્શન આ દર્શન માત્ર ચક્ષુવડે જ થાય છે, તેથી જેને ચક્ષુ હોય છે તેને જ આ દર્શન થાય છે

૨ અચક્ષુદર્શન આ દર્શન બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો દ્વારા અથવા મનદ્વારા થાય છે આ બે પ્રકારમાંથી ગમે તે પ્રકારે બધા જીવોને દર્શન થાય છે

૩ અવધિદર્શન ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના પૌદ્ગલિક પદાર્થોનું દર્શન શારીરિક ઇન્દ્રિયોના આધાર વિના આ દર્શન પમાય

* જૈનધર્મમાં દર્શન શબ્દના બે અર્થ થાય છે દૃષ્ટિ, મત, તાત્વિક સમ્પ્રદાય એવો એક અર્થ થાય છે અને તેથી સમ્યક્દર્શનનો (૫ ૨૨ થી સરખાવશો) અર્થ સાચી દૃષ્ટિ, સત્ય જ્ઞાન એવો થાય છે બીજો અર્થ અહીં બતાવ્યો છે તે છે અને ખાસ જૈનોનો એ ધારિભાષિક શબ્દ છે

છે દેવોને અને નરકવાસીઓને આ દર્શન જન્મથી મળેલું હોય છે, પણ વિકાસ પામેલા તેમજ વિવેકશીલ મનુષ્યો અને તિર્થ યોને જ્યાં આધ્યાત્મિક વિકાસને પરિણામે મળે ॥

૪ કેમકર્ણવતઃ તે અપરિમિત, પ્રત્યક્ષ અને પરમ (કિવલીનું) દર્શન. દર્શનને આનંદથી ડેનાર કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થાય ત્યારે જ આ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે

૧ મરિચકન પાંચ ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી મિલવેલું હોય છે એના આર ક્રમ છે

ક. અવગ્રહ પહેલી દ્રષ્ટિ પડતી તે. “હું જોઉં છું કે કંઈક છે”

ઘ દ્વા-અણુવાની ઇચ્છા “આ તે મનુષ્ય છે કે વાહનું કંઈક છે ? તેનો નિર્ણય કરીશ.”

ચ. અપાદ-નિર્ણય. “મારા નિર્ણય છે કે જો વૃક્ષ છે કસ્ટ-વૃક્ષે વિના હાથમે જો હલુ છે એને યાજ્ઞ છે વગેરે.”

ઞ. ચારણ-“પૂર્વે જેવેલા વૃક્ષના સ્મરણ સાથે આ વૃક્ષને સમાનતા છે તેથી એના વિષેનું સાત્ત્વ જ્ઞાન મને થયું છે”

૨ કુલજ્ઞાન સાત્ત્વ સાંજલ્યાથી કે વાંચ્યાથી મળેલું હોય તે

૩ અવધિહાસ ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના પિંડમલિક પદાર્થો વિષેનું મળેલું જ્ઞાન. દેવોને તથા નરકવાસીઓને આ જ્ઞાન જન્મથી મળેલું હોય છે પણ (જે જ પ્રકારના દર્શન પેઠે) જ્યાં પ્રકારના વિકાસથી બીજાઓને પણ પ્રાપ્ત થાય છે

૪ મન પર્વાવગમ ઇન્દ્રિયદ્વારની સહાયતા વિના બીજાના વિચારો અણી હોવા તે. જ્યાં પ્રકારનો વિકાસ પામેલા મનુષ્યોને આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

૫ કેમકર્ણવતઃ અપરિમિત, પ્રત્યક્ષ અને પરમ જ્ઞાન. જે માત્ર પરિપૂર્ણ પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે

મનુષ્યોમા જે સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે, તેમનેજ છેલ્લા બે પ્રકારનાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે બાકીના ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન તેવી દષ્ટિ વિનાનાને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. છે-નથીનું ખોટું જ્ઞાન વિવેકશૂન્ય અને ગમે તેવું હોય છે તેથી સમ્યગ્દર્શન વિનાનું જ્ઞાન તે સાચું નથી અને તેથી એને અજ્ઞાન કહે છે. ઉપરના ૫ પ્રકારના જ્ઞાન તથા આ ૩ પ્રકારના અજ્ઞાન (મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન તથા અવધિ-અજ્ઞાન અથવા તેા વિભગજ્ઞાન) મળીને ૮ પ્રકારનાં જ્ઞાન થાય છે. એ રીતે જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય નહિ, ત્યાંસુધી સર્વ જીવો અજ્ઞાન હોય છે, સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાની સાથે જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે જેને ખરી ખોટી દષ્ટિ હોય છે, તેનામા કંઈક જ્ઞાન પણ હોય છે, કંઈક અજ્ઞાન પણ હોય છે

સંસારી જીવોને ૪ માના પહેલા ૩ પ્રકારના દર્શન અને ૮ માના પહેલા ચાર પ્રકારના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે કેવલીને માત્ર કેવલદર્શન અને કેવલજ્ઞાન જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એમ જણાય છે કે એ દર્શનમા અને જ્ઞાનમા જાણે બીજા બધા સમાઈ જતા હોય, ગામની અદર તેની જમીન પણ સમાઈ જાય છે તેમ અથવા એમ પણ હોય કે એ દર્શનના અને જ્ઞાનના ઉદયથી બીજાં બધા અદૃશ્ય થઈ જતા હોય સૂર્યના ઉદયથી ચન્દ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા વગેરે અદૃશ્ય થઈ જાય છે તેમ

સમ્યગ્દર્શન.

જૈનધર્મના પરમ સત્ય વિષેનું નિઃસંશય જ્ઞાન તે સમ્યગ્દર્શન, સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોના, ધર્મશાસ્ત્રોના વચનો ઉપર અને એ વચનો વિષે વ્યાખ્યાન આપનાર ગુરુના શબ્દો ઉપર આસ્થા રાખવાથી એ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે એ દર્શન જીવને સ્વભાવસિદ્ધ છે દર્શનમોહનીય કર્મને બળે એ દર્શન થોડે કે ઘણું અંશે હ્રાસ રહે છે, થોડે કે ઘણું અંશે એ કર્મનું બળ ઓછું થાય છે, તેમ તેમ થોડે કે ઘણું અંશે એ દર્શન પ્રાપ્ત થતું જાય છે, એ કર્મનો ફેવળ ક્ષય થાય છે ત્યારે સમ્પૂર્ણરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

સમ્પૂર્ણ મિથ્યાદર્શનથી તે સમ્પૂર્ણ સમ્યગ્દર્શન મુખીના
જોડે હરે ૬ પ્રકાર છે

૧ મિથ્યાત્વ-મિથ્યાદર્શન જોના વળી ૫ પ્રકાર છે

ક જામિગ્રાહક અનુક મિથ્યા સિદ્ધાન્તના માની લીધેલા
સત્યમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું,

ઘ જનમિગ્રાહક, અનુક મિથ્યા સિદ્ધાન્તને સ્વીકાર્યા વિના
જીવ્યાતીતતાથી પ્રાપ્ત થયેલું,

ઙ જામિનિવેદિક, અનુક મિથ્યા સિદ્ધાન્ત પ્રતિના દુરાશયી
મમતાથી થયેલું

ચ લાંચનિક, સશયથી પ્રાપ્ત થયેલું અને

જ જ્ઞાનોપ અરૂપદ દૃષ્ટિથી જોટલે કે સત્યને શોધવાની
અશક્તિથી થયેલું

૨ સાત્ત્વજન્ય સમ્યક્ત્વ—સમ્યગ્દર્શનનો સ્વાદ જ્ઞા સમ્યગ્
દર્શનનું જ્ઞાન ઝોટીકે જ પગ થાય છે, વળી તરત જ જનુ રહે છે
જો નામનો અર્થ જાણી રીતે સ્પષ્ટ કરી શકાય, પોતે ઠાઠી ખીર
ખાધી છે કે નહિં જોવું નહિં જાણનાર મનુષ્ય સ્થિરનો સ્વાદ
ચાખે છે કે તરત જ ઊઠી યાય છે તેવી જ રીતે જેની પ્રતિ
મિથ્યાદર્શન પ્રતિ વળેલી છે તે સમ્યગ્દર્શનનો સ્વાદ ચાખે છે કે
તરત જ તે ચાલુ થાય છે

૩ સમ્યગ્મિથ્યાત્વ—મિથ્યાજ્ઞાન—સત્ય અસત્યને વિનાવિવેકે સત્ય
માની લેવું તે. જોના પ્રભાવથી સત્ય-અસત્ય વચ્ચે ભ્રમ જોવા
થાય છે, જૈનધર્મ પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે, તેના પ્રત્યે તેને નથી
પક્ષપાત કે નથી તિરસ્કાર.

૪ જાનોપચમિક-અજ્ઞાના વેદક-સમ્યક્ત્વ—જોડે પ્રકારનું સમ્યક્
દર્શન સમ્યગ્દર્શન તરફનું જ્ઞા જોડે પગથીઈ છે અને વળી જોડે પ્રકાર
મિથ્યાત્વ (પ્રદેશજોડે) છે કે જેમાંથી જ જ્ઞા રહેલું સૌ નિષ્ક્રમ
વામાં જાણુ હોય છે જેમ દૂધ પાણી જોળવેલા દૂધને ઊઠાળી તેમાંનું

બધું પાણી બાળી નાખીએ, એટલે તે દૂધ શુદ્ધ થાય છે તેમ સમકિત આવરણ દેનાર કર્મ દૂર થતા સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે

૫ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ—સમકિતને આવરણ દેનાર કર્મને દબાવવાથી પ્રાપ્ત થયેલુ સમ્યગ્દર્શન બેશક કર્મને દબાવવાથી કંઈક દૂર થવાનો સંભવ છે, પણ તેનો ક્ષય નથી થયો, તેથી આ દર્શનને પાછલે પગથીએ પડવાનો સંભવ છે

૬ જ્ઞાનિક સમ્યક્ત્વ—સમકિતને આવરણ દેનાર કર્મનો સમૂળો ક્ષય થયે પ્રાપ્ત થતુ સંપૂર્ણ સમ્યગ્દર્શન

સમ્યકચારિત્ર.

ચારિત્રમોહનીય કર્મની સત્તામાથી જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેને પરમ શુદ્ધ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાંસુધી આમ નથી બનતુ ત્યાંસુધી કપાયની, નોકપાયની અને જાતિવેદની સત્તાથી ચારિત્રનો નાશ થાય છે

૧ કપાય ના ૪ ભેદ છે — ૧ ક્રોધ, ૨ માન, ૩ માયા ૪ લોભ એ દરેક ભેદના રસ તથા સ્થિતિને અનુસરીને ચાર ચાર પ્રકાર છે

૧ અનન્તાનુબર્ધા, આ કપાયથી મિથ્યાત્વે બધાઈ રહે ને આજીવન ટકે તે સમકિતનો ને ચારિત્રનો નાશ કરે છે

૨ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, ત્યાગને અટકાવે પ્રત્યેકનો (એટલે અશનો) ત્યાગ અટકાવે નહિ અને સમકિતને પ્રાપ્ત કરવા દે એ એક વર્ષ સુધી ટકે

૩ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ, ત્યાગને કાંઈક અટકાવે સંપૂર્ણ આત્મ-સયમ આચરવા દે નહિ, પણ સમકિત અને દેશવિરતિ પામવા દે એની સત્તા ૪ માસ ચાલે છે

૪ સજ્વલન, સંપૂર્ણ આત્મસયમ (સર્વાવિરતિ) આચરવા દે,

પણ સમ્પૂર્ણ (યથાખ્યાત) આરિત્રની પ્રાપ્તિ પામવા કે નહિ
એની સત્તા (૧૫) દિવસ વ્યાપે છે

કથાનના રસ કે અનુભાગના લોક ઉપમા આપીને સમજાવ્યા
છે કોષના આર લોક-પત્થર, લોચ, મૂળ અને પાણી ઉપર દોરેલી
રેખાઓ સાથે સરખાવ્યા છે પત્થર ઉપર દોરેલી રેખા મહુ
પ્રયાસે જુલાય અને ત્યારપછીના પદાર્થ ઉપર દોરેલી રેખાઓ
અનુક્રમે ઓછે ઓછે પ્રયાસે જુલાય. તેવીજ રીતે આજીવન
ટકનારા કોષની સત્તા અતિ તીવ્ર હોય છે અને નિવાસ્ત્રમાં કમ્બ
હોય છે, ત્યારપછીના પ્રકારના કોષની સત્તા અનુક્રમે મૃદુ થતી
જાય છે ને નિવાસ્ત્રમાં સરળ થતી જાય છે માનના આર પ્રકાર
-પત્થરના સ્તંભ, હાલકા, લાકડા અને નેવરની કત્તા સાથે સર-
ખાવ્યા છે, અને એની તીવ્રતા પણ અનુક્રમે સરખાવી છે માથાના
આર પ્રકાર વાંસના મૂળ, થેટાના સીંગડા યામૂત્ર અને લાકડાની
પાતળી થીપ સાથે સરખાવ્યા છે, જે કચેરીની વકત્તા દ્વારા કચેરી
અનુક્રમે સરળ થતી જાય છે લોખના આર પ્રકાર જ જુરજ (કીરમજ),
થેરા અને આછા ખજનના રજ અને પીળા રંગ સાથે સરખાવ્યા
છે આ બધા રજ વચ્ચે ઉપર બેઠે, પણ જ જુરજ અડધા પછી
બાજે જ ઉતરે, થેરા અને આછા બીજો રજ વધારે ઓછે અમે
ઉતરે પીળા રજને ઉતારવા બહુ અમ ન લાગે.

૨ શોષાવના ૬ પ્રકાર છે ને તે કચેરી છાપને શુદ્ધ આરિત્ર
આવરતાં કંઈક અન્તરાય કરે છે ૧ શસ્ત્ર હાથે ને વિલાસ
હાથે તે; ૨ ઈ-સન્તોષ (આનંદ) કેહાં મનુષ્ય કે પદાર્થ
પ્રત્યે મમતા અને તેથી ઉત્પન્ન થતો પક્ષપાત; ૩ શરણ-અસન્તોષ
(અકસોસ) કેહાં મનુષ્ય કે પદાર્થ પ્રત્યે વિશ્વાસ અને તેથી
ઉત્પન્ન થતો વિશ્વકાર; ૪ શોક ૫ મલ અને ૬ હર્ષણ.

૩ શરણવેદના પ્રજા પ્રકાર વિશે ૧૭૬ મા પૃષ્ઠ ઉપર લખ્યું જ છે
છાપના સમક્રિય ને આરિત્રના પ્રજા સુખ્ય લોક છે

૧ શરણી-આત્મસુખમનો કેવળ અભાવ. તેની ૫ ઈન્દ્રિયોના
તેમજ મનના નિયંત્રણ તરફ તેમજ એકેન્દ્રિયતાના ૪ પ્રકારના

જીવોની, વનમ્પતિની અને ત્રસ જીવોની કુલ છ પ્રકારની હિંમા તરફ વૃત્તિ વળે છે, અને એ રીતે એના ૧૨ પ્રકાર થાય છે

૨ દેશવિરતિ—આશિક આત્મસયમ મુખ્યત્વે કરીને ત્રસ જીવોની હિંસાથી દૂર રહેવાની વૃત્તિ થાય છે. કષાયના ચારે પ્રકારમાંથી બે પ્રકારનો ત્યાગ કરે છે

૩ નર્વવિરતિ—આત્મસયમ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય શાન્ત થઈ જાય છે ત્યારે જ આ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એના જુદા જુદા પ્રકાર માટે પૃ ૧૮૫-૮૬ ઉપર લખ્યું છે.

લેખ્યા.

જીવના અધ્યવસાયને અનુસરીને—તેમજ તેને બધનમાં નાંખતાં કર્મને અનુસરીને લેશ્યાવાળા જીવના છ પ્રકાર માનવામાં આવ્યા છે તેમાંનો પહેલા પ્રકારનો જીવ સૌથી પાપી છે ને ત્યારપછીના એક એક પ્રકારનો ઓછો ઓછો પાપી છે, છેક છેલ્લા પ્રકારનો જીવ સૌથી સારો છે જીવના આવા લેદ ઇન્દ્રિયથી તો અગોચર છે, છતાં વર્ણુ, રસ, ગંધ ને સ્પર્શથી—એટલે કે આપણને સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય એમ એમનો લેદ પાડ્યો છે આ પ્રકારને છ લેખ્યા કહે છે

વર્ણુના નામ ઉપરથી આ લેશ્યાના નામ રાખવામાં આવ્યા છે અને જે તે પ્રકારના જીવને જે તે પ્રકારની લેશ્યાનો રંગ આરોપવાની કલ્પના છે ૧ કૃષ્ણ-કાળો, ૨ નીલ-ગળીનો, ૩ કાપોત-ભુરો, ૪ તેજસ-અગ્નિવર્ણો, ૫ પીત-પીળો અને ૬ શુક્લ-સફેદ

પ્રત્યેક લેશ્યાના જીવને બે પ્રકારે ઉપમા આપવામાં આવી છે

છ મનુષ્યો જ ખૂવૃક્ષ જીવે છે, એના ઉપર પુષ્કળ ફળ છે બધાને ફળ ખાવાનું મન થાય છે, છતાં ઉપર ચડતા લય લાગે છે ત્યારે એ જાણુ કેમ પામી શકાય? એના ઉપાય સૌ બતાવે છે ૧ લો કહે છે કે ઝાડને જડમૂળથી ખોદી પાડવું ૨ જો કહે છે કે મોટી ડાળ કાપી નાંખવી જોઈએ. ૩ જો કહે છે કે નાની

ઠાળળીએ તોડી પાઠવી બેઠાં ૪ મો કહે છે કે કળના મુખ્ય તોડી પાઠવા બેઠાં ૫ મો કહે છે કે માત્ર બાળુ જ તોડી પાઠવા બેઠાં ત્યારે છૂટો કહે છે કે ચોરે પડેલાં જ બાળુ વીણી લેવાં ને ખાવા બેઠાં ૧ થો લખ કૃષ્ણ, ૨ બે નીલ, ૩ બે કાપેલ, ૪ તેજસ, ૫ મો પદ્મ અને ૬ થો શુભલ લેસ્થાનાઓ છે

વળી પણ બીજી ઉપમા ધોર સામેની આપીને આ વાત સમજાવી છે કે ધોર કેમ વામ ઉપર તુટી પડવા ધારે છે ૧ થો ધોર બધા લવને, ૨ બે માત્ર મનુષ્યને, ૩ બે માત્ર પુરુષને, ૪ મો માત્ર હિંમતવાળાને, ૫ મો માત્ર લડનારાને મારી નાખવાનું કહે છે ૬ થો માત્ર ખનમાલ લેવાની વાત કહે છે પણ કેમને મારવા નહિ એમ કહે છે

દેવેન્દ્રસુરિના કર્મજન્યમાં (ટીકા પૃ ૬૩) સુદી સુદી લેસ્થાનાઓ બાળુ વર્ણન છે

“ મનુષ્યાવવાળા, હથાકીન, કુદ મૂર્ખ, બદ, સુદી લસવાળા અને બીજાને દુઃખ દેવાની વૃત્તિવાળા મનુષ્યને કૃષ્ણ લેસ્થા હોય છે; કપડાધારી, હથાકીલ, અજ્ઞાન મનના, અકામલવાળા લાંબા મનુષ્યને નીલ લેસ્થા હોય છે; વિવેકહીન, કાર્ત્તવ્યતા સુહાને વિચાર નહિ કરનારા અને કોપી મનુષ્યને કાપેલ લેસ્થા હોય છે; વિવેકી, નવાં કર્મજનને નહિ કરનારા, હાતા, સ્થાનપાત્ર, કમલાવનાવાળા મનુષ્યને તેજસ લેસ્થા હોય છે; હથાકીલવાળા, હાતા, અસ્તિવાન, અને સમજદાર મનુષ્યને પીત લેસ્થા હોય છે; પવિત્ર, સદાચારી, ક્યાલ વિનાના અને સમદર્શી મનુષ્યને શુભલ લેસ્થા હોય છે ”

ઉપર કહેલા બધા સુલો મુખ્ય છે, હરેક લેસ્થાના બીજા અનેક સેદ બે સુલોની તીવ્રતા મહત્તાને અનુસરીને થાય છે વળી ઘાટે કે પુરે અશે એમ એમ આત્મસત્ત્વ સધાતો બાલ તેમ તેમ લવનો વિકાસ થતો જાય છે, અને તેને અનુસરતા હરેક લેસ્થામાં ફેરફાર થતા જાય છે વળી ઉપર જણાવેલા સુલોનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના પણ હરેક લેસ્થા લવની મનોદશા દેખાડે છે

છેવટે એ પણ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે મરણ સમયે
જીવ જે લેશ્યામાં હોય તેજ લેશ્યામાં નવે ભવે નારકી ને દેવતામાં
જન્મ પ્રસંગે હોય છે, પછીથી લેશ્યા ફરી પણ જાય છે

જેમના કષાય અને ચોગ ટળી ગયા છે એવા સાધુઓને
તથા સિદ્ધોને લેશ્યા હોતી નથી.

જીવના ભાવ.

જે સમસ્ત જીવના સમ્બન્ધમાં વિકાસ પામે છે તેને જૈન-
દર્શન ભાવ કહે છે ભાવના પાંચ પ્રકાર છે

૧ પારિણામિક ભાવ કર્મથી કંઈ ફેરફાર થઈ શકતો નથી
એવો જીવસ્વભાવ તે આ ભાવ અને તેથી પારિણામિક સ્વભાવ,
મોક્ષભાવ, અમોક્ષભાવ. (જીવત્વ, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ)

૨ આંદયિક ભાવ પ્રચલિત-કર્મફળ ઉપર આ ભાવ આધાર
રાખે છે. અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, કષાય, લેશ્યા વગેરે કર્મફળને અનુ-
સરતા જે ગુણ જીવમાં આવેલા છે તે સૌનો આ ભાવ છે.

૩ આંપશમિક ભાવ આ ભાવમાં કર્મની છાપ કંઈક ઉઠી
ખેઠેલી હોય છે મોહનીય કર્મો અને તેથી કરીને કષાયની છાપ
એવી પડેલી હોય છે કે તે દેખાય તો નહિ, પણ હોય તો ખરી તે
વારે જીવમાં રહેલા દર્શનનો અને ચારિત્રનો ભાવ તે આ ભાવ છે

૪ કાયિક ભાવ કર્મક્ષયના સમ્બન્ધનો ભાવ. એમાં સમ્યક્-
દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર, સર્વજ્ઞતા, સર્વશક્તિ, એકદરે કર્મનો કેવળ
ક્ષય થાય ને જીવની જે સ્થિતિ થાય તે ભાવ

૫ ક્ષયોપશમિક અથવા મિથ ભાવ કર્મ કંઈક અશે ક્ષય
પામ્યા છે, કંઈક અશે ફળ આપ્યે જાય છે, તે સમયનો આ ભાવ છે
આ ભાવના પેટાભાગના નામમાં ૩ જ ને ૪ થા ભાવના નામોનું
મિશ્રણ છે, તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે આ ભાવ તે એ
ખે ભાવોનું મિશ્રણ છે, પણ આ ભાવમાં સમ્યક્દર્શનના અને

સમ્યક્ચારિત્રના ઉત્તરતા પ્રકાર છે અને મોટાંકે કર્મ જ્ઞાન, કર્મન ને શક્તિને શેષનારા કંઈક અંશે કાર્ય કરતા બધ પડ્યા છે

આ પાંચ ભાવના કંઈક અવસ્થાદૃષ્ટિએ બળી ૫૩ પ્રકાર પાડ્યા છે એ બધા ભાવમાંથી જોછા કે બધારે જીવમાં એકે સમયે હોય. આ પાંચ ભાવનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપવાનો હેતુ એ છે કે જીવનો સ્વભાવસિદ્ધ ભાવ કયો છે, કર્મકળને કારણે કયા ભાવ શાશ્વ છે અને એ કળ ન થવાને કારણે કયા ભાવ શાશ્વ છે તે જણાવી શકાય.

નીતિ

નીતિનુ ધાર્મિક કારણ.

દુઃખનુ વર્ણન અને મોક્ષની શક્યતા.

જગતઃ સંસાર સંસારને અણુ વિશેષજી આપીને જૈનસિદ્ધાન્ત દેહધારીના જીવની અસારતા સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેને મતે બધા જીવ મને તો નરકલોકમાં, કે તિર્થંક જીવના મનુષ્યલોકમાં જીવના દેવલોકમાં હોય, તો પણ તે બધા જીવ દુઃખમાં પડ્યા છે કદાપિ તૃપ્ત ન થાય એવી વાસનાએ પીઠાવે છે અને વેદનાના તથા મૃત્યુના ભોગ બને છે; અનેક ઉપદેશોમાં અને ૧૧ મોખા કથાઓમાં અને કાવ્યોમાં પંક્તિ તારવાર આનુ આ સત્ય જણાવ્યે આવે છે અને જ્ઞાનકેતના મન ઉપર એની એ વાત ફરી ફરીને તીવ્ર ભાવે કસાવતા કટાણવા નથી. હેમચંદ્ર પોતાના ત્રિપરિણામકાપુરુષચરિત્ર મા અવસ્થિત રીતે બેઠે વીને તીર્થંકર પદ્મપ્રભુ પાસે એક ઉપદેશમાં બોલાવવાવે છે કે નીચતમથી ઉચ્ચતમ સુધીના સૌ જીવ દુઃખમાં પડ્યા છે '

પોતાના પાપનુ ફળ ભોગવવાને ઉખડુ અને શીત નરકમાં આ જીવ અચક્ર દુઃખ ભોગવે છે અચક્રર અમુકે એમનાં શરીર બંદેરે છે અને અચક્રર હૃદયધારીથી તેમને વેદના આપે છે તાવગ્રમાં તબે છે અને એમની આંખો ફેલી નાખે છે તેમના

શરીર ઉપર ચેળ થયાથી અસહ્ય વેદના થાય છે, તરસ લાગે છે ત્યારે તે છીપાવવા નરકની વૈતરણી નદીમાં બાથોડીઆ મારે છે, પણ ત્યાં તો જળને બદલે સીસાનો ચળકતો ધીકધીકતો રસ હોય છે. વનમા કોઇ વૃક્ષ નીચે છાયા હોવા ફાફાં મારે છે, ત્યારે તે વૃક્ષના પાન તીક્ષ્ણ તલવારરૂપ બની એમના ઉપર પડે છે અને એમના હળરો ટુકડા કરી નાખે છે. વળી નરકવાસીઓ પોતાના ક્રોધના ને ખેદના બળ્યા પોતાની વેદનાને અને પોતાના હુબને અને પાપને પરિણામે પોતાની ચિન્તામા જે વધારો કરી મૂકે છે એનો કહે પાર આવે એમ નથી પણ વળી આ હુબ એથી ચે ભય કર તો એટલા માટે છે કે એ શરીરનો અકાળે અન્ત નથી આવતો, કપાયેલા અગ ફરી ફરીને ઉગે છે ને હુબ ખમવાને આખા થાય છે, કારણકે જીવ પોતાના કર્મના ફળ ભોગવી રહે ત્યાંસુધી એના શરીરનો નાશ થતો નથી અને કર્મની શક્તિ નાશ પામે-એટલે ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમ વીતે-ત્યારે જ એ શરીર નાશ પામે છે.

નરકવાસીઓના હુબની તુલનામા તિર્યચોના હુબ નરમ છે, અને છતાંયે ભય કર તો છે જ એકેન્દ્રિય જીવ રક્ષણ વિના કચરાઇ મરે છે. પૃથ્વીકાય જીવને ઘોડા હાથી પીલી નાખે છે, હજી ચીરી નાખે છે, જળપ્રવાહ ખેચી જાય છે, જળકાય જીવને સૂર્ય બાળી નાખે છે, ઠંડીથી ઠરી જાય છે, તૃપાતુર પી જાય છે, અમિકાય જીવને પાણી ઠંડા કરી નાખે છે. વાયુકાય જીવને વિવિધ દિશાએથી ઉઠતા તોફાનોથી ખમવું પડે છે, આકાશમા વસ્તુઓના વ્યાપારથી ને વીંઝણના વીંઝાવાથી એમના શરીર નાશ પામે છે. વનસ્પતિકાય જીવને સૂર્ય બાળી નાખે છે, પાણી ભીંજવી નાખે છે, વાયુ સુકવી નાખે છે, બીજા જીવો તેને ઘસે છે, જડ મૂળથી ખોદી નાખે છે ને નષ્ટ કરી નાખે છે ૨, ૩, ૪, ૫. ઇન્દ્રિયોવાળા તિર્યચોને અનેક પ્રકારના હુબ ખમવા પડે છે તે જન્તુને લોક ચાપે છે ને પીલે છે, જીઆને અને જીઓને મારી નાખે છે, મધમાખોને મધના લોભી મારે છે, માછલાને લોક પકડે છે ને તાવડામા તળે છે, પક્ષીઓને પણ એજ પ્રકારે મારી નાખે છે, પૃથ્વી ઉપરના તિર્યચ જીવોમા નબળા હોય તેને જખરા ખાઇ

બલ્ય છે અને ઘણાની પાસે મનુષ્ય ભાર ઉઘાડાવે છે, તેમને આજુકા માટે છે ને આશા જોસે છે

તિર્થંચ કરતાં મનુષ્ય વધારે ભાગ્યશાળી છે કારણકે નવા કર્મજાધથી દૂર રહેવાનું અને સુકિત પામવાનું જોનાથી જની શકે તેમ છે પાછલા જાવના પુણ્યકર્મથી મહામુરકેલીએ મળેલા માનવ-જન્મને આ જન્મરૂપ લાભ કેટલા મોટા હવ ઊઠાવે છે ! આજ કર્મ કરવાને બદલે ધનપ્રાપ્તિ માટેના લોભમાં અને ઇર્દિયોના વિલાસની લાલસામાં પડે છે તુચ્છ અને નિરર્થક કર્મ કરે છે ઘણાજ મનુષ્યો વાસ્તવસ્થામાં વિદ્યા જોતરતા શુદ્ધ જેવા, મુવાવસ્થામાં કામી કરીને ગમેલા જેવા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘરજ બળદીઆ જેવા હોય છે દરિદ્રતા, દાસત્વ, રોગ, બરા અને મૃત્યુથી આર્થના અને જ્ઞાનાર્થના હવન ખાસ થઈ બલ્ય છે; માતાના ગર્ભમાં પ્રવેશે છે અને મહાપ્રયત્ને જોના સાકેશ દ્વારમાંથી નીકળીને હવન શરૂ કરે છે ત્યારથીજ દુઃખ પામવા માંડે છે

દેવાને પણ દુઃખ પડે છે દેવો ભૌતિક દુઃખોથી મુક્ત છે અને જ્ઞાનકર્મમાં તથા વિલાસમાં પોતાના હિંમતો ગળે છે જો વાત સાચી, પણ છતાં એ જો સર્વજ્ઞા મુખી નથી નીચેના વર્ગના દેવો હિંમતના વર્ગના દેવાનું મુખ અને વિલાસ જુએ ત્યારે જો કર્મોએ બળે છે અને પોતાને જોવા પ્રકારનું મુખ અને વિલાસ નથી જો પ્રકારે વિચાર કરે છે પૃથ્વીલોકમાં નવો અવતર દેવાને માટે સ્વર્ગ હવે ઊઠવું પડશે જોવા વિદ્ધ થતા માતૃ ગર્ભમાં પ્રવેશ કરવાનો જોમને ભય લાગે છે અને જનિષ્ઠમાં શુદ્ધશે જો તેમને માહત્તમ નહિ હોવાથી જોમને જોવી ચિન્તા થાય છે કે જે મુખ જોમણે જોગબ્યાં હોય તે પણ કંઈના થઈ બલ્ય છે

આમ આજુ હવન દુઃખમય છે, અને જાહનના જોકે ઘર-માથી નીકળીને બીજામાં જવાનું થાય જોમ જોકે જાવમાંથી બીજા જાવમાં જન્મદિ કળથી રજકનાર જનતા હવેમાંના હરેકને માટે જોઈતું તે નહીં છે કે જોકેકરે તેનું દુઃખ વધારે છે અને મુખ જોઈતું છે જો કે અચાનકમાં દુઃખનો કમલો મેરૂ પર્વત

જેવડો મોટો છે, મુખ રાઈનાં દાણા જેટલુ થોડુ છે જો કે મુખ
ત્રાજવાની દાડી જેવુ અનિશ્ચલ છે અને વીજળી જેવું ક્ષણિક
છે. છતાં એ દરેક જીવ જીવનસૂત્રને પૂરા લાવથી વળગી રહે છે
ને થોડાંક મુખના મોઢે જન્મ, જરા, રોગ અને મૃત્યુની ઘટમાળાને
ઉત્પન્ન કરનાર ભયને ભૂલી જાય છે

ત્યારે દરેક જીવને કુવામા રહેલા મનુષ્યની (મધુખિ હુના દુષ્ટા-
તની) ઉપમા આપી શકાય ૨૨ કથા એવી છે, કે—એક માણસની
પાછળ વનમા એક ભયંકર હાથી પડ્યો, માણસ ખીકનો માર્યો
વડના ઝાડ પાસે ગયો, પણ તેની ઉપર ચડી નહિ શકવાથી, પાસે
એક જીનો કુવો હતો તેમા કુદકો માર્યો કુવાની ભીંતોમા ઘાસ ને
છોડ ઉગ્યા હતા, તેમાના એક છોડના થડીઆને પેલા માણસે પડતા
પડતા પકડી લીધુ હાથીએ આવીને એને પકડવા સૂઠ લખાવી,
સૂઠ એના માથાને અડી, પણ હાથીથી માણસને પકડી શકાયો નહિ
હવે પેલા માણસની નજર નીચે કુવામા પડી, તો કુવાને તળીએ એક
ભયંકર અજગર તેને ગળી જવા તલપી રહ્યો હતો ખીજા ચાર નાના
નાગ ફણુ માડીને તેની સામે પુકવાડા મારી રહ્યા હતા અદર
પડી ન જવાય એટલા માટે પેલો માણસ છોડના થડીઆ ઉપર
કંઈક ચડી ગયો ત્યારપછી એની નજર ઉપર ગઈ તો ત્યાં એક
નદેદ અને ખીજો કાળો એમ બે ઉંદર પોતાના તીક્ષ્ણ દાંતથી
પેલા છોડના થડીઆને કાતરી રહ્યા છે અને હાથી પૂરા જોરથી
વડના ઝાડને હલાવી રહ્યો છે હાથીના પ્રહારને પરિણામે એ ઝાડની
એક ડાળમાથી અનેક મધમાખીઓ નીકળી અને કુવામાના
પેલા માણસને ચંટકા મારવા લાગી આમ ત્યારે બાબુએથી એ
હુ બે ઘેરાઈ રહ્યો છે, તેવામા એકાએક એ અભાગીયાએ ઝાડમાથી
મધ ટપકતું જોયું, એ બિન્દુ એના કપાળ ઉપર પડીને ત્યાથી
ધીરે ધીરે નીચળીને તેના મોમા ગયું. ઉત્સુકતાએ એણે એ બિન્દુ
ચીટી લીધું, એનો સ્વાદ એણે ચાખ્યો ને એના ગળપણમા સામે
આવી ઉભેલા સૌ ભય એ ક્ષણવાર ભૂલી ગયો

ઉપરના દશાન્તમાં કુવામાંના માણસ તે જીવ છે, વન તે સસાર છે, બાઠ તે જીવન છે, કુવો તે માનવ-જીવતાર છે, જોની પાછળ પડેલો હાથી તે મરણ છે, જીવમર તે નરક છે જ્યારે નામ તે જ્યારે પ્રકારના કથાય છે, બે ઉંદર તે શુકલ અને કૃષ્ણ જોવા માસના બે પક્ષ છે, મધમાળીઓ તે શેઝ છે; પણ મધનું બિંદુ તે સસારમા ફસાવનાર મુજ છે

કુવામાંના માણસની પેઠે જીવ નાશવત મુખના વિચારમા પોતે ખરી રીતે જે સમજર સ્થિતિમા છે તે જૂલી જામ છે પણ જ્યારે જોને સાચું જાન આવે છે ત્યારે જો જર્મ દુઝામાંથી છુટી યવા થાય છે બધી વેદનાઓમાંથી નીકળવાનું-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે

જગતમાંના મોટા જ જીવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિવાળા હોય છે કારણકે સમ્પૂર્ણ જોવાની-જ્ઞાનમાંથી જાગ્યે નીકળી શકાય જોવો વિકાસ જનું મોઠાને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાંથી જે મોટા મોક્ષપ્રાપ્તિ મુખી જઈ શકે છે

અતિસૂક્ષ્મ નિર્ગોહના જીવોથી વિદ્ય પરિપૂર્ણ છે તેમનામાં જોઈ પ્રકારનું ઉદ્ધાસીન (જનાલોગ) મિથ્યાત્વ છે તેથી તેમની વૃત્તિ શુભ પ્રતિની જે નથી અશુભ પ્રતિની જે નથી. તેમની ઉદ્ધાસીન સ્થિતિ માંથી કેઈ રીતે જાગ્યે નીકળે, ત્યારે તેમનું મિથ્યાત્વ કેઈ અનુકરણ થાય છે તે જાગ્યે કરીને તેમના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે જનુકૂળતા થાય છે જે વિકાસ જોમને અન્તે મોક્ષ અપાવી શકે ખરો. પણ અપાવે જ છે જોમ કેઈ સદા જનનું નથી કારણ કે સર્વ જીવોમાં જમજ (મોક્ષને માટે જમજ) જીવોને જોઈ વર્ગ છે; આ વર્ગના જીવ મિથ્યાત્વમાંથી કદી છુટી શકતા નથી અને મોક્ષ પ્રાપ્તિને માટે કદી જ અપત્ત કરતા નથી. જે જીવોનું મમલ (મોક્ષ માટેની ચેત્તવતા) પ્રાણમાંથી જ નિર્માણ છે તે જૈનધર્મનું સત્ત્વ સમજી શકે છે, તે નવાનવા જાવથી કટાળી જાય છે જાવમ અને તપસ્યા આવરે છે અને ઉપરે મોક્ષ પામે છે

કર્મનાં મૂળ કારણ.

સંસારમાથી બહાર નીકળવું હોય તો નવાં કર્મબંધનના મૂળ કારણ જાણી લેવાં જોઈએ અને એ મૂળ કારણોનો નાશ કરવો જોઈએ.

કર્મ બંધનના મૂળ કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતિ, (૩) કષાય અને (૪) યોગ

આ દરેક કારણના વળી અનેક પ્રકાર છે,* એ દરેક અમુક અમુક પ્રકારનાં કર્મબંધન બંધા કરે છે હવે એ કર્મબંધનના કારણ જ્યાં સુધી ઉપસ્થિત હોય, ત્યાં સુધી તે તે પ્રકારના કર્મબંધન સ્વાભાવિક રીતે જ રહે છે, અને એ કારણ જ્યાં દૂર થયા કે એ બંધન પણ દૂર થાય છે એ બંધનનાં કારણ વ્યતિક્રમે નહિ, પણ અનુક્રમે જ દૂર થાય છે આ રીતે વિચારતા મિથ્યાત્વથી માંડીને તે મોક્ષ સુધીના માર્ગનાં ૧૪ પગથીયાં (ગુણત્યાન) છે. એનો વિવેક એવો છે કે નીચેના પગથીયા કરતા તેની પાસેનું ઉચું પગથીયું એટલા માટે ઉચું છે કે ઉચેનામા કર્મબંધનનું એક કારણ સર્વ અશે કે કંઈક અશે ઓછું થાય છે ને તેને જ અનુક્રમ કર્મબંધન પણ ઓછું થાય છે કષાય સુધીના બધા બધા કારણ દૂર થાય છે, એટલે જીવ માત્ર સુખસંવેદન (સાતાવેદની) કર્મજ બાધે છે અને તેને યોગની જ સાથે સબધ છે તેથી યોગ જાય એટલે પછી કોઈ પ્રકારનાં કર્મબંધન રહે નહિ અને મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય.

* ધબ્બાએક પાચમુ કાગ્ધુ પ્રમાદ આપે છે, પણ કેટલાક એને અવિરતિનો ભેદ જ માને છે.

તીર્થંકર નામકર્મ, આદારક શરીર અને આદારક અગોપાગ-નામકર્મ એ ત્રણ કર્મને ઉપરના કોઈ કાગ્ધુ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, એ કર્મબંધન માત્ર ભાગ્યશાળી જીવોને જ હોય છે, તીર્થંકર નામકર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન દ્વારા બધાય છે અને આદારકદ્વિક વિરતિથી બધાય છે.

મોક્ષનો માર્ગ

જ્ઞાનનો અને ચારિત્રનો નાશ કરનાર કર્મનો કોટલો મોક્ષનીય કર્મનો ક્ષય થયે જીવનો આધ્યાત્મિક વિકાસ થાય છે અને કોઈક પ્રકારના કોના મોક્ષનીય કર્મથી નવું કર્મ જન્મ થાય છે અને તેની અચૂક કાળ મુખીની સ્થિતિ હોય છે, તેથી માત્ર શુદ્ધ મનોવૃત્તિથી જ નવા મોક્ષનીય કર્મનું જન્મ થતું નથી એ જાણવાને માટે તો જીવે ત્રણ રીતોનું (જગત) પ્રવેશ કરવું પડે છે એ જાણથી સુદર્ભ માત્રમાં પરિણમી કર્મનો ક્ષય થવા માટે છે સસાવાળા, પર્વાપ્ત વિકાસવાળા, મનો વામ અને કાયચેત્તવાળા, સમ્યક્જ્ઞાનવાળા અને કોઈ સારી દેશવાળા પશ્ચિમ જીવથી જ આ પ્રમાણે કર્મક્ષય કરવાનું બની શકે છે

૧ જા વચ્ચીત્તવ ને પરિણમી કર્મનું રસનો ને સ્થિતિનો થાત થાય છે એને વારંવાર સાધવામાં આવે છતાં મેં એની પાછળ જીવ, જે કરણની સાધના, કોષ, તેજ, સાધે પહેલી રાત્રી છે

૨ જા અર્જુન ને પરિણમી તેવી જ રીતે જીવની શુદ્ધિ સાધાય છે એની સાધનાથી સમજિતનો અને ચારિત્રનો નાશ કરનારી હૃદયની પ્રતિ જે અપણા અન્તરમાં છે તે હૃદય બંધ છે અને તેથી આધ્યાત્મિક માર્ગના કારણ સુધી થાય છે

૩ જા ચારિત્રીય ને પરિણમી વળી કર્મનો રસ ને સ્થિતિ કોઈનું થાય છે છતાં મેં મિથ્યાત્વ સંબંધના કર્મતત્ત્વનો કોઈક ભાગ ત્રણ અંશમાં વહેવાઈ બંધ છે એક મિથ્યાત્વનો અશુદ્ધ અંશ, એક સમ્યક્મિથ્યાત્વનો અર્ધશુદ્ધ અંશ અને એક જગત સમિત માત્ર નો (સમજિતનો) શુદ્ધ-અંશ ત્યારપછી કોઈ વખતે આમાંથી એક અંશ ફોળે છે અને તે વડે જીવનું આગળનું પ્રારમ્ભ નિર્માય છે તેથી અમે તો મિથ્યાત્વ પાછું આવે છે અને તેથી આજુ કરણ નિરર્થક બંધ છે કે અમે તો મિથ્યાભાવનું અથવા સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે આ જીવ સમજિત પામી ગયો કહેવાય છે

તેવી જ રીતે એ ત્રણ કરણથી આજન્મ કષાયના કમ પણ દૂર થાય છે, જેણે ક્ષયોપશમિક સમક્ષિત પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે ૭ મા એટલે અપ્રમત્ત સયત ગુણસ્થાન સુધી જઈ પહોંચે છે, ત્યાં એ પ્રમાદ બંધનથી મુક્ત થઈને વિરતિ સાધી શકે છે. એને બે આગળ જવું હોય તો બેમાથી એક શ્રેણિએ એણે ચડવું બેઠાંએ, એટલા માટે કે ત્યારપછી કર્મ ફળે નહિ એ બે શ્રેણિ તે આ છે - અપશમશ્રેણિ અને તપશ્રેણિ.

ઉપશમ એટલે શાન્તિ પામવી તે જે કર્મનો ઉપશમ આચરે છે, તેનામા એવી શક્તિ આવે કે કર્મ પોતાના ફળ આપી શકતા નથી, એના સત્તા કર્મ દબાય છે, તેથી એનાં ફળ પ્રકટ ન થાય, પણ એ જડમૂળથી નાશ પામતા નથી, તેથી તે ગુપ્તભાવે રહે છે ને પ્રસંગ આવ્યે પાછા પ્રકટ થાય છે બે અમુક ક્રમે વ્યવસ્થિત રીતે કર્મ દાખવાનો પ્રયત્ન થાય તો ઉપશમ શ્રેણિથી મોહનીય કર્મને સમ્પૂર્ણ રીતે દાખી શકાય આ શ્રેણિએ ચડનાર જીવ ૪ થી ૭ મા ગુણસ્થાનક સુધી ચડેલ હોય ને ત્યારપછી એકે એકે ૧૧ મા સુધી ચડી શકે, અને ઉપશાન્ત મોહ થાય આ સ્થિતિમા જીવ માત્ર થોડો જ કાળ ટકે છે, વખતે ૧ જ સમય સુધી આ કાળ પૂરો થાય કે તરત એ ગુણસ્થાનેથી એનુપતન થાય છે એ પતન બે કારણે થાય છે ગમે તો એ વ્યક્તિનું મરણ થવાથી એના એ ભવનો અન્ત આવે છે, અથવા તો આ ઉપશાન્ત સ્થિતિને બેઠતો સમય પૂરો થઈ જાય છે બે પહેલો પ્રસંગ બને તો એ વ્યક્તિ આ ગુણસ્થાનમા મરણ પામે અને એ જીવ અનુત્તર-સુર રૂપે જન્મ પામે, પણ ૧૧ મે ગુણસ્થાનેથી ચોથામા પડે બે બીજો પ્રસંગ બને એટલે કે બેઠતો સમય પૂરો થઈ જાય તો એ સાતમા ગુણસ્થાને ઉતરી પડે અથવા અમુક સ્થિતિમા એથીયે નીચે ઉતરી પડે

ઉપશમ શ્રેણિ એકઠરે એક અતર્મુદ્ધર્ત ટકે છે, એક ભવમા એ શ્રેષ્ઠ શ્રેણિએ બે વાર ચઢી શકાય બે એવું થાય તો એ જન્મમા નિર્વાણ પામી શકાય નહિ બે આ શ્રેણિએ એકજ વાર

જે હવ આ શુભસ્થાને આવ છે તેમને સમક્રિત (પૂ ૧૮૪ ઉપર આપેલા ૪, ૫, ૬ માંના જોક પ્રકારનું) પ્રાપ્ત થાય છે જેમાંથી જોક ૧ એવિએ (પૂ ૧૬૭) કર્મને દેખાણુ બધવા કવ પદ્ધતિસરે અહીંથી થવા માટે છે આ શુભસ્થાન ઉપર સ્થિતિ દુઃકામા દુઃક્રી જોક સુદર્વના અશથી લાળામાં લાંબી ૩૩ સામરોષમ સુધીની અને જોથી ચે લાંબા કાળ સુધીની (દેવો ને મનુષ્યો જોકથી વધારે વાર આ શુભસ્થાને આવી શકે છે, માટે તેમને સાદું) હોય છે

૫ દેશવિરતવમ્મર્મદિગુણસ્થાન અહીં સમક્રિત અને આસિક વિરતિ (પૂ ૧૮૭) પ્રાપ્ત થાય છે અહીં દેવો તથા નરક વાસીઓ આવી શકતા નથી પણ પર્વાપ્ત વિકાસવાળા સરી તિર્થથો અને મનુષ્યો આવી શકે છે અને તેમની અહીં સ્થિતિ લાળામાં લાંબા જોક પૂર્વકેટિથી કહક જોણી અને દુઃકામા દુઃક્રી જોક સુદર્વના અશ સુધીની હોય છે

૬ પ્રમત્તર્મવતપુમસ્થાન આ અને પછીના શુભસ્થાનોએ માત્ર મનુષ્યો જ આવી શકે છે અહીં સરપૂણ વિગતિ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ નિઃકા વગેરેના તથા સંબલન કષાયના ઉદ્ભવડે ઉત્પત્ત થયેલા પ્રમાદથી જોનો નાશ થાય છે આ શુભસ્થાનથી મનુષ્યર્વાચરણ ઉદ્ભવ પામી શકે છે આ શુભસ્થાન ઉપરની સ્થિતિ દુઃકામા દુઃક્રી ૧ સમવની ને લાળામાં લાંબી જોક અતમુર્ત સુધીના કાળની છે જે કેમ જોક સમવ પછી મરણ પામે તે અવિરત થાય જોક મુર્ત પૂરો થવામાં મરણ પામે તે પછુ અવિરત થાય જે જે અનુભવ કર્યો વ અકરમાત ના થાય તેા હવ ૭ મે શુભસ્થાને આવ. ત્યા મુર્તના અશક નેટલો કાળ રહીને પાસા આ છૂટા શુભસ્થાન ઉપર આવ, અને ત્યારપછી ફરી કમ શરૂ થાય. આ ૬ ટૂા અને ૭ મે શુભસ્થાન વચ્ચેની અવસ્થાસર લાંબામાં લાંબી જોક પૂર્વ કેટિથી કહક જોણા કાળ સુધી રહે જ સાધુઓ ઠા અવિએ

• મુર્તના અશની વન આ કથી દોવ ત્યા વર્ષ નનુ મોડ પછુ અતમુર્ત થાયજનુ

ચક્રા નથી તેમના સમ્બન્ધમા આમ બને છે, જે ચક્રા છે અથવા પાર નીકળી ગયા છે તેમને આવી અવરજવર નથી, આજ ગુણસ્થાનવાળા આહારક શરીર કરી શકે છે એ એની વિશેષતા છે

૭ અપ્રમત્તસંયતગુણસ્થાન આ ગુણસ્થાન ઉપર પ્રમાદ વિનાની સમ્પૂર્ણ વિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે એની સ્થિતિ ૧ સમયથી ૧ અંતર્મુદ્ધર્ત સુધીની હોય છે. નીચેના ગુણસ્થાનો ઉપરના જીવોની જેમ અહિંના જીવોને ગમે તે નહિ, પણ ત્રણ શુભમાની એક લેશ્યા હોય છે.

૮ સ્પર્વકરણગુણસ્થાન હવે પછીના ગુણસ્થાનોની જેમ અહીં પણ, જે જીવ એકાદ શ્રેણિ ઉપર ચડવાનો હોય છે, તે જ આવી શકે છે અહીં માત્ર શુકલ લેશ્યા જ રહે છે અહીં અપૂર્વકરણ નામના કરણનો પ્રયોગ થાય છે, ધ્યાનનિમગ્ન યોગીને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો અપૂર્વ આનન્દ આપે છે ઉપશમ શ્રેણિવાળા જીવની સ્થિતિ આ ગુણસ્થાન ઉપર દુકામા દુકી ૧ સમય અને લાખામા લાખી ૧ અંતર્મુદ્ધર્ત સુધીના કાળની છે. ક્ષપકશ્રેણિના જીવની અંતર્મુદ્ધર્તના કાળની જ છે

૯ અનિશ્ચિત્તિવાદરસપરાયગુણસ્થાન ઉપશમ અથવા ક્ષપક શ્રેણિ ઉપરનો જીવ અહીં અનિવૃત્તિકરણ નામના કરણને સમ્પૂર્ણ કરે છે. અહીં ઉપશમ શ્રેણિવાળા જીવની સ્થિતિ દુકામા દુકી ૧ સમય અને લાખામા લાખી ૧ અંતર્મુદ્ધર્ત કાળની હોય છે, ક્ષપક શ્રેણિવાળાની અંતર્મુદ્ધર્ત કાળની જ હોય છે આ ગુણસ્થાનની વિશેષતા એ છે જે અહીં ૬ નોકપાય અને ૩ સજ્વલન કપાયનો નાશ થાય છે, ૧ સજ્વલન લોભ રહે છે

૧૦ સૂક્ષ્મસંપરાયગુણસ્થાન આ ગુણસ્થાન ઉપર લોભનું સજ્વલન સ્વરૂપ માત્ર અસ્થાશે રહેલું હોય છે તેનો પણ નાશ થાય છે. ઉપશમક જીવની સ્થિતિ અહીં ૧ સમયથી ૧ અંતર્મુદ્ધર્ત સુધીની, અને ક્ષપકની એક અંતર્મુદ્ધર્તકાળની હોય છે

૧૧ ઉપશાન્તકપાયવીતરાગદ્વંદ્વસ્થગુણસ્થાન ઉપશમ શ્રેણિ ઉપરના

બાકીના ધામ તો જો પતન પછી જો અકલિત ક્ષપકમેણિ પામી શકે
ને નિર્વાણ પામી શકે

અપકમેણિ કર્મના ક્ષમને માટેની મેણિ ૩ આઠ વર્ષની
ઉપરની ઉમરનો, મેષ સહનનવાળો ૪ થા થી ૭ મા સુવસ્થાનમાં
હોય તેવો મનુષ્ય આ મેણિને ચડી શકે છે વિવિધ પ્રકારના
શ્રવણ કર્મનાં જો સમૂળતાએ નાશ કરી શકે છે જાનને જો મરોઈ
કેવળ મુર્ચ્છા-શાય ૩ ત્યારપછી જો થોડો કાળ પૃથ્વી ઉપર
વિચરે છે ને ત્યારપછી નિર્વાણ પામે છે

૧૪ ગુણસ્થાન

કર્મની મપૂણ જાહેનવાળી સ્થિતિથી માટ્ટીને તે તેનાથી
મપૂર્ણ સુખિત મુખીની ૧૪ સેણિ છે, તેને ગુણસ્થાન કહે ૩ જો
મેણિએને ન્યાયપણાથીએ મોડવેલી છે એટલે કે કદેક મેણિમા લગે
કેટલો કાળ રહેવાનું છે તે હલિએ નહિ પણ નીચેની પાપકથાથી
ઉપરની પવિત્ર કથામાં જવાનું છે તે હલિએ મોડવેલી છે કારણકે
અમુક મેણિએ અગ્રા પછી લગે પાપુ ત્યાંથી ઉતરવું પણ પડે
અને ત્યાંથી કદેકો વિકાસ કરવું કે કદક અગ્રે પાછો ફરી કરવો
પડે જો નીચેની વાત ધ્યાનમાં લેશુ તો ઉપરની વાત સમજાશે
કેટલાક ગુણધ્યાનમાં લગની સ્થિતિ યોગીક પણ મુખી જ રહે
છે અને તેથી અગ્ર પણ જની શકે છે કે સવારમાં લગ અમુક
ગુણસ્થાને થયે છે જોયારે ત્યાંથી પાછો પડે તો ને વગી સાજ
પાછા તે ને તે ગુણસ્થાને વગી થયે છે આમ પણ જાવાનું
થાય ૩ જો વાત ધ્યાનમાં ન લે જો તોપણ મોડેવ ગુણસ્થાન
જરાજર અનુક્રમે ચડી શકાવા અશક્ય છે કારણકે ૧૦ ઉપરથી
બીજા ઉપર મીપુ જવાનું અગ્ર કારણ નથી તેમજ ૧૨ માંથી
૧૪ માં મુખીની પડેલા ૧૧ માંથી ઉપર જવાનું નથી ત્યાંથી તે
પછા પડવું જ પડે ૩ અનુક્રમે એકે અંક ગુણ થન ઉપર
આવાની વિવિધ શકવતા વિરે મધ્ય પ્રકારમાં જવાનું ૩

૧૧ ગુણસ્થાન અનુક્રમે નીચે અગ્ર થ ને માથે માથે
તેની વિરેવા પણ અગ્ર થ

૧ મિથ્યાદષ્ટિગુણસ્થાન આ ગુણસ્થાન ઉપર મિથ્યાદષ્ટિવાળા જીવ હોય છે મોક્ષ પામવાની અશક્તિવાળા ઘણા જીવ આ ગુણસ્થાનની ઉપર ચડતા નથી; ૧ થી ૫ ઇન્દ્રિયોવાળા તેમજ પર્યાપ્તિના વિકાસ-વાળા, પણ સજ્ઞા વિનાના તિર્યચ જીવો પણ જ્યાસુધી એ વર્ગમાં એમનો ભવ હોય છે ત્યાસુધી આ ગુણસ્થાનની ઉપર ચડતા નથી ખીજા જીવ અહીંથી ઉપર ચડે છે અને તેમાના કેટલાક તો ખારોખાર ૪થે ગુણસ્થાને ચડી જાય છે, પણ વળી ત્યાંથી પાછા પડી જાય છે અને અહીં ઓછામાં ઓછું એક મુહૂર્તનો કંઈક અશ અને વધારેમાં વધારે અર્ધ પુણ્યલપરાવર્તથી કંઈક ઓછું રહે છે અહીંથી પરભાર્યા ખીજે ત્રીજે ગુણસ્થાને ચડાતું નથી

૨ સાસ્વાદનસમ્યગ્દષ્ટિગુણસ્થાન આ સ્થાન ઉપર 'સમ્યગ્દર્શન'નો 'વાદ' આવેલો હોય છે (પૃ ૧૮૪) અહીં ઓછામાં ઓછો ૧ સમય અને વધારેમાં વધારે ૬ આવલિકા જેટલો વખત રહે છે અને જે જીવોએ ઔપશમિકસમ્યકત્વ (પૃ ૧૮૫) એક મુહૂર્તના અશ સુધી પ્રાપ્ત કર્યું છે તે આ ગુણસ્થાને આવે છે, અને આજીવન કષાયના ઉદયવાળું આ ગુણસ્થાન હોવાથી અહીંથી નીચે પડે છે એ પ્રમાણે જે સ્થાન ઉપર (ચોથા ઉપર) મિથ્યાત્વ નાશ પામે છે અને જે સ્થાન ઉપર (પેલા ઉપર) મિથ્યાત્વનું સંપૂર્ણ ખળ હોય છે એ બે વચ્ચેની આ સ્થિતિ છે, તે ટુકા કાળની હોય છે, એ સ્થિતિકાળ પૂરો થતા જીવ પાછો ૧ લા ગુણસ્થાન ઉપર આવી પડે છે ૫ ઇન્દ્રિયોવાળા સજ્ઞી જીવો જે સર્વ પ્રકારની પર્યાપ્તિ સખધી વિકાસ પામેલા હોય છે તે આ ગુણસ્થાને આવી શકે છે

૩ સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિગુણસ્થાન મિશ્રભાવનું ગુણસ્થાન. બધા પ્રકારના વિકસિત સજ્ઞી જીવ આ ગુણસ્થાન ઉપર આવી શકે છે, અને એના ઉપર એક મુહૂર્તના અશ જેટલા (અતમુહૂર્ત) કાળ સુધી રહે છે એ કાળ પૂરો થતા સમ્યક્ છે મિથ્યા જ્ઞાનને અનુસરતી જીવની દશા થાય છે જે જીવો ૪ થે ગુણસ્થાનેથી પડે છે, તેમાંથી કોઈ જીવ આ ગુણસ્થાને પણ આવે છે

૪ અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિગુણસ્થાન પ્રત્યેક પ્રકારના સજ્ઞી પંચેન્દ્રિય

જે છપ આ શુલ્કસ્થાને આવે છે તેમને સમકિત (પૃ ૧૮૪ ઉપર) આપેલા ૪, ૫, ૬ મંત્રના જોડ પ્રકારનું) પ્રાપ્ત થાય છે એમથી જોડ મેલિએ (પૃ ૧૬૭) કર્મને ઈબ્દિ અથવા કવ પદ્ધતિદ્વારા જાણીથી ચલા માટે છે આ શુલ્કસ્થાન ઉપર સ્થિતિ દુકામા દુહી જોડ મુદ્દતના અશથી લાભામા લાંબી ૩૩ સાજાશપમ સુધીની અને જોડી ચે લાભા કાળ સુધીની (દેવો ને મનુષ્યો જોડથી વધારે વાર આ શુલ્કસ્થાને જાવી શકે છે, માટે તેમને સાક) હોય છે

૫ દેશવિરતતત્ત્વમર્મિયુલ્કસ્થાન જાહો સમકિત અને આશિષ વિરતિ (પૃ ૧૮૭) પ્રાપ્ત થાય છે જાહો દેવો તથા નૈરક વાસીઓ આવી શકતા નથી પણ પર્યાપ્ત વિકાસવાળા સ્ત્રી તિર્થજો અને મનુષ્યો જાવી શકે છે અને તેમની જાહો સ્થિતિ લાભામા લાંબી જોડ પૂર્વકાંટિથી કંઈક જોડી અને દુકામા દુહી જોડ મુદ્દતના અશ સુધીની હોય છે

૬ પ્રમત્તવત્ત્વમર્મિયુલ્કસ્થાન આ અને પછીના શુલ્કસ્થાનોએ મંત્ર મનુષ્યો જ જાવી શકે છે જાહો સમપૂર્ણ વિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ નિઝા વલેરેના તથા સબ્બલન કથાવના ઉદ્ધવવડે ઉત્પત્ત મલેલા પ્રમાદથી જોનો નાશ થાય છે આ શુલ્કસ્થાનથી મનુષ્યવર્ણસાન ઉદ્ધવ પામી શકે છે જો શુલ્કસ્થાન ઉપરની સ્થિતિ દુકામા દુહી ૧ સમવની ને લાભામા લાંબી જોડ અત્યુદ્ધર્ત સુધીના કાળની છે જે કેઈ જોડ સમય પછી મરણ પામે તે અવિરત થાય, જોડ મુદ્દત પૂરા થતામા મરણ પામે તે પણ અવિરત થાય. જો જો મુદ્દતમા કચો જ અકસ્માત ના થાય તો છપ ૭ મે શુલ્કસ્થાને જાય. ત્યાં મુદ્દતના અશક જેટલો કાળ રહીને પાછા આ છપ શુલ્કસ્થાન ઉપર આવે અને ત્યારપછી ફરી કર્મ ચલે થાય આ ૬ મુ. અને ૭ મા શુલ્કસ્થાન વચ્ચેની અવરજવર લાંબામા લાંબી જોડ પૂર્વ કાંટિથી કંઈક જોડા કાળ સુધી રહે. જે સાધુઓ કેઈ મેલિએ

* મુદ્દતના અશની વાત આ જાહી હોય ત્યાં જ નહિ નાવ મોક પણ અત્યુદ્ધર્ત હોયજવુ

ચડ્યા નથી તેમના સમ્બન્ધમા આમ બને છે, જે ચડ્યા છે અથવા પાર નીકળી ગયા છે તેમને આવી અવરજવર નથી, આજ ગુણસ્થાનવાળા આહારક શરીર કરી શકે છે એ એની વિશેષતા છે

૭ અપ્રમત્તસંયતગુણસ્થાન આ ગુણસ્થાન ઉપર પ્રમાદ વિનાની સમ્પૂર્ણ વિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે એની સ્થિતિ ૧ સમયથી ૧ અતર્મુદ્ધર્ત સુધીની હોય છે નીચેના ગુણસ્થાનો ઉપરના જીવોની પેઠે અહિંના જીવોને ગમે તે નહિ, પણ ત્રણ શુભમાની એક લેશ્યા હોય છે

૮ અપૂર્વકરણગુણસ્થાન હવે પછીનાં ગુણસ્થાનોની પેઠે અહીં પણ, જે જીવ એકાદ શ્રેણિ ઉપર ચડવાનો હોય છે, તે જ આવી શકે છે અહીં માત્ર શુકલ લેશ્યા જ રહે છે અહીં અપૂર્વકરણ નામના કરણનો પ્રયોગ થાય છે; ધ્યાનનિમગ્ન યોગીને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો અપૂર્વ આનન્દ આપે છે. ઉપશમ શ્રેણિવાળા જીવની સ્થિતિ આ ગુણસ્થાન ઉપર દુકામા દુકી ૧ સમય અને લાખામા લાખી ૧ અતર્મુદ્ધર્ત સુધીના કાળની છે. ક્ષપકશ્રેણિના જીવની અતર્મુદ્ધર્તના કાળની જ છે

૯ અનિવૃત્તિવાદરસંપરાયગુણસ્થાન ઉપશમ અથવા ક્ષપક શ્રેણિ ઉપરનો જીવ અહીં અનિવૃત્તિકરણ નામના કરણને સમ્પૂર્ણ કરે છે અહીં ઉપશમ શ્રેણિવાળા જીવની સ્થિતિ દુકામા દુકી ૧ સમય અને લાખામા લાખી ૧ અતર્મુદ્ધર્ત કાળની હોય છે, ક્ષપક શ્રેણિવાળાની અતર્મુદ્ધર્ત કાળની જ હોય છે આ ગુણસ્થાનની વિશેષતા એ છે જે અહીં ૬ નોકધાય અને ૩ સન્નવલન કધાયનો નાશ થાય છે, ૧ સન્નવલન લોભ રહે છે

૧૦ સૂક્ષ્મસંપરાયગુણસ્થાન આ ગુણસ્થાન ઉપર લોભનું સન્નવલન સ્વરૂપ માત્ર અલ્પાશે રહેલું હોય છે તેનો પણ નાશ થાય છે ઉપશમક જીવની સ્થિતિ અહીં ૧ સમયથી ૧ અતર્મુદ્ધર્ત સુધીની, અને ક્ષપકની એક અતર્મુદ્ધર્તકાળની હોય છે

૧૧ ઉપશાન્તકલોચવીતરાગદ્વ્યસ્થગુણસ્થાન ઉપશમ શ્રેણિ ઉપરના

છવને માટે આ ઈલાખાં ઈશુ સુલુસ્થાન છે અહીં બધા કપાલ
સમી ગયેલા હોય છે અહીંની સ્થિતિ દુઃખમાં દુઃખ ૧ સમયની
અને લાંબામાં લાંબી ૧ અત્યુર્ધ્વની છે ત્યારપછી ઉપચાર
મેલિનો છવ પાછો પડે છે ને નીચેના કેઈ પણ સુલુસ્થાને જાય છે.

૧૨ પીલકાચાચીતરણગુણસ્થાન કપક કેલિએ બધીને છવેએ
અર્ધ પ્રકાસ્તા કપાચનો ક્ષય કર્યો છે તે જ આ અને તેની ઉપસ્થા
સુલુસ્થાને ચડી શકે છે હથા સુલુસ્થાનના ઉપલા સમયમાં ઉપડે
બાહી રહેલો લોક ક્ષય પામે છે, ત્યારે કપક (૧૧ મા સુલુસ્થાનને
કુદી જઈને) આ સુલુસ્થાનમાં આવે છે અને એક અત્યુર્ધ્વકાળ
રહે છે અહીં પણ એને કેટલાંક કર્મનાં જાંબન હોય છે તેથી
આ સુલુસ્થાનની સ્થિતિના ઉપલા સમયમાં તેના સાંનને, હથાંનને
અને જળને આવશ્યક હેનારા કર્મનો ક્ષય થાય છે

૧૩ ઉચીલીએલીપુણસ્થાન આ સુલુસ્થાને બહુનાર પવિત્ર છવ
કેવલી-સર્વજ-જને છે એ એલે પૂર્વજવમાં વીર્ધકર નામ કર્મ
ખાંધુ હોય તે એના ફળ એને અહીં મળે છે; ત્યારે એ
વીર્ધકર એન કર્મના ઉદ્ધારક થાય છે સચેલી કેવલી સર્વ
લલે છે, સર્વ જુએ છે સર્વ કરી શકે છે છતાં એ એને
અનુક પોષ્ણિકાં એજ હોય છે અને પૂર્વજવમાં કરેલાં કર્મ એને
ફળ આપે જાય છે; પણ આનુકર્મનો ક્ષય થતાં જ એ ચો
કર્મનો ક્ષય થાય છે તેને અનુસરીને સચેલી સ્થિતિ દુઃખમાં દુઃખ
૧ અત્યુર્ધ્વની ને લાંબામાં લાંબી ૧ પૂર્વકેદિથી કષ્ટક બ્રાહ્મ
કાળની હોય છે નિર્માણ થયેલો કાળ પૂરો થતાં જ તે ચોલી ઉઠી
સમાધિમાં ઉતરી પડે છે અને સ્ફુલ તથા સુક્ષ્મ પ્રકાસ્તા મનો-
વાગ્ અને કાચ-ચોમને શાન્ત કરી દે છે

૧૪ જયોચિત્તીપુણસ્થાન માત્ર એક અત્યુર્ધ્વકાળની સ્થિતિ
વાળા આ સુલુસ્થાનમાં કેવલીને કરી એજ ખણ હોતો નથી, કરી
લેસ્થા થ હોતી નથી.

વળી એ રીસેલી સ્થિતિમાં આવે છે ને ૫ ફક્ષ અક્ષ-
શનુ (જ ઈ ડ જ, જ) ઉચ્ચારણ કરે તેટલા કાળ સુધી એ સ્થિતિ

ટકે છે તે સમાધિમા ઉતરે છે ને છેવટે રહ્યા સદ્યાં કર્મનો પણ ક્ષય કરે છે. ત્યારે એ સર્વ પૌદ્ગલિક સંબંધથી મુક્ત થાય છે—નિર્વાણ પામે છે

ધર્માચાર.

પુણ્ય અને પાપ.

અગાઉના અધ્યાયોમા જણાવ્યું તેમ કર્મનો સિદ્ધાન્ત એ જૈન ધર્મની ભાવનાઓનો મૂળ પાયો છે, તેવી જ રીતે એ ધર્મના ધર્માચારમા પણ એનું એટલું જ મહત્ત્વ છે કર્મતત્ત્વનો નાશ કરવાના તેમજ અનુકૂળ સંલોગથી અશુભ તત્ત્વ સાથેના સમ્બન્ધને શમાવી શકાય કે પ્રકટ કરી શકાય તેનો વિધિ વારંવાર આપવામા આવે છે

નદીદ્વારા જળ જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે તેમ મનો-વાગ્-અને કાય-યોગદ્વારા કર્મ જીવમા પ્રવેશે છે શુભયોગ એ પુણ્યનો આશ્રવ છે, અશુભયોગ એ પાપનો આશ્રવ છે.

આશ્રવના ૪૨ પ્રકાર છે, એમાંના વધારે મહત્ત્વના ૧૭ આ પ્રમાણે છે ૫ ધ્વજિયો, ૪ કષાય, ૩ યોગ ને ૫ અવત. એ ઉપરાંત બીજા ૨૫ પ્રકાર (ક્રિયારૂપ) છે ૨૩

એમાના કેટલાક કાર્યોથી જીવ જુદા જુદા કર્મબંધનમાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

જ્ઞાન અને દર્શન પ્રત્યે તેમજ જ્ઞાનીઓ અને જ્ઞાનોપકરણ પ્રત્યે વિરોધભાવ, તેમની અવગણના, અવરોધ અને નાશ, ગુરૂની અને તેમની આજ્ઞાઓની અવગણના, અન્યોની આશાતના અને કોઈના ચક્ષુઓનું ફેડી નાખવું—આવા આવા કાર્યોથી જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ કર્મ બધાય છે

ભાવશીત્ય, દેવપૂજા, ગુરૂપૂજા, નમ્રતા, કયા, તત્તરક્ષા, શુદ્ધાચાર, કષાયમર્દન, દાન, જ્ઞાનશ્રદ્ધા—આથી શાતાવેદનીકર્મ બધાય છે, એથી વિરૂદ્ધ વર્તનથી આશતાવેદની કર્મ બધાય છે

અસત્ય ધર્મનો પ્રચાર કરવો અને સત્ય ધર્મનો અવરોધ

કરવો વિતરાગનો, મૃતનો, પ્રતિમાનો, સઘનો અને ધર્મનો અવર્ણ
વાદ મોક્ષવો ધર્મદ્રવ્યનું આપકરણ કરવું—આથી દર્શનમોહનીય કર્મ
બધાય છે કથાકથના ઉદયથી કથાય વ્યારિત મોહનીય અને નોકથાકથના
ઉદયથી નોકથાય વ્યારિતમોહનીય કર્મ બધાય છે

પરિમિત કામવિલાસ, સરળ સ્વભાવ અને આચાર—આથી
પુરુષવેદરૂપ; ધર્મો નીચ મનોવૃત્તિ, મુધાવાદ, અતિકુટિલતા—આથી
સ્ત્રીવેદરૂપ, અત્યંત વિવશવાસના, પુરુષ અને સ્ત્રી સાથે કામ
સેવવાની પ્રત્યક્ષ અભિલાષા—આથી નપુ સકવેદરૂપ વ્યારિત મોહનીય
કર્મ બધાય છે

લુપ્તોની હિંસા અને વધ, અત્યંત પરિશ્રદ્ધ અને આલ્સન
(જનતાનુજીવી) કથાય—આથી લુપ્ત નરકમાં જન્મે છે અને તેને
અનુસરતું આચાર જાપે છે પ્રવચના, મૂઠ હૃદયતા, મિશ્ન્યવતુ
અનુસરણ, અપિરતિ, અને ચાલતુ પ્રાચલિત ન કરવું—આથી લુપ્તને
તિર્થે જોનિમાં જન્મ મળે છે (તિર્થે જતિનું આચાર જાપે છે)
મુદ્દતા, અસ્થર ભ, અસ્થપરિશ્રદ્ધ, બીજા લુપ્ત પ્રત્યે અસ્થદ્ધિ સા—આથી
લુપ્તને મનુષ્યજોનિમાં જન્મ મળે છે, (મનુષ્ય જતિનું આચાર જાપે
છે) સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્દર્શન, દેશસંચાર, અસ્થકથાય, હલ, અકા-
મનિર્વર, મૂળતરસથી વિનાહેતુને મરણ, શીલપાતન દુષ્ણસંકેત,
પર્વત ઉપરથી પડવું અધિ કે જળથી મરણ—આથી લુપ્તને અનુક
આચાર મુખી દેવલોકમાં જન્મ મળે છે (દેવ જતિનું આચાર જાપે છે)

શુભિ, મુદ્દતા, અલોભ અને પવિત્રતા એ શુભનામકર્મના
આચાર છે એવી વિશ્વકથા તે અશુભનામકર્મના આચાર છે

ચરના શુભોની બધુના પુરુ અને આચાર પ્રત્યે મન અને
નમતા પકનપાકનની વૃત્તિ એ ઉચ્ચગોત્રકર્મના બધહેતુઓ છે
એવી વિશ્વકથા તે નીચગોત્રકર્મના છે

વીતરાગની પૂર્વમાં, જાતમાં, જળમાં, વાસમાં, વજ્રમાં અત
સય કરવાથી મત્રની સંક્રામતાએ બીજાને બેશુદ્ધ કરી દેવાથી
અન્તરાયકર્મનું બધન થાય છે

જેનો કર્મના બે ભાગ પાડે છે; શુભ કર્મને પુણ્ય કહે છે, અશુભને પાપ કહે છે એકંદરે શુભ કર્મના ૪૨ પ્રકાર છે અને અશુભના ૮૨ પ્રકાર છે ૨૪

પાપી અને પુણ્યશાળી જીવોના ભેદ બતાવવાને માટે જૈનોએ બે પ્રકારનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. તે રીતે પુણ્યબંધના ૯ અને પાપબંધના ૧૮ પ્રકાર કહ્યા છે

અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, શય્યા અને આશ્રયનું સુપાત્રને દાન, મન, વાચા અને કાયામા સત્કર્મ, અને નમનવૃત્તિ એ પુણ્યના ૯ પ્રકાર કહ્યા છે

હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય, શીલહીનતા, અત્યન્ત પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, ક્રેપ, કલહપ્રિયતા, કલહદાન, ચાડી, રતિ અરતિ, નિંદા, માયામૃધાવાદ અને મિથ્યાત્વ એ પાપના ૧૮ પ્રકાર કહ્યા છે.

ધર્મવિધિ.

ગૃહસ્થધર્મ.

જેનામા શુદ્ધ ધર્મબુદ્ધિ, દેવબુદ્ધિ અને ગુરુબુદ્ધિ હોય છે અને ધર્મશકા, બીજા લૌકિક અને પરલૌકિક જ્ઞાન અને ધર્મની વાસના (આકાંક્ષા), જૈનધર્મના જ્ઞાન વિષે અનિશ્ચિત મનોભાવ, ધર્મમોહ અને નાર્સ્તિકતા એટલા પાપ અશુભ વાના જેનામા હોતા નથી, એવા ગૃહસ્થે નીચેના ૫ અણુવ્રત પાળવા ઘટે

૧ અહિંસા કોઈ જીવની હિંસા કે હત્યા બાણી જોઈને કરવી નહિ આ આજ્ઞા તે કઈ મનુષ્યની હિંસા કે હત્યા વિરુદ્ધ જ નહિ, પણ તિર્યચની વિરુદ્ધ પણ છે, અને કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ આહારને માટે કે યજ્ઞને માટે પણ થાય નહિ વળી વનસ્પતિમય જેવા સ્થાવર જીવની પણ બનતા સુધી હિંસા કરવી નહિ આ આજ્ઞા પાળવા માટે ખાવાપીવાના પદાર્થોની સખ્યા ઉપર પણ અકુશ મૂકાયો છે અને અમુક વ્યાપાર કરવા નિષિદ્ધ મનાયા છે. (નીચે જોશો બીજી ગુણુવ્રત)

૨ સત્ય, સાચુ બોલવું, અર્થાત્ જુદું નું બોલવું

૩ યસેવ શેરતું નહિ અર્થાત જે નથી દેવાતું (અહત) તે ન લેવું.

૪ મહાવર્ષ પાળવું

૫ પરિમહત્વાય ધન ઉપાર્જન કર્યે જવાની આકાંક્ષા ન રાખવી; પોતાની ઇચ્છાએ અમુક સીમા જાંધી ત્યાંમુખી ઉપાર્જન કરેલા ધનમા સન્તોષ માનવો, જે સીમાને જોળતી વધારે ધન પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા ન રાખવી.

ઉપર જણાવેલાં અણુમતને પાળવામાં નીચેના ૩ પ્રકાર પુષ્ટિ આપે છે

૧ વિષય હરેક વિશાખા અમુક જ પ્રદેશ મુખી (લેમકે ઉત્તરમાં હિમાલય મુખી) જવાનું ચૂકસે મત લેવું ભેદભે.

૨ જવમોષપરિમોષય ઉપલોમને માટેની વસ્તુઓની અમુક સંખ્યા નક્કી કરવી, તેથી વધારે વસ્તુઓ વાપરવી નહિ. જેમાં જીવહિસા થતી હોય તેવા અધિકારને ઉપલોમ નહિ કરવો, અને તેવા અધાર નહિ કરવા. જે અગ્રાનેા આ મતમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

૩ ધર્મવર્ધકવ્યક્ત કોઇનું અશુભ વાક્ય કે બીજાને હિસામા ઉતારવા હિસા થઈ શકે એવાં અમુકનેા કે દ્રવ્યનેા સળધે રાખવો કે એનેા વેપાર કરવો પ્રમાદ રાખવો-એવા એવાં સર્વ પ્રવર્તકોથી દૂર રહેવું.

ત્યારપછી બીજા ૪ વિધાન આપે છે

૧ હમાસિક મત ચૂકસે પ્રતિદિન એક કે વધારે મુદ્દર્ સુખી સમજેપરહિત આન્તિમાં બેસી ધ્યાન ધરવું સવારે બપોરે અને સાંજે આ મત પગાય છે.

૨ રેશનબલિક મત અમુક સમય સુખી અમુક સીમા (ઘર ખામ વગેરે) છિડીને બહાર જવું નહિ, તેમજ અમુક વસ્તુઓ અમુક અધિકાર વગેરેનેા ઉપલોમ કરવો નહિ.

૩ પોષ્યમત અમુક દિવસે (બધું કરીને આન્દ્રમાતમાં ચાર વાર) ૨૪ કલાક સુખી ઉપવાસ કરવો અને સામુજીકન જીવડું

૪ પ્રતિયોગવિભાગ વ્રત અતિથિઓને એટલે ખાસ કરીને સાધુ-ઓને, જેની તેમને આવશ્યકતા હોય અને જે તેમને આપવામાં ધર્મ હોય, તેનું દાન આપવું.

આ ઉપરાંત ખીજો પણ એક નિયમ અનેક ધર્મપ્રિય લોક લે છે. ઉપવાસ કરીને મૃત્યુ પામવા માટે સર્વ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ સ્વેચ્છાએ તેઓ કરે છે. જેમનો અન્ત પાસે આવેલો હોય છે એવા વૃદ્ધ શ્રાવકો ઘણુ કરીને આ નિયમ લે છે, વળી પરલોકમાં કલ્યાણ પામવાની ઇચ્છાએ આ પ્રકારનો સર્વોત્કૃષ્ટ ત્યાગ, શરીરે અતિ સ્વસ્થ એવા લોક પણ આવરે છે આ સલેષણા કહેવાય છે

આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે આટલા વ્રતથી ચે ગૃહસ્થને સન્તોષ નથી થતો, પણ વળી સાધુ જીવનની સમીપ લઈ જનારી નીચેની ૧૧ પ્રતિમા પાળે છે

- ૧ દર્શન તીર્થ કર, ગુરુ અને જૈનધર્મ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા
- ૨ વ્રત ૧૨ વ્રતનું બરાબર પાલન
- ૩ સામાયિક પ્રતિદિન ત્રિકાળ ધ્યાન
- ૪ પોષણોપવાસ અમાસે અને પૂનમે અને ચાન્દ્રમાસના દરેક પક્ષને ૮ મે તથા ૧૪ મે દિવસે ઉપવાસ સાથે પોસહ
- ૫ કાર્યોત્સર્ગ રાત્રે પૌષધ કરીને કાર્યોત્સર્ગમાં જ સ્થિત રહેવું તે.
- ૬ બ્રહ્મચર્ય પોતાની સ્ત્રી સાથેના પણ મૈથુનનો ત્યાગ
- ૭ સચિત્તત્યાગ આહારને માટે જીવની-એટલે પશુપ્રાણીની જ નહિ, પણ તાજી વનસ્પતિની પણ-હિંસાનો ત્યાગ.
- ૮ આરમ્મત્યાગ જેને પરિણામે જીવહિંસા થાય (જેમકે ઘર બાધવું વગેરે) એવા સર્વે કાર્યોનો ત્યાગ
- ૯ પ્રેષ્યત્યાગ સેવકજનોથી લેવાતી સેવાનો ત્યાગ.
- ૧૦ અનુમતિરહિત ત્યાગ પોતાને માટે તૈયાર થયેલા આહાર આહિનો ત્યાગ, ખીજાએ એમને એમ આપેલાનો કે વધેલાનો સ્વીકાર.

૧૧ વચનમૂલ સાધુભાવનો સ્વીકાર અને નિર્વિધે ધ્યાન
ધરી શકાય એટલા માટે કેાઈ મન્દિરમાં કે એકાન્તમાં વાસ.

આમજ જણાવેલાં મતને પરિપૂર્ણતાએ પહોંચાડવાને માટે
ચૂંકસ્યે આ પ્રતિમાઓની સીંધી ઉપર પગથીએ પગથીએ ચઢે
છેવટનું પગથીઈં તો સાધુ થવા એવું જ છે માત્ર એમાં ઈશ્વર
લેવાનું જ બાકી રહે છે જેમણે વચનો ત્યાગ કર્યો હોય એમને જ
વિગમ્ભય તો પૂરા સાધુ માને છે અને છેલ્લી પ્રતિમા જાણે છે એવા
પુરૂષોને આજ મહત્ત્વ આપે છે, સ્વેતામ્ભય તો એમને સાધુ
એવા જ માને છે

સાધુધર્મ

ચૂંકસ્યે યાજ્ઞવાલ્ય મત સાધુઓએ પણ યાજ્ઞવાલ્ય છે, પણ
તે અતિવીરભાવે યાજ્ઞવાલ્ય છે અને તેટલા માટે ચૂંકસ્યના મતને
આલ્પમત કહ્યા છે, અને સાધુના મતને વહાવત કહ્યા છે તે નીચે
પ્રમાણે છે

૧ ઘડિયા કેાઈ છવની કિસા કે હતા આબાવણે પણ ન
ચાય, એને માટે સાધુએ અત્યન્ત પ્રયત્ન કરવો.

૨ વસવસાજ સાધુએ ધોતાના શબ્દેશબ્દ એવી રીતે લેખી
લેખીને યોજવા કે આબાવણે કે મરઠરીમાં પણ છુટ્ટ યોજી
જવાય નહિ.

૩ વસ્ત્રેય જે નથી હેવાયુ એ તો સાધુથી લેવાય જ નહિ,
એટલું જ નહિ પણ જે એને ધરવાળા આવે તે લેવાની પણ
એણે અનુસા શુદ્ધ વિગેરની લેવી એછાં.

૪ પ્રયત્ન સાધુએ સરપૂર્ણ મીથુનત્યાગ કરવો જ એછાં
એટલું જ નહિ પણ અતિવેદના પદાર્થો સજાપે વિચારનો ને
ઉચ્ચારનો પણ ત્યાગ કરવો એછાં અને એવા કેાઈના સજાધમા
આવવાનું કાલ્ય એવા માર્ગનો ત્યાગ કરવો એછાં.

૫ ઘરિયજ સાધુએ જાધી મિલકતનો ત્યાગ કરવો અને
અજાર અવધમાં સૌ મનુષ્યોનો ને વ્રબનો ત્યાગ કરવો એછાં.

આ દરેકની પાછળ ખીણ પાત્ર પાંચ જાવના છે. તે ભાવવાથી
આ પાળવા સહેલા થાય છે ૨૫

કર્મના સંવરનાં સાધન.

તીર્થંકરોએ બતાવેલે મોક્ષમાર્ગે જવાને માટે જીવે કર્મની
અશુભ સત્તાથી છુટવું જોઈએ સાધુજીવનમાં અસુક ધર્મશાસ્ત્રો-
ના પાલનથી એ હેતુ સાધી શકાય. આથી કર્મનો આસ્ત્રવ
(પૃ ૨૦૩) અટકે છે અને પરિણામે તેનો સ્વર થાય છે એટલે
જીવમાં નવા કર્મનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી

કર્મના સંવરના લેહો નીચે પ્રમાણે છે

૧ ગુણિ ૩-અર્થાત્ મન, વચન અને કાયાના વ્યવહાર
ઉપર અકુશ.

૨ સમિતિ ૫-ધર્મમાં (જવા આવવામાં), ભાષામાં, દાનચંદ્ર-
ણમાં, આદાનનિક્ષેપમાં (વસ્તુ મૂકવા ઉઠાવવામાં) અને પરિષ્ઠા-
પનિકામાં (મળમૂત્રના ત્યાગમાં) સાવધાન રહેવું આ ક્રિયાઓમાં
સ્થાનને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે, કારણ કે એ
વ્યવહાર કરતા પહેલાં સ્થાન તપાસી લીધું ન હોય અને ત્યા
જીવ નથી એવી ખાત્રી કરી લીધી ન હોય તો (ભાષા અને દાન-
ચંદ્રણમાં) વ્રતનો ભંગ થાય અથવા તો (જવા આવવામાં, વસ્તુ
મૂકવા ઉપાડવામાં અને મળમૂત્રના ત્યાગમાં) જીવહત્યા થાય.

૩ સાધુએ ૧૦ પ્રકારનો ધર્મ પાળવો જોઈએ ખીજાઓનાં
પ્રયોજન તરફ દૃષ્ટિ (ક્ષમા), સર્વ પ્રત્યેના વ્યવહારમાં માર્દવ,
વિચારશુદ્ધિ (આર્જવ) દ્વીધાભાવથી દૂર રહેવું તે, લોભત્યાગ,
સત્યનિષ્ઠા, ભાવશૌચ, તપસ્યા (મુખ્યત્વે ઉપવાસ), સંસારના સર્વ-
ભોગનો ત્યાગ, અપરિગ્રહ અને પ્રદાયર્ય

૪ નીચેની ૧૨ ચતુષ્ટય ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી.

ક સૌ ક્ષણભંગુર છે, તેજાનમા સપ્તમેલા વાદળની પે
શરીર નષ્ટ પામે છે, સ્વપ્નની પેઠે લક્ષ્મી થાલી નાથ છે

જ દેવ મુખીના સૌ હવેને નિરાધાર (અધારજ) દયાના
મૃત્યુમુખે જવાણ છે

ગ ક્ષસ્ત્રાર શાકાના ઘર લેલે છે, તેમા જવા આવવાની
ઘટમાળ નિસ્તર થાશે છે

જ પોતાના કર્મને માટે હવે પોતે જ જાણે જવાજ
દેવાનો છે

ક શરીરથી અને જામા પૌણ્યલેખ પદાર્થોથી હવે ભિન્ન છે.

જ શરીર રસ રુચિર માત્ર મેઠ, અસ્થિ, અને વીર્યદ
જનેલું છે તેમાં અનેક પ્રકારના મળ ભરેલા છે ને તે પોતપોતાને
દારે રક્ષે નીકળે છે, આથી અશુદ્ધ છે

જ પૂર્વનાં કર્મને જાણે હવેમા કર્મ વધ્યા જ આવે છે

જ અનુકૂળ આશ્વાસથી (સુવચથી) કર્મનો આશ્રય અટકે છે

સ અભિમા વધાવેલું સોલું જેમ શુદ્ધ થાય છે તેમ વપ-
સ્થાથી કર્મનો શુદ્ધ થાય છે અને હવે શુદ્ધ થાય છે

જ જગત નિત્ય અને યાચત છે

ઠ જ્ઞાનપ્રકાશ સીધી મોંજી અને વિરલ થત છે અને
જગતમા તે પ્રાપ્ત કરવું કઠણ છે

ઠ સર્વજ્ઞ વિનવણ દ્વારા કર્મને સારી રીતે બાજી થકાય
છે કર્મને જ અભિગ્રમે મિત્ર છે અને નરકથી અને પુન-
ર્જન્મથી બચાવનાર છે

૫ પ્રત્યક્ષ દુઃખ દેનારા ને કર્મપ્રણયી યજ્ઞવનારા પરિચલ
શાપુએ ધૈર્ય રાખીને જાહેવા બોલ્યો. પરિચલ રૂર છે ને તે નીચે
પ્રખ્યો છે ૧ જુવા ૨ તુવા ૩ રોત ૪ જગત ૫ જગત (૭)

ધ્યાનમાં ભગ પડાવે), ૬ નમ્રતા અથવા ક્ષાત્ર્યાં તુલ્યા વજ્ર, ૭
 ઝરતિ, ૮ સ્ત્રી, ૯ ચર્યા, ૧૦ નૈયમિકી, ૧૧ શય્યા, ૧૨ ધર્મ વિરૂ-
 ધના આક્રોશ, ૧૩ વધ, ૧૪ પૂર્વે ધનાદ્ય હતા તે સાધુ થયા
 પછી ચાંચા (ભિક્ષા) કરવા બંધ થયે તે, ૧૫ અને ત્યારે અભાગ કશું
 મળે નહિ તે, ૧૬ રોગ, ૧૭ ઉઘાડો સાધુ ઘાસ ઉપર બેસે કે
 સુએ ત્યારે ઘાસ ખુએ તે તૃણસ્પર્શ, ૧૮ મલ-સાધુએ જલમાં
 સ્નાન કે વસ્ત્રધાવન ના કરવું, પણ જેટલું જળ આપવામાં આવે
 તેટલાથી જ ચલાવવું, ૧૯ સત્કાર વિષે ઉદાસીન રહેવું, ૨૦
 પ્રજાનો ગર્વ ન કરવો, ૨૧ પોતાના અજ્ઞાન વિષે જ્ઞાન અને ૨૨
 ધર્મમાં શંકા ન રાખવી તે સમ્યક્ત્વ પરિસહ.

૬ ચારિત્ર ના ૫ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે.—

કસામાયિક સર્વ અંશુભનો ત્યાગ અને ધ્યાનનો સ્વીકાર.

સ્વ ક્ષેત્રોપસ્યાનઃ પાછલા બધા દોષોનો પશ્ચાત્તાપ, પોતાના ગુરૂ
 પાસે તેનો સ્વીકાર અને ગુરૂએ આપેલા વિધિએ પ્રાયશ્ચિત્ત.

ગ પરિહારવિશુદ્ધિ સર્વ જીવોનું દુઃખજનક પ્રયત્ન રક્ષણ,
 સાધુજનની સેવા અને વિશેષ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરીને જીવની
 વિશુદ્ધિ કરવી તે

ઘ સુદમસપરાય સૌ સામાસિક ભાવોનો તીવ્રતાએ ત્યાગ એટલે
 સુધી કે હોભ કષાય માત્ર સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જ રહે

ઙ યયાગ્યાત ધાર્મિક ભાવનાનું શ્રેષ્ઠ પદ અહીં સૌ સામાસિક
 ભાવોનો સર્વાંશે ત્યાગ અને સર્વે પ્રતોનું સર્વાંશે અને નિરવશેષ
 પાલન થાય છે

નિર્જરા ના સાધન

મોક્ષ અર્થાત્ સૌ કર્મતત્ત્વથી જીવની સમ્પૂર્ણ શુદ્ધિ કર-
 વાને માટે નિર્વાણની આકાંક્ષા રાખનારે પોતાના આચારથી નવા
 કર્મના આસ્રવને અટકાવવા જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ જુના
 કર્મનો ક્ષય પણ કરવો જોઈએ પાછલા કર્મબંધનનો આમ

જાનપૂર્વક ક્ષય કરવો જોને સર્વાનર્થક કહે છે જોનો જા
અતિ મહત્વના સિદ્ધાન્તને કંઈક સમજવાની જરૂર છે તેથી
કર્મક્ષય સળધે આપણે કંઈક વિવેચન કરીએ.

જેમ બીજામાંથી એકવાર ફળ થાય છે, તેમ કર્મનો જો
વાર વિપાક થાય છે જેમ ફળ જવાયા પછી રહેતું નથી તે
કર્મનાં ફળ ભોગવાઈ રહ્યા પછી કર્મ રહેતાં નથી. નવાં કર્મનાં
આરંભને જીવમાં પ્રવેશ કરતો જે મનુષ્ય જાય કરી કે તે
વખત જતા અન્તે આત્માવિક રીતે જ જોવી સ્થિતિમાં આવી જાય
કે જોનાં પૂર્વનાં સર્વે કર્મોનાં ક્ષય થઈ જાય ને ત્યારે તેનો જીવ
સર્વે કર્મોથી મુક્ત થઈ જાય. પણ આવી સ્થિતિ વાસ્તવિક રીતે
આવતી નથી કારણ કે માણસે પોતાના અસંખ્ય પૂર્વજન્મમાં
જેટલાં જન્મ કર્યાં પોતાના જીવમાં આરંભ્યાં છે અને નવાં જાણે છે
કે જો જાને ભોગવી છુટતાં જદું લાભી કાળ લાગે છે અને વળી
તેમાં જ જેટલાં કર્મોનાં સત્તા તે અતિશય લાંબા કાળ કુખી
પહોંચે છે ત્યારે તે બીજા કેલ રીતે જો કર્મોનાં સત્તા ક્ષય કરી
નાખવો જોઈએ. ફરીને જેમ કૃત્રિમ સાધનને ઉપાયે વહેલી પાણી
શકાય છે, તેમ કર્મોનાં સમ્બન્ધમાં પણ અમુક રીતે જોવી પ્રક્રિયા
થઈ શકે છે કે તે થોડા જ સમયમાં પાણી જાય ને પછી ક્ષય થાથી
જાય જે વિધિઓ જાળવાથી કર્મોનાં સત્તા સધાય છે તે ઉપરાંત
જે ઉપાયોથી કર્મોનાં સત્તા ક્ષય કરી શકાય છે જોને જા કહે છે
જાસ્તને સર્વ સામાન્ય અને તપ કર્મોનાં જીવને આજી નાજે છે,
આમ તપથી અને ધ્યાનથી પરિણામે કર્મોનાં ક્ષય થાય છે પણ
જો કર્મક્ષયથી ખરેખર મોક્ષ મળે જ જેટલા માટે જો તપ
સાથી દિગ્ધાને આશરુ જોઈએ. કારણ કે શક્યતઃ નામ તપનો
બીજો જો પ્રકાર છે તે જો જાણવા વિષયમાં મનુષ્યે જા
મરુ છે ઉચ્ચથી પશુ ગુણને કે જળમાં કુખીને સ્વીકારેલ
ધર્મિક આત્મમૃત્તુ જો જા પ્રકારનું જાણતપ છે તેની જેમ
જા પ્રકારના ધ્યાનથી (જોને વિષે પૃ ૨૧૪ ઉપર લખાયે)
પણ પુનઃ જાય થાય છે પરંતુ તે માત્ર ગુણ કર્મફળ જ છે
અને તેને પરિણામે દેવલોકમાં પુનર્જન્મ પમાય ૥ ૧૧

તપ બે પ્રકારનું છે ૧ માદ્યતપ અને ૨ અભ્યન્તર તપ બાહ્ય-
તપના નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ૬ પ્રકાર છે.

૧ મનરાજ કેવળ ઉપવાસ

૨ અવમૌઢ્ય સમ્પૂર્ણ લોજનને બદલે તેનો કંઈક અંશ
લેવો તે (ઉનોદરી રહેવું તે)

૩ શ્વેતિક્ષેપ આ તપમા એવી પ્રતિજ્ઞા હોય છે કે આહારના
પદાર્થો અમુક સંખ્યામાં લઈશ, અથવા અમુક સ્થાનેથી ભિક્ષા
લઈશ, અથવા અમુક સમયે જ આહાર લઈશ, અથવા અમુક
સ્થિતિમા જ લઈશ વગેરે.

૪ રસપરિત્યાગ દૂધ, ઘી વગેરે સ્વાદિષ્ટ લાગતા પદાર્થોનો ત્યાગ

૫ સત્તોનતા ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર યદ્ય શકે એવા સર્વ સ્થાનથી
દૂર રહેવું તે, ખાસ કરીને પોતાના સ્થાનકની પાસે વિરૂધ્ધ જાતિ-
વેદનું માણસ ન હોય તેની કાળજી રાખવી

૬ કાયક્લેશ શીતમાં તેમજ ઉષ્ણમાં ધ્યાન ધરવા બેસવું,
અવયવોનો ઉપયોગ બંધ કરવો, શરીરે કંઈ કરડતા વસ્તુરવું નહિ,
અમુક જગાએથી ખસવું નહિ, વગેરે અનેક પ્રકારે કાયાને કલેશ
આપવો તે

ઉપરની હકીકતથી જણાશે કે વિવિધ પ્રકારના પરિસહને બીજે
પ્રકારે ગોઠવીને તેના બાહ્યતપના પ્રકાર બનાવ્યા છે જૈન સાધુ
સર્વ પ્રકારના કલેશ ને હુ ખ સ્વીકારી લે છે, ને તેની સામે પ્રતા
નથી પ્રાદક્ષણ સમ્રદાયના સાધુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે, ખીલાની
પથારી ઉપર બેસે છે અને એવી કૃત્રિમ રીતે પોતાના કલેશ
સહનમા ઉમેરો કરે છે, જૈન સાધુ એવી પ્રજ્ઞાલી સ્વીકારતા નથી

અભ્યન્તર તપના પણ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ૬ પ્રકાર છે

૧ પ્રાયશ્ચિત્ત ગુરૂની અથવા સાધુની સમક્ષ પાપ સ્વીકાર કરી
તે બતાવે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું

૨ વિવિધ પીતાનાથી ઉત્પન્ન થઈનેલાઓને માન આપવું તે
૩ વૈરાગ્યનાં શુદ્ધી, આચાર્યની, સાધુની, સત્ત્વની, આચાર્યની,
રાષ્ટ્રી સાધુ વગેરેની સેવા સુશુભ કરવી તે.

૪ સ્વાખ્યાયઃ અધ્યયન (વાચના, પૃથક્કરણ, પરાવર્તન, અર્થ
પ્રેક્ષા ને અર્થકથા)

૫ કર્ત્તવ્ય શરીર, તેનાં કુન્નિયો અને જલદારનાં અર્થાં પરીક્ષણે
સત્ત્વ ઉદાસીન રહેવું તે. જીવને જે પદાર્થો સાથે કર્યો સત્ત્વ
નથી તે સૌ પદાર્થો સત્ત્વે આમ ઉદાસીન રહેવાથી અભ્યાસ કરીને
સૌ દૈહિક વિષયો પ્રત્યે ઉદાસીન રહેતા આવડે છે ને પરિણામે
અન્યાન-મૃત્યુ સુધી પણ કંઈ સકાશ છે.

૬ આમ એક શુદ્ધિકર્તા સુધી અમુક વિચારમાં ચિત્તને
કેન્દ્રિભૂત કરવું તે. આનંદ ધરણનો લાભમાં લાભી સ્થિતિકર્તા એક
શુદ્ધિકર્તા બતાવેલો છે. જેના શરીરમાં (૫ ૧૭૪ ઉપર અર્થ-
વેલો) આર સર્વોત્તમ સદ્ગુણ હોય તેજ આનંદ ધરી શકે. આ-
નંદ એકદરે ૪ પ્રકાર છે. એમાંના ઉદ્ધા એ જ કલ્યાણ કરી
શકે છે.

(૧) આર્તવાચક કેલ્પ અનિષ્ઠ આવી પડવું હોય, તેના ઉપર
ચિત્ત લાગ્યાથી આ કુન્નિયમ આનંદ સત્ત્વે છે. જેના વળી ૪
પ્રકાર છે.

ક દર્શિવૈભવ હાલનો વિભોજ્ય થયો હોય તેના પ્રત્યેનું આનંદ
અથવા અધિકર્ષણ અનિષ્ઠ આવી પડવું હોય તેના પ્રત્યેનું આનંદ
ગ દેવવિભવ શોજ પ્રત્યેનું આનંદ.

ચ વિશ્વાર્થક હવે પછીના કાલમાં કંઈ ક્ષતિ મળે તો ઠીક એ
પ્રત્યેનું આનંદ. (કેલ્પ તપસ્વી વિચારે જે આત્મ તપને કર્યો આવતા
કાલમાં અધિકર્ષણ આર્ત અને મુન્દરીઓ સાથે વિલાસ કરે આમ
કલાત્તં નિહાન વિષે જૈન સાહિત્યમાં અનેક ઉદાહરણ છે.

આ પ્રકારના ધ્યાનવાળા જીવ પહેલે થી ૬૬૫ ગુણુસ્થાન સુધી હોય છે

(૨) રૌદ્રધ્યાન જીવહિંસા, અસત્ય, સ્તેય અને ધનસંગ્રહ એ ચાર સાસારિક અશુભ ધ્યેય સંબંધી ધ્યાન ધરવું તે.

આ પ્રકારના ધ્યાનવાળા જીવ પાચમા ગુણુસ્થાન સુધી હોય છે

ઉપરના બે અશુભ ધ્યાન છે, નીચેના બે શુભ છે

(૩) ધર્મધ્યાન ધર્મ સંબંધી ધ્યાન ધરવું તે એના ૪ પ્રકાર છે

ક જ્ઞાનાવિચય ધર્મના સિદ્ધાન્તો (આજ્ઞા) સંબંધી ધ્યાન ધરવું

ચ અપાયવિચય જીવને એનો શુદ્ધ સ્વભાવ વિકાસ પામતા કઇ વિધન ન આવી પડે તે સંબંધી ધ્યાન ધરવું

ગ વિપાકવિચય જીવને કૃણતા કર્મકૃણ સંબંધી ધ્યાન ધરવું

ઘ સત્યાવિચય વિશ્વની રચના અને તેમાની વસતિ સંબંધી ધ્યાન ધરવું તે

આ પ્રકારના ધ્યાનવાળા જીવ ૭ મેથી ૧૨ મા ગુણુસ્થાન સુધી હોય છે

(૪) શુક્લધ્યાન શુદ્ધધ્યાન. એના ચાર પ્રકાર છે

ક પૃથક્ત્વવિતર્ક જગત્પ્રવાહમા રૂપાન્તર થનારા (થવુ અને જવું વગેરે) પદાર્થો અને ચેતન વગેરેના દ્વંદ્વભાવ સંબંધી ધ્યાન ધરવું તે.

ચ એકત્વવિતર્ક અનેક પ્રકારની ઘટમાળમા ફરતા જીવના શુદ્ધ સ્વભાવ સંબંધી ધ્યાન ધરવું તે

ગ સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ ત્રણે પ્રકારના યોગના શમન સંબંધી ધ્યાન ધરવું તે.

ઘ ઉપરતત્ક્રિયાનિવૃત્તિ સર્વ કર્મોથી મુક્ત થવા માટે ધ્યાન ધરવું તે.

આ શુકલ ધ્યાનના ચાર પગથીના એકમેકને અનુસરે છે પહેલા ધ્યાનવાળો ૯૫ ૮ માથી ૧૧ મા સુધી, બીજાવાળો ૧૨ મામાં, ૩ ના વાળો ૧૩માંમાં અને ૪ મા વાળો ચૌદમાંમાં મીઠાની ઉંઠ સમીપના શુષ્કસ્થાનમાં હોય છે

મોક્ષ

ત્યારે છેલ્લા શુષ્કસ્થાનમાં (પૃ ૨૦૪) બધા કર્મોને ક્ષય થાય છે ત્યારે જો શુકલ ૯૫ હોઈને અવશ્યાએ થઈ જાય છે આજ સુધી કર્મકૃષ્ણ પુણ્યવત્ત્વે પોતાના ભારથી ૯૫ની ઉર્ધ્વગતિને શકતા હતા, અથવા તેને આઠે માર્ગે જેથી જતાં હતાં, હવે તે પુણ્યવત્ત્વેના ભાર રહ્યો નથી, તથી ૯૫ની પોતાની સ્વાભાવિક ઉર્ધ્વગતિને (પૃ ૧૫૫) વિકાસ થયો છે ને તેથી ૯૫ ઉંચે થઈ જાય છે તુલ્ય ઉપરના મલથી શુકલ થાય છે ત્યારે તુલ્યને લોચે બેસતું નથી. પણ પાણીની સપાટી ઉપર તરે છે તેવી રીતે શુકલ ૯૫ એક સમયમાં હોઈને અવશ્યાએ થઈ જાય છે અને ત્યાં જટલિ જાય છે કારણ કે હોઈ ઉપર આવેલા અલોકમાં જોનાથી જન્માય કોમ નથી સખળ કે અલોકમાં ઝમન કન્થાની સહાયતા દેનાર કર્મોસ્તિકામ દ્રવ્ય છે નહિ (પૃ ૧૫૫)

સચ્ચાસ્વકથી શુકલ થઈ શુકલ ૯૫ દક્ષિણનાર પૃથ્વીને અવશ્યાએ ચાન્દ્રતકાળ રહે છે; ત્યારે જો ભાર નથી, હલકો નથી, જોનું દરજ્જો સ્વરૂપ નથી, જોને શરીર નથી, પણ ચાઇલા ભવમાં જોના બેટલો વિસ્તાર હોય, તેના અતસમયે થયેલા કું વિસ્તાર છે કર્મોને ૯૫માં જે અક્રિતલોક ચાઇલા હતા તે સી સેટો જ સિદ્ધોમા કહેવાય છે પણ તેમનામાં અનતસાન, અનતદર્શન, અનત વીર્ષ અને અનત મુખ જે ચાર અનત ભાવો જ છે

મોક્ષની પરિસ્થિતિને અનુસરતા એક પૂર્વજાને અનુલક્ષીને સિદ્ધોમા કહેવાય તે સિવાય તે સી એકસરખા છે એવા એક ૧૫ છે અને છતાં જો એક તીવ્ર મળી.

૧ તીવ્ર સિદ્ધો મોક્ષ પૂર્વે જે વીર્ષ કરતા તે. '

૨ અતીર્થકર સિદ્ધ જે તીર્થ કર હતા નહિ તે (સામાન્ય દેવળી)

૩ તીર્થ સિદ્ધ જૈનધર્મની સ્થાપના થયા પછી જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે.

૪ અતીર્થ સિદ્ધ જૈનધર્મની સ્થાપનાની પૂર્વે જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે (જેમકે, ૧ લા તીર્થ કર ઋષભદેવના માતા મરુદેવી, તીર્થ કરે તીર્થ સ્થાપ્યા પૂર્વે મોક્ષ પામ્યા હતા)

૫ ગૃહિલિંગ સિદ્ધ ઉપર જણાવેલા મરુદેવીની પેઠે, સાધુ થયા વિના જ, જે જીવ ગૃહસ્થાવસ્થામા જ મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૬ અન્યલિંગ સિદ્ધ જૈનધર્મનો (દ્રવ્યથી) સ્વીકાર કર્યા વિના જ જે જીવ મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૭ સ્વલિંગ સિદ્ધ જે જૈન સાધુઓ મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૮ પુરુષલિંગ સિદ્ધ મોક્ષ પામતા પૂર્વે જે પુરુષ હતા તે

૯ સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ મોક્ષ પામતા પૂર્વે જે સ્ત્રી હતી તે

૧૦ નપુસકલિંગ સિદ્ધ મોક્ષ પામતા પૂર્વે જે (કૃત) નપુસક હતા તે

૧૧ બુદ્ધવોધિત સિદ્ધ પોતાના ગુરુઓ આપેલા જ્ઞાનવડે જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૧૨ પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ કોઈ વસ્તુ જોઈને ભૂતકાળના અમુક અનુભવને બળે જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૧૩ સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ પોતાની મેળે જ બોધ પામીને જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૧૪ એક સિદ્ધ એકલા જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે

૧૫ અનેક સિદ્ધ બીજા અનેકની સાથે જે મોક્ષ પામ્યા હોય તે

મોક્ષ વિષે લખતા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૩૬ મા અધ્યયનમા જણાવે છે કે-એક જ સમયે ૧૦ નપુસક, ૨૦ સ્ત્રીઓ, ૧૦૮ પુરુષો, ૪ શ્રાવકો-ગૃહસ્થો, ૧૦ અજૈનો, ૧૦૮ જૈન સાધુઓ, ૨ મોટા, ૪ નાના અને ૧૦૮ મધ્યમ શરીર પરિમાણના મનુષ્યો મોક્ષ

પામે છે એક જ કાળે ૪ મનુષ્યો ઉચ્ચ, ૨ સમુદ્રમાં, ૪ વજ્રમાં, ૨૦ ધણતળ (અપોઆમમાં) નીચે અને ૧૦૮ ધણતળ ઉપર ઉત્કૃષ્ટ શોધ પામે છે.

ઉપર જણાવ્યો તે મત પ્રવેતાગ્ગર સમગ્રદાયનો છે. દિગ્ગજ મત પ્રમાણે તો પુરુષ જ શોધ પામી શકે, બીજા કેમ જાતિથી શોધ પામી શકાય નહિ. મનુષ્ય ભવમાથી જ શોધ પામી શકાય એ તો અને સમગ્રદાયનું સામાન્ય મન્ટવ્ય છે; કેવળ અને બીજા છવ્વે જાન્ય ભારતસમગ્રદાયને મતે શાશ્વત મુખ લેખવ છે; જૈન મત એ સિદ્ધાન્તને નથી માનતો. એ તો માને છે કે જ્યારે સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક વિકાસ પરિપાક પામે છે ત્યારે જ સર્વે ભૌતિક ભાવોમાંથી સમ્પૂર્ણ રીતે મુક્ત થઈ શકાય છે એટલા માટે દેવોએ ફરી એક વાર મનુષ્યભવમાં જન્મવરણ પડે છે.

વિશ્વજ્ઞાન

ઈશ્વરના જગત્કર્તૃત્વ વિરૂદ્ધ પ્રમાણ

જૈનમત પ્રમાણે જગત્ નિત્ય અને અવિનાશી-શાશ્વત છે તે માત્ર પોતાના નિઃશ્વર પ્રમાણે વર્તે છે અને પોતાના અશોભા પરિણામમાં હોવા છતાં પણ પોતે સમસ્તમા તો અપરિણામી જ રહે છે કેમકે ઈશ્વર અને સરજ્ય નથી, એને પાળતો નથી અને સહારતો નથી. બીજા ધણુ જણાવે છે અવિનાશી, સર્વશક્તિ માત્ર ઈશ્વરના અસ્તિત્વને માને છે કે એ ઈશ્વર સર્વને અસ્તિત્વમાં લાવે છે, નિશ્ચયમાં જાણે છે અને છતાંમાં આવે ત્યારે એને સહાર કરે છે પણ જૈનો એ વાતની ના પાડે છે. એવા કર્તા કર્તાને માનવો એ એમને નિર્મૂળ અને વહતોઆધાત રૂપ લાગે છે અને વળી જુદી અને નીતિની દૃષ્ટિએ પણ એ વાત માનવાની તેઓ ના પાડે છે.

ભારતમાં અને બીજા દેશોમાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે અનેક સિદ્ધિ સિદ્ધિ મત છે, અને યોગી વિરૂદ્ધ જૈન ધર્મનો મત છે પ્રથમ તો ઈશ્વર અને જગત્ સાથેના તેના સબંધ વિષેનો મત હિંદુઓમાં યુગ વિકાસ પામ્યો છે એટલી રીતે વિચાર ને વધ

કરી શકાય તેટલી રીતે એ મતના થયા છે જીવ, ઇશ્વર અને પ્રકૃતિના સ્પષ્ટ લેહવાળા સાદા એકેશ્વરવાદથી માંડીને તે જગત્ તો માત્ર દેખાવ છે, ખાકી સાચી રીતે તો એક માત્ર ઇશ્વર જ છે એવા મમ્પૂર્ણ માયાવાદ સુધીનો એમા વિકાસ થયેલો છે એમ ઇશ્વરભાવનાના મુખ્યત્વે ત્રણ વાદ છે.

૧ લો વાદ ઇશ્વર સંપૂર્ણ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક અને પવિત્ર છે, પોતાનાથી કેવળ ભિન્ન જગતને રચે છે અને સહારે છે અને તેમા જીવને અને પ્રકૃતિને નિયમિત રાખે છે આ વાદ ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ઇશ્વરવાદની નિકટનો છે અને ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શનનો તથા વિવિધ વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયનો ખાસ છે

૨ જો વાદ જગતના સર્જન સમયે જીવ અને પ્રકૃતિ બંને ઇશ્વરથી જુદાં પડ્યા અને તેના ઉપર ઇશ્વરે રાજ્ય કરવા માંડ્યું, પણ મૂળે તો એ ઇશ્વરમાથી નીકળેલા, ઇશ્વર બહુરૂપ થઈને એમને પ્રકટાવે છે અને પછી પાછો એમને પોતામાં સંકેલી લે છે આ વાદ તે વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયોનો વિશિષ્ટાદ્વૈત વાદ છે

૩ જો વાદ આ વાદમા ઇશ્વર-બ્રહ્મ-તેજ માત્ર સાચું તત્ત્વ અદ્વૈત છે જગતના જે અનેકવિધ દૃશ્ય છે, એ તો માત્ર માયા છે અને અદ્વૈત અજ્ઞાન લાગવાથી તે ઉત્પન્ન થઈ છે; સાચી રીતે તો પ્રત્યેક જીવ ઇશ્વરથી અભિન્ન છે અને લેહ જણાય છે તે તો માયાવી આભાસ માત્ર છે ને તેથી સ્વપ્ન જેવા મિથ્યા છે અદ્વૈત વેદાન્તનો આ માયાવાદ શંકરે ખાસ પ્રતિપાદિત કરેલો છે, છતાં વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત અને બીજા અનેક હિંદુ સંપ્રદાય એને માને છે.

જૈન દર્શન આ સર્વે દર્શનોની વિરુદ્ધ પડે છે, અને સ્પષ્ટ ભાવે તેમનું ખડન કરે છે એના કેટલાક મુખ્ય તર્ક આ નીચે આપ્યા છે ૨૭

ઘડો જેમ કાર્ય છે, તેમ જગત્ પણ કાર્ય છે તે ઉપરથી સ્વીકારી લેવાય કે તેનો કોઈ કર્તા હોવો જોઈએ, અને તેવી જ રીતે જગત્માના કાર્યને જેમ કારણ હોય છે, તેમ જગત્કર્તા

પામે છે એક જ કાળે ૪ મનુષ્યો ઉપે, ૨ સમુદ્રમાં, ૪ જળમાં, ૨૦ ધરાતળ (અષોઘામમાં) નીચે અને ૧૦૮ ધરાતળ ઉપર ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષ પામે ॥

ઉપર જણાવ્યો તે મત શ્વેતાચર્ય સમગ્રદાયનો છે. ક્રિષ્ણચર્ય મત પ્રમાણે તો પુરુષ જ મોક્ષ પામી શકે, બીજા કેમ જાતિથી મોક્ષ પામી શકાય નહિ. મનુષ્ય ભવમાથી જ મોક્ષ પામી શકાય એ તો બંને સમગ્રદાયનું સામાન્ય મત્ત્વ છે. દેવ અને બીજા છતાં અન્ય ભારતસમગ્રદાયને મતે સામ્યત કુલ સ્થાપવે છે, જૈન મત એ સિદ્ધાન્તને નથી માનતો. એ તો માને ॥ કે જ્યારે સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક વિકાસ પરિપાક પામે છે, ત્યારે જ સર્વે ભૌતિક જાવોમાંથી સમ્પૂર્ણ રીતે મુક્ત થઈ શકાય છે એટલા માટે દેવોએ ફરી એક વાર મનુષ્યભવમાં અવતરવું પડે છે.

વિશ્વજ્ઞાન

કર્મસ્થા જગત્કર્તૃત્વ વિરૂદ્ધ પ્રમાણ

જૈનમત પ્રમાણે જગત્ નિત્ય અને અવિનાશી-ચામ્યત છે તે માત્ર પોતાના નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે અને પોતાના અશોભ પરિણામમાં હોવા છતાં પણ પોતે સમસ્તમાં તો અપરિણામી જ રહે છે કેમકે કર્મને સરજ્ય નથી, એને પામતો નથી અને સહાસ્તો નથી. બીજા જણાવે જરા ધર્મ અવિનાશી, સર્વસક્રિય માત્ર કર્મસ્થા અસ્તિત્વને માને છે, કે જે કર્મર સર્વને અસ્તિત્વમાં લાવે છે, નિયમમાં ચલાવે છે અને કર્મમાં આવે ત્યારે એને સહાર કરે છે પણ જૈનો એ વાતની ના પાડે છે એવા કર્તા કર્તાને માનવો એ એમને નિર્મૂળ અને વહતોન્માષાત રૂપ લાગે ॥ અને વળી શુદ્ધિ અને નીતિની દૃષ્ટિએ પણ એ વાત માનવાની તેઓ ના પાડે છે.

જાણવતાં અને બીજા દેશોમાં કર્મસ્થા અસ્તિત્વ વિષે અનેક સિદ્ધિ સિદ્ધિ મત છે અને સૌની વિરૂદ્ધ જૈન ધર્મનો મત છે પ્રથમ તો કર્મર અને જગત્ સાચેના તેના સ્વભાવ વિષેનો મત કે કુલોમાં પ્રુણ વિકાસ પામેલો છે એટલી રીતે વિચાર ને તર્ક

કરી શકાય તેટલી રીતે એ મતના થયા છે જીવ, ઇશ્વર અને પ્રકૃતિના સ્પષ્ટ લેદવાળા સાદા એકેશ્વરવાદથી માંડીને તે જગત્ તેો માત્ર દેખાવ છે, બાકી સાચી રીતે તેો એક માત્ર ઇશ્વર જ છે એવા સમ્પૂર્ણ માયાવાદ સુધીનો એમાં વિકાસ થયેલો છે એમ ઇશ્વરભાવનાના મુખ્યત્વે ત્રણ વાદ છે

૧ દ્વો વાદ ઇશ્વર સંપૂર્ણ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક અને પવિત્ર છે, પોતાનાથી કેવળ ભિન્ન જગતને રચે છે અને સહારે છે અને તેમાં જીવને અને પ્રકૃતિને નિયમિત રાખે છે આ વાદ ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ઇશ્વરવાદની નિકટનો છે અને ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શનનો તથા વિવિધ વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયનો ખાસ છે

૨ જો વાદ. જગતના સર્જન સમયે જીવ અને પ્રકૃતિ બંને ઇશ્વરથી જુદાં પડ્યા અને તેના ઉપર ઇશ્વરે રાજ્ય કરવા માંડ્યું; પણ મૂળે તેો એ ઇશ્વરમાથી નીકળેલાં, ઇશ્વર બહુરૂપ થઈને એમને પ્રકટાવે છે અને પછી પાછો એમને પોતામાં સકેલી લે છે. આ વાદ તે વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયોનો વિશિષ્ટાદ્વૈત વાદ છે

૩ જો વાદ આ વાદમા ઇશ્વર-બ્રહ્મ-તેજ માત્ર સાચું તત્ત્વ અદ્વૈત છે જગતનાં જે અનેકવિધ દૃશ્ય છે, એ તેો માત્ર માયા છે અને અદ્વૈત અજ્ઞાન લાગવાથી તે ઉત્પન્ન થઈ છે, સાચી રીતે તેો પ્રત્યેક જીવ ઇશ્વરથી અભિન્ન છે અને લેદ જણાય છે તે તેો માયાવી આભાસ માત્ર છે ને તેથી સ્વપ્ન જેવા મિથ્યા છે અદ્વૈત વેદાન્તનો આ માયાવાદ શકરે ખાસ પ્રતિપાદિત કરેલો છે, છતાં વૈષ્ણવ, શૈવ, શાકત અને બીજા અનેક હિંદુ સંપ્રદાય એને માને છે.

જેન દર્શન આ સર્વે દર્શનોની વિરુદ્ધ પડે છે, અને સ્પષ્ટ ભાવે તેમનું ખડન કરે છે એના કેટલાક મુખ્ય તર્ક આ નીચે આપ્યા છે ૨૭

ઘડો જેમ કાર્ય છે, તેમ જગત પણ કાર્ય છે તે ઉપરથી સ્વીકારી લેવાય કે તેનો કોઈ કર્તા હોવો જોઈએ, અને તેવી જ રીતે જગતમાના કાર્યને જેમ કારણ હોય છે, તેમ જગતરૂપી

પામે છે એક જ કાળે ૪ મનુષ્યો ઉચ્ચે, ૨ સમુદ્રમાં, ૪ જગત્, ૨૦ ધરાતળ (અધિભાગમા) નીચે અને ૧૦૮ ધરાતળ ઉપર ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષા પામે છે

ઉપર જણાવ્યો તે મત શ્વેતાશ્વર સમગ્રદાયનો છે; ત્રિશ્વર મત પ્રમાણે તો પુરુષ જ શિક્ષા પામી શકે, બીજા કે ક્ષત્રિયી શિક્ષા પામી શકાય નહિ. મનુષ્ય ભવમાંથી જ પ્રેર પામી શકાય એ તો જાને સમગ્રદાયનું સામાન્ય મન્તવ્ય છે તે અને બીજા જીવ જન્ય ભારતસમગ્રદાયને મતે યામ્યત કુલ સ્ત્રાવ્ય છે જૈન મત એ સિદ્ધાન્તને નથી માનતો. એ તો ખરે છે કે જ્યારે સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક વિકાસ પરિપાક પામે છે ત્યારે જ સર્વે ભૌતિક ભાવોમાંથી સમ્પૂર્ણ રીતે મુક્ત થઈ શકાય છે એટલે માટે દેવોએ ફરી એક વાર મનુષ્યભવમાં જન્મવરણ પડે છે

વિશ્વજ્ઞાન

ઈશ્વરના જગત્કર્તૃત્વ વિશ્વ પ્રમાણ

જૈનમત પ્રમાણે જગત્ નિત્ય અને અવિનાશી-ચાક્ષુષ તે માત્ર પોતાના નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે અને પોતાના અદેશ પરિણામમાં હોવા છતાં પણ પોતે સમસ્તમા તો અપરિણામી જ રહે છે કોઈ ઈશ્વરે જોને સરજ્યુ નથી, જોને પાળતો નથી અને સહાસ્તો નથી. બીજા ધણા ખરા ધર્મ અવિનાશી, સર્વશક્તિ માત્ર ઈશ્વરના અસ્તિત્વને માને છે, કે જે ઈશ્વર સર્વને અસ્તિત્વ આપે છે નિયમમાં ચલાવે છે અને ઇચ્છામા આવે ત્યારે જો સહાર કરે છે પણ જોના જે વાતની ના પાડે છે એવા જ્ઞા દર્શાને માનવા એ જોમને નિર્મૂળ અને વહતોભ્યાપાત રૂપ છે. અને વળી જુદા અને નીતિની દૃષ્ટિએ પણ એ વાત ખર વાની તેઓ ના પાડે છે

ભારતમા અને બીજા દેશોમા ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે અને ભિન્ન ભિન્ન મત છે, અને સૌની વિશ્વ જૈન ધર્મની મત જ પ્રથમ તો ઈશ્વર અને જગત્ સાથેના તેના સબંધ વિષેના મત દિદ્વંશમા ખુબ વિકાસ પામ્યો છે જેટલી રીતે વિશ્વરને તો

કરી શકાય તેટલી રીતે એ મતના થયા છે. જીવ, ઇશ્વર અને પ્રકૃતિના સ્પષ્ટ લેહવાળા સાદા એકેશ્વરવાદથી માંડીને તે જગત્ તો માત્ર દેખાવ છે, ખાદી સાચી રીતે તો એક માત્ર ઇશ્વર જ છે એવા સમ્પૂર્ણ માયાવાદ સુધીનો એમા વિકાસ થયેલો છે. એમ ઇશ્વરભાવનાના મુખ્યત્વે ત્રણ વાદ છે

૧ લો વાદ: ઇશ્વર સંપૂર્ણ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક અને પવિત્ર છે, પોતાનાથી કેવળ લિપ્ત જગતને રચે છે અને સહારે છે અને તેમા જીવને અને પ્રકૃતિને નિયમિત રાખે છે આ વાદ ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ઇશ્વરવાદની નિકટનો છે અને ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શનનો તથા વિવિધ વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયનો ખાસ છે.

૨ નો વાદ: જગતના સર્જન સમયે જીવ અને પ્રકૃતિ બંને ઇશ્વરથી જુદા પડ્યા અને તેના ઉપર ઇશ્વરે રાજ્ય કરવા માંડ્યું, પણ મૂળે તો એ ઇશ્વરમાંથી નીકળેલા, ઇશ્વર બહુરૂપ થઈને એમને પ્રકટાવે છે અને પછી પાછો એમને પોતામાં સંકેલી લે છે. આ વાદ તે વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયોનો વિશિષ્ટાદ્વૈત વાદ છે.

૩ નો વાદ: આ વાદમાં ઇશ્વર-બ્રહ્મ-તેજ માત્ર સાચું તત્ત્વ અદ્વૈત છે જગતના જે અનેકવિધ દૃશ્ય છે, એ તો માત્ર માયા છે અને અદ્વૈત અજ્ઞાન લાગવાથી તે ઉત્પન્ન થઈ છે, સાચી રીતે તો પ્રત્યેક જીવ ઇશ્વરથી અલિપ્ત છે અને લેહ જણાય છે તે તો માયાવી આભાસ માત્ર છે ને તેથી સ્વપ્ન જેવા મિથ્યા છે અદ્વૈત વેદાન્તનો આ માયાવાદ શકરે ખાસ પ્રતિપાદિત કરેલો છે, છતાં વૈષ્ણવ, શૈવ, શાકત અને બીજા અનેક હિંદુ સંપ્રદાય એને માને છે

જૈન દર્શન આ સર્વે દર્શનોની વિરુદ્ધ પડે છે, અને સ્પષ્ટ ભાવે તેમનું ખંડન કરે છે એના કેટલાક મુખ્ય તર્ક આ નીચે આપ્યા છે ૨૭

ઘડો જેમ કાર્ય છે, તેમ જગત પણ કાર્ય છે તે ઉપરથી સ્વીકારી લેવાય કે તેનો કોઈ કર્તા હોવો જોઈએ, અને તેવી જ રીતે જગતમાના કાર્યને જેમ કારણ હોય છે, તેમ જગતરૂપી

કાર્મને પણ કારણ હોવું જોઈએ. જગતને ભૌતિક કાર્મની આદિ સરખાવવાના પ્રમાણમાં જોમ કહેવામાં આવે કે હરેક કાર્મની પેઠે જોમાં વિકાર થાય છે. જો આ પ્રમાણને સ્વીકારીએ તે તે ઇન્ધર પણ કાર્મ કહે કારણકે સર્જન, સહાર આદિ જોણે કરેલા કાર્યોથી જોનામાં પણ અમુક વિકાર સહાયે. ત્યારે તો જાણ ઇન્ધરનું પણ કારણ શોધવું પડે; ને ત્યારે જનવસ્થા રોષ આવે.

જગતને માટે કારણ હોવું જોઈએ જોમ સ્વીકારીએ, તેણે જો કારણ કોઈ સજ્જાન હોવું જોઈએ જોમ માનવાને કોઈ કારણ નથી. છતાં એ જોમ માનીએ અને તેના પ્રમાણમાં કુભાર અને કુલ્લ દુષ્ટાન્ત રચી કરીએ, તોપણ તેને માટે સંપૂર્ણ વસ્તુની કંઈ જરૂર નથી; કારણકે જગતમાં કાર્મના કાર્યો કર્યાં સર્વ રીતે સંપૂર્ણ હોતા નથી. વળી જો પણ સ્વીકારવું પડે કે ઇન્ધરને શરીર હોઈ જોઈએ, કારણ કે વસ્તુના સ્વનારને, તેની ચેલવાને અને ઇન્ધરને કાર્મરૂપમાં મૂકવા માટે ને ભૌતિક સ્વરૂપમાં આવડવા માટે, તેના આત્માને અને ઇન્ધરને ધારણ કરનાર શરીર હોવું જોઈએ; તે વિના વસ્તુ જની કંઈ કેઈએ જગતમાં બાકી નથી. ત્યારે જગતને કાર્યો છે જોમ સ્વીકારીએ જોઈએ જો કાર્યોએ અમુક પ્રકારનાં પ્રાકૃતિક શરીર છે જોમ માનવું પડે. પણ એ પ્રકૃતિનું જનેક છે તે વિકારી હોય છે અને તેથી અસાન્ત હોય છે. ત્યારે તો ઇન્ધર અવિકારી એ ન કહેો ને સાન્ત પણ ન કહેો. જો જોમ કહેા કે ઇન્ધરે શરીરની સહાયતા વિના માત્ર પોતાની સત્તાથી જ અમુક પ્રકારે જગત રચ્યું છે તો તો જગતમાંથી કેઈ દુષ્ટાન્ત લઈને જો વાત તમે સિદ્ધ કરી શકશો નહિ, કારણકે કુભારે શરીરની અને ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના કુલને પ્રજ્વો છે જેવું આજ સુધી જગતમાં કોઈએ બદલ્યું નથી.

બીજો પણ જોકે પ્રશ્ન છે. ઇન્ધરે જગત શેમાંથી રચ્યું ? જો સૂચમાંથી રચ્યું કહેા તો તો વાસ્તવ મૂળ કુલ ચાલ જો ન્યાયની જેવું બીજો છે. જો જગત સૂચમાંથી પોતાની યેએ જોઈએક સ્થાનું ને સૂચમાં લય પામી જવાનું છે, જોમ કહેા તો ઇન્ધર પેતે પણ તેની જ રીતે સૂચમાંથી સ્વાય ને પછી વળી સૂચમાં લય

પામી જાય જો સત્ અને અસત્ એ વિરુદ્ધ ભાવ હોય તો તો એકમાથી બીજી ઉદ્ભવે નહિ, જો વિરુદ્ધ ન હોય તો પુણ્ય અને પાપ, સત્ય અને અસત્ય પણ સભવે નહિ, ત્યારે તો બધા તત્ત્વજ્ઞાન પણ મિથ્યા છે એમ ઠરે અને આપણો વિવાદ પણ પતી જાય

જો એમ કહો કે પ્રકૃતિ અને જીવ નિત્ય તત્ત્વો છે અને એમનામા અમુક ગુણ સ્વભાવથી જ છે, ઇશ્વરની સર્જન-ક્રિયા તો માત્ર એટલી જ કે જગતની વ્યવસ્થામાં પોતાનામાંથી પ્રકટ થએલી પ્રકૃતિ અને જીવને નિયમમાં રાખવા અને તેના ઉપર દેખરેખ રાખવી, એના ઉત્તરમાં તો એમ કહી શકાય કે જગતને ચાલવામાં ઇશ્વરની સહાયતાની જરૂર શી ? પ્રકૃતિમાં અને જીવમાં જે અતર્હિત શક્તિ રહેલી છે, તેથી સમસ્ત જગત ચાલુ જાય છે

એવો વાદ ઉઠાવવામાં આવે કે જીવ કેવળ પરાધીન છે અને તેથી પોતાના કાર્ય કરવાને ઇશ્વરની સહાયતાની એને અપેક્ષા છે, ત્યારે એમ પણ પ્રશ્ન થાય કે ઇશ્વરને છેવટનો સ્વાધીન કાર્ય-કર્તા શી રીતે માની શકાય એજ ન્યાયે કહી શકાય કે એને પણ પોતાના કાર્ય કરવાને કોઈ એની પાછળ અને ઉપર રહેલા ઉચ્ચ પ્રભુની સહાયતાની અપેક્ષા છે, અને એવી દલીલ અનવ-સ્થા સુધી પહોંચે

એમ માનીએ કે જગતમાં ઇશ્વર જ એકમાત્ર સ્વતંત્ર કર્તા છે, તો એમ પણ માનવું પડે કે જગતમાં જે બધા અશુભ નિસશય છે જ, તેનો કર્તા પણ તે જ છે અને જો એમ જ હોય તો ઇશ્વર શુભ નથી ઇશ્વર જો પોતે શુભ હોય અને છતાંયે જો અશુભને પ્રવર્તવા દેતો હોય તો એ સર્વશક્તિમાન નથી પણ કહો કે ઇશ્વરે જીવ સરળતા છે તો એવો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે પાપ કર્યા પછી જીવને ઇશ્વર સજા કરે છે, ત્યારે જીવને એણે શુભ જ કેમ ન સરળયો ? પણ વળી કહો કે ઇશ્વર તો જીવને જગતમાં માત્ર પ્રકટાવે છે, એના ઉપર રાજ્ય કરે છે, ને જીવ શુભ કે અશુભ કર્મ કરે છે તે ઉપર નજર ગણે છે;

ત્યારે તો જો સર્વજ્ઞ ન કર્યો, કારણ કે જો સર્વજ્ઞ હોત તો જો પહેલેથી જાણી લીધું હોત.

જો (મન અને બીજા પ્રાણીઓના મત પ્રમાણે) જેમ માનીએ કે ઇશ્વર સર્વનો કર્તા છે, પણ પોતાના કર્મના ફલ ભોજનનો નથી અને જે જોની ઇશ્વરને આધીન રહી જોના કર્મ કરે છે તેને શુભ અથવા અશુભ ફળ આપે છે; ત્યારે જોના વિદ્વાન તો જેમ કહી શકાય કે કર્મ કરે છે ઇશ્વર પણ તેના ફલ ભોજનવારે છે પોતાને આધીન અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મ કરનાર બીજા લગ્ન પાસે. જેણે માત્ર વચ્ચે સાધનરૂપ કર્મ કર્યું જોવા બીજા લગ્નને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરેલા કર્મને મોં નરકમાં નાખવા અને ત્યાં ભય કર ફાળ વેઠાવવા, જે ત્યાંથી જો શુભ પ્રભુને જરાય થટ્ટા નથી.

જો ઇશ્વર જગત રચ્યું હોય તો પ્રશ્ન થાય છે કે કે હેતુએ રચ્યું ? જો જેમ કહે કે પોતાના સન્તોષને કારણે રચ્યું તો જેમ કરે કે જગતની રચના પૂર્વે જો અસંતુષ્ટ હતો અને તેથી જોને મુખી અને સમપૂર્ણ કહી શકાય નહિ. જો જેમ કહે કે જોને ઇચ્છા થઈ આવી ને તેથી જગત રચ્યું તો જોમાં અવિચલ નિયમ ક્યાંથી પ્રવર્ત્યો જો સમજી શકાય જોવા નથી. જો જેમ કહે કે પૂર્વ જગતમાં કરેલા પુણ્ય પાપનાં ફળ લગ્નને આપવા માટે જોને જગત રચ્યું પશુ, તો તો જેમ કહેવું પડે કે જો સર્વશક્તિમાન નથી. જો જેમ કહે કે સ્નેહે પ્રેરણાને અર્થાત્ નિત્ય અમુક્ત લગ્ન ઉપર દયા કરીને તેમને મોક્ષ મળે જોડલા માટે રચ્યું તો જો સમજી શકાય નથી કે જોડલા મોક્ષ જ લગ્ન કેમ મોક્ષ પામે ॥ અને ઇશ્વર સંસારનું જ સમસ્ત ફળ જ ચા માટે જડું કર્યું ? કારણકે જો પોતાની સર્વશક્તિમતાથી પોતાનો પારેલો હેતુ કેઈ બીજા રીતે પણ પાર પાડી તો શકત વળી જો જેમ કહે કે અમુક પોતાના કૃપાપાત્ર લગ્નને શુભ આપવાને અને મુણપાત્ર લગ્નને દુઃખ આપવાને રચ્યું, તો જેમ કરે કે તે પશુપાત્રી છે ને જોનામાં ન્યાયબુદ્ધિ નથી. ॥ જેમ કહે કે સર્જન, પાલન અને નાશન જો તો ઇશ્વરની માત્ર કીમ

છે અને પોતાના આનંદને માટે કશા હેતુ વિના જ જગતને રચે છે, તો એ નિર્દય ઇશ્વર ઠર્યો, કારણકે એથી અનન્ત જીવો દુઃખ પામે છે.

ઇશ્વરમા જે વિવિધ ગુણો આરોપવામાં આવે છે તે પણ તર્ક આગળ ટકી શકે એવા નથી. જો ઇશ્વર સર્વવ્યાપક હોય તો તે નરકમા અને ખીન્ન પણ દુઃખદ સ્થાનોમા હોવો જોઈએ જો એ સર્વજ્ઞ હોય તો એણે પાપી જીવોને અને ખાસ કરીને એના અસ્તિત્વની ના પાડનારને-અને તેથી જૈનોને પણ સરળતા ન હોત

સાધારણ જ્ઞાનસાધનો, પ્રમાણો અને અનુમાનોથી તો ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, તેમ પ્રકટીકરણ ચમત્કારોથી પણ એનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી પ્રકટીકરણ ચમત્કારો ગમે તો તેણે કે ગમે તો ખીન્ન કોઈએ કર્યા છે જો એણે કર્યા છે તો એથી એની સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ થાય છે, પણ ત્યારે એની શ્રેષ્ઠતાને એથી ઝાખપ લાગે છે, કારણકે પોતાની શ્રેષ્ઠતા પ્રકટ કરવામા શ્રેષ્ઠતા રહેલી નથી વળી એણે કોઈ શાસ્ત્રગ્રંથ પણ રચ્યા ન હોવા જોઈએ શાસ્ત્રગ્રંથમા ખાસ કરીને શબ્દોચ્ચારણ હોય છે, અને શબ્દોચ્ચારણ તો મુખની અદરના લાગોનો વ્યાપાર છે અને શરીર હોય તો જ એ વ્યાપાર સંભવે છે ઇશ્વરને શરીર હોય એ વાદનું ખડન આગળ (પૃ. ૨૨૧) કરી ગયા છીએ પણ પ્રકટીકરણ ચમત્કારો જો ખીન્ન કોઈએ કર્યા છે એમ કહો તો એવો પ્રશ્ન થાય કે, તે સર્વજ્ઞ છે કે નહિ? જો કહો કે સર્વજ્ઞ છે તો જેને પૂર્વે એક કહ્યો છે તે હવે બે થયા, અને જો એની સર્વજ્ઞતાના પ્રમાણ આપો તો અનવસ્થાનો દોષ આવશે પણ જો કહો કે એ સર્વજ્ઞ નથી, ત્યારે તો પછી એના શબ્દ ઉપર કોણ શ્રદ્ધા રાખશે? ” ૨૮

પ્રકૃતિ અને જીવ ઇશ્વરમાથી પરિણમ્યા છે, અમુક પ્રમાણ-મા એ ઇશ્વરનું પરિણામ છે એ વાદ તો શુદ્ધ દૈતવાદના જેટલો પણ ટકે એમ નથી અત્યાર સુધી આપણે તર્ક કરી ગયા તે આ વાદને પણ લાગુ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ

વળી જ્યાં નવો પ્રશ્ન આવે છે કે સંપૂર્ણ, સકલસદ્ગુણવાળા
 ઇશ્વર આ અનેક રીતે અપૂર્ણ જગતના રૂપમાં પરિણમી શકે
 શી રીતે ? એવનરૂપ ઇશ્વર અવૈતન પ્રકૃતિ જની જ શકે શી રીતે ?
 એ વાત સંપૂર્ણ રીતે અજમ્ય રહેવાની.

ઇશ્વર અદૈત એક છે અને જાણી અનેકતા તો માત્ર મન
 છે એવો એ સાંકરમત, તે પણ ટકી શકે એવો નથી. માયાવા
 વિશેષભાવોથી બરેહો છે એના કાર્મોથી આપણે સ્વીકાર્યું એમને
 કે માયા છે જ, એમ કહ્યો તો ઇશ્વરથી સ્વતંત્ર અને જીએ
 એવો કેમ સત્ પદાર્થ કહ્યો, ત્યારે તો ઇશ્વર એકમાત્ર અદૈત સત્
 પદાર્થ રહ્યો નહીં પણ શકના અનુયાયીઓ કહે છે તેમ માયાને
 અસત્ પદાર્થ માનો તો તે કશું કાર્ય કરી શકે નહિ. અસત્
 તો માત્ર અપ્રકાશકુસુમ કે એવી અસત્ વસ્તુઓ જ નીપજવી
 શકે માયા અસત્ હોવા છતાં એ કંઈક નીપજવી શકે એમ
 કહે તો એ વાત બન્ધા નારીને માતા કહેવા જેવી હરે છે
 ઇશ્વર અને માયાનો એકમિક સાથેનો સબધ બીજી કંઈ રીતે
 મોટી શકાય ? માયા તે ઇશ્વરનો જશ છે કે એનાથી ભિન્ન છે ?
 અને તેની સાથે એકાધનિ જગત રચે છે ? માયા એ ઇશ્વરનો
 જશ છે એમ કહે તો અજ્ઞાન, અશુદ્ધિ વગેરે માયાના જશ
 ખુલ્લો ઇશ્વરમાં આરોપવા પડે. પણ એ માયા ઇશ્વરથી ભિન્ન છે
 અને તેની સાથે એકાધ છે એમ કહે તો એમ એકાધાનો આધાર
 અને કારણ કશું ? ઇશ્વરની ઇચ્છાએ કે એની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ એમ
 જન્મ ? એ ઇશ્વરની ઇચ્છાએ એમ જન્મ કહે તો ઇશ્વર એમ
 મોહની સત્તાથી એમ કહ્યું હરે અને તેથી વિશુદ્ધ અને મોહમુક્ત
 ન રહ્યો. પણ ઇશ્વરની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ એમ જન્મ એમ કહે તો
 એ સર્વસક્રિયમાન રહ્યો નહીં એ વાકને ઝંખે એમ ફરવો, પણ
 તેનો ખુલાસો સન્તોષજનક મળવાનો જ નહિ, તેનો વિશેષ દુઃ
 થાનો નહિ.

જ્યાં સમ્યક્કામવાળા ઇશ્વરવાદીઓ પોતાના મન્તવ્યનો આધાર
 પોતાના ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર રાખે છે અને એ ધર્મશાસ્ત્ર ઇશ્વર તર
 ફથી મળ્યા છે એમ કહે છે પણ આ ધર્મશાસ્ત્ર યજ્ઞા વિષયોમાં

એકમેકથી વિરુદ્ધ છે ત્યારે એમાંથી સાચો કયો ને જૂઠો કયો ? આનો નિર્ણય ઘણો મહત્વનો છે જે ઈશ્વર સર્વનો સ્થા હોય તો તો એણે બધા ધર્મગ્રન્થ પણ રચ્યા હોવા જોઈએ, કારણ કે જે એણે બધુ રચ્યું ન હોય તો એની રચના સિવાયની પણ કેટલીક વસ્તુઓ હોવી જોઈએ, પણ જે બધુ એણે જ રચ્યું હોય તો જૂઠા ધર્મગ્રન્થ પણ એણે જ રચ્યા હોવા જોઈએ, પણ જે ગાયો તેમજ જૂઠો માર્ગ ખતાવે તેને સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રમાણરૂપ અને સર્વ-જ્ઞાનના મૂળરૂપ મહાશુર કેમ માની શકાય ?

બાહ્ય જગતમાં નિયમ અને વ્યવસ્થા તથા આંતર જગતમાં નીતિ પ્રવર્તે છે, એટલા ઉપરથી સર્વ ઘટનાનો ઘડનાર અને પુણ્યપાપના ફળ આપનાર કોઈ સર્વશ્રેષ્ઠ ઈશ્વર છે એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી એ રીતે તો પ્રકૃતિજગતના અને જીવજગતના કારણરૂપ અનેક ઈશ્વર પણ માની શકાય અનેક ઈશ્વર એકીસાથે સાચે રસ્તે કાર્ય કરી શકે નહિ, એવો વાધો ચાલી શકે નહિ, કારણકે આપણે જોઈએ છીએ કે અનેક કીડીઓ એકીસાથે મળીને અમુક યોજનાઓ બરાબર વ્યવસ્થા પૂર્વક કામ કરી શકે છે, તો મનુષ્ય કરતા પણ વધારે વિકાસ પામેલા દેવો એવી રીતે કેમ ન કરી શકે ?

જગતની વ્યવસ્થા ચલાવવાને માટે એક કે અનેક નિત્ય ઈશ્વરના અસ્તિત્વની જરૂર જ કોઈ રીતે નથી જીવના વિવિધ પ્રકાર, તેમની વિવિધ અવસ્થા અને સમસ્ત વિશ્વમાં પ્રવર્તતી સુવ્યવસ્થા સમજવાને કર્મનો અવિચળ નિયમ જ પૂરતો છે કર્મ-ફળના નિત્ય નિયમને તો ઈશ્વરવાદીઓ પણ સ્વીકારે છે અને કહે છે કે ઈશ્વર એ નિયમને અનુકૂળ જ કાર્ય કરે છે. જે ઈશ્વર પોતે પણ એ નિત્ય નિયમને ફેરવી શકતા નથી અને જ્યારે એ નિયમ નિર્વિઘ્ને પ્રવર્તે છે, ત્યારે તો ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિના પણ સૌ સારીદિરીતે ચાલી શકે છે એમ માનવું પડે અને જ્યારે એવું જ છે, ત્યારે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને વચ્ચે લાવવાની જરૂર જ શી ?

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જગદીશ્વરના મત વિષે
જૈનો અતિ વીક્ષુ આધુપાથી મુદ્દ વધાવે છે; ઉપરમુક્ત નિરીશ્વર
જગતની ભૂમિકા ઉપર જ એ સર્વાંશે ઉભા રહે છે આ જોરના
મતને કારણે બેશક તેઓને નિરીશ્વરવાદી કહી શકાય. પણ જો
મમા જેને સામાન્ય રીતે આપણે નિરીશ્વરવાદી કહીએ છીએ, તે
પ્રકારના નિરીશ્વરવાદી જૈનોને ન કહી શકાય. ભારતની ટુકડાને
સુરેષ્વરમાં ધર્મમતોની વિવિધતા જુદું જોણી છે, ને તેથી પશ્ચિમ
એ જાણ્યું છે કે હરેક ધર્મમાં ઉપરનો સ્વીકાર એ આવશ્યક લક્ષણ
છે, ને તેથી હરેક પ્રકારના નિરીશ્વરવાદીને ધર્મહીન મનુષ્ય માન્ય
લેવામાં આવે છે. જોડે નિરીશ્વરવાદ અને ધર્મહીનતા એ બે ભાગ
ધણા હોઈને હિંદુઓ પર્થાય આવે છે. ભારતવર્ષમાં એથી જુદા જ
પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ છે. જોકે અથવા અનેક જગદીશ્વરને માનવા જ
જોઈએ એ કંઈ ધર્મમાં આવશ્યક લક્ષણ કહી મનાયું જ નથી.
પુરુષ પાપના તેના ફળના, પુનર્જન્મના અને શોકના ધાર્મિક
સિદ્ધાન્ત માનવા હોય, ધાર્મિક જાગ્રાર આવશ્યક હોય, ક્રિયા
કારક કરતા હોય અને એવી રીતે ધર્મનાં સર્વ લક્ષણ સંપૂર્ણ
હોય છતાં પણ ઉપરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરતા હોય
એવા તો અનેક સમગ્રદાય ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન કાળથી પ્રવર્તતા
આપણે જોઈએ છીએ જોડધર્મીને તેમજ હિંદુ ધર્મના મીમાંસા
અને સાધ્ય લક્ષણને પણ આ રીતે નિરીશ્વરવાદી કહી શકાય.
તેવી જ રીતે જૈન મત પણ ધાર્મિક પ્રદેશનો નિરીશ્વરવાદ છે.

એ સમગ્રદાય ઉપરમુક્ત હોવા છતાં નિત્યશુદ્ધ પરલોકિક ભ-
વાની (સિદ્ધાંતી) પૂર્વ એ ધર્મમાં આવે છે એ આપણે ક્રિયાકારણ
અધ્યાયમાં જોઈશું, ત્યારે આપણે એ પણ જોઈશું કે સંપ્રદાય સંજ્ઞા
અને પાળનાર ઉપરનો અસ્વીકાર કરતાં છતાં જૈનો પોતાને નિરી-
શ્વરવાદી કહેતા નથી અને એ વાત તેમને હિંદુઓ સાચી પણ છે.

વિશ્વનો આકાર અને તેનું પ્રમાણ.

વિશ્વનો આકાર નિશ્ચિત અને અપરિવર્તનીય છે, એનું
પ્રમાણ માનવ શરીરને મળતું પણ અતિશય વિશાળ છે એના

પ્રમાણુનું માપ રજ્જુથી કરવામા આવે છે, જે દેવ એક પલકમાં ૨૦૫૭૧૫૨ યોજન કાપે છે એ રીતે એકેસપાટે ૬ માસમાં એ જેટલું જાય એને રજ્જુ કહે છે, એમ કોલપ્રૂક જણાવે છે.

દિગમ્બર મતે વિશ્વ ૧૪ રજ્જુ ઉંચું છે અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૭ રજ્જુ પહોળું છે, પૂર્વ-પશ્ચિમની પહોળાઇ લેતા વિશ્વ સૌથી નીચેને સ્થાને ૭ રજ્જુ પહોળું છે, પછી ધીરે ધીરે એ સાકડું થતું જાય છે અને ૭ રજ્જુ ઉંચે જતા, એટલે કે મધ્યભાગે, માત્ર એક રજ્જુ પહોળું રહે છે અહીંથી પાછું ધીરે ધીરે એ પહોળું થતું જાય છે, અને બાકીના અર્ધા ભાગના મધ્યમાં એટલે કે (બ્રહ્મલોકને અંતભાગે) પાંચ રજ્જુ થાય છે, વળી અહીંથી પાછું ધીરે ધીરે એ સાકડું થતું જાય છે અને શિખરભાગે પાછું ૧ રજ્જુ રહે છે. એની ઉપર, વિશ્વશિખરના ઉપરના ભાગમા મુકતલોકનું ધામ-સિદ્ધ-શિલા છે તે ૪૫ લાખ યોજન લાંબી પહોળી (ગોળ) અને મધ્યમાં ૮ યોજન જડી છે વિશ્વનું એકંદર ઘનફળ ૩૪૩ ઘનરજ્જુ છે

શ્વેતામ્બરનો મત દિગમ્બરના મતથી કંઈક ભિન્ન છે. એમને મતે ઉત્તર-દક્ષિણની પહોળાઇ ઉપરથી નીચે સુધી એક સરખી નથી અને પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળાઇ ધીરેધીરે વધતી ઘટતી નથી, પણ બંને પ્રકારની પહોળાઇ પગથીએ પગથીએ વધે છે ને ઘટે છે એમને હિસાબે પણ વિશ્વનું એકંદર ઘનફળ ૩૪૩ રજ્જુ છે

વિશ્વના નીચેના અર્ધ ભાગમા અઘોલોક છે અને તેમા નરક આવેલા છે, વચ્ચે મધ્યલોક છે અને તેમા મનુષ્યો ને તિર્યંચો વસે છે, તેની ઉપર ઉર્ધ્વલોક છે અને તેમા એક ઉપર બીજે એમ દેવલોકના માળ ઉપર માળ આવેલા છે અને અંતે શિખર ઉપર સિદ્ધલોકનું ધામ છે

અઘોલોકમા સાતે પૃથ્વીની આબુબાબુ ત્રણ પ્રકારના આવરણ આવી રહેલા છે તેમા એક સ્થૂલ જળનું, બીજું સ્થૂલ વાયુનું અને ત્રીજું સૂક્ષ્મ વાયુનું છે. એની પેલી પાર ભલોક એટલે કે દેવળ આકાશ છે

વિશ્વનો આકાર અનેક ઉપમાઓ વડે સમજાવવામાં આવે છે પ્રથમ તો બાણે આર્ધા મૂઢજ ઉપર બીજી આજી મૂઢજ એમ દોઢ એવો એનો આકાર કહ્યો છે, પણ એ મૂઢજને જોઈ તો પછી ધોરસ કદવડુ વળી એક બીજા ઉપર એઠવેલા કવચ કે જ કદના કાંઠેલા સાથે પણ એને સરખાવ્યું છે પણ વિશ્વના આ રીતી સફળ સરખામણી તો સુરેખ માધાના જમા અવમલ સૂર રાખીને પણ ખડોળા કરીને કંઠે હાથ ઢળી ઉભેલા પુરુષના આકાર સાથે કરી છે તેના સૌથી નીચેના ભાગમાં અપોલોક, કટિલોક મધ્યલોક અને ઉપરના ભાગમાં ઉર્ધ્વલોક આવેલા કદમ્યા છે

વિશ્વ લોક

સમસ્ત વિશ્વ લવલોકથી ભરેલું છે; વાળપૂર પણ જ્યાં એના વિનાની ખાલી નથી વિવિધ પ્રકારના ને વિવિધ સ્વરૂપે પણ સરખા પ્રમાણમાં સર્વત્ર આવેલા નથી, પણ અમુક પ્રકાર વહેવારેલા છે

પ્રથમ તો નિષેઘ કોટલે કે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ, આપણી ઈન્દ્રિયોને અજોવાર અને જેને માત્ર શરીર જ છે એવા સ્થાવર લોકો છે નિષેઠના બે વર્ગ છે ૧ નિલ નિષેઠ, કોટલે કે એમાંનાં લોકો આ નીચતમ વર્ગમાંથી કહી બહાર નીકળવાના નથી; અને ૨ સ્વર નિષેઠ, કોટલે કે એમાંનાં લોકો જ્યાં વર્ગમાં જઈ શકે, પણ તેમના કર્મથી પાછા આ વર્ગમાં આવવી પણ પડે.^{૧૬}

જ્યાં પણ વિશ્વના અમુક ભાગમાં કોટલે કે જગત્ત્રીમાં રહેલા છે^{૧૭} આ ત્રસનાડી વિશ્વની આરખાર ઉપરથી નીચે સુધી આવેલી છે તે ૧૪ રજ્જુ જ્યાં ૧ રજ્જુ પહોળી ને ૧ રજ્જુ ઢાંચી છે

ત્રસનાડીમાં જે પણ આવેલા છે તેના નીચે પ્રમાણે વર્ગ છે.

સ્થાવર પણ અને તિર્થંજ સર્વત્ર હોય છે; મનુષ્યો માત્ર મધ્યલોકમાં વસે છે અને તેમાં પણ માત્ર ૨૨ દ્વીપમાંજ વસે છે નારડી લોકો અપોલોકમાં આવેલા (૭) નરકમાં વસે છે; દેવો ઉર્ધ્વ લોકમાં મધ્યલોકમાં અને અપોલોકના ઉપરના ભાગમાં વસે છે

વિશ્વના એકંદર જીવના ૧૪ જીવસ્થાન એટલે વર્ગ છે ઇન્દ્રિ-
ઓની સખ્યા અને બીજા લક્ષણોને (પૃ. ૧૭૫) આધારે આ
સ્થાન પાડ્યાં છે એ સ્થાન આ પ્રમાણે છે — ૧ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય,
૨ સ્થૂળ એકેન્દ્રિય, ૩ દ્વીન્દ્રિય, ૪ ત્રીન્દ્રિય, ૫ ચતુરિન્દ્રિય, ૬
અસંજી પચેન્દ્રિય અને ૭ સંજી પચેન્દ્રિય, આ વર્ગમાં તિર્યચો,
મનુષ્યો, નારકીઓ અને દેવો આવી જાય છે. આ પ્રત્યેક વર્ગમાં
પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત વિકાસવાળા જીવ હોય છે અને તેથી
એ પ્રત્યેકના બે બે સ્થાન પડે છે, એટલે એક દરે $૭ \times ૨ = ૧૪$ જીવ
સ્થાન થાય છે

ભારતવર્ષના બીજા ધર્મોની^{૩૧} પેઠે જૈનધર્મ પણ માને છે કે
જીવની ૮૪ લાખ યોનિ છે અને તેમાં જીવે અવતરવું પડે છે
તેમાંથી નિત્ય (સૂક્ષ્મ) નિગોદની, અનિત્ય (ખાદર) નિગોદની,
પૃથ્વીકાયની, જલકાયની, અગ્નિકાયની અને વાયુકાયની એ દરે-
કની ૭-૭ લાખ, પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની ૧૦ લાખ, દ્વીન્દ્રિયની,
ત્રીન્દ્રિયની અને ચતુરિન્દ્રિયની એ દરેકની ૨-૨ લાખ, પચેન્દ્રિય
તિર્યચોની, નારકીઓની અને દેવોની એ દરેકની ૪-૪ લાખ,
અને મનુષ્યની ૧૪ લાખ યોનિ છે.^{૩૨}

પ્રત્યેક જીવમાં કયા કયા ગુણ હોય છે, અને કયા કયા
પ્રકારનું દર્શન, યોગ, લેશ્યા, જ્ઞાન, ચારિત્ર હોય છે, કયા ગુણ-
સ્થાન સુધી ચડી શકે છે, કયા કર્મના બંધ, ઉદ્ધય અને સત્તા
એને છે, એ વિષેનું વિગતવાર વર્ણન જૈન દર્શન આપે છે
આમાનું કેટલુંક હવે પછી કહીશું, બીજું કેટલુંક Die Lehre
vom Karma નામના મારા ગ્રન્થમાં પૃ ૬૩-૭૪ ઉપર મળી આવશે
અહીં તો, જીવ વિવિધ યોનિમાં અનુક્રમે જઈ શકે એ દેખાડવાને
વિવિધ વર્ગોના જીવની પુનર્જન્મ પામવાની યોગ્યતાનું માત્ર
સક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરશું

એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય માત્ર તિર્યચ
અને મનુષ્યયોનિમાં પુનર્જન્મ પામી શકે, અગ્નિ અને વાયુકાય
માત્ર તિર્યચયોનિમાં, પચેન્દ્રિય તિર્યચ સર્વે યોનિમાં, નારકી

માત્ર પર્યાપ્ત વિકાસવાળા પથેન્દ્રિય તિર્થોચ અને મનુષ્ય યોનિમાં, દેવો મનુષ્ય અને પર્યાપ્ત વિકાસવાળાં સ્ત્રી ૧૫ કામ જલકાચ, વનસ્પતિકાચ ને પથેન્દ્રિય તિર્થોચયોનિમાં જ મનુષ્ય કોઈપણ યોનિમાં પુનર્જન્મ પામી શકે બધા પ્રાણી જીવોમાંથી માત્ર મનુષ્ય જ મોક્ષ પામી શકે

વિશ્વ વર્ણન

મધ્યલોક

પૃથ્વીની ગોળ સપાટી ઉપર આવેલો તિર્થોલોક અથવા મધ્ય લોક એના નામના અર્થ પ્રમાણે વિશ્વની મધ્યે આવેલો છે ને એના ઉપર આવેલે વસીએ છીએ એ ૧ રજ્જુ લાંબા ૧ રજ્જુ પહોળો છે એની નીચે ૬૦૦ ચોળન પછી અધોલોક છે, એમા નરક આવેલો છે અને એની ઉપર ૬૦૦ ચોળન સુધીમાં અધોતિલોક ને ત્યાર પછી ઉર્ધ્વલોક છે ૨૨

મધ્યલોકને મધ્યજિન્દુએ ધેર પર્વત છે એની આસપાસ ચતુર્ણામ નામે દ્વીપ આવેલો છે, એ દ્વીપનો વ્યાસ ૧ લાખ ચોળન છે જ બૂદ્ધીયની આસપાસ ચતુર્ણામ નામે વર્તુલાકાર સમુદ્ર આવેલો છે ને એનો વ્યાસ ૨ લાખ ચોળન છે લવણેદની આસપાસ ચતુર્ણામ નામે વર્તુલાકાર ઘાટ આવેલો છે ને એનો વ્યાસ ૪ લાખ ચોળનનો છે ધાતદ્વીપની આસપાસ વર્તુલાકાર ઘાટો સમુદ્ર આઠ લાખ ચોળનનો અને એની આસપાસ વર્તુલાકાર પુષ્કરવર દ્વીપ આવેલો છે અને એ પરપણે અનેક સમુદ્ર અને અનેક દ્વીપ આવે છે અને ત્વર્ણમુખ નામે સમુદ્ર આવે છે ને તે સમસ્ત મધ્યલોકને ઘેરી લે્યો છે

પહેલા ૮ દ્વીપનાં અને સમુદ્રનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

૧ સમ્બુદ્વીપ	સવલોર
૨ ધાતકીસરલ	ધાતલોર
૩ પુષ્કરવરદ્વીપ	પુષ્કરોર
૪ ચાક્રમીચરદ્વીપ	ચાક્રલોર

- ૧ ક્ષીરવરદ્વીપ
૬ ઘૃતવરદ્વીપ
૭ રુદ્રવરદ્વીપ
૮ નન્દીશ્વરદ્વીપ

- ક્ષીરોદ
ઘૃતોદ
રુદ્રવરોદ
નન્દીશ્વરોદ

પ્રથમના ત્રણ દ્વીપોના નામ તે દ્વીપો ઉપર આવેલા ખાસ વૃક્ષથી અને બીજા નામ અમુક વિશિષ્ટતા ઉપરથી પડેલા છે સમુદ્રોના પાણી જે પ્રવાહીને મળતા આવતા હોય તે ઉપરથી અથવા તે બીજા જે કંઈ વિશિષ્ટતા હોય તે ઉપરથી એમના નામ પડેલા છે

એ દ્વીપોમા જમ્બૂદ્વીપ સાથી વધારે મહત્વનો છે, કારણ કે એક તો સમસ્ત વિશ્વને મધ્યબિન્દુએ એ આવેલો છે અને વળી ભારતવાસીઓ અને આપણી સમસ્ત પૃથ્વી તેમા આવેલી માનવામા આવે છે જોનોએ એ દ્વીપનું સવિસ્તર વર્ણન આપ્યું છે

જમ્બૂદ્વીપની ચારે બાજુએ ૮ યોજન ઉંચી, ૧૨ યોજન જાડી વજની ભીંત (જગતી) આવી રહેલી છે એની ઉપર બહુ ઉંચી, બહુ-મૂલ્ય રત્નોની બનેલી પદ્મપટ્ટાલિકા આવેલી છે અને તેમા અનેક લવ્ય પત્ર અને સરોવર આવેલા છે ઉપરની વેદિકાની ચારે બાજુએ મોટી, સોનાની અને રત્નોની બનેલી જાળી આવેલી છે એ ભીંત ઉર્ધ્વ જગતીને ચાર લવ્યદ્વાર છે અને ચાર દેવ એનું રક્ષણ કરે છે

જમ્બૂદ્વીપમા ઠેઠ પૂર્વથી ઠેઠ પશ્ચિમ સુધીની પહોળાઈમા ૬ પ્રચણ્ડ પર્વતો આડા પડ્યા છે અને તેથી વિષમ વિસ્તારના ૭ ખંડ (વર્ષ અથવા ક્ષેત્ર) પડે છે દક્ષિણથી ઉત્તરને અનુક્રમે એ ક્ષેત્રના અને તેમની વચ્ચેમાના પર્વતોના નામ નીચે આપ્યા છે

ક્ષેત્ર

પર્વત

- ૧ મરત-ક્ષેત્ર
૨ હૈમવત-ક્ષેત્ર
૩ હરિ-ક્ષેત્ર
૪ વિદેહ-ક્ષેત્ર

- ૧ હિમવાન્-પર્વત
૨ મહાહિમવાન્-પર્વત
૩ નિપઘ-પર્વત
૪ નીલ-પર્વત

- ૧ રમ્યક-ક્ષેત્ર
૬ હૈરચ્ચક્ર-ક્ષેત્ર
૭ હૈરચ્ચક્ર-ક્ષેત્ર

- ૧ રમ્યક-ક્ષેત્ર
૬ શિશુ-પર્વત

પર્વતોની ઉપાધિ અને પદોપાધિ તથા ક્ષેત્રોની પદોપાધિ દ્વારાથી ઉત્તર તરફ વચ્ચેના ક્ષેત્ર સુધી શ્રીગુણપ્રમાણમાં (Gunal-pramāṇa) વધતી જાય છે પછી વળી ત્યાંથી તે જ પ્રમાણમાં ઘટતી જાય છે.

પર્વતો સોના રૂપા ને નીલમણિના છે, જેમને જાતે શિખર છે અને તે બધા ગુરુમંડલાર ઘાટના છે જે હરેક પર્વતના પૂર્વ શિખર ઉપર જોડેકુ રત્નજડિત સિદ્ધાધતન છે. હરેક પર્વતની મધ્યે જોડેકુ મોટું સરોવર છે, સરોવરનું તળિયું વચ્ચનું, કઠિંગ રૂપાનો અને જોવાશ સોનાના છે. સરોવરની જાડ અનેક નાના પ્રકારના પદ્મ છે અને તેની વચ્ચેવચ્ચ જોડેક પ્રચંડ કમળ ફોર છે અને તે રત્નમણિનું છે તે પદ્મો ઉપર વિવિધ પ્રકારના દેવદેવીઓનો વાસ છે, સરોવરમાં જળ, પછી અને માછલી રહે છે.

૬ પર્વતોમાંથી જોડેક હરે મળીને ૧૪ મોટી નદીઓ નીકળે છે અને ત્યાંથી પાસેના ક્ષેત્રમાં વહીને લવણાદ સમુદ્રને મળે છે.

જગન્મુકીપનો સૌથી દક્ષિણનો વર્ષ ભરતવર્ષ છે જેની ઉત્તરે ક્ષિતિવાન પર્વત અને બીજી સૌ દિશાએ લવણાદ સમુદ્ર આવેલો છે. જેમાં આપણે રહીએ છીએ. ક્ષિતિવાનને સમાન્તરે (ભરતની મધ્યમાં) પૈઠલ (અથવા વિજયાર્થ) પર્વત આવેલો છે અને જે પર્વતથી ભરતવર્ષના ઉત્તર અને દક્ષિણ જોવા બે વિભાગ થાય છે; તે હરેક વિભાગ ૨૩૮૮૧૧ જેવળ પહેલો છે. ક્ષિતિવાનમાંથી નીકળીને જાદુનું નદી પશ્ચિમ દિશામાં અને મહામળા નદી પૂર્વમાં વહે છે જે બે નદીઓ હરેક વિભાગના ત્રણ ત્રણ ખંડ કરે છે અને જેમ ભરત વર્ષના જોડેક હરે ૬ ખંડ થાય છે. ભરતવર્ષના ઉત્તર વિભાગના ત્રણે ખંડમાં અને દક્ષિણ વિભાગના પૂર્વ તથા પશ્ચિમ ખંડમાં મહેશ્વરો રહે છે, દક્ષિણ વિભાગના મધ્યખંડમાં, જોડેકે ૬ આવ

ખંડમાં આર્યો રહે છે. પ્રાચીન કાળે ચાર વર્ષુવાળા ભારતવાસી આર્યો કહેવાતા. આર્યખંડનું મુખ્ય નગર અયોધ્યા હતું અને એ એની મધ્યે હતું. પણ આધુનિક જૈનો તો એમ માને છે કે આપણી સમગ્ર પૃથ્વી, એટલે કે એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયા એ સૌનો સમાવેશ આર્યખંડમાં થઈ જાય છે.

ભારતવર્ષ કર્મભૂમિ છે, એટલે કે જીવવાને માટે મનુષ્યે ત્યાં કર્મ (અસિ, મપી, કૃષિ) કરવા જોઈએ, અને યથા પ્રકારનાં કર્મ ત્યાં બંધાઈ શકે એમા ૬ યુગચક્ર (આરા) પ્રવર્તે છે; એ વિષે જગતના ઇતિહાસનું વર્ણન આગળ કરીશું, ત્યાં વધારે વિસ્તારથી કહીશું.

હિમવાન પર્વતની ઉત્તરે હૈમવતવર્ષ આવેલું છે અને તે ભારતવર્ષ કરતા ચાર ગણું પહોળું છે. એની વચ્ચે શબ્દાપાતિ પર્વત આવેલો છે રોહિતા અને રોહિતાંશા નામે બે નદીઓ અનુક્રમે પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં ચાલી લવણોદ સમુદ્રને મળે છે. હૈમવતવર્ષ ભોગભૂમિ છે, એટલે કે મનુષ્ય ત્યાં માત્ર ભોગ ભોગવે છે અને અદ્ભુત કદપદ્મના ફળ ખાઈને રહે છે, કારણકે ત્યાં માત્ર સુખમદ્ગુપ્તમા યુગ પ્રવર્તે છે.

હૈમવતવર્ષને મહાહિમવાન પર્વત તેની ઉત્તરે આવેલા હરિવર્ષથી જુદું પાડે છે. હરિવર્ષ હૈમવતથી ચાર ગણું પહોળું છે. એવી વચ્ચે વિકટાપાતિ પર્વત આવેલો છે. હરિકાન્તા ને હરિસતીલા એ બે નદીઓ અનુક્રમે પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં વહે છે. અહીંના જીવનજોગ હૈમવતના કરતા પણ સારો છે, કારણ કે અહીં સદા સુખમાં યુગ પ્રવર્તે છે.

હરિવર્ષને નિષધ પર્વત તેની ઉત્તરે આવેલા વિદેહ વર્ષથી જુદું પાડે છે. વિદેહ વર્ષ સૌ વર્ષમાં મોટું છે. એની વચ્ચે મેરુ (મન્દર) પર્વત આવેલો છે; એ સર્વ અંશે જમ્બૂદ્વીપનું મધ્ય-ખિન્દ્ર અથવા નાભિખિન્દ્ર છે. એ પર્વતને એક ઉપર બીજી એમ ચારે કોર ફરતી ત્રણ કદરા છે ને તેની ઉપર ધુમ્રમટકાર શિખર (ચૂલિકા) છે. પહેલી કદરા પત્થરની, બીજી રૂપાની અને ત્રી-

ટિકની તથા ત્રીજી સોનાની છે શિખર ઉપર જે સ્થિતિ છે તે નીલમણિની છે અને પુરમગદાર છે પર્વતની તળેટીમાં જગત નામનું ઉપવન, પહેલી ઠંઠસા ઉપર જગત નામનું, ત્રીજી ઠંઠસા ઉપર સોમનસ નામનું અને શિખર ઉપર જગત નામનું ઉપવન છે, જે બધામાં પદ્મસરોવર, જવનો અને સિદ્ધાચતનો શેત્રી રહ્યાં છે અને તેમાં અન્તરદેવો રહે છે શિખરપ્રદેશની સ્થિતિ ઉપર પણ એક સિદ્ધાચતન છે એક પર્વતની તળેટીમાં અને સૌરા અને સોરેષ નામે બે મોટી નદીઓ વહે છે તે નિપદને નીલવત પર્વત માંથી નીકળેલી છે.

એક પર્વતમાંની આર તરફ ૪ બજાવાકૃતિ પર્વત છે
 ૧ રૂપાનો બનેલો સૌમનસ પર્વત આજોથ દિશાએ છે
 ૨ સોનાનો બનેલો વિદુલ્ય પર્વત નૈર્ઋત્ય દિશાએ છે
 ૩ સોનાનો બનેલો જગતનાથ પર્વત વાયવ્ય દિશાએ છે
 ૪ નીલમણિનો બનેલો જગતનાથ પર્વત ઇશાન દિશાએ છે

એક પર્વતની દક્ષિણમાં સૌમનસ અને વિદુલ્યની વચ્ચે દેવકુરુ અને ઉત્તરમાં અન્ધમાહન અને માલ્યવાનની વચ્ચે ઉત્તર કુરુ જે બે ક્ષેત્રો આવેલા છે આ બે ક્ષેત્ર સુમરત જમ્બૂદીપમાં સૌથી વધારે જાગ્યેલાં છે, કાલકુ કે ત્યાં સુખમસુખમ સુખ સદા પ્રવર્તે છે દેવકુરુના પશ્ચિમમાં અર્ધ જાગતી મધ્યે શાસ્ત્રીનામર્ત એક મોટું વૃક્ષ છે ઉત્તરકુરુના પૂર્વમાં અર્ધ જાગતી મધ્યે જમ્બુ નામનું એક મોટું વૃક્ષ છે, જે બિની આરે બાળુએ બીજ અને નાનાં વૃક્ષ, સરોવર અને સિદ્ધાચતન આવી રહેલાં છે

એકની પૂર્વમાં પૂર્વ વિદેહ અને પશ્ચિમમાં અપર વિદેહ આવેલ છે જે ક્ષેત્રમાં ૧૯-૧૯ વિજય છે તે વિજયમાં અનેક પ્રદેશો છે અને તેમાં પુષ્કળ પર્વતો નદીઓ ને શહેરો આવેલાં છે તેનોજે બે બધાના નામ વિજયવાર આપેલાં છે અને વિદેહમાં સામાન્ય જાગ બેઠેલો જાણે જો કમંજીમિ છે, એટલે જાણે મનુષ્યલોક પ્રમાણે જ છે ત્યાં સુખમસુખમ સુખ પ્રવર્તે છે

વિદેહને નીલ પર્વત તેની ઉત્તરે આવેલા રમ્યક વર્ષથી જુદા પાડે છે. એ ક્ષેત્ર હરિવર્ષની જેવી જ સ્થિતિનું છે, એનો મધ્યપર્વત ગન્ધાપાતિ છે એની મુખ્ય નદીઓ નરકાન્તા અને નારીકાન્તા છે.

રમ્યકવર્ષને રૂઢમી પર્વત તેની ઉત્તરે આવેલા હૈરણ્યવત વર્ષથી જુદા પાડે છે એ ક્ષેત્ર હૈમવતની જેવી જ સ્થિતિનું છે, એનો મધ્યપર્વત માલ્યવાન અને એની મુખ્ય નદીઓ સ્વર્ણકૂલા અને રુપ્યકૂલા છે.

હૈરણ્યવત વર્ષને શિખરી પર્વત તેની અને સમસ્ત જ ખૂદ્ધીપની ઉત્તરે આવેલા ઐરવત વર્ષથી જુદા પાડે છે એ ક્ષેત્ર ભરતવર્ષની જેવી જ સ્થિતિનું છે, એનો મધ્યપર્વત વિજયાર્ધ છે અને એની મુખ્ય નદીઓ રક્તા અને રક્તોદા છે.

કેવળ વર્તુળ આકારના જખૂદ્ધીપની ચારે બાજુએ લવણોદ આવી રહ્યો છે એની મધ્યે પીપના જેવા ચાર પ્રચલ્લ પાતાલકલશો આવી રહેલા છે અને એની ચારે બાજુએ બીજા અનેક નાના પાતાળકળશો આવી રહેલા છે તે પાતાળકળશામા દેવના ધાસ છે તેના પાણીમા હજારો વ્યતર જાતિના દેવો છે સમુદ્રમા આવેલા પર્વતો ઉપર એ દેવો પોતાની દેવાગનાઓ સાથે વસે છે.

લવણોદમા અનેક દ્વીપો છે, લવણોદના અધિષ્ઠાતા દેવ સુસ્યિત નો પ્રિય દ્વીપ ગૌતમ નામનો છે તથા જ ખૂદ્ધીપના બે ચન્દ્રના બે દ્વીપ અને બે સૂર્યના બે દ્વીપ છે હિમવાન ને શિખરીપર્વતની કુલ આઠ દાઢા ઉપર ચેતામ્બર કહે છે કે ૫૬, દિગમ્બર કહે છે કે ૪૮ અન્તર દ્વીપ છે એમના ઉપર યુગલિક મનુષ્ય રહે છે તિર્યચના પણ યુગળ હોય છે ત્યાં હુપમસુપમા યુગ પ્રવર્તે છે લવણોદ સમુદ્રની પેલી પાર ધાતકીખંડ આવેલો છે, એનું વર્ણન જ ખૂદ્ધીપના જેવું જ આપેલું છે. એની પેલી પાર કાલોદ સમુદ્ર છે, તેનું પાણી કાળુ ને સ્વાદિષ્ટ છે, એનું વર્ણન લવણોદના જેવું આપેલું છે ફેર માત્ર વિસ્તારમા છે અને, તે એક, એકથી બેવડા છે. ધાતકીખંડમા ૧૨ પર્વતો, ૧૪ વર્ષ (૨ ભરત, ૨ ઐરવત વગેરે) છે.

કાલોદની ચારે બાજુએ પુષ્કરદ્વીપ આવેલો છે એ દ્વીપને

મધ્ય ભાગે ચારે બાજુએ માણસોત્તર પર્વત મોટા વર્તુળના જેવે
આવી રહેલો છે. કાળોડ તરફના અર્ધો જડને અત્યાર સુધીનું
કેટલુંક વર્ણન બધાએ સંતુ આલે છે. અહીં પણ ૧૨ પર્વત
અને ૧૪ વર્ષ છે. માણસોત્તરની પેલીપાર મનુષ્યની વસ્તી નથી,
માત્ર તિર્થંકારની વસ્તી છે; ત્યાંના સૂર્ય, ચંદ્ર, શુક્ર, નક્ષત્ર ને
તાલ જમવા નથી, પોતાને સ્થાને સ્થિર જ રહે છે. માણસોત્તરની
પેલી પાર કાળ પ્રવર્તતો નથી, આકાશાન્તિ પ્રવર્તે છે. બીજી
એક વિશિષ્ટતા એ છે કે કાળોડ પછીના સમુદ્રમાં જળજન્ય
જંતુ હોતાં નથી. મધ્યલોકની સીમાને અંતે આવેલા સ્વલભૂમણ
સમુદ્રમાં પ્રાણ વધારે જળજન્ય હોવા દે છે.

અયોલોક

મધ્યલોકના ધરાવલની નીચે એકમેકની નીચે ૭ અન્તર્લોક
(નરક) આવેલા છે, તેમાંના સૌથી ઉપરના નરકના કેટલાક
ભાગમાં દેવોનો વાસ છે, નીચેના ભાગમાં માત્ર નરક જ છે, તેમાં
હવે પોતાનાં પાપનું પ્રાપ્તિનું ભરકર દુઃખ ભોગવીને કરે છે.

સૌથી ઉપરનું પાતાળ દશગ્રામ નામનું છે, એમાં એકમેકની
ઉપર એવા ત્રણ વિભાગ (કાંડ) છે, ૧ અરમાય, ૨ વંદમાય,
૩ અમ્બુસમાય (આપવહુસ) ઉપરના ત્રિમા મુલકવાણી અને મન્ત્ર
વર્જના દેવ રહે છે. દેવો વિષેનું વધારે વર્ણન મધ્યલોકના
વર્ણનમાં આવશે. ત્રીજા ભાગમાં અને તેની નીચેનાં બધા પાતાળમાં
પોતાના અપના ફળ ભોગવવા પાપી હોવા રહે છે.

કરેક પાતાળમાં અનેક માળ (પ્રવર) હોય છે. સૌથી ઉપરનામાં
સૌથી વધારે છે અને જેમ નીચે, તેમ તેમ તેમાં એકમા માળ
(પ્રવર) છે. કરેક પ્રવરની વચ્ચેવચ્ચે એકેક નરકવાસ છે અને ત્યાંની
ધારે કિણમાં બીજા અનેક નરકવાસ છે; આ નરકવાસની વચ્ચે
ખાલી પડતી જગ્યામાં વળી બીજા નરકવાસ છે. નીચે ઉતરતાં
નરકવાસની સંખ્યા પણ એટલી થતી જાય છે.

એ સારે પાતાળ (નરક) ના નામ, અને તેના માળ (પ્રવર)
ની અને તેમાંનાં નરકવાસની સંખ્યા નીચે આપેલી છે.

૧ રત્નપ્રમા	પાતાળમા	૧૩ માળ	અને તેમા	૩૦૦૦૦૦૦૦	નરકાવાસ છે.
૨ ચર્કરાપ્રમા	,,	૧૧ ,,	,,	૨૫૦૦૦૦૦૦	,, ,,
૩ તાલુકાપ્રમા	,,	૯ ,,	,,	૧૫૦૦૦૦૦૦	,, ,,
૪ પદ્મપ્રમા	,,	૭ ,,	,,	૧૦૦૦૦૦૦૦	,, ,,
૫ ઘૂમપ્રમા	,,	૫ ,,	,,	૩૦૦૦૦૦૦	,, ,,
૬ તમ પ્રમા	,,	૩ ,,	,,	૯૯૯૯૫	,, ,,
૭ મહાતમ પ્રમા	,,	૧ ,,	,,	૫	,, ,,

કુલ ૪૯ માળ (પ્રતર) અને તેમા ૮૪૦૦૦૦૦૦ નરકાવાસ છે,

નારક (નરકવાસીઓ) મધ્યલોકના જીવની પેઠે સ્ત્રીના ગર્ભમા અવતરતા નથી, પણ અલૌકિક રીતે ઉપપાતદ્વારા (પૃ ૧૭૭) અવતરે છે, એટલે કે-એકાએક ભીંતના છિદ્રમા ઉત્પન્ન થાય છે ને ત્યાંથી નીચે પડે છે એક મુહૂર્તમા એ પર્યાપ્તવિકાસ પામે છે સર્વ સામાન્ય જીવને તૈજસ અને કાર્મણ શરીર હોય છે તે, એ શરીર તો આ જીવને પણ હોય છે, પણ તે ઉપનત બહુ ભયંકર સ્વ રૂપનું વૈક્રિય શરીર પણ એને હોય છે (પૃ. ૧૭૧), સસ્થાને એ હુંડસસ્થાનવાળા છે (પૃ ૧૭૩) ને જાતિવેદે નપુસક છે (પૃ. ૧૭૬) તેમને પહેલા ત્રણ પ્રકારના દર્શન અને જ્ઞાન હોય છે (પૃ. ૧૮૧), એટલે એને અવધિજ્ઞાન કે વિભગજ્ઞાન હોય છે ખરું, પણ આથી એમનું હું ખ વધે છે માત્ર એમનામાના કેટલાકને મિથ્યાત્વ અને કેટલાકને (પૃ ૧૮૪ ઉપ- જણાવેલા) ૨ જાતી ૫ સુધીના સમ્યક્ત્વ હોય છે, એને વિ-તિ હોઈ શકતી નથી અને તેથી ચોથા ગુણસ્થાનથી ઉપર ચડી શકતા નથી જેને મિથ્યાત્વ હોય છે તે જીજ્ઞાનુ હું ખ શી રીતે વધે એજ વિચાર્યા કરે છે અને એથી પોતે અત્યન્ત હું ખી થાય છે, જેને સમ્યક્ત્વ હોય છે તે એવું તો વિચારતા નથી, પણ પોતાના પૂર્વભવના પાપ સભારીને હું ખી થાય છે.

નરક જેમ નીચેનું, તેમ ત્યાંના વસનારા વધારે પાપી, અને તેમને સહેવાના હું ખ વધારે ભયંકર પહેલા ૪ નરકોના નરકાવાસ ઉધ્ધુ છે, ૫ માના કંઈક ઉધ્ધુ કંઈક શીત, ચોથી નીચેના

બાકીના બેમાં શીત જ છે પહેલા બે નરકના લવોની દેશના કાપાત, ૩
બેમાં કાપાત અથવા નીસ, ૪ થા માં નીસ, ૫ મામાં નીસ અથવા
કૃષ્ણ અને ૬ માં તથા ૭ મામાં કૃષ્ણ હોય છે (પૃ ૧૮૭). નારકોનું
શરીર પરિમાણ પ્રત્યેક પ્રતરમાં બહુ વિવિધ માપનું હોય છે; સ્ત્રી-
શાના સૌથી ઉપરના માળના નારકી લવોનું ૩ હસ્તનું જ્યન્ય દોષ છે
નીચે જતાં હરેક માળમાં માપ વધતું જાય છે અને મહા-
તમપ્રણાનું ૫૦૦ ધનુષ્યનું માપ થાય છે આમુ પછી નીચે જતા
માળમાં વધારે થતું જાય છે સ્ત્રીપ્રણાના સૌથી ઉપરના માળનાનું
દુકામાં ૬૬ ૧૦૦૦૦ વર્ષનું ને લાંબામાં લાંબુ ૬૦૦૦૦ વર્ષનું
હોય છે; મહાતમપ્રણાવાળાનું દુકામાં ૬૬ ૨૨ સાગરોપમ ને
લાંબામાં લાંબુ ૩૩ સાગરોપમનું હોય છે

નરકમાંના કુખનું બહુ ભયંકર વર્ણન કરેલું છે ત્યાં રહેવું
બહુ ભયંકર છે મુકામોમાંથી વાસ નીકળે એવી વાસ ત્યાં સર્વત્ર
છટે છે; વાતુ વીક્ષુ છે ને શરીર ભટકા ભરે છે અધકાર સર્વત્ર
પ્રવર્તે છે ભક્તિ અને લોભ ઉપર બીજાસ વિદ્યાને લેપ કરેલો
હોય છે; એથી બધે એવું બીજલુ થઈ ગયેલું હોય છે કે
નારકો જ્યાં જાણપાછા જાય કે અચ્છી પડે છે, એકમંત્ર ઉપર
અથાક પડે છે, ને તેથી તેમના કુખમાં વધારે થાય છે
પીડિતોના આર્તનાથી નરક સૌ ગાળી ઉઠે છે ઉખ્ખતાથી,
શૈત્યથી, તાવથી અને શરીરની ઝેળથી નારકો નિરન્તર કુખી
થાય છે અને તે કેમકરીતે દૂર કરી સહાય ભોમ નથી વળી
જે કુખોમાં નારકો પોતે જાણી ભોમને વધારે કરે છે, કસબુકે
તેઓ એકમંત્રને લેપ કરે છે અને પોતાના શૈલિય શરીરની
સહાયતાએ વિવિધ પ્રકારના સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એકમંત્રની ઉપર
પડે છે અને ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ઉપરનાં ત્રણ પાતાળ
માંના નારકો ઉપર અમુરો (પરમાધામી) વિવિધ પ્રકારનાં અત્યાચાર
આચરે છે અમુક પ્રકારનાં પાપનાં અમુકપ્રકારનાં પ્રાચીનકૃત્તિ હોય છે;
અભિચારીએ પીમપીમતી ધાતુના સીના પુતળાને આસિ જન દેવું
પડે છે માંસાહારીએ પોતાના શરીરમાંથી માંસ તોડીને ખાવું પડે
છે હાડકાઓ ઉઠાવતી સીસું પીવું પડે છે બીજા પાપીઓને

કાપે છે, પીણે છે, શેકે છે, સારે છે, ફાડે છે, મેચકનો ને મુદ્ ગરનો માર મારે છે, પાણીમાં ડુબાડે છે, તાવડામાં તળે છે, અને શરીરે જન્તુ વળગાડે છે, હિંસક જન્તુઓ પાસે એના શરીરને ખવરાવે છે અથવા ઘીન અનેક પ્રકારે તેમને અનેક પ્રકારનાં ભય કર દુખ દે છે.

નારકોને જે ઘા વાગે છે તેથી ગમે એટલું દુખ થતું હોય તોય એથી એનું મરણ થતું નથી ઘા પુરાય છે, અને ચીરાયેલું-હળરો દુકડા થઈ ગયેલું શરીર પાછું આપું થાય છે, તે વળી નવેસરથી દુખ ભોગવવા માડે છે નારકના પાપના જેટલા ફળ તેના ભાગ્યમાં લખાયેલા હોય છે એ સૌ જ્યારે એ ભોગવી રહે છે ત્યારે જ એનું મરણ થાય છે તે કંઈ પણ દેખીતા કારણ વિના એનું મરણ થાય છે. જીવ જેવારે એનું શરીર છોડે છે ત્યારે તિર્યચ અથવા મનુષ્ય-ચોનિમાં પુનર્જન્મ લે છે, કારણ કે જૈનોને મતે નરક તે પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાન છે, તેમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા સુધી જ પાપીએ રહેવાનું હોય છે, સદા કાળ નહિ

કેટલાકનો મત એવો છે કે છેવટનું પાતાળ મહાતમ પ્રભા એ વિશ્વનો નીચેનો છેડો છે, ધીનનો મત એવો છે કે એની નીચે પણ તળીઆ વિનાનું સ્થાન છે અને ત્યાં નિગોહ અને ધીન નીચા પ્રકારના કંઈ પણ સજ્જા વિનાના જીવો રહે છે.^{૩૫} આ સ્થિતિ આવવાનું કારણ કેટલાક જૈનોને મતે એવું છે કે જે જીવ પોતપોતાને પાપે નિગોહમાં અથવા ધીન સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયમાં એવા પ્રકારે જન્મ પામ્યા છે, તેને ત્યાં રહેવાનું મળે છે.^{૩૫}

ઉદ્વેલોક.

દેવને સૂક્ષ્મ વૈક્રિય શરીર હોય છે અને તેથી ભૌતિક ભાવનાએ તે બહુ સુખ ભોગવી શકે છે તે ગર્ભદાગ જન્મતા નથી, પણ ઉપ-પાતદ્વારા અવતરે છે (પૃ ૧૯૭), અને તે કર્મને અનુસરીને હોય છે દેવનું જીવન વિલાસમાં જ વ્યતીત થાય છે, તે નૃત્ય અને કીડા કર્યા કરે છે અને પોતાના ભવનોમાં સ્નેહીજનોની સાથે અનેક

પ્રકારનો જ્ઞાન હોય છે. જોમને પહેલા ત્રણ પ્રકારનાં ઇર્શાન અને જ્ઞાન હોય છે અને તેથી જ્યાં જીવોને અવધિજ્ઞાન કે વિજ્ઞાન જ્ઞાન હોય છે જોમનામા મિધ્યાત્વ હોય છે. અથવા પહેલા ત્રણ પ્રકારનાં સ્વયં કૃત્વ હોય છે. જોમનું આદિત્ર સાદુ હોય કે ન હોય. જોમને સોજ નની ઇચ્છા થતાં જ તે પરિતૃપ્ત થાય છે તેથી વિરતિ જોમને શક્ય થતી નથી; તેથી જો જોવાના શુદ્ધસ્થાનથી ઉપર થતી શકતા નથી. જોમના કર્મકળ જોમવાઈ રહે ત્યારે જોમનો જીવ, કેઈપણ દેખીતા કાણુ વિના દેવશરીરનો ત્યાજ કરે છે અને મધ્યલોકમાં તિથિન અથવા મનુષ્ય-મોનિમા પુનર્જન્મ હોય છે.

દેવોના મુખ્ય આર વર્ગ નીચે પ્રમાણે છે

૧ મનવાસી પાતાળના સીંધી ઉપરના પ્રદેશમાં ભવનોમાં રહે છે

૨ વક્ત્ર આ ધરતી નીચેના પાતાળમાં અને પાતાળ તથા મધ્યલોકની વચમાંના સ્થાનમાં રહે છે

૩ વ્યેતિજ્ઞ મધ્યલોક અને ઉર્ધ્વલોકની વચમાંના સ્થાનમાં રહે છે

૪ કૈયાનિક ઉર્ધ્વલોકમાંનાં વિમાનોમાં રહે છે

આ આર વર્ગમાં વળી અનેક ઉપવર્ગ છે અને તેમાં જે પાંચમી જીવ ઉપવર્ગ છે આ ઉપવર્ગોમાં જે પાંચમી અનેક લોક હોય છે કાણુ કે દેવો થણુ કરેને સૌ સ્થરના હોવા નથી, પણ અનેક ચિત્તચિત્ર પદવીના હોય છે. જોવી પદવીઓની સંખ્યા પણ અનેક હોય છે ભવનવાસીઓમાં અને કેટલાક વૈમાનિકોમાં જોવી પદવીઓ હોય છે તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે

૧ રૂદ્ર, શંભુ

૨ સામ્યવિક, શબ્દુમાર

૩ વાવસિય શબ્દુમાર

૪ વારિવક ઉચ્ચ સેવક

૫ વાવસિયક રૂદ્રના શરીરે રહેક

૬ કોઈપણ મોડીદાર

૭ વાવિક મોડી

૮ વ્યવર્તક નાગરિક

૯ વાવિવોમ્ય શામાન્ય સેવક

૧૦ ચિત્તવતિક નીચે જાતિના.

વ્યન્તરેશમાં અને જ્યોતિષકોમાં ઉપરમાંથી ૩ જી અને ૬ ઠી પદવી હોતી નથી. વૈમાનિકોના સૌથી શ્રેષ્ઠ વર્ગમાં બીજા વધારે પણ ઉપવર્ગ છે.

બુદ્ધા બુદ્ધા વર્ગ ઉપવર્ગના દેવો તેમના દેખાવમાં, શરીર-પરિમાણમાં અને વસ્ત્રાદિકમાં એકમેકથી બુદ્ધા હોય છે.

દેવનું આયુષ્ય દુઠામાં દુઠું ૧૦૦૦૦ વર્ષનું, લાંબામાં લાંબુ ૩૩ સાગરોપમનું હોય છે. પહેલા ત્રણ વર્ગના દેવની લેશ્યા કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત કે તૈજસ હોય છે, બાકીનાની તૈજસ, પદ્મ કે શુકલ હોય છે.

ભવનવાસીઓ રત્નપ્રભાના (૫ ૨૪૦) ઉપરના ભાગમાં ખાસ કરીને મધ્યલોકની નીચેના ભાગમાં સુંદર ભવનોમાં રહે છે તેઓ દેખાવે કુમાર જેવા હોય છે, તેથી જ તેમના વર્ગના નામના બીજા પદમાં કુમાર શબ્દ આવે છે. એ વર્ગ નીચે પ્રમાણે છે —

૧ અસુરકુમાર ૨ નાગકુમાર ૩ સુવર્ણ (ગરુડ) કુમાર ૪ વાયુકુમાર ૫ દ્વીપકુમાર ૬ ઉદધિકુમાર ૭ વિક્ (દિશા) કુમાર ૮ વિદ્યુત્કુમાર ૯ સ્તનિત (મેઘગર્જના) કુમાર ૧૦ અગ્નિકુમાર.

દરેક વર્ગ ઉપર બે બે ઇન્દ્ર હોય છે, તેમના એક ઉત્તરમાં અને બીજા દક્ષિણમાં રહે છે પ્રત્યેક ઇન્દ્રને અનેક ઇન્દ્રાણીઓ ને અનેક ઉપેન્દ્રાણીઓ હોય છે તેમની પાસે ૭ માં વર્ગમાંની ૭ સેનાપતિવાળી ૭ સેના હાજર રહે છે. સેનાના ૭ વર્ગ તે આ પ્રમાણે છે.—પદ્માતિ, અશ્વ, હસ્તી રથ, મહીષ, વાહ અને નર્તકી. અહીં કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તૈજસ લેશ્યા હોય છે.

વ્યતર ભવનપતિની ઉપરના ભાગમાં અનેક નગરમાં રહેનારા દેવો છે, તેમના બુદ્ધા બુદ્ધા ૮ વર્ગ નીચે પ્રમાણે છે.—

૧ મૂલ	૨ વિશાખ	૩ ચિત્ર	૪ અશ્વિ
૫ મિથુન	૬ કિંચક	૭ મહોર	૮ મર્ગ

૨૯૫૫૫૫ પાતાળના ઉપરના ૧૦૦૦ યોજનમાં અવેશ
નગરોમાં, મધ્યલોક અને અધોલોકની વચ્ચેના ભાગમાં અનંતરો
વસે છે તેના દરેક વર્ગની ઉપર બે બે ધન્ડ હોય છે, દરેક
ધન્ડને ૭-૭ સેના હોય છે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અથવા તેજસ
લેસ્વા હોય છે અધોતિથકને એકલી તેજોલેસ્વા હોય છે

અધોતિથક તે અગ્રમહાગના અધિવાસી છે અમ્બુદ્વીપ, પા-
તલીખંડ અને ૩ પુષ્કરદ્વીપની ઉપર ૭૬૦ થી ૬૦૦ યોજન ઉંચે
ભરામર મેડ પર્વતની આરે બાલુએ રહે છે અનેક પ્રકારના વિમા-
નોમાં બેસીને તેઓ સત્તર વેગે ફરે છે અધોતિથકના ૫ પ્રકાર છે-
સૂર્ય ચન્દ્ર શુક્ર, નક્ષત્ર ને તારા. એક સૂર્ય ને ૧ ચન્દ્રનો પરિવાર
૮૮ શુક્ર ૨૮ નક્ષત્ર અને ૬૬૬૭૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ તારા
હોય છે જોનોનો વિશિષ્ટ મત છે કે અનેક દ્વીપસમુદ્રોમાં અગ્નિ
અસખ્ય સૂર્ય, અસખ્ય ચન્દ્ર અને અસખ્ય શુક્ર, નક્ષત્ર તથા તારા
છે અમ્બુદ્વીપને ૨ સૂર્ય, અવલોહને ૪, પાતલીખંડને ૧૨ કાલોહને
૪૨, ૩ પુષ્કરદ્વીપને ૭૨-એ રીતે મનુષ્યલોકમાં સૌ મળીને
૧૭૨ સૂર્ય છે ૧૭૨ ચન્દ્ર છે શુક્ર, નક્ષત્ર અને તારા પણ તે જ
પ્રમાણમાં છે તે વર છે અને તેની પછીના બધા સ્થિર છે

જોનો ઉપર પ્રમાણે માને છે, કારણ કે તેઓ મધ્યલોકવિષેના
પાતાળના સૂર્યોગદર્શનને વળગી રહે છે અને તેથી એ વિશ્વના
બધા ભાસ્તદર્શનથી જોનો જુદો મત ધરાવે છે તેઓ માને છે કે
" એક અહોરાત્રનાં ૩૦ સુદર્તામાં સૂર્ય-અને તે જ રીતે એ
અધોતિથકો મેડ પર્વતની આસપાસનું માત્ર અર્ધુ જ વર્તુળ ફરી
શકે છે, તેથી ભસ્ત-વર્ષમાં શત અથાથે પૂરી થાય, ત્યારે જે સૂર્ય
આગલે દિવસે પ્રકાશ્યો હતો તે મેડપર્વતની બાજબ સિધાએ
આવી શકે તે સમયે ભસ્તવર્ષની પૂર્વમાં જે સૂર્ય હોય છે, તે

તેથી આગલી સધ્યાએ આથમેલો સૂર્ય ન હોઈ શકે, પણ તેનાથી બુદો ખીજે જ સૂર્ય હોઈ શકે એ ખે સૂર્ય વચ્ચેનો ભેદ આખે ઠરી શકાતો નથી ત્રીજે દિવસે સવારે પાછો પહેલા દિવસના સૂર્ય તે દરમિયાન મેરૂની આગ્નેય દિશાએ આવી પહોંચીને ઉગે છે અને એ વ્યવસ્થા નિરન્તર ચાલી જાય છે. એ જ કારણે જૈનો જમ્બૂદ્વીપમા ખે ચન્દ્ર, ખે સૂર્ય અને એ પ્રમાણે બધું બેવડું માને છે પણ ભારતવર્ષમાં તો એકેકાળે એમાંનું એકેક જ દેખાય છે, અને બને એકમેકની સાથે દેખાવમા સરખા છે, તેથી દેખાવમા કશો ભેદ પડતો નથી. ” ૨૬

જમ્બૂદ્વીપ ઉપર જેટલા જ્યોતિષકો છે તેથી ખીજા દ્વીપો અને સમુદ્રો ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે હોય છે કારણ કે તે મેરૂથી બહુ દૂર આવેલા છે અને સૂર્ય ચન્દ્ર વધારે હોવાથી તેનો પરિવાર પણ વધારે હોય છે

પુષ્કરદ્વીપમા વચ્ચેવચ્ચ જે માનુષોત્તર પર્વત આવેલો છે તે એ દ્વીપના બે સરખા ભાગ કરે છે. મેરૂથી એ પર્વત સુધીના ૨૩ ખંડમા મનુષ્ય વસે છે, એ પર્વતની પેડીપાર જ્યોતિષક ખસતા નથી, પણ પોતાને સ્થાને સદા સ્થિર રહે છે ત્યાં સૂર્ય ને ચન્દ્ર એકમેકથી ૧૦૦૦૦૦ યોજન દૂર છે, અને તેમનાં અનેક વર્તુળ બનેલા છે

મેરૂ પર્વતની ઉપર અસખ્ય યોજન પછી શરૂ થતા અને માળ ઉપર માળમા ગોઠવાયેલા ઉર્ધ્વલોકમા રહેલા વિમાનોમા વૈમાનિકો વસે છે.

એકેક વિમાનમા (નીચેથી ઉપરને અનુક્રમે) કેટકેટલા માળ આવેલા છે તેની હકીકત નીચે આપું છું ૧ થી ચોથા પ્રદેશમા ખે ખે વિમાન છે, એક ઉત્તરમા, એક દક્ષિણમા ને નવમાથી બારમા પાછળના કોષ્ટકમા તેને માટે ઉ અને દ અક્ષરો મૂક્યા છે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર મતમા જે ભેદ છે તે પણ એ કોષ્ટકમાં સાથેસાથે બતાવ્યો છે

ક્રમ	વિદ્યા	ચેતનામય	માસિકગણના	વિગમયર	માસિકગણના
૧	૧	માધ્યમ દશાન	૧૧	સૌખ્ય દશાન	૧૧
૨	૨	સમતુલ્યમાર માદેશ	૧૨	સમતુલ્યમાર માદેશ	૫
૩	૩	મધ્ય મા	૧	મધ્ય માદેશ	૪
૪	૪	કાન્તક	૫	કાન્તક કારિદ	૧
૫	૫	શુદ્ધ	૪	શુદ્ધ માદેશ	૧
૬	૬	સહકાર	૪	સહકાર સહકાર	૧
૭	૭	અવત મળત	૪	અવત મળત	૧
૮	૮	આરણ્ય અનુત	૪	આરણ્ય અનુત	૧
૯	૯	અવત મળત ઉચ્ચ	૧	અવત મળત ઉચ્ચ	૧
૧૦	૧૦			૧ અનુદેશ	૧
૧૧	૧૧	૫ અનુત	૧	૫ અનુત	૧

ઉપરના કોષિકાથી જોઈ શકાય છે અનુદેશ માત્ર દિગમ્યરો જ
માને છે ઉપરના કેમ ઉપરના નવ ભવિના ભવિનિદ દેવો છે તે જણ

લોકની આનંદપાસ વસે છે દિગમ્બરેને મતે એમના ૨૪ વર્ગ છે
 રાગસ્ત, શ્રદ્ધા, મહિ, શ્રદ્ધા, ગદતોય, વૃષિત, શ્રવ્યામાષ અને શ્રવિષ્ઠ
 અને એ વર્ગોની વચ્ચે આવતા બીજા ૧૬ વર્ગ-કુલ ૨૪ એ મોહ-
 મુક્ત હોય છે અને તેથી એ મને કેવળ કહે છે, તીર્થ કહે ત્યારે
 દીક્ષા લેવાના હોય છે ત્યારે તેઓ તેમની પાસે આવે છે, અન્તે મનુષ્ય
 જન્મ ધારણ કરે છે અને મોક્ષ પામે છે

૧ થી ૮ મુખીના પ્રદેશને કલ્પ કહે છે અને ત્યાંના વસ-
 નારને વ્યોમપદ્મ કહે છે. તેથી ઉપરના પ્રદેશને કલ્પાતીત કહે છે અને
 ત્યાંના વસનાર પણ તે જ નામે ઓળખાય છે

વૈમાનિકાના નામ એમના સ્થાન ઉપરથી પડેલા છે. એ સ્થાન
 રત્નમાણના બાધેલા ને લગ્ય છે, એકેકા નગર જેવડા મોટા છે
 નરકની પેઠે એના પણ એકમેક ઉપર ગોઠવાયેલા માળ છે, એકેક
 માળમાં વચ્ચે મધ્યવિમાન હોય છે, ત્યાંથી ચારે દિશામાં વિમા-
 નોની ચાર શ્રેણિઓ હોય છે, અને એ શ્રેણિઓની વચ્ચે વળી
 બીજા છુટા વિમાન હોય છે

દેવલોકમાં રહેનાર દેવો દેખાવે અતિ સુંદર હોય છે, પ્રકાશિત
 કુમાર જેવા હોય છે, એમને છાયા હોતી નથી, એ આખને
 પલકારો મારતા નથી, એમના વાળ ને નખ વધતા નથી એમને
 સદા ઇન્દ્રિયસુખ મળ્યે જાય છે, સુંદર શબ્દ, ગદ્ય, રસ ને વર્ણુ નિર-
 ન્તર બદલાયા જાય છે, અને આખો સદા લગ્યલાવે મીઠાયા વિનાની
 રહે છે ત્યાં સદા સુખી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે, રાત-દિવસનો ભેદ નથી
 અને મહિમાશ્રિષ્ટના પ્રકાશથી સૌ પ્રકાશી રહે છે.

સ્વર્ગ જેમ ઉચેનું, તેમ ત્યાં રહેનાર દેવનું આયુ,
 અવધિજ્ઞાન, બળ અને એનો આનંદ વધારે; પણ તેના શરી-
 રનું પરિમાણ, આત્મવેદન (જ્ઞાન-Consciousness), કર્મધન
 (Possessions) ઓછું, વળી તેને ફરવાનો પ્રદેશ વિશ્વમાં
 ઓછો (ઉપરના સ્વર્ગમાંના દેવને પ્રવાસમોહ ઓછો હોય છે)
 પહેલા પ્રદેશમાં લેશ્યા તૈજસ, બીજા અને ત્રીજામાં વદ્મ અને
 બાકીનામાં શુક્લ હોય છે. જુદા જુદા પ્રદેશમાંના દેવોને નારીસુખ

જુદે જુદે પ્રકારે બોગવવાનું હોય છે. પહેલા પ્રદેશમાં નીચા પ્રકારના દેવોની પેઠે શારીરિક સંયોગ હોય છે, બીજા પ્રદેશમાંના દેવો પોતાની નારીઓને આસિંગન અને સુમંગલ હાલિ તથા તેમને લાઠ લગાવીને-પાંચળીને સન્તોષ પામે છે, અને પોતાની કામવાસના તૃપ્ત કરે છે ત્રીજા ને ચોથા પ્રદેશમાંના દેવ પોતાની દેવીઓના સૌન્દર્યને જોઈને, પાશમાં અને છટ્ટામાંના દેવ તેમના મિષ્ટ મુર સાંભળીને અને સાતમાં તથા આઠમાંના દેવ તેમની મુનસ્તા મનમાં વિચારીને આનન્દ પામે છે આમ પ્રદેશ જેમ ઉચ્ચ તેમ ત્યાંના દેવનું કામભવનનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ સૌથી ઉપરના-૬ માંથી ૧૧ માં સુધીનાં-ઠરપાટીત પ્રદેશમાંના દેવોને કરી કામવાસના હોતી નથી. ત્યાં સ્ત્રીઓ પણ હોતી નથી.

ઠરપાટપત્ત (૧-૮) દેવોના ૬૨૫ ઇંદ્ર છે ૧ ૨ પ્રદેશમાં બે બે ઇંદ્ર હોય છે, એક ઉત્તરના દેવો ઉપર અને બીજો દક્ષિણના દેવો ઉપર રાજ્ય કરે છે, ઠળા થી ૬ કુ સુધીના પ્રદેશમાં એક જ ઇંદ્ર હોય છે ૭-૮ માં બે બે વચ્ચે એક ઇંદ્ર હોય છે ઠરપાટીત (૬-૧૧) દેવોના કેટલાં ઇંદ્ર જ નથી હોતો. ત્યાં સૌ દેવો એક મેઠની સરખા હોય છે ને તેથી સૌ અદમિત (કુ ઇંદ્ર જેમ કહેવાય છે

વૈમાનિક દેવોના વિવિધ વર્ગના ઇન્દ્રો વિશે નીતોએ વિસ્તીર્ણ કથાઓ લખી છે એ કથાઓમાં સૌધમના ઇન્દ્રને રાજ કહ્યો છે બીજા ઇન્દ્રોના નામ પોતપોતાના કલ્પને અનુકૂળ છે જન્મતા મહત્ત્વના જે જે પ્રસંગે જાને છે તે સૌમાં અને બાસ કરીને તીર્થ કરેલા ઇતિહાસમાં શક મહત્ત્વનો ભાગ ભાળે છે દક્ષિણ વિભાગમાં આરે કેટલાં તીર્થ કરેલા જન્મ આવે છે ત્યારે એનું આસન ડાબે છે પોતાના અવધિજ્ઞાનને જાણે એમ જવાનું કારણ એ બાબતે છે પછી પોતાના હરિવૈષ્ણવૈષ્ણવે સુધર્મમ ઠપમાંના કૃષ્ણ નામના એ એક જન પરિણામ થટને વગાડવાની આજ્ઞા કરે છે એ પ્રયત્ન થટની વચ્ચે ગર્જનાઓ કરે છે ત્યારે સુધર્મ સ્વર્ગનાં બીજા જાવનમાંના ૩૧૬૬૬૬૬ થટ પણ વાગવા માંડે છે સૌ દેવ સાવ ધાન આવે છે શેા પ્રસંગ જાન્નો છે તે શક પાસેથી આંજવી છે

છે અને ગમે તો તીર્થ કર ઉપરના સ્નેહના કે લક્ષિતાના કારણે, ગમે તો જિજ્ઞાસાને કારણે કે કા તો શકની આજ્ઞાને કારણે સૌ એકઠા થઈ જાય છે પછી શક પોતાના અનુચરવર્ગ સાથે વિમાનમાં ચડે છે, મધ્યલોકમાંના નદીશ્વરદ્વીપમાં આવેલા રતિકર પર્વત ઉપર ઉતરે છે અને ત્યાંથી તીર્થ કરને ઘરે એમની લક્ષિત કરવા જાય છે ત્યાંથી તીર્થકરને મેરૂપર્વત ઉપર જન્માભિષેક કરવા લઈ જાય છે એવી જ રીતે બીજા કલ્પના ઈન્દ્રો મધ્યલોકમાં આવે છે, એમની લક્ષિત કરે છે ને પછી પાછા પોતાના ભવનમાં જાય છે શક અને બીજા ઈન્દ્રો પણ તીર્થકર દીક્ષા લે છે, કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ને નિર્વાણ પામે છે ત્યારે પણ એજ પ્રમાણે કરે છે

બધા કલ્પોપપન્ન સ્વર્ગમાં કર્મને પરિણામે, ખાસ કરીને (શુદ્ધ કે બાલ) તપને પરિણામે મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વવાળા દેવો હોય છે, ગ્રૈવેયક સ્વર્ગમાં પણ એ પ્રમાણે થાય છે, અને અલબ્ધ (પૃ ૧૯૪) જીવોએ પણ પૃથ્વી ઉપર સમ્યક્ ચારિત્ર આચર્યું હોય તો તે પણ ત્યાંસુધી ઉપજે છે ઉપરના સ્વર્ગમાં તો માત્ર સમ્યક્ત્વ જ પ્રવર્તે છે પહેલા બે સ્વર્ગના દેવ પછીના ભવમાં પર્યાપ્ત ભૂમિકાય, અપ્કાય કે વનસ્પતિકાય, પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ કે મનુષ્ય-યોનિમાં અવતરાય એવા કર્મ બાધે છે, ત્રીજી ૮મા સ્વર્ગના દેવ પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ કે મનુષ્ય-યોનિમાં અવતરાય એવા અને ત્યારપછીના સ્વર્ગના દેવ માત્ર મનુષ્યયોનિમાં અવતરાય એવા કર્મ બાધે છે

વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ એ પાંચ અનુ-તર સ્વર્ગમાં બધા દેવોને સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે અને તે સૌ ચોથા ગુણસ્થાન ઉપર હોય છે પહેલા ચારમાના દેવને હજી બે વાર અવતરવું પડશે, પાંચમાને હજી એકવાર જન્મવું પડશે, ને પછી તેમને મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે

સિદ્ધોન્નું ધામ.

સર્વાર્થસિદ્ધ સ્વર્ગની ઉપર ૧૨ યોજને ક્ષત્રાગ્માર પૃથ્વી છે.

* ગ્રૈવેયક સ્વર્ગનું એ નામ એટલા માટે પડેલું છે કે એ સ્થાન મોક્ષપુરૂષના ગ્રીવા (ગદન) રૂપ છે.

એ ઉધાટેલી છત્રીના ઘાટની છે ને વચ્ચે ૮ બેજન બારી છે એ મોટી કે દૂધ કરતા વધારે સફેદ, સુવર્ણ કરતા વધારે પ્રકાશિત અને સ્ફટિક કરતા વધારે શુદ્ધ છે. અલોકથી એ કિશ્ક બેઠ બેજન નીચે છે. આ ચોજનના સીલી ઉપરના ભાગમાં સિંહો શાશ્વત કાળ સુધી વસે છે અને ત્યાં સસારજાદથી મુક્ત મધ્ય એ મુજિનુ અનન્ત, અનુપમ, અવિનશ્વર મુખ લોગવે છે.

ઇતિહાસ અને સન્તાચરિત

ભૂમિકા.

સર્પિણી અને મુગ (બ્યાર)

જનત નિત્ય છે અને એકઠરે સ્થાયી છે વિશ્વના મોટા ભાગમાં નાના નાના ફેરફાર થતા છતાં સર્વ સાધારણ સ્થિતિ કાલ્પમ પ્રવર્તે છે. મનુષ્યલોકના કેટલાક ભાગમાં નિયમિત રીતે નિરન્તર ચઢતા ઉતરતા મુગ પ્રવર્તે છે અને તેમાં કેટલાક હવા-પાણી ને વનસ્પતિ સર્પીર પરિભ્રમણ, વ્યાસુ અને લોકની પ્રકૃતિમાં આદેશ નરસે ફેરફાર થવા કરે છે.

જૈનો માને છે કે અગાદિ કાળથી જનત કાળ સુધી એક મિકની પાસે આવતા કાળના બે ભાગ પ્રવર્તે જાય છે એક ચઢતો તે અવર્ષિણી અને બીજો ઉતરતો તે અવર્ષિણી. ઉત્સર્પિણીના આરમ્ભે સ્થિતિ મનુષ્યજનવમાં અશુભતમ હોય છે, પણ ખીરે ખીરે શુભ થતી જાય છે અને અન્તે જને તેટલી શુભ સ્થિતિ થાય છે અને ત્યારપછી અવસર્પિણી થાય છે જની શરૂ એટલી શુભ સ્થિતિએ તે શરૂ થાય છે પણ ખીરેખીરે અશુભ થતી જાય છે અને અન્તે જની શરૂ એટલી અશુભ સ્થિતિ થાય છે એકેલી સર્પિણી ૧૦-૧૦ કેટાકેટિ સાતરોપમ સુધી પ્રવર્તે છે.

પ્રત્યેક સર્પિણીના ૬ મુગ હોય છે અને એની સ્થિતિ નિશ્ચિત કાળની હોય છે એમાં બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તે છે,

તે ઉપરથી એમના નામ પડેલાં છે: શુભ યુગને સુષમા કહે છે, અશુભને દુષમા કહે છે. બીજા ચાર યુગના નામ તેમના ગુણ પ્રમાણે એ બે શબ્દોના સમાસથી બનાવેલા છે. એ બધાની ક્રમ-ક્રમ નીચે આપેલી છે.

અવસર્પિણી.

૧ સુષમસુષમા શુભતમ યુગ છે અને ૪ કોટિકોટિ સાગરો-પમ સુધી પ્રવર્તે છે.

૨ સુષમા શુભ ૩ ... , ,

૩ સુષમદુષમા શુભાશુભ યુગ છે અને ૨ કોટિકોટિ સાગરો-પમ સુધી પ્રવર્તે છે.

૪ દુષમસુષમા અશુભશુભ . , , . ૧ કોટિકોટિ સાગરોપમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછા એટલું પ્રવર્તે છે

૫ દુષમા અશુભ યુગ . ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી પ્રવર્તે છે

૬ દુષમદુષમા અશુભતમ યુગ , ,

ઉત્સર્પિણી.

૧ દુષમદુષમા અશુભતમ યુગ છે અને ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી પ્રવર્તે છે.

૨ દુષમા અશુભ , , , ,

૩ દુષમસુષમા અશુભશુભ યુગ છે અને ૧ કોટિકોટિ સાગરો-પમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછા એટલું પ્રવર્તે છે.

૪ સુષમાદુષમા શુભાશુભ યુગ છે અને ૨ કોટિકોટિ સાગરો-પમ સુધી પ્રવર્તે છે

૫ સુષમા શુભ , ,૩..... , ,

૬ સુષમસુષમા શુભતમ....., ,૪..... , ,

અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી એકવારના પરિક્રમણે એક વાજાનું ચાલ છે. સર્પિણીના ૬ મુગમાંના પ્રત્યેકને ચાર કંદે છે. કાળચક્ર વિનાઆકિએ, વિનાઅન્તે એકને એક જ રીતે નિરન્તર ફરતાં જાય છે; અવસર્પિણી પછી ઉત્સર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી પછી અવસર્પિણી આવશે જ જાય છે.

મનુષ્યલોકનો ઇતિહાસ તે એ કાળચક્રનાક પરિક્રમણને ઇતિહાસ છે. પૃથ્વી ઉપર વિવિધ આરમાં શુ બન્ધુ અને તે પૂર્વે શુ બન્ધુ હવે એનું વર્ણન જૈન ઇશ્વરનિકે આપે છે; વળી હવે કાળચક્ર ફરશે ત્યારે શુ બનશે, આપણે વર્તમાનમાં દુષ્કાળમાં છીએ એ આરમાં કહ્યું છે શુ અશુભ બનવાતું છે, ત્યારપછી નામાં શુ અશુભતમ બનવાતું છે અને ફરી પ્રવર્તતી ઉત્સર્પિણીમાં ખીરે ખીરે શુ શુભ બનતું જવાતું છે એ સૌ હસિએ પોતાના સર્વજ્ઞ સુદની સહાયતાએ વર્ણવે.

જૈન જોશમાં બીજા આર વિશે સંક્ષિપ્ત જ વર્ણન છે, કારણ કે તેમાં મનુષ્યોની સર્વ સામાન્ય સ્થિતિ હોય છે, પણ સુખમદુષ્કાળ ને દુષ્કાળમસુખમા એ બે આરનું વર્ણન સવિસ્તર છે. આ બે આરમાં નિમનિત રીતે ૬૩ ચક્રાકા પુરૂષ જાય છે અને જૈનોના જન્મ ઇતિહાસમાં એ મધ્યગિન્દુએ છે. ૨૪ તીર્થંકર ૧૨ વક્તવ્ય અને ૨૭ વીર (૬ વક્તવ્ય ૬ વાણવ્ય અને ૬ પ્રતિવાણવ્ય) એ રીતે ૬૩ ચક્રાકા પુરૂષ છે. પ્રત્યેક સુખમદુષ્કાળમાં એકેક તીર્થંકર અને એકેક વક્તવ્ય જાય છે, બીજા બધા તીર્થંકર, વક્તવ્ય અને વીર દુષ્કાળમસુખમામાં જાય છે અને બે સર્પિણીમાં જોમ બને છે.

૧ આગળ જણાવી ગયા છીએ કે આ કાળચક્રનું પરિક્રમણ મંજુ લોકના બસા ને જૈનવત શ્વેતમાં જ પ્રવર્તે છે. બીજા શ્વેતમાં તે બાનુક આર સ્થાવીલાવે પ્રવર્તે છે. બે કુરુમાં નિરન્તર સુખમસુખમા હરિવાસમાં અને રમ્યવાસમાં સુખમા હેમવતમાં અને હૈરણ્યવતમાં સુખમદુષ્કાળમાં વિદ્યમા અને અતરહીપિમાં દુષ્કાળમસુખમા પ્રવર્તે છે. ૩૬

૨ બીજા વળી કેટલાક પુરૂષોને ચક્રાકા તરીકે જણાવ્યા છે. તે રીતે તે જોમની સંખ્યા એવી થે વધી જાય. જેવા વધારેના ચક્રાકાપુરૂષો આ પ્રમાણે

આ પાચેય વર્ગના શલાકા પુરુષોનાં જીવનચરિત એકમેક-
નાની સાથે મોટે ભાગે મળતા આવે છે. એમના ગુણ એકસરખા
છે ને જીવનના મહત્ત્વના પ્રસંગો પણ એકમેકની સાથે એકસરખા
હોય છે. ત્યારે જૈનોના જગદિતિહાસમા પ્રવેશ કરીએ તે પૂર્વે આ
શલાકા પુરુષના ઇતિહાસની સ્થિતિ સંક્ષેપમા જોઈ જઈએ.

૬૩ શલાકાપુરુષ.

૨૪ તીર્થંકર.

તીર્થંકરો એ જૈનોના પચગમ્બરો છે. એ ધાર્મિક મૂળતત્ત્વો
પ્રકટ કરે છે અને પોતાના ઉપદેશ અને આચાર દ્વારા પોતાના
અનુયાયીઓને મોક્ષ અપાવે છે તીર્થંકર (તીર્થંકર) શબ્દનો
અર્થ યૂરોપમા એવો લેવાય છે કે ' તારક, માર્ગદર્શક ' એટલે
સસારસાગરમા જે માર્ગે થઈને ભક્તજન નિર્ભયતાએ જઈ શકે
અને બધાં દુઃખને દુઃખાવીને નિર્વાણ પામી શકે એવો માર્ગ
દેખાડનાર અથવા ઠાઠી આપનાર પણ જૈનો એ શબ્દનો એવો
અર્થ લે છે કે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચાર
જૈનતીર્થને અસ્તિમા લાવનાર પુરુષ. તીર્થંકર શબ્દને બદલે
ખીલ પણ કેટલાક શબ્દ વપરાય છે. એ જિન એટલે જીવનનાં
કહેવાય છે, કારણ કે સસાર પ્રત્યેના રાગદ્વેષને જીતીને મુક્ત
થયા છે * અર્હત એટલે પૂર્ણ યોગ્ય કહેવાય છે, કારણ કે એમના

છે — ૧ નારદ, ૧૧ સુદ અને એ વિષે અહીં કશું ' વધારે લખીશું ' નહિ,
કારણ કે એમનું મહત્ત્વ ૬૩ શલાકાપુરુષ કરતા બહુ ઓછું છે ને જૈન
અધ્યોમા પણ એમનું વર્ણન બહુ ઓછું છે ૪૦ તીર્થંકરોના ૨૪ પિતા
તેમજ ૭ (૧૪) કુલકર પણ શલાકાપુરુષ જેવા ગણાય છે; એમને વિષે
યોગ્ય સ્થાને સંક્ષેપમાં વર્ણન આવશે.

જિન શબ્દ તીર્થંકરને મોટે જ વપરાય છે એમ નથી. જેને
દેવગણનાની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા સૌ મુક્ત થનાર પુરુષોને મોટે પંથુ વપરાય
છે જેમકે શ્રવણ બેલગોલાના લેખમા બાહ્યબલિને જિન શબ્દ ને જોળિખાવ્યા
કે ને ગન્ધર્વ-પણ જિન કહેવાય છે, સામાન્ય જિનથી જુદા પડવાને
તીર્થંકરને જિનેશ્વર કહે છે.

અર્જુનના (ગર્ભ, જન્મ, શિક્ષા, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને નિર્વાણ)
પાંચ મહાપ્રસંગોએ ઇન્દ્ર અને દેવોએ એમની પૂજા કરે છે

અવ ન્યારે ચોતાનાં સત્કર્મથી તીર્થંકર થવાને યોગ્ય થાય
છે અને તીર્થંકર નામકર્મ (પૃ ૧૬૬) જાંવે છે ત્યારે તીર્થંકર
પદને પ્રાપ્ત કરે છે તીર્થંકર નામકર્મ જ થાવાને માટે મુખ્યત્વે
કરીને નીચેનાં કર્તવ્યોએ એકઠાં છે “ જ્ઞાનની પરિપૂર્ણતા, જન્મ-
પ્રાપ્તિ, મતનુ સમ્પૂર્ણ પરિણામન, સસારદુઃખનો નાશ, વશ-
શક્તિ હાલ, વપ, સુધની અને સાધુઓની સેવા, જાહેર, ગૃહ,
રાની અને ધર્મ પ્રત્યે સ્નેહ, જ્ઞાનસ્વરૂપ પાલન, ધર્મમાર્ગ પ્રત્યે
માનવૃત્તિ તેમજ સત્કર્મના જ્ઞાતાઓ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ. ” ૧

પ્રત્યેક તીર્થંકર જન્મપ્રકાશક થાય તે પૂર્વે એમણે વિવિધ
યોગિનિમાં અનેક ભવ દેવા પડે, અને ત્યારપછી ઉઘટે એ પદ પ્રાપ્ત
કરે. આ વિવિધ પૂર્વજન્મના ક્ષતિકાસ વર્ણવવામાં જૈન મંત્રોએ
પૂજ્ય રસ લીધા છે. અહીં ન્યારે તીર્થંકર પદ પ્રાપ્ત કરવાનો કોઈ
ત્યારે તે પૂર્વે દેવલોકમાં જન્મવરે, ત્યાં જહુ લાગ્યા કળા સુધી
સ્વર્ગીય વિલાસ લોકને, જહી પૂજી ઉપર સુવર્ણમય શીટી જડના
મહેલમાં રાણીને પેટે જન્મવરે.

જ્યા તીર્થંકરો જન્મમાં રાજ્યશામા જન્મવરે છે આ
અર્પિણીના ૨ તીર્થંકર (૨૦ મા ને ૨૨ મા) હરિવંશમાં
જન્મવર્યા હતા, બીજા જ્યા ઇન્દ્રાકુવશમાં જન્મવર્યા હતા.

તીર્થંકરના જન્મ પૂર્વે માતા ૧૪ (૧૬૦) સ્વપ્ન બુદ્ધિ છે
એ સ્વપ્ન આ પ્રમાણે છે ૧ મેર એવી જર્જના કરનારો સરોવ હાથી

૪ પાંચ અને મહાવીર એ બે સૌથી પ્રખ્યાત તીર્થંકરના પૂર્વજન્મ
નો ક્ષતિકાસ વધારેજ સ્થાને આપીયું બીજા તીર્થંકરના ક્ષતિકાસ પછ
બેજ પ્રમાણેના છે.

૧ સ્વેતાન્વરો ૧૪ સ્વપ્ન માને છે દિગ્ગજરો ૧૬ માને છે. આ
વલુનમાં દિગ્ગજરોનો મત સ્વેતાન્વરોથી ન્યા બુદ્ધો પામે છે ત્ય
કૌશલ્ય બતાવેલો છે

૨ સફેદ વૃષભ, ૩ સફેદ સિંહ, ૪ હિમવાન ઉપરના પદ્મ ઉપર
વિરાજતી સુન્દર શ્રીદેવી, ૫ સુગન્ધિત પુષ્પોની એક (બે) માળા,
૬ શ્વેત પ્રકાશવાળો ચન્દ્ર, ૭ રત્ન પ્રકાશવાળો સૂર્ય, ૮ મયૂર-
પિચ્છથી શોભતો, સુવર્ણદંડવાળો ધ્વજ (બે મત્સ્ય), ૯ શુદ્ધજળે
ભર્યો એક (બે) સુવર્ણકળશ, ૧૦ હંસે, મત્સ્યે અને બીજા જળચરે
સુશોભિત પદ્મ સરોવર, ૧૧ ફેણુભર્યા તરંગોવાળો સમુદ્ર, (૧૨
મણિરત્નમય આસન,) ૧૨ (૧૩) ગન્ધર્વ વાદ્ય વગાડે છે જેના
ઉપર એવું વિમાન, (૧૪ અસુર ભવન,) ૧૩ (૧૫) મેઘપર્વત
જેટલો ઉંચો રત્નરાશિ, ૧૪ (૧૬) શ્વેત શિખાવાળો અગ્નિ

રાણીએ સ્વપ્નમા જે જોયું હોય છે તે તુરત જ પોતાના
સ્વામીને કહે છે સ્વામી સ્વપ્નનું માહાત્મ્ય તુરત સમજી જાય
છે. શુભ સ્વપ્નોનું ફળ બીજા સ્વપ્નોથી નાશ ન પામે એટલા
માટે રાણી બાકીની રાત્રિ ધર્મ સખધી વિચારણામા જાગતી રહે
છે બીજે દિવસે સવારમાં બોલાવેલા સ્વપ્નપાઠકે ૩૦ મહા
સ્વપ્નોમાથી કયા સ્વપ્નો આવે તે તીર્થંકરનો જન્મ થાય એ
વિષે વિવેચન કરે છે અને તીર્થંકરપદ પ્રાપ્ત કરનાર પુત્રનો
જન્મ રાણીને પેટે થશે એવી ભવિષ્યવાણી ભાષે છે

રાણીના ગર્ભકાળમા કશા અકસ્માત નડતા નથી, માતાના
ગર્ભમા પશુ તીર્થંકર આનંદ કરે છે, એ કાળમા જે પ્રસંગો
બને છે (ગર્ભિણીને જે દોહક થાય છે) તે ઉપરથી નવા જન્મ-
નાર બાળકનું નામ પાડવાનું વડીલોને સૂચિત થાય છે

૬ માસ પૂરા થયા પછી કઈક સમયે શુભ ગ્રહનક્ષત્રમા
રાજકુમાર અવતરે છે એ પ્રસંગે સમસ્ત વિશ્વમા પ્રકાશ થાય છે
દેવો પોતાને આસનેથી ખસી પડે છે ને એ બાળકની પૂજાભક્તિ
કરવાને દોડી આવે છે પ્રથમ દિશાકુમારિકાઓ (દેવીઓ) આવે
છે તેઓ એના શુભ દીર્ઘાઈ કરે છે, વાયુ સુગન્ધિત કરી મૂકે
છે અને અનેક રીતે બાળકની પૂજા કરે છે, કેટલીક માતાને
અને પુત્રને શય્યામા સુવાડે છે, બીજી નાળ વધેરે છે, એને
મણિમય ખાડામા પધરાવે છે, તેના ઉપર માટી નાખી પુષ્પ

વાવે છે, વળી ઈત્રી મેફુર્જત પર લઈ જઈ તીર્થંકરને નવસરે
 છે, પ્રભાતે સભા મોગે મહોત્સવ કરે છે, તેમાં પ્રભાતન ભાગ્ય હે
 છે, સભા મોટા હાન હે છે અને કેટલીએને ઇાદી હે છે દેવો અને
 મનુષ્યો જ નહિ, પણ છવ માત્ર જિનજનમથી જ્ઞાનન્દ પામે છે
 એટલે મુખી કે નારહી છવોને પણ એક ક્ષણ મુખી થાતા થાય
 છે અને તેમના ફાળ કષ્ટકે જોઈ શકાય છે

પછી રાજકુમાર મોટા થાય છે ને તેના પડને ચોસે બેસી
 રીતે જોતુ લાલન પાલન થાય છે ધવરાવવાને, નવરાવવાને, શીખ
 વધાવને, રમકાવવાને, તેડવાને જેમ પાંચ પ્રકારે ઉછેરવાને માટે
 પાંચ હાથીએ રાજવામાં આવે છે કુમાર જ્યારે મૂંઝેલા થાય છે,
 ત્યારે ઇન્દ્રે જોના અણુકામાં મૂંઝેલુ અમુત વૂસે છે, સ્વનપાત
 કરતો નથી. કુમાર જેમ જેમ મોગે થતો જાય છે તેમ તેમ જો
 મુન્દર ને જાની થતો જાય છે, પોતાની અસાધારણ સક્રિયા પ્રમાણ
 અમુત આશ્ચર્યોત્કેષ જાળવણી જ આપતો જાય છે

જોને બધી કળાઓનું અને જ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવામાં આવે
 છે; કુમાર ખીરેખીરે ગુલાન થાય છે અને સારી રીતે બધા વિદ્યાસ
 લોગવે છે અને છુબ મહામાઠથી મુન્દર રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરે
 છે ને પુત્રને પિતા બને છે કેટલાક તીર્થંકરો પોતાના પિતાના
 સસારસ્થાન પછી પાંચ પલ્લુ કરે છે

અમે એટલો અપકે, અમે એટલી સત્તા ગુલાન રાજકુમારને
 ભૌતિક વિદ્યાઓની નિરર્થકતા અને ભૌતિક મહમથલની અનર્થકતા
 વિષે ઉતરી ચકતી નથી. અસાર વજવાની જોને ખીરેખીરે ઇચ્છા
 થાય છે અમુક અસાધારણ પ્રસંગને કારણે (પાર્થનાથને પોતાના
 પૂર્વતીર્થંકરની પ્રતિમા દેખાઈ હતી તે કારણે) જો ઇચ્છા નિષ્ઠ
 આત્મક થાય છે લૌકિક દેવો જોમની જો ઇચ્છાને હદ કરે છે અને
 જોમને ભાવી જગત્વારક માની જોમની સ્તુતિ કરે છે એક વર્ષ
 મુખી પોતાના પનભારમાથી મોટા મોટા હાન કરે છે પછી
 જ્યારે દીકરાનું મહાપર્વ આવે છે જ્યારે શકે અને બીજા દેવો જો
 મહોત્સવને અનુકૂળ જોમને શણગારે છે અને મુન્દર સિલિકામાં

બેસાડીને લોકના મહાનન્દ વચ્ચે એમને વનમા લઈ બાય છે. અહીં એ પોતાના સૌ આબૂપણ ઉતારી દે છે અને પંચમુષ્ટિ લોચ કરે છે એટલે કે પાચ મુઠીથી પોતાના કેશ ઉતારી કાઢે છે. ઇન્દ્ર એ કેશ એક પાત્રમાં એકઠા કરી લે છે અને તેને ક્ષીરસમુદ્રમા પધરાવે છે

સમ્યક્ ચારત્રને હેતુએ તીર્થ'કર હવે પોતાના શરીરની અવગણના કરે છે, પોતાના દિવસો ધ્યાનમા ગાળે છે; ઉપવાસ કરે છે અને બીજો તપ આચરે છે ક્યાય લાખો સમય કરીને રહેતા નથી, સ્થાનસ્થાનાન્તરે પરિક્રમણુ-વિહાર કર્યા કરે છે. એમના જીવનની વિશુદ્ધિ ૨૧ પ્રકારે પ્રમાણિત થાય છે. ૧જેમ તાબાના વાસણુ (કે કમળપત્ર) ઉપર જળ રહેતુ નથી, જેમ છીપોલીને મેશ ચોટતી નથી તેમ તીર્થ'કરને અશુભકર્મ ચોટતા નથી; ૨જીવની પેઠે એમની ગતિ અસ્ખલિત હોય છે, ૩આકાશની પેઠે નિરાશ્રય હોય છે ૪વાયુની પેઠે એ અપ્રતિબદ્ધ હોય છે, ૫શરદ્ ઋતુના જળની (કે ચન્દ્રની) પેઠે એમનુ દૃઢ્ય સ્વચ્છ હોય છે, ૬કમળ-પત્રની પેઠે કશાથી એ મલિન થતા નથી, કાચખો જેમ પોતાના અગોને, તેમ એ પોતાની ઇન્દ્રિયોને ગોપવી રાખે છે, ૭ગેડાના શીંગડાની પેઠે એ એકલા વિચરે છે, ૮પક્ષીની પેઠે મુક્ત હોય છે, ૯ભારુણ્ડ પક્ષીની પેઠે પ્રમાદરહિત હોય છે, ૧૦હાથીની જેવા પરાકર્મી હોય છે, ૧૧વૃષભના જેવા પ્રચડ હોય છે, ૧૨સિંહના જેવા અપરાજિત હોય છે, ૧૩મન્દર પર્વતના જેવા અવિગ્રજ હોય છે, ૧૪સમુદ્રના જેવા ગભીર હોય છે, ૧૫ચન્દ્રના જેવા સૌમ્ય-શાન્ત હોય છે; ૧૬સૂર્યના જેવા પ્રચણ્ડ તેજવાળા હોય છે, ૧૭સુવર્ણ જેવા શુદ્ધ હોય છે, ૧૮પૃથ્વીના જેવા સદ્વિષ્ણુ હોય છે, ૧૯અને અગ્નિની પેઠે પ્રકાશ આપનારા હોય છે ૪૨

જગત્ અને એના સુખ પ્રત્યે ઉદાસીન રહીને પોતાના સર્વ કર્મમાથી મુક્ત થવાનો ત્યારપછી તીર્થ'કર પ્રયાસ કરે છે, તેમને જન્મથી ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન તો મળેલા હોય છે જ, પણ હવે ચોથુ જ્ઞાન-મન પર્યાય જ્ઞાન-બીજાના વિચારો બાણી લેવાનુ જ્ઞાન-પ્રાપ્ત કરે છે અન્તે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ને ત્યારે એ કેવલી

થાય છે પછી દેવો જોમની પૂજા કરવા દોડી આવે છે અને પ્રથમ જોમને જો ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે ત્યારપછી સર્વ જીવોને ધર્મનો ઉપદેશ આપવા જો નીકળે છે (વચરે છે)

તીર્થંકર સાધારણ રીતે જન્મ સમવસરમાં (સભા મહાપદ) બેસીને ઉપદેશ આપે છે જો સમવસરજી દેવો મહાસમારંભે જોમને માટે જાણ વિદ્યુર્વે છે જો હેતુજો વામુકુમાર જોક ચોખ્ખા ધરાતળ સ્વચ્છ કરે છે, મેલકુમાર જોના ઉપર સારી રીતે છટકા કરે છે, બન્તરો જોના ઉપર કુલ જોને મણિ વેરે છે પછી દેવો જોના ઉપર મહાપ જાપે છે, જો મહાપ જોળ કે ચારસ હોય છે જોમા ત્રણ ભંતિ બાપિલી હોય છે પહેલી જોટલે સૌથી જનરની વૈમાનિકો રત્નમણિજો બાપે છે, બીજી જોટલે વચલી જ્યોતિષો સુવર્ણ બાપે છે અને ત્રીજી જોટલે શીશી જહારની જાવનપતિઓ રૂપે બાપે છે હરેક ભીંતને ગોલીજો શણગારેલાં જ્યાર જ્યાર દાર હોય છે બન્તરોજો બાપિલી મધ્યમણિપીઠ ઉપર જોક જૈમવૃક્ષ હોય છે અને તેની નીચે વ્યાસપીઠ હોય છે તે રત્નની હોય છે જાના ઉપર જ્યાર જાનુજો જ્યાર સિંહાસન ગોઠવેલાં હોય છે હરેક ઉપર ત્રણ છત્ર ધરેલાં હોય છે, તેમની જ્યારે જાનુજો જો જો ચક્ષુ જ્યાર લખી ઉભા રહેલા હોય છે અને તેમની ઘામે સુવર્ણપદ ઉપર સ્થિત મધ્ય ધર્મચક્ર આવી રહેલું હોય છે પછી પૂર્વ દિશાજોથી તીર્થંકર સમવસરજીમાં પ્રવેશ કરે છે અને પૂર્વાભિમુખે પૂર્વજહીંત સિંહાસને બિરાજે છે બીજા વણ સિંહાસનો ઉપર તે જ સમયે તીર્થંકરની પ્રતિભૂતિ દેખાય છે અને તેથી જો બધી દિશા તરફ જોક જ સમયે નિકાળવા જણાય છે જ્યારે જાનુજો નિવત કરેલો સ્થાને સમવસરજીમાં હોય બેઠા કે ઉભા હોય છે જાવનપતિ જોની બન્તરોની, જ્યોતિષોની અને વૈમાનિકોની જોજો તથા સાધ્વીજો ઉભી હોય છે; જો જ્યાર પ્રકારના દેવ સાધુજો, ગ્રાવકો અને ગ્રાવિકાજો બેઠાં હોય છે જો જ્યાર પ્રકારનાં સજાજનેને પછી તીર્થંકર ઉપદેશ આપે છે મધ્યસભામાં (બીજા વહમાં) તિર્થંકર ઉભા હોય છે અને બાહ્યસભામાં (ત્રીજા વહમાં) અનુચર (પાશ્વરિક) ને વાહનો હોય છે જ્યાર પ્રકારના દેવ દ્વાર ઉપર બોલી કરે છે ૪૩

ધર્મનો પ્રચાર કરવાને તીર્થંકર વિહાર કરે છે જ્યાં જ્યાં એ વિચરે છે, ત્યાં ત્યાં સૌ લોક એમની સમીપ, એમનો બોધ સાક્ષણવા દોડી આવે છે, કારણ કે એ લોકની ભાષા ગમે તે હોય, પણ તીર્થંકરના શબ્દો બધા સમજી શકે છે

પછીની કલ્પના પ્રમાણે તીર્થંકર લૌકિક પ્રકારની નહિ, પણ અલૌકિક પ્રકારની ભાષાએ-અનન્તરી ભાષાએ બોલે છે એ પોતાના વિચાર અમુક પ્રકારે ગુપ્ત માર્ગે પ્રેરે છે અને એમના શ્રોતા ઉપર એની બરાબર અસર થાય છે, એક ગણધર પછી એ વિચારને લોકભાષામાં બોલે છે અને પછીથી એ સૌ એ લોકભાષામાં ઉતારી લેવાય છે

તીર્થંકરોના ઉપદેશને પરિણામે હજારો લોક તેમનો મત સ્વીકારે છે અસંખ્ય પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ શ્રાવક અને શ્રાવિકા થઈને તેમના ધર્મને પાળે છે, અને અનેક લોક ગૃહ તથા નિગૃહી થાય છે એટલે કે પોતાના જીવનમાં ધાર્મિક આચાર આચરવા સાધુ અને સાધ્વી થાય છે

પ્રત્યેક તીર્થંકરને ૩૪ અતિશય હોય છે જૈનદર્શનમાં આનું વિગતવાર વર્ણન આપેલું છે *

૪ અતિશય જન્મથી હોય છે-૧ એમનો દેહ અદ્ભૂત સ્વરૂપવાન અને અદ્ભૂત સુગન્ધવાન હોય છે, વ્યાધિ, પ્રસ્વેદ અને મળથી રહિત હોય છે ૨ એમનો શ્વાસ કમળના જેવો સુગન્ધવાન હોય છે ૩ એમનું રૂધિર ગાયના તાળા દૂધ જેવું શ્વેત હોય છે, માસમાં માસનો દુર્ગન્ધ નથી હોતો ૪ એમની આહાર અને મળ-ક્રિયા ચર્મચક્ષુથી જોઈ શકાતી નથી.*

* આ મત શ્વેતામ્બરનો છે દિગમ્બરો માને છે કે કેવલી આહાર જ કરતા નથી, કારણ કે જો કરે તો એમને ક્ષુધા હોવી જોઈએ, પણ ક્ષુધા કદી તૃપ્ત થઈ શકતી નથી અને તેથી નવીન કર્મનું કારણ બને છે શ્વેતામ્બરો કહે છે કે શરીર રાખવાને જ એ આહાર કરે છે ને બીજા પ્રાણીઓથી તે જુદા પ્રકારનો હોય છે.*

૧૧ અતિશય ધાતિકર્મનો સય થયે પ્રાપ્ત થાય છે—^૧ સમસ્ત રણની ભૂમિ એક જ યોજનના વિસ્તારની હોય છે, છતાં તેમાં કેટલે કેટલે દેવ, મનુષ્ય અને તિર્થંક (જોમની શક્તિથી) સમાઈ રહે છે ૨ જોમની વાણી એક યોજન સુધી સંભળાય છે અને દેવ, મનુષ્ય અને તિર્થંક સ્વભાષામાં સમજે છે ૩ જોમના મસ્તકની આસપાસ સૂર્યકાન્તિ સમાન માલ્યજ્વલ પ્રકાશી રહે છે, ૪ જોમની આસપાસ ૨૧ યોજન સુધી કેઈ શેઝ ૫ વૈશાલ ૬ વીડ વગેરે જન્તુ, ૭ શેઝે-તપ્તિ, ૮ અતિવૃષ્ટિ, ૯ અનાવૃષ્ટિ, ૧૦ દુષ્કાળ પ્રવર્તે તથી અને ૧૧ પરાયા કે પોતાના રાજ્ય તરફથી કંચો ઉપજવ થતો નથી

૧૬ અતિશય દેવજનિત હોય છે—૧ તીર્થંકરની સાથે આમ શમા ધર્મીયક ૨ જે આમર ૩ પાદપીઠ સમેત સિદ્ધાસન, ૪ ત્રણ છત્ર અને ૫ રત્નમય ખજાણા હોય છે, ૬ દેવ સુવર્ણકમળે રચીને જોમના પગ નીચે મૂકે છે ૭ સમસ્તરણના ત્રણ અંકરે છે, ૮ આરે દિશામાં જોમની મૂર્તિ દેખાય છે, ૯ જોમને ઉપર અંશોકવૃક્ષ હોય છે, ૧૦ કંઠા અપોસુખ થઈ જાય છે જેથી કેઈને વાગે નહિ ૧૧ વૃક્ષો જોમને પ્રણામ કરે છે, (નમે છે) ૧૨ આકાશમાં દેવદુહભી વાગે છે, ૧૩ જોમની આસપાસ શીતલ વાયુ વાય છે, ૧૪ પક્ષીજલ્ (શુભ શક્તિને માટે) તેમનાથી જમણા ઉઠે છે ૧૫ અંશોકની વૃષ્ટિ થાય છે, ૧૬ પવનગી પુષ્પની વૃદ્ધિ થાય છે, ૧૭ જોમના કેશ અને નળ વધતા નથી, ૧૮ આરે નિઠાવના મળી એક કેટલે દેવ તેમની સેવામાં રહે છે, ૧૯ જોમની આસપાસ સદા વસન્તઋતુ ચર્તે છે.

તીર્થંકરના વચનનાં ૩૫ અતિશય નીચે પ્રમણ્ણ છે—૧ સંસ્કારસ્થ શુદ્ધિ ૧ ચૌસાસ ઉચ્ચતા ૩ અમમ્મલ ભવ્યતા, ૪ મેઘક્મીરણીય સ્થાનનાં જેવો શબ્દ, ૫ પ્રતિભાવિચારિયા સામે શબ્દ થાય તે, ૬ વચિસ્થ સ્પષ્ટતા ૭ અપચિત્તરણ સંજની

અંશોકવૃક્ષ પુષ્પવૃષ્ટિ, દેવદુહભી, આમર, સિદ્ધાસન ૭૪ ખજાણ સુવર્ણકમળ—જે સદા તીર્થંકરની સાથે રહે છે તે ૮ પ્રતિહાર્ય કહેવાય છે. ૪૧ કાંઈ જગ્યાએ આમા નામાતર જણાય છે.

મમતા, ૮ મહાર્થતા અર્થની ગંભીરતા, ૯ અવ્યાહવત્વ અવિરોધ, ૧૦ શિષ્ટત્વ શ્રેષ્ઠતા, ૧૧ સશયામાવ સશયનો અભાવ, ૧૨ નિરાકૃતાન્યોત્તરત્વ પ્રતિષેધનો અભાવ, ૧૩ હૃદયંગમતા હૃદયમા ઉતરી જાય એવી ક્ષમતા, ૧૪ મિથસાકાંક્ષતા ન્યાયપુર સરતા, ૧૫ પ્રસ્તાવૌચિત્ય દેશકાળયુક્ત, ૧૬ તત્ત્વનિષ્ઠતા, તત્ત્વયુક્ત ૧૭ અપ્રકાર્ણપ્રસૂતત્વ સમ્બન્ધનો વિસ્તાર-અસમ્બન્ધનો ત્યાગ, ૧૮ અસ્વશ્ચાઘાડન્યનિન્દા પોતાની શ્લાઘાનો અને ખીજની નિન્દાનો અભાવ, ૧૯ આમિજાત્ય પ્રતિપાદ્ય વિષયની ભૂમિકા, ૨૦ અતિસ્નિગ્ધમધુરત્વ, રનેહ અને મધુરતા સહિત, ૨૧ પ્રશસ્યતા પ્રતિપાદ્ય વિષયની શ્લાઘા, ૨૨ અમર્મવેધિતા પારકા મર્મ ઉઘાડા ન પાડવા તે, ૨૩ ઔદાર્ય, ઉદાર ગુણયુક્ત ૨૪ ધર્મ-ર્થપ્રતિબદ્ધતા ધર્મ, અને અર્થનો સ યોગ, ૨૫ કારકાદ્યવિપર્યયતા વ્યાક-રણની શુદ્ધિ, ૨૬ વિભ્રમાદિવિયુક્તા ભ્રમ વગેરેનો અભાવ, ૨૭ ચિત્રકૃત્વ કેતુહલ, ૨૮ અદ્ભુતત્વ, અનુપમ ૨૯, અનાતિવિલમ્બતા અતિવિલંબનો અભાવ, ૩૦ અનેકજાતિવૈચિત્ર્ય વર્ણનની વિવિધતા, ૩૧ આરોપણ-વિશેષતા આરોપણની વિશેષતા, ૩૨ સત્ત્વપ્રધાનતા વચનબળ, ૩૩ વર્ણપદ્ધત્વાક્યવિવિક્તા વર્ણાદિનો વિવેક, ૩૪ અવ્યુચ્છિન્નિ અખડ વાક્ય-પ્રવાહ અને ૩૫ અસ્વેદિત્વ શ્રમ રહિતતા

તીર્થ કર નીચેના ૧૮ દોષથી મુક્ત હોય છે - ૧ દાન-અન્તરાય, ૨ લાલ-અન્તરાય, ૩ લોગ-અન્તરાય, ૪ ઉપલોગ-અન્તરાય, ૫ વીર્ય-અન્તરાય, (પૃ ૧૬૭), ૬ હાસ્ય, ૭ રતિ, ૮ અરતિ, ૯ જુગુપ્સા, ૧૦ ભય, ૧૧ કામાભિલાષ, ૧૨ શોક, ૧૩ મિથ્યાત્વ, ૧૪ અજ્ઞાન, ૧૫ નિદ્રા, ૧૬ અવિરતિ, ૧૭ રાગ અને ૧૮ દ્વેષ.

તીર્થ કરમા ૪ અનન્તતા હોય છે - અનન્ત દર્શન, અનન્તજ્ઞાન, અનન્તબળ અને અનન્તસુખ

પ્રત્યેક તીર્થ કરની સેવામા એક યક્ષ અને યક્ષિણી રહે છે. તે પ્રભુની ઉપર અત્યંત રાગી થયેલા હોય છે

તીર્થ કર અનેક ધર્મભાવના અને ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર આચરે છે અને તેમના કર્મનો સર્વથા ક્ષય થાય છે ત્યારે એ નિર્વાણ પામવાને યોગ્ય થાય છે, પછી આહાન્યાન તણ દે છે, સર્વ કર્મના ક્ષય પછી

દેહનુ પૌર્ણિક આવશ્ય તથા દે ૩ અને અન્તે લોકને સિખર પ્રદેશે ચડી જાય ૩ નિર્વાણ પામેલા તીર્થંકરના મૃતદેહને ઈંદ્ર દ્વીપસાગરના જળથી સ્નાન કરાવે છે, તેને અગરાજવડે વિલેપન કરે છે દેવો ચ દનાદિ કાદની ચિતા ગોઠવે છે, અગ્નિકુમાર તેમા અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરે છે, પછી ચિતાને સ્થાને દેવો મહિમય સ્તૂપ સ્થે છે.

જ્યા તીર્થંકરોનુ જીવન થોડે ધણે અથે આ રીતે અલીપ થાય છે તેમનાં જીવનચરિત્ર એક જ પ્રકારે આલેખાય છે અનેક જૈનમ થોમા તો સુખ્ય સુખ્ય વિગતો જ આપેલી છે. આમાન્ય રીતે પ્રત્યેક તીર્થંકર માટે આ પ્રમાણેની હકીકત આપેલી હોય છે—પૂર્વજનોના ઇતિહાસ, કથા સ્વર્ગમાંથી અવીને જન્મ તથા તે તેમના માતાપિતાના નામ અને જ મસ્થાનનુ નામ, તેમની જન્મકુળની, લીલા લીધી તે અને કેવલરાત્ર પામ્યા તે સ્થાનનાં નામ, જે વૃક્ષ નીચે કેવલરાત્ર પામ્યા તે વૃક્ષનુ નામ, નિર્વાણ પામ્યા તે સ્થાનનુ નામ તેમનાં શિક્ષુ, શરીરનો રંગ અને પરિમાણ, જોમનાં અણુધરની, સાધુની, સાધ્વીની, જાવકની, સાવિકની સખ્યા ને જોમનાં સુખ્યના નામ, જોમની સેવા કરનાર વક્ષ અને યક્ષિણીનાં નામ, જોમની પહેલાંના તીર્થંકર નિર્વાણ પામ્યા ત્યારથી જોમના જ મસુખીનો અથવા નિર્વાણ મુખીનો કાળ, અને ફરેક રિયતિમાં કેટલો કાળ રહ્યા ને ક્યારે નિર્વાણ પામ્યા તે હકીકત.

૧૨ ચક્રવર્તી

ચક્રવર્તી તે હાસતવર્ણમાં જન્મતરનાથ અને તેના છ જડના રાજા હોય છે તીર્થંકરોની પેઠે જોમનુ જીવન ધણ લગભગ એક જ પ્રકારનુ હોય છે પૂર્વજનમા કરેલા પુણ્યકર્મને ફળે અથવા નિહાન એટલે પૂર્વજનમા કરેલા નિયામકાથી જીવ ચક્રવર્તી થાય છે જો ઈંદ્રનાકુ વિગેરે રાજકુળમા જન્મતરે ૩ પોતાના પ્રતાપનો ને રાજ્યનો વિસ્તાર વધારે છે જધી કળાઓમાં ને જ્ઞાનમાં પ્રવીણ થાય છે ચક્રવર્તી સુન્દર અને જળવાદ વીર અને વિવેકી હોય છે, જોનામા આત્મા અને શરીર સમ્યક્ ૩૬ અતિશય ૪૩ હોય છે જધા શત્રુઓને સુદમાં પરાજય આપે

છે, ભરતખંડની ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે દેવો આવીને એની એવા કરે છે, સ્તુતિ કરે છે અને મોટી ધામધુમથી ચક્રવર્તીપદનો અભિષેક કરે છે એ દીર્ઘકાળ સુધી પ્રતાપશાળી રાજ્ય કરે છે, પૃથ્વી ઉપર પ્રાપ્ત થતી અનેક સ્ત્રીઓનો અને નિધિઓનો ઉપભોગ કરે છે. કેટલાક ચક્રવર્તી દીક્ષા લે છે અને તીર્થ-કર પણ થાય છે (આ અવસર્પિણીમા ૧૬ મા, ૧૭ મા અને ૧૮ મા તીર્થ કર ચક્રવર્તી થયા છે) પ્રાતે નિર્વાણ પામે છે, કેટલાક પોતાના મરણ પછી સ્વર્ગે જાય છે, વળી કેટલાક પોતાના પાપ-કર્મને ક્ષેપે નરકે પણ જાય છે

ચક્રવર્તીઓની વિશેષતા એમની શક્તિમા, બળમા અને ભૌતિક જીવનની એમની પરિસ્થિતિમા નહિ, પણ જે અદ્ભૂત (૧૪) રત્ન અને અમૂલ્ય (૯) નિધિ એમની પાસે હોય છે તેમા છે

૧૪ રત્ન તેં એ પ્રકારના જીવ હોય છે અને તે ચક્રવર્તીની સેવા કરે છે એમાના સાત એકેન્દ્રિય રત્ન હોય છે અને સાત પચેન્દ્રિય રત્ન હોય છે ૪-

નીચેના ૭ રત્ન એકેન્દ્રિય છે —

૧ ચક્ર યુદ્ધ સમયે ચક્રવર્તી આ મણિમય ચક્રને શત્રુ ઉપર ફેંકે છે. અવ્યર્થ શક્તિએ શત્રુનું શિર ઉડાવી દીધા પછી ફેકનારના હાથમા પાછું એ ચક્ર આવીને ઉભું રહે છે કોઇ અમુક કાળથી શત્રુનું શિર તુરત ન ઉડાવી શકે તો, ચક્રલીની પાછળ બાજ પડે એમ, એની પાછળ પડે છે અને એનો નાશ કરે ત્યારે જ ભરમે છે

૨ દરજ પૃથ્વી ઉપર ને પાતાળ સુધી જઈ શકે છે અને એના સ્પર્શથી દુઃખ દૂર થાય છે ને કામના સફળ થાય છે ગુફાના ઠાર તે ઉધાડે છે.

૩ સ્વપ્ન પ્રતિસ્પર્ધાનો નાશ કરે છે

૪ જ્ય એ ચક્રવર્તીના પ્રતાપનું માત્ર ચિન્હ નથી, પણ દૃષ્ટિ-માત્રથી શત્રુને સ્તબ્ધ કરી દે છે તાપ, વરસાદ, પવનથી એ રક્ષણ કરે છે, ગ્રીષ્મઠાળમા શીત અને શીતળઠાળમા ઉષ્ણ છાયા આપે છે

૫ સર્વે જો આમજી આશુત ॥ ઉઠાતુ નંદી કે કપડું
નદી નદીમાં અને સમુદ્રમાં જોના ઉપર બેસીને તરી જવાય છે
અને વળી જોના ઉપર સવારે પાવેલું અનાજ સાંચે થઈ
તેમણે થાય છે

૬ યશિઃ આ મણિનો પ્રકાશ નિત્ય રહ્યા કરે છે એ
વિજય અપાવે છે, રાજ ટાળે છે ને અન્યકારમાં 'સુખ' જેવો
પ્રકાશ કરે ॥

૭ અગ્નિઃ પ્રકાશકિરણના સમૂહો જેવું છે અન્યાસ પ્રદેશમાં
જવું હોય ત્યારે અંતિપર મહાળા આગેખીને પ્રકાશ કરવામાં, નિર
ઉતારવામાં અને જોવા પ્રયોગોમાં આ રત્ન અકલ્પની કામ લાગે છે

નીચેનાં ૭ રત્ન પચેન્દ્રિય છે—

૧ લેમ્પસિ અકલ્પની વિશ્વાસપાત્ર અને સરળ સેવક છે,
પ્રમાદરહિત અને દૂરદર્શી છે, મનની તથા મેદની ભાષાઓ
લખી બાંધે છે તથા બોલી બાંધે છે, રાજ્યકળા ને લખનકળામાં
અતુર છે, બળવાન ચોરી છે, બુદ્ધિશીલમાં કુશળ હોય છે

૨ વ્યવસ્થિ રસોઠાની, ખીજા ખંડોની, વસ્ત્રોની, અત્તલ કાર
વજેરની વ્યવસ્થા રાખે છે

૩ વર્ચસી ઘર મહેલ અને નગર બાંધનાર કુશળ કારીગર ॥

૪ પુરોહિત ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવે છે, બહુમત્ર કરી
બાંધે ॥ કુશળ કવિ પણ છે

૫ જગ અતુલ બળવાળો હાથી છે

૬ જગ સર્વે શુભ લક્ષણોવાળો સુંદર ઘોડો છે

૭ જીઃ સુંદર છે સદા સુવતી રહે છે સ્પર્શ કરે એ બીજા
કાળમાં શીત અને શીતકાળમાં ઉષ્ણ છે, જોની દક્ષિણમાંથી
જોના સ્વામીમાં સંજોગની નવી શક્તિ આવે છે, જોના સ્પર્શ
માત્રથી રાજ દૂર થઈ જાય છે

૮ નિષિ પ્રત્યેક અકલ્પની પાસે હોય છે કેટલાકને મતે

૯ વિવિધ વિદ્યાઓના ગ્રન્થ છે ને કેટલાકને મતે એ ૯ મંત્રુષા છે, તેમા એ ૯ પ્રકારના નિધિ મૂકેલા હોય છે, અને તેનો ઉપયોગ તેના ગ્રન્થમા બતાવેલો છે એ ૯ નિધિના નામ આ પ્રમાણે છે-૧ નૈસર્ગ-ધર, ૨ પારદુક ચોખા અને ઘીજા અન્ન, ૩ પિંગલક આભૂષણ, ૪ સર્વરત્નક ૧૪ રત્ન, ૫ મહાપદ્ય અન્ય રત્નો, ૬ કાલ જ્યોતિર્વિદ્યાનો કાળ નિર્ણય, ૭ મહાકાલ ધાતુની ને રત્નની ખાણો, ૮ માણવક અસ્ત્ર શસ્ત્ર ને યુદ્ધકળા, અને ૯ શસ્ત્ર કાવ્યકળા, નાટ્ય કળા ને વાદ્યકળા (આ જૂદી જુદી વસ્તુના આપનાર, બતાવનાર, સમજાવનાર અથવા પૂરી પાડનાર હોય છે)

૯ વલદેવ, ૯ વાસુદેવ અને ૯ પ્રતિવાસુદેવ

બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ એ ત્રણ વીર છે, એકજ કાળે એ જન્મે છે ને પ્રત્યેક સર્પિણીમા પ્રત્યેક જાતિના વીર નવ નવ થાય છે બળદેવ અને વાસુદેવ ચોરમાન ભાઈ-એક જ રાજાના જુદી જુદી રાણીઓથી થયેલા પુત્રો હોય છે પ્રતિવાસુદેવ એમના પ્રતિસ્પર્ધી હોય છે

બલદેવના (એમને બલમદ્ર પણ કહે છે) શરીરનો રંગ શ્વેત શુદ્ધ હોય છે એ સદા નીલ રંગના વસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને એમની પતાકામા તાલવૃક્ષનું ચિહ્ન હોય છે એમના ૪ આયુધ છે ૧ ધનુષ, ૨ ગદા, ૩ મુશલ અને ૪ હુળ, દ્વિગમ્બરને મતે ૧ રત્નમાળ, ૨ ગદા, ૩ મુશલ અને ૪ હુળ એમનો જન્મ થવાનો હોય છે ત્યારે એમની માતા ચાર સ્વપ્ન જુએ છે

વાસુદેવ (એમને નારાયણ કે વિષ્ણુ પણ કહે છે) બળદેવના નાના ભાઈ હોય છે, પણ કથાઓમા ઘણું કરીને એમનું મહત્ત્વ બળદેવથી વધારે છે, કારણ કે એ બળદેવ કરતા બમણો બળવાન ચોદ્ધો છે, બળદેવ નમ્ર પ્રકૃતિના છે વાસુદેવનો જન્મ થવાનો હોય છે ત્યારે એમની માતા સાત (પાત્ર) સ્વપ્ન જુએ છે, એથી પણ એમનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદિત થાય છે એમના શરીરનો રંગ કૃષ્ણ હોય છે, એમનાં વસ્ત્ર પીળા રંગના હોય છે એમની છાતી ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન હોય છે, એમને શ્વેત છત્ર અને ચામર હોય છે અને ધ્વજમા

મરુતુ મિન્દ હોય છે જોમના ૭ આયુષ છે ૧ પચન્ન શબ
જો શબને જોજ વગાડી શકે, ૨ મુદ્ધર્શન થક, ૩ કૈમોદ્ધરી ગદા, ૪
સાર્થ ધનુષ, ૫ નન્દક ખંડગ, ૬ વસન્તકુસુમની વનમાલા અને
૭ કૌસ્તુભમણિ. દિગ્ગજરને મતે ૧ ધનુષ, ૨ શબ, ૩ થક,
૪ ખદ્ગ, ૫ હઠ, ૬ સક્તિ અને ૭ ગદા.

પ્રતિવાસુદેવ બળવાન પણ દુષ્ટ શત્રુ છે જોમનો જન્મ જ્વાલે
હોય છે ત્યારે જોમની માતા જોકથી ત્યાર સુધી સ્વપ્ન જુએ છે

બળદેવ અને વાસુદેવ ભાઈપણે જ બળતરે છે અને જોકમેક
ઉપર અત્યંત સ્નેહ રાખે છે, જો બનેને પ્રતિવાસુદેવ સાથે વૈર
ભાવ હોય છે પ્રતિવાસુદેવ ભરતવર્ષનો મોટો ભાગ છતી દે છે અને
અર્ધઅઘકવર્તી બનીને પોતાને ત્યાં જવાનું વાસુદેવને કહેવરાવે છે
આથી અવધા જોવીજ બીજી કોઈ માગણીથી વાસુદેવ કાપે ભરાય છે,
તેની સાથે મુક્ત મૃતિ છે અને અન્તે તેને મારી નાખે છે પ્રતિ
વાસુદેવ પોતાના પાપકર્મનું ફળ ભોગવવા નરકમાં પડે છે ત્યાર
પછી વાસુદેવ અર્ધઅઘકવર્તી બનીને ઈર્ષ કળ સુધી મુજે રાખ્ય
કરે છે અને પોતાની વણી સ્ત્રીઓ સાથે બધા કૌતિક વિલાસ
ભોગવે છે અન્તે તે પણ મરણ પામે છે અને મુદ્ધારિકમાં જોમણે
જે પાપકર્મના બંધન બાંધેલા હોય છે તેને પરિણામે જો નરકમાં
પડે છે જોમના પવિત્ર ભાઈ બલદેવ વાસુદેવના મૃત્યુ પછી જોડેલા
જેદ કરે છે કે તેમને ત્યારપછી સસ્યારમાં કશેા જ્ઞાન હ લાગતો નથી,
તેથી તે ઈશ્વા દે છે ને જાતે નિર્વાણ પામે છે કે સ્વર્ગે જાય છે

ભરતવર્ષનો અને જોના શલાકાપુરુષોનો ઇતિહાસ.

પૂર્વ કથન

કાળથક સમયે મનુષ્ય જગતમાં પ્રવર્તે છે ત્યારે મુખ્ય
કુલમાં અને કુલમનુષ્યમાં પ્રવર્તે છે ત્યારે ૬૩ શલાકાપુરુષ જન્મે
છે, તેથી આ ઐતિહાસિક મહાપુરુષોની કૈણિ જગતના વિવિધ
પ્રદેશોમાં સ્થળે છે જગન્મુદ્રીપના, પાતકીખડનાં અને ૧ પુષ્કરદ્રીપના
કલ ૨૩ દ્રીપના ૫ ભરતના ૫ જોરવતના^{૪૨} અને ૫ મહાવિદેહના

તીર્થંકર વગેરેની યાદી જૈન ગ્રંથો આપે છે, એ સર્વેના નામ આપે છે, એટલું જ નહિ પણ ગઈ અવસર્પિણીમા કે ઉત્સર્પિણી-મા જે જે થઈ પડ્યા અને આવતીમા જે થવાના છે તે સૌના પણ નામ આપે છે. વિવિધ ક્ષેત્રોમા એક જ કાળે થતા શલાકા પુરૂષોની સખ્યા વિષે કલ્પનાઓ કરવામા આવી છે એ વાત મહત્વની છે કે એક જ કાળે મનુષ્ય લોકના ૨^૧ દ્વીપમા - વધારેમા વધારે ૧૭૦, ઓછામા ઓછા ૨૦ તીર્થંકર થાય છે વધારેમા વધારે આ પ્રમાણે છે — જમ્બૂદ્વીપમાના ૧, ધાતકીખડમાના ૨, અને મનુષ્યવર્તી ૩ પુષ્કરખડમાના ૨ — એ રીતે ૫ ભરતવર્ષ મા એકેક, એટલે એકન્દરે ૫, ભરતવર્ષની પેઠેના ૫ ઐરવતર્મા એકેક, એટલે એકન્દરે ૫, તેવીજ રીતના ૫ વિદેહના બત્રીશ બત્રીશ વિજય (પ્રાન્ત) એટલે એક દરે ૩૨x૫=૧૬૦ વિજયમા એકેક, એટલે ૧૬૦, એકન્દરે ૫+૫+૧૬૦=૧૭૦

ઓછામા ઓછા આ પ્રમાણે છે — જમ્બૂદ્વીપમા ૧, ધાતકીખડમા ૨ અને પુષ્કરદ્વીપમા ૨ મળીને ૫ મહાવિદેહમા ચાર ચાર એટલે એકન્દરે ૨૦, એજ પ્રમાણે 'જઘન્યે ને ઉત્કૃષ્ટે' શલાકાપુરૂષ જન્મે છે એક જ સમયના શલાકાપુરૂષો એકમેકને જાણે છે, એવું વર્ણુન જ્ઞાતાધર્મકવામા આપેલું છે, અને એમા આપેલા વર્ણુન પ્રમાણે જમ્બૂદ્વીપના વાસુદેવ કૃષ્ણ અને ધાતકીખડના વાસુદેવ કપિલ એકમેકના શખ લવણસમુદ્ર પાર સાલળે છે ^{૫૧}

જૈન ગ્રંથોમા ભરતવર્ષના જ ને વર્તમાન અવસર્પિણીના જ શલાકાપુરૂષોનું વિગતવાર વર્ણુન છે ભરતવર્ષના ઇતિહાસ વિષે ખડું વિસ્તારથી લખાયું છે, જૈનોએ જગતના ઇતિહાસ વિષે ખડું ઓછું લખ્યું છે ઘણા ખરા તીર્થંકરોના તેમજ ખીજા શલાકાપુરૂષના જીવનચરિત્ર મોટે ભાગે એકજ પ્રકારના હોય છે પૃ ૨૫૩ થી વર્ણુન્યું છે તેજ પ્રકારે એ સૌ જીવનચરિત્ર ઘણે ભાગે એક જ સરખા હોય છે, તે વાર વાર એના એજ રૂપમા વર્ણુવવામા આવે છે, અને દરેકમા કંઈ વિશેષતા હોય તો તે જણાવવામા આવે છે જૈનોને પોતાને પણ અમુક અમુક પુરૂષના જીવનચરિત્ર ખીજાના

કરતાં વધારે વર્ણવવામાં રસ પડ્યો છે જેમકે જેમજન્મના ત્રિશ્વિ-
શલાકાપુરુષવસિતની શ્રી ભાવનગર જૈનધર્મ પ્રસારક સલા વરથી
સુબધીમાં પ્રકટ થયેલી પ્રતમાં ૧ થી તીર્થંકર અને ૧ થી
ચક્રવર્તીના વર્ણન વિષે એકઠરે ૩૬૦ પૃષ્ઠ છે, ત્યારે ૪ થી
તીર્થંકરના વિષે ૧૨, અને ૩ થી ચક્રવર્તીના વર્ણન વિષે ૧ પૃષ્ઠ
છે; ૮ માં બળદેવ વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવના વ્યસ્તિ વિષે
એકઠરે ૧૬૨ પૃષ્ઠ ભર્યાં છે ત્યારે ૭ માં બળદેવ, વાસુદેવ અને
પ્રતિવાસુદેવ વિષે એકઠરે માત્ર ૩ પૃષ્ઠોમા પતાવી દીધું છે^{૧૧}
એકેક શલાકાપુરુષ પાછળ એટલું વિસ્તારથી લખેલું મળી આવે
છે, અને તેમા એકના એક વિભાજના એટલા પુનરાવર્તન છે,
એટલા પ્રસેપ છે તેના વિસ્તારપૂર્વક વર્ણનને વાચી જવામાં
બહુ વધારે રસ પડે જેમ નથી.

ભરતવર્ષના વર્તમાન અવસર્પિશ્ચીના છ આર,

તેના ૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ ચક્રવર્તી

૬ બળદેવ, ૬ વાસુદેવ, ૬ પ્રતિવાસુદેવ.

૧ સુરમસુપમા } માત્ર કુમલિક જ હોય છે

૨ સુપમા

૩ સુપમદુપમા — આમા આરામા કુમલિક હોય છે, પ્રતિ
એક તીર્થંકર ને એક ચક્રવર્તી થાય છે.

	તીર્થંકર		ચક્રવર્તી		બળદેવ		વાસુદેવ		પ્રતિવાસુદેવ
૧	કુપલ (આર્ષિદ્રવ્ય)	૧	ભલ્લ						
			૪ કુપમસુપમા						
૨	અગ્નિતન્દ્રાવ	૨	સમર						
૩	સભવ								
૪	અગ્નિતન્દ્રાવ								
૫	સુમતિ								
૬	પદ્મપ્રભ								
૭	સુપમા								

૮ ચન્દ્રપ્રભ							
૯ સુવિધિ							
૧૦ શીતલ							
૧૧ શ્રયાસ		૧ અચલ	૧ ત્રિપૃષ્ઠ	૧ અશ્વગ્રીવ			
૧૨ વાસુપૂજ્ય		૨ વિજય	૨ દ્વિપૃષ્ઠ	૨ તારક			
૧૩ વિમલ		૩ ભદ્ર	૩ ધ્વજ ભૂ	૩ મેરક			
૧૪ અનન્ત		૪ સુપ્રભ	૪ પુરુષોત્તમ	૪ મધુ			
૧૫ ધર્મ		૫ સુદર્શન	૫ પુરુષસિંહ	૫ નિશુમ્ભ			
	૩ મધવા						
	૪ સનતકુમાર						
૧૬ શાન્તિ	૫ (શાન્તિ)						
૧૭ કુન્થુ	૬ (કુન્થુ)						
૧૮ અર	૭ (અર)						
		૬ આનન્દ	૬ પુરુષપુરુષરિક	૬ બલિ			
	૮ સુભૂમ						
		૭ નન્દન	૭ દત્ત	૭ પ્રહલાદ			
૧૯ મલ્લિ							
૨૦ મુનિસુવ્રત							
	૯ મહાપદ્મ						
		૮ પદ્મ(રામ)	૮ લક્ષ્મણુ	૮ શાવણુ			
૨૧ નમિ	૧૦ હરિષેણુ						
	૧૧ જયમેન						
૨૨ અરિષ્ટનેમિ		૯ બલરામ	૯ કૃષ્ણુ	૯ જરાસંધ			
	૧૨ પ્લહાદત્ત						
૨૩ પાશ્વ							
૨૪ મહાવીર							

આ અવસર્પિણીમા અનુક્રમે કથા કથા શલાકાપુરુષ થઈ
મયા અને કોણ કોણ જોમના સમકાલિન હતા, તેની વિગત
ઉપરતુ કોણે જોવાથી સમજી શકાયે ૧૮ માથી ૧૮ મા સુધીના
૩ વીર્ષકરોના નામ પાછા તેમના સમકાલિન ૫-૬-૭ ચક્રવર્તી
ઓમા પણ જોવામા આવે છે કારણ કે તે વીર્ષકરો ચક્રવર્તીઓ
પણ હતા, આથી કરીને અવસર્પિણીમા ૬૩ ને બદલે ૬
શલાકા પુરુષ થયા છે

જે સ્વરૂપે કોણે આપેલું છે તે શ્વેતાશ્વર મતનું
દ્વિગમ્બર મતમાં થોડોક ભેદ છે જોમને મતે ૧ હો. બગદેવ વિજય
અને ૨ નો અગ્રહ છે ૪ થા થી સાતમા પ્રતિવાસુદેવ જોમને
આધારણ મતે આ અનુક્રમે છે—નિશુમ્બ, મધુકૈટભ, બહિ અને
પ્રધરણ ૫૭ પણ બીજે મતે આ અનુક્રમે છે—મધુસુદન, મધુકૈટભ,
નિશુમ્બ અને બલીન્દ્ર ૫૭ જોવા પ્રકારના નાના નાના બધા લોક
હવેથી હું દેખાડવાનો નથી હું જે હકીકત આપુ છું તે સુમ્બત્વે
કરીને શ્વેતાશ્વર મતની છે અને બધા મહત્વના વિષયમાં
દ્વિગમ્બરનો મતબેદ છે તે જ દેખાડુ છું

વર્તમાન અવસર્પિણીના છ આરા અને શલાકાપુરુષ

૧ સુપમસુપમા

અતિ મેઘ આર સુપમસુપમામા પૃથ્વી મુન્દર વૃક્ષિજે અને વન
સ્પતિજે ન સી હતી, પચરગી રત્નો ને આશુખો પ્રકાશવી સતી
વાયુ મુન્દરવાન અધત્તોએ પથિપૂલ હતો અને મર્વત્રમુખ અને
અતન્દ પ્રવત્તો હતો. મનુષ્યો બે લેવા શ્વેત હતા, જોમનું
સ્વરૂપ સમ્ય દગ અને સોન્દરના ઠર લક્ષ્ણોવાળા હતા જોમનામા
રેગ કે અશાન્તિનું નામ નહોતું, નહોતો શબ કે નદોતી નાત બાત,
બધા સમાનભાવ થતા અને મન્તોથી તેમજ સુખી હતા કીડામાં

ને વિલાસમાં એ પોતાના દિવસ ગાળતા, વેપાર રોજગાર કરતા નહોતા, કારણ કે એમને સૌ અનાયાસે મળી રહેતું એમને જ્યારે કશાની ઇચ્છા થાય ત્યારે ૧૦ માના કોઈએક કલ્પદ્રુમ નીચે જાય ને ત્યાં એમને જોઈતું મળી રહે તે વારે પૃથ્વીને જે ૧૦ કલ્પદ્રુમ શોભા દેતા હતા તે આ પ્રમાણે છે - ૧ મવાજ્ઞ મધ વિગેરે પીવાનું આપતું, ૨ મૃદાજ્ઞ લાજનો આપતું, ૩ તુર્યાજ્ઞ સુન્દર વાદ્ય વાગતું, ૪ દીપગિલાજ્ઞ પોતાના પ્રકાશથી અન્ધકારને દૂર કરતું, ૫ જ્યોતિરંગ (જ્યોતિષિકાજ્ઞ) સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુત્ કે અગ્નિ પેઠે પ્રકાશતું, ૬ ચિત્રાજ્ઞ અદ્ભુત માળા આપતું, ૭ ચિત્રરસાજ્ઞ સ્વાદિષ્ટ ફળ આપતું, ૮ મન્યગ રત્નના આભૂષણ આપતું, ૯ ગેહાકાર ઘર-ખાર આપતું અને ૧૦ અનગન વસ્ત્ર આપતું ૫૫

મનુષ્યો તે વારે માત્ર ફળ ખાઈને જીવતા અને તે પણ ત્રણ ત્રણ દિવસે થોડાં થોડાં ખાતા એ આરના આરમ્ભમા મનુષ્યનું આયુ ૩ પલ્લોપમનું હતું, પછી ધીરેધીરે દુકું થતું આલ્યું સુષમસુષમાના આરમ્ભમા મનુષ્યનું શરીરપરિમાણ ૩ ગાઉનું હતું ખાળકો ૪૯ દિવસોમા એવડા મોટા થતા કે પછી તેમને માખાપની સલાળની જરૂરીયાત રહેતી નહિ, તેમનો વિકાશ અતિશય સત્વર થતો, પહેલા અઠવાડિયામા એ અગુઠો ધાવતા, બીજા અઠવાડિયામા ધરતી ઉપર ઘુટણીઆ માડતા, ત્રીજા અઠવાડિયામા ખોલવા માડતા, ચોથા અઠવાડિયામા ઉભા થતા, પાંચમા અઠવાડિયામા હીડવા માડતા, છઠ્ઠા અઠવાડિયામા બધું શીખી લેતા અને માતમા અઠવાડિયામા કામ વિલાસ ભોગવવાને યોગ્ય થતા બધા ખાળક યુગલ અવતરતા અને તેમા એક છોકરો અને એક છોકરી એવી રીતે અવતરતા આ બંને સદા જીવન સહચર્યામા યોગતા, માખાપ પોતાનું જીવન પૂરું કરે તે પહેલા થોડે જ કાળે (છમાસે) આ ખાળકો અવતરતા, તેથી પૃથ્વી ઉપર વસતિ બહુ વધી જતી નહિ ખાળક મોટા થતા કે તુરંત જ પિતા તાણથી ને માતા છીંકથી મરણ પામતા

તે વાદે મનુષ્ય મરતા ત્યારે તેમના શબને અગ્નિદેવ નહિ, કાશ્યુ કે અગ્નિને ઉપયોગ તે બાણતા નહિ એ શબને વનમાં મૂકી દેતા અને પક્ષીઓ તેમને ઉપાધી બધું સમુદ્રમાં કે બગામાં નાખી આવતા. મરેલાનો છવ ઉર્ધ્વસીકમાં રેવપણે નવો ભવ લેતો.

આ સુખમસુખમા આર ૪ કેટિકેટિ સાગરોપમનો બાસ્યો મચે.

૨ સુખમા

સુખમામાં બધી સ્થિતિ સુખમસુખમાના જેવી હતી પણ સુખ અને આનંદ કંઈક જોછા થતા ચાલ્યા. આરમ્ભમાં મનુષ્ય ૨ ગાઉ ઉંચાં હતાં અને વધારેમાં વધારે ૨ પચ્ચોપમ છવતા કશ્વક્રુમનાં ફળ એ બે બે દિવસે ખાતા. બાળકોને મોટા થતા ૬૪ દિવસ લાગતા સુખમા આર ૪ કેટિકેટિ સાગરોપમનો બાસ્યો મચે, પહે પહે જોમાં પ્રતાપ જોછા થતો જતો હતો.

૩ સુખમદુઃખમા

સુખમદુઃખમા આર દુઃખ-અશુભ હતો અને ૨ કેટિકેટિ સાગરોપમનો હતો. એને આરમ્ભે મનુષ્યો ૧ ગાઉ ઉંચાં હતાં અને એક પચ્ચોપમ છવતા. કશ્વક્રુમના ફળ શબ્દોજ ખાતા અને બાળકે ૭૬ દિવસમાં મોટા થતા. આરમ્ભમાં મરેલાના છવ પહેલા બે આરની પેઠે રેવયોનિમા અવતરતા પણ તેને જતે તો આર અતિમાં પુનર્જાવ લેવા લાગ્યા. કશ્વક્રુમ સુકવા લાગ્યા ને પહેલાંની પેઠે સુન્દર ફળ આપતા જોછા થવા લાગ્યા. મનુષ્યોના સહસ્રુષ્ પશુ મટવા લાગ્યા ને લોકમાં તથા દુઃખમા પડવા લાગ્યા. માનસિક મનોવૃત્તિઓ બગડવા લાગી અને તેથી કામદાની જરૂર પડવા લાગી. બચારે પચ્ચોપમનો આઠમો ભાગ બાકી રહ્યો ત્યારે અનુક્રમે ૭ કુલકર થયા અને તેમણે માનવજીવનને માટે નિયમ બાંધ્યા. એ કુલકરનાં નામ આ પ્રમાણે છે—વિમલવાદન વદુમાય પરસ્વી ધામિકજ, પ્રસન્નચિત મહારેવ અને મામિ

દિગ્ગમજી ૧૪ કુલકર માને છે અને તેમને મહુ પણ કહે

છે, અને તે પ્રત્યેકના સમયમા ધીરે ધીરે સ્થિતિ કેમ બગડતી ગઈ તેનું વિગતવાર વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે:

૧ લા કુલકર પ્રતિશ્રુતિના સમયમા જ્યોતિરંગ કલ્પદ્રુમને પ્રકાશ એટલો બધો ઘટી ગયો કે પ્રથમ જ વાર સૂર્યાચન્દ્રને મનુષ્ય જોઈ શક્યા, ત્યાસુધી એ કલ્પદ્રુમનો જ પ્રકાશ એવો હતો કે મનુષ્ય એને જોઈ શકતા નહિ. ૨ જા મનુષ્મતિના સમયમા તારા દેખાવા લાગ્યા ૩ જા મનુષ્મતિના સમયમા મનુષ્યને તિર્યચ પજવવા લાગ્યા, મનુષ્યે તેમને દૂર રહેવાની આજ્ઞા કરી ૪ થા મનુ ક્ષેમન્વરના સમયમા તિર્યચ વધારે હિસક બનવા લાગ્યા અને તેથી મનુષ્ય પથરથી અને લાકડીથી પોતાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા પછીના કુલકરોના સમયમા કલ્પદ્રુમના વૃક્ષ એટલા ઓછા થઈ ગયા કે મનુષ્યો તેને માટે લઢવા લાગ્યા ૫ મા મનુ સીમકરે તેમના ઉપલોગને માટે તેમને જમીનની પાટીઓ પાડી આપી અને ૬ ઠા મનુ સીમકરે એ પાટીઓની સીમા નક્કી કરી આપવા બાણુ રોપ્યા ૭ મા મનુ વિમલવાદને હાથી, ઘોડા ઉપર બેસવાનું શીખવાડ્યું ૮ મા મનુ ચક્ષુષ્માનના સમયમા જોડકા બાળક જન્મ્યા પછી પણ માબાપ લાંબો કાળ જીવવા લાગ્યા. ૯ મા મનુ યશસ્વાન ના, ૧૦ મા અમિચન્દ્રના અને ૧૧ મા ચન્દ્રામના સમયમા માબાપ પોતાના બાળક સાથે જીવે એ સ્થિતિ કાયમની થઈ પડી, અને એ અસાધારણ સ્થિતિ વિષે કુલકરોએ મનુષ્યને સમજાવવા પડ્યા ૧૨મા કુલકર મહાદેવના સમયમા નદીઓ ને પર્વતો રચાયા. એ કુલકરે મનુષ્યને પર્વત ઉપર ચઢતા અને નદી પાર ઉતરવા વહાણ બાધતા શીખવ્યું, ૧૩ મા મનુ પ્રસેનજિતના સમયમાં મનુષ્ય પ્રથમ વાર ઝોર સાથે અવતરવા લાગ્યો અને એ ઝોર ઉતારવાનું મનુષ્યને મનુષ્યે શીખવ્યું ૧૪ મા મનુ નામ નામિ એ કારણે કે તેના સમયમા બાળક નાળ સાથે અવતરવા લાગ્યા, અને એ નાળ વધેરવાનું મનુષ્યને એ મનુષ્યે શીખવ્યું. એના જ સમયમાં પ્રથમ વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને વૃક્ષ તથા વેલા પોતાની મેળે ઉગવા લાગ્યા. હવે કલ્પદ્રુમના દ્વિતીય મનુષ્યનો ઉદ્ધરનિર્વાહ થઈ શકે

એવું સહુ નહોતું, તેથી એ મનુએ મનુષ્યને તે મારેના જીવ સાધનો બતાવ્યાં.^{૫૬}

નાભિને એમના પાણી મચ્છેલી ને જે પુત્ર પ્રથમ (જમ) થયો ત્યજ ૧ લા વીરકર થયા, ૫૭ એમના જ મપૂર્વે એમની માતાને પ્રખ્યાત (૧૪) સ્વપ્ન આવ્યા હતા, પણ અનુક્રમ વિરુદ્ધ ૧ લા સ્વપ્નમાં વૃષભ અથવા ત્યજ દેખાયો હતો; એ ઉપરથી પુત્ર જ મ્યો ત્યારે એનું નામ ત્યજ અથવા વૃષભ પાડયું ત્યજ પોતાની જ મધુમિ ઘરોળ્યા અથવા વિત્રીળ મા ઉછર્યા, ઘોડાજ સમયમાં મુન્દર મુન્દર થયા ને પછી એ સ્ત્રીએ ૧૨૨૫ લગ્નક્રિયા મોટા ઠાઠમાંથી કરી હતી ને તેમાં દેવો પણ આવ્યા હતા. દિગ્ગંજર મતે એમની બે પત્ની એના નામ મહસ્તાલી અને કુન્યા હતા અને જન્મ અને મહાકાળ નામે બે પુરુષોની એ બે બહેનો હતી. સ્વેતાગ્ગર મતે ત્યજની સ્ત્રી એના નામ કુર્યવત્તા અને કુન્યા હતા. સુમજલા તો ત્યજની સાથે જ મેલી હતી અને મુન જાનો એકાનો પુરુષ વાઙ્મનના પઠવાથી મરી ગયો (આ અવસર્પિણીમાં આ પહેલું જ અપમૃત્યુ હતું) અને તેથી તે તેનો સ્વામી થઈ ગયો નહિ, તેથી ત્યજની સાથે એનું લગ્ન થયું સુમજલાથી ત્યજને મરત નામે પુત્ર અને શક્તિ નામે પુત્રી તથા ૪૬ મુન્દલ પુત્રપણે અવતર્યાં મુનન્દાથી શાહુજી નામે પુત્ર અને મુન્દરી નામે પુત્રી અવતર્યાં એમ મળીને એકતરફે ૧૦૦ પુત્ર અને ૨ પુત્રી થયા. વજવત્તા તે સમયે નવીજ ઉત્પત્તિ થયેલી રજુ (શિરડી) થકના કણાથી એમણે ખાધી, તેથી એમના વચ્ચે રજાક કહેવાતા.

ત્યજ ૨૦ ૦૦૦ પૂર્વ વર્ષના થયા ત્યારે નાભિની સ્વપ્નનાથી હોઈ તેમને રાજા બનાવ્યા, પૃથ્વી ઉપર એ પ્રથમ જ રાજ થયા. એમણે બહુ લાંબા વખત રાજ્ય કર્યું અને નીતિનો પાયો રચ્યો. એમણે કશને મુન્દરી સાથે અને બાહુબલિને પ્રાક્ષિ સાથે પ્રશ્નાવ્યા; અને એ રીતે એકાના લાઈ બહેન પરણ્યાં એવી ને રૂઢિ ત્યાં મુખી પરપરાએ વાલતી આવતી હતી તે એમણે તેથી તેમજ એમણે લગ્નની અને ગૃહસ્થવનની સ્થાપના કરી. પરિણામે

x અનેક સ્થાને તેમને પરણ્યા નથી એમ હકીકત મને છે

મનુષ્યોમાં વિષમતા આવી, નાતજાત ઉભી થઈ તેમજ ધનસમ્પત્તિ આવી, વળી ધનસમ્પત્તિને માટે લોભ આવ્યો અને બળ તથા હક્કની આવશ્યકતા ઉભી થઈ.

કલ્પદ્રુમ હવે એકસાથે નિષ્કુળ થવા લાગ્યા અને મનુષ્યોને ઉદરનિર્વાહ અર્થે કલહ કરવો પડ્યો, જેથી એમણે પોતાની જાને કુંભારનું, દરજીનું, નાપિતનું, ચિત્રકારનું અને વણકરનું નામ (શિલ્પ) શીખવ્યા. એ પાત્ર કામની આજ સુધી કે કલ્પદ્રુમ નીચે જવાથી જીવનની આવરહેતી અને પાછલા શુભ આરામ મનુષ્યોને વધતા નહિ વળી એમણે એમને ખેતી, વેપાર કળા શીખવી મનુષ્યે જોયું કે સૂકા લાકડા ઘસ્યે છે, તેવી રીતે અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાથી રાધવાની કળાની થઈ એમણે બ્રાહ્મીને ૧૮ લિપિ શીખવી ને સુન્દરીને ગણિત યુ, પુરૂષને એકન્દરે ૭૨ અને સ્ત્રીઓને ૬૪ કળા શીખવી.

ઋષભે ૬૩૦૦૦૦૦૦ પૂર્વ સુધી પ્રભાવશાળી રાજ્ય ચલાવ્યું અને સસારમા સૌ જોઈ લીધું એટલે એમણે દીક્ષા લેવાને સંકલ્પ કર્યો એમણે પોતાના પુત્રોને રાજ્યના ભાગ વહેંચી આપ્યા પુષ્કળ દાન કર્યું અને વિનીતા પાસેના સિદ્ધાર્થ નામે ઉપવનમાં જઈને દીક્ષા લીધી આ અવસર્પિણીના એ પ્રથમ લિક્ષુક (સાધુ) હતા. ત્યારપછી હજાર વર્ષ સુધી ચારિત્ર પાળ્યા પછી પુરિમતાલ નગરની પાસેના ઉપવનમા કેવળજ્ઞાન પામ્યા આથી આ અવસર્પિણીમા પ્રથમ એજ તીર્થ કરનું પદ પામ્યા ને તેથી એ આદિનાથ પણ કહેવાણા તેઓ ઉપદેશને માટે વિહાર કરવા લાગ્યા ને હજારો લોકોને સત્યધર્મમા આણ્યા આમ હજાર વર્ષે ઉણા એકલાખ પૂર્વ સુધી ધર્મોપદેશ કર્યા પછી એ ૮૪૦૦૦૦૦૦ પૂર્વના થયા ત્યારે ૧૦૦૦૦ સાધુઓને લઈને અષ્ટાપદ (કૈલાસ) પર્વતને શિખરે ચઢ્યા. છ દિવસના ઉપવાસ પછી સમ્પર્ક આસનમા નિર્વાણ પામ્યા તેમના મૃતદેહને દેવોએ મહા ઠાઠમાઠથી અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને એ રીતે અગ્નિસંસ્કારની પ્રણાલી હાખલ કરી.

ઋષભના પુત્ર ભસ્ત્ર જો ભસ્ત્રવર્ષના ૧ લા ચક્રવર્તી હતા અને
 જોમને નામે જો વર્ષનું નામ ભસ્ત્રવર્ષ પડ્યું તેજો દિગ્વિજય કરી
 નીકળ્યા ત્યારે જોમણે આજીવન કાર્યો કર્યા જોમના રાજ્યની ઉત્તર
 સીમાએ જે મલન હોય વસતા હતા તેમની સાથે મળી જઈને
 મેઘકુમારના દેવોએ ભસ્ત્રની સેના ઉપર સાત દિવસ યુધ્ધી કર્યા
 વરસાદ વરસાડ્યો, ત્યારે ભસ્ત્રે ચર્મરત્નપર બધી સેનાને ગાળી
 દીધી અને તેની ઉપર છત્રરત્ન ધરું જોડેલો અર્ધ ગોળાકાર
 પેટીમા રક્ષણ પામે જોમ જો સેના રક્ષણ પામી અને તેને કઈ
 હાનિ થઈ શકી નહિ. વળી પૂ ૨૬૨ ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે
 ચર્મરત્ન ઉપર અનાજ વાવી વસ્ત્ર ઉગાડીને સેનાનું પોષણ કરી
 જોમ સમસ્ત ભસ્ત્રવર્ષ ઉપર દિગ્વિજય કર્યો પછી જો પોતાની
 રાજધાનીમાં પાછા આવ્યા હવે જોમણે પોતાના ૬૮ ભાઈઓને
 ત્રાંબે સવાની આજ્ઞા કરી. ઋષભે જો સૈને ભુલું ભુલું સભ્ય
 આપ્યું હતું તેથી ભસ્ત્રની આજ્ઞા માનવી કે નહિ ? તે સવારે
 તેજો કઈ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નહિ તેથી પોતાના પિતા
 પાસે ગયા. તેમને જોમણે પ્રશ્ન કર્યો જે ભસ્ત્ર અમારાં રાજ્ય
 હઈ શકે કે કેમ ? અને અમારે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું ?
 ત્રાંબે શું ? ત્યારે ઋષભે તેમને ધર્મોપદેશ કર્યો. જોમની
 વાણી શ્રાંભણીને સચ્ચારસુખની અસાધ્યતા જો સમજી ગયા અને
 સૈણે ઠીકા લીધી. આથી ભસ્ત્ર તેમના રાજ્યના પણ અધિકારી
 થયા. હવે જોમનો ભાઈ બાહુબલિ જોકોયો જ જોવો સ્થો જે
 જોમની સ્વાધીનતા સ્વીકારતો નહોતો. તેથી ભસ્ત્રે રૂવ મોકલી
 પોતાની સ્વાધીનતા સ્વીકારવાનું જોમને કહાવી મોકલ્યું પણ બાહુ
 બલિએ તો તલવારથી પોતાના હાથનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો
 હતો. અત્યારે જો ભાઈની સેનાઓ સામસામે આવીને ઉભી રહી, ત્યારે
 બાહુબલિએ કહાવી મોકલ્યું કે આપણે બે રાજાએ જ જાતે યુદ્ધ
 કરીને નીકાલ આણવો. દક્ષિણદર્શ, વામુદર્શ, દક્ષિણદર્શ અને મુક્ષિ-
 મુદર્શ બાહુબલિએ ભસ્ત્રને હરાવ્યા. ભસ્ત્રનું ચક્ર પણ બાહુ
 બલિને કાઢી હાનિ કરી શક્યું નહિ. આમ બાહુબલિ વિજયી
 થયા, જોડલામાં જોકોયોયો પોતાના ભાઈઓની પેઠે ઠીકા લેવાની

એમને ઇચ્છા થઈ આવી. તેથી એમણે પોતાનું રાજ્ય પોતાના ભાઈને સોંપી દીધું અને એકજ સ્થાને એક વર્ષ સુધી અચળ ભાવે ઉભા રહી તપ કરવા લાગ્યા એના ઉપર વેલા વીંટાઈ વળ્યા, કીડીઓ ઉભરાવા લાગી અને સાપ પણ વીંટાઈ વળ્યા. આવા પ્રચંડ તપથી બાહુબલિને એક વર્ષે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.^{૫૮}

ભરતે પોતાનું રાજ્ય બહુ ડહાપણથી લોગવ્યું એમના રાજ્યનું મહત્વનું કાર્ય તો એ હતું કે તે વારે આર્યવેદની રચના થઈ એ વેદમા તીર્થ કરોની પૂજા વિષે, સમ્યજ્ઞાન વિષે અને સમ્યક્ ચારિત્ર વિષે વર્ણન છે^{૫૯} એના અભ્યાસથી વિદ્વાન પુરૂષો આગળ આવ્યા અને તે બ્રાહ્મણ કહેવાયા એ દ્વીજ પણ કહેવાયા, કારણ કે એ જ્યારે ઉપવિત ધારણ કરતા ત્યારે બીજે જન્મ પામ્યા એમ મનાતું

ભરતે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર તેમજ શત્રુજય ઉપર ઋષભનું દેવાલય બધાવ્યું એમના પિતા નિર્વાણ પામ્યા તેની સાથે જ તેમના ૯૯ ભાઈ ને ૮ પુત્રો પણ નિર્વાણ પામી ગયા, સ સારમાં એ એકલવાયા થઈ ગયા ને તેથી સ સાર ઉપરથી તેનું મન ઉઠી ગયું એક સમયે પૂરા ઠાઠથી શણગાર સજીને પોતાના સિંહાસન ઉપર બેઠા હતા, તેવામા આગળી ઉપરની વીંટી નીકળી પડી વીંટી વિનાનું શરીર એમને વરવું (ચોછી શોભાવાળું) દેખાયું, શરીરની તુરંદતા અને અસારતા સમજી ગયા, શરીર અને જીવ વચ્ચેની ભિન્નતા પામી ગયા આથી એમણે રાજ્ય તજ્યું અને ધર્મધ્યાન કરવા લાગ્યા એમને કોઈએ દીક્ષા આપેલી નહિ, પણ તેઓ શુક્લધ્યાનવડે પોતાના સર્વે કર્મો ખપાવી કેવળજ્ઞાન પામ્યા એટલે ઇન્દ્રની સૂચનાથી એમણે પોતે જ પચમુષ્ટિ લોચ કર્યો અને ઇન્દ્રે એમને સાધુનો વેશ આપ્યો તેઓ ૮૪૦૦૦૦૦ પૂર્વ વર્ષની ઉમ્મરે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર નિર્વાણ પામ્યા

ભરતનો પુત્ર મરીચિ નામે હતો તે સાધુ થઈ ગયો હતો તેના પિતામહે ભરતને કહ્યું કે ‘મરીચિ આ ચોવીશીમા છેલ્લા તીર્થ કર મહાવીર-રૂપે જન્મશે’ આ વચન ભરત પાસેથી સાલળીને મરીચિને અભિ-

માન યમુ અને તેથી નીચેજોત્ર ઠર્મ (૫ ૧૬૬) વાંચુ
આથી જોમને છેલ્લે જાવે પ્રાણાયમાતાને પેટે જ મ દેવો પશ્ચો
મરીચિને જીન આધુનાં મત પાળવાં કઠણ પડ્યાં; મન, વચન અને
કાયા ઉપરનો સવમ પાળવો કઠણ પડ્યો તેથી જોમણે ત્રિહઠ
ધારણ કરી ઉપદેશ દેવા માંડ્યો કે જે ત્રિહઠ ધારણ કરે તે
શોણ પામે. વણાએ જોમનો બોધ સ્વીકાર્યો, એ બોધને તેમના
શિષ્ય કરિસે વિસ્તાર્યો અત્યારે વણાએ સમગ્રદામ પ્રાણાયમમાં છે
અને તેના અનુયાયીઓ ત્રિહઠ ધારણ કરે છે

ઝવમ નિર્વાણ પામ્યા પછી ૩ વર્ષ અને ૮૬ માસે, જે
ક્રેટિક્રેટિ સામરોપમ પૂરા થયે, સુખમ-દુઃખમા વ્યારનો અન્ત આવ્યો.

૪ દુઃખમસુખમા

દુઃખમસુખમા વ્યારમાં કલ્પદુઃખ રહ્યાં નહોતાં, મનુષ્યો તેણે
શાસ્ત્રોજ્જ માતાં ને પોતાને હાથે મહેનત મજુરી કરીને તેમને
જીવનનિર્વાહ કરવો પડતો. જમી વસ્તુસ્થિતિ બગડતી ચાલી હતી,
વ્યારમ્ભમાં શરીરનું પરિમાણ ૫૦૦ ધનુષનું હતું અને આમુ ૧
કોઠ પૂર્વવર્ણનું હતું મનુષ્યોમાં દુઃખનું અને શતનું પ્રમાણ વધે
જતું હતું અને મિશ્યાત્વ પણ વધે જતું હતું આ વ્યાર ૧
ક્રેટિક્રેટિ સામરોપમમાં ૪૨૦૦૦ વર્ષ ગ્રાણા હતો તે વ્યારે,
અને તેમાં બાહીના બધા શસ્ત્રાકાપુરવો થયા.

આ વ્યારનો જગભમ વ્યારો જામ વ્યારો મયા પછી
જોમણે ઝવમના નિર્વાણ પછી ૭૨ જામ પૂર્વે ઉણા ૫૦ જામ
ક્રેટિ સામરોપમ ગયા ત્યારે ૨ જા તીર્થંકર યજ્ઞિત ક્રેશસ્ત્રદેશમા
ચયોધ્યાના રાજા ચિતરાત્રુ અને તેની રાણી વિચવાને ત્યાં પુત્રરૂપે
અવતર્યો. જે અજિતનાથ કહેવાણા. કારણકે તેઓ ક્યાયથી અજિત
રહ્યા અથવા તે તેમની માતાએ જ્યારે જોમને ગર્ભમાં ધારણ કર્યા
ત્યારે જોમના પિતાથી રમતમા જે અજિત રહ્યા. રાજામાર
ઉછરે જોમ જે ઉછર્યા જોમના પિતાએ જ્યારે રીના લીધી,
ત્યારે રાજાપા? બેઠા પછી રીના લીધી કેવલસાન પ્રાપ્ત કર્યું, લોકને

ધર્મોપદેશ દીધો અને ૭૨૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે સમેતશિખર ઉપર
ઋષભના વિર્વાણથી ૫૦ લાખ કોડ સાગરોપમે નિર્વાણ પામ્યા.

અનિતનાથના પિતા નિતશત્રુના લાઇ સુમિત્રવિજયના અને
તેની સ્ત્રી યશોમતીના પુત્ર સગર તે ૨ જા ચક્રવર્તી થયા ૬૧
અનિત ન્યારે સાધુ થયા, ત્યારે એમને રાજા બનાવ્યા, એમણે
રાજ્ય એવા પ્રભાવથી ચલાવ્યું કે સમસ્ત ભરત એમના અધિકાર
નીચે આવ્યો એ ચક્રવર્તીપદે અભિષિક્ત થયા સગરને ૬૦૦૦૦
પુત્ર હતા. એકવાર મોટી સેના સાથે એ સૌ દેશમા ફરવા નીકળ્યા,
અને અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભરતે જે મણિમાણિક્યમય દેવાલય
બધાવ્યું હતું ત્યા ગયા. સૌથી મોટા લાઇ જન્હુએ દેવાલયનો
ધનભંડાર જોયો, એને લય લાગ્યો કે મનુષ્યોની નીતિભાવના
બગડતી જાય છે તેથી બ્રહ્મલોક વખતે એ ધનભંડાર લૂટી લેશે.
તેથી તેના તેમજ ચૈત્યના રક્ષણને અર્થે તેની ફરતી એક ઉંડી
ખાઈ કરવાનો પોતાના લાઇઓ સાથે એણે નિશ્ચય કર્યો દંડરત્નની
સહાયતાએ પૃથ્વીને ઘણા ઉંડાણ સુધી ખોદી તેથી પૃથ્વીની
નીચે વસતા નાગકુમારદેવોના ધામ લેદાયા. નાગરાજ જન્હુ ઉપર
ક્રોધે ભરાયો, પણ એના લાઇઓએ પોતાનો શુભ હેતુ તેને સમ-
જાવ્યો ત્યારે તેણે તેમને ક્ષમા આપી, પણ પાછી જન્હુએ એ
ખાઈ ગગાજળથી ભરી ઠાઠી અને એમ કરીને નાગલોકને વિશેષ
હુબ દીધું, તેથી નાગરાજ વળી ક્રોધે ભરાયો ને એણે પોતાની
સેનાને મોકલી એ સેનાએ પોતાની વિષદૃષ્ટિથી એ ૬૦૦૦૦
લાઇઓને ખાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યા.

લય પામતા સગરના માણસો તેમની પાસે પાછા આવ્યા
પણ આ લય કર સમાચાર કેવી રીતે દેવા એ વિષે વિચાર કરવા
લાગ્યા માર્ગમા એક બ્રાહ્મણ તેમને મળ્યો હતો એણે એ કામ કર-
વાનું પોતાને માથે લીધું એક મરેલો છોકરો લઇને એ રાજા પાસે
ગયો અને એને જીવતો કરવાની સગરને પ્રાર્થના કરી સગરે એ
વિષે એક વૈદનો અભિપ્રાય પૂછ્યો વૈદે કહ્યું કે ' જે ઘરમાં કોઈ
મૃત્યુ થયું ન હોય તે ઘરમાની ભસ્મ મળે તો કંઈક બની શકે,
પણ એવી ભસ્મ લાવવાનું બની શકે એમ નહોતું, તેથી મૃત્યુ

અનિવાર્ય છે ' એ વાત સગરે શ્રાદ્ધાણુને સમજાવી ત્યારે તેના ૬૦૦૦૦ પુત્રોના મૃત્યુની વાત જોને શ્રાદ્ધાણુે કહી. સગરે એ સમાચાર સાંભળીને સિંહાસન ઉપર મૂર્ચ્છા ખાઈને પડ્યો. મોડીવારે જોને જ્ઞાન આપ્યું ને પછી જોમણે સૌની અનુચેષ્ટિ ક્રિયા કરાવી.

બીજે દિવસે જોમણે પોતાના પૌત્ર મગિરવને અધ્યાપક મોકલ્યો. જગન્નાથી આશ્રુબાલુના પ્રદેશને બોળી દેવાની તૈયારીમાં હતી. તેને હઠરત્નની સદાચત્તાએ તેણે વહેણમાં નાખી. એ વહેણમાં હજીએ જો નદી વહે છે અને સમુદ્રને મળે છે. જન્નદુએ જો નદી ખણી કાઢી, માટે જોને જામ્વણી કહે છે. ભગીરથે જોને વહેવડાવી માટે જોને માવૌરણી પણ કહે છે, અને સગરની આશાએ સમુદ્રે જોને સ્વીકારી માટે સમુદ્રને ઘાગર કહે છે.

ભગીરથે પોતાનું કાર્જ સમાપ્ત કર્યું. એટલે સગરે જો પોતાની પછી ગાદીએ બેસાડ્યો, પોતે સસારત્યાગ કર્યો અને અવિતનાથની સાથે નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરી.

અમ્મર ૩ બા વીર્યંકર તે આવસ્તીના રાજા વિભાતિ અને તેને રાણી સેવના પુત્ર હતા. જોમનો જ મ જતા સસારમાં અતિથાન મુકાળનો સ્વસ્થ થયો, માટે જોમનું નામ સ્વસ્થ પડ્યું. ભૌતિક સુખે ખૂબ ભોગવ્યા પછી એ સાધુ થયા, ધર્મપ્રદેશ કર્યો અને પછી સમેતશિખર ઉપર ૬૦૦૦૦ ૦ પૂર્વની ઉમ્મરે અવિતનાથ પછી ૩૦ લાખ કોટિ સાગરોપમે નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરી.

અમ્મર ૪ થા વીર્યંકર અયોધ્યાના રાજા ધંવર અને રાણી સિદ્ધાર્પના પુત્રરૂપે આવતર્થા હતા. જન્મતમાં દેવોએ અને મનુષ્યોએ જોમને અભિન દન આપ્યું તેના સમજામાં જોમનું નામ અભિન દન પડ્યું. સમેતશિખર ઉપર ૫૦ ૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, સુસ્થવનાથના નિર્વાણ પછી ૧૦ લાખ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

નુપતિ ૫ થા વીર્યંકર પણ અયોધ્યામાં (ભારત માં) જન્મ્યા હતા. જોમના પિતા રાજા મેષ અને માતા રાણી વૈગળા હતા. અપારે એ ગર્ભમાં હતા, ત્યારે જોમના માતાએ એક પ્રસન્ન બાઈ

હુત સુમતિ દેખાડેલી તે ઉપરથી એમનું નામ સુમતિ પડ્યું. તે પ્રમગ આમ છે—એક માણસ પોતાની પાછળ બે સ્ત્રીઓ અને એક પુત્ર મૂકીને મૃત્યુ પામ્યો. ‘એ છોકરો મારો છે’ એવો દાવો દરેક સ્ત્રી કંઠવા લાગી ને પોતાની ફરિયાદ રાજ પાસે લઈ ગઈ. રાજ આ કંઠણ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શક્યો નહિ, તેથી પોતાની રાણીની સલાહ પૂછી રાણીએ બીજી બધી સમ્પત્તિની પેઠે એ છોકરાના પણ બે લાગ કરી દરેક લાગ દરેક સ્ત્રીને આપવાની સૂચના કરી પોતાનો દીકરો માર્યો જાય, એ ન સહવાચાથી સમ્પત્તિ અને છોકરો બધુ ય જતુ કરવાની સાચી માતાએ ઈચ્છા દેખાડી જૂઠી માતા શાન્ત ઉભી રહી આથી સાચી માતા પર-ખાઈ ગઈ. ૬૨ સુમતિએ પણ તીર્થકરને યોગ્ય જીવન ગાળ્યું અને અન્તે સમેતશિખર ઉપર ૪૦૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, અભિનન્દનના નિર્વાણ પછી ૯ લાખ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

પદ્મપ્રભ ૬૬ મા તીર્થકર કૌશામ્બી ના (સુકોશ ના) રાજા ઘર (ત્રીધર) અને તેની રાણી સુસીમાને ત્યાં અવતર્યા હતા જ્યારે એ ગર્ભમાં રહ્યા હતા, ત્યારે એમના માતાને પદ્મશય્યા ઉપર સુવાની ઈચ્છા થઈ, તેથી તેમનું નામ પદ્મપ્રભ પડ્યું. એમણે તીર્થકરયોગ્ય જીવન ગાળ્યું અને સમેતશિખર ઉપર ૩૦૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, સુમતિનાથના નિર્વાણ પછી ૯૦૦૦૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

સુપાર્શ્વ ૭ મા તીર્થકર કાશીના રાજા પ્રતિષ્ઠ અને તેની રાણી શ્રિચીત્રે ત્યાં અવતર્યા હતા જ્યારે એ ગર્ભમાં હતા ત્યારે એમના માતાને સુપાર્શ્વ (સાડ પાસુ) હતું તેથી એમનું નામ સુપાર્શ્વ પડ્યું એમના માતાએ સ્વપ્નમાં પોતાને નાગશય્યામાં સુતેલા જોયા હતા અને જન્મવખતે તીર્થકરની ત્યારે બાળુએ નાગ હતા, તેથી એમના છત્રમાં નાગનું ચિહ્ન હોય છે સમેતશિખર ઉપર ૨૦૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, પદ્મપ્રભના નિર્વાણ પછી ૯૦૦૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

ચન્દ્રપ્રભ ૮ મા તીર્થકર ચન્દ્રપુરીના રાજા મહાસેન અને તેની

રાણી જયજાને ત્યાં જવતયાં હતા. એમની દેશના મન્દ્રપલા
એવી શુભ હતી તેથી જયવા તો તેમની માતાને સુરી આપ્યા
હતી ત્યારે એમને મન્દ્ર પીવાનો ઢોલક થયો હતો, તેથી એમનું
નામ મન્દ્રપલા પડ્યું એ ઢોલક એવી રીતે પૂરો કરવામાં આવેલો
કે બાંદીના વાટકામાં પાણી ભરી તેમાં મન્દ્રપલા પાકીને તે એમને
પાચું કેવલસાન પ્રાપ્ત કરીને સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની
ઉમરે, સુપાર્શ્વ પછી ૬૦૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

કુવિધિ જયવા પુષ્પવન્ત ૬ મા તીર્થંકર જયજાના રાજ્ય દર્શન
જાને તેની રાણી રામાને ત્યાં જવતયાં હતા. બર્લિંથી રામાને
જાનેક ખર્મિંક સુવિધિ કરેલા, તેથી તેનું નામ સુવિધિ પડ્યું
તેમના દાંત પુષ્પ જોવા હતા, તેથી એમનું બીજું નામ પુષ્પવન્ત પડ્યું
સમેતશિખર ઉપર ૨૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમરે મન્દ્રપલાની પછી
૬૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

મિશ્વત્વ તો પ્રવર્તતું હતું તે છતાં ચે જયજાના સમયથી નૈનધર્મ
પ્રસરતો બાલતો હતો. પણ તે સુવિધિના નિર્વાણ પછી જાને શીતલ તીર્થ
કરના જન્મ અગાઉ સંકોચાતો આવ્યો. એમ સાતવાર (સાત પ્રભુના,
આંતરમાં) જય પાછો ફરી શાન્તિનાથના સમયમાં જોનો ઉદ્ધાર થયો.
ત્યારપછી વિષ્ણુક ન થયો. ૬ મા જાને ૧૦ મા તીર્થંકરની વચ્ચેના
કાળમાં રૂં પચ્ચોપમ સુખી તીર્થંકરવચ્ચે (નૈનધર્મના લોપ) રહ્યો.

ચૈતલ ૧૦ મા તીર્થંકર ગ્રિહપુરમાં (મલિહપુરીમાં) જન્મ્યા
હતા. એમનાં માતા નકા જ્યારે ગર્ભિણી હતા ત્યારે પોતાના
સ્વામી રહરવને ઉજી તાલ પોતાના શીતલ સ્વર્ગથી મટાજો હતો
તેથી એમનું નામ શીતલ પડ્યું સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦૦
પૂર્વની ઉમરે, સુવિધિ પછી ૬ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ
પામ્યા. એમના જાને એમના પૂર્વના તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમાં
રૂં પચ્ચોપમ સુખી તીર્થંકરવચ્ચે રહ્યો.

મેવાં ૧૧ મા તીર્થંકર સિંહપુરમાં જન્મ્યા હતા. તેમના
પિતાનું નામ વિષ્ણુ હતું તેમનાં માતાનું નામ વિષ્ણુબી હતું જ્યારે

ગર્ભિણી હતાં ત્યારે ગર્ભના શુભ પ્રભાવને પ્રતાપે અસુરની છામા-
વાળી શય્યામાં બેસવા શક્તિમાન થયા હતા. જન્મ પૂર્વે પણ
એમણે એને શ્રેયાંસ કરી બતાવ્યો હતો તેથી એમનું નામ શ્રેયાંસ
પાડ્યું સમેતશિખર ઉપર ૮૪૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે શીતલનાથ
પછી ૧૦૦ સાગરોપમ અને ૬૬૨૬૦૦૦ વર્ષે ઉણા એક કોટિ
સાગરોપમ ગયા ત્યારે એ નિર્વાણ પામ્યા

શ્રેયાસના સમયમાં પોતનપુરમાં રિપુપ્રતિશત્રુ નામે રાજા હતો.
એની રાણી મદ્રા જ્યારે ગર્ભવતી હતી ત્યારે એકવાર એણે ચાર
પ્રખ્યાત સ્વપ્ન જોયા અને થોડા જ સમયમાં એક પુત્રને જન્મ
આપ્યો. એ અચ્છ ૧ લા બલદેવ હતા. ત્યારપછી રાણીને એક
પુત્રી અવતરી તેનું નામ મૃગાવતી પાડ્યું. યુવતી થતા એ કન્યા
એવી સુંદર થઈ કે તેનો પિતા તેના ઉપર મોહ પામ્યો અને
તેની સાથે લગ્ન કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો ધારેલા લગ્નવિષે
લૌકિક સમ્મતિ મેળવવાને માટે એણે મોટી સલા બોલાવી અને
તેમાં પ્રશ્ન કર્યો જે “મારી ભૂમિમાથી રત્ન જડે તો તે કોનું?”
સૌએ ઉત્તર આપ્યો જે “આપ પૃથ્વીના સ્વામી છો અને તેથી
સર્વના સ્વામી છો.” એણે ફરીવાર એનો એ પ્રશ્ન કર્યો ને ફરી
વાર એનો એ ઉત્તર મળ્યો, તેથી એણે ગાધર્વલગ્નની પ્રણાલીએ
મૃગાવતીની સાથે પોતાની પ્રજાને આશ્ચર્યચકિત કરીને લગ્ન કર્યું
અને તેથી *પ્રજાપતિ કહેવાયો. લગ્નને આથી પોતાના સ્વામી ઉપર
એટલો ક્રોધ ચડ્યો કે પોતાના પુત્ર અચલને લઈને તે દક્ષિણ
દેશમાં ચાલી ગઈ. અચલે માહેશ્વરી નામે નગરી વસાવી ને માતાને
ત્યાં રાખી. પછી પોતે પોતનપુર પાછા આવ્યા

રિપુપ્રતિશત્રુને ત્યાં મૃગાવતીને પેટે પુત્ર અવતર્યો. તે પુત્ર
ગર્ભમાં હતો ત્યારે માતાએ ૭ સ્વપ્ન જોયા ને તેથી વાસુદેવના

* પ્રજાપતિ શબ્દના બે અર્થ છે પ્રજાનો પતિ એટલે રાજા, અને
પ્રજા એટલે સૃષ્ટિનો પતિ એટલે બ્રહ્મા. હિન્દુકથા પ્રમાણે બ્રહ્માએ
પોતાની પુત્રી સરસ્વતી સાથે લગ્ન કર્યું હતું.

જન્મની સૂચના થઈ. જન્મ પછી પુત્રનું નામ ત્રિપુષ્પ પાડ્યું મરીચિનેા છત્ર આ ત્રિપુષ્પ રૂપે અવતર્યો હતો અને ઉંમરે ૨૪ માં તીર્થંકર મહાવીર રૂપે અવતર્યો. પોતાના માબાપને એકમેક સાથે બાલ્યુબનાથ હોવા છતાં બચ્ચલ અને ત્રિપુષ્પ વચ્ચે સારો બન્ધુશાપ હતો અને એકમેક પ્રત્યે સારી રીતે અનુરક્ત હતા.

તે સમયે રાષ્ટ્રપુરમાં રાજા વલ્લભ (રાણી) હતો તેની પ્રતિવાસુદેવ હતો. વલ્લભના રાજ્ય મનુષ્યો અને તેની રાણી મોહાવવાનેાં એ પુત્ર હતો. પૃથ્વીના મોટા ભાગને પોતાની કક્ષ નીચે આવડ્યા પછી એક વાર એણે નિમિત્તસને પ્રશ્ન કર્યો કે ' મને કેમ છત્રી કે મારી શકશે જશ ? નિમિત્તસે ઉત્તર આપ્યો કે ' જે પુરૂષ તારા દ્રવ્ય વસ્ત્રવેળું અપમાન કરશે ને તારા સિક્કને મારી નાંખશે તે પુરૂષને હાથે તારૂં મૃત્યુ થશે. આ ઉપર શાસનને અશ્વઘીવને અતિશય આનંદ થઈ, તે શવ કિંવદ વિચારવા લાગ્યો કે એ ભયંકર ભાવિને કેવી રીતે દૂર કરવું ત્યારપછી મોટે ઢાળે એણે દ્રવ્ય બદલેમને પ્રલપતિના ઇશ્વરમા, મોકલ્યો. ત્યાં ત્રિપુષ્પે એ દ્રવ્ય અપમાન કર્યું, ને ત્યારપછી અશ્વઘીવના સિક્કનેાં પણ વધ કર્યો. આથી અશ્વઘીવને ત્રિપુષ્પ ઉપર ભયંકર ક્રોધ થયો. એ ક્રોધ વધવાનું એવામાં બીજું કારણ બન્ધુ વિદાયદેશના રાજા વલ્લભવર્માને સ્વયંમ્મા નામે કન્યા હતી, તેની સાથે લગ્ન કરવાની અશ્વઘીવને આકાંક્ષા હતી, પણ તેની સાથે ત્રિપુષ્પે લગ્ન કર્યું. લગ્ન થઈ ગયા પછી પણ અશ્વઘીવે જ્વલન જટી પાસે દ્રવ્ય મોકલીને કહેવરાવ્યું કે તારી કન્યા મારે ત્યાં મોકલી દે. આમા નિરાશ થયે તેણે ત્રિપુષ્પ સાથે મુદ્દ આપવું લાંબા મુદ્દ પછી એ પરાજય પામ્યો, મરાયો ને નરકે ગયો.

આ વિજયથી ત્રિપુષ્પને અશ્વઘીવનું જરતબંધની અર્ધપૃથ્વીનું રાજ્ય મળ્યું એ પોતાનપુર પાછા આવ્યા ને ત્યાં અધ્ય વલ્લભી રૂપે એમને અભિષેક થયો. રાજ્યના અને પોતાની કર્મ ૦૦ રાણી એના વિદાયમા એ નિમજ્જ થઈ ગયા. એમની આસપાસ સદેવ

ગવૈયા ગાન કરતા અને એ ગાનથી વાસુદેવ આનન્દ પામતા શય્યાપાલને એમણે આજ્ઞા કરી હતી કે ' હું ઉઘી જાઉં એટલે ગવૈયાને રત્ન દઈ દેવી. ' એકવાર ગાનથી મુગ્ધ થઈ જઈને શય્યાપાલે ગવૈયાને રત્ન આપી નહિ અને પોતે જ તેનો આનન્દ લેવા લાગ્યો ત્રિપૃષ્ઠ જ્યારે જાગ્યા ત્યારે પોતાની આજ્ઞાનો ભંગ થયેલો જોઈને એમને એવો તો ક્રોધ ચઢ્યો કે શય્યાપાલના કાનમાં સીસાનો ને તાળાનો ધીંગધીંગતો રસ રેડાવી દીધો આ ભયંકર સજાથી શય્યાપાલ મરણ પામ્યો એકંદરે કરેલાં બધા પાપને ફોળે ત્રિપૃષ્ઠનું મરણ થતા તેમને નરકમાં પુનર્જન્મ મળ્યો પોતાના ભાઈના મૃત્યુથી અચલને એટલો ખેદ થયો કે એ સાધુ થઈ ગયા ને અન્તે નિર્વાણ પામ્યા.

૧૧ મા ને ૧૨ મા તીર્થ કરની વચ્ચેના કાળમાં ૐ પદ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવસ્થેદ આલ્યો.

વાસુપૂજ્ય ૧૨ મા તીર્થ કર ચમ્પાનગરીમાં રાજા વસુપૂજ્ય અને તેની રાણી જયા ને ત્યા પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા તેમના પિતાના નામ ઉપરથી એમનું નામ વાસુપૂજ્ય પડ્યું બીજો અભિપ્રાય એવો છે કે વસુ (દેવો)ના એ પૂજ્ય હોવાથી પણ એ વાસુપૂજ્ય કહેવાયા પોતાના જન્મસ્થાન ચંપાનગરીમાં ૭૨૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે, શ્રેયાસ પછી પૃષ્ઠ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા. ૬૩

વાસુપૂજ્યના સમયમાં દ્વારકાના રાજા વ્રજા અને તેની રાણી કુમદાને ઘેર વિજય અવતર્યા તે ૨ જા બળદેવ હતા એ રાજાને બીજી રાણી સ્મા ને પેટે દ્વિપૃષ્ઠ અવતર્યા તે ૨ જા વાસુદેવ હતા, વિજયપુરના રાજા શ્રીધરને તેની રાણી શ્રીમતીને પેટે તારક અવતર્યો તે ૨ જા પ્રતિવાસુદેવ હતો દ્વિપૃષ્ઠે તારકને હરાવ્યો, તેનું રાજ્ય લઈ લીધું ને દ્વારકામાં રહીને રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. વાસુપૂજ્યે એમને જૈનધર્મમાં આણ્યા, પણ એમના પાપને ફોળે નરકમાં જતા બચી શક્યા નહિ વિજયે દીક્ષા લીધી ને નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરી.

વાસુપૂજ્યના મરણ પછી ૐ પદ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવસ્થેદ આલ્યો.

વિમલ ૧૩ મા તીર્થંકર કામિત્વ પુરના શબ્દ સ્તરમાં અને તેની શાળી સ્વપ્નાને (દિગ્. સ્વપ્નાને) ત્યાં પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા. તેમની માતાની વિમલતાને કારણે જોમનુ નામ વિમલ પદ્મ પીએ મત જોવો છે કે જોમના જ મ પહેલાં તેમના માતાએ નીચેને પ્રસન્ન વિમલ જુલિનો પરિચય જાણ્યો હતો. " જોકે પુત્ર પોતાની સ્ત્રી સાથે જોકે મન્દિરમાં જઈ બેસે હતો. જો મન્દિરમાં જોકે અન્તરી રહેતી હતી તે પેલા પુત્ર ઉપર મોહ જાયી બધું અને તેથી તેણે તેની સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું, પછી જ્યારે જો જાણ્યો ત્યારે પોતાની ખરી સ્ત્રી કઈ ને જોઈ કઈ? તે ધરતી શક્યો નહિ, જાણી જોનો ઉકેલ કરાવવા શબ્દ પાસે ગયો. શાળીએ જોને દૂર ઉભો રાખ્યો અને તે બે સ્ત્રીઓને તે પુત્રનો સ્પર્શ કરવા કહ્યું, ખરી સ્ત્રી સ્પર્શ કરી શકી નહિ, કારણ કે તે બહુ દૂર હતી. અન્તરી તો દૂરની વસ્તુનો સ્પર્શ કરવાની પોતાની શક્તિને લીધે અનાયાસે જ સ્પર્શ કરી શકી. ખરી સ્ત્રી કઈ છે તે હવે ધરખાઈ બધું ને સાથે નિર્જીવ આપવા જાણ્યો. ૧૪ સંમેતશિખર ઉપર ૬૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે વસુપૂર્ણ પછી ૩૦ આઝરપમે વિમલ નિર્વાણ પામ્યા.

વિમલનાથના સમયમાં કારકાના શબ્દ જ અને તેની શાળી સ્વપ્નાને શ્રેય મત (વિ. વર્મ) અવતર્યા તે ૩ જી બલદેવ હતા. જો શબ્દને બીજી શાળી હાથમાં પોતે સ્વર્ગ અવતર્યા તે ૩ જી વાસુદેવ હતા. અવતરના શબ્દ સમરકેસરીને તેની શાળી સ્વપ્નાને પોતે મેરક અવતર્યા તે ૩ જી પ્રતિવાસુદેવ હતો. સ્વયંભૂએ જોને મારી નાખ્યો. કેટલોક વખત શબ્દ કર્યા પછી સ્વયંભૂ નરકમાં ગયા ને કાફ સાધુ થઈ નિર્વાણ પામ્યા.

૧૩મા અને ૧૪મા તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમાં શ્રેય પદ્મો-પમ સુધી તીર્થંકર અવતર્યા જાણ્યો.

અવતર ૧૪મા તીર્થંકર જાણ્યોઆમાં શબ્દ સિદ્ધિવ અને તેની શાળી સ્વપ્ના ને (વિ. વર્મસાથે) ત્યાં પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા. જોમને અનન્ત (અનેક) વસ્તુનું જ્ઞાન હતું અને જોમના માતાએ સ્વપ્નામાં અનેક

અનન્ત(છેડા વિનાની) રત્નમાળાઓ જોઈ હતી તેથી એમનું નામ અનન્ત પડ્યું તારો ખરતો જોઈભૌતિક જીવનની અનિત્યતાનું એમને ભાન થયું તેથી એમણે દીક્ષા લીધી અને અન્તે સંમેતશિખર ઉપર ૩૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમરે વિમલ પછી ૯ સાગરોપમે નિર્વાણ પામ્યા.

એમના સમયમાં દ્વારકાના રાજા સોમ અને રાણી સુદર્શનાને ઘેર મેતકાય સુપ્રમ અવતર્યા તે ૪ થા બલદેવ હતા એ રાજાને ખીજી રાણી સીતાને પેટે કૃષ્ણકાય પુરુષોત્તમ અવતર્યા તે ૪ થા વાસુદેવ હતા પૃથ્વીપુરના રાજા વિલાસને તેની રાણી ગુણવર્તાને પેટે મધુ અવતર્યો તે ૪ થા પ્રતિવાસુદેવ હતો. મધુને હરાવીને પુરુષોત્તમ અર્ધચક્રવર્તી થયા ને અન્તે નરકે ગયા. સુપ્રલ નિર્વાણ પામ્યા ૬૫

૧૪ મા અને ૧૫ મા તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમાં ૧ પદ્યો-પમ સુધી તીર્થવ્યરોહિત આલ્યો.

ધર્મ ૧૫ મા તીર્થંકર રત્નપુરમા રાજા માનુ અને તેની રાણી સુવ્રતાને ત્યાં અવતર્યા જ્યારે રાણી ગર્ભવતી થઈ ત્યારે તેણે ધર્મના બધા વિધિ અતિ શ્રેષ્ઠભાવે પાળ્યા હતા તેથી તેમનું નામ ધર્મ પાડ્યું. સંમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમરે અનન્તનાથ પછી ૪ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

એમના સમયમા ૫ મા બલદેવ સુદર્શન અને ૫ મા વાસુદેવ પુરુષસિંહ બંને અશ્વપુરના રાજા શિવ અને તેની રાણી વિજયા તથા અમ્બિકાને ત્યાં પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયા હરિપુરનો રાજા નિશુમ તે ૫ મા પ્રતિવાસુદેવ થયો પુરુષસિંહે નિશુભનો વધ કર્યો અને અર્ધચક્રવર્તી થયા. પછી મરણ થતા નરકે ગયા એમના ઓરમાન ભાઈ સુદર્શન નિર્વાણ પામ્યા.

ધર્મનાથ પછી ૩ જા ચક્રવર્તી મધવા (મધવાન) થયા શ્રાવસ્તી નગરીમા રાજા સમુદ્રવિજય અને તેની રાણી મદ્રાને ત્યાં એમનો જન્મ થયો હતો ચક્રવર્તીના ચૌદે રત્નો એમને પ્રાપ્ત થયા હતા. ને તેવડે એમણે ભરતવર્ષના છએ ખંડો ઉપર પોતાનો અધિકાર પ્રવર્તાવ્યો પણ વૃદ્ધાવસ્થામા સસારની અનિત્યતાનું એમને ભાન થયું તેથી દીક્ષા લીધી ને મરણ પામી દેવલોકમાં જન્મ પામ્યા.

એમના પછી ૪ થા ચક્રવર્તી ગમત્તુનાર હસ્તિનાપુરના સભ્ય
 ઘણેજ અને તેની રાજી ઉદ્દેશીને ત્યાં આવતયા. સર્વે કળા અને
 વિદ્યામાં જે નિપુણ થયા અને પોતાના મિત્ર મહેન્દ્રસિંહ સાથે
 મેટા થયા. એક સમયે વસન્તઋતુને એક સુંદર દિવસે થોડા જ
 ગળત ઉપર પોતાને લેઈ મળેલા પણ પોતાને ખજર નદિ જેવી
 રીતની કુટેવવાળા થોડા ઉપર બેસીને કીડા કરવા નીકળ્યા.
 થોડે એમને એવો આવળો રસ્તો લઈ ગયો કે જે પોતાના
 અનુચરોથી વિખુટા પડી ગયા અને માનવ સરોવર પાસે જઈ
 પહોંચ્યા ત્યારપછી એમણે ઘણાં સાહસ જેળાં, અનેક મુદ્દ કપાં અનેક
 સુંદરીઓ સાથે લગ્ન કર્યા અને અનેક વિદ્યાધરોને રાજપદે
 અભિષિંક્રત થયા. ઉપર મહેન્દ્રસિંહ સાથે એમને મેળાપ થયો,
 અને એની સાથે પાછા ઘેર ગયા. તેમના પિતાજે દીકરા દીધા
 પછી એમણે ચક્રવર્તી થઈ રાજ્ય કર્યું. છ ખંડ પૃથ્વીનું રાજ્ય પાળ્યું
 અને સુખામૃતમાં સ્નાન કર્યું. બ્યારે જે વૃદ્ધ થયા ત્યારે જાણણું
 રૂપ લઈને બે દેવ એમનું રૂપ એવા એમની પાસે આગ્યા અને એમના
 પ્રજ્ઞાવ શરીરચૈત્ત્યજ્ઞની પ્રશ્ન સા કરવા લાગ્યા, છતાંયે જે તે
 સ્વભાવે કે 'તમારે શરીર કેવે બાધિપૂર્ણ થઈ ગયું છે' આ
 વાતનું એમને પોતાને પણ જ્ઞાન થયું, બ્યારે સસારથી જે વીરજીત
 થયા અને દીકરા દીધી. સસારવિલાસમાં જે અશુભ ભવન
 એમણે બાળેકુ તેને પરિણામ પાછળથી એમને અનેક શત્રુ થયા
 જે કે જે શત્રુનું નિવારણ જે બાણતા કતા છતાંયે સામુદાયનમાં
 જે સર્વે શત્રુ એમણે સહન કર્યા અન્ત સમયે એમણે જનશત્રુ
 કર્યું ને અમિતસિંહાર ઉપર ૩૦ ૦૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ થતાં
 અનંતમાર સ્વર્ગમાં પુનર્જન્મ પામ્યા. ત્યાંથી પાછા જે મહાવિદેહ
 ક્ષેત્રમાં રાજા રૂપે આવતયાં ને દીકરા લઈ નિર્વાણ પામ્યા. ૧૧

૧૫ મા અને ૧૬ મા વીર્ષકરની વચ્ચેના કાળમાં ૧
 પદ્મોપમ સુખી વીર્ય વચ્ચેના વચ્ચેના વચ્ચેના કાળનો
 આ ઉદ્દેશ વીર્ષ ૧૪૩૭૬ હતો અને તે એકદરે ૨૬ પદ્મો
 પમનો હતો. સમિતિગણ પછી એવો વીર્ષ વચ્ચેના થયો નહિ.

શાન્તિ પ મા ચક્રવર્તી અને ૧૬ મા તીર્થંકર હસ્તિનાપુરના રાજા વિશ્વસેન અને તેમની રાણી ઋષિરાને ત્યાં જન્મ્યા હતા. માતાના ગર્ભમાં હતા ત્યારે એમણે પ્રજાની અશાન્તિનો નાશ કર્યો તેથી એમનું નામ શાન્તિ પદ્યું રાજદરબારના ઠાઠથી એ ઉછર્યા અને સુંદરી યશોમતિ સાથે એમણે લગ્ન કર્યું આ રાણીએ એકવાર સ્વપ્નમાં મ્હોંમાં ચક્ર પ્રવેશતું જોયું. શાન્તિએ એ વિષે ખુલાસો કર્યો કે “ પૂર્વજન્મમાં દુઢરથ નામે મારો ભાઈ હતો, તે સર્વાર્થસિદ્ધ સ્વર્ગમાં છે, તે આપણા પુત્રરૂપે અવતરશે. તે જન્મમાં હું મેઘરથ હતો અને બાજના શિકારમાંથી પારેવાને બચાવવાને માટે એ બાજને મેં મારૂં માસ આપ્યું હતું. એ ધર્મકાર્ય કર્યાને ફળે હું આ ભવે આ સ્થિતિમાં અવતર્યો છું ” કળે કરીને એમને પુત્ર થયો ને એનું નામ ચક્રાયુષ પાડ્યું શાન્તિએ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર પ્રભાવશાળી રાજ્ય ચલાવ્યું, આર્ય અને અનાર્ય સૌને પોતાના દણ્ડ નીચે આણ્યા. પોતાના રાજ્યગરમાં પ મા ચક્રવર્તીપદે એમનો અભિષેક થયો. ૨૫૦૦૦ વર્ષ રાજ્ય કરી એમણે સસાર છોડ્યો અને પોતાના પુત્ર ચક્રાયુષને ગાદીએ બેસાડ્યો તીર્થંકર થયા પછી ચક્રાયુષને પોતાના પદ્મશિષ્ય (ગણધર) બનાવ્યા ત્યારે ચક્રાયુષે પોતાના પુત્ર કવચહરને ગાદીએ બેસાડ્યો. સંમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે ધર્મનાથ પછી ૩ સાગરોપમમાં ૩ પલ્યોપમ ઓછું એટલે કાળે શાન્તિનાથ નિર્વાણ પામ્યા.

કુન્થ ૬ ક્કા ચક્રવર્તી અને ૧૭ મા તીર્થંકર પણ હસ્તિનાપુરના રાજા સુર અને તેની રાણી શ્રીદેવીને ત્યાં જન્મ્યા હતા. તેમની માતાએ ગર્ભાવસ્થામાં કુંથુજાતિનો રત્નસમૂહ જોયેલો તે ઉપરથી એમનું નામ કુન્થુ પાડ્યું દ્વિગ્વિજય કર્યા પછી ભરતવર્ષના એ ચક્રવર્તી થયા, ત્યારપછી એમણે દીક્ષા લઈ ધર્મોપદેશ કર્યો અને સંમેતશિખર ઉપર ૯૫૦૦૦ વર્ષની ઉમરે શાન્તિનાથ પછી ૩ પલ્યોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

અર ૭ મા ચક્રવર્તી અને ૧૮ મા તીર્થંકર પણ હસ્તિનાપુરમાં રાજા સુદર્શન અને એની રાણી દેવીને (મિત્રાને) ત્યાં જન્મ્યા.

હતા. જોમની માતાએ સ્વપ્નામાં રત્નામય જાણ (પૈડું) જોયેલું તેથી જોમનું નામ જાણ પાડ્યું. સુખમાંત વાકેવર્તી રાજ્ય સોજાવ્યા પછી સમિતશિખર ઉપર ૮૪૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે, કુન્તુનાથ પછી ૬ પદ્મોપમમા ૧૦૦૦ ક્રોડિ વર્ષ જોઈતાં જોટલે કાચે જો નિર્વાણ પામ્યા.

જર તીર્થંકર હતા તે સમયે વાસુદેવના રાજા મહર્ષિન (મહર્ષિરણ) અને તેની રાણી વૈજયંતીને ઘેર જાગૃત્ય આવતર્યાં તે ૬ ॥ વસદેવ હતા, અને બીજી રાણી સર્ણાવતીને પેટે પુત્રપુત્રકેવર આવતર્યાં તે ૬ ॥ વાસુદેવ હતા. રાજા વસિ ૬ ક્રો પ્રતિવસુદેવ હતા. પુરુષપુઠરીકની રાણી બલિને લઈ દેવી હતી, તેથી તેને વૈર થયું. વાસુદેવે તેને ઘેરો ને માર્યો. ત્યારપછી લાંબાકાળ સુધી પુરુષપુઠરીકે રાજ્ય કર્યું ને અન્તે નરકમાં ગયા. જોમના જોરમાન ભાઈ જાનન નિર્વાણ પામ્યા.

જોમના પછી કુમ્ભ (કુમ્ભ) જાડમા વાકેવર્તી રાજા કુમ્ભવર્તી અને તેની રાણી ધારાને ત્યાં પુત્રપણે ઉત્પત્ત થયા. જોમનું જીવન અસ્તિ જૈનીની પ્રણયમની કથામાં યુગ વર્ણવ્યું છે ને પરશુરામનું કથા બીજી કથાઓમાં યુગ આવે છે. જોમધર્મ સાચો કે સૈવધર્મ સાચો ? જો વિષે જો દેવોમાં વિવાદ ઉભો થયો, બેમાઘી કોણ કહેવું સાચું છે ? જોનો નિર્ણય કરવા, જો જો ધર્મના અનુયાયી જોની પરીક્ષા કરવા જોમણે ઠરાવ કર્યો. જોમની પરીક્ષામાં જૈન મુનિ ઉત્તીર્ણ નિવળ્યા. પછી જમદગ્નિ પાસે ગયા અને વાકેલીનું રૂપ ધારણ કરીને જોની દાસીમાં પેસી ગયા, ત્યાં રહ્યા રહ્યા જો વાદ કરવા લાગ્યા કે જમદગ્નિ મહાપાપી છે કારણ કે ઘેરે પુત્ર મૂકવા વિના તાપસ થયા છે. જા શુદ્ધોશી જમદગ્નિ જોવા સોજવાઈ ગયા કે તેને જાન કરવાની ઇચ્છા થઈ ગઈ. જા ઉપરથી તાપસની માનસિક શિથિલતા અને જૈનસાધુની હકતાનો દેવાને નિર્ણય થયો. જાન કરવાની ઇચ્છાએ જમદગ્નિ વિષ્ણુ સંભ પાસે ગયા અને તેની ૧૦૦ કન્યાઓમાંથી જોની માગણી કરી. કન્યાઓને કાળ મિહુકને આવતાં જોયો ને તેમાંથી હૃદયે તો તેને તુચ્છકારી કાઢ્યો ને તેની સાથે જાન કરવાની સાફ ના પાડી. જો ઉપરથી

કોધે ભરાઇને તે સૌને શાપ દીધો ને તેથી એ ખુંધી થઇ ગઇ સોમી કન્યા રેણુકાએ એ તુચ્છ વૃદ્ધની સાથે લગ્ન કરવાતું સ્વીકાર્યું જમદગ્નિએ એની સાથે લગ્ન કર્યું, બીજી કન્યાઓને સાજી કર્યા પછી રેણુકાને લઇને વનમા ગયો ત્યાં નિર્બળ શરીરે, પણ પ્રબળ કામવાસનાએ, રેણુકા સાથે વિલાસ લોગવવા લાગ્યો રેણુકાને ઋતુપ્રાપ્તિનો સમય પાસે આવ્યો, ત્યારે જમદગ્નિએ એક પાત્રમાં કંઈક સામગ્રી તૈયાર કરી આપીને તે ખાઈ જવાતું રેણુકાને કહ્યું, કારણ એથી રેણુકાને પ્રાદ્યુષ્ણસમ્પન્ન પુત્ર થાય રેણુકાની પ્રાર્થનાથી એની બેન માટે ઋષિએ બીજું પાત્ર તૈયાર કરી આપ્યું. એ પાત્રમાં ક્ષત્રિયગુણસમ્પન્ન પુત્ર આપવાની શક્તિ હતી. રેણુકાની બેન હસ્તિનાપુરના રાજા અનન્તવીર્યની રાણી હતી, તેને માટે એ પાત્ર એણે તૈયાર કરાવ્યું હતું. 'વનવાસ જીવન ગાળનાર વનપશુ જેવો ઋષિપુત્ર પ્રાપ્ત કરવા કરતા બળવાન યુદ્ધપ્રિય પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો એ સાફ' એવો વિચાર એ વખતે રેણુકાને આવ્યો એથી એણે પાત્ર બદલી નાખ્યા. ત્યારપછી વખત જતાં રેણુકાને પેટે રામ અવતર્યો અને એની બેનને પેટે કૃતવીર્ય અવતર્યો રામ સબળ થોડો થયો અને એક વિદ્યાધર પાસેથી એને અદ્ભુત પરશુ મળી, તેથી એ પરશુરામ કહેવાયો.

એકવાર રેણુકા પોતાની બેનને મળવા હસ્તિનાપુર ગઈ ત્યાં એ ઋષિપત્ની સાથે એનો બનેલી અનન્તવીર્ય કામલોગ લોગવવા લાગ્યો, ને તેથી એને એક પુત્ર સાપડ્યો રેણુકા એ પુત્રને લઈને વનમા પાછી પોતાના પતિ પાસે ગઈ, ત્યારે રામે એ બેનને મારી નાખ્યા એના વધનું વેર લેવાને અનન્તવીર્ય આશ્રમમા ગયો અને રામની ગેરહાજરીમા એના સ્થાનનો સમૂળ નાશ કર્યો રામે ત્યારપછી અનન્તવીર્યને મારી નાખ્યો એના પછી એની ગાદીએ કૃતવીર્ય બેઠો ને એણે જમદગ્નિને મારી નાખ્યો, પણ પાછો તે રામની પરશુનો લોગ થઈ પડ્યો કૃતવીર્યની વિધવા તારાને સારી આશા હતી, તે ઋષિથી બચીને નાશી છુટી વનમા જતી રહી

તેણે ૧૪ પ્રખ્યાત સ્વપ્ન જોયા ને તેને અનુસરીને જોને એ પુત્ર થયો તે સુભૂમ વ્યકવર્તી થયો.

વિદ્યાધર યેષનાથે સુભૂમને પોતાની કન્યા આપી. જે વિદ્યાધરની સહાયતાએ સુભૂમ હસ્તિનાપુર ગયો અને પરશુરામને મારી નાખ્યો. ત્યારપછી છ ખંડ શરતવર્ષ જોણે છત્રી લીધા અને પરશુરામે ક્ષત્રિયનો વધ કર્યો હતો. જોના વેરમા તેણે પ્રાજ્ઞાસહાર આપ્યો. અને જોને પાતકીખંડના શરત ઉપર પણ વિજય મેળવવાની અભિલાષા થઈ જોના સર્વ મંત્રીઓએ જોને વાર્યો છતાં એ જો અભિલાષાને માથે લવણસમુદ્ર જોળાવવાને માટે અર્મસન ઉપર બેસીને આશ્વો. પણ એ દેવો જો વાહનને ઉપાડવા હતા તે શાપી અથા ને તેમને વિશ્રામ લેવાની ઇચ્છા થઈ આવી, તેથી તે અર્મસનને છોડી દીધું. પરિણામે સુભૂમ સમુદ્રમાં ડુબી ગયો ને પોતાના લોકને લીધે નરકમાં ગયો.

ત્યારપછીના સમયમાં કાશીના શબ્દ યમિષ્ઠિદ અને તેની રાણી વચ્ચેની શર નિવળ અવતર્યા તે ૭ મા જળદેવ હતા અને વીજી રાણી રાજ્યવતી ને પેરે રત્ન અવતર્યા તે ૭ મા વાસુદેવ હતા. વૈતાળ પર્વતપર આવેલા વિદ્યાધરનગર વિહાર નો શબ્દ મહાર તે ૭ મે પ્રતિવાસુદેવ હતો, જોને હતો થયો ને માર્યો. હતો ત્યારપછી અર્ધા શરતનું શબ્દ કર્યું ને નરકમાં પડ્યો. નન્દન સાધુ થયા ને નિર્વાણ પામ્યા.

મહી ૧૬ મા તીર્થંકર મિથિલા મા (મયુરા મા) શબ્દ કુમ્ભ અને તેની રાણી રણિતા ને (પ્રભાવતી ને) ત્યાં જન્મ્યા હતા. કિંતુ મજાના મતે બીજા જથ્થા તીર્થંકરની પેઠે મહી પણ પુરુષ હતા અને બીજા તીર્થંકરના જીવનની પેઠે જ જોમનુ પણ જીવન વ્યતીત થયું હતું પણ સ્વેતાનર મતે તો સોમો પણ નિર્વાણ પામી શકે છે અને મહી જોકે માત્ર સી તીર્થંકર હતા. મહીને જન્મ જન્મમાં સીકે થયો. જે નિરત પ્રસન્ન સ્વેતાનર મતે આ પ્રમાણે જન્મ્યો. પૂર્વજન્મે તે શબ્દ મહાત્મ (વેદમણ) હતા. ૭ મિત્રોની સાથે જોમણે રીક્ષા લીધી અને સાધુ થયા. બીજા

ભવમાં મૈ સાથે જન્મી શકે એટલા માટે સૌએ ધરાબર સરખા પ્રકારનું તપ કરવું એવો એ સૌએ ઠગવ કર્યો એ ઠરાવની વિરૂદ્ધ મહાબલે ગુપ્ત રીતે પોતાના મિત્રો કરતા વધારે ઉપવાસ કર્યા એમણે તીર્થ કર નામકર્મ બાધ્યું એમણે પોતાના મિત્રો વિરૂદ્ધ માયા કરી હતી, તે પોતાનું કાર્ય કરી રહી હતી એટલે એણે મહાબલને સ્ત્રી-વેદ કર્મનું બધન કરાવ્યું એને પરિણામે એવું બન્યું કે પોતાના મિત્રોની સાથે વૈજયન્ત નામના સ્વર્ગે ગયા પછી પૃથ્વી ઉપર સ્ત્રીરૂપે અવતર્યા. રાણી પ્રભાવતી જ્યારે ગર્ભવતી થઈ ત્યારે માલ્ય (કુલમાળા) ઉપર સુવાનુ દોહદ થયું અને દેવોએ એનું એ દોહદ પૂરૂં કર્યું, તે ઉપરથી નવી જન્મેલી પુત્રીનું નામ મહી પાડ્યું

મહી યુવાવસ્થામાં બહુ સુંદર થયા એ મહા બળવાન હતા પૂર્વભવના છ મિત્રો રાજપુત્રો થઈ આ ભવમાં જન્મ્યા હતા તે સૌ એમના લાવણ્યથી અને સ્નેહથી તેનાપર મુગ્ધ થયા હતા અને એ સૌએ આ જન્મમાં એમની સાથે લગ્ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. પણ એમના પિતાએ એમના કોઈનો સ્વીકાર કર્યો નહિ આથી એ સૌ રાજકુમારો ક્રોધે ભરાયા, એકઠા થયા ને મિથિલા સામે યુદ્ધ ચડ્યા એમણે નગરને ઘેરે ઘાલ્યો અને રાજા છેક નિરૂપાય થઈ ગયો. મહીએ પિતાને સલાહ આપી કે ‘ મારી કન્યા તમને આપીશ ’ એવું વચન આપીને એ સૌ રાજાઓને આ માયામન્દિરમાં બોલાવો એ સૌ એ પ્રમાણે કહેવરાવવાથી એ મન્દિરમાં આવ્યા ત્યાં એવી વ્યવસ્થા કરી હતી કે જાળીદાર પડદાની પાછળ એક આસન ઉપર મહીના જેવી એક પુતળી દેખાય છેએ રાજાઓએ એ પુતળી જોઈને એને મહી માની લીધી પછી રાજકન્યાએ આવીને કૂલે ઢાકેલું તેના માથાપરનું દાર ઉઘાડ્યું, ત્યારે તેમાં થઈને એ પુતળીમાથી અતિશય ધૃષ્ટાન્તક દુર્ગન્ધ ઉછળ્યો છ રાજાઓ પોતાને પરણવાને બળાત્કાર કરશે એવું મહીએ બહુ દિવસ પહેલાથી જ પોતાના અવધિજ્ઞાને કરીને જાણી લીધું હતું, તેથી તે સમયથી જ એ પુતળી પોતાની જેવી જ કરાવીને ત્યાં મૂકાવી હતી અને પેલા દારદારા તેમાં રાધેલું અનાજ નખાવતી હતી, તેથી એવા પ્રકારની દુર્ગન્ધ તેમાં થઈ ગઈ હતી.

ત્યારપછી આશ્ચર્યમૂલક કાંઈ ગમેલા શબ્દોને તે ઉપરથી ભૌતિક સૌન્દર્યની અનિત્યતા વિશે જ્ઞાન કરાવ્યું, પોતાના પાછલા જીવન સૌંદર્ય સાથે તપ કર્યું હતું તે વાતનું સૌને સ્મરણ કરાવ્યું ને સૌને દીક્ષા લેવાનો ઉપદેશ આપ્યો. મહીનાથે દીક્ષા લીધા પછી તે સૌને દીક્ષા લીધી અને જોમની સાથે સમિતશિખર ઉપર ૫૫૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે અસ્તાથ પછી ૧૦૦૦ કોટિ વરે મહીનાથ નિર્વાણ પામ્યા.^{૧૭}

સુતેકુલ ૨૦ માં તીર્થંકર રાજશર્મા શબ્દ કુમિત્ર અને તેની શાળી પદાવતી ને ઘેર જ આ દેવતા જોમના માતાને જ્યારે સારી આશા હતી ત્યારે જોમણે જૈનધર્મના બધાં સુવર્ત કર્યા હતા, જોમી જોમનું નામ સુનિસુવર્ત પદ્મ દીક્ષા લીધા પછી જોમણે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને સમિતશિખર ઉપર ૩૦૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે મહી પછી ૫૪ ૦૦૦૦ વર્ષે જો નિર્વાણ પામ્યા.

સુનિસુવર્તના સમયમાં ૬ માં શ્વેતર્થી મહાત્મ્ય થયા. કમરૂં અથવા હસ્તિનાપુરમાં જો જન્મ્યા હતા. પશ્ચિમ જોમના પિતા અને જાજ જોમના માતા હતા. જોમના મોટા ભાઈ વિષ્ણુકુમાર હતા.

જોકે ઉત્સવમયજે જન્માણે જૈનધર્મના બાત્રારથ દેવ વાળી ઇચ્છા કરી, જોની સોફલ જાણીએ પ્રહારથ દેવવાળી ઇચ્છા કરી, પોતાનો રથ આગળ લેવાનો અને શાળીઓને વાક કર્યો. રાજને કોઈના પક્ષપાત નહોતો, તેથી બંને વરણો બંધ કરાવ્યા વિના બીજે કોઈ ઉપાય નહોતો. માતાને કમેલા અપ માનથી મહાપદને ખોદુ લાવ્યું ને રાજનગર છાદી વનમાં ગયા ત્યાં જોમણે અનેક પરાક્રમ કર્યા, સમસ્ત ભરતવર્ષ છાદી લીધો ને જાન્ટે ઘેર પાછા આવ્યા. સુનિસુવર્તના સિખ સુવર્તના ઉપદેશથી પશ્ચિમરે અને વિષ્ણુકુમારે દીક્ષા લીધી, પશ્ચિમર નિર્વાણ પામ્યા ને વિષ્ણુકુમાર અનેક લખિવાળા થયા.

શ્વેતર્થીપદે અભિષિષ્ઠ થયા પછી મહાપદ જૈનધર્મના મોટા આશ્રયદાતા થયા અને પોતાની માતાના માનની જાતર મોટો શત્રુ રથ દેવતાઓ. નમુન નામે પ્રાણી જોમનો સચિવ થયો હતો. પૂર્વે જો પ્રાણી ઉલ્લખિનીના રાજા શ્રીવર્મનો પુરોહિત હતા.

તેવારે સુવ્રતાચાર્યના એક શિષ્યે એને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવ્યો હતો. તેના વેરમા એને મારી નાખવાનો એણે સકલ્પ કર્યો, પણ એક દેવે એના અંગ સ્થિર કરી દીધાં તેથી એ પોતાનો સકલ્પ સફળ કરી શક્યો નહિ. આ પ્રસંગથી ઉજ્જયિનીમા રહેલું ઠીક લાગ્યું નહિ, તેથી એણે એ નગરનો ત્યાગ કર્યો અને હસ્તિનાપુરમાં જઈ રહ્યો ત્યાં એણે મહાપદ્મની કૃપા પ્રાપ્ત કરી અને તેથી એ રાજાનો એ સચિવ બન્યો. એકવાર પાંડોશના રાજા સિંહાસને પકડવાની મહાપદ્મે નમુચિને આજ્ઞા કરી. તેણે તેને પકડી આણ્યો. ઉપકારવશ થઈને મહાપદ્મે એક વરદાન માગવાનું કહ્યું, પણ ખીજે કોઈ સમયે એ વરદાન માગી લઈશ, એવું નમુચિએ કહ્યું.

એકવાર સુવ્રતાચાર્ય એમના રાજ્યમા ચાતુર્માસ ગાળવા આવ્યા બ્રહ્મ નમુચિએ એ સમયે પોતાને વરદાન આપવાનું વચન ચક્રવર્તીએ આપેલું તે સંભારી આપ્યું ને વરદાન માગી લીધું કે- ' મને એક મહાચક્ષુ કરવા દો ને એ ચક્ષુ ચાલે એટલો કાળ રાજ્ય મને સોંપી દો ' મહાપદ્મે એ પ્રમાણે કયું એટલે નમુચિએ જૈનસાધુઓ ઉપર અત્યાચાર કરવા માહ્યા અને તેમને મૃત્યુનો ભય દેખાડ્યો સાધુઓ ચાતુર્માસમા વિહાર કરી શકે નહિ કારણ કે તેથી અનેક જીવહિંસા થવાનો ભય રહે છે આ સમયે દેવીબળવાળા વિષ્ણુકુમારમુનિ ધ્યાનમગ્ન હતા તેમને સુવ્રતાચાર્યે બોલાવ્યા, કારણ કે એ આવીને નમુચિને નમાવે તો જ તેઓ ત્યાં રહી શકે. નમુચિએ પ્રસિદ્ધ કયું હતું કે- ' જે ભિક્ષુક ત્રણ પગલા ચાલીને જેટલી પૃથ્વી માપી લેશે તેટલી પૃથ્વી મારા રાજ્યમા એને આપીશ, પણ એ ત્રણ પગલાએ માપેલી પૃથ્વીપાર તે પગ મૂકશે તો તેનો જીવ લઈશ ' વિષ્ણુકુમારે પોતાના વૈકિંચ શરીરને (પૃ ૧૭૧) બળે બે પગલાએ સમસ્ત પૃથ્વીને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી માપી લીધી અને ત્રીજે પગલે નમુચિને પૃથ્વી ઉપર સુવાડી દીધો બ્રહ્મ બ્રાહ્મણ પોતાને ઘૃણાજનક લાગતા એવા જૈનો વિરુદ્ધ કથુ કરી શક્યો નહિ ત્યારપછી તો મહાપદ્મે પણ એને પોતાના રાજ્ય

માંથી હાંસી કાઢ્યો. પોતાના પશકમથી વિષ્ણુકુમારમુનિ સમસ્ત જગતમાં ત્રિવિક્રમ નામે પ્રસિદ્ધ થયા, ત્યારપછી મહાત્મ્ય તપ્યા અને અન્તે નિર્વાણ પામ્યા મહાત્મ્યે પણ સંસારને ત્યાગ કર્યો ને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું.

ત્યારપછીના સમયમાં ૮ મા જાહેર રામ જાણવા વળ્ય અને ૮મા વાસુદેવ સમય જાણવા નાનકા થયા. જ્યોત્ષ્ણામાં રાહ રહવાને ત્યાં જોની રાણી અપરિણતા ને પેટે રામ અને કુમરને પેટે હરમણ જન્મ્યા હતા. હરમણને બીજા પણ એ પુત્ર હતા. જોની જે મરતો અને કુમરને પેટે રામને જ મ થયો હતો. ત્રિવિક્રમના રાહ જવળી પુત્રી સૌરા સાથે રામના લગ્ન થયાં હતા. રામને રાજપાટ સોંપીને સાધુ જવાની હરમણને કમ્પા ભઈ, કંઈકોને જોડવાર જોડે વસ્ત્રાન આપેલું તે જાત્યાર જોડે માત્રી લીધું કે 'જરવને રાજપાટ આપે ને રામને વનવાસ આપે.' જરવે ને કે પોતાને આપેલું રાજપાટ સ્વીકારું નહિ, છતાંયે રામ : સીતા ને હરમણ સાથે વનવાસમાં ગયા.

જો સમયે પૃથ્વીના જોકે ખડમાં વિદ્યાધરના રાજ્ય સંભળ કરતો હતો તે ૮મો પ્રતિવાસુદેવ હતો. માથા જેવડાં નવ સાતીની મળ્યા જો સદેવ પોતાના કડમાં પહેરતો, તેથી જો હયાનત પણ કહેવાતો. જોના પ્રભુજન રાક્ષસ કહેવાતા, કારણ કે જો મહા રાક્ષસના વંશ જ હતા જાણવા તો પોતાના ધ્વજમાં રાક્ષસનું ચિન્હ રાખતા.

જનકને ત્યાંથી સીતા સાથે હનુ કૃષ્ણ માં સવણ નિષ્ક્રમ

- ત્રિવિક્રમ—જેણે ત્રણ પગલાં કર્યાં છે તે—જો નામ વિષ્ણુનું પણ છે કારણ કે જેણે વામનાયે ત્રણ પગલાંના રાક્ષસના નશિત ત્રણ લોકનું રાજ્ય લઈ લીધું હતું (Hindvāṅgāṇa p. ૧૨૧ થી સરખાવતા) જો કથાને જોનાં જોના સ્વરૂપ આપીને વિષ્ણુ અને નમુચિની કથા કરી હતી.

x જોકે કથા પ્રમાણે સીતા રાવણ અને મ દોડરીની પુત્રા હતી ને તેને જાતે ઉછેરી હતી.

નિવડ્યો હતો, તેથી એ સીતાનું હરણ કરી ગયો. એને પાછી લાવવાને રામે વિદ્યાધરની સેના એકઠી કરી વિદ્યાધરે પોતાના પાનરધ્વજને કારણે વાનર નામે ઝોળખાતા હતા એમના રાજ સુગ્રીવ અને હનુમાનની સહાયતાથી રામે લકા લીધી, રાવણને લક્ષ્મણે મારી નાખ્યો, રાવણ નરકમાં ગયો ત્યારપછી પોતાને શરણે આવેલા રાવણના ભાઈ વિલીષણને રામે લંકાનું રાજ્ય સોંપ્યું અને છોડાવેલી સીતાને તથા પોતાના સાથીઓને લઈને અયોધ્યા આવ્યા અહીં પોતાની આખોની સુંદર ચન્દ્રપ્રભા સમી સીતાને પડખે રાખી પ્રભાવશાળી રાજ્ય ચલાવ્યું પોતાની શોક્ય ચિત્રલેખાની પ્રાર્થનાથી એકવાર સીતાએ રાવણના પગનું ચિત્ર કાઢ્યું. આથી રામને કોઈએ સૂચન કર્યું કે ‘ સીતાએ રાવણના સહવાસમાં જે સુખી ઘડીઓ ગાળેલી તે હજી એ યાદ કરે છે ’ આ અને બીજા નિર્દોષ પ્રસંગોને આગળ ધરીને નિન્દાપ્રિય લોકોએ સીતાને માથે અપવાદ મૂકવા માડ્યા રામને એથી બહુ દુઃખ થયું અને એ સમયે સીતા ગર્ભવતી હતી છતાં એને વનવાસ આપવાની ફરજ પડી સીતા વનવાસમાં એકલી રહી ને ત્યાં અનગલવણ અને મદનાકુશ નામે બે પુત્રને જન્મ આપ્યો એક જૈન પડિતે એ બેને સમસ્ત વિદ્યાઓ અને કળાઓ શીખવી મોટા થતાં એ બેને બળવાન વીર થયા ને જગતનો દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા અન્તે રામની સામે પણ એમણે યુદ્ધ માડ્યું પિતા-પુત્રે એકમેકને ઝોળખી લીધા ને પછી સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી અયોધ્યામાં આણી સીતાએ અગ્નિપરીક્ષાએ પોતાની નિર્દોષતા વિષે પોતાની સમસ્ત પ્રજાની ખાત્રી કરી આખી ને પછી સાધ્વી થઈ ત્યારપછી લક્ષ્મણ મરણ પામ્યા ને નરકમાં ગયા પોતાના ભાઈના વિયોગને દુઃખે રામે સસારને ત્યાગ કર્યો અને શત્રુઘ્ન, સુગ્રીવ, વિલીષણ અને બીજાઓ સાથે દીક્ષા લઈ પોતે નિર્વાણ પામ્યા ૬૮

નમિ ૨૧મા તીર્થ કર મિથિલામાં રાજા વિજય અને તેની રાણી વપ્રાને ત્યાં જન્મ્યા જ્યારે એ ગર્ભમાં હતા, ત્યારે એમના પિતાના નગરને ઘેરનાર શત્રુઓને નગરમાંથી બહાર નીકળેલા લશ્કરના

બળે કરીને નમી જપ્ત પદ્મ કંઠ તેથી જોમતુ નામ નમિ પદ્મ
તીર્થંકરચોજી જીવન જીવ્યા પછી સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦
વર્ષની ઉમ્મરે મુનિમુવત પછી ૬૦૦૦૦૦ વર્ષે જો નિર્વાણ પામ્યા.

નમિના સમયમા જામિજ્વના શબ્દ મહાહરિને ઘેર તેની શાળી
મરાને પેટે ૧૦મા વ્યકવર્તી હરિવેળ જન્મ્યા. જોમલે સમસ્ત જા-
તવર્ષને પાતાના જાધિકાર નીધે જાણ્યો, પછી સમસ્ત ઉપસોતને
ત્યાજ કર્યો, સાધુ યથા ને નિર્વાણ પામ્યા.

ત્યારપછી રાજગુહમાં રાજા વિજયને (જયવેગને) ઘેર તેની
શાળી જણને પેટે ૧૧મા વ્યકવર્તી જયવેગ યથા. પાતાના જલ્દક
નીધે જાસ્તવજની પૂજીને જાણ્યા પછી જોમલે પદ્મ સસાસ્ત્રો
ત્યાજ કર્યો ને નિર્વાણ પામ્યા.

હજારો વર્ષ પછી પ્રખ્યાત હરિવંશમાં રાજા વડુ યથો તેજ
પુત્ર જીરને જોરે જોને જીર નામે બે પુત્ર યથા. શીલિના પુત્ર
જન્મજન્મિને ૧૦ પુત્ર યથા તે વર્ણા કહેવાયા. તેમના જોક
જયવેગને જયવંશ તે હમા જલદેવ જોને જન્મ તે હમા વામુદેવ જો
બે પુત્ર યથા બીજા જોક જયુવિજયને ઘેર જરિજોમિ તે ૨૨મા
તીર્થંકર જન્મ્યા. સુવીરનો પુત્ર મોજજ્વિ યથો તેને ઉમવેગ જોને
જેવક જો બે પુત્ર યથા. ઉમવેગને વંશ નામે પુત્ર જોને રામવંતી
નામે કન્યા યથા દેવકને જેવક નામે કન્યા યથા જોને તે કુષ્મન્ઠી
માતા યથા.

કુષ્મ્ઠ જોને જરિજોમિની સમાજ સબધે સાધારણ હસીકંઠ
જાપી જો કે જન્મ યાજ્ઞમાં કહેલી કથાઓ જોકમીકથી વિદ
ઉ ૧૯ છતાં ઉપરની હસીકંઠથી કમક સ્પષ્ટતા યથો હવે જો
બેતાં જરિજ વિષે જાગળ જોઈએ.

સર્વપુરના રાજા વસુદેવે (દશમા હયાકો) મુન્દર પેદિણી સાથે જામ
કર્તુ જોને તેથી જોને ઘેર રામ નામે હમા જલદેવનો જન્મ યથો.
પછીથી જોલે દેવકની કન્યા દેવકી સાથે જામ કર્તુ જો જામપ્રસવે
ક સની શ્રી બીવડાજો ખૂબ દારૂ પીને પૂજ્યપાદ જામિજ્વમુનિની મદકરી

કરી તેથી અતિમુકતે ભવિષ્ય ભાખ્યું કે ' દેવકીનો સાતમો પુત્ર તારા સ્વામી કસનો વધ કરશે ' ભયના માર્યા કંસે વસુદેવ પાસેથી વચન લીધું કે ' દેવકીના પહેલા સાત બાળક જન્મશે કે તુરત જ તને આપીશ ' હવે મદિલપુર નગરમા નાગ નામે શ્રાવક અને તેની સ્ત્રી સુલમા રહેતા હતા, તેમને દેવે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે ' તમારે મરેલા બાળક અવતરશે ' આ ભલી સ્ત્રીને દરેકવેળા દેવકીની સાથે જ ગર્ભ રહેતો હતો દેવકીના બાળકને એક દેવ ઉપાડી લાવીને સુલમાને આપતો ને તેના મરેલા જન્મેલા બાળક લઈ જઈને દેવકીને આપતો.

દેવકી એ બાળકો કસને સોપતી તે મારી નાખતો સાતમા ગર્ભ વખતે દેવકીને પ્રખ્યાત (૭) સ્વપ્ન આવ્યા ને તેથી સૂચન થયું કે વાસુદેવ અવતરશે એ વાસુદેવ કૃષ્ણનો જન્મ થયો કે તરત જ તેમને દેવોએ, કસોએ મૂકેલા ચોકીદારોને ઉધમા નાખી દઈને ઉપાડી લીધા ને ગોવાળ નન્દ અને તેની સ્ત્રી યશોદાને સોપી દીધા, ગોવાળની પુત્રી લાવીને દેવકીને આપી દેવકીએ તે કસને સોપી કસે કન્યા હોવાથી એનું નાક કાપી નાખ્યું કૃષ્ણ ગોવાળો લેગા ગોકુલમા ઉછર્યા ને ત્યાં પોતાના ઓરમાન ભાઈ (બલ-) રામ સાથે એમણે અનેક પરાક્રમ કર્યા અને એ મથુરા ગયા, ત્યાં કસનો વધ કર્યો અને તેના પિતા ઉગ્રસેનને-જેને કસે પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો તેને-ફરી પાછા, ગાદીએ બેસાડ્યા.

કાલયવનોનો રાજા જરાસંઘ ૯ મો પ્રતિવાસુદેવ હતો તેની બેન શુવચશાના ઉશ્કેર્યાથી જરાસંઘે, પોતાના બનેલી કસના વધનું વેર લેવા, કૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ માડ્યું રામને અને કૃષ્ણને એણે ઘેર્યા અને તેમને તથા સૌ યાદવોને મથુરા છોડવાની ફરજ પાડી ત્યારપછી કૃષ્ણે ગુજરાતમા દ્વારકા નગરી વસાવી અને ત્યાં અનેક રાણીઓના સહવાસમા રાજ્યના ખૂબ વૈભવ ભોગવ્યા પછી કૌરવો વિરૂદ્ધના પ્રખ્યાત મહાભારત યુદ્ધમા કૃષ્ણે પાણ્ડવોનો પક્ષ લીધો, ઘણા યુદ્ધ કર્યા ને છેવટે જરાસંઘને ઘેરી એને પણ માર્યો.

હવે દ્વારકામાં જોકે સમયે જોવું બન્યું કે કૃષ્ણના પુત્ર
 ત્યાં પીને તાપસ દેવાનું કામ કર્યું આ ઉપરથી કોઈ
 ભરતને દેવાને પ્રયત્ન તપ કર્યું અને તેને બધે પોતે જાણી-
 કુમાર દેવ બનીને દ્વારકાને પ્રયત્ન જાણી બહાર કાઢી કૃષ્ણની
 ૧૬૦૦૦ સદ્ગુણો ને સર્વે માણસ બની ગયા. રામ અને કૃષ્ણ
 બન્ના હતા તે મધુરા તરફ ગયા. જરાકુમાર નામે કૃષ્ણને
 નાનો ભાઈ હતો; જોકે સમયે જ્યારે કૃષ્ણ જોકે વૃદ્ધ નીચે વિશ્રામ
 હતા હતા ત્યારે તે જરાકુમારના બાણથી સખત થવાઈ ગયા
 આ ઘાથી જો મૃત્યુ પામ્યા જોમને સમ્યક્તાન (સમજિત) હતું,
 પણ જીવનના પાછલા કાળમાં જોમણે દેવાને ઉપર દેવભાવ
 રાજેલો તેથી જો ત્રીજી નરકે ગયા. જોમના ભાઈ રામે સસાસ્ત્રના
 કથો અને જોમણે ૧૦૦ વર્ષ તપ કર્યું તેથી બીજે ભવે પાંચમા
 સ્વર્ગમાં દેવ થયા. ત્યાંથી જોમણે નરકમાં કૃષ્ણને દુઃખ પામતા
 જોયા ને જોમને ઉદ્ધારવાનો સંકલ્પ કર્યો. જોમને પોતાના હાથ
 વડે હથેલી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ સૂર્યની સામે થી જોજો
 જોમ કૃષ્ણ જોજોથી જ્યાં ને ભલે કર દુઃખ પામવા લાગ્યા, તેથી
 જોમણે જોવો પ્રયત્ન કરીને કર્યો નહિ.

કૃષ્ણના કાકાના હીકરા અરિષ્ટનેમિ (નેમિ) ૨૨ મા
 વીર્ષકર હતા. ઘોરુરના રાજા સમુદ્રવિજય જોમના પિતા હતા
 અને તેમના રાણી શિષા જોમના માતા હતા. માતાએ ગર્ભ
 વસ્ત્રમાં રિષ્ટ (તલની) નેમિ (જકધારા) જોમ, તેથી જો
 (જમુજને દૂર કરવા માટે જા ઉપસર્ગ ઉમેરાતા) અરિષ્ટનેમિ
 કહેવાયા. બાલ્યાવસ્થાથી જ જોમણે પોતાના અતુલ શરીરબળના
 લક્ષણ દેખાડવા માંડ્યા. જોકે સમયે કૃષ્ણના શસ્ત્રાગારમાં પેલી
 ગયા અને ત્યાં કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈથી ન વગાડી શકતા
 જોવો જોમનો શખ વગાડ્યો. કૃષ્ણે જ્યારે જો સાંભળ્યો ત્યારે
 જોમને ભય લાગ્યો કે વળતે પોતાના બળથી માત્ર રાજ્ય લઈ
 લેશે. આથી, કામસંજોગથી અરિષ્ટનેમિની શક્તિ સ્વીકાર થઈ વચ્ચે
 જોમ માનીને કૃષ્ણે ઉજસેનની કન્યા રાજમતી સાથે અરિષ્ટ
 નેમિના લગ્ન ગોઠવી દીધાં. અરિષ્ટનેમિએ જો લગ્ન કરવાનું

સ્વીકાર્યું એટલે એ મહોત્સવની ભારે તૈયારીઓ થઈ ગઈ. બીજા બધા વિધિ કર્યા પછી, વરરાજા વરઘોડે ચડ્યા. ખૂબ શણગારેલા રથ ઉપર એસીને લગ્નક્રિયા માટે માંડવે ચાલ્યા. ત્યાં તો માર્ગમા લયંકર ચીસો પાડતા પશુને જોયા, લગ્નના જમણને માટે એ પશુ તૈયાર કરી રાખ્યા હતા. આ દેખાવથી એમના હૃદયમા દયાભાવ એવો પ્રબળ જાગ્રત થયો કે તરતજ એમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો રૈવતક (કાઠિયાવાડમા ગિરનાર) પર્વત ઉપર ચાલતા થયા, ત્યાં તપ કર્યું ને જ્ઞાનની ચરમ-સીમાએ પહોંચ્યા (કેવળજ્ઞાન પાયા) ત્યારપછી સૌને ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો પાડવોને પણ સંસારત્યાગની પ્રેરણા કરી, તેથી તે પણ દીક્ષા લઈને નિર્વાણ પામ્યા રૈવતક પર્વત ઉપર ૧૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે, નમિનાથ પછી ૫૦૦૦૦૦ વર્ષે નેમિનાથ નિર્વાણ પામ્યા.

એમનું અનુકરણ કરીને રાજમતીએ પણ સંસારત્યાગ કર્યો ને સાધ્વી થયા અરિષ્ટનેમિનો ભાઈ રથનેમિ પણ સાધુ થયો સાધુ થતા પહેલાં રાજમતી ઉપર એને બહુ મોહ હતો, તેથી એકાત મળતા તેમની સાથે લગ્ન કરવાની પોતાની ઇચ્છા એમને જણાવી, પણ રાજમતીના ઉપદેશથી એને ભાન આવ્યું, એટલે ફરીને સંસારનો એણે ત્યાગ કર્યો અને અન્તે નિર્વાણ પામ્યા.

અરિષ્ટનેમિના પછી છેવટના એટલે ૧૨ મા ચક્રવર્તી બ્રહ્મદત્ત^{૭૦} થયા કામ્પિલ્યના રાજા બ્રહ્મને ઘરે તેની રાણી જુલનીને પેટે એ અવતર્યા હતા હજી તો એ બાળક હતા, તેવામા રાજા બ્રહ્મ માઠા પડ્યા અને મરણ સમીપ આવ્યું છે એમ જાણીને, પોતાના ચાર મિત્રોને પોતાના પુત્રની સોપણી કરી એ ચાર તેની પાડોશના રાજા હતા અને તેની સાથે એમનો મિત્રસબ્બ ગાઢો હતો આ ચારે રાજાએ મળીને તેમાના એક કોશલના રાજા વર્ષને બધો કારભાર સોંપ્યો, પણ દીર્ઘ તો એ રાજપુત્રનું રાજ્ય પચાવી પાડયું, એટલુંજ નહિ પણ વિધવા રાણી સાથે પણ આઠો વહેવાર બાંધ્યો અમાત્ય ઘનુ એ દીર્ઘની બ્રહ્મતા બ્રહ્મદત્તના ધ્યાન ઉપર આણી ને એમણે પોતાની માતાને તથા દીધને ઇસારે વાર્યા એ બેએ એથી કોપીને બ્રહ્મદત્તને મારી નાખવાનો

સે કંઈપ કયોં જોમણે પ્રહારતને પરણાવ્યા, નવવધૂ સાથે જોમને
 વરધાદો કાઢ્યો અને જો બેને જોકે લાક્ષાગૃહમાં ઉતાર્યાં જો લાક્ષાગૃહ
 હીરે જાત હેતુએ જૂલનીની સલાહથી આગળથી બધાવી રાખ્યું હતું
 અને તે રાતે બાળી મુકનાતું હતું પણ જો નીચ મોજના
 નિષ્ફળ બધું અમાત્ય ધનુ આગળથી ધેતી ગયો હતો ને તેથી જો
 લાક્ષાગૃહની નીચેથી લોંચરાનો એક માર્ગ તૈયાર કરાવી રાખ્યો
 હતો. પ્રહારત બગવા ઘરમાથી જો લોંચરાને માર્ગે ઘડીને છટકી
 ગયા, વેશ બદલીને ધનુના પુત્ર સાથે રેશ છાદી બાહત્યા થય
 મયા. પછી ઘણાં મુદ્દ કયોં ને ઘણી રાણીઓ પરદશા જાતે
 જો કાશી આવ્યા ત્યાના રાજા કટકની અને પોતાના પિતાના
 મિત્રોની સહાયતાથી સેના જોકેડી કરી, ને હીરે સામે મુદ્દ માર્યું
 જોમણે જોને ઘેરોં ને માર્યો, પ્રહારત રાજ્યાદીએ બેઠા અને
 ભાસ્તવર્ધના છાને બેઠો છતી લઈ ચક્રવર્તીપદ પામ્યા.

પ્રહારત એકવાર નાટક જોવા હતા, ત્યારે ત્યાં પુદ્દ રેખીને
 મુખર્મ સ્વર્ગમનિ પોતાનો પાછલો ભવ જોમને સાંભરી આવ્યો
 વળી પાછલા છ ભવમાં સાથે જ રહેતો જોવો એક સહચર પણ
 સાંભરી આવ્યો. તે ઉપરથી જોમણે એક સ્લોકતું બરણ રચ્યું,
 અને જોનું બીજું બરણ જે રચી આપે તેને મોટું હનમ આપ-
 વાતું બાહેર કર્યું એક શેકનો પુત્ર સાધુ મર્ધ ગયો હતો. જોવે
 જો બરણ રચી આવ્યું તે ઉપરથી પ્રહારતને આવરી મર્ધ કે
 પાછલે ભવે બ્યારે તે ઈમૂળ હતો ત્યારે આ સાધુ મારો ભાઈ વિગળ
 હતો. જોની સાથે પ્રહારતે પાછલા ભવમાં જ સારસ્વાજ કયોં
 હતો ને સાધુ યથા હતા પણ સર્વે કયાયનો નાશ કરી શક્યા
 નહોતા. જોવું મધુ કે એકવાર ચક્રવર્તી સનતકુમારની પદ્મરાણીના
 બાળનો ગુચ્છો જોમના પગ આગળ આવી પડ્યો તેથી બીજે
 ભવે ચક્રવર્તી ઘડીને જોવી સુદર રાણીને પરણવાની જોમને અજિ-
 લાયા મર્ધ જો અજિલાયા પૂરી મર્ધ હતી. ફરી જન્મલા મિત્રે
 જોમને સસારત્યાજ કરવા બહુ ચે સમજાવ્યા, પણ જોમણે જ સાર-
 ત્યાજ કયોં નહિ. ચિત્ર પોતે સાધુ યથાથી નિર્વાણ પામ્યા, પણ
 પ્રહારતે તો સસારમુખ લોગવ્યા કર્યા

એકવાર એક બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદત્ત પાસે આવ્યો અને ચક્રવર્તીની આહારસામગ્રી ખાવા માટે માગી બ્રહ્મદત્તે જણાવ્યું કે—‘ચક્રવર્તીનો આહાર ચક્રવર્તી જ ખાઈ શકે, માટે એવો દુરાચર ન કરવો’ પણ તે મૂર્ખે એટલો દુરાચર કર્યો કે તેને અને તેના કુટુંબને પોતાના થાળની થોડીક સામગ્રી આપી પ્રચડ આહારના પ્રભાવથી એ બ્રાહ્મણમા કામવાસના એવી પ્રગળતાએ જાત્રત થઈ કે તે તૃપ્ત કરવાને મા, જેન કે ભત્રીજી પણ ન જોઈ પોતાના પાપથી શરમાઈ જઈને એ બ્રાહ્મણે, એ પાપના મૂળરૂપ ચક્રવર્તી ઉપર વેર લેવાનો સંકલ્પ કર્યો અને એની બંને આંખો ફેડી નાખવાનું એક ભરવાડને જણાવ્યું, તેણે ફેડી નાખી, બ્રહ્મદત્તે એ જાણ્યું અને બ્રાહ્મણને તથા એના સૌ સગા સબંધીને મારી નાંખ્યા વળી તેની આંખો કાઢીને એક વાસણમા મૂકવાની પોતાના મંત્રીને આજ્ઞા કરી, જેથી એ આંખો ફેડી નાખવાનો લાભ પોતે લઈ શકે. મંત્રી સમજી શક્યો કે ચક્રવર્તી પોતાના અશુભ કર્મના પ્રભાવથી આમ કરે છે અને તેથી વાસણમા આંખોને બદલે આંખ જેવા કુંદ મૂક્યા, પણ બ્રહ્મદત્તે તો બાકીના દિવસ એ આંખો ફેડવાના ભુડા સંકલ્પમા જ ગાળ્યા અને ૭૦૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામીને ૭ મી નરકે ગયા, ત્યાં એમના વૈરવૃત્તિના પાપને માટે એમને ૩૩ સાગરોપમ સુધી પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે.

જૈન વિશ્વેતિહાસના અત્યાર સુધી વર્ણવેલા સર્વે શલાકા-પુરુષોના વૃત્તાન્ત કેવળ કથાજનિત છે, પણ ઘણાખરા સંશોધકોને મતે ૨૩ મા તીર્થંકર પાર્શ્વ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા તેમની કથાને ઇતિહાસ સાથે ઘટાવતા ઇ સ પૂ ૮૦૦ વર્ષ ઉપર એ થઈ ગયેલા લાગે છે જૈનોને મતે નેમિનાથના નિર્વાણ પછી ૮૩૭૫૦ વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા એમના અને એમના પછીના તીર્થંકર મહાવીરના જીવન વિષે આપણે કંઈક કંઈક જાણી શકીએ છીએ જોકે એ બંનેના ઇતિહાસમા પુષ્કળ કથાઓ વણાઈ ગઈ છે, અને તેમની કેટલીક કથાઓ તો તેમના પૂર્વજો વિષે છે કર્મના સિદ્ધાન્ત વિષે આપણને જાણવાનું મળે એટલા માટે એમની કેટલીક કથાઓ આપણે અહીં કહીએ.

પાશ્વનાથ નિર્વાણ પામ્યા તે પૂર્વેના જોમના નવ ભવન
વર્ષન કરેછે ઉપર જોમના પ્રત્યેક ભવમા તેમની સાથે તેમનો
જોડ થતુ જન્મે જતો હતો અને તેની સાથે તેમને વિરામ
થમા કરતો હતો.

(૧) પોતાનનમરમા પાશ્વનાથનો છવ જોડવાર મમમદિનાથે
ગ્રાહણના ભવમા હતો, ત્યારે કમઠ નામે જોમને મોટો ભાઈ હતો. સાધુ
હરિશ્ચન્દ્રના ઉપદેશથી મરુભૂતિ સાધુ જેવા થયા, પણ જોનો ભાઈ તે
ધનિયસુખમાં હીન થઈ ગયો. મરુભૂતિના સાધુ થયાથી જોની કી
જીવનને માથે સઘન પાળવાનું બાવી પડ્યું. પણ તે તે પાલી થઈ
નહી ને કમઠની સાથે બાઠે વહેવાર રાખવા લાગી. મરુભૂતિને જ
વાત સંભળી ત્યારે રાત્રી બગીચાને ફરિયાદ કરી. સંભળે કમઠને
બપોરે બેસાડીને નગરમાં ફેરવ્યો ને પછી રાત્રી બહાર હાંસી કહ્યો.
કમઠ ત્યાંથી વનમા ગયો ને તપ કરવા લાગ્યો. કોઈકથા થઈને
પોતે પોતાના ભાઈનું શુક્ર કરી નાખ્યું જો વિચારથી મરુભૂતિને
સતાપ થયો ને તેથી કમઠની પાસે જઈને તેણે ક્ષમા માગી,
પણ કમઠે તે જખતે ખત્તવથી જોની જોતરી તોડીને મારી નાખ્યો.

(૨) મરુભૂતિને પોતાના અન્તઃકાળમાં અતીશ્ચયન કરેછે,
તેથી જો બીજે ભવે વનમાં હાથીપણે બનવતર્યો. તે સમયે ઘરેલ
સંભળે જો સાધુ થયેલા તેના ઉપદેશથી હાથીને સમજ્યાન થતું
ત્યારથી જો મુઠાં પાક્યા બાવા લાગ્યો ને સૂરજને વાપે તપેછે
પાણી પીવા લાગ્યો. કમઠ તે વારે પૃથ્વી ઉપર ઝેરી નાજ થઈને
બનવતર્યો હતો. અને તેણે ઘણા છવની કથા કરી હતી. ઉપર
જો પવિત્ર હાથીને પણ તે હત્યો ને તેથી હાથી મરી ગયો. (૩)
હાથી સહસ્રાર સ્વર્ગમાં ફેવ થયો સાપ પાંચમી નરકે ગયો. (૪)
ફેવ થાયે ભવે સિદ્ધક નગરમાં રાત્રી કિરણવેગ થયો પિતા પાસેથી
મળેલા રાત્રીનો ત્યાગ કરીને કિરણવેગ દીધા હાથ તપ કરવા
લાગ્યો. નરકમાંથી નીકળીને કમઠ પાછા નાગથોનિમાં બનવતરેલા તે
ફરી કિરણવેગને હત્યો ને તેથી કિરણવેગ મૃત્યુ પામ્યો. (૫)
પછી જો ૧૨મા કલ્પમાં ફેવ થયો, વનમાં હાવાનજ સળગ્યો,

તેમાં સાપ બળી ગયો ને તમપ્રભા નામની નરકમાં ગયો. (૬) શુભંકરા નગરીમાં રાજા વજ્રવીર્યને ઘેર વજ્રનામ નામે કુમારરૂપે છઠ્ઠે ભવે તે દેવ જન્મ્યો પાછળથી એણે દીક્ષા લીધી અને જ્વલન પર્વત ઉપર તપ કરવા લાગ્યા, તે વારે ભીલ કુરંગકના બાણથી એનો જીવ ગયો. આ ભીલ તે બીજો કેઈ નહિ, પણ ભવોભવમાં તેની પાછળ પડેલો શત્રુ હતો. (૭) વજ્રનાભ ત્યાથી મધ્ય ઐવેયકમાં દેવ થયા, કુરંગક જ્યાં નરકમાં જઈને દુઃખ ભોગવવા લાગ્યો (૮) ઐવેયક સ્વર્ગમાંથી નીકળી સુરપુરના રાજા કુલિશવાહુની (વજ્રવાહુની) રાણી સુદર્શનાના ગર્ભમાં અવતર્યો એનું નામ સુવર્ણવાહુ પડ્યું ને એ ચક્રવર્તી થયા તીર્થંકર જગન્નાથના ઉપદેશથી એણે સંસાર તજ્યો. ખૂબ ધાર્મિક જીવન પાળીને એણે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું. છેવટે એને સિંહે ફાંટી નાખ્યા એ સિંહ તે પેલો જ્યાં નરકમાંથી નીકળેલો બ્રહ્માત્મા હતો. (૯) ત્યાથી સુવર્ણબાહુ ૧૦માં પ્રાણતકલ્પમાં દેવ થયો, સિંહ ૪થા નરકમાં પડ્યો.

મરુભૂતિના જીવને તીર્થંકર નામ કર્મને ફળે છેલ્લો ભવ થયો. કાશીના રાજા અશ્વમેધની રાણી વામદેવીના ગર્ભમાં પ્રાણતકલ્પે અવતર્યો. અધારી રાતે સગર્ભા રાણીએ પોતાના પડખામાં એક સાપને સરકતો જોયો, તેથી બાળકનું નામ પાર્શ્વ પડ્યું મોટા થયા ત્યારે તે બળવાન સુયોધન થયા, કલિંગના રાજા યવનને હરાવ્યો ને તેની રૂપવતી કન્યા પ્રમાવતીની સાથે લગ્ન કર્યું એકવાર એમણે પોતાના મહેલની બારીએથી જોયું તો કમઠ નામે તાપસની ચારે બાજુ લોકનું ટોળું વળ્યું હતું. એ તાપસ પચાગ્નિ તપતો હતો ચારબાજુ ચાર ધૂણી ધખાવી હતી, વચ્ચે પોતે બેઠો હતો ને માથે સૂર્યનો તાપ હતો. એ તાપસ તે બીજો કેઈ નહિ, પણ પૂર્વભવનો કમઠ હતો. એવામાં એક સાપ એક ધૂણીના કાષ્ટમાં બળવા લાગ્યો તેને એ તાપસે શાન્તચિત્તે બળવા દીધો પાર્શ્વકુમારે ત્યાં આવી એ સાપને બચાવી લીધો ને તાપસને એની નિર્હયતા વિષે કહ્યું. એ સાપ ત્યારપછીના ભવમાં નાગરાજ ધરણ થયો અને કમઠ બીજો (૧૧મે) ભવે મેઘમાલી નામે અસુર થયો.

એક દિવસ પાશ્વે પોતાના બાજમાં અરિષ્ટનેમિત્રુ વિર
જેમુ અતર્જાન અમત યવાથી સાધુ યવાને પોતે નિમિષ કર્યો.
એમણે દીક્ષા લીધી અને બિમુક થઈ બિહાર કરવા લાગ્યા. વનમાં
મિથમાલીને વાસુના ને વરસાદના તોફાનથી એમને મારી નાખવાનો
પ્રયત્ન કર્યો, પણ નાગરાજ ધરણે એમની ઉપર પોતાની ફેણ છત્રીની
પેઠે ધરી રાખી. તેથી તેમને કશું થયું નહિ. ધરણે ત્યારપછી
મિથમાલીને સમજાવ્યું કે 'તારે તીર્થ કરના ક્ષેપ કરવો ઘટે નહીં,
ઉલટો બહુ ઉપકાર માનવો ઘટે કારણ કે તારા કમકંના જન્મમાં
જીવની દિસા કરતાં તને એમણે વાર્યો હતો.' એ ઉપરથી મિથ
માલીને પોતાના મિશ્ન્યાત્વનું જ્ઞાન થયું ને સમ્મય્યાન ઉત્પત્ત થયું.
ત્યારપછી થોડેક કાળે પાશ્વે પિતૃનગર કાશીમાં આગ્યા ને ૮૪
દિવસની તપશ્ચર્યાને પરિણામે કેવલજ્ઞાન પામ્યા. પછી દેશમાં ફરીને
ધર્મોપદેશ કરવા લાગ્યા ને ઘણા લોકોને જૈન કર્યા. અન્તે સમ્રાટસિમર
(એમના નામ ઉપરથી એ પાશ્વનાથ પર્વત કહેવાય છે) ઉપર
૧૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે, નેમિનાથ પછી ૮૭૭૫૦ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા.

વર્ષમાઘ (મહાવીર) ૨૪ મા ને વળી આપણી અવસાપિણીના
ઉદ્યા તીર્થ કર પાશ્વનાથના નિર્વાણ પછી ૧૭૮ વર્ષે થયા. જૈન
જન્મોમાં એમના પછુ પૂર્વજીવની કથાઓ છે અને એવી કથાઓ
થોડીવણી નહિ પણ ૨૬ પૂર્વજીવની છે.

એ તીર્થ કરના પૂર્વજીવ તો અસંખ્ય છે, પણ જે જીવથી એમને
સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું તે જીવથી એમની કથા નોંધવામાં આવી છે ને
મોટા ભાગ જ જલુત્રીમાં લીધા છે. એ (૧) પેલા જીવમાં વક્તર નામ
જામણી હતા, અને પશ્ચિમ બિંદુકમાં જન્મ્યા હતા. એકવાર લોકમાં
હેવા એ વનમાં ગયા હતા, ત્યારે એમને કેટલાક સાધુ મળ્યા, જે
સ્તો ભૂંડ્યા હતા ને શુભાતુર તથા પુણાતુર જવા હતા. તેમના ઉપર
નવસારને કથા આવી ને એમની સેવાસુક્રુપા કરી, એમની પાસેથી એ
સમ્યક્ત્વ પામ્યા. શુભ ક્રમને ફરી (૨) એ સૌધર્મ સ્વર્ગમાં ગયા.
ત્યાંથી (૩) એ ૧લા તીર્થ કર જમનના પૈત્ર મરીચિરૂપે જન્મ્યા. તેનું
વર્ણન પુ ૧૭૫ઉપર આપ્યું છે ત્યારપછીને યોગેશવે તે દેવ થયા ને

પાંચમે ભવે બ્રાહ્મણ થઈને ત્રિદંડી થયા પછી ઘણા ભવ ભમ્યા

છઠ્ઠે ભવે બ્રાહ્મણ થઈને ત્રિદંડી થયા. સાતમે ભવે દેવ થયા એમ ૮ મે ભવે ત્રિદંડી, ૯ મે દેવ, ૧૦ મે ત્રિદંડી, ૧૧ મે દેવ, ૧૨ મે ત્રિદંડી, ૧૩ મે દેવ, ૧૪ મે ત્રિદંડી થયા પછી (૧૫) મે ભવે બ્રહ્મદેવલોકમા દેવ થયા ત્યારપછી ઘણા ભવ ભમ્યા (૧૬) મે ભવે રાજગૃહમા વિશ્વમૂર્તિ રાજારૂપે અવતર્યા એક સાધુપુરુષના ઉપ-
દેશથી એ સાધુ થયા એકવાર લાખા ઉપવાસ પછી એ એક માર્ગે થઈને ચાલ્યા જતા હતા, તેવામા એક ગાયત્રી સાથે અથડાયાથી પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા એ જોઈને એમના સગા પણ વિરોધી વિશાલાનન્દી એ એમની મશ્કરી કરી એ સાલળીને વિશ્વ-
ભૂતિને ક્રોધ ચહ્યો ને ગાયને શીંગડાથી પકડીને આકાશમાં ઉછાળી, પોતાની વૈરવૃત્તિથી એમણે એવું નિદાન (નિયાણુ=સ કલ્પ) કર્યું કે ભવાન્તરે હું મહા પરાક્રમી થાઉં આ નિદાન કળ્યું કારણ કે ત્યારપછી (૧૭) મે ભવે મહાશુક સ્વર્ગમા ગયા પછી (૧૮) મે ભવે એ ૧લા વાસુદેવ ત્રિપૃષ્ઠ રૂપે પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા (પૃ ૨૬૩) એમણે એ ભવમા બહુ પાપકર્મ કર્યા તેથી ત્યારપછીને (૧૯) મે ભવે એ ૭ મા નરકમા ગયા ત્યારપછી (૨૦) ભય કર સિ હ થયા ને પછી (૨૧) એ ૪થા નરકે ગયા ત્યાથી પાછા (૨૨) મનુષ્યભવમા આવ્યા અને ત્યા શુભકર્મ કર્યા, તેને પરિણામે (૨૩) એ પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તી થયા એ ભવમા શુભકર્મ કરીને (૨૪) મહાશુક સ્વર્ગમા ગયા પછી (૨૫) રાજકુમાર નદન રૂપે અવતરીને સસારનો ત્યાગ કર્યો ને સાધુ થયા તે ભવમા બહુ તપ કર્યો ને તીર્થંકર નામકર્મ બાધ્યું પછીને (૨૬) મે ભવે પ્રાણુત દેવલોકમા દેવ થયા ને છેવટને (૨૭) મે ભવે તીર્થંકર મહાવીર થયા

મરીચિના ભવમા અવિવેકે કરીને નીચગોત્રકર્મ બધાયાથી (પૃ ૧૭૫) આ છેલ્લા તીર્થંકરે બ્રાહ્મણને ઘેર અવતાર લેવો જોઈએ તેટલા માટે કુરુકપ્રામ નામે નગરમા બ્રાહ્મણકુડા લાગમા કોહાલ ગોત્રના ઋષમદત્ત નામે બ્રાહ્મણની દેવાનન્દા નામે સ્ત્રીના ગર્ભમા એ આવ્યા દેવાનન્દાએ પ્રખ્યાત (૧૪) સ્વપ્ન જોયા અને તેથી

ભાવી વીરો કરના જ મનુ સૂચન થયું. દેવોના શબ્દ ઇન્દ્રે પ્રગ
વડે આ જોયું ત્યારે જોયું વિચારું કે ' સર્વે વીરો કર, વડ
વર્તી, જલદેવ અને વાસુદેવ ભૂતમાં, વર્તમાનમાં અને ભવિષ્યતઃ
સર્વ કાળે ઉચ્ચ કુળને વિષે જનવતર્યા છે, જનવતરે છે અને
જનવતરશે; તેથી કરીને ભગવાન મહાવીર પ્રાહ્લણકુળમાં જનવતરે
જો કેઈ રીતે થોડા થતુ નથી. આથી કરીને જોયું પોતાની
પદ્ધતિસેનાના નાયક હરિષ્ણેજમૈષીને બાલાવી પ્રાહ્લણી દેવાનન્દની
કુળમાંથી જન્મ લઈને ક્ષત્રિયાણી ત્રિશલા ની કુળમાં મૂકી જાવવાની
આજ્ઞા કરી. જો ઉપરથી હરિષ્ણેજમૈષી દેવાનન્દના પાસે ગયો, તેને
જનવસ્થાપિની નિકા આપીને તેની કુળમાંથી જન્મ કાઢી લીધો.
ત્યાંથી ક્ષત્રિય ત્રિશલા ને ત્યાં ગયો તેની સ્ત્રી ત્રિશલાને જનવસ્થાપિની
નિકા આપીને તેની કુળમાં મહાવીરનો જન્મ મૂકી દીધો; અને
ત્રિશલાને પુત્રીરૂપે જન્મ દેવાનન્દની કુળમાં મૂક્યો. ત્યાંથી પછી
પાછો જો સ્વર્ગે આજ્ઞા ગયો. હવે દેવાનન્દનો જન્મ લઈ લીધો
ને તે ત્રિશલાને આજ્ઞા જો દેવાનન્દના પૂર્વજવત્ત કર્મનું ફલ
કતુ તેને વિષે કથા જોવી છે કે દેવાનન્દ પૂર્વજવે ત્રિશલાની
નેકાણી હતી ને તેવારે પોતાની દેરાણીને રત્નનો કપડો જોયો
ચારી લીધો હતો. તે પાપના ફળરૂપે આ ફેરફાર થયો હતો.'

મહાવીરનો જન્મ ત્રિશલાની કુળમાં ગયા પછી, ત્રિશલાને
પ્રજ્ઞાત ૧૪ સ્વપ્ન આબ્યા ને કે માત્ર ને ૭૨ દિવસે શુભ
સુદર્તે ને શુભ રાત્રે જાળક જનવતર્યો માતા ગર્ભિણી હતી ત્યારે માતા
પિતાની ક્ષિતિ ને સપતિ વધી હતી તેથી જોમનું નામ વર્ધમાન પાડ્યું.

રાજકુમારને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા માંડ્યું. શરી-
રની ને મનની શક્તિને જો દીપવા લાગ્યા. હજી તો જો જાળક
હતા જોવામાં ઇન્દ્રલોકમાંના કેલકેક દેવ જોમની સાથે મુલ્લ કરવા
આવ્યો તેને જોમણે પરાજય થમાયો. આથી જોમનું નામ
મહાવીર પડ્યું. વળી પ્રાહ્લણનો વેશ લઈને ઇન્દ્ર આવ્યા અને
જોમને કેટલાક કઠણ પ્રશ્ન પૂછ્યા ત્રિશલામાં હજી તો જો વિષયો
શીખ્યા નહોતા, છતાંયે જોમણે જો પ્રશ્નોના ચચાસ્થિત ઉત્તર
આપીને સૌને છક્ક કરી નાખ્યા. રીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય તો છે.

જુવાનીમાં જ એમણે કર્યો હતો, પણ પોતાના જવાથી માતા-પિતાને દુઃખ થશે એમ બાળીને, એ જીવતા હોય ત્યાંસુધી દીક્ષા ન લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. એટલા માટે મનુષ્યપણાના ધર્માનુસાર સુખ ભોગવ્યા, લગ્ન પણ કર્યું અને એક પુત્રીના પિતા પણ થયા.

સિક્કાર્થ અને એની પત્ની ત્રિશલા તીર્થ કર પાર્શ્વનાથના ધર્મને પાળતા હતા, તેમણે કુશાત્ર શય્યા ઉપર રહી ઉપવાસ કરીને પ્રાણત્યાગ કર્યો અને અમ્યુત કલ્પ-સ્વર્ગમાં દેવ થયા. ત્યારપછી મહાવીરને જગતમાં કશું બધન રહ્યું નહિ અને તેથી દીક્ષા લેવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો પ્રથમ તો એમના ભાઈ નંદિવર્ધને રજા આપી નહિ તેથી બે વર્ષ રહ્યા પછી મહાવીરનો આગ્રહ બોધને રજા આપી મહાવીરે એક વર્ષ સુધી પુષ્કળ દાન લીધું દીક્ષાને દિવસે એમને શિબિકામાં બેસાડીને દેવો કુડપુર પાસેના જ્ઞાતબંધનામે ઉપવનમાં લઈ ગયા, ત્યાં એમણે વિધિપુર સર દીક્ષા લીધી ત્યારપછી તરત જ એમને મનપર્યાયજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારપછી બાર વર્ષ સુધી વિહાર કર્યો ૧ વર્ષ અને ૧ માસ સુધી એમણે દેવદુષ્ય વસ્ત્ર ધારણ કર્યું પછી તેનો એમણે ત્યાગ કર્યો ને દિગમ્બર થયા તેઓ માત્ર હાથે સિક્કા સ્વીકારતા અને મૂઠ્ઠા લોકેએ કરેલાં અનેક પરિસહ સહિતા વર્ષના આઠ માસ વિહાર કર્યા કરતા ગામમાં કદી એક રાતથી વધારે અને નગરમાં પાંચ દિવસથી વધારે વાસ કરતા નહિ માત્ર ચાતુર્માસમાં જ એક સ્થળે રહેતા.

મહાવીરનું ઉપર જે જીવનચરિત્ર આપ્યું છે તે શ્વેતામ્બરોના ધર્મગ્રંથોને અનુસરીને છે દિગમ્બરો દેટલાકે મહત્વના પ્રસંગોમાં એથી જુદા પડે છે એમનો મત એવો છે કે —મહાવીર ત્રિશલાને પેટે જન્મ્યા, તે પહેલા પ્રાદ્યણી દેવાનન્દાની કુળમાં ગયા જ નહોતા અને તેથી ગર્ભ બદલ્યાની કથા સ્વાભાવિક રીતે જ એમના ગ્રંથોમાં નથી વળી એમને મતે મહાવીર (૧૨મા, ૧૯મા, ૨૨મા અને ૨૩મા તીર્થ કરની પેઠે) પરણ્યા જ નહોતા વળી ૮ વર્ષની બાલ્યાવસ્થામાં જ એમણે ગૃહસ્થોચિત વ્રત

સ્ત્રીકાર્યા અને જસળર પાઠમાં, ૩૦મી વર્ષે દીક્ષા લેવાનો જોગ્યો નિશ્ચય કર્યો. દિગ્ગજર મતે તે સમયે જોમનાં માતા છતાં હતાં, તેમણે જોમને ઘણા વાર્યા, છતાં દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લેવાની સાથે જોમણે ૨૪ પ્રકારના પરિશ્રદ્ધોનો અને તેની સાથે જ વસને ત્યાગ કર્યો. દીક્ષા લીધા પછી તરત જ જોમને મનાપર્વાચારાનું પ્રાપ્ત નહોતું થયું, પણ પ્રથમ તપને પરિણામે જોમણે પ્રાપ્ત કર્યું. દીક્ષા પછી જોમણે સ્વર્ગે ટક્કીને છ માસ સુધી જોમણે ધ્યાન કર્યું ત્યારપછી દુષ્ટપુર નામે નગરમાં જો ગયા, ત્યાંના રાજાએ જોમને પુષ્કળ સત્કાર કર્યો. છ માસના ઉપવાસ પછી ત્યાં જોમણે પારણ કર્યું, અહીંથી જોમણે અનેક સ્થાનોએ વિહાર કર્યો અને પ્રબલ તપને પરિણામે આટ પ્રકારની અલૌકિક શક્તિઓ સંપાદન કરી. ફરવા ફરવા અન્તે ઉચ્છ્વિની આખ્યાં જો નગરની પાસેના ઉપવનમાં જો ધ્યાન કરવા હતા, ત્યારે અચાનક રુદ્રે અને તેની સ્ત્રી પાર્વતીએ જોમના ધ્યાનમાં અગ્ર પાદચાર પ્રયત્ન કર્યા પણ જોમનું ધ્યાન જોટણ માઠ હતું કે જોમના જો પ્રયત્ન વિકળ ગયા, તેથી રુદ્ર અને પાર્વતીએ જોમની સ્તુતિ ને પૂજા કરી, ઉચ્છ્વિનીથી જો ક્રોધાગ્ની ગયા. પછી ત્યાંથી જંગલ જોગન્ત વનમાં ગયા, ત્યાં મનાપર્વાચારાનું પ્રાપ્ત કર્યું જોમણે મુનિ-મત પારણ કર્યું તે બાર વર્ષ પાઠ્યું "

દીક્ષા લીધા પછીથી મહાવીર પોતાનો કાળ કેવી રીતે બતીવ કર્યો તેના અચુક અચુક પ્રસંગો સળધે આવેલાઅર-દિગ્ગજર વચ્ચે બંને જોટલો મતલોક છે, છતાં આ વાતમાં તે તેણે બંને જોકમત છે કે ૪૩ વર્ષની ઉંમરે અષ્ટપાશિષ (વર્તમાન વરજ) નહીને કઠિ કૃત્તિકા પ્રમ નામે સ્થાનથી ઘાટેક ઉટે જોક જેવરમાં આવેલા વૈત્યની પાસે શાહતરની નીચે જોમને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ત્યારપછી આપુ લખન જોમણે વિહાર કર્યો, ખર્મોપદેશ આપ્યો. પરિણામે પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ જોમના અનેક શિષ્ય ગણાવળી મગધનો મેણિક અગનો કુણિક, વિદેહનો ચેટક વગેરે અનેક રાજાઓ પણ તેમના આચક ગયા.

કલ્પસૂત્રને (પૃ. ૧૧૦) મતે મહાવીર પોતાના સાધુ લખનનાં

૪૨ ચાતુર્માસ આ પ્રમાણેના સ્થાનોએ કર્યા.—અસ્પિક પ્રામમા ૧, ચમ્પામા અને ષ્ટવમ્પામા ૩, વૈશાલીમા અને વાણિજપ્રામમા ૧૨, વૈશાલી (શબગૃહી)મા અને નાલન્દામા ૧૪, મિથિલામા ૬, મદ્રિયામા ૨, આલમિકામા ૧, પ્રણિતભૂમિમા ૧, શ્રાવસ્તિમા ૧ અને પાવામા ૧. પછીની કથાઓમા એમનો વિહાર એથીયે વિસ્તૃત, ઠેઠ હિમાલય અને પ્રયાગ સુધી થયેલો વર્ણવે છે અને ૭૨ વર્ષની ઉમ્મરે એ તીર્થ કર નિર્વાણ પામ્યા પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ પછી ૨૫૦ વર્ષે પાવાપુરીમાં પ્રાદ્યસુદર્તે વત્તરાધ્યયન સૂત્રનું પ્રવચન કરી રહ્યા પછી નિર્વાણ પામ્યા એ તીર્થ કરના નિર્વાણ પ્રસંગની કથાઓ લિખ્ત લિખ્ત છે કેટલાક કહે છે કે રાજા હસ્તિપાલના દરબારમા શાન્તભાવે એકાન્તમાં એ નિર્વાણ પામ્યા, ત્યારે બીજા કહે છે કે મહાસમારમ્ભે એમણે પોતાના દેહને ત્યાગ કર્યો. હસ્તિપાલે મોટો ઉત્સવ કરાવ્યો, તેમા પાડોશના રાજાઓને નોતર્યા એક વિશાળ સરોવરની પાસેના વનમાં એક ભવ્ય સમવસરણુ બધાવ્યું ને તેમા રત્નજડિત આસન યથરાવ્યું. તે આસન ઉપર બેસીને છ દિવસ સુધી નિરન્તર સઘને ધર્મોપદેશ આપ્યો. ૭ મા દિવસની રાત્રે ૪ થા પ્રહરમા સમસ્ત શ્રોતાવર્ગ નિદ્રામા પડ્યો તીર્થકરે જાણ્યું કે હવે મારે જવાનો સમય થયો છે, પોતે પર્યંક આસન વાળ્યું ને પછી નિર્વાણ પામ્યા. શ્રોતાવર્ગ જાણ્યો ત્યારે જાણ્યું કે તીર્થકર તો સદાને માટે ચાલતા થઈ ગયા છે તેમણે મહા ઠાઠમાઠથી એમના શબને અગ્નિ-સસ્કાર કર્યો એવી પણ કથા છે કે-નિર્વાણ પામતાંની સાથે જ તીર્થકરના શરીરનો વાળ અને નખ સુધીનો ભાગ હુપ્ત થઈ ગયો ને તેથી આ અવશેષનો જ અગ્નિસસ્કાર કરવામા આવ્યો. ત્યારે તીર્થકર નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે આકાશમા મોટો ધૂમકેતુ દેખાયો, સ્વર્ગમાથી પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવતા દેવોથી રાત્રી પ્રકાશ મારી ઉઠી અને પાડોશના રાજાઓએ તીર્થ કરના નિર્વાણના માનની ખાતર મોટી દીપોત્સવી^{૭૩} કરી

મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૩ વર્ષ ને ૮૩ માસે હુ.ખમસુધ-માનો અન્ત આવ્યો એ આરો એકઠરે ૧ કોટાકોટિ સાગરો-પમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછા એટલો કાળ ચાલ્યો.

દુષપમા

હાલ આપણે દુષપમામાં છીએ. જો ૨૧૦ • વર્ષ આવવાને છે અને જોનું મુખ્ય લક્ષણ તે છે કે દરેક વસ્તુની સ્થિતિ જ આશમાં અશુભ થતી જ આવે છે જળ વાસુ અશુદ્ધ થતા આવે છે, દેશના મોટા વિસ્તારમાં અનાવૃદ્ધિ અને અતિવૃદ્ધિ થતી આવે છે ભય કર દુષ્કાળ પડે છે, મનુષ્ય જહુમા જહુ ૧૦૮ વર્ષ જીવે છે અને જહુમાં જહુ ૭ હસ્ત ઉંચા (આરાના પ્રારભમાં) આવે છે અત્યસ્ત વિચાર જાદ થતા આવે છે, પૃથ્વી ઉપર અત્યાચાર પ્રવર્તે છે જોટલે કે જાળિયો નળજાને ખાવ છે, જળકપટ ને પાપપ્રપચ વધે છે, વ્યભિચાર ને સ કરતા વધે છે, માંસાહાર સર્વસામાન્ય થઈ પડે છે, લોક અને વેર વધે છે રાજા પ્રજાને પીડે છે મુદ્દો કરીને ધરતીને રસાતળ કરે છે જામને ને નગરને રમશાન જેવાં કરી મૂકે છે. (દરેક ૧૦૦૦ વર્ષે જાગે નામે જાદ રાજા થાય છે, તે સાધુજનને પીડે છે દરેક ૫ • વર્ષે જગજાગે આવે છે જા) મિશ્નત્વ અને દશ વધે જ આવે છે અને ઉંચકે સમ્મત્તવનો લોપ થાય છે

દુષપમાનું અશુભ જળ ખીરે ખીરે વધારે જામતું આવે છે ઉંચા તીર્થકરના ઉપદેશની અજર હોવાથી શરૂઆતની સ્થિતિ જહુ ખરાબ નથી અને જાગે આપણે જો આરાના પહેલા સત્ માંદમાં છીએ જોટલે માણસથી ન સહેવાય જોવી સ્થિતિ હજી થઈ નથી, પણ જીવનતિ જાનિવાર્ય છે કારણ કે જગતને ધમ માર્ગે હોખાકનાર કેમ તીર્થકર જા અરમા જનાર નથી, તેમજ લોકને પ્રજા હાથે વ્યવસ્થામાં રાખી શકે જોવા અકબર્તી, જક રેવ કે વાસુદેવ પણ જનાર નથી.

જેમને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને વળી નિર્વાણ પણ પામ્યા જોવા ધર્મિક પુરુષો જા અરના માત્ર આરભમાં જ થયા અને તે સૌ તીર્થ કરના શિષ્ય પ્રશિષ્ય હતા અને જેમના નિર્વાણ પછી પણ જીવતા હતા.

તીર્થકરના સૌથી મોટા શિષ્ય ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિ હતા. જો વિદ્વાન પ્રાણીય હતા ને તેમને તીર્થકર જૈનધર્મમાં લીધા હતા જેમની કથા જોવી છે કે જો પશુવધ કરતા હતા, ત્યારે જેમને

સમજાવીને જૈનધર્મમાં લીધા હતા. ખીજી કથા એવી છે કે તીર્થંકરે એક શ્લોકનો અર્થ કરવા એક વૃદ્ધજનને આપ્યો, તે ગૌતમ પાસે ગયો, ગૌતમને નહિ આવડ્યાથી તેને મહાવીરની પાસે એના અર્થ માટે જવું પડ્યું. ત્યાં મહાવીરે અનેક પ્રશ્નના ઉત્તર ગૌતમને આપ્યા ને તેમને નમાવ્યા. તીર્થંકરે આપેલો ઉપદેશ જે ધર્મગ્રન્થોમાં છે, તેમાંના અનેક ગ્રન્થ ગૌતમના રચેલા છે. ખીજા અનેક શિષ્યો તીર્થંકરના જીવનકાળમાં કેવલજ્ઞાન પામેલા અને નિર્વાણ પણ પામેલા, પણ ગૌતમ તો તે તીર્થંકરના નિર્વાણ પછી જ કેવલી થયેલા, કારણ કે ત્યાંસુધી પ્રભુપ્રત્યે એમને અતિશય સ્નેહ ને માન હતું ને તેથી રાગદ્વેષથી સમ્પૂર્ણ મુક્ત થઈ શક્યા નહોતા, એ રાગદ્વેષ હોય ત્યાં સુધી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય પણ નહિ ગૌતમ ૧૨ વર્ષ સુધી કેવલી રહ્યા ને ૬૨ વર્ષની ઉંમરે રાજગૃહમાં નિર્વાણ પામ્યા.

તીર્થંકરના ખીજા મોટા શિષ્ય (પાત્રમાં ગણધર) સુધર્મા હતા, તે પણ બ્રાહ્મણ હતા તીર્થંકરની પછી પણ એ જીવતા હતા મહાવીરના નિર્વાણ પછી સઘનિર્વાહનો ભાર એમણે લીધો. ૧૨ વર્ષ પછી એ કેવલજ્ઞાન પામ્યા એટલે એમણે એ ભાર પોતાને માથેથી ઉતારી જ ખૂસ્વામીને દીધો ત્યારપછી એ ૮ વર્ષ જીવ્યા અને ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે નિર્વાણ પામ્યા.

સુધર્માની પછી એમના શિષ્ય જ ખૂસ્વામીજી ગણધર થયા. એ એક મોટા શેઠના પુત્ર હતા. શેઠ ઘણા કાળ સુધી અપુત્ર હતા. એકવાર એ પોતાની સ્ત્રી સાથે સુધર્માની પાસે જ ખૂવૃક્ષના અધિષ્ઠાતા વિષે કથા સાંભળતા હતા, ત્યારે સુધર્માએ ભવિષ્ય ભાખ્યું કે 'તમને એક પુત્ર થશે ને એનું નામ જ ખૂ રાખજો' ભવિષ્યવાણી ખરી પડી, જખૂ જન્મ્યા તે ઉછરવા ને માળાપને આનંદ આપવા લાગ્યા જ્યારે એ મોટા થયા ત્યારે એમનો વિવાહ રાજગૃહમાં આઠ ધનિક શેઠની (૮) કન્યા સાથે કર્યો, પણ એમને તો સુધર્માના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય થયો હતો તેથી દીક્ષા લેવા ઇચ્છતા હતા અને પ્રદક્ષિણા લીધું પણ હતું માળાપને એથી બહુ દુઃખ થયું હતું,

તેથી તે કન્યાઓ સાથે જોમણે લગ્ન કર્યું રહે મહા ઠાકમાઠાની વરદેડે
નીકળ્યો. પરણીને ઘરે ગયા. હવે એક રાજપુત નામે પ્રભુ વૃદ્ધાદે
ધર્મી કરતો હતો, તે યાદી લૂટ કરવાને મનમુખે રાજગૃહમાં આવ્યો
પ્રભુની ખાસે એક બાદુમત્ર એવો હતો કે જેને જોને વારુ
ઉપરી ભય ને તાળા તુટી ભય બીજો બાદુમત્ર એવો હતો કે જેને જોને
એ સાને નિડામાં નાજો એ મત્રોને જોને એ જ જુના પ્રશ્ન પોદ, જ
દી ઓળોની વચ્ચે એકલા જ જુને એવો ભયતા એવા જ જુને
જોને કર્યું કે ' તારૂં બાદુમત્ર મારા ઉપર કર્યું ચાલવાનું નથી કારણ
કે હું તો ભાવસાધુ છું ને કાલે જ સવારે દીધા લેવાનો છું '
મત્ર ન લેવાનું અને ઓળો સાથે સસારમુખ બોલવાનું પ્રભુ
જ જુને ઘણું સમજાવ્યું, પણ જોમણે જોને અને તારૂં બાદુમત્ર
ભાગી ઉઠેલી ઓળોને કુવામ ના મનુષ્યની (મનુષ્યિનું) અને
બીજી કન્યાઓ કહી અને સસારજીવનની અસારતા અને અનિ
ત્યતા વિષે ઉપદેશ આપ્યો. એ ઉપરથી ઓળોએ દીધા લેવાને
નિશ્ચય કર્યો વૃદ્ધાદે પણ એ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો. તે પોતાના
માનાપ પામે ગયો અને દીધા લેવાને તેમની પરવાનગી લીધી બીજે
દિવસે જ જુને મુખમાં પામે દીધા લીધી ૮ બીજોએ અને બીજા મત્ર
ધીઓએ (નવેના માતાપિતાએ) પણ દીધા લીધી પ્રભુ પણ ૧૦
માર સાથે માપુ થયો અને જ જુને શિશુ તેમજ સદચર ભગી રહ્યા.

મુખમાંને કેવલજાન ધનુ જોરતે જ જુનાતમી મણપર થયું
મુખમાં નિર્વાણ પામ્યા પછી એક વય એ કેવલી થયા અને
પછી થાકે કાળે (મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૪૨ વય) નિર્વાણ
પામ્યા ત્યારપછી કોઈ પરમાવધિતાન પામ્યું નહિ, કે
મનુષ્યવર્ણ જ ન પામ્યું નહિ કોઈ કેવલજાન પામ્યું નહિ
અને કેવલ નિર્વાણ પણ પામ્યું નહિ કારણ કે નિર્વાણ પામ્યા
પહેલાં કેવલજાન પામ્યું જ એવું અને પ્રપાત્તિ ઉપર પણ
જુને એવું તોને પ્રાપ્તો જે કેવીયજિનના દોષો એવું
એ ભાવ્ય થાય છે મહાવીર પ્રવતીપદો વિષે
કાવ્યના અર્થ ન વિરત કેવલી પછી જાય થાય છે અવ
ધેન્યપણને મન છે

પોતાના ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાનને બળે વિશ્વના જીવજગતમાં સમ્પૂર્ણ અન્તર્દ્રષ્ટિ નાખી શકનારા પુરુષો આ અવસર્પિણીમાં જન્મસ્વામી પછી થયા નથી જીવજગતનું સૌ જ્ઞાન ત્યારપછી માત્ર શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી જ પ્રાપ્ત કરવું રહ્યું અને તેટલા માટે ભૂત-કાળના કેવલીઓ વિષે વર્ણન કરતા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું રહ્યું પણ સમય જતો ધીરે ધીરે તે વિષેની કથાઓનો પણ નાશ થતો ગયો અને અવસર્પિણી જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ તેનો વધારે વધારે નાશ થતો જાય છે જન્મસ્વામીના તરતના શિષ્યોને બારે અગતું જ્ઞાન હતું ત્યારપછીના કેટલાકને ૧૧ અગતું અને ૧૨ મા અગના ૧૪માથી ૧૦ પૂર્વતું જ્ઞાન હતું ત્યારપછીના સાધુઓને માત્ર ૧૧ અગતું જ્ઞાન હતું શ્વેતામ્બર મત એવો છે કે એ ૧૧ અગતું જ્ઞાન તો આજસુધી આશ્રય આવે છે, પણ દ્વિગમ્બર મત એવો છે કે થોડા વખત પછી એ ૧૧ અગતું પણ જ્ઞાન હુપ્ત થયું હતું વધારે ઓછા જ્ઞાનવાળા સાધુઓ કેાણ કેાણ હતા તે વિષે એ બે સમપ્રદાયમાં ભેદ છે એ વિષેની હકીકત નીચે આપુ છું ૭૭

શ્વેતામ્બર મત.

૧૨ અગના જ્ઞાનવાળા

પ્રભવ

શય્યભલવ

યશોભદ્ર

સમ્ભૂતવિજય

શ્વેતામ્બર મત

સ્થૂલભદ્ર

દ્વિગમ્બર મત.

શ્વેતકેવલી

વિષ્ણુ

નદિમિત્ર

અપરાજિત

ગોવર્ધન

દ્વિગમ્બર મત.

ભદ્રબાહુ

૧૧ અંગ ને ૧૦ પૂર્વના જ્ઞાનવાળા દશપૂર્વી

મહાગિરિ	વિશાખ
સુહસ્તિ	ગ્રેહિલ
સુરિચલ	ક્ષત્રિય
ઈન્દ્રદિગ્	જયસેન
દિગ્	નાયસેન
સિંહગિરિ	સિદ્ધાર્થ
વજ્ર	પ્રતિસેન
	વિજય
	ભુક્તિલ (ભુક્તિલિંગ)
	રમદેવ (ગણદેવ)
	ખર્મસેન (સુખર્મા)

દિગ્ગમ્ય કહે છે કે ખર્મસેન ઉદ્યા દશપૂર્વી હતા તેમના પછીના સુરિંગોને અંગુ જ્ઞાન હતું અને ત્યારપછી તે શાસ્ત્ર ધીરે ધીરે સુમ જતા ગયા એક કથા જેવી છે કે નક્ષત્ર, જયપાલ, પાણ્ડુ ઇયસેન કલ ૧૧ અંગ બાણુતા; સુભદ્ર ૧૦ અંગ; યશોભદ્ર ૬ અંગ ભદ્રનાદુ ગીતા ૮ અંગ; લોક ૭ (૧) અંગ; અદિવસ્થાવાર્ધ માધનન્દી, ધરસેન, પુષ્પદન્ત, ભૂતવસ્થાવાર્ધ (મરણ વીર સવત ૬૮૪) ૧ અંગ બાણુતા. ગીતા કથા જેવી છે કે સુભદ્ર પછીના બધા સુરિંગો એક જ અંગ બાણુતા ૫

આમાના ઘણા સુરિંગોના જીવનચરિત્ર માત્ર કલ્પનાઓથી અને લોકકથાઓથી વર્ણવ્યા છે અને તે વિષે વિગતવાર કંઈ કંઈ પણ આપી છે પાછળથી સુમ થયેલા શાસ્ત્રોનું તેમને જ્ઞાન હતું નહિ છતાં સમ્રાટાધર્મા અજેસર જાગ લીધા હતાં એવા સુરિંગા પણ અનેક થઈ ગયા છે, પણ તેમને વિષે આ રીતે કંઈ વિવેચન કરશું નહિ.

હુ પમાના આરભમા જૈનધર્મમા અનેક શ્રદ્ધાશીલ શિષ્યો હતા અને પછીના સમયમા પણ અનેક નવા શિષ્યો થયા હતા, છતાં એ આરો જેમ જેમ આગળ વધતો ચાલે છે તેમ તેમ તેના શિષ્યોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે અને અન્તે છેક શૂન્ય થઇ જશે રાજા વિમલવાહન અને તેનો મત્રી સુમુખ છેલ્લું ચૈત્ય બધાવશે જૈનસંઘના છેલ્લા માણસો આ થશે—સાધુ હ પ્રસહ્ન-સૂરિ, સાધ્વી કલ્પશ્રી, શ્રાવક નાગિલ અને શ્રાવિકા સત્યશ્રી (દ્વિગમ્બરમતે આ પ્રમાણે થશે સાધુ વીરગજ, સાધ્વી સર્વશ્રી, શ્રાવક અગ્નિલ અને શ્રાવિકા કલ્પસેના. એ સૌ અયોધ્યામાં થશે, હુ પમા આરાના ૩ વર્ષ અને ૮૩ માસ બાકી રહેશે ત્યારે તે મરણ પામશે ને ૧લા સ્વર્ગમા જન્મશે)

શ્વેતામ્બર મત પ્રમાણે ચતુર્વિધ સંઘ ને જૈનધર્મ પાચમા આરાની પ્રાતે જ્યારે લોપ પામશે ત્યારે જગતમા મિથ્યાજ્ઞાનનો પ્રચાર થશે લગ્ન અને સમ્યક્ચારિત્ર વ્યવહારમાથી નીકળી જશે અને અગ્નિનો અને રાધવાની કળાનો પણ લોપ થશે

૬ દુઃપમદુઃપમા.

અશુભ દુ પમ પછી એથીયે અશુભ દુ પમદુ પમા આરો પ્રવર્તશે દુ પમાની પેઠે એ પણ ૨૧૦૦૦ વર્ષ ચાલશે સમસ્ત જગત્ દુ ખે ભરાઇ જશે અને લોકોના આર્તનાદ અસહ્ય થશે સૂર્યમાથી અસહ્ય ગરમી નીકળશે, ચન્દ્રમાથી અસહ્ય શીતળતા આવશે, તેથી દિવસ ભયંકર ગરમ અને રાત ભયંકર ઠંડી લાગશે મૃત્યુ પમાડે તેવો વાયુ પૃથ્વી ઉપર વાશે અને તેથી વાંટોળીઆ થઇ ભયંકર કાળી ધૂળ ઉડશે ને દિશાઓ પૂરી ઠાઠશે આર-મ્ભમા મનુષ્ય ૨૦ વર્ષ જીવશે, પણ વળત જતાં એ આયુ દુ ક્ક થતુ જશે અને એ આરાને અન્તે મનુષ્ય માત્ર ૧૬ વર્ષ જીવશે આરભમા શરીરપરિમાણ ૨ હસ્ત હશે, પણ અન્તે માત્ર ૧ જ હસ્ત હશે મનુષ્યને જન્તુ પજવશે, એને શુદ્ધઓમા રહેવું પડશે અને તેમાથી માત્ર પ્રભાતે ને સન્ધ્યાકાળે જ બહાર નીકળાશે, કારણ કે રાત્રે ચન્દ્રની ઠંડી અને દિવસે સૂર્યની ગરમી એટલી

પ્રથમને એ સહ્ય કરે કે ત્યારે બેનાથી બહાર નીકળશે નહિ. અતિશયે એ માછલાં ને કાવળા પકડશે, કારણ કે એ જ એની આહારસામગ્રી કરે. તાજા માછલા પચાવવા બેને કંઠણ લાગશે, તેથી થોડોક જખત રેતીમાં ડાટીને રહેવા દેશે ને પછી કાચાં જ ખાશે; કારણ કે તેની પાસે બળિત કરે નહિ, તેથી તે પેતાને આહાર શોધી શકશે નહિ. મનુષ્ય મરશે ત્યારે કાં તો નરકે જશે, કા તો તિર્યચ્છોનિમાં જન્મશે.

કેટલાકનો મત એવો છે કે અવસર્પિણીના ધાત્વમાં જાણને બળે મહાપ્રલય થશે. ૪૬ દિવસ (સાત જાતના ૭-૭ દિવસ) સુધી વરસાદ વરસશે, તે બધાનો નાશ કરી નાખશે, ત્યારપછી પાછી ઉત્સર્પિણી બેસશે ને સૌ સ્થિતિ ખીર ખીર થીજી જતી જશે.

ભાવી ઉત્સર્પિણી અને તેમાં થનારા તીર્થંકરો

૧ દુષ્ટમદુષ્ટમા

પાછલી અવસર્પિણીના ઉદ્ભવ જાણના બળે થતાં જ આ નવી ઉત્સર્પિણીને પહેલાં આજના આરભ થાય છે તે સમય અને આ સમય વચ્ચે એ તફાવત છે કે હવે સૌ સ્થિતિ ખીરખીર થીજી જતી જાય છે અને તે પ્રમાણે મનુષ્યનું શરીરપરિભ્રમણ પણ ૧ થી ૨ હસ્તનું થાય છે અને આમ ૧૬ થી ૨૦ વર્ષનું થાય છે એ સમય ૨૧૦ વર્ષનો હોય છે તે પૂરા થતાં તેની પછીના સમય

૨ દુષ્ટમા.

એસે ॥ આ દુષ્ટમા સમયના આરંભમાં અનુક્રમે પાંચ જાતના મેઘ ઢેખાય છે તે ॥ દિવસ ને ૭ સત્ત વરસે છે. પ્રથમ પુષ્કરતર્વ મેઘ વેશન પુષ્કીને અમૃતથી ચીંચે છે અને તેને કણકુપ બનાવે છે ત્યારપછી દીર્ઘમેઘ દ્રુપ જેવું સુદર પાણી વરસાવે ॥ ત્યાર પછી ધૃતમેઘ જમીનને ચીકળી બનાવે ॥ અને અમૃતમેઘ બીજામાંથી વિવિધ પ્રકારના વેલા ને વૃક્ષ ઉગાડે છે. બળે રમ્ભમેઘ બધી વનસ્પતિમાં પાંચ પ્રકારના રસ મૂકે છે.

કલ્યાણજનક વૃષ્ટિને લીધે પૃથ્વી ઉપર વનસ્પતિ ખીલે છે ને ભવ્ય બને છે મનુષ્ય ગુફામાથી નીકળે છે, લીલોતરીથી આનન્દ પામે છે ને હર્ષધેલો થાય છે હવે માછલા ને કાચબા ખાવા છોડી દે છે અને વનસ્પતિનો આહાર કરવા માડે છે કાળ વહેતા કોઇકોઇને પૂર્વભવનું સ્મરણ થાય છે અથવા દેવ શીખવે છે, તેથી અગ્નિનો ને રાધવાની કળાનો ઉપયોગ કરે છે, વસ્ત્ર પહેરે છે, ઘર ને ગામ બાંધે છે, રાજ્ય સ્થાપે છે, ન્યાયસ સ્થાપે છે સ્થાપે છે દુકામા અશુભાશુભ દુષમદુષમા અરમા જે બધાનો લોપ થઇ ગયો હતો, તેનો પાછો ફરી ઉપયોગ કરતા શીખે છે દિનપ્રતિદિન બધું શુભ થતું જાય છે મનુષ્યનું આયુ ૨૦ થી ૧૨૦ વર્ષ સુધીનું, તેનું શરીરપરિમાણ ૨ થી ૭ હસ્ત સુધીનું થાય છે

૩ દુષમસુષમા

દુષમાના ૨૧૦૦૦ વર્ષ પુરા થતા દુષમસુષમા બેસે છે, તેમા મનુષ્યનું આયુ ૧ પૂર્વકોટિ સુધીનું અને શરીરપરિમાણ ૫૦૦ ધનુષ સુધીનું થાય છે આ અરમા ૨૩ તીર્થંકર, ૧૧ ચક્રવર્તી, ૯ બલદેવ, ૯ વાસુદેવ અને ૯ પ્રતિવાસુદેવ જન્મે છે એકઠરે એ અર ૧ કોટાકોટિ સાગરોપમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ આછા એટલો કાળ ચાલે છે

૪ સુષમદુષમા

આ સુષમદુષમા અર ૨ કોટિકોટિ સાગરોપમ ચાલે છે ને તેમા મનુષ્યો પાછા બેઠકે અવતરવા માડે છે એમનું આયુ ૧ પલ્યોપમ સુધીનું ને શરીરપરિમાણ ૧ ગાઉ સુધીનું થાય છે પાછા ફરી ઉગેલા કલ્પદ્રુમના ફળનો ઉપયોગ કરે છે સુષમાદુષમાના પ્રારભમા ૨ શલાકાપુરૂષ (૨૪મા તીર્થંકર અને ૧૨મા ચક્રવર્તી) જન્મે છે એમના નિર્વાણ પછી યુગલિયાઓમા કષાય ઘટે છે જ્ઞાન એટલું સર્વસામાન્ય થાય છે કે પછી ગુરૂની જરૂર રહેતી નથી

૫ સુષમા

સુષમા અર ૩ કોટિકોટિ સાગરોપમ ચાલે છે મનુષ્યનું આયુ

૨ પચ્ચોપમ સુધીનું અને જોનું શરીર પરિમાણ ૨ ગાઉનું થયે
જો વિલાસમા અને જ્ઞાનન્દમા રહેશે.

૬ સુપમસુપમા

આવલી ઉત્સર્પિણીનો જો ઉચ્છેદા આર ૪ ક્રાંતિકાંટિ સામય-
પમ ચાલશે જગતની સ્થિતિ શુભતમ થશે મનુષ્ય ૩
પચ્ચોપમ જીવશે અને જોનું શરીરપરિમાણ ૩ ગાઉનું થશે
જો જરૂર નિર્ણિત કાળ પૂરા થશે જોટલે તેની સાથે ઉત્સર્પિણી
પણ પૂરી થશે. ત્યારપછી પાછો અવસર્પિણીનો આરભ થશે,
અને તેની સાથે સુપમસુપમાનો આરભ થશે. જોના પછી જીવે
જર થશે. જોમ કરતે કરતે અશુભતમ જર આવશે ને તેની સાથે
અવસર્પિણીનો પણ અન્ત આવશે. ત્યારપછી ઉત્સર્પિણી, ત્યારપછી
અવસર્પિણી અને જો પ્રમાણે જનવ કાળ સુધી વાસ્તુ જશે.

આપણી વર્તમાન અવસર્પિણીની પછી ઉત્સર્પિણી આવશે
તેમાં પણ શલાકાપુરુષ જન્મશે, તેમનાં જીવનચરિત્ર પણ આપણા
શલાકાપુરુષોને ઓટે જાએ (પૃ ૨૫૨ થી) મળતાં હશે. જૈન
મંથાના જો શલાકા પુરુષોનાં નામ આપેલાં છે જોટલું જ નહિ
પણ આપણી અવસર્પિણીના કામા પુરુષો જો ઉત્સર્પિણીમા કામા
શલાકા પુરુષરૂપે જાવતરશે જો હેઠ્ઠીકવ પણ આપી છે.

અહીં તો પિતામ્બરમતે અને દિગ્મંડલમતે આવલી ઉત્સર્પિ
ણીના વીર્ણકરોના જ નામ મળ્યાવીને સન્તોષ લઈશું. (દિગ્મંડલ
વીર્ણકરોના નામ કૌસમા મુદ્રીશ. ૧૨ ૧ પદ્મનાભ (મહાપદ્મ)
૨ સુરદેવ (સુરદેવ) મુખ્ય ૪ સ્વયંમલ ૫ સર્વાનુભૂતિ
(સર્વાત્મભૂતિ) ૬ દેવશ્રુતિ (દેવપુત્ર) ૭ ઉદય (કુલપુત્ર)
૮ પેદાશ (ઉદક), ૯ પોદ્ધિશ (પ્રોદિશ) ૧૦ શતક્રીતિ
(જ્યોત્ક્રીતિ) ૧૧ સુવત (મુનિસુવત) ૧૨ અમમ (અર
નાથ) ૧૩ નિષ્કામ (નિષ્કામ), ૧૪ નિષ્પુલાક (નિષ્કામ),
૧૫ નિર્મમ (વિપુલ) ૧૬ ચિત્રગુપ્ત (નિર્મલ) ૧૭ અમાપિ
(ચિત્રગુપ્ત), ૧૮ સચર (સમુદ્રગુપ્ત), ૧૯ જ્યોત્ધર (સ્વયંભર)

૨૦ વિજય (અનિવર્તી), ૨૧ મલ્લિ (વિમલ), ૨૨ દેવ (વિજય), ૨૩ અનતવીર્ય (દેવપાલ), ૨૪ ભદ્રકૃત (અનતવીર્ય).

બંને સમ્પ્રદાયના ગ્રન્થો ભાવી ઉત્સર્પિણીના તીર્થ કરેના નામો આપે છે, તેમજ આ અવસર્પિણીના કોણ કોણ પુરૂષ એ ઉત્સર્પિણીમા તીર્થ કર થવાના છે એમના નામ પણ આપે છે મહાવીરના સમયના મગધના રાજા શ્રેણિક તે પદ્મનાભરૂપે અવતરશે, મહાવીરના કાકા સુપાર્શ્વ તે ચૂરદેવરૂપે અવતરશે કૃષ્ણ, બલરામ, દેવકી, રોહિણી અને બીજા પણ નરનારી એ ઉત્સર્પિણીમા શલાકાપુરૂષરૂપે અવતરશે આ બાબતમા પણ બંને સમ્પ્રદાયનો મત ભિન્ન છે

અન્તવિવેચન.

જૈનો માને છે કે માનવખુદ્ધિ જે જે વિચારી શકે તે સૌમા જૈનધર્મ સૌથી ઉત્તમ છે અને ગભીરજ્ઞાનમૂલક છે, માટે તે નિર્ભ્રમ છે બીજા બધા ધર્મના દર્શનશાસ્ત્ર એની પાસે પણ આવી શકે નહિ એમાથી જે જૈનધર્મના તત્ત્વ સાથે એકમત થાય છે તે માત્ર એ ધર્મમાથી લીધેલી પ્રતિચ્છાયા રૂપે છે, જે ભિન્ન છે તે મિથ્યાત્વમાથી ઉપજેલુ અજ્ઞાન છે તેથી ભળ્યો (જે નિર્વાણયોગ્ય છે અને જેને જૈનો સમ્યગ્જ્ઞાનના ધારણ કરનાર માને છે) અન્ય ધર્મના અનુયાયીઓને મિથ્યાદર્શી માને છે ને વળી માને છે કે તેમનાથી ધાર્મિક જનોએ દૂર રહેવું જોઈએ, નહિ તો એમની નાસ્તિકતાનો ને પાપનો સ્પર્શ થાય આ વાત દુરાગ્રહી ધાર્મિકોએ લયકર રૂપે ચીતરી છે, જેમકે, નેમિચન્દ્રના પશ્ચિતક્રમા એ વિષે આમ લખ્યું છે.—૮૩

“ માણસ ગમે એટલો પવિત્ર ને ડાહ્યો હોય તો પણ તે મિથ્યાશુદ્ધ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો

મસ્તક ઉપર મણિવાળા વિષયુક્ત નાગની જેવા એ છે ”

પણ બધા જૈનલેખકો કઈ એવા દુરાગ્રહી નથી અનેક લેખકો બીજા ધર્મના દર્શનોનો ન્યાયખુદ્ધિએ તોલ કરે છે, અને

કહે છે કે સત્ય જ્યાંથી જરૂર ત્યાંથી પ્રદણ કરવું હરિભક્તો
નીચેના 'લોક' એ સર્વે પ્રખ્યાત છે:—

વજ્રપાતો મ મે બીરે મ વૈરઃ કપિલાવિપુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યં પરિમદઃ ॥

(અર્થ 'વચન' વિચારો)

' મહાવીરને હું મિત્ર માનતો નથી, કપિલાદિને યુગ
માનતો નથી; શુદ્ધ સત્ય જેના જેના ઉપદેશમાં હોય તેને
ઉપદેશ સાંભળવો, તેનું જ અનુસરણ કરવું '

અત્યાર સુધીનાં પ્રકરણોમાં એક જગ્યા તે ઉપરથી માલમ
પડ્યો કે જૈન ધર્મ અને બાબુ ઉપર નજર રાખીને પોતાનો
સમપ્રદાય રચ્યો છે એક બાબુએથી એ પ્રાચીન અને અનુકૂળ
વાદને પકડી રહ્યા છે એનું જ નહિ પણ તે બાબુના
દાર્શનિક ને વૈજ્ઞાનિકવાદનો વિકાસ કર્યો છે; જેમકે એ સૂચક વજ્રે
બીજી બાબુથી પ્રચલિતવાદને જામળ ચલાવવાનો અને તેને સમપૂર્ણ
કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે; જેમકે રામકૃષ્ણની કથાએ વજ્રે

જેમ ભૂતકાળમાં જન્મ્યું હતું તેમ આજે વર્તમાનકાળમાં
અને છે એમના ધર્મસિદ્ધાન્તો શુદ્ધરૂપે સચવાયેલા રહે એને
માટે આવના જૈનો બહુ આશ્ચર્ય રાજે છે; છતાં વર્તમાન
અભિપ્રાયને એકમત બનાવ એવી રીતે એમના મતને સમપૂર્ણ
બનાવવા કે વિકાસ આપવા વચાશક્ય પ્રયત્નો કરે છે સ્વાઈચક
આવના મુશ્કેલિયન વર્ગ વાદને બરાબર સમાન છે, પુરજલવાદ
વર્તમાન પરમાણુવાદ સમાન છે વજ્રે વિષયો પ્રતિષ્ઠિત કરવા
હોવાના જૈનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે

જૈનધર્મની ધાર્મિક અને દાર્શનિક મહત્તા વિષે ભારત
માં અને મુશ્કેલીમાં પહેલેથી જ સિત્તસિત્ત અભિપ્રાય છે જગત
માં અમારો ધર્મ પરિપૂર્ણ છે એવો જૈનોનો જે મત છે તેનું
(H jayanta) અને પોર્ટોલ્ડ (O portold) સમર્થન કરે
છે; જૈન ધર્મથી વધારે સારો ખમ સંભવતો નથી એમ પોર્ટોલ્ડ
માને છે, કારણ કે ભાવનાત્મક ગૌરવિક અને વ્યાવહારિક-સત્ય

ધર્મનાં એ ત્રણ તત્ત્વોનું એ ધર્મમા સામજિક છે. પરમપુરુષ વિષે નીચેની (Nietzsche) ભાવના જેવી શ્રેષ્ઠ જીવની ભાવના એ ધર્મમા છે એટલે કે જીવના પરિપૂર્ણ વિકાસની સ્પષ્ટપુરુષના જેવી ભાવના છે, એ ધર્મમા અહિંસાધર્મ બહુ દૂરગામી છે અને બીજા ધર્મોના સર્વે નીતિનિયમો કરતા એના અહિંસા ધર્મના આચારથી બહુ સફળ પરિણામો આવે છે બીજી બાબત એથી જૈનધર્મનો વિરોધ કરવામાં કેટલાકે બાકી રાખી નથી મહમત્તના અને વાતુલના પ્રલાપ સાથે શકરે એ ધર્મને સરખાવ્યો છે, કબીરે એને મિથ્યાધર્મ કહ્યો છે, દયાનન્દે એ ધર્મને હાસ્યાસ્પદ બનાવ્યો છે અને એના અનુયાયીઓને બ્રમિત અને મૂઢ માન્યા છે યુરોપિયન ટીકાકારોએ પણ એ ધર્મવિરુદ્ધ તીવ્ર ટીકાઓ કરી છે એમાનો એક આટલી સીમાએ પણ જાય છે કે—“ ઇશ્વરનો અસ્વીકાર કરવો, મનુષ્યની પૂજા કરવી અને જન્તુઓને પોષવા—જે ધર્મના આ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે તેને જીવવાનો કશો પણ અધિકાર નથી ”

પણ સાચો અભિપ્રાય બને બાબતોએ છે જૈનો માને છે એમ એ ધર્મમા યોગ્યતા પ્રમાણે પરિપૂર્ણતા પામી શકે એવા તત્ત્વ છે, ત્યારે કેટલીક બાબતો પણ છે, શાન્ત સમતોલ મગજ વાળો ઐતિહાસિક લખશે કે ધાર્મિક અનુભવની ગભીરતામા અને સ્વરૂપરચનામા જૈનધર્મ બીજા ધર્મ કરતા ઉતરતો છે, પણ તેના જીવનચર્યાના મત સ્વીકારશે અને એ ધર્મની ચિર જીવનશક્તિથી આશ્ચર્ય પામશે, કારણ કે છેક પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી એ ધર્મને શ્રદ્ધાળુ અને દાનવીર અનુયાયીઓ મળ્યા જાય છે ને તેથી જીવવાનો પોતાનો અધિકાર એણે સાબીત કર્યો છે

અધ્યાય ૫ મો

સંઘ.

સંઘનો પાથો

જૈનધર્મ વિશ્વધર્મ રૂપે

જૈનધર્મ વિશ્વવ્યાપી છે; જોના પોતાના મત પ્રમાણે જો વિશ્વધર્મ છે અને બધા જીવને પોતાની અદર દેવા પ્રવર્ત કરે છે મનુષ્યો જ નહિ, પણ તિર્થંકો, દેવો અને નરકવાસીઓ પણ જોના સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે બધા વર્ગના દેવો જો ધર્મ સ્વીકારી શકે છે અને શ્રેયેષ્ઠ ઉપરના દેવો તો જો જ ધર્મના છે નરકવાસીઓ જૈન હોઈ શકે જો તો પુ રરક ઉપર બતાવ્યું છે ૧ થી ૪ ઇન્દ્રિયોવાળા પર્માત્મ વિકાસવાળા બધા તિર્થંકો મિત્રાત્મવાળા હોય છે પચ્ચેન્દ્રિય અસચીઓ પણ તેવા જ હોય છે જોમાંના અપર્માત્મ વિકાસવાળાને ઘોરેક સમય સાસ્વાદનસમ્બંધત્વ (પૃ ૧૮૬) પ્રાપ્ત થાય છે પચ્ચેન્દ્રિય સચી તિર્થંકો અલ્પયોગે કે સર્વાંગે સમ્બંધત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે અને તેથી કઈક પ્રમાણમાં વિસ્તરિ જાયરી શકે પૃષ્ઠ ૩૦૨ ઉપર જોકે ધર્મિષ્ઠ હાથીની કથા કહેલી છે; સમ્બંધત્વ પ્રાપ્ત કેમુ હવુ જોવા જોકે ણીવ્વ તિર્થંકની કથા પણ પ્રખ્યાત છે અને તે દેહકાની કથા છે મહાવીર રાજગૃહીના ઉદ્યાનમાં ધર્મોપદેશ દેવા હતા, ત્યારે જો દેહકાને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થઈ આવ્યું અને તેથી તીર્થંકરને નમસ્કાર કરવા આવ્યો પોતાની ઇચ્છા પૂરી કરે તે પહેલાં જોકે હાથીના પગ તળે જો કબ્જ રાઈ ગયો પણ તેની ધર્મિષ્ઠતાને પરિણામી ણીએ લાવે દેવ થયેલ.

આમ તિર્થંક સુદાને માટે જૈનધર્મનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે એટલે જો તો સહજ ધારી શકાય કે બાતિવર્ણના કથા પણ સોદ સિવાય કેઈ પણ મનુષ્યનો તે ધર્મમાં સ્વીકાર થાય આર્થ જનાર્થનો કથા સોદ રાખ્યા સિવાય મહાવીર સૌને ઉપદેશ દેવા જો નાત પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી છુટ્કાર કહે છે તેમ 'માળી, રજારા

વગેરે વર્ણના લોકને એ ધર્મમાં લેવાનું આજે પણ અસાધારણ નથી અને પૂર્વે નહોતું ” હિંદુ સંસ્કાર પામેલી જાતિઓમાં જ જૈન ઉપદેશકો જતા એમ નહોતું, પણ તે ઉપરાંત અસંસ્કૃત જાતિના લોકોમાંથી પણ શિષ્યો બનાવતા એ વાત માત્ર જૈન ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી જ નહિ, પણ જૈન ઇતિહાસોમાંથી પણ પ્રતિપાદિત થાય છે. એવી રીતે હેમચન્દ્ર જણાવે છે કે રાજા સમ્પ્રતિએ વનવાસી લોકમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવાને સાધુઓને અસંસ્કૃત પ્રદેશોમાં મોકલ્યા હતા (પૃ ૩૮) જીવન પ્રયોજનના સૌ દ્રવ્યો (ભોજનને ઉપકરણ) સાધુઓને લોકપાસેથી મળી રહે એટલા માટે સાધુઓ વિહારમાં નીકળે તે પહેલાં રાજા તે તે પ્રદેશમાં પોતાના સાધુ પ્રતિનિધિઓને મોકલતો આ પ્રતિનિધિઓ વનવાસી લોકોને આજ્ઞા આપતા કે સાધુના ખપની અમુક આહાર સામગ્રી ને દ્રવ્ય સામગ્રી, જ્યારે જ્યારે અમારા દાણી આવે ત્યારે ત્યારે તેમને તમારે આપવી સમ્પ્રતિ રાજા પછી સાધુઓને દાણી રૂપે મોકલતો અને એ સાધુઓને યથાસમયે સામગ્રી મળી રહેતી ૪

જૈનો પોતાનું પ્રચારકાર્ય ભરતખંડમાં આવી વસેલા મલ્લેઓમાં કરતા એ વાત સિથિયન સાધુ નામે કાલકાચાર્યની કથાથી (પૃ ૪૪), તેમજ સમ્રાટ અકબરને પણ એ ધર્મમાં લીધાની વાત ઉપરથી (પૃ ૬૬) જણાઈ આવે છે આજે પણ મુસલમાનોને એ સંઘમાં સ્થાન મળે છે અને એ વિષે યુદ્ધલર જણાવે છે કે અમદાવાદમાં જૈનોએ એવો એક પ્રસંગ મને વર્ણવી બતાવ્યો હતો અને તેમાં તેમણે પોતાના ધર્મનો વિજય માન્યો હતો ૪

ભરતખંડની સીમાબંધારના પ્રદેશોમાં પણ જૈન ઉપદેશકોએ ધર્મપ્રચારના પ્રયત્ન કર્યા છે ચીનાયાત્રી હ્યુએનસીઆંગે (૬૨૯-૬૪૫) દિગમ્બર સાધુઓને કિયાપિશીમાં (કપિશમાં) દીઠેલાના કરેલા ઉલ્લેખ^૫ ઉપરથી, હરિભદ્રના (૮ મા સૈકામાં) શિષ્યો હસ અને પરમહંસને તિળેટમાં (મોટ મા) બૌદ્ધોએ મારી નાખ્યા હતા એવી કથા ઉપરથી, તેમજ કુચ વિષેની હકીકતના ગ્રંથનવેડલાના (Gujaratelli ના) અનુવાદથી^૭ એ વાત જણાઈ આવે છે મહા-

વીરધર્મના ઉપદેશકોની પ્રચાર-આતુરતાને સમુદ્રની પણ જાણ નહીં નથી. એવી કથાઓ અનેક મળી આવે છે કે દૂર દૂર દ્વીપોના અધિવાસીઓને પણ જૈનધર્મમાં લીધા હતા અને દિગ્ગજો જણાવે છે કે જ્યપુરથી ૧૫૦૦ કોસ દૂર, શમિશ્વરની પેલી જાબુએ, સમુદ્રમાં જૈનગરી નામે દ્વીપ છે, અને તે જૈનવિદ્યાનું મુખ્ય ધામ છે. મહમદ પહેલાં જૈનો અરણસ્તાનમાં ગયા હતા એવી પણ કથા છે પ્રાચીન કાળે જૈન વેપારીઓ પોતાના ધર્મને સાગરપાર લઈ ગયા હશે એ પણ સંભવે છે; આરબ ઇશ્તાનિક જાબુ-હ-અલ માઝારી સબંધે પછીથી જણાવીશું વર્તમાન કાળે પણ જૈનો મુશ્કેલીમાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાના પ્રયાસ કરે છે અને પૃ ૮૧ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ ઈંગ્લેંડમાં અને અમેરિકામાં કેટલાકે જૈનો જનાંયા પણ છે.

આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે હિન્દુ ધર્મની પેઠે જૈન ધર્મ દેશમાં સંકેચાઈ રહે તેવો નથી. તેઓ સર્વે જાતિના અને સ્થિતિના લોકોને પોતાના સિદ્ધાન્તો શીખવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

નીતિબદ્ધતા

કોઈપણ લોકભાવ વિના જૈનધર્મમાં ગદ્યા પ્રકારનાં લખ પ્રવેશી શકે સમસ્ત લોકોનાં વ્યાર પ્રકાર છે. દેવ, મનુષ્ય, તિર્યક અને નરકવાસી એ હરેક પ્રકારમાં અનેક વર્ગ છે તેમાં વળી અનેક ઉપવર્ગ છે. મનુષ્યમાં પણ અનેક પ્રકારના વર્ગ છે. હિન્દુ ધર્મની પેઠે વર્તમાન જૈનધર્મ મનુષ્યમાં અનેક વર્ગ ને તેમાં પાછી અનેક જાતિ માને છે. ઉપરના ત્રણ વર્ગને દ્વિજ કહે છે. કાશ્યુ કે ઉપનયન સરકારથી તે વર્ગમાં પુરુષને જીવે જન્મ જાવ્યો એમ મનાય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ દ્વિજ મનાય છે. જે વર્ગ એ ઉપનયન સરકાર પામી શકે નહિ અને તેથી ઉપવિત ધારણ કરી શકે નહિ તે વ્યતુર્થ વર્ગ સુદ્ર અને પશુમવર્ગ કહેવાય છે. મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ વગેરે જે લોકો ભારતવર્ષમાં આવી શકતા નથી તેમને કહેવાય છે.

જૈનધર્મ જણાવે છે કે વર્તમાનમાં જે વર્ગો છે તે સનાતન નથી. આ જાવસર્પિષીના પ્રજમના શુભતમ આરામાં તે સ્થા

મનુષ્ય સમાન હતા ઋષભદેવના સમયમા જ પ્રથમ વર્ણવિભાગ થયા ને તેવારે પણ ત્રણ જ વર્ણ હતા ક્ષત્રિય તે પ્રજાત્ર આયુધ વડે રક્ષણ કરતા, વૈશ્ય તે વેપાર, ખેતી ને ગોપાલન કરતા, શૂદ્ર તે અનેક પ્રકારની સેવા કરતા શૂદ્રોના વળી બે પ્રકાર હતા, કારીગર ને બીજા કારીગર સ્પર્શ્ય હતા અને બીજા અસ્પર્શ્ય હતા તેમને બીજાથી દૂર વસવું પડતું ભરતે વળી એ વર્ણ-વ્યવસ્થાને વધારી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે અને ધર્મક્રિયા કરાવે એવો બ્રાહ્મણનો ધાર્મિક વર્ણ ઉભો કર્યો^{૧૦}

ઋષભે અને ભરતે જે જે મનુષ્યોને તેમના વિવિધ (વ્યવહાર) ધર્મ વહેચી આપ્યા, તેમના વશજ તેને અનુકૂળ નાતોમા આજે છે, પછી ભલે તે જૈનધર્મમા હોય કે પછી કાળ જતે મિથ્યાત્વમા પડ્યા હોય અથવા તીર્થંકરના ધર્મમાથો નીકળી ગયા હોય કે બ્રાહ્મણ ધર્મમા ચાલ્યા ગયા હોય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રમાં પછીના કાળમા અનેક પ્રકાર પડી ગયા અને દરેક વર્ણમાથી નિષિદ્ધ કાર્યો કરવા માટે તેમાના લોક બહિષ્કાર પામ્યાથી વળી તેમની જુદી જુદી નાતો થઈ અને તેમાની અનેક તો શૂદ્ર વર્ણની લેખાઈ

જૈનોની આજની વર્ણવ્યવસ્થા વિષે એમ કહેવું જોઈએ કે બહુ કાળથી વિકાસ પામતે પામતે એણે આજતુ સ્વરૂપ લીધું છે, કેવી રીતે અને કેવા સયોગબળોએ એ આજતુ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તેનો નિર્ણય હજી થયો નથી એટલું તો નક્કી છે કે પ્રાચીન ઇતિહાસકાળમા સર્વે જૈનોમા એકમેક-સાથે રેટીબેટીનો પહેવાર હતો અને તેમના સઘની તુટીને આટલી બધી જાતો નહોતી થઈ ગઈ તેમનામા ચાર વર્ણ હતા, પણ મૂળે તો તે ધધાને અનુસરીને હતા, જન્મને અનુસરીને નહિ જુદા જુદા વર્ણમા લગ્ન કરવાનો વ્યવહાર સ્મૃતિવિધેય ગણાતો બીજાવર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરનારના સત્તાનનો વારસાહક કેવે પ્રકારે હોય ? તેનો વિધિ ભદ્રબાહુસહિતામા શ્લોક ૩૧ થી આપ્યો છે જુદી જુદી નાતોની ઉચ્ચનીચતા આજના હિન્દુઓ જે રીતે માને છે, તેથી જુદી જ રીતે પ્રાચીન કાળે જૈનો માનતા એ ધર્મ સદા

બ્રાહ્મણવિશેષી હોતો, તેથી સમાજમાં કૃત્રિમને પ્રથમ પડે સ્થા-
પતો અને બ્રાહ્મણને કૃત્રિમની નીચે માનતો. મહાવીરના જન્મપ્ર-
સંગમાં આનું સ્પષ્ટ પ્રમાણુ “વેતાગ્ગર કયાલો આપે છે કયા
કહે છે કે અરમતીઈ” કર પ્રથમ તો બ્રાહ્મણ માતાને પેટે ઉત્પન્ન થયા
હતા, પણ પછી તેમને કૃત્રિમમાતાની કુળમાં લઈ જવામાં
આવ્યા; કારણ કે ઈન્દ્રે વિદ્યામુર્તિ કે તીર્થંકરો “ અન્ત કુલને
વિષે, નીચ કુલને વિષે, હરિદ્ર કુળને વિષે, બિહુક કુળને વિષે,
બ્રાહ્મણ કુળને વિષે કદાપિ જન્મ હો નહિ, પણ માત્ર ઉગ્ર કુળને
વિષે, કોચ કુળને વિષે, શલકુળને વિષે જ હો.”

આજે તો જૈનોમાં અનેક જાતિઓ છે, એટલે કે એક સમાન
નામે જોળખતો અનેક મનુષ્યોનો એક એક એવા અનેક સમૂહ
છે. હરેક જાતિ અનેક કાળથી પાતપોતાનો અમુક પ્રમાણ કર્યો જાય
છે, પોતાની ઉત્પત્તિ અમુક મનુષ્યથી કે દેવથી થયેલી માને છે
અને તે હરેક સમૂહમાંનાં મનુષ્યો એકમેક સાથે અમુક અવકા-
શથી, ફરજથી ને હકથી સંબોધાયેલા છે પ્રાચીન કાળના વર્ણુમાં
અને આજની જેમની જાતિમાં સમાનતા જહું મોટી જ છે એ કઈ
સમાનતા હોય તો એટલી જ છે કે આજની જાતિને પ્રાચીન અમુક
કેઈ વર્ણુમાં મૂકવામાં આવે છે અને તેના ભાગ તરીકે માનવામાં
આવે છે આજની નાતો જહું હકમાત્રે બધાયેલી છે તે પોતાના
નાતીલાઓના ખાનગી ભવન ઉપર પણ પોતાના કાચકાથી અધિ-
કાર ચલાવે છે અને તેમના આદાર વિહાર ઉપર પણ વીણી
નજર રાજે છે નાતના નિયમ પ્રમાણે વહીવટ ચલાવના પચાસત
નીમાયેલી હોય છે નિયમો તોડનારને એ પચાસત સબ્દ કહે
છે અને ત્યારે અપરાધીએ અમુક પ્રાચલિત કરવું પડે છે કે
તેણે પોતાની નાત જમાડવી પડે છે કે પાંજરાપોળમાં અમુક રકમ
આપવી પડે છે કે પછી પચાસત ફરમાવે તે કરવું પડે છે જબીર
પ્રકારના અપરાધોને માટે અપરાધીને નાતજહાર મૂકે છે અજાણ
ખાનુ નિવિદ્ધ લગ્ન કરવું કે સમુદ્રપાર પરદેશગમન કરવું
એ નાતજહારની સજાને પાત્રના અપરાધ અજ્ઞાત છે નાતજહાર

મૂકાવાથી નાત સાથેનો અનેક પ્રકારનો સંબંધ તૂટે છે અને તેથી ધધે-રોજગારે પણ નાશ પામે છે. અમદાવાદમાં એક વિશા-શ્રીમાળીએ પોતાની નાતબહારની એક વિધવા સાથે લગ્ન કર્યું હતું તેની નાતે તેને નાતબહાર મૂક્યો તે કાપડનો વેપારી હતો, કાપડના મહાજને (તેમાં શ્રાવક ને વૈષ્ણવ સૌ હોય છે) તેનો વહેવાર બધ કર્યો તે બિચારાની સ્થિતિ એવી થઈ પડી કે તેને પોતાની દુકાન બધ કરવી પડી ને અમદાવાદ છોડવું પડ્યું અનેક અપરાધો માફી માગ્યાથી કે અમુક વચન આપ્યાથી માફ થાય છે કેટલીકવાર નાતના સખ્ત વિધિના અપરાધને પણ ચતુરાઈથી ને ચાલાકીથી વગરસળએ ટાળી શકાય છે જૈનોના પૂર્વજે પૂર્વકાળે સમુદ્રપાર વેપાર કરવા જતા, પણ આજે તો હિંદુઓની પેઠે જૈનો પણ પરદેશગમનને નાતના નિયમવિરૂદ્ધનું વર્તન માને છે જે જૈનોને યુરોપમાં કે સમુદ્રપારના બીજા દેશોમાં જવું હોય છે, તેમાંના કેટલાક ચતુરાઈ કે ચાલાકી કરીને પ્રથમ તો શત્રુજય કે કોઈ બીજા યાત્રાના સ્થળનું નામ દઈને નીકળે છે, ત્યાં જઈને ત્યાંથી ખારોખાર કોઈ બંદરે જાય છે ને પછી આગળોટમાં બેસીને પોતાને જવું હોય ત્યાં ચાલ્યા જાય છે પરદેશમાં રહેવું હોય તેટલું રહીને એ જૈન પાછા યાત્રાસ્થળે આવે છે ને ત્યાંથી ઘેર જાય છે અને એ કયા ગયા હતા તે તો સ્વાભાવિક રીતે સૌ જાણે છે, છતાં પેલા જનારા ખાત્રી આપે છે કે અમે તો યાત્રાએ ગયા હતા.

આ નવયુગમાં સુધરેલા જૈનો પોતાની નાતમાં સખ્ત રૂઢિ-બન્ધનો તોડવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે એવા સમાચાર મળ્યા છે કે ચતુર્થ અને પચ્ચમ વર્ણના સૌ ઉપરાત માણસોએ એકમેક વચ્ચેનો ભેદ તોડવાના પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહીઓ કરી છે એ પ્રતિજ્ઞાઓ આચારમાં પણ મૂકાઈ છે અને લટ્ટે (A B Latthe) નામના એક પચ્ચમે પોતાની લત્રીજી શેરમતી બાઈને એક ચતુર્થ વર્ણના યુવક સાથે પરણાવી છે^{૧૩} સામાજિક સુધારકો ભિન્નભિન્ન નાતો વચ્ચેના ભેદ તોડીને તેમની વચ્ચે સબધ કરાવવાને મથી રહ્યા છે અને તેટલા માટે સહભોજનના પ્રયત્નો કરે છે; જાતના

જુદા જુદા વિભાગના પુરુષો સહયોજન કરવા લાગ્યા છે અને
એમ ઉપાદી રીતે નાતના કામદાએ કરાવેલા લેહભાવ ઉપર પુર
બાધી રહ્યા છે આ બધા પ્રયત્નો ગમે એટલા સ્તુત્ય હોય તે
પણ સાચી રીતે એનું પરિણામ હજી બહુ આગ્યુ નથી, કારણ
કે ઘણાખરા જૈન પ્રાચીન કુળાધ્યક્ષને વળગી રહે છે એટલે જૈનો
હિંદુઓ કરતાંએ પોતાની નાતના અલગ રહેવાના સ્વભાવને બહુ
હઠતાથી વળગી રહે છે ૧૪

હાલના જૈનો ઠઈ ઠઈ નાતમાં છે એ બાબતની હકીકત
દુકામાં નીચે આપી બઈ છે એ ઉપરથી બધી સંપૂર્ણ હકીકત
મળી રહેશે, અથવા તો એ લોકો કેવી રીતે પોતાનો વિકાસ કરે
છે તેના સમ્બન્ધમાં પૂરી માહિતી મળી જશે એમ માનવાનું
કારણ નથી.

જૈન બ્રાહ્મણોની સખ્યા તો આજે ઉંચકે ચોડી છે, હજી
એવા લોક હજિલુ ભારતમાં છે ૧૫ વસતિપત્રકમાં કેટલાક આવાની
નોંધ છે વડોદરામાંના પાણકે મૂળે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ કહેવાય છે
તે મારવાડમાંથી આવેલા અને કુમારપાળના સમયમાં જૈન થયેલા
એમ કહેવાય છે રાજપુતાનાના લોકો અને સેવક પોતાને બ્રાહ્મણ
કહે છે પણ બ્રાહ્મણો એમને બ્રાહ્મણ માનતા નથી કારણ કે તે
જૈન દેવાલયોમાં પૂજા કરે છે સ્વેતામ્બરોનાં દેવાલયોમાં પૂજા
રીતો કંઈક જશે બ્રાહ્મણ હોય છે પણ તે જૈનશાસ્ત્રના વિધિ
પ્રમાણે પૂજા કરવાને નિમ્મણેલા હોવા છતાં જૈન નથી હોતા ૧૬
એક વાત નોંધવા જેવી છે કે અમુક ધર્મમાં પૂજાનું અમુક ઠાવું
કરવાને નિમ્મણેલા માણસો તે ધર્મના હોતા નથી એવું ભરતજીમાં
બારવાર લેવામાં આવે છે, જેમકે અમૃતસરના શીખબુદ્ધારમાં
વાલ્ય વગાડનારા જણાળી તે શીખ નહિ પણ મુસલમાન ધર્મના
અમુક ગાયક ધર્મના હોય છે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર કેટલાક
જૈન કંઈક જશે વસપરપરાથી ખાર્મિક ક્રિયા કરાવે છે ને ઉપા-
ધ્યાયની પદવી ખરાવે છે પણ વલ્લુ બહુ તે બ્રાહ્મણ હોતા નથી ૧૭

કૃત્રિમ ધર્મમાંથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ થયેલી છે, અને

કેટલાક ક્ષત્રિયો આજે પણ જૈન છે. બુકાનને (Buchanan) જોયેલું કે ૧૮૦૧ માં કેટલાક રાજા જૈનધર્મમાં હતા અને આજે પણ કેટલાક છે (જેમકે મૂડા બિડિરેમા ચૌતર—Chautar in Mudabidire) કેટલાક વાણિયા કહે છે કે મૂળે અમે રજપુત હતા.^{૨૧}

સેકડો વર્ષ પૂર્વે જેમ, તેમજ આજે પણ જૈનધર્મની વસતિનો મોટો ભાગ વેપારી છે અને તે વાણિયા કહેવાય છે વાણિયાની અનેક નાતો છે એમાના અનેક લોક વેપાર કરવાને કાજે પોતાનાં ઘરખાર છોડી ભરતણડના અનેક પ્રાન્તમાં પથરાઈ ગયા છે પશ્ચિમ ભારતના જૈન વાણિયાની મહત્ત્વની નાતો શ્રી-માળી,^{૨૨} પોરવાલ^{૨૩} અને ઓસવાલ છે તેઓ અગ્નિકુલ રાજપુતની સોલંકી શાખામાથી ઉતરી આવ્યા ગણાય છે ને તે રીતે ઘણું કરીને એમનામાં સિથિયન લોહીનું મિશ્રણ છે^{૨૪} શ્રીમાળી અને પોરવાલ એક જાતિમાથી ઉતરી આવ્યા જણાય છે એમની નાતની વાયકા પ્રમાણે તેઓ મૂળે મારવાડમાના આજે નાશ પામેલા શ્રીમાલ કે ભીનમાલ નગરમાથી આવેલા ત્યાં દેવી મહાલક્ષ્મી છે તેને એ લોક આજે પણ પોતાની કુળદેવી માની પૂજે છે એ દેવીએ તેમને પોતાના અશુભમાથી કે પુલમાળામાથી ઉત્પન્ન કરેલા એવી કથા છે^{૨૫} ઓસવાલની ઉત્પત્તિ શ્રીમાળીમાથી થઈ છે એમ નીચેની કથા ઉપરથી જણાઈ આવે છે શ્રીમાળ રાજા દેશજે મોટા ધનવાનોને જ પોતાના નગરના કિલ્લામાં રહેવાની પરવાનગી આપી એથી અસન્તુષ્ટ થઈને કેટલાક લોકે દેશલના પુત્ર જયચન્દ્રની આગેવાની નીચે નગરમાથી ઉઝાળા ભર્યા અને બીજે એક સ્થાને જઈ રહ્યા તે સ્થાનનું નામ એમણે ઓસ પાડ્યું એ લોકો મોટે ભાગે રાજપુત હતા ને ધર્મે શૈવ હતા જૈનસાધુ રત્નપ્રભસૂરિએ જયચન્દ્રને અને તેની પ્રજાને જૈન બનાવી આ ઘટના મોટે એમ કહેવાય છે કે, તે ઇ સ ૧૬૬ ના ઓગસ્ટમાં બની. બીજી કથા પ્રમાણે શ્રીમાળીની ને ઓસવાળની ઉત્પત્તિ ગણધર પ્રભવના (કથા પ્રમાણે નિર્વાણ ઇ પૂ ૩૯૭ માં) સમયમાં થઈ.^{૨૬}

જેન વાણિયાની બીજી જોડ નાત જાગરવાલ છે કાં તે એ ઉજ્જૈન પાસેના જાગરથી નીકળ્યા હોય કે કાં તે રાજ્ય જાગરેનમાંથી ઉતરી આવ્યા હોય એ રાજ્ય સિરકિદમાં રાજ્ય કરતો હતો અને એની રાજ્યધાની (ક્ષેત્રકાળાદ તલ્લીલમા, કીશ્કીર દિસાર, પલાળમા) જાગર હતી. ૨૭

આ પ્રકારની બીજી નાતો તે ખજેરવાલ અને જયેસ્વલ છે, બળી હુમ્મલ ॥ અને તેમનું મુખ્ય ધામ (રાજપુતાનામા) હુમ્મલપુર પાસે સાગવાલ છે બળી આ બધી નાતોમા વીશ્યા અને હયા એવી પેટા નાતો છે; આવા વિભાગ પદવાનાં જુદાં જુદાં કારણ આપવામા આવે છે સર જો બેન્સ (Sir A. Baines) જણાવે છે કે વીશ્યા કરતા હયામા નીચા હોલીના વધારે ટકા છે કેટલીક નાતોમા બળી આથીયે વધારે પેટા નાતો છે જુજરાતના શ્રીમાળીઓમા વીશ્યા ને હયા ઉપરાંત લાડવા નામે બીજી જોડ પેટા નાત છે અને જો ચાચી નીચી નાત મનાય છે વીશ્યાશ્રીમાળીમાં બળી ૭ પેટા નાત ને હયામાં ૩ પેટા નાત છે વીશ્યા હયા વચ્ચે રાટી વહેવાર છે બેટી વહેવાર નથી

જોકે વાત જો ધ્યાનમા રાખવા એવી છે કે શ્રીમાળી જોડે નાતોના બધા હોક કાં જોન હોવા નથી. જુજરાતના શ્રીમાળી ઓમા વીશ્યા બધા જોન છે પણ હયામાં કેટલાક જોન છે, કેટલાક વૈષ્ણવ છે ૩ હયાશ્રીમાળી આવક (જોન) અને હયાશ્રીમાળી મેશી (વૈષ્ણવ) જોકેમેકમા લગ કરી શકે, પણ હયાશ્રીમાળી આવક અને વીશ્યાશ્રીમાળી આવક ન કરી શકે; જો વસ્તુસ્થિતિ જેવું આબીત કરે છે કે ભસ્તખટમ ધર્મજાન કરતાં ક્ષતિજાન વધારે મહત્ત્વ લેખવે છે

વાણિયાની બીજી નાતો આ છે મહારાષ્ટ્રમાં ચેતવાલ, હેડ રાજાહમા નેવક તેલિજણમા કાચી ને નાગપુર સુધી કલોલ. ૨૮

વેપારમાં જોનો શાટા શેડીઆ ને શરાફ છે અને તે રીતે જુજરાતના વેપારમા જોમલે જોવો મહત્ત્વનો ભાગ લીધે છે કે બીજા ધમના વેપારીઓ પણ જોમને મહાજનમાં જાગર

આપતા પહેલાં એટલા માટે અમદાવાદના વેપારીઓ પાજરાપોળમાં રકમો ભરતા અને જૈન તહેવારને દિવસે પોતાની દુકાનો બંધ રાખતા પણ પછીના વખતમાં એ રિવાજ બંધ પડ્યો છે મહાજનના પચ્ચમાં શેઠીઆ જૈનોમાંથી ચુટાતા ને વશપરપરાગત રહેતા એ વાત જ સાબીત કરે છે કે એ મહત્તા જૈન વેપારીઓ ભોગવતા, જેમકે અમદાવાદમાં નગર-શેઠનું પ્રભાવશાળીપદ અનેક જમાનાઓથી જૈન ભોગવે છે નગર-શેઠને ઘણી જાતના અધિકાર છે, તેમજ ઘણી જાતની ફરજો પણ છે. જેમકે દુષ્કાળ પડે ત્યારે નગરને માટે એણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે તે ઈદ્રદેવ વિગેરેને પ્રમદ્ધ કરવા માટે નગરની ચારે બાજુએ દ્વંધ રેડતા પ્રદક્ષિણા કરવી પડે છે અનેક નગરશેઠોએ પોતાનાં નગરોની ભારે સેવાઓ બજાવી છે ૧૭૨૫ માં મરાઠાઓ અમદાવાદને લુટવા આવ્યા ત્યારે શેઠ ખુશાલચંદ લક્ષ્મીચંદ નગરને બચાવ્યું હતું તેના ઉપકારમાં બધા મહાજનોએ તેમને, જે બધા માલ નગરને ધીકાટે તોળાય તેની કિંમત ઉપર ૧ ઢોકડો ચઢાવવાની, સત્તા આપી હતી. દેશીરાજાઓએ એમને અને એમના વશજોને અનેક પ્રકારનું માન આપ્યું હતું અને તેથી દરબારમાં સાડું આસન મેળવવાનો, અને છત્રી મશાલ ધરાવવાનો એમને અધિકાર મળ્યો હતો ૪૨

જૈનોમાં અનેક ધનવાનો છે એ લોકો માત્ર વેપારી જ છે એવું નથી, એમાંના કેટલાક ન્યાયાધીશો ને કેટલાક અધિકારીઓ પણ છે જે જૈનો દ્વિજ નથી હોતા એટલે કે ચતુર્થ અથવા પચ્ચમ હોય છે તે પણ વેપાર કરે છે

ઘણાખરા જૈનો વેપાર એટલા માટે પસંદ કરે છે કે, તેમાં અહિંસા ધર્મને ઓછામાં ઓછો બાધ આવે છે. પણ અનેક પ્રકારના જીવની હિંસા કર્યા વિના ચાલે જ નહિ એવા પણ ધધા અનેક જૈન કરે છે, જેમકે, ખેતીના ધધામાં અન્નપ્રયે પણ અનેક જીવહિંસા થાય સુબધ ઇલાકાના^{૩૩} સતારા^{૩૪} તેમજ બિજા-પુર જિલ્લામાં અનેક જૈન ખેડુતો છે તે પોતાને હાથે પોતાની સ્ત્રીઓની સહાયતાથી સર્વ પ્રકારનું ખેતીનું કામ કરે છે મૈસુર રાજ્યના

ઐઝલોર અને કોઈમનુર લુહામા સહ લોક પૂર્વે સૈનિકે હતા^{૩૫}
 તે હાલ ખેતી કરે છે જે નૈનો બીજા ધર્મા કરે છે, તેમાંના મુખ્ય
 આ છે—મૈસુરમાં ગઠિયા વણકર છે,^{૩૬} વડોદરામાં ભાવસાર છીંટી
 છાપે છે,^{૩૭} અમદાવાદ અને ખાનદેશ લુહામાં શીમ્પી કપડા શીવે
 છે,^{૩૮} ખાનદેશમાં સોનાર સોનું વડે છે^{૩૯} વિંબાપુર અને દેહરાબાદમાં
 ઘોગાર તથા કોલાપુરમાં અને લોપલમાં કસાસ તાણુ વિવેરે વડે
 છે^{૪૦}, કોલાપુરમાં પૂર્વે બાળક પોળી વડેરે પણ નૈન હતા, પણ
 હાલ એમણે એ ધર્મ પાળવો છોડી દીધો છે^{૪૧}

ઉપરની હકીકતથી જણાયે કે નૈનો આજે અનેક ધર્મા
 કરે છે અને પ્રાસણથી માંડીને ચતુર્થ વર્ષ સુધીનામાં અને પચમ
 વર્ષમાં પણ એ ધર્મ પાળનાર લોક છે; છતાં પણ એ ધર્મને એક
 દરે બોલ્યા આપણા મન ઉપર એવી જ છાપ પડે કે નૈનો વેણરી
 છે અને બહુ સૈકાથી વેણરી હતા ધર્મની તેમજ લાસની દૃષ્ટિએ
 યુદ્ધ અને અશાન્તિ એમને પ્રિય નહિ તેથી એ શાન્તિપ્રિય
 સ્વભાવને હીરે પૂર્વાજાથી નૈનો નજરમાં વસતા ઘરેલ્ય વેણ
 રને હીરે એ ખૂબ ખન કમાયેલા ને તે ધનશાહિતા અનેક
 જમાનાઓથી એમનામાં આવી આવે છે તેથી સમાજમાં એમની
 આગ્રહ છે અને તેમનામાં અનેક ખામીઓ છે, છતાં એ એમની
 ધનશાહિતાને કારણે આજે પણ રાજ્યમાં અને સમાજમાં એ એવી
 તેથી સત્તા નથી ભોગવતા

લૈનોમાં વેણરીઓની સખ્યા બહુ મોટી તો બેટલા કારણે છે
 કે જે નાતોને ધણે નૈનધર્મને અનુકૂળ ન લોક તે નાતના
 લોક લૈનધર્મમાં જઈને તે ધર્મ કરવા માંડે. આમ ધર્મ બદલ-
 વાથી તેમની નાત કઈ બદલાઈ નથી જતી, તે લોક અણગમ છે
 તો પોતાની મૂળ નાતના જ એને પોતાનું કે પોતાનાં બાળકનું
 લખ કરવાનું હોય, ત્યારે પોતાને માટે કે પોતાનાં બાળકને
 માટે કન્યા અને પોતાની દીકરીને માટે વર પોતાની મૂળ નાત
 માથી જ શેષી લે છે હસ્તલિખિત જન્મ વેણવામાં પ્રખ્યાત
 થયેલા ચોક ભગવાનદાસ કેવળદાસ નાતે જાવજાર હતા નૈન

થયા પછી એમના પૂર્વજોએ પોતાનો જૈનધર્મ વિરૂદ્ધનો ધર્મ
છોડી દીધો હતો અને વેપાર હાથમા લીધો હતો પણ એમના
કુટુંબનો વહેવાર તો ધર્માન્તર કરતા પૂર્વે જેમ હતો તેમ ઠર્યા
પછી પણ ખેડાના ભાવસાર સાથે જ ચાલે છે અને એ લોક તો
જૈન નહિ પણ વૈષ્ણવ છે ૪૨

ભરતખંડમા નાતવહેવાર કેવા પ્રકારના છે તે ઉપરની
હકીકતથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે જૈનધર્મના અનુયાયીઓને ખીન્ન
ધર્મના અનુયાયીઓ સાથે લગ્નવહેવાર રાખવો પડે છે, કારણ
કે ધર્મની દૃષ્ટિએ જે કુટુંબો એકમેકની સમીપ આવ્યાં હોય
તેઓને લગ્નવહેવારે જોડાવાની પરવાનગી, એમની નાતોના સર્વ
શક્તિમાન રૂઢિબધન આપતા નથી

રાજકાજ.

જૈનધર્મ ન્યારે પૂરસત્તામા આવ્યો હતો, ત્યારે રાજમહા-
રાજઓએ એ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને અનેક રાજ્યોએ એ ધર્મને
રાજ્યધર્મની પક્ષિમા મૂક્યો હતો, આ કારણને લીધે જૈનોને
રાજકાજમા પણ ભાગ લેવો પડેલો ને તેથી તે સબધના પણ
એમના વિચાર વિકાસ પામેલા મુખ્યત્વે કરીને તો એમની
રાજ્યનીતિ પ્રાદ્યુ રાજ્યનીતિને આધારે જ ચોળાયેલી છે
એટલા માટે અહીં તો જૈનનીતિશાસ્ત્રોએ જે વિશેષ સિદ્ધાન્તો
મૂક્યા હશે તે જ જણાવીશુ, જેને સ્પષ્ટ રીતે જૈનનીતિ કહી
શકાય તેનો ટુંકો સાર આપીને સતોષ માનીશ

જૈનો માને છે કે રાજનીતિ અને ન્યાયપ્રણાલી પહેલા
તીર્થંકર ઋષભદેવના સમયથી જ શરૂ થયેલી (પૃ ૨૭૨) અને
એમના પુત્ર ભરતે એને વ્યવસ્થિત કરેલી જૈનોનું રાજકીય તત્ત્વ-
દર્શન રાજવગરના રાજ્યની હકીકત આપે છે, પણ રાજનો
પાયો ત્યાથી જ નખાય છે ભરતખંડનો મહાન રાજનીતિશા-
સ્ત્રોતિલ્ક્ય કે આણુક્ય છે, જૈનો એને જૈન માને છે એણે પોતાના
અર્થશાસ્ત્રમા લખ્યું છે કે રાજા રાજ્યમ્^{૪૩} અને તેની સાથે રાજ્યના
૭ તત્ત્વનું—સ્વામી, અમાત્ય, સુહૃત્, કૌષ, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, બલ-

અતુરજ (હસ્તી, ગ્રન્થ, રથ, પદાતિ) નિરૂપણ કરે છે શબ્દને સત્તા આપવામાં આવે છે અને તેને દેવનો ગ્રન્થ માનવામાં આવે છે, તેથી તેણે દેશના ને પ્રજાના મુખકુળને માટે જગજ્ઞ દાર રહેવાનું છે એ એણે પોતાનો એ ઉચ્ચા ધર્મ સાચી રીતે બજાવવો હોય તો તેણે પાંચ ધર્મ પ્રતિષ્ઠિત કરવા બેઠાં છે. હેમ સ્વર્ગ અને પશ્વયજ્ઞ કહે છે ને તેનું વર્ણન એક શ્લોકમાં આ પ્રમાણે કરે છે — તેણે અપત્તધીને સ્થલ કરવી, સાધુ પુરુષને મન આપવું, કૌપને વધારવો, નિપજ્ઞપાત ન્યાયાધીશ થવું અને સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરવું ૪૪ જેણે આ જાવનાઓ પ્રમાણે જાણવું છે, તે સ્થાને બધી રીતે આશુભી થવું બેઠાં, તેનાથી દૂર રહવું નહિ. હોશી યથા નહિ, અતિશય ધનિયવિલાસથી ને કુલ મુજબા વગેરે નિષિદ્ધાચારથી દૂર રહેવું ઘટે

શબ્દને શબ્દમાં બાવસ્થા રાખવી હોય અને વિરૂદ્ધ વર્તનાર અદરના અને બહારના યત્રુને ઘણવા હોય તો જાતે જાતે તેટલા જૈનધર્મના અધ્યાર પાળતો હોય તોપણ તેણે સાચી શાસ્ત્રીતિને અનુસરવું બેઠાં. એમદેવ ૧૫૪ શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે —

‘ આ જગતનો બાવહાર અધ્યારવાનું સર્વોત્તમ સાધન હોયત છે; કારણ કે જે શાસ્ત્રને હોયતવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે શાસ્ત્રના કાળને (અદરના અને બહારના યત્રુને) ઉઝેડી નાખવાની કાળજી રાખે છે જેનામાં માત્ર કથા જ ભરી છે તે પોતાના હાથમાં એકવાર આવેલી સમ્પત્તિનું રક્ષણ કરી શકતો નથી. દુષ્ટાત્માઓ ઉપર કથા રાખવી એ સાધુને શોભે, શાસ્ત્રને નહિ. જે માણસ કોઈ તેમજ કથા દેખાડી શકતો નથી તેને પિછાર છે. જે યત્રુ સામે શોર્ક ઘણવી શકતો નથી, તે જીવતે છતે મુખા સમાન છે ”

જે શાસ્ત્રને આ જાવનાને અનુસરવું છે તેણે નિરૂદ્ધ શક્તિને આત્મા જનું અને શાસ્ત્રના કિલ્લને પ્રસન્ન બેઠાં નિર્દોષ નહિ એવા સાધન પણ વાપરતા પાણ વાળી ન બેવું

પોતાના પાડોશી રાજ્યો સાથે જરૂર પડ્યે રાજ્યનીતિની ૬ પદ્ધતિ
ઓનો વિવેકથી ઉપયોગ કરવો એ ૬ પદ્ધતિ આ છે - સંધિ, વિગ્રહ,
યુદ્ધે ચઢવાની તૈયારી, તટસ્થતા, દ્વિધાભાવ, શાન્તિ અથવા સંચય
બળાત્મક સાધનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે અને જૈન
ધર્મના પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાન્ત 'અહિંસા'ની વિરૂદ્ધ હોય ત્યારે
માત્ર એટલી જ સરત રાખવી કે શત્રુને હાવાવાનાં બીજાં સૌ
સાધન નિષ્ફળ જાય ત્યારપછી જ, જરૂરને પ્રસંગે એ બળા-
ત્મક સાધનનો ઉપયોગ કરવો જો વિગ્રહને અટકાવી ન શકાય
તો કમમાં કમ એટલી સરત તો રાખવી જ કે જેમ બને તેમ
માણુસની હત્યા ઓછી થાય અને અનુચિત ક્રૂરતા ન વપરાય ૪૬

રાષ્ટ્રની અદરની રાજનીતિમાં પણ રાજ્યે કુશળતાથી
કામ કરવું અને એ રાજનીતિમાં સર્વ પ્રકારના સાધનોનો ઉપ-
યોગ કરવો રાજ્યના બધા શત્રુઓને વશ કરવા, જે સીધી રીતે
વશ ન થાય તેને છળથી કે બળથી વશ કરવા ભરતખંડમાં
રાજાને અદરના શત્રુ પણ અનેક હોય છે એના અન્તપુરમાં
પણ એનું જીવન સલામત નથી, એના સગાસબથી કે વારસ
પણ એને મારી નાખવાના પ્રયત્ન કરે છે બહુ પ્રાચીન કાળથી
ભરતખંડની રાજનીતિમાં ગુપ્તચર મહત્વનું અંગ મનાય છે,
રાજા એને પોતાની પ્રજાના ભેદ જાણુવા યોગ્ય છે ને
તેના રાજ્ય સામેના સૌ પ્રપચોના ભેદ એ રાજાને કહી
દે છે રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવામાં રાજાને તેના અમાત્ય,
સેનાપતિ અને અન્ય અધિકારીવર્ગ સહાયતા આપે છે એમને
નીમવાને માટે બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરવાની જરૂર છે પોતાના રાજાના
હિતનો ધર્મ આચરી શકે એટલા માટે રાજસેવકમાં જે ગુણોની
આવશ્યકતા છે, તે ગુણો બરાબર એનામાં હોવા જોઈએ ભરત-
ખંડના અધિકારીઓમાંથી એક દોષ કદાપિ દૂર નથી થતો, એ
એમને દૃઢતાએ વળગી રહે છે કૌટલ્ય એને વિષે આમ કહે છે —

“ જીભ ઉપર મુકેલું મધ અથવા વિષ ન ચાખવું તે બની
શકે નહિ, એમજ રાજાના કોષમાંના સુવર્ણમાંથી કાઢક ને કાઢક

ન ચાખવું એ કેળાવવાથી બની શકે નહિ. પાણીમાંની માછલી બાળી શકે નહિ કે હું પાણી પીઉં છું એમ રાબતો એ અધિકારી બાળી શકે નહિ કે હું સુવર્ણ લઉં છું ॥૪૭

રાબ સુટાઈને કે તલવારથી છતીને રાબથ પામે છે. ભરત ખડના ઇતિહાસમાં એવા પણ અનેક પ્રસંગ છે કે જ્યારે ભગવાન અમાત્ય નિર્ભાગ રાબાને દાસી દે છે અને પોતે જ બધું રાબથ ચલાવે છે અને પોતે જ રાજસુક્રુટ પહેરી લે છે કે પોતાના વારસને રાબથાસને બેસાડી દે છે સૂત્રુ પામેલા અપુત્ર રાબાની પાછળ ગાદીએ બેસાડવાને અસુક્ર કેહા પુરૂષને પસંદ ॥૪૮

બાની વિશિષ્ટ પ્રજાથી જૈનકથાઓમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવી છે—૪૯

હસ્તી જાત્ર અભિષેક કરવાનો કળશ આમર અને છત્ર એ પાંચ રાજચિહ્ન (દિ ચ) કહેવાય છે તેમને નગરમાં અને તેમની આસપાસ ફેરવવામાં આવે છે સૂત્રુ પામેલા રાબાની પાછળ જે નસીબમાં ગાદીએ બેસવાનું લખ્યું હોય એવો પુરૂષ મળી આવે ત્યારે હસ્તિ શબ્દ કરે છે, જાત્ર જોખારે છે, કળશ તેના મસ્તક ઉપર અભિષેક કરે છે આમર તેને વામુ નાએ છે અને છત્ર એના ઉપર ખરાય છે આનુબાનુના લોકે બાળી બલ છે કે પલ દિવ્યે એ પુરૂષને રાબા તરીકે પસંદ કર્યો છે, તેથી એને વધાવી લે ॥ ને ગાદીએ બેસાડે છે

રાજનીતિની પેઠે ન્યાયપ્રજાથી પણ મુખ્ય અંશોમાં બૈનોની અને હિંદુઓની એક સરણી છે મનુએ પોતાની સ્મૃતિમાં દાવાનાં નીચે પ્રમાણેના ૧૮ કારણ આપેલા છે ૧ કસબ અપણ નહિ તે, ૨ શાપણ જોળવવી, ૩ પારસી વસ્તુને વેચી દેવી, ૪ ભાજમાં વેપાર કરવો ૫ આપેલું દાન પાછું લેવું ૬ દરાવેલો પગાર ન આપવો, ૭ કરેલો દરાવ તોડવો ૮ વેચેલી કે રાખેલી વસ્તુ દેવી નહિ કે લેવી નહિ, ૯ સ્વામી અને સેવક વચ્ચેના વાંધા, ૧૦ સીમા સળંગે વિવાહ ૧૧ માશમારી ને ગાળાગાળી, ૧૨ ઘોરી, ૧૩ ભેરભુલમ ૧૪ અભિચાર ૧૫ સ્ત્રીપુરૂષ વચ્ચેના વિવાહ ૧૬ વારસાના વિભાજ ૧૭ છૂટ અને ૧૮ પશુપક્ષી

વચ્ચે લડાઈ કરાવી તેના ઉપર હોડ બકવી. જૈનો પણ બ્રાહ્મણોના આ દાવાને પોતાની ન્યાયપ્રણાલીમા સ્વીકારે છે અને તેના ચુકાદા પણ તે જ પ્રમાણે આપે છે ૪૯

બ્રાહ્મણ અને જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં ભેદ છે. તેને અનુસરીને તેમના કેટલાક સ સારવહેવારના રીત-રીવાજોમા પણ ફેર છે. જેમકે હિંદુઓ દત્તક લેવાના રિવાજને જેટલું મહત્ત્વ આપે છે એટલું મહત્ત્વ જૈનો નથી આપતા, કારણ કે હિંદુઓની પેઠે એ એમ નથી માનતા કે શ્રાદ્ધ કરનાર પુત્ર વિના નરકમાથી સફળતિ થશે નહિ વળી એ બે જાતિમા વારસના હક સબંધે પણ ભેદ-ભાવ છે ઘણાખરા હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો કરતા ભદ્રબાહુ સહિતા જેવી સ્મૃતિઓ વિધવાને વધારે હક આપે છે અને તેથી જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અપુત્ર વિધવા પોતાના પતિ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી મિલકત ઉપર સ્વામીત્વ લોગવી શકે છે તેમજ પોતાના ભૂતપતિની, તેના વારસોની કે બીજાઓની પરવાનગી વિના દત્તક પણ લઈ શકે છે આજે પણ આ નિર્ણય ન્યાયમંદિરોમા મહત્ત્વનો છે એમની સ્મૃતિઓનો આ નિર્ણય ન્યાયમંદિરોએ ધ્યાનમા લેવો જોઈએ અને હિન્દુધર્મના અનુયાયીથી જૈનધર્મના અનુયાયીને આ બાબતમા જુદો કાયદો લાગુ પાડવો જોઈએ એમ જૈન પક્ષકારોની તકરાર છે ૫૦

કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરનારને રાજ્યએ અથવા એના અધિકારી-ઓએ દડ દેવો જોઈએ ૧ લા તીર્થંકર ઋષભના સમયની પૂર્વે થઈ ગયેલા કુલકરોના સમયથી દડ દેવાતો આવે છે આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાને અતે યુગલોમા ધીરેધીરે વિ-વાદ વધતો ચાલ્યો તેથી તેમને દડ દેવાની ને શાન્તિ પ્રસારવાની કુલકરોને જરૂર જણાણી ૧ લા કુલકર વિમલવાહને હાકાર કહેવારૂપ દડની યોજના યોજી આ દડ કંઈક મૃદુ હતો, છતાં એ એ દડ યુગલોને શરમીન્દા બનાવવાને અને તેમને સીધે રસ્તે ચલાવવાને બસ હતો બીજા કુલકરના સમયમા પણ હાકારદણથી ઠાજ સરતુ વધારે દડ દેવાની ત્રીજા કુલકરને

જરૂર જણાઈ ને જોમણે હાકાર ઉપરાંત મજાર હઠની યોજના ચોલ
ત્યારપછી યોગ્ય કુલકરના સમજમાં તે પ્રમાણે કહેવાથી વાસ્તુ ૫ માથી
૭ મા સુધીના કુલકરોએ જિ ઉપરાંત વીંછી વિજાર હઠની યોજના કરી,
તે વળી માકારથી ચે વધારે કઠોર હતી. (કિંગમ્બરોને મતે પહેલા
૫ કુલકરો હાકાર હઠ હેતા, પછીના ૫ માકાર હઠ હેતા અને
છેવટના ૪ મિજાર હઠ હેતા. ^{૧૧}) વધતી જતી દુષ્ટતાને અટકાવવા
જોથીએ બીજા વધારે કઠોર ચાર પ્રકારના હઠ હેવાની શબ્દ ભર-
તને જરૂર પડી. જો ચાર પ્રકારના હઠ જ્યા હતા. (૧) ઠપકો,
ઉપાલમ્બ, (૨) અમુક ભાંડેર સ્થળે અપરાધીને બાધી જાણવો,
(૩) ઠેક અને (૪) જોકે કે વધારે જાળુ ઉઠત. માલ મિલકત
જપ્ત કરવાનો ૮ મા હઠ પાછળથી પાછા ઉમેર્યો.

હઠ હેવાના વિધિ ખર્મના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને યોજનામાં
આવેલા છે અને તેથી જોમના સ્મૃતિકર્તાએ સામાજિક અપરા-
ધના હઠનું વિધાન આપતાં ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર દ્રષ્ટિ રાખી છે.
જોમચન્દ્રની જર્ણીતિ માં જોટલા માટે જોકે જાસ અધ્યાય મૂકવામાં
આવ્યો છે ને તેમાં પ્રાથમિકત્વ વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે
અશુદ્ધ ભૂતિઓ સાથે યોજન હેવા માટે અને જોવા બીજા અપરાધો
કરવા માટે તેમાં જુદા જુદા પ્રાથમિકતાના વિધાન આપવામાં આ-
વેલાં છે જે મનુષ્યોએ આવી રીતે પ્રાથમિકતા કરવાના હેતુ છે
તેમણે જિનોની પૂજા, વીરસ્નાન, ઉપવાસ, યાત્રા, દ્વાવિસોજન,
દાન, જેવું કષ્ટક કરવું પડે છે. જોમ ન કરનારને નાતબહાર
મૂકવામાં આવે છે.

ધાર્મિક અને સાસારિક

સંઘનું નિધારણ.

પ્રત્યેક વીર્ધકરે સવની યોજના ચોલેલી. સઘમાં ચાર
વીર્ધ હોય છે ૧ સાધુ ૨ સામી, ૩ આગક, ૪ આગિક. સઘનું
ધાર્મિક શાસન સાધુજોના હાથમાં હોય છે અને જોમની મર્મદા
નીચે બીજા સૌ વીર્ધ બાકે છે. સાધુજોનો અને સામીજોનો

જીવનનિર્વાહ ધાર્મિક શ્રાવકોના દાનને આધારે ચાલે છે અને તેથી તેઓ શ્રાવકોને તેટલે અંશે આધીન છે. જૈનધર્મમાં સાધુસંઘ અને શ્રાવકસંઘ વચ્ચે બહુ નિકટનો સંબંધ છે. મહાવીરે સઘની જે સુદૃઢ યોજના બાંધેલી, તેથી તે કાળથી જ શ્રાવકસંઘ સાધુ-સંઘ ઉપર કંઈક અંશે સત્તા ભોગવતો આવે છે અને તેથી સત્તા મેળવવાના કે કોઈ સાંસારિક બાબતોમાં માથાં મારવાના પ્રયત્નોથી સાધુને દૂર રહેવું પડે છે, તેમજ સાધુજીવન ઉપર સંયમ રાખીને તેમણે પોતાની ઉચ્ચતા બાળવી રાખવી પડે છે. રાજપુતાના અને ગુજરાતના સાધુસંઘમાં ધીરે ધીરે શ્રાવકોને એવી સત્તા મળી ગઈ છે કે તેઓ સાધુઓની દીક્ષા, શિક્ષા ને ચારિત્ર ઉપર પણ કંઈક સત્તા ભોગવે છે. જી બુદ્ધલર જૈનોના આ પ્રકારના સંઘ-બંધનને આ વિષયમાં સ્કોટિશ ફ્રી ચર્ચની સાથે સરખાવે છે.^{૫૧} અનેક સ્થળે તો સાધુઓના ચારિત્ર ઉપર શ્રાવકો ખુબ અંકુશ રાખી શકે છે, એમ આ નવા કાળની અનેક ઘટનાઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ૧૯૧૩ ના અરસામાં સાધુ જિનસેન આવ્યા હતા ને તે ત્યાંના શ્રાવકો પાસેથી ભિક્ષા લઈને પોતાનો ઉદર નિર્વાહ કરતા હતા કેટલાક જૈનોએ એ સાધુના પૂર્વજીવન વિષે તપાસ ચલાવી અને તેમને માલમ પડ્યું કે એ ખરીરીતે સાચા સાધુ નહોતા, પણ જેમતેમ નિર્વાહ ચલાવી શકાય એટલા માટે એણે સાધુનો સ્વાગ ધારણ કરી લીધો હતો એ મિથ્યામુનિ સામે શ્રાવકોએ પગલા ભરવા વિચાર કર્યો, પણ તે મુનિ ઝટપટ નાસી ગયો ને સન્નમાથી બચી ગયો મીસીસ સ્ટિવન્સન (Mrs Stevenson) જણાવે છે કે પાલીતાણામાં એક સાધુ સોનાની ફેમવાળા ચશ્મા પહેરતો સાધુઓ કોઈપણ પ્રકારની ધાતુ પોતાની પાસે રાખી શકે નહિ તેથી શ્રાવકોએ એ ચશ્મા જોયા, ત્યારે એમણે બહોર કંઈ કે સઘનું શાસન તોડવાને કારણે એને સાચો સાધુ માની શકાય નહિ તેવીજ રીતે તપાસવાનો એક સાધુ પગે વિહાર કરવાને બદલે આગગાડીમાં મુસાફરી કરતો હતો, તેથી જે શ્રાવકો એના સંબંધમાં આવતા તે એને સાધુ લેખતા નહિ રાજકોટમાં એક સ્થાનકવાસી

સાધુએ પોતાના ગુરુને જયકૃત્ત્વ મળ્યું હતું, તેથી ઘુસ્ત્ર જ
 બેને સદા બહાર કર્યો. પછી આવકોએ એક દરજ્જાને બેસાડ્યો, તે
 સાધુને માટે ગૃહસ્થયોગ્ય કપડાં શીવડાવ્યાં, તે પહેરવાની બેને
 ખાસ કરી, ત્યાંથી ૪૪ માસલ દૂર આવેલા યાત્રા નામે રહે
 રોસનની ટિકીટ કાઢવી આવી ને તેને ગાદીએ બેસાડી દીધી. એ
 સાધુએ પોતાના પાપને માટે ઘણો ચે પસ્તાવો કર્યો, પણ રાજ-
 કોટમાં તો બેને ક્ષમા ન જ મળી, એણે તે નગર છોડ્યું જ પાણ

આવકોની સત્તા સાધારણ સાધુ ઉપર જ બાહે છે એમ
 નથી, સદના ઉપરી શ્રીપૂજ્ય ઉપર પણ બાહે છે એવું પણ
 જણાઈ આવ્યું છે કે જ્યોત્સ્ય પુરોહિની ગાદીએ બેસાડવા વિધિ
 પુરસ્કર મુટળી મર્ધ બધ હોય તે છતાં ચે તેમને ગાદીએ બેસતા
 આવકોએ બટકાવ્યા છે શ્રીપૂજ્યો સામે સદને જણાવનાવ
 થયો હોય અને તે કારણે તેમને સદબહાર કર્યા હોય એવા
 પ્રસંગો પણ પદ્મવલીમાંથી મળી આવે છે. આવકોની આવા પ્રક-
 રની સત્તા તેમના પોતાના જ સંઘમાં સાધારણ રીતે બાહે છે
 ખસ્તરે ખસ્તર સદની, તપાજચલાળ તપા સાધુઓની વિત્તા
 રાજે છે; અને એવી રીતે આખા જૈન સંઘમાં બાહે છે ૧૬

સાધુઓનાં વ્યવિત્ર ઉપર આવકોનો આવડો જાકુશ હોવા
 છતાં ચે તે લીમ નથી અને ગ્રહ સફળ નથી. આવકોના જોઈ-
 સિન્ધને અને અજ્ઞાનને કારણે મતિએ સાધુમત જહું બેઠાં કે
 નહિએવાં જ પાળે છે, અને તેમનામાં પૂરે સાંસારિક જીવ
 આવી જાય છે. શુદ્ધ જુદમના માણસોની ઈચ્છા પોતાના ધર્મને
 સક્કારી રાખવાની ઘણી ચે છે છતાં આથી તેમનિ હોય જહ
 મૂળથી નથી જતો.

ધર્મક સાધુઓની સત્તા આવકોના ધાર્મિક જીવન ઉપર
 ઘણી બાલવી બને હલ ચે ઘણી બાહે છે નિશાળ જનસમાજના
 અને સારા ધનવાનોનાં જીવન ઉપર જસર કરી હોય અને
 એ જીવનને જૈનધર્મની જાવનાને અનુસરતાં જનાર્યાં હોય
 એવાં બનેકે કિતેથી સાધુઓના નામ આપણને ઇતિહાસમાંથી

મળી આવે છે સમસ્ત જૈનસમાજ ઉપર ભારે ધાર્મિક અસર કરતા હોય એવા સાધુઓ આજે ય છે તેઓ હું ખને ને સકટને પ્રસંગે શ્રાવકોની સાથે ઉભા રહે છે, એમને ધાર્મિક બોધ આપે છે, અને બીજા ધર્મોની સામે શાસ્ત્રાર્થ કરવાનાં સાધનો આપી પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરે છે અને એવી રીતે આરે બાબુએથી બીજા સમપ્રદાયોની વચ્ચે આવેલા જૈનધર્મને સાચવી રાખે છે હંમણા જ સ્વર્ગવાસી થયેલા વિજયધર્મસૂરિ જેવા સુવિખ્યાત સાધુઓને બધા સમપ્રદાયના જૈનો બહુ માન આપે છે, એ જ સ્પષ્ટ રીતે દેખાડી આપે છે કે પ્રબળ વ્યક્તિ કેટલી ભારે અસર કરી શકે છે બીજી બાબુએથી પોતાની ધર્માન્ધતાથી અને સઘની સાથે શત્રુભાવે ને સકુચિત વૃત્તિએ વર્તી રોજ રોજ કલહ કરવાથી હલકી વૃત્તિના સાધુઓ ખરાબ અસર કરે છે, એવી દીર્ઘદર્શી જૈનોની ફરિયાદ પણ છે. તેઓ કહે છે કે આગળ વધતા વિચારોમા તેમની અતિશય ધર્માન્ધતા માર્ગમાં બાધા નાખે છે ને જૈનધર્મની અવનતિ આણે છે.

શ્રાવક સંઘ.

૨૦૫મા પૃષ્ઠ ઉપર જણાવેલા આશુવત ધાર્મિક શ્રાવકે લેવા પડે છે તેની અસર તેના જીવનના સમસ્ત આચાર ઉપર થાય છે જેમા જીવની હિસા કરવી પડી હોય એવો આહાર એ પછી લઈ શકે નહિ, કોઈપણ પ્રકારનું માસ કે મધ એ ખાઈ શકે નહિ, તેમજ કોહળું, બટાટા, ડુંગળી, લસણ, ગાજર, મૂળા વગેરે શાક ખાઈ શકે નહિ, કારણ કે એમા બહુ જન્તુ હોય છે માત્ર પાકા ફળ જ ખાઈ શકે મદિરાપાનનો ખાસ નિષેધ છે પીવાના પાણીને વાપરતા પહેલાં ગળવું જોઈએ ને ઉકાળવું જોઈએ સૂર્યાસ્ત થતા પહેલા ખાઈ લેવું જોઈએ, કારણ કે અધારે અન્નજીવતા નાના જન્તુ ખાધામા આવી જાય ધધો પસદ કરવામા પણ શ્રાવકે ધર્મની આજ્ઞાને અનુસરવું જોઈએ અને જે ધધામા જીવહિસાનો સંલવ છે તેવા અનેક ધધાનો એને પ્રતિબંધ છે એમાના કેટલાક ધધા નીચે પ્રમાણે છે. યુદ્ધનો,

શકારનો, માછીનો, જેતીનો, હથિયાર બનાવવાનો ને વેચવાનો, હાથીકાંતનો, જેમાં હાકકાં ને વાળ વપસવા હોય જેવી વસ્તુઓનો, કુચા-વાવ જોડાવવાનો, મીઠોનો ને મરીનોનો, ષશુનો ને સુલામનો વગેરે જે નિરોધો કદાપિ જરાબર પાળવામાં આવ્યા નથી, કારણ કે ઇતિહાસમાં આપણે અનેક જૈન સેનાપતિઓ લલ્લીએ છીએ અને આજે પણ અનેક જેડુત છે પણ છતાંયે સામાન્ય રીતે પોતાના ધર્મની આજ્ઞા અનુસાર પણ જસ કોને વેપાર કરે છે અને તેમાં પણ ખરૂં શીવીનો, કાપકનો, દાણાનો ને ખાસ કરીને ચસણીનો વેપાર કરે છે.

આવકોના દાનથી સાધુઓનો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનો નિર્વાહ ચાલે છે અને જે સંસ્થાઓ તે દાનને ધાર પણ હોય છે ધનિક જૈનોની દાનવૃત્તિ અને સમર્પણવૃત્તિ અનેક રીતે દેખાઈ આવે છે અનેક ધર્મસિવકોતુ જોમના સાધુલવનમાં જે પેલણ કરે છે, જેટલું જ નહિ પણ દેવાલયો અને ઉપાસથો બંધાવે છે અનેક વેપારીઓ કીર્તિલાભને કારણે પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચે છે અને જે મનુષ્યપ્રકૃતિને અનુસરતું છે; પણ ભૌતિક વાસનાને હેતુએ દાન કરતાં જોનાઆર્યોએ જોમને વાર્યા છે, તે માનવિજ્જલના કરેલા ધર્મસમ્બંધીનાં કસન ઉપરથી જણાઈ આવે છે જોમા જણાવ્યું છે કે 'નવા દેવાલય લઘાવવાથી જેટલું પુણ્ય થાય છે તેના કરતાં જુનાનો ઉદ્ધાર કરવાથી આઠગણ પુણ્ય થાય છે કારણ કે નવાં બંધાવનારનું કામ જલદી બહાર દેખાઈ આવે છે, ઉદ્ધાર કરાવનારનું કામ જુનામાં સમાઈ જાય છે ને તેથી તેટલું બહાર દેખાઈ આવતું નથી.' હજીયે પણ અનેક દેવાલયો ધર્મને પિસે નવા બંધાય છે; નવા વિધ્યારના જૈની માને છે કે દાનધર્મનો આ બૃહભરેલો ખ્યાલ છે કારણ કે પછીથી અનેક વખત જેવી સ્થિતિ આવી પડે છે કે તે દેવાલયની મરામત કરવાના કે તેમા પૂજા કરવાના પણ સાધન રહેતાં નથી, અને નવા દેવાલયો બંધાવવાની કંઈ જોટલી બધી જરૂર નથી છતાંયે જૈન ગ્રંથોડ જણાવે છે કે આજે જેવા સ્થાનોએ પૂજા કરવા આવતા જૈનોની સંખ્યા કરતાં દેવમતિમાઓની સંખ્યા વધારે છે.

ઠરેક જમાનામાં મોટી મોટી રકમો આપનાર દાનવીર થઈ ગયા છે અને તેમણે સંઘના ઉપયોગને માટે મોટી મોટી રકમો આપી છે. જૈનધર્મની વિશ્વવ્યાપક ભાવનાને અનુસરી શ્રાવકોનું દાન, મનુષ્યસમાજમા જ અટકી પડતું નથી, પણ પશુ-પંખી સુધી પહોંચે છે. પર્વદિનોએ કસાઈવાડે જતાં અમુક પ્રાણીઓને શ્રાવકો ખરીદી લે છે ને છુટા મૂકી દે છે વળી પ્રાણીઓની રક્ષા કરવાના હેતુએ જૈનોએ પાજરાપોળ નામે વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્થાઓ સ્થાપી છે.

પાજરાપોળોમા અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓને રાખવામા આવે છે ૧૮૭૫ ની શરૂઆતમા અમદાવાદની પાજરાપોળમા ૨૬૫ ગાય બળદ, ૧૩૦ ભેંસો, ૫ આઘળા પાડા, ૮૯૪ ઘેટા, ૨૦ ઘોડા, ૭ ખિલાડીઓ, ૨ વાહરા, ૨૭૪ કુકડા, ૨૯૦ બતક, ૨૦૦૦ કબુતર ૫૦ પોપટ, ૨૫ ચકલીઓ ૫ સમળીઓ અને ૩૩ બીજા પંખી હતા કેટલાક પ્રાણી એમના માલેક પાજરાપોળમા મૂકી જાય છે ને કેટલાકને ખરીદી લાવે છે એ ખરીદી લાવનાર મોટે ભાગે પ્રજાજન હોય છે, તે તેમને કતલ થતા બચાવવાનું પુણ્યકાર્ય કરે છે પાજરાપોળના અધિકારી પણ વારવાર પશુ-ઓના ચોટામા જાય છે અને પશુઓને મરતા બચાવવાને જોઈતા ઔષધ આપે છે પશુઓને મોટે ભાગે લોક ઘેર પાળે છે અને તેમને ચરવાને માટે ગૌચર અલગ રાખેલા હોય છે પાજરાપોળમા જન્મેલા પ્રાણીને ઘણું કરીને વેચતા નથી, પણ સારા માણસોને ઘેર મોકલે છે જે પ્રાણી પાજરાપોળમા મરી જાય છે તે પ્રાણીના શબ ઘણું ભાગે ઢેઢને આપી દે છે અગર વેચે છે ઢેઢ તેને લઈ જાય છે, તેનું ચામડું ઉતારી લે છે ને પછી તેને દાટી દે છે.

થોડીક નાની સિવાયની ઘણી ખરી પાજરાપોળો જીવાત ખાના પણ રાખે છે અમદાવાદ વિગેરેમા એ જીવાતખાનાનો એક માણસ, વરસાદમા જ્યારે કચરાના ઢગલાની ગંદકી વધી જાય છે ત્યારે પોળોમા એક કોથળો લઈને ફરે છે અને આ કોથળામા જીવજંતુ એકઠા કરે છે. એ જીવજંતુને માટે

રાખેલા છાત્રાવજ્ઞાનામાં જોમને ખાવાને માટે ખનાવ વગેરે નાખવામાં આવે છે. દરેક વર્ષને ખન્તે છાત્રાવજ્ઞાને માટે નવી નવી જગ્યા પસંદ કરવામાં આવે છે અને જુના છાત્રાવજ્ઞાને ૧૦-૧૨ વર્ષ જામ કરી રાખે છે. જોમ માનવામાં આવે છે કે જોટલા કાળમાં અદરના છાત્રાવજ્ઞાનું સૌ મરી પરવાર છે, ત્યારપછી જોને ખાલી કરે છે અને અદરના કચરાને ખાતર ખાતે વેચી નાખે છે. ૫૧

સાધુ અને સાધ્વી

સ સાસ્ના કેવલિક પ્રમાણેને અસાર માનીને જોમણે તપ કરવા અને ખાર્મિક ધ્યાન કરવા દીક્ષા લીધી હોય તે સાધુ અને સાધ્વી કહેવાય છે. સાધુવતની જાવના પ્રમાણે સુકસ્ત્રી પાળવાના પાંચ અણુવત તેા જોમણે તીવ્રભાવે પાળવાં જોમણે જોટલું જ નહિ પણ કર્મનો ક્ષય કરવાને માટે અને તેનાં નવાં જન્મમાંથી બચવાને માટે ૨૦૮માં પૂજા ઉપર જણાવેલાં મહાવત પણ પાળવાં જોમણે જાણે સ્વેતાચ્ચર અને વિજચ્ચર સમ્પ્રદાયના સાધુસંઘો નોખા પડી ગયા છે તેથી જો અને વિશે જાણજો નોખા નોખા વર્ણન કરીશું. પહેલા સ્વેતાચ્ચર સાધુસંઘને લક્ષ્ય કારણ કે જાણે (સ્થાનકવાસીઓ સહિત) જો સમ્પ્રદાય બહુ મોટો છે અને વળી જોના વિશે વર્ણન કરવાનાં સાહિત્ય ઉપલબ્ધ અને વિશ્વાસયોગ્ય મળી આવે છે.

સ્વેતાચ્ચરોના સર્વમાન્ય શિક્ષાન્ત પ્રમાણે જે માણસની મનોવૃત્તિ ખાર્મિક હોય, જેની પોતાની ક્ષમ્પા હોય અને જેનાં માળાપ, સર્ગાસબંધી કે વડીલો સમ્પત્તિ આપતાં હોય તે જ માણસ દીક્ષા લઈ શકે; જોનામાં ખાર્મિક ચોખ્ખતા હોવી જોમણે અને સાધુચોખ્ખ આખાર આખરવાની શારીરિક અને માનસિક શક્તિ હોવી જોમણે.

નાથિના ૧૮ પ્રકારના પુરોવાથી દીક્ષા લઈ શકાય નહિ. ૧ જામ વર્ષથી નાનો જાળક ૨ પૂજા (સ્વેચ્છાથી ઉપવાસ કરીને જો સસારમાંથી શુદ્ધ થઈ શકે) ૩ કલીંગ, ૪ નપુસક, ૫

પાંગળો, ૬ શિક્ષા વગેરે માગીને જે ખાઈ શકે નહિ એવો રોગી, ૭ ચોર, ૮ રાજાથી અથવા ન્યાયાધીશથી દડાયેલો, ૯ આત્મનિર્ભળ, ૧૦ આધળો, ૧૧ ધનથી ખરીદાયેલો દાસ, ૧૨ કથાયથી અને ઇન્દ્રિયવિલાસથી દુર્ગળ જની ગયેલો, ૧૩ તીર્થંકરોના નામ પણ ચાદ રાખી શકે નહિ એવો નિર્બુદ્ધિ, ૧૪ ઋણી, ૧૫ (વેશ્યાનો, નિન્દાયેલા ધધાવાળાનો વગેરે) નીચ કુળમા ઉત્પન્ન થયેલો અથવા (પ્રહ્લઘાતી વગેરે) નીચ કર્મનો કરનારો, ૧૬ જેણે અમુક કામ માથે લીધા છે ને જેની દીક્ષાથી એ કામ અટકી પડે તેવો, ૧૭ વસ્ત્ર અને આહાર માટે જે ખીજા ઉપર આધાર રાખતો હોય તે અને ૧૮ જેને દીક્ષા લેવા માટે તેના માળાપની કે વાલીની કે વડિલની સમ્મતિ ન હોય તે °

૨૦ પ્રકારની સ્ત્રીઓથી દીક્ષા લઈ શકાય નહિ ઉપર જે ૧૮ પ્રકારના પુરૂષોથી દીક્ષા લઈ શકાય નહિ એવું જણાવ્યું છે, તેવી જ ૧૮ પ્રકારની સ્ત્રીઓથી દીક્ષા લઈ શકાય નહિ, તે ઉપરાંત ૧૬ ગર્ભવતી તેમજ ૨૦ ધાવણા ખાળકવાળી સ્ત્રીથી પણ દીક્ષા લઈ શકાય નહિ

એ પણ ખાસ નોંધી રાખવા જેવું છે કે અમુક પ્રકારના અપંગ માણસથી દીક્ષા લઈ શકાય નહિ, એટલે કે જેના હાથ પગ કે ખીજા અંગ કપાઈ ગયા હોય તેનાથી અથવા ખુધા વામણા વગેરે જન્મની ખોડવાળાથી દીક્ષા લઈ શકાય નહિ સાધુસઘમા સારા જ માણસો આવી શકે એટલા માટે આ નિયમો કર્યા છે પણ જો દીક્ષા લીધા પછી કોઈનો હાથ પગ જાય તો તેનાથી આચાર્ય થઈ શકાય નહિ કાણાને સાધુસઘમા પ્રવેશવાની પરવાનગી છે, પણ તેનાથી ઉંચું પદ પામી શકાય નહિ ૬૧

સાધુએ સૌ ધનસમ્પત્તિનો ત્યાગ કરવો પડે. પણ શ્રવેતામ્બર સમ્પ્રદાયમાના સાધુ બે પ્રકારના વસ્ત્ર રાખી શકે છે પહેરવાનું ને ઝોઢવાનું સાધારણ સાધુ શ્રવેત અને સંવેગી પીળાશ પડતો વસ્ત્ર રાખે વળી પોતાના હિમેશના ઉપયોગને માટે લાકડાના

(પાતુના નહિ) જળપાત્ર અને આદારપાત્ર, જળપીતા પૂર્વે જોને
જળવાને માટે વજ્રગરુડી વાયુના જન્તુની કિંસા થાય નહિ
જોટલા માટે મોઢે જામવાની મુખપટ્ટી (સ્થાનકવાસી સાધુ અ
મુખપટ્ટી કામમની મોઢે રાખે છે), બેસતાં જન્તુની કિંસા થાય
નહિ તેથી બેસતાં પૂર્વે તે સ્થાન વાળીને સ્વચ્છ કરવા માટે
જોકે સ્નેહરશ્મિ અને જોકે હઠ, જોટલી વસ્તુઓ સાધુ રાખી રહે.
મૂર્તિપૂજક તે ઉપરાંત પાશ અક્ષ (સ્થાપનાબાર્ધ) ને ઘડનની નાની
લાકડીઓ (ઠવણી), જોકે પુસ્તક કે જોવી કેઈ વસ્તુ પોતાના શુદ્ધ
સ્મરણચિહ્નરૂપે રાખે છે માથુ ઢાંકવું નહિ જોઈએ; વળ તે
શુદ્ધિ કરાવવા જોઈએ, પણ અવકાશ તો એ દુઃખજનક વિધિને
બહોલે કાવરનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે.

સાધુએ સર્વ પ્રકારના વિશ્વાસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેણે
ન તો નકાવું કે ન તો કાતણ કરવું તેણે ખુલી જમીન ઉપર કે
ખીણ કેઈ કંઈ પથારી ઉપર મુવું તેણે રેવતા સળગાવેલ નહિ
અને રસોઈ રાખવી નહિ. જોણે તૈન ચૂકરોને ત્યાંથી લિષ્ટા મળી
લાવીને ખાવું; જોતરને ત્યાં લિષ્ટા માટે જવું નહિ. લિષ્ટા
માનવા દિવસના જોકે જ વાર જવું અને તેમાં પણ અમુક નિયમ
પાળવાના છે તે પ્રમાણે જે ઘરનાં બારણાં ઉપાડાં હોય તેજ બંદ
જવું, ચૂકરોને ઘેર જે અન્ન વધુ હોય અને જેનો ઉપયોગ જો કર
નાર ન હોય તેજ અજ લેવું—વઢોરવું સાધુલિષ્ટાને જ માટે રચાયું
હોય તે અજ લેવું નહિ. લિષ્ટામાં ભાત, શાટલી, ખીર, ખીચડી
તેમજ ઉકાળેલું પાણી લેવાય છે સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક સાધુ
પોતાને માટે લિષ્ટા માનવા જતા નથી, પણ જોકે જાય છે તે
ખીચડી સાધુજોને માટે પણ લિષ્ટા હઈ આવે છે કારણ કે તે રીતે કર-
વાથી ખીચડી પોતાના અભ્યાસમાં કે તપમાં અરુણિત ધ્યાન હઈ
રહે છે મળેલી લિષ્ટા ઉપાસકમાં આવે છે ને ત્યાં સી વહેવી ખાય
છે અજ સિવાયનું દાન અમુક સીમામાં જ સ્વીકારી સકાય
કપડું, સ્નેહરશ્મિ કે જોવી જ કેઈ સાધુજનમાં ઉપયોગી વસ્તુ
સ્વીકારી સકાય પણ તે ઉપાસકમાં આજીને પોતાના શુદ્ધને બરવે

મૂકવી જોઈએ પછી ગુરૂ તે વસ્તુ જે જે સાધુને આપે તે તે તેને રાખે

મહાવીરના તીવ્ર નિયમ પ્રમાણે તો સાધુએ એક ગામમાં એક જ દિવસ અને એક નગરમાં પાંચ જ દિવસ રહેવું જોઈએ. પછીના સમયમાં આ આજ્ઞાને જરા શિથિલ કરી અને એક ગામમાં વધારેમાં વધારે એક સપ્તાહ સુધી ને એક નગરમાં એક માસ સુધી રહી શકાય એવું કરાવ્યું. કેટલાક ગ્રન્થો તો બે માસની પણ પરવાનગી આપે છે. વરસાદની-ઋતુમાં આતુર્ભાસમાં તો સર્વ સાધુએ વિહાર અટકાવી દેવો ને એક સ્થાને ચાર માસ રહી જવું જેથી જીવહિંસા થાય નહિ

કેવે સ્થાને રાત ગાળવી જોઈએ, એ વિષે પણ અનેક વિધિ છે શ્રવેતામ્બર સાધુને અને સાધ્વીને લગતા આ પ્રકારના વિધિ પ્રાચીન કલ્પસૂત્રમાં આપેલા છે, તેનું શુદ્ધિગે કરેલુ ભાષાન્તર નીચે આપું છું:—

“ જે ઘરમાં ડાંગેરના, મગના, અડદના, તલના, કઠોળના, ઘઉંના કે જવના દાણા આમતેમ વેરાયા હોય કે એકઠા થઈ ગયા હોય તે ઘરમાં સાધુએ કે સાધ્વીએ રસ્તે જતાં પણ રહેવું નહિ દાણા વેરાયા ન હોય કે એકઠા થઈ ગયા ન હોય, પણ કોઠારમાં ભર્યા હોય કે તેના ઢગલા માર્યા હોય તે ભીંતો બાધીને આતરી લીધા હોય, રાખથી રખેળ્યા હોય કે છાણથી થેપી લીધા હોય, એવું જ્યાં દેખાય ત્યાં સાધુ કે સાધ્વી ઉનાળે કે શિયાળે રહી શકે જ્યાં ચોખાના લોટનાં કે કોઈ જાતના ફળના લોટનાં માટલાં મૂક્યા હોય, ઠંડા કે ગરમ તાજા પાણીના માટલા મૂક્યા હોય, આખી રાત દીવો કે દેવતા સળગતો હોય તે ઘરમાં સાધુએ કે સાધ્વીએ રસ્તે જતા પણ રહેવું નહિ ઘરમાં નજર કરતા જ્યાં આવું ન દેખાય તે ઘરમાં એક કે બે રાત રહી શકાય. પણ તેથી વધારે નહિ જે વધારે રહે તે પોતાના દોષને અનુસરતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે. ” ૬૨

૬. ૬ આવઠોએ બાપેલા ઉપાશ્રયમા સાધુ સાધ્વીએ રહેતુ જે વધારે શ્રેયસ્કર મનાય ॥ કારણ કે જે ઉપાશ્રય સંઘના ઉપયોગને માટે તથા સાધુ સાધ્વીને ઉતરવા માટે જ હોય છે

સાધુ સાધ્વીના જીવનમાં પાળવાના નિયમો પણ વિગતવાર વિધિ-નિયમ રૂપે બતાવેલા છે અશુદ્ધતાનુ જાને સાંસારિક જાવેલું નિવારણ કરવાને તથા હીક્ષિત જીવનને શોભા અભ્યાસની જાને તપની અનુકૂળતા કરવાને હેતુએ જે નિયમો થેટલા છે સાધ્વીએ માટેના નિયમો સાધુ માટેના નિયમો કરતાં કાંઈક વધારે આક્રમ છે, કારણ કે જેમનુ પતન થવાનો વધારે સંભવ છે વિધિ-નિયમ બંને જોટલા બતાવ્યા પણ કાળ જતાં સાધુસંઘની અવનતિ થવા વિન શકી નથી, ઘણા વિધિ-નિયમો માત્ર બહારથી જ પગાય છે જાને પ્રાચીન વ્યવસ્થા ખીરે ખીરે અભ્યવસ્થિત થતી જાય છે પરિણામ જે આબુ છે કે અનેક માણસો સાધુનાં કપડાં પહેરી ફરે છે પણ તેમાંથી શોભા જ સાધુનામને શોભે જોવા આપ્પાજ પામે છે વ્યાજ્ઞક્યે (કૌટિલ્યે) જે શ્લોક^૧ લખ્યો છે (જાને જેનો ઉપયોગ જૈનો પણ વારંવાર કરે છે) તે આ વિષયમાં સાચો પડે છે તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે ॥ —

શૈલ શૈલે ન માણિક્ય, મૌલિકં ન ગમે ગમે ।

સાવલો ન હિ સર્વત્ર, જમ્વનં ન ગમે ગમે ॥

હાલ હોઠો હીક્ષા હે છે તેના કારણે। જોતાં જોવી સ્થિતિ અણગમ આવે છે કે હીક્ષાને માટે જે શોભ્યતાની જરૂર છે તે ઘણામા હોતી નથી જેમને સસારનો મોહ ઉતરી બેસે હોય ને મુતિની માધના માધવી હોય તેવાઓએ જ સાધુ થવું જોઈએ પણ આજે તો સ્વાભાવિક રીતે જોવી સ્થિતિ ઘણું પડી છે કે જેમને જોવા શુદ્ધ હેતુ હોતા નથી તેવા પણ આધુ થાય છે આધુ થયે ઉદરનિર્વાહ અનાયાસે થઈ શકે છે, વિનાશિન્તાને જાને વિનાશમે ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે જાને સારી રીતે રહી શકાય છે જેમ માનનાર પણ સાધુ થઈ જાય છે વળી

બધા લોકો સ્વેચ્છાએ જ સાધુ થાય છે તેમ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાએ જ સાધુ થાય છે એવું પણ કંઈ નથી, તેથી સાધારણ રીતે સંખ્યા વધારવાને માટે ધનાઢ્ય શ્રાવકો કુમળી ઉમરના બાળકોને તેમના માબાપ પાસેથી ખરીદી લે છે અને તેમને શિક્ષણ આપવાને કાળે ચતિઓને સોપે છે. બ્રાહ્મણ વિધવાઓ પાસેથી તેમના અનાથ બાળકોને ખરીદવા ઠીક પડે છે, કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ એ બાળકો અનુકૂળ હોય છે અને દેશની સંસ્કારી નાતના એ બાળકો હોવાથી એમને ધર્મનું શિક્ષણ આપવું સહેલું પડે છે. દુષ્કાળના વર્ષમાં નિર્ધન વાણિયા બ્રાહ્મણોના બાળકો ખરીદી લીધાના દાખલા પણ વારવાર મળી આવે છે ખુદ ચતિઓ પણ રખડતા બાળકોને પોતાની પાસે રાખે અથવા પોતાને અનુકૂળ શ્રાવકો પાસેથી તેમના બાળકોને માગી લે ને તેમને પોતાના શિષ્ય બનાવે એવા દાખલા પણ મળી આવે છે ૧૪” સાધુ થવાની જેમને અન્તરની પ્રબળ પ્રેરણા થઈ નથી તેવા માણસોને દીક્ષા અપાય તો તેઓ બરાબર વ્રત પાળે એવી આશા રાખવી બકારણ છે, આમ સઘ વધારવાને હેતુએ બાળકોને દીક્ષા આપવામાં આવે તો પ્રાચીન સાધુભાવનાની અવનતિ થાય એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

આવા પ્રકારના શ્વેતામ્બર સાધુઓ મોટે ભાગે ગોરજ કહેવાય છે (ચતિ પણ કહેવાય છે) એ લોક સાધુવ્રત એવી શિથિલતાથી પાળે છે કે અનેક જૈન તેમને સાચા સાધુ માનતા નથી, હલકી વર્ણના અને અનાથ બાળકોને તેમની બાલ્યાવસ્થામાં ખરીદી લે છે અને તેમને સાધુ બનાવે છે, તેમાંના ઘણે અંશે આ ચતિઓ હોય છે, પરિણામે સઘમાં તેમનું બહુમાન જળવાતું નથી, તેનું ખીજું કારણ એ પણ છે કે એમનામાં બહુ સ્પષ્ટકાર પણ હોતા નથી અને તેથી તેમને બહુ શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ હોતું નથી ધર્મના વિધિ પાળવામાં બહુ શિથિલ રહે છે ને માત્ર બાહ્યાચાર પાળે છે એ નિરન્તર વિહાર કરતા નથી, પણ એક જ સ્થાને પડ્યા રહે છે, સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમે છે, પથારીમાં સુએ છે અને પ્રસંગોપાત બ્રહ્મચર્યલગનો પણ

હોય કરે તો બની શકે જોટલાં જહાનાં કાઢીને દ્રવ્ય સ્વીકારતાં
 અને સાથે ફેરવતાં પણ સઠાયાતા નથી અને વળી જોએ
 બચાવ કરતાં શરમાતા નથી કે ‘ મહાવીરે ધાતુના સિલ્લે રાજ-
 વાનો નિરેપ કર્યો છે, બેકની નોખે રાખવાનો નિરેપ કર્યો જ
 નથી. ’ જોમના આખ્યાર્યો ઘોટી ઘોટી સસ્થાઓની વ્યવસ્થા બતાવે
 છે અને પોતાની પાછળ જો અવરસા આવા શિષ્યોને સોંપે છે
 જોમને જોઈને જે ઘોટાં સાધન મળી જાય છે તેને ઠરણે તેઓ
 જૈનશર્માને ને નોકશીનો ઘોટો બપોલો મારે છે વળી આ બોરછ-
 ણે પાસે જડુવિદ્યા હોય છે જોમ માનવાથી અનેક મારફતે
 તેમનાથી ઠરે છે અને તેઓના આખ્યાર વિચાર સાધુઓએ નહિ
 હોવા છતાં એ તેમને ઘાન આપે છે

સાધુઓના સાંસારિક જીવને ઝૂર કરવા ધણા સુધારકો પણ ઉત્પન્ન
 થયા છે, તેઓએ સઘને પાછા શુદ્ધ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે ૧૭ મા
 સદ્કામાં શ્રીમાનુ જ્યોતિર્જીએ આ દિશામાં જે પ્રયત્નો કરેલા તેમને સ
 રક્ષક વિચારના સ્વેતામ્બરજીએ સારી પેઠે મહત્ત્વ આપેલું જોમના નવા
 સ પ્રદાયના સાધુઓ આશુદ્ધ યતિઓથી જુદા દેખાવાને માટે પોત
 સ્વેતને જહલે કેસરીઆ વસ્ત્ર પહેરે છે, ને તે સાધુઓ સર્વેથી કહેવાય
 છે જો સાધુઓ પોતાના શુદ્ધ આચારવિચારથી સારૂ માન પ્રમે
 છે; બાકાળી માને છે કે તેમની સખ્યા ૨૫૦ ના આશરાની છે ૧૯
 સ્થાનકવાસીઓ પણ પ્રાચીન સઘની અર્વાચીનમા જવનત સ્થ
 અથેલી સ્થિતિની સામે તેને સુધારવાને ઉઠેલા તેથી તેમના આ-
 ચારવિચાર પણ શુદ્ધ મનાય છે ને તેઓ શાસ્ત્રની આજ્ઞા જરાજર
 પાળે તો જોમ મનાય છે

સ્વેતામ્બર અને સ્થાનકવાસી સમ્પ્રદાયની સાધ્વીઓ પણ
 સાધુના જેવા જ રંગના વસ્ત્ર પહેરે છે ખસો નાખવાતું વસ્ત્ર
 માથા ઉપર નાખે છે, જેથી હાથે કઢાય. જોમને પણ સાધુના
 જેવાં જ મત પાળવાનાં હોય છે; જોમની જ પેઠે સાધ્વીઓને
 પણ માથાના વાળ ચુટી કે કાતરી નાંખવાના હોય તો સાધ્વીઓ
 જખ્ખે કે ત્રણ ત્રણ માથે ફેરે છે ને ઉપાશયમાં રહે છે, જો ઉપા-

શ્રવણી વ્યવસ્થા પણ સાધ્વીના હાથમા હોય છે. શ્રાવિકાગ્રાને ધાર્મિક ઉપદેશ આપવો એ એમનો મુખ્ય ધર્મ છે. ખૌદ્ધવગેરે ખીજા ધર્મોની સાધ્વીઓ કરતાં જૈનધર્મની સાધ્વીઓ નીતિએ ઉંચી મનાય છે ને તેથી એ વધારે માન પામે છે

દિગમ્બરોનો સઘ ખીજા જ રીતે ચોળાયેલો છે. તેમના સાધુએ નગ્ન રહેવાતુ છે, કારણ કે તે કશુ દ્રવ્ય ને તેથી વસ્ત્ર પણ રાખી શકે નહિ પણ આ આચાર વર્તમાન કાળે પાળવો એ મહા કઠણ થઈ પડ્યો છે તેથી આજે તો નગ્ન રહેતા હોય એવા સાધુ અતિ વિરલ છે તેઓ વસતિમા નહિ પણ વનમા રહે છે અને પોતાના ધર્મધ્યાનમા જ લીન રહે છે^{૬૬} આ પ્રકારે નગ્ન રહેતી સાધ્વીઓ તો છે જ નહિ, કારણ કે એમને નગ્ન રહેવુ પાલવે એમ નથી

એકાન્તમા રહેવાનો ને નગ્ન રહેવાનો રિવાજ દિગમ્બર સમ્પ્રદાયમા પ્રાચીન કાળથી પણ તીવ્રભાવે પળાતો હોય એમ જણાતુ નથી ઋષભે ભવિષ્ય ભાગ્યેલુ કે મુનિઓ વનમા રહેશે નહિ ને સઘ બાધીને રહેશે એવો પણ સમય આવી પડોચશે. એમ જિનસેન (નવમા સૈકામા) પોતાના આદિપુરાણમા^{૬૭} લખે છે, અને શુણ્ભદ્ર, સાધુઓ વિષે પોતાના ‘આત્માનુશાસન’ મા લખે છે કે ‘જેમ વનપશુઓ રાત્રે ગામમા પેસી જાય છે તેમ એ સાધુઓ હુદ્દ કળિકાળમા જનવાસની સમીપમા રહેશે ’ ‘ પછી ૧૩ મા સૈકામા આશાધર ત્રૈત્યવાસી દિગમ્બર સાધુઓ વિષે કહે છે કે ‘એ સાધુઓ હજી તો અર્હંતની પેઠે નગ્ન રહે છે, પણ વ્રત બરાબર પાળતા નથી, કારણ કે તેઓ સ્થાનક બાધીને રહે છે ’ મુસલમાન રાજ્યકાળમા નગ્ન રહેવુ એ સાધુઓને બહુ કઠણ થઈ પડ્યુ કારણ કે મુસલમાનોએ દિગમ્બર સાધુ ઉપર અત્યાચાર કરવા માહ્યા ઘણુ કરીને ૧૩ મા સૈકામા થઈ ગયેલા વસન્તકીર્તિએ જણાવ્યુ કે ‘સાધુઓ જ્યાં સુધી લોકમા વિચરે ત્યાં સુધી એમણે એક કપડુ વીટવું ’ આ મતના સાધુઓને વિશ્વપન્થી કહે છે અને આજે તે સમ્પ્રદાય પણ દિગમ્બરોમા છે. એ સાધુઓ ભદ્રારકના

નેતૃત્વ નીચે મઠમાં રહે છે. જુદાજુદા જગ્યાએ છે કે મહારાજે પોતાનો આકાર લેવી વેળાએ પોતાનાં વસ્ત્રને વેગળાં મૂકે છે અને સમ્પૂર્ણ રીતે નગ્ન બેસે છે; તેવે પ્રસંગે જોકાદ શિષ્ય ઘડ વગાડે છે ત્યારે સૌ પરાબા માણસો આશ્ચર્ય થાય છે. ૧૬

વિશ્વપ થીજોના આચારવિરુદ્ધ પ્રાચીન તીવ્ર સમ્પ્રદાયના સાધુઓએ વંધિ ઉઠાવ્યો. એ સાધુઓ ' તેશપ થી ' સમ્પ્રદાયના કહેવાય છે અને એ સમ્પ્રદાયને પંડિત બનારસીદાસે સ્થાપ્યો મનાય છે એ પન્થ વિશ્વપન્થીને શુદ્ધ માનતો નથી. મહારાજની સત્તાને સ્વીકારતો નથી અને વનમાં વસતા મુનિઓને જ સાચા સાધુ માને છે.

દિગમ્બર સમ્પ્રદાયમાં નગ્ન સાધુ સિવાયના બીજા સાધુઓ પણ હોય છે, અને તે કપડાં પહેરે છે પણ બધા પૂરા સાધુ નહિ પરંતુ ૧૧ મી પ્રતિમાએ (પૃ ૨૦૭) બહેલા ભાગે બધાય છે એમના બે વિભાગ છે કુસ્થક અને એલક (એલક) કુસ્થક એક લગોટી અને ત્રણેક હાથ લાંબુ ને એક હાથ પહેલું વસ્ત્ર રાખે છે એલક એક માત્ર લગોટી સિવાય બીજું કશું રાખતા નથી. બંને સાધુઓ તે ઉપરાંત એક ભિક્ષાપાત્ર રબેડરજીને બહારે મોરના પીછાની નાની સાવજળી રાખે છે; તે સિવાય બીજું કશું રાખતા નથી તેઓ વનમાં કે મઠમાં રહે છે કુસ્થક અને એલક દિવસમાં એકજ વાર આકાર લઇ શકે ને તેથી પહેલે પહેરે (પણ કરીને સવારના ૧૦ ને ૧૧ વાગ્યાની વચ્ચે) ભિક્ષા માટે નીકળી શકે ઉપરના ત્રણ વર્ણુમાંના કુસ્થકે એક જ ઘેરથી મળેલું ભિક્ષાપાત્ર ખાઈને અણવણુ બેઠેલો; શુદ્ધે એક પછી એક એમ પાંચ વાર ભિક્ષા માગવી, પણ એક ઘેરથી ખાવા જેટલું ખાઈ મળી રહે કે પછી ત્યાંથી વહેરવું બંધ કરી દેવું બેઠેલો; પછી એક સ્થાને બે બેસી જમ અને જ્યાં અને પૂરવું ખાઈ મળી રહ્યું હોય ત્યાં એ ખાઈ લે. એલક સાધુઓ પણ કરે છે તો એજ રીતે, ખાંધ છે એક જ વાર પણ એક જ બેઠેલી મળેલું ખાઈ છે.

૭ અવધા બેથી વધારે પ્રતિમાએ બહેલો અને તેથી અવરજ

પ્રદક્ષિણાપત્ર પાળતો શ્રાવક દિગમ્બરોમા પુરોહિતનું કાર્ય કરી શકે છે તે રાતા વસ્ત્ર પહેરે છે ને સ્વામી કહેવાય છે પણ તે ગૃહસ્થના ઘરમા કે દેવાલયમા પુરોહિતે કરાવવાની ક્રિયાઓ કરાવી શકતો નથી

દક્ષિણ ભારતમા દિગમ્બરોની સ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે નીચે જણાવેલી હકીકત સાચી હોય તો ત્યા પુરોહિતનું સ્થાન વશપરપરાથી ઉતરે છે અને તેમા સાધુઓ પણ હોય છે ફ્રાન્સિસ (W Francis) તે સબધે Gazetteer of the south arcot મા આ પ્રમાણે હકીકત આપે છે ૭૧ “ ત્યા પુરોહિતોના વર્ગો કહેલા છે આમાનો સૌથી મોટો ‘અર્ચક’નો (વાડ્યારનો) વર્ગ છે એ લોક દેવાલયમા ક્રિયા કરે છે શ્રાવક અર્ચક થઈ શકે નહિ, કારણ કે અર્ચકની જુદી નાત હોય છે શ્રાવકો અર્ચકોની સાથે રાટી-વહેવાર રાખે છે, પણ બેટીવહેવાર રાખતા નથી, તેથી પોતાના પુત્રોને માટે કન્યા મેળવતા અર્ચકોને બહુ મુશ્કેલી પડે છે ને કોઈ કોઈ વાર તો ૨૦૦-૩૦૦ રૂપિયા દેવા પડે છે અર્ચક પોતાનાથી છેક ખાસેના ઉચ્ચ વર્ગના પુરોહિતવર્ગમા ચડી શકે ને ત્યારે ‘અન્નમ્’ કે ‘અનુવ્રતિ (અનુવિરતિ)’ એટલે એક પ્રકારના ત્યાગી થઈ શકે એ પ્રકારના ત્યાગી પણ લગ્ન કરી શકે પણ પોતાના આચારમા એને અમુક વિધિ પાળવા પડે આ અન્નમ્ આ વ્રણમાના સૌથી ઉપલા વર્ગમા જઈ શકે અને નિર્વાણી અથવા મુનિ થઈ શકે એટલે સસારત્યાગી સાધુનું જીવન જીવી શકે એ સાધુઓ પોતાના વાળ કાતરી નાખે છે અને રાતા વસ્ત્ર પહેરે છે તેઓ પિત્તળનું પાત્ર અને મોરના પીંછાની સાવરણી રાખે છે, અને જ્યાં બેસવાના હોય ત્યાં કોઈ જીવની હિંસા થાય નહિ એટલા માટે, બેસતા પહેલાં એ સાવરણીથી વાળી નાખે છે નમસ્કાર કરીને બધા શ્રાવકો એમને વન્દન કરે છે, સઘ તરફથી એમનો નિર્વાહ થાય છે

જૈનોમા

અગ્રેસર ‘મહાધિપતિ’ હોય છે તે મોટા મોટા જૈન ગામ ઉપર સત્તા ભોગવે છે ને તેમનો વહીવટ ચલાવે છે મહાધિપતિને

શિબિકામા મિસાડે છે, શિખો જોમને ઉપક્રી લઈ જાય છે, શારે બાબુએ શિખમ ઠળી વીટાઈ વળે છે, સઘની લોજનશાળને ફરવાને એ મહાધિપતિ ઉતરે છે, ત્યાં નાતના ઝગડાના મુકાદા આપે ॥ અને જેનો વાક માલમ પડે છે તેને સજા કરે છે અથવા તેા નાતબહાર કરે ॥ આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે એ લોક પોતાના શિખો ઉપર જે સત્તા લોગવે છે તે અતિશય ભારે છે અને જીલ્લ અનેક હિન્દુભૂરજોની નબળી પડતી સત્તાના મુકાબલામાં અતિશય વીર છે ”

આ પ્રકારના મહાધિપતિ ભુટે ભુટે સ્થળે હોય છે કરકાશના મઠના મહાધિપતિ ઇ સ. ૧૬૦૭ માં હસિવર્દીનિ મહારાજ પદ્મનાભ શરિરમિયસ્વામિયજી હતા. એ શત્રુ સોનેરો વસ પહેરે છે, શત્રુ સોનેરો પાશડી પહેરે છે અને મોરના પીછાને સોનેરી હાથાને રમેલો રાખે છે ૭૨

આજળ જણાવ્યું છે જોમ દિગ્ગજમાં પણ સાધ્વીઓ હોય છે પણ તે નવ રહેતી નથી. આ આધ્વીઓ (હિન્દી અધિકા, હક્ષિણ ભારતમાં આધ્વીજલ્લે કહેવાય ॥) મુવતિઓ કે વિધવાઓ કે જેમને પોતાના પતિએ છાંડી હોય એવી સ્ત્રીઓ હોય છે તેઓ ૧૧ મી પ્રતિમાએ બેઠેલી આધિકાઓ હોય છે પોતાના વાજ પોતે ભુટી નામે છે શત્રુ સાદી પહેરે છે ને મોરપાંખનો રમેલો બાહે છે

સમ્પ્રદાયો

ગ્રામીન કાળના વિચ્છેદ

લેનધર્મ એ જોક સમસ્ત ધર્મસૂત્ર નથી, પણ તેનાં અનેક સમ્પ્રદાયો છે એ ધર્મ મા વિચ્છેદ જદું ગ્રામીન કાળથી જ પડવા માંડેલા સ્વેતામ્બરમાં જ ૮ જુદા વિચારવાળા (મિત્ત ૭૩) મળેલા છે અને તે પણ ગ્રામીન કાળમાં થયા છે જોમાંના એ તેા પુઠ મહાવીરના જીવનકાળના છે જોમના મત સામે પ્રથમ વિશેષ કરનાર તે જોમનો જ જમાઈ હતો. એણે વીર્ધકરની સામે જોવો મત ઉભો કર્યો

કેકર્મ પૂર થતા પહેલા જ તેનું કળ મળવું શરૂ થાય છે એ બરાબર નથી. એણે પોતાની ભૂલ સુધારી નહિ ને તેથી મરીને મોક્ષ પામ્યો નહિ

ખીજો વિરોધ સાધુ તિથ્યગુપ્તે પાડ્યો શરીરના બધા પર-
માણુઓમાં આત્મા વ્યાપક છે એવા મહાવીરના મત સામે એણે
વાધો ઉઠાવ્યો પણ એક પવિત્ર શ્રાવકે આખરે એની ભૂલ ભાગી
અને એને પાછો વાળ્યો.

મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૧૪ વર્ષે આષાઢાચાત્ર ના શિષ્યોએ
એક અલેહલાવ કાઢ્યો અને તેમણે પ્રચાર્યું કે સાધુમા ને દેવમા
કશો ભેદલાવ માની શકાય નહિ આ મતની ઉત્પત્તિ એક
વિશિષ્ટ પ્રકારને કારણે થઈ છે એક રાતે આષાઢાચાત્ર અકસ્માત્
મરણ પામ્યા ને તે વાત કોઈએ જાણી નહિ ખીજે ભવે એ દેવ
થયા તે તરત જ પોતાના પાછલા ભવના દેહમા પ્રવેશ્યા. શિષ્યોએ
ભૂલ ખાધી અને જાણે પોતાના એજ ગુરૂ સન્મુખ છે એમ
માની એમની હંમેશ પ્રમાણે સેવા કરવા લાગ્યા પણ દેવ થયેલા
એ ગુરૂએ એ શરીરને ફરી ત્યજી દીધું એટલે પોતાની ભૂલ સમ-
જાઈ, ત્યારે શિષ્યોએ પ્રકટ કર્યું કે અમુક સાધુ પોતે તપ કર્યા
કરે છે અથવા તો દેવ થયો છે એ કોઈથી જાણી શકાય નહિ
આ લોકોએ કોઈ રીતે પોતાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ, તેથી
એમને સઘબહાર કર્યા અને રાજા બલભદ્રે તેમને ફરી સાચા
ધર્મમા પાછા આણ્યા

ત્યારપછી ૬ વર્ષે અશ્વમિત્રે એવો વાદ ઉભો કર્યો કે
એકવાર સર્વ જીવનો અન્ત આવશે એવા એ મિથ્યાવાદને કારણે
એને સઘ બહાર કર્યો, પણ પછી એક દાણીએ એની ભૂલ ભાગી
ને અશ્વમિત્ર ક્ષમા પામ્યો.

ત્યાર પછી ૮ વર્ષે ગગે એવો મિથ્યાવાદ ઉભો કર્યો કે
ગરમ અને શીતળ એવા એકમેકથી વિરુદ્ધ ભાવનો ઉપયોગ એક ને
એક સમયે હોઈ શકે ગગને એટલા માટે સઘ બહાર કર્યો પણ
પછીથી એને પોતાની ભૂલ માલમ પડી ને એણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

જો બધા વિચ્છેદો તો નાના નાના પ્રસોભા ઉભા થયેલા
 અને તેમના ઉત્પાદકો પાછા સમ્યક્ધર્મમાં પાછા વળતાં જો વિચ્છે-
 દોનો અન્ત આવતો. પણ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૫૪૪ વર્ષ
 જે ૬ ક્રો સમ્રાટાચ નિકળ્યો તે વધારે મહત્વનો હતો. સાધુ શક-
 સુપ્તે જોવા મતનો પ્રચાર કર્યો કે જીવ અને અજીવની વચ્ચે
 નોજીવ નામે દ્રવ્યનો જોકે ત્રીજો વર્ગ છે બ્રાહ્મણધર્મનું શેષિષ્ઠ
 દર્શન આ ત્રિશશી-વાદમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે એમ લેનો માને છે

ત્યારપછી ૪૦ વર્ષે બોદ્ધમાહિફે જોવા મતનો પ્રચાર કર્યો
 કે જીવને કર્મપુણ્યનું બંધન નથી પણ માત્ર સ્પર્શ છે કસણ
 કે બંધન હોય તો તેમાંથી જીવ સુખા થઈ શકે નહિ અને તેને
 સુખિત પણ સભવે નહિ. વળી જોણે જોવા પણ મતનો પ્રચાર કર્યો
 કે મનુષ્યે સીમાબદ્ધ કાળ પર્વત ત્યાગનું પ્રત લેવું નહિ, પણ
 અસીમ કાળ પર્વતનું લેવું જોઈએ. સર્વે જોના મતનો સ્વીકાર
 કર્યો નહિ ને એને સમબંધાર કર્યો

૮ મો વિચ્છેદ જોવો છે કે જેણે કરીને આજે પણ સમમા
 બે સમ્રાટાચ આજે છે

દ્વિજન્મર સમ્રાટાચની ઉત્પત્તિ વિશે શ્વેતાચર જ વ્રમા કથા આ
 પ્રમાણે છે — રથવીરપુરમાં શિવભૂતિ નામે જોકે ક્ષત્રિય હતો. ત્યાંના
 રાજાને માટે જોણે અનેક પુત્રો જીત્યા અને તેથી રાજાએ એને
 ધુળ સ માન આપ્યું આથી જો માનમત્ત થઈને જોણે દોઢ
 દોઢ કરી મૂકી અને મધ્યરાત્રે કે જોણી ચે મોઝે ઘેર ગયો. તેની
 કુળી સી મોઝી શવ મુખી જોની વાટ જોવી બેધી રહી હતી.
 તેણે પાતાની સાસુને ક્ષમાદ કરી. જો પણ બગતી બેસી રહી ને
 શિવભૂતિ મોઝેથી ઘેર આવ્યો ત્યારે જોને ધમકાવ્યો ને બારણાં
 ઉઘાડ્યાં નહિ. તેમજ જ્યા બારણા ઉઘાડા હોય ત્યાં જ્યા
 કાઠું, શવવાસો કરવાને માટે ત્યારે જો બાસતો થયો ને અન્તે
 જે ઘરના બારણાં ઉઘાડા હતા તેમાં પેઠો. તે તો મઠ હતો
 તેથી તે સાધુ થઈ ગયો. રાજાને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી
 ત્યારે તેણે તેને મૂલવાન વખ મોકલ્યું મહાપ્રીયોએ જો વસ
 પાછું મોકલવાની જોને આજ્ઞા કરી છતાં ચે શિવભૂતિએ પાછું

મોકલ્યું નહીં. ત્યારે મઠાધીશે એ વસ્ત્રને ચીરી નાખ્યું ને તેનાં આસન બનાવ્યા. આથી શિવભૂતિ ખૂબ ક્રોધે ભરાયો ને જાહેર કર્યું કે મહાવીરની પેઠે હવે હું પણ વસ્ત્ર નહિ પહેરું. એમ કહીને એણે બધા વસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો તેની બહેન ઉત્તરાએ પણ એનું અનુકરણ કર્યું આથી નગરની વેશ્યાઓને માહું લાગ્યું, કારણ કે એથી પોતાના ધધાને નુકશાન થશે એમ તેમણે માન્યું સ્ત્રીઓએ નમ્ર ન રહેવું એવો મત શિવભૂતિએ પ્રચાર્યો ને જાહેર કર્યું કે સ્ત્રીઓ નિર્વાણ પામી શકે નહિ આમ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૦૯ વર્ષે બોટિક મિથ્યાવાદની ઉત્પત્તિ થઇ ને તેમાથી દિગમ્બર સમ્પ્રદાય નીકળ્યો.^{૭૪}

એ મત ઉત્પન્ન થયાની શ્વેતામ્બરો ઉપરની કથા જે કહે છે તેથી કેવળ જ ખીણ રીતની કથા દિગમ્બરો એ વિષે કહે છે મગધમા દુષ્કાળ પડ્યાનો ઇતિહાસ (પૃ ૪૦) આગળ આપ્યો છે, તેની યે વિરૂદ્ધની એ કથા છે એમની કથા પ્રમાણે મૈસુર ગયેલા નહિ પણ ખિહારમા રહેલા સાધુઓએ મહાવીરની આજ્ઞાવિરૂદ્ધ આચાર આચરવા માહ્યા અને શાસ્ત્રવિધિ વિરૂદ્ધના આચાર એમણે કોઇ રીતે લ્યજ્યા નહિ સ્થૂલભદ્રે તેમને પાછા વાળવા પ્રયત્ન કરવા માહ્યા ત્યારે એમનો એમણે ઘાત કર્યો એ વિખુટા પડેલા સાધુઓએ પોતાનો અલગ સમ્પ્રદાય સ્થાપ્યો ને એ અર્ધપાલિકા (ઘણું કરીને અર્ધા વસ્ત્રવાળા) કહેવાયા આ સમ્પ્રદાયના સાધુઓએ ઉજ્જયિનીના રાજા ચન્દ્ર કીર્તિની કન્યા ચન્દ્રલેખાને ભણાવી હતી એ કન્યાના લગ્ન વલ્લભીપુરના રાજા લોકપાલ સાથે થયા, ત્યારે એણે અર્ધપાલિક સાધુઓને પોતાને નવે ઘેર નોતર્યા એનો પતિ એ સાધુઓને સત્કાર દેવા સામે ગયો એ “ ન તો નગ્ન, ન તો વસ્ત્રવાળા ” સાધુઓને આવતા જોઇને રાજા હતાશ થયો તેથી રાણીએ સાધુઓને વસ્ત્ર મોકલી દીધા અને ત્યારે રાજાએ એમને તેડી આણીને સત્કાર આપ્યો ત્યારથી અર્ધપાલિકાએ વસ્ત્ર ધારણ કરવા માહ્યા ને પછી શ્વેતામ્બર કહેવાયા

એ બે સમ્પ્રદાય ઉત્પત્ત થવાની બંને કથાઓ અમુક હેતુને
રચાયેલી છે બંને સમ્પ્રદાય પોતાને સત્ત્વધર્મના અનુયાયી માને
છે ને સામાને મિશ્રધર્મના અનુયાયી માને છે; બંને સમ્પ્રદાય
વિશેષી સમ્પ્રદાયનું મૂળ નહીંવા સાંસારિક પ્રસંગમાં આરોપ
છે પણ એ બે સમ્પ્રદાય ઉભા થયાનો સાચો ઇતિહાસ ૪૦ મા
પૃષ્ઠ ઉપર આપ્યો છે; બંને સમ્પ્રદાયના સિદ્ધાન્તોમાં શ્રેય
લેઈ છે તેનું પણ ટુંક વર્ણન ત્યાં આપ્યું છે

પાછીના ઠાળના સમ્પ્રદાય

શ્વેતાચર અને હિંગચર એ બે મોટા સમ્પ્રદાયોમાં વળી
અનેક બહુ, ગણ અને સહ છે એ બધા શાસ્ત્રી ઉત્પત્ત થયા
અને તેમના સિદ્ધાન્તોમાં શા શા લેઈ છે તે અહીં વર્ણવ્યું
નિર્મળ છે સર્વસામાન્ય આચારથી ને વિચારથી ભિન્ન જ્યાં
જુએ પોતાનો સમ્પ્રદાય જુદો કરી બેસે છે; વળી એક જ્ઞાનના
અમુક સાધુના કે આચાર્યના અનુયાયીઓનું મહળ એકમ થાય
છે અને તે બીજાઓની માથે પોતાનું અલગ મહળ સ્થાપી
બેસે છે

એક પ્રાચીનકાળે ભદ્રનાથના રચેલા કલ્પસૂત્રમાં પણ એવી રીતે
જુદા પડેલા અનેક ગણનાં કુલના અને શાખાના નામ આપેલાં
છે તેવી જ રીતે મધુરામાંથી મળી આવેલા લેખોમાં પણ એવા
ગણનાં, કુલનાં અને શાખાના નામ આપેલા છે અને તેથી કલ્પ-
સૂત્રના ઉદ્ભવને પુષ્ટિ મળે છે લેખો અને બન્ને ઉપરથી અષ્ટાઈ
આવે છે કે આ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ ત્યારથી તે ઠેક આજ સુધી
ચાલતી આવે છે સિલાલેખો અને બીજાં લેખો સાક્ષિત્ય ઉપરથી
સ્વચ્છ વિમતો એકઠી કરી શકાય છે તે ઉપરથી આવા અનેક
સમ્પ્રદાયોની હકીકત મળી આવે છે; પણ છતાં એ બે સમ્પ્રદાયો
નાં નામનું પત્રક મોકલ કરવા છતાં જૈનધર્મમાં જે સમ્પ્રદાય
હતા ને આજે છે એ બધાના નામ આવી શકે નહિ. કારણ કે
એમાંના કેટલાક તો એવા નહીંવા છે કે તેમનાં નામ આજે

રક્ષા નથી. જોનો પોતે જ માને છે^{૭૫} કે અમારા સમ્રાટાયોની સંખ્યા ચોક્કસ નથી. શ્વેતામ્બરોના સબંધમાં એમ કહેવાય છે કે એમનામા ૮૪ ગચ્છ છે, તે ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે એમનામા ખરાબર ૮૪ જ ગચ્છ છે, અનેક ગચ્છ છે એટલું જ માની લેવાનું છે (ભરતખંડમા ૮૪ ની સખ્યા હમેશાં અનેક અર્થ-વાચક છે) ગચ્છના આજે જે નામ ગણાવવામા આવે છે તેમા અનેક મતલેદ છે અને અનેક પત્રકમા પ્રખ્યાત ગચ્છોના પણ નમ હોતા નથી તે ઉપરથી જ નહિ, પણ એ બધા ગચ્છો ઉદ્યોતનસૂરિના સમયના (ઇ સ ૯૩૭) મનાય છે, એ ઉપરથી જ જણાઈ આવશે કે ૮૪ ની સખ્યા સાચી હોઈ શકે નહિ, સ્વાભાવિક રીતે જ ત્યારપછી પણ અનેક નવા ગચ્છ ઉત્પન્ન થયા છે, અને તેથી નાહર (Nahar) અને ઘોષે (Ghosh) પોતાના પત્રકમા સો ઉપરના ગચ્છોના નામ ગણાવ્યા છે^{૭૬}

આજે જે ગચ્છો છે તેની સખ્યા બહુ નથી મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરોના ગચ્છ આ પ્રમાણે છે—પપા, ખરતર, પાયચન્દ અને અચલ એમનામા સુધારક (સ વેગી) અને સરક્ષક ચતિ ત્યાગી (સાધુ અને ચતિ) હોય છે, પહેલાના કરતા બીજાની સખ્યા બહુ મોટી હોય છે. ચતિઓ સેકડાબધ હોય છે, સાધુઓ માત્ર થોડા જ હોય છે (હાલ તો ચતિઓની સખ્યા ઘટી ગયેલી છે)

અમદાવાદથી પન્યાસ ગુલાબવિજયે આપેલી હકીકત. ઉપરથી ચાઠોબીએ ગચ્છનું સગંન નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે—^{૭૭}

“ સમસ્ત ગચ્છના ઉપરી ભટ્ટારક કહેવાય છે (૧-૬ મા સૈકાના અન્તથી એ શ્રીપૂજ્ય કહેવાય છે) સાધુઓએ ચાતુર્માસ કયા કરવું એનો નિર્ણય એ કરે છે, સઘ બહાર પણ એ જ કરી શકે છે ગચ્છમા બીજા પણ ચતિમડળ હોય છે અને તે દરેકના ઉપરી આચાર્ય હોય છે આચાર્યની નીચે ઉપાધ્યાય (વાચક, પાઠક) હોય છે તે શાસ્ત્રની કથા કરે છે; ઉપાધ્યાયની નીચે પન્યાસ હોય છે તે ચતિઓએ કરવાની ક્રિયા ઉપર નજર રાખે છે પન્યાસથી નીચે ગણિ હોય છે, તેમણે ભગવતી સુધીનો

અભ્યાસ કરેલો હોય છે અને તે બીજા મુનિઓ ઉપર નબર રાજે છે ઉપરના બધા મુનિ કહેવાય છે તેમાંથી જેમણે મહાનિર્ગીય મુખીને અભ્યાસ કરેલો હોય છે તે આવકોને વત આપી શકે છે”

જોકે ગચ્છમાં હાબલ મથેલો સાધુ અમુક વસ્તુસ્થિતિમાં બીજા ગચ્છમાં જઈ શકે અને તેવે પ્રસંગે તે અમુક મત જણે જોનો ભાવ જોવો હોય છે કે જુના ગચ્છમાંથી નવા ગચ્છમાં આવુ છે તેમાં મારે કશો સ્વાર્થ સાધવાનો નથી.”

બધા પ્રસિદ્ધ ગચ્છનુ અને સદનુ વર્ણન આ ગ્રન્થમાં આપતુ ઉચિત જણાતુ^{૧૬} નથી. જે મહત્વના ગચ્છોની હકીકત વિચિત્ર મળી શકી છે તેવા મોડાનુ વર્ણન અહીં તો કરીશ તેમતુ પણ વિસ્તારથી વર્ણન કરવા જેવુ સાહિત્ય જલુ મોડુ જ છે જે હકીકત મળી છે તે જલુ મોડી છે અને વળી તે પ્રસંગોપાત્ત અસ્પષ્ટ છે, જો હકીકતોના સત્યાસત્ય વિષે જેમણે મને જો આપી છે તેમના ઉપર જ મારે આધાર રાખવો પડ્યો છે

ચેતામ્બર

મૂર્તિ પૂજક

૧ ઉપકેશ ગચ્છની ઉત્પત્તિ પાર્શ્વનાથ સાથે સંબંધ ધરાવે છે જેમના જોકે અનુયાયી કેશી સદના નેતા હતા, તે મહાવીર પ્રજુને મળી બધા હતા. (પૃ ૩૮) જોસવાજી જે ગચ્છના આવક છે

૨ ચરતર ગચ્છની ઉત્પત્તિ જોકે કથા પ્રમાણે ઉદ્યોતનસુરિ (૪ સ. ૬૪૭ મુખી) પછી થઈ છે જે ગચ્છના પહેલા નેતા ત્યારે વર્ધમાનસુરિ (૧૦૩૧ મુખી) હતા. જેમણે પોતાના શિષ્ય જિનેશ્વરને ૧૨૨૨ માં આચાર્ય નીમ્યા હતા જેમના ઉપરથી જે ગચ્છનુ નામ અસ્તર (વધારે કંઠણ) ગચ્છ પડ્યુ; કારણ કે જુજરાતમાં અણહિલવાઠના રાજા કુર્જાના હરજારમાં ચિત્રવાસી-જોના આચાર્ય સુરાજાજીને જેમણે પરાજિત કર્યા (૧ ૨૩), જેમતુ મુખ્યાત નામ ત્યારે ગચ્છ સાથે જોડાયુ બીજી કથા

પ્રમાણે એ ગચ્છના ઉત્પાદક જિનદત્તસૂરિ (ઇ. સ. ૧૧૪૭) હતા. આ ગચ્છના અનુયાયીઓ મોટે ભાગે રાજપુતાનામાં અને બંગાળામાં છે, મુંબઈ ઇલાકામાં એના શ્રાવકો થોડા જ છે. ૫૦-૭૫ સાધુ અને ૩૦૦ લગભગ સાધ્વીઓ છે. યતિઓ અનેક છે. આ ગચ્છમાં શ્રીપૂજ્ય ઉપર શ્રાવકો બહુ પૂજ્યભાવ રાખે છે.

૩ તપા ગચ્છની ઉત્પત્તિ ઉદ્ધોતનસૂરિ (ઇ. સ. ૬૩૭ સુધી) પછી થઈ છે ઉદ્ધોતને પોતાના શિષ્ય સર્વદેવને વટવૃક્ષ નીચે સુરિપદ આપેલું, તેથી પ્રથમ તો આ ગચ્છ વટગચ્છ કહેવાયો. એ ગચ્છમાં જગન્નન્દ્ર નામે એક અનુયાયી (અવસાન ઇ. સ. ૧૨૨૮) થઈ ગયા. એક રાજાએ એમને પ્રાચીન ભાવના પ્રમાણે તપ કરતા જોયા અને તેણે તેમણે તપા બિરૂદ આપ્યું, ત્યારથી એ ગચ્છનું નામ તપાગચ્છ પડ્યું તપાગચ્છ આજે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં સૌથી વધારે મહત્વનો છે. એના અનુયાયીઓ મુંબઈ ઇલાકામાં, પંજાબમાં, રાજપુતાનામાં ને મદ્રાસમાં છે, એમાં ૪૦૦ સાધુ ને ૧૨૦૦ સાધ્વી છે, તે ૧૩ આચાર્યો નીચે છે યતિઓની સંખ્યા અતિ ઘણી છે ને તે શ્રીપૂજ્યો નીચે છે શ્રીપૂજ્યોની ૧૨ ગાદીઓ ગણાય છે સૌથી મોટા શ્રીપૂજ્ય જયપુર રાજ્યમાં રહે છે

૪ પાર્શ્વચન્દ્ર (પારશચન્દ્ર) ગચ્છ એ તપાગચ્છની શાખા છે તપાગચ્છના આચાર્ય પાર્શ્વચન્દ્ર (૧૪૮૦ માં હમીરપુરમાં જન્મ, ૧૫૫૫ અવસાન) ૧૫૧૫ માં એ ગચ્છમાંથી છુટા પડ્યા કારણ કે એમણે કર્મવિષે નવો સિદ્ધાન્ત ખડો કર્યો અને નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ, અને હેઠગ્રન્થોને પ્રમાણભૂત ગ્રન્થો માન્યા નહિ આજે પણ એ ગચ્છના અનુયાયીઓ અમદાવાદ જિલ્લામાં છે તેમના ૮-૧૦ સાધુઓ ને ૨૦-૨૫ સાધ્વીઓ હશે, પણ યતિઓ અનેક છે અને તેમના શ્રીપૂજ્યની ગાદી બિકાનેરમાં છે

૫ પૌર્ણમિયક ગચ્છ ૧૧૦૨ માં ચન્દ્રપ્રભે સ્થાપ્યો, કારણ કે પ્રચલિત મતથી ક્રિયાકાણ્ડમાં તેમનો મત જુદો પડ્યો અને એમણે મહાનિશીથ સૂત્રની ગણના શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં કરવાની ના પાડી.

હેમચન્દ્રની સૂચનાથી રાજા કુમારપાસે પોતાના રાજ્યમાંથી એ
અમ્મના અનુયાયીઓને હાંધી કાઢ્યા, પણ એ બેના મરણ પછી
સુમતિસિંહ નામનો પ્રજ્ઞાભીયક અણુહિતવાઠ બાબ્યો ને તેણે એ
અમ્મને નવું જીવન આપ્યું ત્યારે એ અમ્મ સાર્વ (ઠોઠ) અથવા
સાવ વૈર્ભીયક કહેવાયો (ઈ સ. ૧૧૮૦). એમાંથી ઠોઠ અમ્મના
અનુયાયીઓ બાબે હોય એમ જણાતું નથી.

૬ સંવત્ર અમ્મ (વિવિધને નામે પણ જોળખાતો અમ્મ)
પોતાની સુરુપર પણ ઠોઠ ઉદ્ધોતન સુધી લઇ જાય છે એ અમ્મના
સ્થાપનાર ઉપાધ્યાય નરસિંહ હતા, પછીથી એ આર્ચરક્ષિતમૂર્તિને
નામે જોળખાતા (૧૧૫૭). એવી ક્ષા છે કે આ ઉપાધ્યાય પ્રથ-
મ પ્રજ્ઞાભીયક હતા. આ અમ્મની સ્થાપનામાં જન્મ આવેલા
નદીએ મહાવનો ભાગ લીધેલો મનાય છે.

આ અમ્મમાં સુમપટ્ટીને બદલે અચલનો (વસના ઉડનો)
ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી એનું નામ અચલઅમ્મ
પણ એ અમ્મમાં બાબે ૧૦-૧૫ સાધુ અને ૪૦-૪૦ સાધ્વીનો
છે સાધુઓમાં બાબે ઠોઠ આચાર્ય નથી પણ ચતિનોમાં
શ્રીપૂજ્ય છે અચલ અમ્મમાં શ્રીપૂજ્યને બહુ માન ■

૭ વ્યવસ્થિક અમ્મના ઉત્પાદકો (૧૧૬૩) શીલગુણ અને
દેવભદ્ર હતા. પ્રથમ તેઓ પ્રજ્ઞાભીયક અને પછી અવસ્થિક થયા
હતા. તેઓ ક્ષેત્રદેવતાની પૂજા કરતા નહોતા. આ અમ્મમાંથી
૧૫૦૭ માં ઠડુકે જરૂર નામની શાખા કાઢી. એ શાખાને મુચ્ચિ
પણ કહેતા, કારણકે એ શાખામાં માત્ર આવકો જ હતા.

મૂર્તિવિરોધક

૧ દુમ્મલ (સોંઘ) અમ્મ ૧૪૫૧ માં લોકાસાને સ્થાપેલો,
એ મૂર્તિ પૂજનો વિરોધી હતો. (વધારેની હદિકત માટે
પૃ ૭૧ જોશો.)

૨ ચેતવર એ સુરપાકમાંથી નિકળેલી શાખા છે જેમના
વિશિષ્ટ પ્રકારના વેશથી જેમણે એ નામ પડેલું છે વિરોધી

શાસ્ત્રના લાનક નામના પુરુષે ૧૪૬૭ માં (કે ૧૪૭૬ મા) એ શાખા
સ્થાપેલી. ૧૫૧૧ માં વળી તેમાથી રૂપ નામે શાખા નીકળી;
બુની શાખાને નાગપુરીય વેશધર, નવીને ગુજરાતી વેશધર કહે છે.

૩ વન્ધ્ય નામે વેશધરની શાખા ૧૫૧૩ માં બીજે સ્થાપી

૪ સ્થાનકવાસી (દેવાલયમાં નહિ, પણ સ્થાનકમાં વસનાર)
અથવા વિસ્તોલની સ્થાપના વીરના પુત્ર લવે ધર્મસુધારણાને માટે
લોકા પથમાથી છુટા પડીને ઇ સ ૧૬૫૩ માં કરી લોકોએ
મશ્કરીમાં એ પન્થનાને હુકિયા કહ્યા (વધારેની હકીકત માટે
૫ ૭૨ જોશો)

૫ તેરાપન્થીની સ્થાપના મારવાડના મિલ્લમે ૧૭૬૧ માં કરી.
આ પન્થ મૂર્તિપૂજનો સખત વિરોધ કરે છે એ પન્થને મૂળ
પુષ્ટિ આપનારની સખ્યા (તેરા ૧૩)* ઉપરથી એનું નામ
પડ્યું છે ચાકોખી એને વિષે લખે છે કે - ૮૧

“ શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં આચાર જે પ્રકારે રાખવાનો લખ્યો છે,
બરાબર તે જ પ્રમાણે રાખવાનો આગ્રહ આ પથ કરે છે અને
તે આચારોને શબ્દશ પાળવા આગ્રહ કરે છે એવી પણ મને
હકીકત મળેલી કે વિહાર કરતા ચતિઓ મરણ પામેલા કારણ
કે પાણીની ખોટ નહોતી, પણ શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણની
યોગ્યતાવાળું પાણી તેમને પીવા ના મળ્યું મરવા પડેલા જીવને
બચાવવો એને તેરાપન્થી પોતાનો ધર્મ નથી માનતા, તેમજ
એને પુણ્યકાર્ય પણ નથી માનતા, કારણકે જીવને પોતાના
કર્મ ભોગવવા દેવા જોઈએ એવું એ પથ માને છે, આ વાત
ખાસ નોધવા જેવી છે આ પથ વિષે છેક આછું આપણે
જાણીએ છીએ, છતાં સૌથી વધારે નોધવા જેવી વાત તો એ છે કે
એ પથમાં એકે વારે સખત નિયમનવાળો સાધુસઘ છે
જેસ્યુટોના અધિપતિની જેવી સત્તાવાળા આ સાધુ મઘના
અધિપતિ પૂજ્યજી મહારાજ છે સર્વે સાધુઓએ વિનાશકાએ
એમની આજ્ઞા પાળવી પડે છે અને પ્રતિદિન તેમને વિધિપુર સર

૮ ઉપર ૫૪ ઉપર તેરાનો અર્થ તારા ઝ્યો છે, અહીં ૧૩ કહે છે

માન આપવું પડે છે આ પદમાં ૭૦ સાધુ અને સ્ત્રી જમણી સાધ્વીઓ છે કારણકે વિધવાઓ કઠણ વેધવ્ય પાળવા કરતાં સાધ્વીપદ ધારણ કરવાનું વધારે પસંદ કરે છે આ ધર્મને પ્રચાર પાંચમ ભારતમાં વધારે છે, છતાં તેરાપણી શાવકો કસકતા મુખીનાં મોટાં નગરોમાં છે

દિગ્ગજારો

મોટા સદા

દિગ્ગજારોના મત પ્રમાણે સવત ૨૬ માં મૂલ સંવતે પ્રજ્ઞાત આશ્વાર્મ્ય કર્ણવર્ણિએ (જોમને કુતિગુપ્ત અથવા વિદ્યાનંદ પણ કહે છે) આ ચાર સેકના ૪ કારણોએ જ સદા વહેલી નાંખ્યો અને જો ૪ સદના નેતા જોમના ૪ શિષ્યો થયા. જો ૪ સદ નીચે પ્રમાણે છે :

૧ ન્હો સદના નેતા યાગવળી હતા. આતુર્માસમાં જો નન્દીવૃક્ષ નીચે ધ્યાન કરતા, જો ઉપરથી સવનું નામ આવે પાણી

૨ રેવ સદના નેતા વિનયેવ હતા.

૩ સિદ્ધ સદના નેતા સિદ્ધ હતા આતુર્માસ જો ચિહની શુદ્ધતા મળતા જોમ કહેવાય છે

૪ રેવ સદના નેતા રેવ હતા. રેવદત્તા નામની નર્તકીના આમમાં જો રહેતા હતા.

આમાંના પ્રત્યેક સદની અદર પાછા વીજા અનેક સદા હતા. જો સદના નેતા સાધુ ઉપરથી જો સદનાં નામ પડેલા છે જો સંયોના નામ આ પ્રમાણે છે - ૧ - નન્દી વન્દ્ર, કીર્તિ, મૂપણ; ૨ - સેન રાજ વીર, ભદ્ર; ૩ - સિદ્ધ, કુમ્ભ, અમર, સામર; ૪ - રેવ દત્ત નાગ, દુગ્ધ આ સાધુઓ મારનાં પીંછાને રમેલો રાખે છે અને ધર્મવૃદ્ધિ યોગી નમસ્કાર કરે છે

આ મૂળ સદની શાખાઓ પોતાને જ સત્ત્વધર્મની માને

છે ધાર્મિક આચારના તેમની સાથેના મતભેદથી ખીજા સંઘ ઉત્પન્ન થયા તેમને મૂળસઘ મિથ્યાધર્મી માને છે એ નવા સઘમાથી નીકળેલા મહત્વના સઘ નીચે પ્રમાણેના છે — ૮૨

૧ દ્વાવિઠ સંઘ (એને ક્રમિલ સંઘ પણ કહે છે) પૂજ્યપાદના શિષ્ય વજ્રનન્દીએ વિ સં પરદ મા (ઈ સ ૫૮૩ મા ?) મહુરામા સ્થાપ્યો હતો. અમુક ક્ષણ ખાઈ શકાય કે નહિ ? એ પ્રશ્ન ઉપર વિવાદ થવાને લીધે આ વિગ્રહેદ પડેલો, આ સઘના અનુયાયીઓ શીતળ જળે સ્નાન કરે છે ને વેપાર કરે છે એમ કહેવાય છે

૨ ચાપ્તૌચ સંઘ (એને ગોપ્ય સઘ પણ કહે છે) શ્વેતામ્બર સાધુ શ્રીકલશે વિ. સ ૭૦૫ મા (?) કલ્યાણ નગરમા સ્થાપ્યો હતો. ‘ ધર્મલાલ ’ બેલી તેના સાધુઓ નમસ્કાર કરે છે, સ્ત્રીઓ નિર્વાણ પામી શકે અને કેવલી આહાર લઈ શકે એમ તેઓ માને છે, તેથી આ વિષયોમા તેઓ શ્વેતામ્બરો સાથે એકમત છે.

૩ કાષ્ઠ સઘ એ વિનયસેનના શિષ્ય કુમારસેને વિ સ ૭૫૩ મા (?) નન્દીતર નામે ગામમા સ્થાપ્યો હતો એવી એક કથા છે ખીજી કથા એવી છે કે લોહ પહેલાએ વીર સ ૫૧૫ મા સ્થાપ્યો હતો અને તેની સ્થાપનાની હકીકત આ પ્રમાણે આપી છે — આગ્રોહા પાસેના હિસારમા લોહ મરણશય્યાએ પડ્યા ને બેલાન થયા હવે એ મરણ પામશે એમ ધારીને શ્રાવકોએ એમને સલેખના વ્રત લેવરાવ્યું ધાર્યા વિરૂદ્ધ લોહ તો સાજા થયા એ જ્યારે વહોરવા નીકળ્યા ત્યારે એમણે સલેખના વ્રત લીધેલું હોવાથી શ્રાવકોએ ભિક્ષાનો નિષેધ કર્યો આથી લોહ અગ્રોહા ગયા અને ત્યા પોતાના ઉપદેશથી રાજા દિવાકરને અને ૧૨૫૦૦૦ અગ્રવાલને જૈન કર્યા આમણે એમને આચાર્ય બનાવ્યા ને નિર્વાહ સાધન ચોજી આપ્યા પૂજા કરવાની પ્રતિમા એમણે કાષ્ઠની રાખી, તેથી સઘનું નામ કાષ્ઠસઘ પડ્યું સાધુઓ ‘ ધર્મવૃદ્ધિ ’ બેલી નમસ્કાર કરે છે ને ગાયના વાળનો રજોણા રાખે છે.

૪ માસુર સહ શમસેને બિ. સ. ૬૫૭ માં (૧) મધુશર્મા સ્થાપ્યો. સાધુજી 'ધર્મવૃદ્ધિ' બોલી નમસ્કાર કરે છે ને રત્નેજી શખતા નથી.

આ સંઘોમાંથી આજે તો માત્ર કાશ સહ પ્રવર્તેલો જણાય છે.

વર્તમાન સંઘ

આજે હિંદુસ્થાનમાં અનેક સહ છે, આજ્ઞાસ્ના અને વિશ્વસ્ના છેક નહીંવા કારણને લીધે આ સંઘો બેકમેકથી જુદા પડેલા છે.

આજે હિંદુસ્થાનમાં મહત્ત્વના જે બે પક્ષ છે તે વિશ્વપન્થી અને તેરાપન્થી. વિશ્વપન્થી આજે બહુખટ્ટ વિશ્વપન્થીને (વિશ્વપન્થીને) નામે ઓળખાય છે એમની ઉત્પત્તિ વિશેનું વર્ણન ૭૪ માં પૃષ્ઠ ઉપર આવેલું છે એ બે પક્ષ વચ્ચે સુખ્ય લેઈ નીચે પ્રમાણે છે - વિશ્વપન્થીઓ બહારકને (૫ ઉપર) પોતાના આજ્ઞાઈ માને છે, પોતાનાં દેવાલયમાં ક્ષેત્રપાલની અને લૈસ્વ વગેરે દેવોની પ્રતિમાઓ રાખે છે, પ્રતિમાને ઠેસરનું અર્ચન કરે છે, પુખ્તથી શણગારે છે, નૈવેદ્ય ધરાવે છે, રાત્રે લેટ ધસવે છે તથા આરતિ ઉઘારે છે. તેરાપન્થી બહારકને માનતા નથી. દેવાલયમાં ક્ષેત્રપાલની પ્રતિમાઓ રાખતા નથી, પ્રતિમાને પુખ્તથી શણગારે છે અને નૈવેદ્ય ધરાવતા નથી, ઠેસરનું અર્ચન કરતા નથી રાત્રે લેટ ધરાવતા નથી અને આરતિ ઉઘારતા નથી, પણ માત્ર આરાત્રિકનો પાઠ ભણી જાય છે. જે એ બેલ લૈન્થી જણાવે છે કે વિશ્વપન્થી બેલી પ્રતિમા પૂજે છે, તેરાપન્થી ઉલ્ટી પ્રતિમા પૂજે છે; તેરાપન્થી માળા ફેરવે છે ત્યારે બેલા સ્કે છે ને ખીર ખીર જપમંત્ર ભરે છે જાન છે. ૭૪ ઉપરની હકીકતથી જણાઈ આવશે કે તેરાપન્થી સુધારક પક્ષના છે; તેઓ અનેક ક્રિયાકારકની વિરુદ્ધ છે કારણ કે એમના માનવા પ્રમાણે સાચા જૈનધર્મની બે ક્રિયાઓ નથી; એતાગ્નરના સ્થાનકવાસી તેરાપન્થીઓને આ તેરાપન્થીઓ સાથે કરી લેવાદેવા નથી. વિશ્વપન્થી અને તેરાપન્થી વચ્ચેનો વિશ્વ બેવડો મોટો છે કે એક પક્ષના અનુયાયીઓની પાસે પન્થના દેવાલયમાં જતા નથી.

વિશાપન્થીઓ મારવાડમાં ને ગુજરાતમાં અનેક છે, તેરાપન્થીઓ મારવાડ, સંયુક્ત અને મધ્ય પ્રાન્તોમાં વધારે છે.

આજે દિગમ્બરોમાં બીજા પણ સંઘ છે — તારણપન્થી અથવા સમૈયાપન્થી સઘ તારણુરવામીએ (ઇ સ. ૧૪૪૮—૧૫૧૫ મા) સ્થાપ્યો એ પથ મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરે છે, પણ પોતાના સસ્થાપકના ૧૪ ગ્રન્થોની, તેમને વેદી ઉપર પધરાવીને પૂજા કરે છે ત્યારપછી ગુમાનપન્થી તે ગુમાનરામે (૧૮ મા સૈકાને અંતે) સ્થાપ્યો અને તોતાપન્થી વિષે વિગતવાર માહિતી મળી શકતી નથી.

છઠ્ઠો અધ્યાય.

કર્મકાણ્ડ.

સામાન્ય ભાગ.

જૈન પૂજાનો વિધિ અને હેતુ

જગતનો સૃષ્ટા અને નિયન્તા સગુણ ઇશ્વર છે એમ જૈનો માનતા નથી, તીર્થંકરો નિર્વાણ પામ્યા છે, તેથી મનુષ્ય સ્વરૂપ તે ધારણ કરે એમ માનતા નથી, તેઓ અસંખ્યાત દેવોને સ્વર્ગમાં રાજ્ય કરતા માને છે, પણ તેમનું આયુ અને બળ પરિમિત છે એમ માને છે છતાં એ એમના ધર્મમાં વિધિપુર સર પૂજા છે, અનેક ક્રિયાઓ થાય છે, લવ્ય દેવાલયો છે યુરોપિયન ધર્મગ્રંથાલીમાં જેને વિશ્વાસ છે, તેને આ બધામાં વિરોધ દેખાશે, પણ જે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જૈનો પૂજા વગેરે ક્રિયાકાણ્ડ કરે છે તે દૃષ્ટિ વિષે વિચાર કરીએ તો એ વિરોધભાવ ટળે તેમ છે.

આત્માને આવરણ દેતી અશુદ્ધિ, કર્મ અને કષાયરૂપ ટળે, તેમાંથી આત્મા મુક્ત થાય અને તે રીતે શુદ્ધ, સ્વચ્છ, નિષ્કલંક, પવિત્ર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવું કરવું તે ધર્મમાત્રનો હેતુ છે આ હેતુ સિદ્ધ કરવાને તીર્થંકરોએ પોતાના અનુયાયીઓને માટે વિધિ, વ્રત, તપ, પર્વ અને ક્રિયાની યોજના કરી છે એશક એમાની અનેક બાબતો અમુકને જ લાગુ પડે છે, અમુકને જ માટે ચોલચેલી હોય છે અને અમુક જ પાળે છે. ધાર્મિક

વિધિઓ પાળવામાં મનુષ્યની નિર્જાતા અને ઔદાસીયને કારણે મુશ્કેલીઓ ઉભી માય છે, પણ તે મનુષ્ય અમુક સજની વ્યક્તિ હોય તો તે જ કારણે તે મુશ્કેલી ટળી જાય છે. માનસશાસ્ત્રના આ નિયમને અનુસરે જૈનોએ, ખીજના અનુયાયીઓની પેઠે, પોતાના વિધિ સર્વસામાન્ય, વ્યવસ્થિત બનાવ્યા છે અને તેમને પાળવા માટે અમુક સ્વરૂપ ચોક્કસ છે. નિર્જા શક્તિઓવાળા ભક્ત પોતાના ઇષ્ટદેવનું અનુકરણ કરે, તેને અનુરૂપ જ્વાની ઇચ્છાએ તેને આદર્શ માની સાધના ચાલે, શુદ્ધ માની પૂજા કરે, અને તેના પ્રેમમાં પોતાના હૃદયનું સમર્પણ કરે, એવા ઇષ્ટદેવના દયાનંદથી એ ભક્તના હૃદયમાં જેવી જગ્યા પ્રેરાય એવી જગ્યા ખીજ કશાથી પ્રેરાય નહિ એ અનુભવસિદ્ધ છે. જૈનોને એકે અપ્રાપ્ત પણ સુપ્રાપ્ત આદર્શ સચ્ચાસ્ત્યાગી છે જેણે રાજકેવને છોડ્યા છે જેણે માથાને છોડી છે અને તેથી એ કેવળી થયા છે એવા પરિપૂર્ણ તે એમને આદર્શ છે એ મનુષ્યે સમસ્ત કર્મના સમ્પૂર્ણ ક્ષય કર્યો છે ને એ નિર્વાણ પામ્યા છે અને તેથી એને સૌ પૂજે છે એ જ માત્ર જાણ્યા હેવ છે કારણકે ધણી તેમને છવના નિયમ લાગુ પડતા નથી.

એ કેવળી છે તેની કીર્તિ વ્યવસ્થામાં પ્રસરી રહી છે, કારણ કે તે જ્વામણી ને પાપથી મુક્ત થયા છે.

છવમાત્રને એ ધર્મશાન અપે છે, તેની જ દેવરૂપે ને મેઘ સુરરૂપે સ્તુતિ થાય છે.

આવા જિનની અને ધર્મોપદેશકની ખુદ દેવો પણ પૂજા કરે છે અને એ એકલા જ મનુષ્યના સચ્ચાસ્ત્યાગી આદર્શ જ્વાને અને તેને નિર્વાણના માર્ગદર્શક જ્વાને ધાત્ર છે એ ભક્ત એવા આદર્શને નિત્ય દ્રષ્ટિ સમીપ તાજે છે, તેના અનંત સહયુગમાં અને મહિમામાં સદા લીન રહે છે તે એથી પ્રેરાય છે ઉચ્ચ વહે છે ખીરખીર પણ નિઃશય પોતાના આદર્શની સમીપ જાય છે તેના જેવો થતો જાય છે અને જાન્યે તેના જેવો જ્વાની આશા રાખી શકે છે. મુન્દર કીના દરિયાતટથી સ્નેહની લાગણી જાણે, મિત્રને એવાથી મિત્રતાની લાગણી જાણે,

તેવી રીતે જ જિન વિષે વિચાર કર્યાથી અથવા તેમની મૂર્તિમાં એકાગ્ર ચિત્ત થવાથી પવિત્રતાની લાગણી જાગે અને તેથી અન્તર શુદ્ધ થાય સ્ફટિક જેમ પોતાના સંબંધમાં આવતી વસ્તુમાં પોતાના રંગ પ્રસારે, તેમ અહર્ણ સાથેનો નિરન્તર સંબંધ ભક્તના હૃદયમાં તેના ગુણ વિકસાવે

ત્યારે જૈનધર્મની ભાવના પ્રમાણે તીર્થંકરોની પૂજા ભૌતિક નહિ પણ આધ્યાત્મિક છે તીર્થંકરો પોતે તો કાંઈ પ્રાર્થના ઇચ્છતા નથી, કારણકે એ તો જગત્થી પર છે, ભક્તને એવી પ્રાર્થનાથી તીર્થંકર કંઈ કૃપાદાન કરતા નથી, કારણ કે એ પોતાની સમ્પૂર્ણતાને કારણે જગતના વ્યવહાર ઉપર કશી દ્રષ્ટિ રાખતા નથી, તેથી કરીને જિનપૂજા શુદ્ધિને ને પવિત્રતાને ઇચ્છનારી છે, કારણ કે એવી પૂજા જે કરે છે તે શુદ્ધ ને પવિત્ર થાય છે

અમુક પ્રકારના ધ્યાનથી ધ્યાનીના સ્વરૂપમાં અન્તે એટલો ફેર પડી જાય છે કે તે એના જેવો થતો જાય છે ને અન્તે તેવો થાય છે, એવી જે ભાવના આ સિદ્ધાન્તના મૂળમાં છે તે કેવળ ભારતભાવના છે જે ક્રીટ ભ્રમરને નિરન્તર જુએ છે, તેને સમ્બંધે જ વિચાર કરે છે તે અન્તે ભ્રમર થાય છે ૨ આ ક્રીટની ઉપમા વેદાન્તમાં ખુબ જ વપરાય છે ને આપણા આ પ્રસંગમાં પણ તે જ ભાવના છે

પણ જૈનપૂજાના મૂળમાં રહેલી આ સુંદર ભાવના કંઈ સર્વે જૈનો તેના શુદ્ધ ભાવમાં પાળતા નથી સાધારણ માણસ તીર્થંકરની પૂજા કર્યે ને અન્તર્થુદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કર્યે, સન્તોષ નથી માનતો એ વિષય ઉપર બોલતા એ તો કહેશે કે પૂજા કરવી એ તો માત્ર શરૂઆતની ક્રિયા છે તે ભક્તજને કરવી જ નેહએ સસારત્યાગી પવિત્ર તીર્થંકર જાણે રાજા હોય એમ એમને વિષે એ બોલે છે, એ પોતાનું હૃદય એમને અર્પે છે, પોતાના દુઃખ જણાવે છે અને જીવનની નાની મોટી વિપત્તિમાં એની દયામય સહાયતાની ઇચ્છા રાખે છે આથી કરીને

લેણિક લેનધર્મમાં અર્હતની ગતિ પૂજાને; હિન્દુ દેવપૂજનાં સ્વરૂપ
વારવાર આપામાં આપ્યાં છે; અદ્વાય ભક્તો તીર્થકરને પુલ
અદ્વારે છે ને બીજાં વિધિ કરે છે અને તેને અનુકૂળ રૂણી
અપેશા સજે છે પણ સમ્યગ્જ્ઞાની જોનો આવા પ્રકારની પૂજાને
મિથ્યાજ્ઞાનનું પરિણામ માને છે અને તેની સામે વિવાદ ઉઠાવે છે

જગતનાં વિવિધ વિભાગમાં જે જે તીર્થકરો થઈ ગયા છે,
શાય છે ને થશે તેમની પૂજા થાય છે પણ જે ૨૪ તીર્થકરો
આ અવધર્ષિણીમાં ભારતવર્ષમાં થયા છે તેમને તો પૂજામાં
અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે તેમાં જે વળી ૧૬ આદિનાથી
(જગલની) ૧૬ માં શાન્તિનાથની, તેમજ ઉવટના ત્રણ નેમિ
નાથની, પાર્શ્વનાથની અને મહાવીરની પૂજા વધારે થાય છે
જગતનાં ઇતર ક્ષેત્રમાં થયેલા જે તીર્થકરોની પૂજા થાય છે તેમાં
વર્તમાનકાળે મહાવિદેહમાં પ્રવર્તતા તીર્થકર સીમન્થસની પૂજા
સર્વથી વધારે થાય છે

પાંચ પરમેષ્ઠિમાં તીર્થકરો અગ્રસ્થાને છે જોમના પર્ણિત
પરમેષ્ઠિ અતુકમે આ પ્રમાણે છે—૨ સિદ્ધ અથવા પરિપૂર્ણ ૩
આપ્યાય ૪ ઉપાધ્યાય અને ૫ મુનિ. જોનોની પૂજામાં આમને પક્ષ
ચોખ્ખ સ્થાન છે જોકે ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા મહાત્મા પુરુષોની
દુષ્ટતામાં જોમની પૂજાને જાદું મહત્ત્વ મળતું તથા જે થઈ ગયેલા
પુરુષોમાં મુખ્ય આ ગણાય છે—જગલના પુત્ર જાદુંબલિ અથવા
વેામ્મદ, જેને વિશે રણદ મા પુલ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે;
ત્યારપછી તીર્થકરનાં ચિંધો જોટલે ગણધર મુખ્યત્વે કરીને પ્રાતમ્
તે પછી ત્યારપછીના કાળમાં થઈ ગયેલા પવિત્ર પુરુષોની પણ
તેમની પવિત્રતાને કારણે પૂજા થાય છે, તીર્થકરોની માતાઓ
અને બીજી સ્ત્રીઓ જે (સ્વેતાગ્નરમતે) નિર્વાણ પામી છે, તે પણ
આ પૂજાવર્ગમાં મુકાય છે

આ બધી અગ્નિઓ, જેની પૂજા લેનધર્મમાં કરવાની
કહી છે તે બધા પવિત્ર હવ છે અને તે સૌ સામાનિક હવ
તથી પર થયેલા છે આ ઉપરાંત જોનો વળી બીજા અપાર્થિવ

જીવોની પણ પૂજા કરે છે, પણ તેમને ઉપર જણાવેલા પાર્થિવ જીવોના જેટલું પૂજામાં મહત્ત્વ મળેલું નથી, તે ઉપરથી જણાય છે કે પાર્થિવ જીવનને એ ધર્મમાં ઉચું સ્થાન અપાયું છે. એ વર્ગમાં સૌથી અગ્રસ્થાને, જે યક્ષ અને શાસનદેવતા તીર્થંકરનાં સહચર હતા, તીર્થંકરો જ્યારે પૃથ્વી ઉપર વિચરતા હતા, ત્યારે તેમની સેવા કરતા હતા, એ સૌ સહચરની પૂજા થાય છે. વર્તમાન અવસર્પિણીના ૨૪ તીર્થંકરોના યક્ષના અને શાસનદેવતાનાં નામમાં શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર—મતે ૪૯૪ ફેર છે. નીચે જે કોષ્ટક આપેલું છે તેમાં પ્રથમ જે આકાશ મૂક્યા છે તે અનુક્રમે તીર્થંકર સમજવાના છે ને તેમની સામે બંનેને મતે યક્ષ ના અને શાસનદેવતાના નામ આપ્યા છે

તીર્થંકર	યક્ષ	શાસનદેવતા	
		શ્વેતામ્બર	દિગમ્બર
			ચક્રેશ્વરી
૧	જોમુખ		
૨	મહાયક્ષ	અજિતબલા	રોહિણી
૩	ત્રિમુખ	દુરિતારી	પ્રગ્ભિ
૪	યક્ષેશ્વર	કાલિકા	વજ્રચૂખલા
૫	દુઃખહર	મહાકાલી	પુરુષદત્તા
૬	કુસુમ	અચ્યુતા(શ્યામા)	મનોવેગા
૭	માતંગ વરનન્દિ	શાન્તા	કાલી
૮	વિજય શ્યામ	ભૃકુટી (જ્વાળા)	જ્વાલામાલિની
૯	અજિત	સુતારકા	અજિતા
૧૦	બ્રહ્મા	અગ્રોકા	માનવી
૧૧	મનુજ અથવા ધ્રુવ	શ્રીવત્સા (માનવી)	ગૌરી
૧૨	(સુર) કુમાર	ચણ્ડા	ગાન્ધારી
૧૩	પણ્ડુમુખ	વિજયા (વિદિતા)	વૈરોટી
૧૪	પાતાલ	અકુશા	અનન્તમતી

૧૫	કિન્નર	પતંગા (પ્રસૂતિ)	માનસી
૧૬	ગરુડ કિન્નુરપ	નિર્વાણી	મહામાનસી
૧૭	ગન્ધર્વ	બલા (અમ્બુતા)	વિભવા
૧૮	વધેન્દ્ર કેન્દ્ર	ધારિણી	અપ્પિતા
૧૯	કુબેર	ધરણ્યમિત્રા (વૈરાગ્યા)	અપરાધિતા
૨૦	વરુણ	નરહતા (અમ્બુખ્યા)	અશ્વરખિણી
૨૧	શુક્રાદિ	ગાન્ધારી	ગામુરહી
૨૨	ગ્રામેષ સર્વાલ	અમ્બિકા	કુમ્ભાદિગ્ની
૨૩	પાશવશ		પશાવતી
૨૪	માતા ગ		સિદ્ધાવિકા

જે તે વીજીકરના યજ્ઞને અને તેમની શાસનદેવતાને અનેક સમય જેની તેની સાથે પથરાવવામાં આવે છે એમાંનાં યજ્ઞનાં નામ બ્રહ્મણ્ય ધર્મની જાણનાના દેવને અનુસરતાં છે અને વળી કેટલાંકનાં તે નામ (બ્રહ્મા, કુમાર, કુચિર વરુણ, કાલી, ગૌરી) પણ એક જ છે

આસ જૈનોની વિદ્યાદેવીઓ ૧૬ છે જેમલ્લને અપેલ્યાં એતામ્બર મતે એ ૧૬ વિદ્યાદેવીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે—

૧ શકિણી, ૨ પ્રસૂતિ, ૩ વજ્રમુખલા, ૪ કુલિયાંકુમા, ૫ અકેશરી ૬ નરહતા ૭ કાલી ૮ મહાકાલી ૯ ગૌરી, ૧૦ ગાધારી ૧૧ સર્વાલમહાબલા, ૧૨ માનવી, ૧૩ વૈરાગ્યા, ૧૪ અમ્બુતા ૧૫ માનસી, ૧૬ મહામાનસિકા.

આમાની કેટલીક દેવીઓનાં નામ અને શાસનદેવીનાં નામ, આસ કરીને દિગ્ગજ સાથે એકસરખા છે

જૈનો ઇન્દ્રાને અર્ધાત વિવિધ સ્વર્ગોમાંના દેવોના રાજાઓને પ્રમ ગણે છે. એવાગ્ગજમતે ઇન્દ્રો ૬૪^મ છે દિગ્ગજમતે ૧૦૦^મ છે પણ ૨૪૬ મે પૃષ્ઠે વિશ્વવજ્રનમા એમનું જે વર્ણન આવે છે તે દિશાને ઇન્દ્રોની આ સજ્યા મળતી આવતી નથી.

આજનાં જોનો તો હિન્દુધર્મના અનેક દેવોની પૂજા કરે છે ક્રિયાકાણ્ડનાં કેટલાક પુસ્તકો ઉપરથી તારવી કાઢીને એવા કેટલાક મહત્વના દેવનાં નામ નીચે આપું છું —

વર્ધમાનસૂરિના આચારદિનકર નામે ગ્રન્થમા (પૃ ૨૨૪ ઉપર) નીચેના દિક્કપાલ અથવા દિગધીશના નામ ગણાવ્યા છે ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્ઋતિ, વરુણ, વાયુ, કુબેર, ઇશાન, નાગ, ધ્રુવ. સુખલાલજીના પંચ પ્રતિક્રમણમાં (પૃ ૨૯૨ ઉપર) આપેલા એક મંત્રમા ૮ લોકપાલનાં નામ આપેલા છે સોમ, યમ, વરુણ, કુબેર, ઇન્દ્ર, આદિત્ય, રુદ્ર, વિનાયક (ગણેશ) આચારદિનકરમા (પૃ ૨૨૩ ઉપર) વિવિધ નક્ષત્રના વિવિધ અધિષ્ઠાતા દેવના નામ આપેલાં છે, ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાંત પણ ધીળાં કેટલાક આ નામ મળી આવે છે—બૃહસ્પતિ, પિતૃઓ, યોનિ, અર્યમા, વિશ્વકર્મા, મિત્ર, જલ, વિશ્વદેવો, વિષ્ણુ, વસુઓ, અન્નપાદ, અહિર્બુધ્ન્ય, પુષા ત્યારપછી વળી ૯ ગ્રહના નામ પણ મળી આવે છે—સૂર્ય, ચન્દ્ર, મંગલ, બુધ, શુક્ર, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ ત્યારપછી રાશિ અને નક્ષત્રના દેવ અને અન્તે ક્ષેત્રપાલ, દેશદેવતા, નગરદેવતા, ગ્રામદેવતા આવે છે

દેવીઓમા સૌથી પ્રસિદ્ધ આ ૬ છે—શ્રી, ડી, બુદ્ધિ, ધૃતિ, કીર્તિ અને લક્ષ્મી આ દેવીઓ શ્વેતામ્બરોની કથા પ્રમાણે જમ્બૂ-દ્વીપના ૬ મહાપર્વતો ઉપરના ૬ દ્રહોની અદર કમળ ઉપર રહે છે,^૭ ત્યારપછી વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતી અને તે ઉપરાંત અનેક માતૃદેવીઓ છે જ્ઞાતિ અને કુળની પણ જ્ઞાતિદેવીઓ ને કુળદેવીઓ હોય છે વિશા ઓસવાળની કુળદેવી ઓસિય દેવી છે, ને તેની પ્રતિમા અમદાવાદમા હડીસિંગના દેવાલયમા પ્રવેશદ્વારે જમણી બાજુએ ઉભી છે

છેવટે નાગ ઇત્યાદિ પવિત્ર પ્રાણીઓ, તીર્થંકરોએ જેને પવિત્ર માન્યા છે એવા પવિત્ર વૃક્ષો, પવિત્ર સ્થાનો અને પવિત્ર ચિન્હો પૂજાપાત્ર મનાય છે, દેવાલયો, મૂર્તિઓ અને ગ્રન્થો પણ પૂજાને પાત્ર મનાય છે

જૈનપૂજ્યમા જે હિંદુદેવો સ્થાન પામ્યા છે તેમાં મુખ્ય
આ છે—મણેશ, શંકર, સરસ્વતી, માતૃશ્યો (દેવીઓ) “તેમજ
ભૈરવ અને હનુમાન. આ દેવોએ વર્તમાન જૈનપૂજ્યમા એવું
મહત્વનું સ્થાન લીધું છે કે તીર્થંકરોને પણ પાછા રાખી દીધા
છે “Jaina Hostel Magazine” IV (૧૯૨૩) નં ૨,
પૃ ૬૦ ઉપર દિલ્હીના સ્વચ્છતાચાર જૈન (આને તો એ જૈન
ધર્મના આગ્રહી યોદ્ધા છે) વિશે લખ્યું છે કે—“ જો કે
સ્વચ્છતાચાર જનમે જૈન છે, છતાં જીવત જાનેકની પેઠે, જૈનધર્મમાં
૨૪ દેવ છે એ ઉપરાંત જૈનધર્મ વિશે જીલ્લો કશું જ લખવા
નહોતા. એમનો કુળધર્મ તો જૈનધર્મ જ હતો; પણ એમના
કુટુંબના વહીવટ તો મુશ્કેલી ઠરીને હનુમાનની જ પૂજા કરતા
અને એ દેવને મંદિરે નિત્ય જતા; બાકી જૈનમંદિરે તો વર્ષમાં
ત્રણ જ વાર ભણું કરીને વાસ્તવેવારે જ જતા. ” એવી જ
હાલિયતો વસતિપત્રકોમાં અને હિસ્ટીકટ—એન્ટિયરમાં જુદા જુદા
પ્રાંતોની પરિસ્થિતિ વિશે આપેલી છે એકદરે જૈનધર્મમાં
હિન્દુધર્મના પૂજ્યતાવ પુષ્કળ દાખલ થઈ ગયો છે. પણ તેની
સામે કાલ મહાશય જૈનો આગ્રહી વિરોધ કરે છે.

વિવિધ પ્રકારના દેવોની પૂજાનું મૂળ આ હિન્દુભાવમાં
હોય કે નહિ, પણ તીર્થંકરોની પૂજા કરતાં આ સ્પષ્ટ રીતે જુદા
પ્રકારની છે કારણ કે આ પૂજા વિવિધ પ્રકારની સાંસારિક ઇચ્છાની
પ્રાપ્તિને માટે કરવામા આવે છે અને તેથી કરીને પૂજાની જૈનભાવ
નાને અનુરૂપ નથી. જૈનધર્મની શુદ્ધ દૃષ્ટિએ એવી પૂજાનું મહત્વ
કશું નથી, ખાસ કરીને તો એટલા માટે કે આ દેવો ભૂતભગવાં
નિર્વાણ પામેલા હોય નથી પણ એમણે મહત્ત્વ છતાં એ પરિમિત
પદવી, દીધા છતાંએ પરિમિત કાળ મુખી સોજવી હોય એવા એ હોય
છે એ દેવોની પૂજા હિન્દુઓ જે રીતે અને વિધિએ કરે છે તેમાં
જે જૈનરીતમાં, તથા વિધિમાં બહુ ફેર નથી, તેથી કરીને, એ
રીતનું નેત્રવિધિનું વર્ણન આ પ્રકારમાં આપવું નિર્વાહ છે,
ખાસ કરીને તો એટલા માટે કે એ ભાષ્યપુરસ્કાર નથી એમ

કહીને અનેક જૈનો એનો વિરોધ કરે છે,^૯ ત્યારે અહીં તો મુખ્યત્વે તીર્થંકરોની પૂજા વિષે વર્ણન કરીને જ સન્તોષ ધરીશું.

સર્વે જીવની પેઠે તીર્થંકરને પણ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એ ચાર દૃષ્ટિએ (પૃ ૧૫૨) જોઈ શકાય. જે નામે ઓળખાય છે તે નામતીર્થંકર, જે રૂપે ઓળખાય છે તે સ્થાપના તીર્થંકર, બીજી પરિસ્થિતિને બાદ કરતા જે શુદ્ધ સ્વરૂપે થવાના છે તે દ્રવ્યતીર્થંકર, પોતાના કાળની પરિસ્થિતિમા શુદ્ધરૂપે જે વર્તે છે તે ભાવતીર્થંકર એ ચાર દૃષ્ટિબિન્દુને અનુરૂપ તીર્થંકરની પૂજાના પણ ચાર પ્રકાર છે તીર્થંકરના નામનો જાપ કરવાથી કે તેનું શ્રવણ કરવાથી એમનું સ્વરૂપ ભક્તની અન્તર્દૃષ્ટિ સમીપ પ્રકટ થાય છે અને તેથી તેના હૃદયમા શ્રદ્ધા-પવિત્રતા ઇત્યાદિ ભાવ પ્રકટે છે પ્રતિમાપૂજનથી તીર્થંકર ઇન્દ્રિયગોચર થાય છે અને તેથી પવિત્રતાની ભાવના ભૌતિક હૃદયની સમીપ આવે છે. દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ પૂજા કરવાથી, જીવ આજે ગમે તે સ્થિતિમા હોય તો પણ તે જો તીર્થંકર થવાને સરભર્યેલા હોય તો અન્તે તીર્થંકર થાય છે રાજપુત્ર રાજા થવાના વિચાર કરતો રહે છે તે છેવટે રાજા થાય છે એના જેવી આ વાત છે તીર્થંકર જ્યારે પૃથ્વી ઉપર કેવળીપણે હતા, ત્યારે તેમના સમયનાં માણસ તેમની જે પ્રકારે પૂજા કરતા તેવી પૂજા તે ભાવપૂજા.

પણ વાસ્તવિક રીતે તો જૈનો આજે અનેક પ્રકારે પૂજા કરે છે. પૂજાનો સર્વસામાન્ય પ્રકાર તો ભાવપૂજા છે, એટલે કે તીર્થંકરનું ધ્યાન ધરવું અને એમની સ્તુતિ કરવી આ જ પ્રકારની પૂજા સાધુઓ કરે છે અને અનેક સમ્પ્રદાયો એને જ સાચી પૂજા માને છે, પણ મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો જે વિધિએ પૂજા કરે છે એના બે પ્રકાર છે-અંગપૂજામા જલપૂજા, ચન્દનપૂજા, પુષ્પપૂજા અને અગ્રપૂજામાં ફલપૂજા, અક્ષતપૂજા, નેવેલપૂજા, દીપપૂજા, ધૂપપૂજા પૂજાના આ ઉપરાંત બીજા પણ પ્રકાર છે, પણ તેનું વર્ણન પછીથી કરીશું.

જૈન ધર્મો કહે છે કે તીર્થંકરોની મહત્ત્વની અને મોટી પૂજા તો એ છે કે જિનોએ આપેલા વિધિને ધરાવે આચરવા; જેઓએ પ્રમાણે આચરે તેમનાં જ કર્મો સારા થવાની કે ક્ષીણ થવાની આશા રહે. આપણે આગળ જોઈ શકીશું કે નૈતિક ભાવનાની અને અમુક ધાર્મિક વિધિઓના પરિપાકની આવશ્યકતા એ એ વિચારોનો ધ્વનિ જૈનપૂજ્યમાં પ્રબળ છે અને તેમાં અમુક ક્રિયાઓને મહત્ત્વ મળ્યું છે એટલું જ નહિ પણ પ્રાચલિત થતા, તપ વગેરે પણ ધર્મના પ્રદેશમાં મૂકાયા છે.

ભક્તિના સ્વરૂપ

૫ પ્રાર્થના

સ્તોત્ર—મંત્ર

ખ્રિસ્તિ અને જીભ ધર્મોમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે અને ભક્તિભાવનું મોટું સાધન એ જ સ્વરૂપ છે એમાં ભક્ત ઉપાસકોની સાથે માનસિક વાણીનો વાત કરે છે એની સ્તુતિ કરે છે પોતાનો પ્રેમ અને ભક્તિ પ્રકટ કરે છે પોતાનાં કંઈ નિહિત કરે છે, તેમાંથી રક્ષણ અને સુખિત પામવાની આશા રાખે છે અથવા વિવિધ પ્રકારની આશાઓ પૂરવાની કૃપા હાથે છે સાથા જૈનની આ પ્રકારની પ્રાર્થના હેઠળ ચાલે નહિ; તીર્થંકર જન્મિયામક ધર્મરૂ છે એમ જૈન માનતા નથી, તેથી પોતાનાં ભજનમાં અને સંસારમાં હાથ આપી એવી પ્રાર્થના એ તીર્થંકરને કરે નહિ. સાચી વાત તો એ છે કે જૈનધર્મમાં પ્રાર્થનાને સ્થાન જ નથી. જૈન ભક્ત તો વિશુદ્ધ પ્રકારે પ્રકાશતા અર્હતની યાનથી અને મંત્રથી સ્તુતિ કરશે, આખ્યાન કરશે ને તેથી જ સન્તોષ હશે. લૌકિક જૈનધર્મમાં આજે એ પ્રમાણે નથી રહ્યું એ તો આપણે કહી જ શકી છીએ.

ભક્તો યાનથી અને મંત્રથી તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરે છે ભક્તજન એમની જે સ્તુતિ કરે છે, તેનું પ્રાકૃત ભાષામાં અતિ

સક્ષિપ્ત સૂત્ર છે ને તેને પરમેષ્ઠીમત્ર કહે છે. જૈન દિવસમાં અનેક વાર એ મંત્રનો જાપ જપે છે. એ મંત્ર આ પ્રમાણે છે

નમો અરિહન્તાણં, નમો સિદ્ધાણં, નમો આચાર્યાણં ।

નમો ઉવજ્ઞાયાણં, નમો લોણ સન્વસાહુણ ॥

(અર્હતોને નમસ્કાર, સિદ્ધાને નમસ્કાર, આચાર્યોને નમસ્કાર, ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર, જગતના સૌ સાધુઓને નમસ્કાર.)

જૈનધર્મના પાત્ર પરમેષ્ઠી એટલે અગ્રપુરુષોની સ્તુતિના આ સૂત્રમાં ૩૫ અક્ષર છે, પણ એ સૂત્રને વળી ૧૬, ૬, ૫, ૪, ૨ અથવા ૧ એક અક્ષરમાં, એમ વિવિધ રીતે ટુકાવી શકાય. જેમકે —

અરિહન્ત સિદ્ધ આ(ય)હરિયા ઉવજ્ઞાયા સાહુ ૧૬ અક્ષર.

અરિહન્ત સિદ્ધ સાધુ અથવા અરિહન્ત. સિ. સા અથવા ઓ નમો સિદ્ધાણ= ૬ અક્ષર.

અ સિ આ ઉ સા = ૫ અક્ષર

અરહન્ત અથવા અ સિ સાહુ = ૪ અક્ષર

સિદ્ધ અથવા ઝ સા. અથવા ઝ હી = ૨ અક્ષર

ઝ = ૧ અક્ષર.

ભરતખંડના સૌ સમ્પ્રદાયોની ગુપ્ત વિદ્યાઓમાં આ છેલ્લો મંત્ર-ઝ-ખહુ મહત્ત્વનો ગણાય છે

અ+અ+આ+અ+મ્ એ પાત્ર અક્ષરનો એ મંત્ર બનેલો છે. એમ જૈનો માને છે. પહેલો અ અર્હતનો, બીજો અ અશરીરીનો (સિદ્ધનો), આ આચાર્યનો, ણ ઉપાધ્યાયનો અને મ્ મુનિનો (સાધુનો) પ્રથમ અક્ષર છે. સૌ મંત્રોમાં પરમેષ્ઠીમત્ર વધારે મહત્ત્વનો અને શુભકર છે; એ મંત્રની પછી એક શ્લોક બોલવામાં આવે છે, તે પણ એતુ મહત્ત્વ સૂચવે છે એ શ્લોકનો અર્થ આમ છે. “આ પાત્રની સ્તુતિ કરનારો આ મંત્ર સૌ પાપનો નાશ કરે છે સર્વે સ્તુતિમંત્રોમાં એ અગ્રસ્થાને છે” તે નીચે પ્રમાણે —

પસો પંચનમુષારો, સમ્બપાવપ્પણાસયો
મંગલાણ્ય ચ સમ્મેસિ, પદમં હવહ મંગલં ॥

પરમેશ્વી મત્ર લૈનધર્મના પાંચિય વણુના અપ્પપુરુષોને માટે સામાન્ય છે, એમાંના એકેક વણુને માટે અથવા એ વણુના અમુક પુરુષોને માટે જીવ્વ સજનો વળે મત્રો છે

વર્તમાન અવસરિણીના ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિએ પણમાં અને વધમાં અનેક છે એક શકેસ્તવના આદિ શબ્દ વચોક્ષ્ણ છે તેથી તે સ્તવનુ નામ પણ તે જ પદી વધુ છે એ સ્તવ બહુ પ્રખ્યાત છે અને અનેક કિથાઓમાં તેના ઉપયોગ થાય છે એ સ્તવમાં અહંતની અનેક નામે, તીર્થંકર સ્વરૂપે, બિન સ્વરૂપે, ભુદ સ્વરૂપે સ્તુતિ કરી છે અને અલકાશેથી એની ભાષા સુન્દર બનાવી છે; એમકે—‘મનુષ્યોમાં સિદ્ધ, મોઠ મનુષ્યોમાં પદ મેઠ મનુષ્યોમાં કાથી, શાસની વિશ્વાઓના ચક્રવર્તી’ “ ઇન્દ્રદિ. સૌપત્ત શબ્દથી શરૂ થતુ અને પ્રાકૃત પણમાં સ્થાયેલા એક સ્તોત્રમાં તીર્થંકરને જગત્રકાશ કહ્યા છે અને ત્યારપછી અનુક્રમે એમનાં ૨૪ નામ વણુઓ છે પછીના કાળના કવિઓએ સસ્તુતમાં અને આધુનિક ભાષાઓમાં એકેક કે અનેક શ્લોકો રચીને ૨૪ તીર્થંકરના સ્તવન ગાયાં છે

તેવીજ રીતે સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, સાધુઓ-એ જીવ્વ પરમેશ્વીએ તેમજ સુતદેવતા, ક્ષેત્રદેવતા, મરણ આદિનાં પણ સ્તોત્રો રચાયાં છે એ કે તીર્થંકરોના જેટલાં તે નહિજ વળી તીર્થંકરોનાં પણ સ્તવન ગાયાં છે પ્રખ્યાત વર્ધિષિ સૂત્રમાં બધાં તીર્થોની અને અપોલોકમાંની, મધ્યલોકમાંની અને ઉર્ધ્વલોકમાંની સર્વે પ્રતિમાઓની સ્તુતિ કરી છે વર્ધિષિ વેદવાર્ધ સૂત્રમા અપો, મધ્ય અને ઉર્ધ્વલોકમાંનાં બધા ધૈત્યોની સ્તુતિ કરી છે ગુરુ લૈનવિલ્લ વિરે મત્રો અને સત્રો છે એક બહુ પ્રખ્યાત શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—

શુભ આશીર્વાદ દેનારી, કાંતનુ મૂળ અને એની દુ પૂલ
કરે છે તે શુદ્ધ ધર્મને આપનારી લૈનવિલાનો વિજય દે.

અન્તે સમસ્ત જગતને આશીર્વાદ આપનાર શ્લોક પણ છે ને તે નીચે પ્રમાણે છે—

જગતનું શુભ હો, સર્વશ્રેષ્ઠની સર્વજન આરાધના કરો,
સૌ દુરિતનો, સૌ હીનતાનો નાશ હો; શાન્તિ હો. ૧૧

ઐહિક અને આમુખિક હિત થાય, અહિતનો નાશ થાય એટલા માટે અનેક ગદ્યમંત્રો અનેક ગ્રંથોમાં આપેલા છે.

અત્યારસુધી આપેલા મંત્રોના શબ્દો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે બીજી ભાષામાના છે અને તેના અર્થ સમજી શકાય એવા છે; પણ એક અથવા વધારે અક્ષરના બીજા કેટલાક એવા મંત્રો છે કે ભાષામાં જેનો કશો અર્થ હોઈ શકે નહિ, પણ તેમાં અમુક ધાર્મિક ભાવ રહેલો છે એમ માનવામાં આવે છે. આવા ગૂઢ મંત્રોમાં સૌથી અગ્રસ્થાને ઐ છે, તે વિષે આગળ કહી ગયા છીએ અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ કર્યું છે. એવા જ પ્રકારના બીજા ગૂઢ મંત્રોમાના કેટલાક આ છે; હ્રીમ્, હ્રીમ્, હ્રૂમ્, હ્ર, ય, જ, ફુદ્, રમ્, રી, રૌમ્, ર સ્વાહા, આવા અનેક મંત્રો ક્રિયાકાણ્ડમાં અનેકવાર વપરાય છે, એ માત્ર બોલાય છે એમ નથી, લખાય છે પણ ખરા. શાન્તિકરણમાં નીચેના મંત્રો બોલવામાં આવે છે અને શરીરના અગો ઉપર લખવામાં આવે છે. માથા ઉપર શ્રીમ્ કપાળ ઉપર ઝ્રૂમ્, ભૃકુટિ ઉપર હ્રીમ્, આંખો ઉપર હ્રીમ્, નાક ઉપર એમ્, કાન ઉપર હ્રીમ્, ગરદન ઉપર હ્રીમ્, છાતી ઉપર હ્રૂમ્, હાથ ઉપર જ્ઞામ્, પેટ ઉપર જ્ઞીમ્, નાભિ ઉપર હ્ર ગુહ્યેન્દ્રિય ઉપર હ્રામ્, જાંઘ ઉપર ય અને પગ ઉપર મૂમ્^{૧૨}

ચ ધ્યાન.

ઠરેક જૈને નિત્ય ધ્યાન ધરવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે પ્રાતઃકાળે એક મુહૂર્તકાળ પર્યન્ત આવું ધ્યાન ધરવાનું છે. છતાં એ અનેક જણ શ્રદ્ધાપૂર્વક બે કે ત્રણ મુહૂર્ત પર્યન્ત ધરે છે, અથવા તો મધ્યાહ્ને કે સાયંકાળે ધરે છે સૌતક મોહમાર્થી

પસો પંચમસુકારો, સમ્બપાવવ્યસાયો
મંગલાર્યં ચ સમ્બેસિ, પદ્યં હવહ મંગલં ॥

પરમેષ્ઠી મત્ર જૈનધર્મના પાંચિય ગણના અઘ્નપુરોને માટે સામાન્ય છે, જોમાંના જોકેક ગણને માટે અથવા જો ગણના અઘ્ન પુરોને માટે બીજા લખેલો અને મત્રો છે

વર્તમાન અવસર્પિણીના ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિઓ પદ્યમાં અને ગદ્યમાં અનેક છે. જોકે શકેસ્તવના આદિ શબ્દ સ્મોલ્ડર્ડ છે, તેથી તે સ્તવનું નામ પણ તે જ પડી ગયું છે. જો સ્તવ બહુ પ્રખ્યાત છે અને અનેક ક્રિયાઓમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. જો સ્તવમાં અહંતની અનેક નામે, તીર્થંકર સ્વરૂપે, વિન સ્વરૂપે, પુત્ર સ્વરૂપે સ્તુતિ કરી છે અને અલકાશિથી જેની ભાષા મુનર બતાવી છે; જેમકે—‘મનુષ્યોમાં ચિત્ત, મેઠ મનુષ્યોમાં પદ, મેઠ મનુષ્યોમાં કાથી, શાસ્ત્રની વિદ્યાઓના ચક્રવર્તી’ “હંસાદિ. જોવસ્સ શબ્દથી શરૂ થતું અને પ્રાકૃત વચમાં સ્થાયેલાં જેક સ્તોત્રમાં તીર્થંકરને જગદ્રમકાશ કહ્યા છે અને ત્યારપછી અનુક્રમે જોમનાં ૨૪ નામ ગણાવ્યાં છે. પછીના કાળના કવિઓએ સંસ્કૃતમાં અને આધુનિક ભાષાઓમાં જોકેક કે અનેક સ્તોત્રો રચીને ૨૪ તીર્થંકરનાં સ્તવન ગાયાં છે.

તેવીજ રીતે સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, સાધુઓ—જે બીજા પરમેષ્ઠીઓ તેમજ કુલદેવતા, ક્ષેત્રદેવતા, વગેરે આદિનાં પણ સ્તોત્રો રચાયાં છે. જો કે તીર્થંકરોના જેટલાં તે નહિજ વળી તીર્થસ્થાનોનાં પણ સ્તવન ગવાયાં છે. પ્રખ્યાત નીચિ સૂત્રમાં બધાં તીર્થોની અને અધોલોકમાંની મધ્યલોકમાંની અને ઉર્ધ્વલોકમાંની અને પ્રતિમાઓની સ્તુતિ કરી છે. નીચિ વેદવર્ત સૂત્રમાં અધો, મધ્ય અને ઉર્ધ્વલોકમાંનાં બધાં ચેત્યોની સ્તુતિ કરી છે. પુત્ર જૈનવિદ્યા વિદ્યે મત્રો અને સૂત્રો છે. જોકે બહુ પ્રખ્યાત સ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે—

શુભ આશીર્વાદ દેનારી, જ્ઞાનનું મૂળ અને જેની હું પૂજા કરું છું તે શુદ્ધ ધર્મને આપનારી જ્ઞાનવિદ્યાનો વિજય હે.

સન છે. એ આસન ઉપર ધ્યાની પોતાને સમ્પૂર્ણ શાન્તભાવે ને શુદ્ધભાવે રાગદ્વેષથી પર થઈને કર્મનો ક્ષય કરવાને ઉદ્ધૃકત થઈને બેઠેલો કહ્યો છે.

સ્વ જ્ઞાનેયી ધારણા ત્યારપછી ધ્યાની પોતાની નાભિમાંથી નીકળેલા પ્રકાશિત ઘોડશદ્દલ કમલને પોતાની સામે જુએ છે એ સૌ દલ ઉપર દેવનાગરી વર્ણના ચૌદ સ્વર (અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ઋ લૃ લૃ એ ઐ ઓ ઔ) અને અ તથા અ છે, બીજમાં મહામન્ત્ર અર્હમ છે. આ મન્ત્રના ૨ માથી પ્રથમ ધૂમ્ર, પછી અગ્નિ-કણા ને અન્તે પ્રજ્વલિત અગ્નિ પ્રકટ થાય છે એની શિખા ધીરે ધીરે વધે છે અને તે ૮ કર્મરૂપી આઠ દલવાળા મધ્યમા આવેલા કમલને બાળે છે. પછી સ્વસ્તિક છે જેને શિખરદેશે એવા ત્રિકોણ આકારની શિખા ધ્યાની કહ્યો છે સુવર્ણસમ પ્રકાશતી આ નિર્ધૂમ શિખા નરકાગ્નિ પેઠે ન બૂઝાય તેવી છે અને તે શરીરની બહાર છે, વાયુ એને શરીરની દિશાએ પ્રેરે છે, તેથી એ શિખા શરીરને બહારથી બાળે છે અને કમલ ઉપરનો અગ્નિ તેને અન્દરથી બાળે છે અન્તે શરીર ને કમલ અગ્નિથી બળી જાય છે ને પાછળ ભસ્મ જ રહે છે.

ગ માલ્તી ધારણા ધ્યાની કહ્યો છે કે બળ્યા પછી પડી રહેલી ભસ્મને મહાવાયુ આવીને ઉડાડી મેલે છે

ઘ વારુણી ધારણા ત્યારપછી ધ્યાની કહ્યો છે કે ગર્જના ને વિદ્યુત્ સમેત મેઘ આવે છે ને સમસ્ત વિશ્વને ડુબાડી દે એટલું જળ વર્ષે છે, એ જળથી પોતાનો સમસ્ત મળ ધોવાઈ જાય છે.

ઙ સ્પવતી ધારણા અન્તે ધ્યાની પોતાને ભૌતિક શરીરના ૭ તત્ત્વથી મુક્ત એવા શુદ્ધ આત્મારૂપે જુએ છે આધ્યાત્મિક સમ્પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરીને ચન્દ્ર જેવા પ્રકાશમાન સ્વરૂપે પોતે સિદ્ધાસન ઉપર બેસે છે ને દેવો તથા દૈત્યો તેના ભવ્યરૂપને નમસ્કાર કરે છે

૨ પદસ્ય ધ્યાનમાં અમુક પવિત્ર મંત્રોતુ ધ્યાન ધરવાતું હોય છે (મન્ત્ર માટે જોશો પૃષ્ઠ ૩૭૭)

ને દુઃખમાંથી હવને યુક્ત કરવો અને જોને ચાન્ત અને શુદ્ધ બનાવવો જો આ ક્રિયાનો હેતુ છે આ ક્રિયાનું પારિભાષિક નામ સામાયિક છે તે જોક્ષાન્તમાં થયે, ઉપાશ્રવમાં કે મન્દિરમાં પણ કરી શકાય. જોકલા, ધ્યાન વિચારમાં કે પોતાના શુદ્ધ અથવા વિન્યાસિમા પ્રતિ યુગ રાખીને કરી શકાય.

આ ધ્યાનને બદલે કોઈ ધર્મશસ્ત્રનું વાચન કે કોઈ ધર્મોપદેશનું અવલુ પણ કરી શકાય.

શ્રાવકો સાધારણ રીતે નિત્ય થોડે જ સમય આવું ધ્યાન થયે છે, પણ જોણે પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવા ધર્મો છે અને જોમ કરીને જાન્તે પુનર્જન્મમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા રાખી છે, તે તો જ્યવસ્થાપૂર્વક લાંબા કાળ પર્વન્ત ધ્યાન થયે છે.

ધ્યાનને સફળ કરવું હોય તો ધ્યાનીએ સૌ લૌકિક પ્રત્યે સમદર્શો થવું જોઈએ ને વિચાર શુદ્ધ થવું જોઈએ; જોણે હજમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રી રાખવી જોઈએ ને જોનું શુભ ઇચ્છવું જોઈએ. સર્વે દીન-દુઃખી પ્રત્યે કરુણા રાખવી જોઈએ, વીર્ઝકરના શુભ વિચે અને જે કઈ શુભ તે સફળ પ્રત્યે પ્રમાદ રાખવો જોઈએ અને પોતાના શત્રુઓ પ્રત્યે પણ સમ્પૂર્ણ માધ્યસ્થ રાખવું જોઈએ.^{૧૪}

ધ્યાનના લુપ્ત લુપ્ત જે પ્રકાર જૈનશાસ્ત્રોમાં આપેલા છે તે પૃ ૨૧૪ ઉપર વર્ણવ્યા છે જો જ શ્રદ્ધામાં ધ્યાનનાં લુપ્ત લુપ્ત સ્વરૂપ આપવામાં આવેલાં છે તેનું વર્ણન હવે અહીં કરીશું. ધ્યાનનાં જાનુકેમી નીચે પ્રમાણે સ્વરૂપ છે —^{૧૫}

૧ મિજલ્લ ધ્યાન પવભૂતની વિવિધ મૂર્તિઓનું જાનુકેમી ધ્યાન કરીને ધ્યાની ઉચ્ચજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. જોની ખાંચ ખારણાઓ નીચે પ્રમાણે છે

ક પર્વતી ધારણાઃ ધ્યાની પૃથિવીને ચાન્ત સ્થિર કરીરસમુદ્ર રૂપે કહી શકે છે જોને મધ્યસ્થાને જગજ્ઞાત્રીય જોવડું સદસદલ સુવર્ણપદ કહી છે જો પદમાં સુવર્ણપર્વત (મિઠ) જોનું મીઠ છે અને તેના મધ્યસ્થાને શરદાવિન્દા જન્મ જોનું, પ્રમથાદુ ભન્ન મૈત્ર્યા

સન છે. એ આસન ઉપર ધ્યાની પોતાને સમ્પૂર્ણ શાન્તભાવે ને શુદ્ધભાવે રાગદ્વેષથી પર થઈને કર્મનો ક્ષય કરવાને ઉદ્ધુકત થઈને બેઠેલો કહ્યે છે

સ આગ્નેયી ધારણા ત્યારપછી ધ્યાની પોતાની નાભિમાંથી નીકળેલા પ્રકાશિત ઘોડશદલ કમલને પોતાની સામે જુએ છે. એ સૌ દલ ઉપર દેવનાગરી વર્ણના ચૌદ સ્વર (અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ૠ લૃ ૡ એ ઐ ઓ ઔ) અને અં તથા અ છે, બીજા મહામન્ત્ર અર્હમ્ છે. આ મન્ત્રના ૨ માંથી પ્રથમ ધૂમ્ર, પછી અગ્નિ-કણા ને અન્તે પ્રજ્વલિત અગ્નિ પ્રકટ થાય છે એની શિખા ધીરે ધીરે વધે છે અને તે ૮ કર્મરૂપી આઠ દલવાળા મધ્યમા આવેલા કમલને બાળે છે. પછી સ્વસ્તિક છે જેને શિખરદેશે એવા ત્રિકોણ આકારની શિખા ધ્યાની કહ્યે છે સુવર્ણસમ પ્રકાશતી આ નિર્ધૂમ શિખા નરકાગ્નિ પેઠે ન ખૂઝાય તેવી છે અને તે શરીરની બહાર છે, વાયુ એને શરીરની દિશાએ પ્રેરે છે, તેથી એ શિખા શરીરને બહારથી બાળે છે અને કમલ ઉપરનો અગ્નિ તેને અન્દરથી બાળે છે અન્તે શરીર ને કમલ અગ્નિથી બળી નાય છે ને પાછળ ભસ્મ જ રહે છે.

ગ માલતી ધારણા ધ્યાની કહ્યે છે કે બળ્યા પછી પડી રહેલી ભસ્મને મહાવાયુ આવીને ઉડાડી મેલે છે.

ગ વારુણી ધારણા. ત્યારપછી ધ્યાની કહ્યે છે કે ગર્જના ને વિદ્યુત સમેત મેઘ આવે છે ને સમસ્ત વિશ્વને ડુંબાડી દે એટલું જળ વર્ષે છે, એ જળથી પોતાનો સમસ્ત મળ ધોવાઈ નાય છે

ઙ રૂપવતી ધારણા અન્તે ધ્યાની પોતાને ભૌતિક શરીરના ૭ તત્ત્વથી સુકત એવા શુદ્ધ આત્મારૂપે જુએ છે આધ્યાત્મિક સમ્પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરીને ચન્દ્ર જેવા પ્રકાશમાન સ્વરૂપે પોતે સિંહાસન ઉપર બેસે છે ને દેવો તથા દૈત્યો તેના ભવ્યરૂપને નમસ્કાર કરે છે.

૨ પદસ્ય ધ્યાનમા અસુક પવિત્ર મંત્રોનુ ધ્યાન ધરવાનું હોય છે (મન્ત્ર માટે જોશો પૃષ્ઠ ૩૭૭)

૩ સ્મરણ ધ્યાનમાં સામે વીર્થ કરને કલ્પવાના છે એવું જો સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિઓથી શોધી રહ્યા છે, આસન ઉપર બિરાજ્યા છે, મહા વામર કરે છે અને દેવાને ને મનુષ્યોને જો ઉપરેય આપી રહ્યા છે એવી રીતે જોમને કલ્પીને ધ્યાન ધરવાનું છે

૪ સ્મરણ ધ્યાનમાં આત્માનું સત્ત્વ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, દૃષ્ટાવીતને સર્વ રીતે વશના જેવો શુદ્ધ સાવ પ્રવીત થાય છે

૫ કાયોત્સર્ગ અને પ્રાણાયામ.

ધ્યાન ધરતી વેળાએ જોને પાતાના શરીરને અમુક સ્થિતિમાં રાખવાનું હોય છે આમ કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે શરીરને અમુક સ્વસ્થ સ્થિતિમાં રાખવાથી ધ્યાનીના કેમ નિવાર શરીર પ્રત્યે આકર્ષક નહિ અને તેથી કરીને જીવ દેવળ આધ્યાત્મિક વિચારોમાં પ્રેરણા ધ્યાન સમયે શરીરને અમુક પ્રકારે રાખવાની સ્થિતિને કાયોત્સર્ગ (કાય-શરીર, ઉત્સર્ગ-ત્યાગ) કહે છે, કારણકે જોમાં ભૌતિક શરીરમાંથી આધ્યાત્મિક શરીર જેવી લેવાનું હોય છે સાધારણ રીતે જોમાં ધ્યાની પછાડી વાળીને બેસે છે અને હૃદય હટકતા હોય જોળામાં મૂકે છે તે સમયે ધ્યાની મત્ર લખે છે ને જો મત્રનો અર્થ જોવો છે કે ' જીવ શુદ્ધ સાવ બેટલા માટે શરીરની સમસ્ત ક્રિયાઓ બંધ થાઓ કાયોત્સર્ગમાં ધ્યાની બેઠો હોય ત્યારે જોણે સમસ્ત ક્ષમ્ભાધીન શરીરવ્યાપાર બંધ કરવાનો છે જે આપાર ક્ષમ્ભાધીન નથી ને શરીરને આવસ્થક (જેમકે આસોપાસ) છે અથવા જેના ઉપર ધ્યાનીનો અધિકાર નથી. (જેમકે નિમિષ, ખાંસી આદિ) તેનાથી કાયોત્સર્ગની લગ થતો બચ્ચતો નથી.

બેસવાનું જે સાધારણ આસન તે ઉપરાંત બીજા આસનોમાં પણ જીવને ધ્યાનમગ્ન કરી શકાય. ધ્યાની ઉભો રહીને પણ ધ્યાન ધરી શકે; તે પ્રસંગે હાથ બરાબર આકાશ તરફ સીધા રાખવાના, પુટી જોડમીક સાથે લીટવાની, પગની વચ્ચે આંગળીઓ જોડમીકથી છુટી રાખવાની અને અશુદ્ધ સીધા રાખવાના છે આ ત્રિ ગુપ્ત આસનો ઉપરાંત બીજા અનેક આસનો છે પણ તે જો બિન

પ્રકાર માત્ર છે.^{૧૫} હાથ કયે પ્રકારે રાખવાના તે વાત બહુ મહત્વની છે, પૂજામાં મુદ્રા બહુ અગત્યની ગણાય છે અને કયે પ્રસંગે કઈ મુદ્રાનો ઉપયોગ કરવાનો છે તેનું વિવરણ અને વિવિધ પ્રકારની અનેક મુદ્રાઓ વિષે કર્મકાણ્ડ વિષેના ગ્રંથોમાં લખ્યું છે.^{૧૬}

સામાયિકના આરમ્ભમાં હાથના જે વ્યાપાર કરવાના છે તેને આવર્તન કહે છે, હાથે કાનેથી જમણા સુધી મહો સામે હાથ અર્ધવર્તુળમાં ફેરવવાના છે અને એનો અર્થ તીર્થકરોને અથવા ગુરૂઓને નમસ્કાર છે

તેવીજ રીતે પૂજા સમયે બીજા પણ અનેક શરીરવ્યાપાર કરવાના છે નમસ્કાર, પ્રણામ અને એવા સર્વ વ્યાપાર અમુક નિયમો પ્રમાણે બરોબર કરવાના છે

શરીરની એ સમસ્ત ક્રિયાઓમાં અન્તે પ્રાણાયામ પણ આવે છે હિન્દુ યોગીઓના જેવી જ આ ક્રિયાઓ જૈનોએ પણ યોજી કાઢી છે હેમચંદ્રને મતે પ્રાણ-વાયુ પાચ પ્રકારના છે અને તે શરીરનાં વિવિધ અંગોમાં સ્થિત થયેલા છે “તાલુપ્રદેશમાં, હૃદયમાં, નાભિમાં અને અગુઠાના છેડામાં પ્રાણ છે, ગરદનમાં, પીઠમાં, પૂઠમાં અને પાનીમાં અપાન છે, હૃદયના અને નાભિના સંહનનમાં સમાન છે; મસ્તક અને હૃદયની વચ્ચે ઉદ્દાન છે, સમસ્ત ચામડીમાં વ્યાન છે.”^{૧૭} પ્રાણોને વ્યવસ્થિત કરવાથી શરીરનું નાડીમડળ શુદ્ધ થાય છે, અને શરીર ઉપર જીવનો સમ્પૂર્ણ અધિકાર પ્રવર્તે છે

પુરૂષોને શરીરની આ જે સૌ ક્રિયાઓ કરવાનું વિધાન છે, એમાની કેટલીક ક્રિયાઓ, ખાસ કરીને અમુક આસન કરવાનો શ્રીઓને, ખાસ કરીને સાધ્વીઓને નિષેધ છે^{૧૮} એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે, કારણ કે તેથી કેટલાક ઇન્દ્રિયવ્યાપાર ઉત્તેજિત થાય છે.

‘ર પ્રતિક્રિયા અને પ્રાયશ્ચિત્ત.

બણ્યે કે અબણ્યે પણ જે પાપ થયા હોય તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો એ જૈનોની ક્રિયાવિધિમાં બહુ મહત્વનું છે. એમ

પશ્ચાત્તાપ કરવાની જે સા કિયાઓછ તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે અને એ સમજાવના જે સૂત્રો તેને પણ પ્રતિક્રમણ કહે છે, જે ઉપરાંત જ જણાઈ આવશે કે જોમા પશ્ચાત્તાપને કેટલું મહત્ત્વ આપેલું છે

પ્રતિક્રમણના અનેક સ્વરૂપ છે જે પ્રતિક્રમણમાં વિવિધ મત્રો બોલવાના હોય છે ને તેમાં ભક્ત કયાં કયા પાપ કર્યાં છે તે બોલી બદલ છે ને તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે નિત્યના સામાયિક પ્રસંગે ભક્ત બોલે છે - “ પૂર્વે કરેલાં પાપથી પાછો વળું છું, તેની મુજબ કહું છું, તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરું છું, તેમાંથી મુક્ત થઈ છું ” સર્વસામાન્ય ઉપયોગમાં આવતો એક મત્ર ઘણાજાઈ શબ્દોથી શરૂ થાય છે, તેમાં ૮૪૦૦૦૦૦૦ હોવાને તેમના વર્ગ પ્રમાણે (એટલે કે ૭૦૦૦૦૦૦ પૃથ્વીકાય ૭૦૦૦૦૦ જગમગ, વગેરે, જોશો પૃ ૨૪૧) જણાવ્યા છે; પછી પ્રતિક્રમણ કરનાર બોલે છે કે મેં અને વચને કે કાયાએ જોમાંના કોઈ હુવની કિંસા કરી હોય, જાણવા બીજા પાસે કરાવી હોય જાણવા બીજાને કરેલી ત્યારે સાંખી રહ્યો હોઈ તો પશ્ચાત્તાપ કરું છું ’ જાદિ સાધર્મની સામે કરેલા પાપની ક્ષમા માગવાનો આ વિધિ ઘણું કરીને સર્વસામાન્ય છે, કાણુ કે સાધુઓએ ખાસ પાળવા જેવું આ ખર્મ છે અને એટલી સલાહ શાખીને માર્ગે આલવામાં આવે તો જ આલતાં આલતાં કેટલા પ્રસ જાણવા સ્થાવર હુવની કિંસા કે હંત્યા થઈ હશે તે કોઈથી કહી શકાય નહિ. શ્વેતાશ્વરે બીજા એક મત્રનો બહુ ઉપયોગ કરે છે, તેમાં પાપનાં જહાર મૂળ (જહાર પાપસ્થાવ) જણાવ્યાં છે અને તેમાં જહારમતના (પૃ ૨૦૫) ભાગ વિષે તથા કયામ વિષે જણાવેલું છે અને તેમાં જાનતે જાપનો પશ્ચાત્તાપ આવે છે .

આ સાધારણ પ્રતિક્રમણ ઉપરાંત જોનીમાં બીજા એક પ્રતિક્રમણ છે તેને આલોચના કહે છે, જોમાં જહાર પાપ સ્વીકારવાના હોય છે આવક પોતાના બહુ જાણવા બીજા કોઈ સાધુ સમક્ષ તે સ્વીકારે છે સાધુ પોતાના આજ્ઞાઈ સમક્ષ સ્વીકારે છે એ પોત પોતાની ખવિત્તવા પ્રમાણે પોતાનાં જાપ વસ્ત્રો બોલે જાણે સ્વીકારે

છે સાધુઓ અને સાધ્વીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ શ્રાવકો કરતાં વધારે સ્વીકારે છે કેટલાક શ્રાવકો રોજ, કેટલાક પખવાડિયે એકવાર, કેટલાક ચાર મહિને એકવાર ને કેટલાક વર્ષમાં એકવાર સ્વીકારે છે દરેક જૈને કમમા કમ વર્ષને છેઃલે દિવસે એવું આલોચન કરવાનું હોય છે, છતાં યે બની શકે તેટલી વાર કરવું સારૂ ગણાય છે, કારણ કે તેથી કર્મનો ભરાવો થતો અટકે છે

થયેલાં પાપના નિવારણને માટે ગુરૂ પાપ કરનારને અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે વિશેષ પ્રકારનું તપ કે ખીજ એવી ધાર્મિક ક્રિયા કર્યે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું ગણાય છે સાધુઓએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ખાસ અગત્યનું મનાય છે. નાનામાં નાના પાપને માટે તેને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્તના બરાબર વિધિ આપેલા છે રહેવામાં કે વસ્ત્ર પહેરવામાં સ્વચ્છતા શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે સાચવી ન હોય, મત્ર બોલવામાં ભૂલ કરી હોય, આહારમાં કે અધ્યયનમાં ભૂલ કરી હોય તો તેને અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત કે અમુક ક્રિયા કરવી પડે છે અથવા અમુક ઉપવાસ કરવા પડે છે ગભીર પ્રકારના પાપને માટે ગભીર પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે સાધુને અમુક કાળ સુધી પદચ્યુત કરવામાં આવે છે, તેને કરવામાં આવતું વન્દન બંધ થાય છે અને તેણે મૌન ધારણ કરવું પડે છે કોઈ કોઈ પ્રસંગે તેને થોડો કાળ સઘબહાર પણ થવું પડે છે, સાધુ કરતાં સાધ્વીને અને સામાન્ય સાધુ કરતાં આચાર્યને ભારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે^{૨૧}

મે. પ્રત્યાખ્યાન અને તપ.

નિત્ય સામાયિક સમયે જૈને આમ બોલવાનું છે “ નિન્દ્ય કર્મોનું પ્રત્યાખ્યાન કરૂ છું, જ્યાં સુધી મારૂ આ વ્રત ચાલે છે ત્યાં સુધી મને, વચને ને કાયાએ દિવિધ પ્રત્યાખ્યાન આચરીશ નિન્દ્યકર્મ કરીશ નહિ અથવા ખીજ પાસે કરાવીશ નહિ ” સામાયિકને અન્તે અન્ન, પાણી, ક્ષણ કે સોપારી વગેરે સુખવાસ એ ચતુર્પ્રકારનો ત્યાગ કરવાનું પણ વ્રત કોઈ કોઈ વાર શ્રાવક

પશ્ચાત્તાપ કરવાની જે સા કિશોરોએ તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે અને જે સમ્બન્ધના જે સૂત્રો તેને પણ પ્રતિક્રમણ કહે છે, જે ઉપરથી જ જણાઈ આવશે કે જોમા પશ્ચાત્તાપને કેટલું મહત્ત્વ આપેલું છે.

પ્રતિક્રમણના અનેક સ્વરૂપ છે જે પ્રતિક્રમણમાં વિવિધ મત્રો બોલવાના હોય છે ને તેમાં ભક્ત કયાં કયાં પાપ કર્યાં છે તે બોલી જાય છે ને તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે નિત્યના સામાનિક પ્રસંગે ભક્ત બોલે છે - “ પૂર્વે કરેલાં પાપથી પાછા વળુ છું, તેની મુલ્કા કરૂં છું, તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરૂં છું, તેમાંથી મુક્ત થઈ છું ” સર્વસામાન્ય ઉપયોગમાં આવતો એક મત્ર સ્વચ્છાશી શબ્દોથી શરૂ થાય છે, તેમાં ૮૪૦૦૦૦૦૦ લુગ્ગને તેમના વર્ગ પ્રમાણે (એટલે કે ૭૦૦૦૦૦૦ પૃથ્વીકાય, ૭૦૦૦૦૦૦ જળકાય, ૧૦૦૦૦૦૦, એરો પૃ ૨૩૧) જણાવ્યા છે, પછી પ્રતિક્રમણ કરનાર બોલે છે કે ‘ મેં અને વચને કે કાપાએ જોમાંના કોઈ લુગ્ગની કિંસા કરી હોય, જમવા બીજા પાસે કરાવી હોય જમવા બીજાએ કરેલી ત્યારે સાંખી રહ્યો હોઉં તો પશ્ચાત્તાપ કરૂં છું જાકિંસા ધર્મની સામે કરેલા પાપની કૃપા માનવાનો આ વિધિ ધણુ કરીને સર્વસામાન્ય છે કારણ કે સાધુઓએ ખાસ પાળવા જેવો આ ધર્મ છે. જમી એટલી સલામત રાખીને માર્ગે ચાલવામાં આવે તો જ ચાલતાં ચાલતાં કેટલા ત્રસ જમવા સ્થાવર લુગ્ગની કિંસા કે હત્યા થઈ હશે તે કોઈથી કહી શકાય નહિ. શ્વેતાશ્વરો બીજા એક મત્રનો બહુ ઉપયોગ કરે છે, તેમાં પાપનાં જાણે મૂળ (સ્થાવર જાવજીવ) જણાવ્યા છે અને તેમાં આલુમતના (પૃ ૨૦૫) ભાગ વિશે તથા કપાલ વિશે જણાવેલું છે અને તેમાં અન્તે જપનો પશ્ચાત્તાપ આવે છે. ૧

આ સાધારણ પ્રતિક્રમણ ઉપરાંત જોનોમાં બીજું એક પ્રતિક્રમણ છે તેને આલોચના કહે છે, જોમાં અમુક ધર્મ સ્ત્રીકા રવાનાં હોય છે. આવક પોતાના શરૂ જમવા બીજા કોઈ સાધુ સમક્ષ તે સ્ત્રીકારે છે સાધુ પોતાના આશ્ચર્ય સમક્ષ સ્ત્રીકારે છે. સા પોત પોતાની પવિત્રતા પ્રમાણે પોતાનાં ધર્મ વતે જોઈ જશે સ્ત્રીકારે

ઓમા, સર્વે વૃક્ષોમા કલ્પવૃક્ષ અને સર્વ મણિઓમા ચિન્તામણિની જેમ એ શ્રેષ્ઠ મનાય છે જૈન યોગ ઘણે અંશે બ્રાહ્મણ યોગને અનુસરે છે, શ્વેતામ્બરોના યોગશાસ્ત્રના શ્રેષ્ઠ આચાર્ય હરિભદ્ર વારંવાર પતંજલિનાં પ્રમાણુ ટાંકે છે અને સ્પષ્ટ રીતે એમને અનુસરે છે યોગશાસ્ત્રમાં જૈનોની વિશેષતા એટલી છે કે બંધના કારણ (પૃ. ૧૯૫), જીવભાવ (પૃ ૧૮૯) અને ગુણસ્થાન (પૃ ૧૯૮) એ ત્રણ વિષયોમા જૈનોએ પોતાનો જુદો જ વિકાસ કરેલો છે એટલે એ ત્રણ વિષયોને અનુકૂળ વિશેષતા એમણે પોતાના યોગશાસ્ત્રમા શુધી છે હિન્દુઓના યોગ વિષે Der Hinduismus નામના મારા ગ્રન્થમા પૃષ્ઠ ૨૮૯-૩૦૦ ઉપર વિગતવાર વર્ણન કરેલું છે, એમાનો ઘણોખરો ભાગ જૈનયોગને પણ લાગુ પડે છે, તેથી જેને એ સમ્બંધે વિશેષ હકીકત જોઈતી હોય તે એ ગ્રન્થમાં જુઓ. અહીં તો જૈન સિદ્ધાન્તોની વિશેષતા સમ્બંધે જ લખીશ.

અશુભ અને શુભ એવાં બે પ્રકારનાં ધ્યાન હોય છે, એમ આગળ (પૃ. ૨૧૪) કહેલું છે તેને જ અનુસરતા બે પ્રકાર યોગના છે એક તો અશુભ અર્થાત્ સંસારની તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, કષાયથી ઘેરાય છે અને કર્મબંધનથી બધાય છે, બીજો નિર્વાણ તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, બધા વ્યાપારનો ત્યાગ કરે છે અને કર્મક્ષય કરવા પ્રેરાય છે આ બીજો તેજ સાચો યોગ છે ને તેમા અતર્હષ્ટિ, ચિન્તાન, ધ્યાન, ઔઠાસીન્ય, કર્મનિગ્રહ વગેરે વિષયોમા યોગી ચિત્ત રાખે છે યોગના આઠ અંગ છે ૧ યમ-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહત્યાગ, ૨ નિયમ-ભાવ પવિત્રતા, સન્તોષ, તપ, અધ્યયન, દેવ પ્રત્યે માનભાવ, ૩ આસન (કાયોત્સર્ગ પૃ ૩૮૨), ૪ પ્રાણાયામ (પૃ ૩૮૩), ૫ પ્રત્યાહાર-બાહ્ય પદાર્થો ઉપરથી ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો તે, ૬ ધારણા-અમુક એક સાધ્ય ઇન્દ્ર ઉપર વિચારને કેન્દ્રીભૂત કરવા તે, ૭ ધ્યાન ચિત્તની એકાગ્રતા અને ૮ સમાધિ-અન્તરમા નિમગ્ન થવું તે.

સામાન્ય સસ્કારરહિત મનુષ્યના જ્ઞાનને મોષદૃષ્ટિ કહી છે, તે જ્ઞાનની વૃદ્ધિના ૮ પગથીઆ છે ને તેથી ૮ પ્રકારની દૃષ્ટિ કહી છે. યોગના ઉપર જે ૮ અંગ ગણાવ્યા તેમાનું એક એક

સે ૭; આ પ્રકારનું પ્રત્યાખ્યાન એક જાણવા અનેક ક્ષણક સુધીનું છે એક જાણવા અનેક દિવસ સુધીનું પણ હોય છે

આજે અમુક પ્રકારના ધર્મા નહિ કરવા, અને તત્ત્વ લીધું હોય ત્યારે અમુક વસ્તુઓનો ઉપયોગ નહિ કરવો વગેરે નિર્ધારનું સ્પષ્ટીકરણ જોનોના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોમાં કરેલું છે એવા પ્રકારના તત્ત્વો સળધ કર્મકાણ્ડ સાથે પણ બેઠી રાખે છે અને પર્વદિનને પ્રસંગે જો તત્ત્વ જાણ પાળવાનાં હોય છે

તૈનોએ તપને જાણ મહત્ત્વ આપેલું છે, લુપ્તની શુદ્ધિને માટે અને કર્મના ક્ષયને માટે તપની ભારે જાવશ્યકતા છે એમ જૈનો પ્રાચીન કાળથી માનતા આવ્યા છે બીજો તપને બેઠલું જમું મહત્ત્વ નથી આપતાં જો પણ જૈનો અને બીજો વચ્ચે મોટો ભેદ છે તપમાં મુખ્ય વિધિ ઉપવાસનો છે ઉપવાસના વિધિને સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાએ ધોલ કાઢ્યો છે પોતાને જલ્દી પસન્દ હોય એવાં સ્વાદિષ્ટ ભોજનના અમુક પદાર્થો ત્યાજ કરવા ત્યાજી તે ખીરે ખીરે સમસ્ત આહારનો ત્યાજ કરવો; અમુક કાળ સુધી સમસ્ત આહારનો ત્યાજ કરવો ત્યાજી તે ખીરે ખીરે સકાને માટે ત્યાજ કરવો ને જતે મૃત્યુ પામવું ત્યા સુધીના ઉપવાસના વિવિધ પ્રકારનું ક્રમવાર વર્ષનું કર્મકાન્દોમાં વિગતે આપ્યું છે ને કાઢકો પાઠી પાઠીને જો વિગત સમજાવી છે ઘાટકોપરમાં ૪૭ વર્ષની ઉમરના સાધુ સુન્દરલાલજીએ ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં ૮૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા અને તેનાં આગલા વર્ષમાં જાનુકમે ૬૧ અને ૪૪ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા.^{૧૧} જો જ જતાવી આપે છે કે જૈનોમાં ઉપવાસ કરવાની શક્તિ કેટલી છે

છી યોગ

મોક્ષ મેળવવાને હેતુએ પુણ્યકર્મોથી લુપ્તને મુક્ત કરવા માટે શરીરની અને મનની વિવિધ પ્રકારની વ્યવસ્થિત સાધનાઓ સાધવી એને યોગ કહે છે હિન્દુઓ અને બીજોની પેઠે જૈનોએ પણ યોગને જસાધારણ મહત્ત્વ આપ્યું છે સર્વે આર્મક કિયા

ઓમા, સર્વે વૃક્ષોમાં કલ્પવૃક્ષ અને સર્વ મણિઓમા ચિન્તામણિની જેમ એ શ્રેષ્ઠ મનાય છે જૈન યોગ ઘણે અશે બ્રાહ્મણ યોગને અનુસરે છે, શ્વેતામ્બરના યોગશાસ્ત્રના શ્રેષ્ઠ આચાર્ય હરિભદ્ર વારંવાર પતંજલિના પ્રમાણ ટાંકે છે અને સ્પષ્ટ રીતે એમને અનુસરે છે. યોગશાસ્ત્રમાં જૈનોની વિશેષતા એટલી છે કે બધના કારણ (પૃ. ૧૬૫), જીવભાવ (પૃ ૧૮૯) અને ગુણસ્થાન (પૃ ૧૯૮) એ ત્રણ વિષયોમા જૈનોએ પોતાનો જુદો જ વિકાસ કરેલો છે એટલે એ ત્રણ વિષયોને અનુકૂળ વિશેષતા એમણે પોતાના યોગશાસ્ત્રમા ગુથી છે હિન્દુઓના યોગ વિષે Der Hinduismus નામના મારા ગ્રન્થમા પૃષ્ઠ ૨૮૬-૩૦૦ ઉપર વિગતવાર વર્ણન કરેલું છે; એમાનો ઘણોખરો ભાગ જૈનયોગને પણ લાગુ પડે છે, તેથી જેને એ સમ્બંધે વિશેષ હકીકત જોઈતી હોય તે એ ગ્રન્થમાં જુઓ. અહીં તો જૈન સિદ્ધાન્તોની વિશેષતા સમ્બંધે જ લખીશ.

અશુભ અને શુભ એવાં બે પ્રકારના ધ્યાન હોય છે, એમ આગળ (પૃ. ૨૧૪) કહેલું છે તેને જ અનુસરતા બે પ્રકાર યોગના છે એક તો અશુભ અર્થાત્ સસારની તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, કષાયથી ઘેરાય છે અને કર્મબંધનથી બધાય છે, બીજો નિર્વાણ તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, બધા વ્યાપારનો ત્યાગ કરે છે અને કર્મક્ષય કરવા પ્રેરાય છે આ બીજો તેજ સાચો યોગ છે ને તેમા અતર્ક, ચિન્તન, ધ્યાન, ઔઠાસીત્ય, કર્મનિગ્રહ વગેરે વિષયોમા યોગી ચિત્ત રાખે છે યોગના આઠ અંગ છે ૧ યમ-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહત્યાગ, ૨ નિયમ-ભાવ પવિત્રતા, સન્તોષ, તપ અધ્યયન, દેવ પ્રત્યે માનભાવ, ૩ આસન (કાયોત્સર્ગ પૃ ૩૮૨), ૪ પ્રાણાયામ (પૃ ૩૮૩), ૫ પ્રત્યાહાર-બાહ્ય પદાર્થો ઉપરથી ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો તે, ૬ ધારણા-અમુક એક સાધ્ય ઇન્દુ ઉપર વિચારને કેન્દ્રીભૂત કરવા તે, ૭ ધ્યાન ચિત્તની એકાગ્રતા અને ૮ સમાધિ-અન્તરમા નિમગ્ન થવું તે

સામાન્ય સંસ્કારરહિત મનુષ્યના જ્ઞાનને મોષદષ્ટિ કહી છે, તે જ્ઞાનની વૃદ્ધિના ૮ પગથીઆ છે ને તેથી ૮ પ્રકારની દૃષ્ટિ કહી છે. યોગના ઉપર જે ૮ અંગ ગણાવ્યા તેમાનું એક એક

લે છે; આ પ્રકારનું પ્રત્યાખ્યાન એક જથ્થા અનેક કલાક સુધીનું છે એક જથ્થા અનેક દિવસ સુધીનું પણ હોય છે

આવડે અમુક પ્રકારના ધર્મા નહિ કરવા, અને મત લીધું હોય ત્યારે અમુક વસ્તુઓનો ઉપયોગ નહિ કરવો વગેરે વિવેચો તું સ્પષ્ટીકરણ જોનોના ખાર્મિક સિદ્ધાન્તોમાં કરેછું. આ એવા પ્રકારનાં મતનો સળખ કર્મકાણ્ડ સાથે પણ જોડી શક્યો છે અને પર્વદિનેશને પ્રસંગે જો મત ખાસ ધાળવાનાં હોય છે

જોનોએ તપને ખાસ મહત્ત્વ આપેછું છે, લગ્નની શુદ્ધિને માટે અને કર્મના ક્ષયને માટે તપની જારે આવશ્યકતા છે જોમ જોનો પ્રાચીન કાળથી માનતા આવ્યા છે બૌદ્ધો તપને જોડે જમ્મ મહત્ત્વ નથી આપતા. જો પણ જોનો અને બૌદ્ધો વચ્ચે મોટો ભેદ છે તપમાં મુખ્ય વિધિ ઉપવાસનો છે ઉપવાસના વિધિને સ્વપૂર્ણ વ્યવસ્થાએ ચોલ કાઢ્યો છે પોતાને જહું પસન્દ હોય જોનાં સ્વાદિષ્ટ લોચનના અમુક પદાર્થો ત્યાગ કરવા ત્યાંથી તે ખીરે ખીરે સમસ્ત આહારનો ત્યાગ કરવો; અમુક કાળ સુધી સમસ્ત આહારનો ત્યાગ કરવો ત્યાંથી તે ખીરે ખીરે સદાને માટે ત્યાગ કરવો ને જાતે મૃત્યુ પામવું ત્યાં સુધીના ઉપવાસના વિવિધ પ્રકારનું કર્મવાર વર્ણન કર્મજ્ઞાનામાં વિગતે આપ્યું છે ને કોઈકે પાડી પાડીને જો વિગત સમજવી. આટલેકરમાં ૪૭ વર્ષની ઉમરના સાધુ મુનરહાલજીને ઇ. સ. ૧૬૨૩ માં ૮૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા અને તેનાં આગલા વર્ષમાં અનુક્રમે ૬૧ અને ૪૪ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા.^{૧૧} જો જ જતાવી આપે છે કે જોનોમાં ઉપવાસ કરવાની શક્તિ કેટલી છે

છી યોગ.

મોક્ષ મેળવવાને હેતુએ પુણ્યક્રમાંથી લગ્નને મુક્ત કરવા માટે શરીરની અને મનની વિવિધ પ્રકારની વ્યવસ્થિત સાધનાઓ સાધવી જોને યોગ કહે છે. હિંદુઓ અને બૌદ્ધોની ધર્મ જોનોએ પણ યોગને અસાધારણ મહત્ત્વ આપ્યું છે સર્વે ખાર્મિક ક્રિયા

ઓમાં, સર્વે વૃક્ષોમા કલ્પવૃક્ષ અને સર્વ મણિઓમાં ચિન્તામણિની જેમ એ શ્રેષ્ઠ મનાય છે જૈન યોગ ઘણે અશે બ્રાહ્મણ યોગને અનુસરે છે, સ્વેતામ્બરોના યોગશાસ્ત્રના શ્રેષ્ઠ આચાર્ય હરિભદ્ર વારંવાર પતજલિનાં પ્રમાણ ટાંકે છે અને સ્પષ્ટ રીતે એમને અનુસરે છે. યોગશાસ્ત્રમાં જૈનોની વિશેષતા એટલી છે કે બંધના કારણ (પૃ ૧૬૫), જીવભાવ (પૃ ૧૮૯) અને ગુણસ્થાન (પૃ ૧૯૮) એ ત્રણ વિષયોમા જૈનોએ પોતાનો જુદો જ વિકાસ કરેલો છે એટલે એ ત્રણ વિષયોને અનુકૂળ વિશેષતા એમણે પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં ગુંથી છે હિન્દુઓના યોગ વિષે Der Hinduismus નામના મારા ગ્રન્થમા પૃષ્ઠ ૨૮૯-૩૦૦ ઉપર વિગતવાર વર્ણન કરેલું છે, એમાનો ઘણોખરો ભાગ જૈનયોગને પણ લાગુ પડે છે, તેથી જેને એ સમ્બંધે વિશેષ હકીકત જોઈતી હોય તે એ ગ્રન્થમાં જુએ. અહીં તો જૈન સિદ્ધાન્તોની વિશેષતા સમ્બંધે જ લખીશ.

અશુભ અને શુભ એવાં બે પ્રકારના ધ્યાન હોય છે, એમ આગળ (પૃ. ૨૧૪) કહેલું છે તેને જ અનુસરતા બે પ્રકાર યોગના છે એક તો અશુભ અર્થાત્ સસારની તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, કષાયથી ઘેરાય છે અને કર્મબંધનથી બધાય છે, બીજો નિર્વાણ તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, બધા વ્યાપારનો ત્યાગ કરે છે અને કર્મક્ષય કરવા પ્રેરાય છે આ બીજો તેજ સાચો યોગ છે ને તેમા અંત-દૃષ્ટિ, ચિન્તન, ધ્યાન, ઔદાસીન્ય, કર્મનિગ્રહ વગેરે વિષયોમા યોગી ચિત્ત રાખે છે યોગના આઠ અંગ છે ૧ યમ-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહત્યાગ, ૨ નિયમ-ભાવ પવિત્રતા, સન્તોષ, તપ અધ્યયન, દેવ પ્રત્યે માનભાવ, ૩ આસન (કાયોત્સર્ગ પૃ ૩૮૨), ૪ પ્રાણાયામ (પૃ ૩૮૩); ૫ પ્રત્યાહાર-બાહ્ય પદાર્થો ઉપરથી ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો તે, ૬ ધારણા-અમુક એક સાધ્ય બિન્દુ ઉપર વિચારને કેન્દ્રીભૂત કરવા તે; ૭ ધ્યાન ચિત્તની એકાગ્રતા અને ૮ સમાધિ-અન્તરમા નિમગ્ન થવું તે

સામાન્ય સરકારરહિત મનુષ્યના જ્ઞાનને ઓવહાટિ કહી છે, તે જ્ઞાનની વૃદ્ધિના ૮ પગથીઆ છે ને તેથી ૮ પ્રકારની દૃષ્ટિ કહી છે. યોગના ઉપર જે ૮ અંગ ગણાવ્યા તેમાનું એક એક

આ આઠ પ્રકારની દૃષ્ટિમાંની એક એક ઉપર આવીને પૂર્ણ થાય છે. દૃષ્ટિનાં એ આઠ પગથીઆમાં સૌથી નીચેનું મિત્ર છે, યોગના બીજની વૃદ્ધિ થયે એ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, વાસનાથી સળગતા અગ્નિ જેવા મન્દ પ્રકાશને મળતું જ્ઞાન એ હયામાં હોય છે ત્યારપછી (૨) તારા જેમા આત્મા ઉપર ઘણું અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, છાણમાં સળગતા અગ્નિના પ્રકાશને મળતું જ્ઞાન હોય છે (૩) જ્યાં યોગ્ય આધારને બેસીને પ્રાપ્ત કરેલા સમ્પૂર્ણ અનુભવથી તે પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં લોકકામાં સળગતા અગ્નિના પ્રકાશને મળતું જ્ઞાન થાય છે (૪) જેણે સમ્પૂર્ણ પ્રાણાયામથી પ્રાપ્ત થાય છે અને મચાલના પ્રકાશને મળતું જ્ઞાન થાય છે પહેલાં આ ચાર પગથીએ ચઢેલા યોગીનું પણ પતન થાય છે કારણ કે ત્યાં સૌ પાશવિયોમાંથી જેનો છુલ બહુ થોડો જ અથવા મુક્ત થયો હોય છે અને તેથી એ પગથીએ ચઢ્યાનું મુલ પરિણામ ચિરસ્થાયી નથી રહેતું ઉપરનાં ૪ પગથીઆં ઉપર જેમ બનતું નથી. એ પગથીઆં ઉપર સમ્પૂર્ણ પ્રત્યાહાર થત્યું, ધ્યાન અને સમાધિ સાધી શકાય છે અને તેથી જ્ઞાનની અવિરત વૃદ્ધિ થાય છે (૫) સ્થિરા મા જ્ઞાન રત્નપ્રકાશ જેવું, (૬) કમ્પા મા તારાના પ્રકાશ જેવું, (૭) પ્રમા માં સૂર્યપ્રકાશ જેવું અને (૮) પરા માં ચન્દ્રપ્રકાશ જેવું શીતલ જ્ઞાન થાય છે તામ પ્રમથ્થે જ ઉત્પટના જ્ઞાનવાળી-પરાદૃષ્ટિ-સર્વજ્ઞ છે, ત્યાં આત્માના રાગ-દર્શન, આસ્થિ અને વીર્ય ઉપર આવરણ દેનારાં કર્મોના ભય થાય છે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રાપ્તે નિર્વાણ પમાય છે.

યોગની સાધનાથી અલૌકિક શક્તિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગી પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરે છે એટલું જ નહિ પણ વિવિધ પ્રકારની અધિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, જેમકે જેનો છુલ પોતાના શરીરના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે અને બીજના શરીરમાં પ્રવેશી શકે છે. પ્રખ્યાત હિંગમ્બર અધ્યાયમાં કુંડ કુંડ વિર એક સ્થળે લખ્યું છે કે પોતાના છુલને કે શરીરને પુદ્ગલ સાથે કર્યો સમજાવ્યું નથી તે દેખાડી આપના માટે તે કર્યા પણ આધાર વિના પ્રવેશી અદ્ધર ચાર જાંઝળ ઉઘે માલી શકતા. ^{૧૧} પણ જ્ઞાની

પુરૂષ આમાંની કોઈ પણ શક્તિનો પ્રયોગ સ્વેચ્છાએ કરતા નથી; એનો હેતુ તો જીવને પુરુગલમાંથી સમ્પૂર્ણ રીતે મુક્ત કરવાનો, કર્મનો ક્ષય કરવાનો ને નિર્વાણ પામવાનો હોય છે.

ગુરુપદ.

જેનોના જીવનું કલ્યાણ થાય એવા પ્રયત્ન સાધુઓ અને સાધ્વીઓ સદા કરે છે અને તેમાં ય સ્વભાવિક રીતે ખાસકરીને સાધુઓ તેમને ઉપદેશ આપે છે, વિવેચનથી અને સુંદર દષ્ટાન્તોથી ધર્મગ્રન્થો સમજાવે છે, તેમની પાસે પ્રતિક્રમણ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવે છે અને એમ અનેક રીતે સાધુઓ સઘના લોકોનું નૈતિક અને ધાર્મિક જીવન ઉન્નત કરવા પ્રયત્ન કરે છે સાધુ હોય કે શ્રાવક, પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી, સૌ પોતાના ગુરૂ પાસેથી જે શિક્ષણ પામે છે તેને માટે તેમનો પાર વિનાનો ઉપકાર માને છે. જૈન રાજાઓએ એટલા માટે પોતાના ગુરૂ પ્રત્યે અતિશય માનવૃત્તિ રાખી હોય અને તેમનો સત્કાર કર્યો હોય એવા દષ્ટાન્ત ઇતિહાસમાં અનેક છે ધાર્મિકપદે સ્થપાયેલા ગુરૂની સેવા ને સત્કાર કરનાર શ્રાવકનું ઐહિક અને આમુખિક જગત્માં કલ્યાણ થયું હોય એવી અનેક કથાઓ છે ગુરૂને વન્દન કરવું એ પ્રત્યેક શ્રાવકનો વિશિષ્ટ ધર્મ મનાયો છે અને તેનું વર્ણન અનેકવિધ કરવામાં આવ્યું છે શ્રાવકે ગુરૂનું નવધા વન્દન કરવાનું છે ૧ તેમને પગે લાગવું, ૨ ઉચ્ચ આમ્રન આપવું, ૩ તેમના પગ ઘોવા અને જે જગથી પગ ઘોયા હોય તે જગનો કપાળે સ્પર્શ કરવો, ૪ તેમની સ્તુતિ કરવી, ૫ તેમના તપ (ચારિત્ર)ની સફળતા ઇચ્છવી, ૬ તેમના પ્રત્યે મનથી, ૭ વાણીથી ને ૮ કર્મથી શુદ્ધ રહેવું અને ૯ તેમને યોગ્ય આહાર આપવો.^{૨૭}

શ્રાવકે નિત્ય જે ખટકર્મ કરવાના છે તેમાં ગુરૂને વન્દન કરવાનું પણ છે અને તેનો સળધ સામાયિક સાથે પણ છે. આવર્તનના જે વિવિધ પ્રકારના વિધિ, તેનો ઉલ્લેખ ૩૮૩ માં પૃષ્ઠ ઉપર કર્યો છે

મૂર્તિપૂજના વિરોધી સમ્રાટોમાં ગુરૂવન્દનને ખાસ મહત્ત્વ

આપણે છે, કારણ કે મૂર્તિપૂજક સમગ્રદાસ તીર્થંકરની પ્રતિ
માની પૂજા કરે છે તેને જાહેર પેલા સમગ્રદાસોમાં ગુરુવંદન તરફ
દ્રષ્ટિ રાખેલી છે. છતાંયે કુંદિયા વિષે વસતિપત્રકોમાં અને બેઝે
ટિવરોમાં^{૧૮} લખાય છે કે “તેઓ પોતાના ગુરુને પૂજે છે” ત્યારે
તેમને સાચી જ રીતે માહુ લાગે છે કારણકે ઘણા હિંદુ સમ્ર
દાસોમાં (જેમકે વઢવાણનામાં) સિંધો પોતાના ગુરુને
દેવરૂપ માનીને જેવી ભેટો ધરાવે છે તેવી જો કોનો ધરાવવા નથી.

સાધુઓ આવકોનું આધ્યાત્મિક જો હિત સાધે છે તે
વ્યક્તિજત અને સમજત હોય છે પ્રત્યેક વ્યક્તિનું તેનું
પોતાનું અને સમસ્ત સર્વનું સામાન્ય ભાવે હિત કરે છે. વ્યક્તિ
જત હિત વિષે તો અનેકવાર કહ્યું છે તેથી અહીં તો સમજત
વિષે કંઈક કહીશું અને ગુરુ શબ્દમાં કેવી રીતે કલા (વ્યાખ્યાન)
કરે છે તે વિષે આપણે અહીં જોઈશું.

અમદાવાદમાં થોડા મજનભાઈ કહીસિંજના કુટુંબી શ્વેતાચ્ચર
સમગ્રદાસના વપાગજનો ઉપાસક બધાવેલો છે તેમાં ૧૮૭૪માં
ચલેલા વ્યાખ્યાનનું બહુ સુઘટ વર્ણન બેન્જોર્જ બ્રુક્લરે કરેલું
છે^{૧૯} તેમની ઉપયોગી ભાગ અહીં તેનાજ સંજોગોમાં આપુ છે.

“અમે જાણે જ્યાં ત્યારે જગ્યા તો હમણાં અહીં ભરાઈ
બહાં હતી કેટલાકે પુરૂષો ઉભા હતા કેટલાકે ઉપદેશકના
આસનની ઉંચે સમીપ સુધી બેસી હતા. સ્ત્રીઓ પાછલા ભાગમાં
સંકેતબાઈને બેઠી હતી. લોકોના કોણ પાછળ બે સાધુઓ ઉભેલા
હતા. તેમાંના એક આચાર્ય હતા, તેમને તો હું પૂર્વેથી જ
જોળખતો હતો અને બીજા નવહીજિત સાધુ હતા. બંનેને
ચિનચથી નમન કરું” શું કહીને મેં જોમને આવકયોગ્ય નમસ્કાર
કર્યા, એમણે વર્ચલામ (ધર્મનો લાભ આપ્યો) કહી ઉચિત
ઉત્તર આપ્યો. બીજા જો ત્યાં હતા તેમણે મારા ઉપર બહુ ધ્યાન
આપ્યું નહિ. મારા સાચીજો ઉંચા આસન—મથ (Platform)
ઉપરની બાંધી સમીપ જ લાઈ જઈને મને બેસાડ્યો અને મને
મોઢેથી કહ્યું કે આચાર્ય કંઈ બૂઠા કરે તો તમે તે સુધરાવજો.

ત્યારપછી આચાર્ય મંચ ઉપર પલાંઠી વાળીને બેઠા અને મારા માનની ખાતર તીર્થંકર વર્ધમાનના ચરિતમાંથી અમુક પ્રસંગો વિષે વ્યાખ્યાન કરવાનું કહેવા લાગ્યા, પણ મેં એમને પ્રાર્થના કરી કે ગઈકાલે વ્યાખ્યાન ન્યાંથી અધુરું રહ્યું છે ત્યાંથી જ આજ શરૂ કરો. એમણે તુરત જ એ વાત સ્વીકારી અને સૂત્રકૃતાડ્ગના પ્રથમ ભાગના બીજા અધ્યાયથી વ્યાખ્યાન કરવા માંડ્યું. શુદ્ધ (ઠવણી) નામે પાલીશ કરેલું લાકડાનું એક નાનું આસન પોતાની સામે એમણે રાખ્યું હતું તેના ઉપર એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ હતો તેમાંથી એ વાચતા હતા. જે પાનામાંથી એ વાચતા હતા, તે એમણે પોતાના હાથમા ઝાલ્યું હતું. પ્રથમ તો એમણે ગ્રંથમાની થોડીક ગાથા-શ્લોક ગાયા, એ શ્લોક પ્રાચીન લોકભાષામા-પ્રાકૃત ભાષામા હતા અને વૈતાલિક છદ્મમા હતા. એ શ્લોક એમણે ઉચિત સંગીતમા ગાયા ત્યારપછી એનો ટ્વો બોલ્યા એટલે કે ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું પછી અન્તે શબ્દાર્થ અને ધાત્વર્થ કહ્યા, ધાર્મિક ભાવ કહ્યો એના ઉપર ટીકા કરી, વિવરણ કર્યું અને ધર્મકથાઓમાંથી દૃષ્ટાન્તો આપ્યાં. સમજાવવાને માટે અતિ સૂક્ષ્મભેદે વિવેચન કરતા હતા બહુ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યા છતાં એ એકાદ કલાકમાં એમણે એ ગ્રંથમાના દશ શ્લોક પૂરા કર્યા.

એમણે જે વ્યાખ્યાન કર્યું તેની અસર બહુ સુંદર હતી. એ આચાર્ય સુંદર બાધાના હતા, ત્રીશેક વર્ષની ઉંમરના હતા, મુખઠાન્તિ બુદ્ધિશાળી અને સ્નેહભરી હતી, વાળ ઢુઠા કાતરેલા અને વસ્ત્ર શ્વેત હતા, એક વસ્ત્ર જમણા હાથ ઉપર છુટું પડ્યું હતું તેમનો શબ્દભાવ, મુખભાવ અને અભિનય અનેક યુરોપિયન ઉપદેશકે પણ અનુસરવા જેવા હતા. આ બધા બાહ્યભાવ, જેને જૈનસાધુઓ બહુ મહત્વના માને છે તે, સુપરિમિત, લબ્ય અને સુંદર હતા.

શેઠના સંકેતથી જ્યારે એમણે સમાપ્તિ કરી, ત્યારે એમની સાથેના સાધુએ તુરત જ મહો ઉપર મુખપટ્ટી બાધી, શ્વાસવડે કોઇ શબ્દો હિંસા ચાલ નહિ એટલા માટે જૈનસાધુઓએ

જો જાહેરાતની હોશ છે ત્યારપછી જોમણે જાહેરાતમર સ્ટો
 બોલવા માંડ્યું..... દેવપૂજને જાન્યે કમિંગ આ બધા સર
 કાબજ જવાય છે જો જાવામા લકિતલાવ કરતાં ગુપ્ત
 વધારે હોય છે જ્યાં જ્યાં મેં જો સાંભળેલું, ત્યાં ત્યાં
 જોયેલું છે તેના જાવ તરફ જોણુ જ ધ્યાન જપાવ
 આ પ્રસંગે પણ જો પૂછ કરતાં પહેલાં તો જાણ હજી જવા ન
 જાતો કરવા લાગ્યા મેં તો આજ્ઞાઈ સાથે તેમના બાબત
 સંજમે મોટા મુઠ્યા પુઠ્યા ગુજરાતી શબ્દોમા વાત કરી ને પર્ષ
 સંસ્કૃત ભાષામાં જોમણે કહેલા શબ્દોને જાણવા વિશે
 મોટી ચર્ચા કરી જો જાણુ જોમણે કોઈકથી સાંભળ્યું ને કોઈ
 હકતા 'વહેલા આવજો કહી વિદાય થયા

જોનોના લકિતસંમિલનમાં જાને મુશ્કેલીન હોકાના લકિત
 સંમિલનમાં જાણુ સમાનતા છે પણ જોક વાતમાં સ્પષ્ટ જો છે
 ભારતવાસીનો પોતાના સ્વધર્મી કે બાહ્યધર્મી પ્રત્યે જે બંધુભાવ
 રાજે છે તે બંધુભાવ આનાં સંમિલનોમાં પણ નજરે પડે છે મુશ્કેલી
 મનના મનમા દેવપૂજને સમયે જાન્યે દેવભાવ હોય છે, પરંતુ
 પરિણામે ભારતવાસી દેવની સમીપ આવી શકે છે મુશ્કેલી દેવની
 દૂર રહે છે જો પ્રકારની વિશેષતા થોડા મળનભાઈવાળા સંમિલ-
 નમાં પણ મને જો રીત પ્રત્યક્ષ થઈ કે આજ્ઞાઈ બૂલ કરે તો તે
 પણ સુખરાવવાની મને પરવાનગી આપી. દેવપૂજ સમયે ધાર્મિક
 વિષયોમાં કાલ નાજવાની પરધર્મીઓને પરવાનગી આપવી, જે
 વિચારને પણ મુશ્કેલીન તો વિરક્તાર કરે જાને વળી નાનવજુમાં
 જેને તેનાં મામાપ પાસેથી જરીથી લીધેલો, ત્યારપછી લણાવેલો,
 પ્રથમ સાધુ જાને પછી આજ્ઞાઈ બનાવેલો જોવા પ્રત્યે પણ ભારત-
 વાસીને જે ધનિક આપારીઓની નસોમા હજી કુળુ ને મોઈ મોઈ
 વાર તો શાકકુળુ પણ લોહી વહે છે તેઓ જે લકિતલાવ રાજે છે
 તેટલો લકિતલાવ નહીં રાજનાર પરધર્મીને જોવી પરવાનગી મળે
 તે કેટલું જાણ !”

પ્રતિમા પૂજા.

પવિત્ર ચિહ્નો.

બાહ્ય ચિહ્નો દ્વારા ધાર્મિક ભાવનાઓને ઇન્દ્રિયગોચર કરવાનું ભારતવાસીઓને ગમે છે શૈવો પોતાના કપાળ ઉપર તિર્યકપુરૂષ એટલે ભસ્મની ત્રણ આડી રેખાઓ કરે છે, વૈષ્ણવો ઉર્ધ્વપુરૂષ શ્વેત મૃત્તિકાની U ના આકારની રેખાઓ કરે છે અને તેની વચ્ચે એક કાળી રેખા કરે છે, તેવી જ રીતે જૈનો પણ પોતાના કપાળમા પોતાના ધર્મનું ચિહ્ન કરે છે, તેઓ કપાળમા બે ભૂકુટિની વચ્ચે કેશરનો ચાલ્લો કરે છે અને તે હૃદયના આકારનો છે એમ ગણાય છે એમ એથી ચિહ્નને ધારણ કરનાર 'હૃદયધર્મ' વાળો છે એમ પારખી શકાય છે

પૂજા સમયે ઉપયોગમા લેવાતું ખીળું એક મહત્વનું ચિહ્ન છે એને યજ્ઞોપવિત કે જનોર્ધ કહે છે જનોર્ધને ત્રણ સૂત્ર હોય છે, જે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ એ ત્રણ ગુણ સૂચવે છે. એમ બ્રાહ્મણો માને છે, જૈનો માને છે કે એ ત્રણ સૂત્ર રત્નત્રય (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર) ને સૂચવે છે, અથવા તો ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના તીર્થ કરોને સૂચવે છે જૈનો નિત્ય કમમા કમ પાત્ર માળા (નવકારવાળી) ફેરવે છે, એ માળાને ૧૦૮ મણકા હોય છે, તે પચ્ચરમેષ્ટીના ૧૦૮ ગુણ (અર્હતના ૧૨, સિદ્ધના ૮, આચાર્યના ૩૬, ઉપાધ્યાયના ૨૫ અને સાધુના ૨૭) ને સૂચવે છે

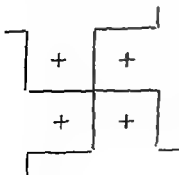
ખીળા ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ ધાર્મિક સત્યોના આધ્યાત્મિક સંકેતો સમજવાને માટે ખીળા ચિહ્નોનો અને આકૃતિઓનો ઉપયોગ કરે છે એ સૌમા સ્વસ્તિકનું ચિહ્ન સૌથી મહત્વનું મનાય છે અનેક ધર્મોમા સ્વસ્તિકે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે જૈનોનો સ્વસ્તિક નીચે પ્રમાણે છે —

આકૃતિ ક તે છબની ચાર પ્રકારની સ્થિતિ (ઘટિ) સૂચવે છે
૧ ઉપરની બાજુની રેખા દેવચોનિ, ૨ નીચેની બાજુની નારકીચ
ચોનિ, ૩ ડાબી બાજુની રેખા તિર્થચોનિ અને ૪ જમણી બાજુની
રેખા મનુષ્યચોનિ સૂચવે છે આકૃતિ ક નાં ત્રણ બિંદુ રત્નત્રયને-
ડાબી બાજુનું સમ્યક્જ્ઞાનને, વચ્ચેનું સમ્યક્જ્ઞાનને અને જમણી
બાજુનું સમ્યક્કાર્યક્રિયાને સૂચવે છે આકૃતિ ક ચામેર મધ્યે બિંદુ
સહિત અર્ધચન્દ્રાકાર નિર્માણને (ચિહ્નચિહ્નાને) સૂચવે છે જેને આ
આકૃતિકોનો પૂજામાં પણ ઉપયોગ કરે છે અને અગ્રે દેવાલયમાં
બાંધે છે ત્યારે પ્રતિમા સન્મુખ ધરવાને પુષ્કળ અક્ષત લઈ આવે છે
અને તે બંધે ઉપયોગત આકૃતિ એવા સ્વસ્તિક રહે છે

સ્વસ્તિકની સાથે સમયે રાખતું બીજું એક ચિહ્ન તે
નન્દાવર્ત છે તેમાં નવ એટલે નવ આવર્ત હોય છે

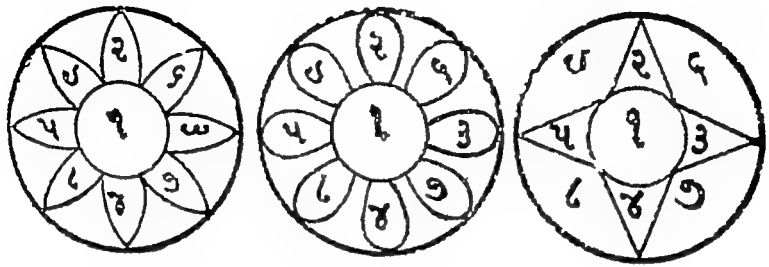
તીર્થંકરની છાતી ઉપરના કેશમાં સૂચવાતું ચિહ્ન તે શ્રીવત્સ
છે નીચેના આકારમાં દેખાઈ શકે પ્રમાણે શ્રીવત્સ-સ્વસ્તિક હોય છે

સ્વસ્તિક, નન્દાવર્ત અને
શ્રીવત્સ એ આદ્યમયક્રમાં મહાવ
છે અને તે પ્રતિમાનિર્માણ-
કારમાં મહત્વનાં છે * બાકીનાં
પાંચ મળી નીચે પ્રમાણે છે

૧ વર્ધમાન, ૨ ભદ્રાસન, ૩
કલ્યાણ, ૪ કર્પૂર અને ૫ મત્સ્યમુખ.

અષ્ટમંગલ મંદિરોમા અને સરઘસના વાવટા ઉપર બહુ ચીતરેલા હોય છે.

ઉપરની આકૃતિ જૈનધર્મના સિદ્ધચક્રની છે ને તે પ્રત્યેક જૈન દેવાલયમા હોય છે. અષ્ટદલ પદ્મના જેવો એનો ઘાટ છે. મધ્યેનું ચક્ર અને આઠ ફળ તે પંચ પરમેષ્ઠી અને ચાર સદ્ગુણનું સૂચન કરે છે (૧) મધ્યે અહંત છે, સૌથી (૨) ઉપરના ફલમાં સિદ્ધ, જમણી બાજુએ મધ્યમા (૩) આચાર્ય, સૌથી નીચેનામા (૪) ઉપાધ્યાય, ડાબી બાજુએ મધ્યમા (૫) સાધુ છે, બીજા ચાર ફલમાં (૬) દર્શન, (૭) જ્ઞાન, (૮) ચારિત્ર અને (૯) તપ છે સિદ્ધચક્ર ત્રાપાના કે રૂપાના પતરા ઉપર કેતરેલ હોય છે અને એનું એટલું મહત્ત્વ મનાય છે કે વર્ષમા બે વાર (ચૈત્ર ને આસો માસમા) એનું પર્વ પાળવામા આવે છે^{૩૧} તે આબેલની એળી કહેવાય છે

વળી મંદિરોમા પવિત્ર મંત્રોનાં પણ ચિત્ર ચીતરવામા આવે છે ૐ અક્ષર આ પ્રમાણે ચીતરવામા આવે છે^{૩૨} કાળા પથરમા ઉપરથી નીચે જતી અણીવાળી બડી રેખા ડાબી બાજુએ વાકી વાળે છે, તેની ડાબી બાજુએ બે સમાન્તર આડી રેખાઓ દોરે છે, તેમાથી ઉપરની રાતી હોય છે ને તે ઠેઠ કાળી પાટ સુધી જાય છે અને તેની સાથે કાટખુણે કરે છે, તેની નીચેની પીળા રંગની હોય છે અને તે કાળી રેખાને કાટખુણે મળે છે આ ચિહ્નની ઉપર એક અર્ધચન્દ્રાકાર રેખા ને તેની ઉપર કાળુ ગોળ બિન્દુ હોય છે એ બિન્દુ, અર્ધચન્દ્રાકાર રેખા અને નીચેની આકૃતિની ત્રણ આડી રેખાઓ ઉપર (કુલ ૫) તીર્થંકરોની બેઠી પ્રતિમાઓ ચીતરેલી હોય છે

શ્રી પદ્મ ધાર્મિક મત્રાક્ષર છે અને એનું ચિહ્ન અનેક ઉપાધિ રંગીત રેખાઓથી ઘીતરે છે અને તેને અમુક આકાર (શ્રી) આપવામાં આવે છે એ આકૃતિ ઉપર શ્વેત અર્ધચન્દ્ર અને તેના ઉપર સ્વામ ગિન્દુ હોય છે, એ આકૃતિના પ્રત્યેક ભાગમાં તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ ઘીતરેલી હોય છે અને તે ઘણું કરીને આ પ્રમાણે:—સ્વામ જિ દુર્ગા બે સ્વામ તીર્થંકરો મુનિમુવતની અને અરિષ્ટનેમિની શ્વેત અર્ધચન્દ્રમાં બે શ્વેત તીર્થંકરો અન્દ્રપ્રભુની અને પુષ્પહન્તની, ઉપરની આડી શાલી રેખામાં બે રક્તવર્ણ તીર્થંકરો પદ્મ પ્રભુની અને વાસુપૂજ્યની, ઉપરી નીચ રેખામાં બે નીલવર્ણ તીર્થંકરો મહીનાથની અને પાશ્વનાથની આકૃતિની બીજી પીત રેખાઓમાં બાહ્યના બીજા ૧૬ તીર્થંકરોની પ્રતિમા હોય છે કારણ કે તે સૌના દેહ સુવર્ણ વર્ણના હોવાનેમ મનાય છે કુલ ૨૪ મૂર્તિઓ હોય છે

સસ્ત્રજાળના બીજા ધર્મોમાં જુદાનાં અથવા વિષ્ણુનાં ચાક ચિન્હો જેમ પવિત્ર મનાય છે તેમ જૈનધર્મમાં પણ તીર્થંકરોનાં અને બીજાં સાધુપુરુષોનાં પાદચિન્હ (પગલાં) પવિત્ર મનાય છે

દુર્ગા અને કૌરવ જેનાં દેવદેવીઓનું સૂચન કરતાં વિવિધ પ્રકારનાં ચૂક ચિન્હો સોનાનાં, રૂપાનાં કે ત્રાંબાનાં પતરાં ઉપર, (આરસ) પદ્મર ઉપર કે લાકડાનાં પાટીઓ ઉપર કૌતરવામાં આવે છે

આ બધા વિવિધ પ્રકારના ચિન્હો વિષે આપણે વાત કરી, તેની ઘાટે કે ઘણે બધે જ પૂજા પણ થાય છે દેવની પ્રતિમાઓ (જેને વિષે આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં વર્ણન કરીશું)ની પેઠે કંઈક બધે જોમને પણ પૂજા અણવામાં આવે છે એકે પ્રતિમાઓ જેટલું જોમનું મહત્ત્વ નથી.

દેવપુરુષોને અને ઉપરી બાવનાઓને જ માટે આવાં ચિન્હો મેળો આપે છે જોમ નથી, ભૌતિક પુરુષોને માટે પણ અમુક ચિન્હો હરપે જ અવસરની પૂજા કરવાને તેમને સ્થાને કોઈ અન્ન (પુસ્તક) રાખે છે અને શ્વેતાચ્છર સગ્રહાયના સાધુઓ પોતાના જુરુના સૂચનને અર્થે અમુક ચિન્હો રાખે છે તપાગ્રંથના અનુયાયીઓ ૫ કાંઠીઓ (અક્ષ), અસ્તર ગ્રંથના અનુયાયીઓ ૫ અન્દનકાંઠ પોતાની પાસે

રાખે છે આ સ્થાપનાઆર્થ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિગ અને રત્નાધિક એ પાત્રનું અથવા પાત્ર સદ્ગુણોનું સૂચન કરે છે તે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય

પ્રતિમા.

અત્યાર સુધી આપણે વિવિધ પ્રકારની જે પૂજાઓ વિષે કહ્યું તે, જોકે સૌને સરખી રીતે નહિ, પણ કઈને કઈ અશે સૌ જૈનોને લાગુ પડે છે પણ તીર્થંકરોની સ્થિત પ્રતિમાઓની પૂજા સમ્મન્યે જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોમા જુદા જુદા મત છે અનેક શ્વેતામ્બરો અને દ્વિગમ્બરો મૂર્તિપૂજના સમ્પૂર્ણ પક્ષમા છે, ત્યારે સ્થાનકવાસીઓ સમ્પૂર્ણરીતે એના વિરોધી છે દ્રુવાન્તર ખિન્દુઓ ઉપર ઉભેલા આ બે પક્ષોની વચ્ચે ખીજા કેટલાક સમ્પ્રદાય પણ છે મૂર્તિપૂજનું વિધાન તીર્થંકરોએ આપેલું કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપર જૈનોમા ખૂબ વિવાદ છે અને એ સમ્મન્યે ખૂબ સાહિત્ય પણ લખાયું છે. ત્યારે મૂર્તિઓ અને એમની પૂજા વિષેનો વિષય વિચારતા પૂર્વે મૂર્તિપૂજના વિધિ અને નિષેધ વિષે કંઈક બોલીશું

મૂર્તિપૂજને માનનાર દહેરાવાસી (પોતાની ધર્મક્રિયાઓ દહેરામા કરનાર) કહે છે કે મૂર્તિપૂજા તો પરાપૂર્વથી ચાલતી આવે છે એમના મત પ્રમાણે તો ખુદ પહેલા ચક્રવર્તી ભરતે જ અષ્ટાપદ ઉપર સુવર્ણ અને રત્નજડિત દેવાલય બાંધાવ્યું હતું અને તેમા ૨૪ જિનપ્રતિમાઓ પધરાવી હતી ૩૪ 'સર્વે સમયના ધાર્મિક પુરુષોએ એમના દષ્ટાન્તનું અનુકરણ કર્યું' છે મહાવીરે પ્રતિમાપૂજનું વિધાન આપ્યું છે, એના પ્રમાણ ધર્મગ્રન્થોમાથી અનેક કાઠી આપવામા આવે છે બાહ્ય પદાર્થોની પૂજાનું વિધાન એટલા માટે કરવામા આવ્યું છે કે સસારજીવનમાથી અને તેના મોહથી તેમજ ચિન્તાઓથી જીવ વીતરાગ (રાગવિનાનો) થાય છે અને ધાર્મિક વૃત્તિઓ સસારથી મોક્ષ તરફ આકર્ષે છે, જેમ ધર્મકથાઓ સાલણવાથી ભક્તજનનું ધ્યાન સકેલાય છે અને ધર્મ તરફ વળે છે, તેમ તીર્થંકરોની મૂર્તિના દર્શનથી એના વિચાર અને હૃદય શુદ્ધ થાય છે અને ઉન્નત થાય છે. જિનપ્રતિમાઓના

શ્રી પણ ધાર્મિક મત્રાક્ષર છે અને એનું ચિહ્ન અનેક ઉપી અથવા રબીત રેખાઓથી ઘીતરે છે અને તેને અમુક આકાર (શ્રી) આપવામાં આવે છે એ આહુતિ ઉપર શ્વેત અર્ધઅન્ન અને તેના ઉપર સ્વામ બિંદુ હોય છે એ આહુતિના પ્રત્યેક ભાગમાં તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ ઘીતરેલી હોય છે અને તે ઘણું કરીને જ પ્રમાણે.—સ્વામ બિંદુમાં એ સ્વામ તીર્થંકર શુનિશ્ચયતની અને અરિદેનેમિની શ્વેત અર્ધઅન્નમાં એ શ્વેત તીર્થંકર અન્નપ્રભુની અને પુષ્પદન્તની, ઉપરની અથવા રાત્રી રેખામાં એ રક્તવર્ણ તીર્થંકર પણ પ્રભુની અને વાસુપૂજ્યની, ઉપી નીચ રેખામાં એ નીલવર્ણ તીર્થંકર મહીનાથની અને પાર્શ્વનાથની આહુતિની બીજી પીત રેખાઓમાં બાહ્યના બીજી ૧૬ તીર્થંકરની પ્રતિમા હોય છે, કારણ કે તે સૈન્ય દેહ સુવર્ણ વણના હેતુએ મનાય છે કુલ ૨૪ મૂર્તિઓ હોય છે

ભરતપદ્મના બીજા ધર્મોમાં લુહનાં અથવા વિષ્ણુના પાંચ ચિન્હ એમ પવિત્ર મનાય છે તેમ જૈનધર્મમાં પણ તીર્થંકરના અને બીજા સાધુપુરુષોના પાંચચિન્હ (પચલાં) પવિત્ર મનાય છે

દુર્ગા અને કૈરવ એવાં દેવદેવીઓનું સૂચન કરતાં વિવિધ પ્રકારનાં ચૂંદ ચિન્હો સોનાનાં, રૂપાનાં કે તાંબાનાં પતરા ઉપર (અથવા) પથ્થર ઉપર કે લાકડાના પાટીમાં ઉપર કૈતરવામાં આવે છે

આ બધાં વિવિધ પ્રકારનાં ચિન્હો વિશે અપણે વાત કરી તેની માટે કે ઘણું જાણે પૂજા પણ થાય છે દેવની પ્રતિમાઓ (જેને વિશે અપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં વર્ણન કરીશું)ની પેઠે કંઈક જાણે એમને પણ પૂજ્ય ગણવામાં આવે છે, એકે પ્રતિમાઓ એકલ એમનું મહત્ત્વ નથી.

દેવપુરુષોને અને ઉપી જાનનાઓને જ માટે આવાં ચિન્હો જો આપે છે એમ નથી, ભૌતિક પુરુષોને માટે પણ અમુક ચિન્હો કદાપિ છે ગતશુભની પૂજા કરવાને તેમને સ્થાને કોઈ બન્ધ (પુસ્તક) રાખે છે અને શ્વેતાશ્વર સમગ્રદાસના સાધુઓ પાતાના શુભ સૂચનને અર્થે અમુક ચિન્હો રાખે છે તપાગ્રંથના અનુવાચીઓ ૫ કાંડીઓ (અક્ષ), અસ્તર ગ્રંથના અનુવાચીઓ ૫ વ્યન્નકાંઠ પાતાની પાસે

રાખે છે. આ સ્થાપનાચાર્ય આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર અને રત્નાધિક એ પાચતુ અથવા પાચ અદ્વૃણોતુ મૂચન કરે છે તે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય

પ્રતિમા.

અત્યાર સુધી આપણે વિવિધ પ્રકારની જે પૂજાઓ વિષે કહ્યું તે, જોડે સૌને સરખી રીતે નહિ, પણ કંઈને કંઈ અથો સૌ જૈનોને લાગુ પડે છે પણ તીર્થકરોની સ્થિત પ્રતિમાઓની પૂજા સમ્પન્ન થે જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોમાં જુદા જુદા મત છે અનેક શ્વેતામ્બરો અને દ્વિગમ્બરો મૂર્તિપૂજના સમ્પૂર્ણ પદ્ધતિ છે, ત્યારે સ્થાનકવાસીઓ સમ્પૂર્ણ રીતે એના વિરોધી છે ધ્રુવાન્તર બિન્દુઓ ઉપર ઉભેલા આ બે પક્ષોની વચ્ચે ખીજા કેટલાક સમ્પ્રદાય પણ છે. મૂર્તિપૂજનું વિધાન તીર્થકરોએ આપેલું કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપર જૈનોમાં ખૂબ વિવાદ છે અને એ સમ્પન્ન થે ખૂબ આહિત્ય પણ લખાયું છે. ત્યારે મૂર્તિઓ અને એમની પૂજા વિષેનો વિષય વિચારતા પૂર્વે મૂર્તિપૂજના વિધિ અને નિષેધ વિષે કંઈક બોલીશું

મૂર્તિપૂજને માનનાર દહેરાવાસી (પોતાની ધર્મક્રિયાઓ દહેરામાં કરનાર) કહે છે કે મૂર્તિપૂજા તો પરાપૂર્વથી ચાલતી આવે છે એમના મત પ્રમાણે તો ખુદ પહેલા ચક્રવર્તી ભરતે જ અપ્રાપદ ઉપર સુવર્ણ અને રત્નજડિત દેવાલય બંધાવ્યું હતું અને તેમાં ૨૪ જિનપ્રતિમાઓ પધરાવી હતી^{૨૮} સર્વે સમયના ધાર્મિક પુરુષોએ એમના દૃષ્ટાન્તનું અનુકરણ કર્યું છે. મહાવીર પ્રતિમાપૂજનું વિધાન આપ્યું છે, એના પ્રમાણ ધર્મગ્રન્થોમાથી અનેક ગદી આપવામાં આવે છે બાહ્ય પદાર્થોની પૂજનું વિધાન એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે સંસારજીવનમાંથી અને તેના મોહથી તેમજ ચિન્તાઓથી જીવ વીતરાગ (રાગવિનાનો) થાય છે અને ધાર્મિક વૃત્તિઓ સંસારથી મોક્ષ તરફ આકર્ષે છે, જેમ ધર્મક્રિયાઓ આલજવાથી ભક્તજનનું ધ્યાન સકેલાય છે અને ધર્મ તરફ વળે છે, તેમ તીર્થકરોની મૂર્તિના દર્શનથી એના વિચાર અને હૃદય શુદ્ધ થાય છે અને ઉન્નત થાય છે. જિનપ્રતિમાઓના

દર્શનથી જ્ઞાન પામ્યા હતા એવા ઘણાં જે ભક્તજનોની કથા છે શિવદા અને પુછડી વિનાના જળદિશા જે ત્યારે ખાવા પાન સાધનના ઉપયોગનો નિવેધ કરે.

મૂર્તિપૂજના વિશેષીઓ—સ્થાનકવાસીઓ (તેઓ પોતા ઉપાસ્યોમાં જે ભક્તિ કરે છે, દેવાલયોમાં નહિ) તેને વિશેષ છે તેઓ કહે છે કે “મૂર્તિપૂજનું નિધાન તીર્થકરોએ આપ્યું જે નથી મહાનિરીક્ષ સૂત્ર જેવા જે શ્રદ્ધામાં મૂર્તિપૂજા વિશે મહત્વ વિધિ આપેલા છે તે શ્રદ્ધાને તેઓ પ્રમાણભૂત માનવા નથી જાણતા. જ્યાં જ્યાં મૂર્તિપૂજા વિશે જે જે ઉક્તિઓ આપ્યા છે તે તે પ્રક્રિય છે એટલે પાછળથી ઉમેરાયા છે એમ કહે છે વળી “સસર્વમાં વિલાસ ભોજનનાર દેવોના જેવી સસારસ્થાની જિનોની પૂજા કરવી તે અનુચિત છે, મૂર્તિપૂજા જૈનધર્મની ભાવનાથી વિરુદ્ધ છે. ક્યાંકમાંથી અને ક્યાંકમાંથી લખેને મુકત કરવો એ ભક્તિને હેતુ છે. લખના પોતાનાં જે કાર્યથી બા બની શકે, સસારસ્થાની તીર્થકરોની નિર્જન પ્રતિભાઓને પુષ્પ અને ફળ ધરાવે નહિ. સસારમાંથી ચિત્ત સહેલી દેવાનું મન્દિરની અપકાર ક્રિયાઓ થી બની શકે નહિ, એથી તો ઉલટી સસારનાં બધાની સાંકળે સજ્જત થામ પૂજારી ઘટાનાઢ વાદ્ય અને નૃત્યથી તીર્થકરો શાન્ત પ્રતિભાને તેની શાન્તિમાંથી જગાડે ત્યારે તે દ્વાસ શાન્તિ પામવાનું બની શકે નહિ તેથી પ્રાચીન સત્ય તરીકે જૈનધર્મમાં મૂર્તિપૂજાને સ્થાન જ નથી; સત્યધર્મનાં એથી નાશ છે અને મૂળ વત્તની અવનતિ છે અને અજ્ઞાન ભક્તોને એજે સાંસારિક દાસ ઉઠાવવાના હેતુએ સ્વાર્થી પુરોહિતોની એ યોજના છે ” એમ કહે છે.

આ વિવાદજસ્ત વિષય આપણે જવા હઈશું અને મૂર્તિ પૂજાની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા વિશેની ચર્ચા બિડી છત્તે પાર્શ્વિક લખન વિશે જોઈશું. કારણ કે આ પ્રકારના વિવાદજસ્ત વિષયોથી યોગ્ય સમાધાન માગ જોવો નિર્ણય આપી શકાય નહિ કેમકે માણસે માણસે પાર્શ્વિક ભાવનાઓ ને આવશ્યકતાઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ અને ખાસ કરીને પ્રોટે

સ્ટેટ પાઠરીઓ, મૂર્તિપૂજનો વાસ્તવિક મર્મ સમજ્યા વિના જ ભરતખંડની મૂર્તિપૂજા વિષે પોતાનો નિર્ણય આપી દે છે મૂર્તિપૂજાની ઉપર વળગી રહેલા કચરા તરફ જ એ ટીકાકારો દૃષ્ટિ રાખે છે, પણ તેના અન્દરના ગર્ભની સામે તો જોતા જ નથી. પ્રેમાનન્દ ભારતી^{૩૫} આદિ ઉપદેશકોએ યુરોપમા સાચી રીતે જ બતાવી આપ્યું છે કે ‘ધ્યાનમા આવી પ્રતિમાઓ સહાયભૂત થાય છે’ અને પછી પૂછ્યું છે કે જો આ મૂર્તિપૂજાને તિરસ્કારે છે અને છતાં યે પોતાના જાતીય ધ્વજ દ્વારા પોતાના રાજાની અને પ્રિયજનની છબીદ્વારા પ્રિયજનની એક પ્રકારની પૂજા કરે છે એમનાં ગાડપણુને શું કહેવું ? જિનખિમ્બની પૂજા અતિ પ્રાચીન જૈનધર્મમા હતી કે નહિ તે વળી બીજો જ પ્રશ્ન છે

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય સ્પષ્ટ રીતે આવી શકે એમ નથી આજે તીર્થંકરની જે મૂર્તિઓ છે, તેમાથી પ્રાચીનમા પ્રાચીન ઇસ્વીસનની પૂર્વેની ભાગ્યે જ કોઈ હશે તે પૂર્વેનો એટલે ઘણું કરીને ઈ સ પૂ. ૧૫૫ નો ગણાતો રાજા ખારવેલનો કટકની પાસેનો હાથીગુફામાનો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે, તેમા એવું લખેલું જણાય છે કે અગ્નિનની (ઋષભની) પ્રતિમાને રાજા નન્દ ચોરી ગયેલો તે એ રાજા ખારવેલે પાછી આણીને પધરાવેલી. એ ઉપરથી એમ લેખાય કે નદવશના સમયમા (ઈ સ પૂ ૩૭૧ થી) પણ તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ હતી, વળી કોઈ કોઈ તો નદરાજાને એથી યે એક સૈકો વહેલો થયેલો માને છે,^{૩૬} એ ઉપરથી એમ ક્લિત થાય કે જિનપ્રતિમાઓની પૂજા ઈ સ પૂ ૫ મા સૈકાની યે પહેલા થતી હતી. પણ આ વાત નિશ્ચિત કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ શિલાલેખનો સમય હજી અનિશ્ચિત છે

જે અન્યો તીર્થંકરના સમયમા અથવા અતિ પ્રાચીન સઘના કાળમા લખાયા હોય તે અન્યો, મહાવીરના સમયમા મૂર્તિપૂજા હતી કે કેમ તેની પ્રમાણભૂત સાબ પૂરી શકે પણ મહાવીરના સમયના અથવા એમની પૂર્વેના પુરૂષો મૂર્તિપૂજા કરતા હતા એવા વર્ણનો જે અન્યોમા છે તે બહુ પછીના કાળના છે ને તેની

સ્વનાને સમયે તો મૂર્તિપૂજા સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતી, એટલે
જે ઉપરથી જોમ કંઈ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ કે મૂર્તિપૂજા જોમ
ધર્મના અતિ પ્રાચીન કાળમાં હતી. શાસ્ત્રજ્ઞોમાં પણ જોમી વધારે
મળી શકતું નથી. સ્વેતામ્બરના જે ધર્મજ્ઞો અત્યારે મળી આવે
છે જો તે જોમની કથા પ્રમાણે વીર સવત ૬૮૦ પછી લખાયેલ છે
તીર્થંકર પછી આશરે જોકે હજાર વર્ષે જો રચાયેલા (લખાયેલા)
ને જો હજાર વર્ષમાં તો અનેક દેશકાર થવાને કારણે મળેલાં છે

વળી જો પણ નવાઈ જેવું છે કે જે સ્થળે મૂર્તિપૂજા
વિશેના ઉલ્લેખની તમે આશા સખી શકો જો સ્થળે પણ જો
વિશે કંઈ ઉલ્લેખ નથી જો કે કેમ કેમ દેવાલયોમાં ને દેવમૂર્તિઓ
ઉપર જોવા ઉલ્લેખ છે કેટલેક સ્થળે તીર્થંકરની પૂજા વિશે
ઉલ્લેખ છે પણ તેમની પૂજામાં જે જે ક્રિયાઓ કરવાની તે વિશે
કથા ઉલ્લેખ નથી. શાસ્ત્રોમાં જે જે સ્થળોએ વર્ણિત અને વિવિધ
વિશેના ઉલ્લેખ છે તેનું સંશોધન કરવાથી તેમાં ઐતિહાસિક
ક્રમસર જણાઈ આવે છે પણ બ્યાસુધી જાણવાતો નીમલ થઈ
શકે નહિ બ્યાસુધી મૂર્તિપૂજાનો પ્રાચીનતાના પ્રશ્નો સંતોષજનક
બુલાયો થઈ શકે નહિ.

મૂર્તિનિર્માણ શિલ્પના ઇતિહાસમાં જોનાં જો સામ જાણ્યો
છે જો પ્રથમ ભરતખડની કળાના સંશોધનમાં મહત્વનો અને તેથી
જર્વ સામાન્ય છે મૂર્તિ પૂજા જોનો માને છે કે મૂર્તિપૂજા સૌથી
પ્રથમ જોનો જો રચાયેલી અને બીજા ધર્મસંપ્રદાયોને જોમજો
જો શીખવેલી મૂર્તિવિશિષ્ટ હિન્દુ સુધારકો જોવા જો મત આપે
છે અને જો તો જોમ કરીને જોની ઉપર નાસ્તિકતાને ને
ધર્માભાવનો આશય કરે છે પણ ત્યારે સ્થાનકવાસીઓ જોમ
કહે છે કે હિન્દુઓની મૂર્તિપૂજામાંથી જોનો મૂર્તિ પૂજા થયા.
ધણખરા સુરેષિવન સંશોધકોનું પણ જોમ માનવું છે કે તીર્થ
કરોની મૂર્તિનું નિર્માણ અને પૂજા પ્રાચીન સામુદાયમાં નહોતી
અને આનંદોની આવરમજાતને કારણે જો બીજા ધર્મ સમયે જાનું
સરીને ખ્રિસ્તિયનના આરભ પૂર્વે ઉત્પત્ત થઈ ભરતખડના કલા
વિધાનમાં જોનાં મહત્વનો સામ જાણ્યો છે જો વાત સ્પષ્ટી

પણ બર્થોલ્ડ લાઉફર (Berthold Loufer) જણાવે^{૩૭} છે એમ એમણે અગ્રેસર ભાગ લખ્યો છે કે કેમ તેનાં હજી પ્રમાણ મળવા બાકી છે.

જિનપ્રતિમાઓ મોટે ભાગે પ્થરની (આરસ-મર્મરની) અથવા ધાતુની બનાવેલી હોય છે વળી કોઇ કોઇવાર પંચ ધાતુની હોય અને તેમા રૂપાનો ભાગ વધારે હોય છે તીર્થ કરને પક્ષાસનમાં એટલે કે પલાઠી વાળેલા પવિત્ર આસનમાં બેસાડેલા હોય છે, દરેક પગના અંગુઠા સ્થિર હોય છે, પગના તળીઆ ચતા વાળેલા અને ખીન્ન પગના ઠીંચણની અદર દબાવેલા હોય છે હાથ ખોળામા મૂકેલા હોય છે અને ડાબા ઉપર જમણા રાખેલો હોય છે દિગમ્બરોની મૂર્તિ ઉભી પણ હોય છે અને ધ્યાનમગ્ન હોય છે દિગમ્બરની મૂર્તિઓ નમ્ર હોય છે, શ્વેતામ્બરની મૂર્તિઓને સુવર્ણના ને રત્નના અલંકાર હોય છે દિગમ્બરોના જિન પોતાની આખ નીચી રાખે છે, શ્વેતામ્બરના જિનની આખ ખુદ્દી હોય છે અને કાચ અથવા મણિની બનાવેલી હોય છે

તીર્થકરોની પ્રતિમાનું નિર્માણ કરવામા એમના શરીરના અને તેને અનુસરીને તેના પ્રત્યેક અંગના પરિમાણ વિષે સૂક્ષ્મ વિધિ આપેલા છે અને પ્રતિમાનું નિર્માણ કરનાર કારીગરે એ વિધિ પૂરેપૂરા પાળવાના છે પ્રતિમાનો કેવો દેખાવ આવવો જોઇએ તે વિષેનું વિગતવાર વર્ણન શાસ્ત્રગ્રંથોમા આપેલું છે ઔપપાતિક સૂત્ર^{૩૮}મા મહાવીરની પ્રતિમાનું વિગતવાર વર્ણન છે, અને તેમા કારીગરને જોઇતી અનેક સૂચનાઓ આપેલી છે તેમાથી થોડો મહત્વનો ભાગ અત્રે ઉતાડી છું “ જિનની ચોટલી ઉન જેવી વરમ, કાળી, શુષ્ણાવાળી, માથા ઉપર છત્ર જેવી હોય, કાન લાખા, સુરેખ અને ખેઠેલા, ગાલ ભરાવદાર, નાક ગરુડની ચાચ જેવું લાંબું હોય, હોઠ એકમેક ઉપર લાગેલા હોય, છાતી ઉપર શ્રીવત્સ ચિન્હ હોય, પછવાડેની કરોડ દેખાય નહિ નાભિ ઉંડી ખેઠેલી અને જમણી બાબુથી નમતા પાણીના વમળ જેવી હોય,

હોય ઉપર આ પ્રમાણેનાં શુભ ચિન્હ હોય; સૂર્ય, ચન્દ્ર, શુક્ર અને સ્વસ્તિક, બાજુ હાથીની સુઠ જેવી ભરાવદાર હોય, યજ્ઞનાં તળીયાં પણ જેવા મુઠ્ઠા હોય.”

સૌ તીર્થંકરોનો ઘાટ જોડસરજો હોય છે; તેમાંના ઘણાજય તેમના ઝરીસ્વર્ણથી અને તેમની પ્રતિમા નીચે મૂકેલા તેમનાં ચિન્હથી પરખાઇ આવે છે. સુપાર્શ્વના અને પાર્શ્વના માથાના મુકુટની ચારે બાજુ નામકલ્પા હોય છે તે બોલ્યા જ એ તીર્થંકરો જોળખાઈ આવે છે.

તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓમાં પરિભ્રમણ અનેકવિધ હોય છે. ઘરમાં પૂજવાની નાની પ્રતિમાઓથી માંડીને તે ઠેઠ દેવાલયમાં પૂજવાની મોટી અને વળી ખડકમાં કોતરી કાઢેલી અથવા કૂટી પ્રકારક પ્રતિમાઓ સુખીનાં તેનાં પરિભ્રમણ છે. કારીગર પ્રતિમા તૈયાર કરે છે ત્યારે એ પૂજ્ય શ્રોત્ર્ય થઈ શકે એટલા માટે તેની સ્થાપનાના અમુક ધાર્મિક વિધિ કરવા પડે છે. કેમકે શુભ સુર્વે ખાસ કરીને સતે શુર પ્રતિમા સામે અમુક મંત્રો બોલે છે, જોકે શિખપાત્રમાં શ્વી, મધ, સાકર અને લોટનું મિશ્રણ રાખેલું હોય છે તેમા જોકે સુવર્ણશલાકા બોળીને તે મૂર્તિને સ્પર્શ કરે છે અને તે વડે અમુકો જોડો છે. પછી પ્રતિમાના જમણા કાનમાં જોકે મંત્ર સાવવાર બોલે છે અને હાથવડે તેનો અનેકવાર સ્પર્શ કરે છે. પ્રતિમાની દેવાલયમાં સ્થાપના કરવાને પ્રસન્ને અમુક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે તેનું વર્ણન હવે પછી કરવામાં આવશે.

કેટલીક પ્રતિમાઓ ખાસ ખવિત્ર મનાય છે, કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ અલૌકિક રીતે થયેલી મનાય છે. તે સ્વયંભૂ મનાય છે. અથવા તેા હવે તૈયાર કરેલી ને કેમકે ધ્યમકારથી મળી આવેલી કહેવાય છે. સ્વમ્ભનકમાં (ખલાતમાં) પાર્શ્વનાથની જેવી જોકે પ્રતિમા પૂજાય છે તે આ પ્રમાણે મળી આવેલી કહેવાય છે: ખવિત્ર સાધુ અભયદેવસૂરિ (ઈ. સ. ૧૧ મા સદીમાં) શુભચતમાં બારાજો આવેલા ત્યારે માંદા પડ્યા. શાવમાં જૈન શાસનની દેવીએ તેમને કથન કીધાં અને સેલિકા નદીને કાંઠે સ્વમ્ભનક સ્થાને જવાની જોમને આજ્ઞા કરી; ત્યાં પહોંચ વૃક્ષના

વનમા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જડશે અને પછી તેનાથી તમારો રોગ દૂર થશે એમ પણ જણાવ્યું અનેક યાત્રીજન સાથે બહુ પ્રયાસે એ સ્તંભનક ગયા, પણ પ્રતિમા મળી નહિ. અન્તે લોકોએ જોયું કે એક ગાય અમુક સ્થળે દૂધ સિવ્યા જ કરે છે સાધુ તે સ્થાને ગયા અને ત્યા આખના પલકારામાં એમણે જય તિહુચ્ચનામે ૩૦ ગાથાઓનું સ્તોત્ર રચ્યુ આગળ રચેલી બે ગાથા બોલતાં બોલતાં તો એક દેવીએ તેમને અટકાવી દીધા, કારણ કે એટલાથી જ એમને દેવો ઉપર બહુ સત્તા પ્રાપ્ત થઇ ગઇ હતી. એ સ્તોત્રના પઠનથી, કઇ સેંકડો વર્ષથી ત્યા હટાઇ રહેલી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પૃથ્વીમાંથી ધીરેધીરે નીકળી આવી ધાર્મિક જનોએ એના ઉપર દેવાલય બંધાવ્યુ ને અભયદેવે એની સ્થાપના કરી. ૪૦

તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ વિષે આવી કથાઓ તો અનેક છે જે તીર્થંકરનું દેવાલય હોય છે, તે તીર્થંકરની-અર્થાત્ મૂલનાયકની-મુખ્ય પ્રતિમા ઉપરાત ઊભા જિનોની પણ નાની મોટી પ્રતિમાઓ અનેક હોય છે વળી તીર્થંકરની પાસેનાં સરખ-ન્ધીજનની, જેમકે એમની માતાની, પ્રતિમા પણ અનેક સ્થળે પૂજાય છે પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભના પુત્ર ગોમ્મટની અથવા બાહુબલિની (પૃ ૨૭૨) પૂજા દિગમ્બરો કરે છે. પાશ્વર ભારતમા અનેક સ્થાને ગોમ્મટની જે પ્રકાણ પ્રતિમાઓ છે, તે ઉપરથી પ્રતિમાવિધાનની અદ્ભુત જોનકલાનું સારૂ ભાન થાય છે ૪૧ એ પ્રતિમાઓ પ્રકાણ છે, છુટી ઉભેલી છે અને દૂરથી જોતા જાણે એ સમસ્ત પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતી હોય એવી લાગે છે આમાની સૌથી મોટી શ્રવણ બેલગોલામા (મૈસુરમા) જમીનથી ૪૦૦ ફીટ ઉંચા એક ખડક ઉપર છે તે પ્રતિમા ૫૬૬ ફીટ ઉંચી છે ને પીઠ આગળ ૧૩ ફીટ પહોળી છે પ્રકાણ શીલાખંડમાંથી કોતરી કાઢેલી છે ગોમ્મટ જાણે એક વર્ષ લાખા ધ્યાનમાં લીન હોય એવા દેખાડ્યા છે, કેવળ નગ્ન છે, મુખ ઉત્તર તરફ છે, ખીલેલા પદ્મના ઘાટના આસન ઉપર સીધા ઉભા છે. તેમના માથા ઉપર બે મોટા વલ્મિક (રાફડા) છે ને તેમાંથી સાપ નીકળતા દેખાડ્યા છે, તેમના હાથપગ ઉપર વેલા વીંટાઇ વળ્યા

છે એક કથામાં લખ્યું છે કે એ પ્રતિમા ભસ્તની કરાવેલી
 બચવા સારી પ્રાચીન છે અને યાવજ્ઞે પણ તેની પૂજા કરેલી
 મગવશના શબ્દ શબ્દમંડના મત્રી આમુષ્મશને એક પર્વતમાં
 ઘટાઈ રહેલી અને બહુકાળથી ભૂલી જવાયેલી આ પ્રતિમા
 વિશે એક વેપારીએ વાત કરી તે ઉપરથી મત્રી પોતાની માતા
 અને બીજા આત્મીયન સહિત વિન્ધ્યગિરિના આ વિભાગની ભ્રમ
 એ નીકળ્યો. આમુષ્મશને સુવર્ણપાણવડે એ પર્વતને ચીરી
 નાખ્યો, ત્યારે તેમાંથી ગોમ્મટની પ્રતિમા દેખાઈ. મત્રીએ એ
 પ્રતિમાને ઉપાસવી, કારીગરો પાસે તેને સ્વચ્છ કરાવી, અને પછી
 તેની સ્થાપના કરાવી પૂજા કરી. બીજી કથામાં લખ્યું છે કે
 પોતાનપુરમાં ભસ્તે કરાવેલી પ્રતિમાનું આદર્શ લખી આમુષ્મશને
 પોતે જ એ પ્રતિમા કરાવી હતી. જે શિલ્પીએ એ તૈયાર કરી
 તેનું નામ મણુ કરીને અરિદનેમિ (અરિદુનેમિ) હતું, તેની
 સ્થાપના ઈ. સ. ૬૮૦ ના અરસામાં થઈ.

કારકલમાં (હર્ષિણ કાનકા મદ્રાસ) ઈ. સ. ૧૪૭૨ માં
 કારકલના શબ્દ વીરપાદ્યે ગોમ્મટની એવી જ પ્રતિમા કરાવી
 ને ત્યારપછી વળી એવી બીજી પ્રતિમા વેનુરમાં (અવધ
 એન્ડમાં—હર્ષિણ કાનકા, મદ્રાસ) ઈ. સ. ૧૬૦૪માં આમુષ્મશના
 મણુ કરીને વચ્ચે વિગ્મશને કરાવી. કારકલવાળી પ્રતિમા ૪૧
 ફીટથી કંઈક ઊંચી અને વેનુસ્વાળી ૪૭ ફીટ ઊંચી છે અને
 અવધ બેલગોલાની પ્રતિમાને બરાબર મળતી છે પણ વેનુસ્વાળીના
 અડધમાં કંઈક દેખાઓ હોવાથી કંઈક વિદ્યુત હાસ્ય કુટ્ટી આવે છે
 એ તેના સૌન્દર્યમાં વિદ્યુતિ છે ગોમ્મટની બીજી એક પ્રતિમા
 મૈસુર નગરની હર્ષિણે ૧૫ માર્ચ ૧૭૫૨ના એક બહુ ઉપર છે
 પણ તે માત્ર ૨૦ ફીટ ઊંચી છે ૪૧

સૌન્દર્યની સુરોપીયન ભાવનાની અને વિધાનની દૃષ્ટિને અનુ
 કૂળ આ પ્રતિમાઓ નથી એ વાત સાચી પણ સર્વ સુરોપીયન
 પ્રવાસીઓ એટલું તો એકમતે ઉચ્ચારે છે કે એ અસાધારણ ભવ્ય
 છે અવધ બેલગોલાની પ્રતિમા વિશે હર્મ્યુસન લખે છે કે “ ઇલમ

બહાર ખીજે ક્યાય આથી મોટી અને અદ્ભુત પ્રતિમાઓ છે નહિ,
અને ઇજીપ્તમાં પણ જે જડી આવી છે એમાની કોઈ આથી
ઉંચી નથી ” આજે પણ એ પ્રતિમાને સાચી રીતે જગતના
આશ્ચર્યોમા મૂકી શકાય

કથાઓમાં જેમનો સમ્બન્ધ તીર્થંકરોની સાથે ગવાયો છે
તેમની પ્રતિમાઓ ઉપરાત ખીજા પણ વિવિધ પ્રકારના દેવોની—
જૈનધર્મ સાથે નજીવો જ સમ્બન્ધ ધરાવતા હોય અથવા ન પણ
ધરાવતા હોય એવા પણ દેવોની—પ્રતિમાઓની પણ પૂજા થાય
છે અને એવા દેવોમાં યક્ષ, ક્ષેત્રપાલ, ઇન્દ્ર, દિક્ષાલ, ગણેશ, હંતુ-
માન, ગ્રહ અને તારા તથા ઇતર આકાશદેવ હોય છે સ્વર્ગવાસી
ગુરુઓની અને આચાર્યોની પ્રતિમાઓ પણ કરવામા આવે છે ને
તેમની વિધિપુરસર પૂજા થાય છે

વળી જનસમૂહના પણ ચિત્રો કોતરવામા આવે છે અને તેમા
અનેક તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ સાથેસાથે કોતરવામા આવે છે,
અથવા એકાદ તીર્થંકર અને તેમની આલુખાલુ વાદકો અને
આમરકારોનો સમૂહ એવી રીતના પણ ચિત્રો કોતરવામા આવે છે.

શિલ્પ ઉપરાત ચિત્રથી તીર્થંકરોની ને દેવોની પ્રતિમાઓ
કરવામા આવે છે અને તે વિવિધ પ્રકારની હોય છે. આચાગપટ
નામે એક પ્રકારનો છબીઓનો એવો પટ મથુરામાથી મળી આવ્યો
છે લાખો અથવા ચોરસ પત્થરનો પટ હોય છે તેના ઉપર એકાદ
જિનનુ, કે ધર્મચક્ર આદિ કોઈ ધાર્મિક ચિહ્નનુ ચિત્ર હોય છે
અથવા એકાદ સ્તૂપનુ અને તેની આસપાસ શુભચિન્હો અને
પૂજા કરતા દેવો અથવા મનુષ્યોનુ ચિત્ર હોય છે ૪૩

વળી દેવાલયોને અને ઘરને તેમજ ગ્રંથોને પણ આવાં
ચિત્રોથી શોભાવવામા આવે છે ભીંત ઉપરના સૌથી પ્રાચીન ચિત્રો
— ગ્યારિસાની ગુફાઓમા છે ૪૪ જેવો-દુબ્રુઈલને (Gouveau-Dubreuil)
દક્ષિણ ભારતમાં પુડુકોટ્ટાઈ પાસે સિન્તનવસલમા ઈ સ ૭ મા
સૈકામા જૈન-મડોદક (freseo) ચિત્ર મળી આવેલા ૪૫ સૌથી
પ્રાચીન ગ્રંથચિત્ર પાટણમા મળી આવેલા ૧૨૩૭ ના વર્ષના

કલ્પસૂત્રના જન્મમાં છે ૪૬ જૈન સૂક્ષ્મ ચિત્રોની (miniaturo)
 સૌન્દર્યની હુમટીમાને^{૪૭} અને જ્ઞાનન્દ કે કુમારસ્વામીએ પ્રશસ્ય
 કરી છે તીર્થકરચરિત આદિ જૈન ચિત્રોમાં ધાર્મિક કથાવિધાનની
 બરાબર છાપ થકી આવેલી હોય છે, જોમા ધર્માત્માઓની પ્રતિ-
 માઓને પિસણિકા ઘટનાઓના ચિત્રો હોય છે, જન્મજાતા મરણક
 ચિત્રોમા કે રાજપુત કથાસમ્પ્રદાયના ચિત્રોમા સાંસારિક ઘટનાઓ
 ચીતરેલી હોય છે તેવી આ સચારવિરકિતનાં ચિત્રોમાં નથી
 હોતી. ધાર્મિક ઇતિહાસના પ્રસંગો ચીતરવાનું પવિત્ર વિધાન કથા
 પણ પરિવર્તન સિવાય જોને જોઈ સ્વરૂપે રાખવામા આવ્યું
 અને ૬૬ મુદ્રાની પૈકે જમાનાઓથી આવસુધી જળવી રાખવામાં
 આવ્યું છે. ઇતિહાસ ચિત્રોના વિધાનના નિયમના બન્ધન કલ્પ
 ચિત્રોને નથી તેથી કથાધરણ્યે પુરુષો છૂટ લીધી છે ચાલિશકા
 જીવનના, મોઝલચિત્રસ પ્રદાયની ભાવનાએ ચીતરાયેલાં ચિત્રો સાબિત
 કરી આપે છે કે નિત્યજીવનના પરિવર્તનશીલ પ્રસંગો ચીતરવામાં
 પણ જૈનો કુચળ હતા. મુસલમાન કાળ પૂર્વે ચીતરાયેલાં -કલ્પ
 સૂત્રના સૂક્ષ્મ ચિત્રો અને ફારસી આદર્શની ભાવનાએ ચીતરા
 યેલાં ચાલિશકા આરવનાં ચિત્રો વચ્ચે ભજ, વસ, રમ અને ઘીલ
 અનેક વસ્તુઓમાં જે ભેદ છે તે કથાના ઇતિહાસમાં બહુ
 મહત્વનો છે

જૈનધર્મને સમ્પ્રદાયે સમ્પ્રદાયે તીર્થકરોની પૂજના વિધિ
 નોખાનોખા અને અનેકવિધ છે તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તો પ્રણામ
 કરવાના અને ઘરીરને અમુક પ્રકારે વાળવાના અને પ્રતિમાની
 આસપાસ પ્રદક્ષિણા ફરવાના તથા સાથે સાથે જ અમુક મંત્રો અને
 સ્તોત્રો ભણવા જવાના વિધિ મહત્વના છે. વળી પૂજા પ્રસંગે અનેક
 સોટો ધવામાં આવે છે પૂજા અદ્વિધ છે જે આઠ વિધિની
 પૂજા બરાબર કરવામાં આવે છે જ અથવા અમુક જ અમુકમે
 કરવામાં આવે છે એવું કહી નથી. જે આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—
 ૧ જળપૂજા-જળથી સિંચન કરવું ને પ્રતિમાને સ્નાન કર-
 વવું ૨ ઘનનપૂજા-ઘનનથી અર્ચા કરવી ૩ પુષ્પપૂજા-ફુલ ઘસ-
 વવા ને તેના દાર પહેરાવવા, ૪ દૂધપૂજા-દૂધ કરવે, ૫ દીપપૂજા-

આર્તિ કરવી, ૬ અક્ષતપૂજા—અક્ષત ચઢાવવા, ૭ નૈવેદ્ય પૂજા—
મીઠાઈ વગેરેનો થાળ ધરાવવો, ૮ ક્ષણપૂજા—કેળા, શ્રીક્ષણ, નારંગી,
બદામ વગેરે ક્ષણ ચઢાવવા

પૂજના આ મુખ્ય વિધિ ઉપરાત, પ્રતિમાના માનમાં
ધ્વજ ચઢાવવી, તેની સામે વાદ્ય સાથે નૃત્ય કરવું વગેરે બીજા
વાદ્ય પણ છે

ધાર્મિક સ્થાનો.

જૈનોના ધાર્મિક સ્થાનો તેમની ભાવના અનુસાર વિવિધ પ્રકારના હોય છે સાધુઓને અને સાધ્વીઓને ધાર્મિક જીવન ગાળવાના હોય છે ને તેથી તેમને માટે બધા સમ્રદાયોમા ઉપાશ્રય હોય છે ઉપાશ્રય એ ધર્મસંઘનું મુખ્ય સ્થાન છે ઉપાશ્રયનો નિભાવ શ્રાવકો કરે છે ત્યાં તેઓ પોતાની સભાઓ ભરે છે, સાધુઓ ખાસ-કરીને સાધ્વીઓ—ત્યાજ રહે છે ઉપાશ્રયમા ઘણું કરીને બે માળ હોય છે એ લખચોરસ હોય છે, લાકડાના ને ઇંટોના બાંધેલા હોય છે, એના છાપરા ઉપર નળીઆ હોય છે, એ દેશના ગૃહસ્થ-લોકના ગહેવાના ઘરમા ને ઉપાશ્રયમા એકઠરે કંઈ ખાસ તફાવત નથી મુખ્ય ખડ એટલે કે વ્યાખ્યાનશાળા ઘણું કરીને પહેલે માળે હોય છે અને તેમા શેતરજી પાથરેલી હોય છે ગેઓર્ગ ખુઈલરે આવી એક વ્યાખ્યાનશાળા જોયેલી, તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે—“ એ ત્રીશેક ફીટ લાંબી ને ઘણું કરીને પહરેક ફીટ પહોળી હશે એની છત બહુ ઊંચી નહોતી અને તે કેતરકામ વાળા થોડા થાભલાને આધારે હતી ભોંતો ચૂને ઘોળેલી હતી, બારીઓમા યુરોપિયન પદ્ધતિની કાચની તખ્તીઓ હતી જમીન ઉપર નાળીએરની ચોટલીની (કાથીની) ચટાઈ પાથરી હતી છેક બારણા પાસે ખસેડી શકાય એવા લાકડાના કઠેરાથી એક ખડ જુદો પાડવામા આવ્યો હતો, એ કઠેરાને એક દરવાજો હતો એમ જુદા પાડેલા એ ખડમા એક મચ (પાટ) હતો, એ લાકડાનો કંઈક લાંબો પહોળો તથા જમીનથી ત્રણેક ફીટ ઉચો હતો આ મચની ઉપર આચાર્ય, ઉપદેશક અને ગુરૂ તેમજ તેને સહાયતા આપનાર સાધુ અથવા શિષ્ય બેસે છે ”૪૯

કરવાના ઉપર તેમજ ફાળવેલીના ઉપર તો કેતરકામ હોય છે, બાકી ઉપાસકમાં પ્રતિમાને જેવી અલકાર ચોક્કસ હોય છે, તેવું કશું હોતું નથી. પ્રાચીન કલ્પસૂત્રમાં લખ્યું છે કે ચીતરેલી ભંતિવાળા મકાનમાં સાધુ-સાધ્વીઓએ રહેવું નહિ અને જે જ વિધિ બાજે પણ ઉપાસકમાં ખળામ છે.

ઉપાસકમાં સાધુ અથવા સાધ્વી ચોટાના અનુયાયીઓને ઉપદેશ આપે છે તેમના પ્રતિક્રમણ સ્વીકારે છે (કરાવે છે) અને તેમને ધાર્મિક શિક્ષણ આપે છે. પણ ત્યાં કેઈ પ્રકારની પૂજા કરવામાં આવતી નથી. પૂજા કરવાને માટે તો સુદા જ પ્રકારના મોટાં બન્ધ જિનમંદિરો કરેલાં હોય છે.

જૈનોમાં પણ સ્થાપનાકળા ભારતની કળા સાથે સમાનભાવે જ વિકાસ પામી હતી. જે ધર્મમાં પણ સ્મારકચિન્હો રાખવાની ભાવના વીર્યકર પછી થોડા જ કાળમાં બાંધત સર્જ હતી, પણ છતાં એ ઈસ્વીસનની પૂર્વેના પહેલા સૈકાનાં પણ એવા કેઈ સ્મારક આજે મળી આવતા નથી. જોનું કારણ એ છે કે પ્રાચીન સળે બીજા ભારતવાસીઓની પેઠે જૈનો પણ લોકડાંનાં મકાન બાંધતા હતા. તે મકાન હવાપાવેલીના સપાટા સાથે જડું ટક્કી શકે નહિ અને તેથી જ પ્રાચીનકાળના કેઈ મકાન બાજ સુધી ટક્કી શક્યાં નથી. યુરોપિયન સંશોધકોના આ મત સાથે જૈનો જરૂર સમિ હોય છે અને કલાઓમાંથી પ્રમાણ આપે છે કે અમારામાં અતિ પ્રાચીન કાળથી પત્થરના દેવાલયો ને મહેલ બાંધતા આવ્યા છે પણ ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં યુરોપિયન મત સાથે હોય છે એટલું જ નહિ, પણ પાછળના કાળની જોકે પ્રકારની સ્થાપત્ય પ્રજ્ઞાથીથી જે મતને અનુમોદન મળે છે મન્દિરોની કમાનોને ને કુમ્મટને ટેકવનારા પત્થરના માંભલા ઉપર તેમજ જે મન્દિરોની બહારના ભાજના બારસ ઉપર અતિ સુંદર અને સુક્રમ કેતરકામ કરેલું હોય છે તે સ્પષ્ટ રીતે લોકડાંકામને અનુસરતું છે ને પાછળથી જોનું અનુકરણ પત્થર ઉપર કરવામાં આવેલું છે.

જૈનોનું સ્થાપત્ય અનેક પ્રકારે વિકાસ પામ્યું છે એમણે

એક પ્રકાર સ્તૂપ છે અને તે જૈનસ્થાપત્યના આરમ્ભકાળમાં જ વેકાસ પામ્યો હતો. મહાપુરુષના કોઈ અવશેષને સાચવી રાખવાને કે ધાર્મિક ઇતિહાસના અમુક પ્રસંગને સ્મરણુમા રાખવાને કેટલુંએ સ્તૂપ બાધવામાં આવતા, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. સ્તૂપ અર્ધ-ગુલીના આકારનો હોય છે, ચોરસ પાયા ઉપર ચણેલો હોય છે અને શિખરપ્રદેશમાં છત્રનો (રાજચિન્હ) ઘાટ હોય છે. એની અંદર ચારે બાજુએ ફરવાનો માર્ગ હોય છે. એ સૌની ચારે બાજુએ કઠેરો હોય છે ને તેને ચાર દિશાએ ચાર ફરવાળ હોય છે સ્તૂપ ખાસ કરીને ઐશ્વર્ય બાધતા ને તેની અંદર નિર્વાણ પામેલા મહાત્માઓના અવશેષ રાખતા, આથી કરીને પહેલા એમ માનવામાં આવતું કે બધા સ્તૂપ વિનાઅપવાદે ઐશ્વર્યના જ છે, પણ ત્યારપછી એ કૂંઈરને (a. Führer) મથુરા પાસે એક જૈનસ્તૂપ જડી આવ્યો ને રામનગરમાં બીજો એક મળી આવ્યો, ત્યારથી ખાતરી થઈ કે જૈનો પણ સ્તૂપ બાધતા. જો કે તેઓ અવશેષ રાખતા નહોતા. વળી શ્વેતામ્બર ગ્રંથમાં સ્તૂપ વિષે ઉલ્લેખ છે એમ લોઈમાને પણ બતાવી આવ્યું છે છું બુદ્ધિર માને છે કે ચૈત્ય શબ્દ પ્રથમ મન્દિરના લાવને સૂચવતો નહોતો, પણ સ્વર્ગવાસી ગુરુના સ્મરણુને અર્થે બાધેલા સ્મારકચિન્હના લાવને સૂચવતો હતો. કેટલાક ચૈત્યોવિષે ધર્મગ્રંથોમાં વર્ણન આવે છે તેમાં લખ્યું છે કે એમની ઉપર છત્ર છે, અને છત્ર તો સ્તૂપ ઉપર હોય છે બીજાં કોઈ દેવાલય ઉપર હોતું નથી^{૫૨} મથુરામાં પત્થર ઉધરતું એક ચિત્ર મળી આવ્યું છે, તેમાં સ્તૂપ અને તેની પૂજા કરતા કિન્નર અને ગરુડ અથવા સુપર્ણ દેવો ચીતર્યા છે પછીના કાળમાં શ્રીપૂજ્યના અથવા તો બીજા કોઈ પ્રખ્યાત આધુના સ્મારક સ્તુપને બદલે બીજે પ્રકારે રખાવા માહ્યા રાજપુતાનામાં એ પ્રકારના સ્મારકને છત્રી કહે છે ને એ રાજપુત રાજના સ્મરણુમાં બધાવાતી છત્રીના (રિક્તસમાધિ) ઘાટની હોય છે પાલીતાણાના એક લેખમાં લખ્યું છે કે પ્રખ્યાત હીરવિજય (૫૬૮) ઉપવાસ (અનશન) કરી સ્વર્ગવાસી થયા, ત્યારપછી એમની પાકુંકા આદીશ્વરના દેવાલયની

સેના એક મન્દિરમાં પધરાવી, અવધુ બેલ બોલમાં દિગ્મંજરનાં
અનેક સ્મારક મળી આવે છે.

જૈનોનાં દેવાલયોમાં સૌથી પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ તેા શુક્ત-
મન્દિર છે. દેવસ્થાન બનાવવાને તેમજ સાધુઓને વસવાનાં સ્થાન
બનાવવાને ખઠકો કોરી કાઢવાની કળા ઇ. સ. ૩ ના સૈકાથી શરૂ
થઈ હોય એમ જણાય છે. વખતે પરદેશી આકાર ઉપરથી એ
ઉત્પત્તિ થઈ હોય. કેમ નિશ્ચયી એ સક્ષ્ય નહિ. એટલા પ્રાચીન
કાળથી ઇજિપ્તમાં એ કળા કતી ને દુધ સૈકામાં ઉત્તર ગઈ નહ-
ઈ-ફસ્તમના ખઠકોમાં ડરામસનુ અને તેના વસતોનાં સ્મારકો
કેતવરી કાઢ્યાં છે. મહારાજા અશોકે પોતાના રાજ્યકાળના ૧૨ મા
અને ૧૬ માં વર્ષમાં બરાબરના ખઠકોમાં (બિહારમાં ગયાની
જિલ્લા ૧૬ માંથી ઉપર) શુક્તો કસાવી કતી, ત્યારથી કંબર
ઈ. સ. ૪૦૦ થી ૬૦૦ કાળ સુધી જાણીતી નાના પ્રદેશોમાં કલાની
ઉદ્ભવે શુક્તો કેતવરી કતી. હિ. ૬૦૦ની ને ૭૦૦ની સ્પર્શમાં
જૈનોએ પણ ધાર્મિક હેતુએ શુક્તો કેતવરી છે. જોસ્તિસમાં
આવેલા ઉદયગિરિમાં (ઇ. સ. પૂ. ૧૫) બિનાપુર જીલ્લામાં આવેલા
પ્રાચીનમાં (ઇ. સ. ૬૫ ને સુમાર) અને હૈદરાબાદ રાજ્યના
મીરબાબાદ જીલ્લામાં આવેલા ઇલોરામાં (૬-૧૦ માં સૈકામાં)
આવેલી જૈનશુક્તો સૌથી પ્રખ્યાત છે. એ શુક્તોમાં નાના મિદ્ય
અનેક જાય છે ને થોડા છે તેની બીજાને બિત્રેથી સંબંધી છે.
એમાં વિવિધ પ્રકારના સુન્દર સ્તંભો અને વીર્ષકોની અને
દેવોની અનેક પ્રતિમાઓ છે. ઇલોરાના ૫ જૈન શુક્તમન્દિરોમાંથી
એકમાં ઉદયગિરિ છે તેમાં બીજા અનેક પ્રતિમાઓ ઉપરાંત મહા
વીરની સુન્દર પ્રતિમા પણ છે. જોસરીમાં ઇન્દ્રની પ્રતિમા છે, એ
શુક્તમાં જાણતી અનેક પ્રતિમાઓને આકારો પ્રતિમાઓ કેતવરી છે.

પણ શુક્તમન્દિરો કસાં એ વધારે સુન્દર તેા સપાટ પ્રદેશ
ઉપર જૈનોનાં વીર્ષકમન્દિરો છે. મોટા દેવાલયમાં પણ કરીને
આગળ ખુલ્લો મંડપ, ત્યારપછી સભ્યમંડપ ને ત્યારપછી બર્ષમંડપ
હોય છે ને એ મંડપમાં મુક્તનાથની પ્રતિમા હોય છે, બારે

ખાનુએ ગોખ ને ભોંયરા હોય છે ને તેમા તીર્થંકરોની પ્રતિમા હોય છે અને એ સૌ ઉપર મન્દિરનો ઘુમ્મટ આવેલો હોય છે. મન્દિરની સામે ચોઠ હોય છે ને તે ઘણું કરીને ચોખ્ખું હોય છે અને એ સમસ્ત પવિત્ર પ્રદેશની ચારે બાજુ જાત્રાળુઓને ઉતરવાની ધર્મશાળા હોય છે ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતનાં (ત્યાં બસ્તી કહે છે) જૈનમન્દિરો કળામાં ને શૈલીમાં ગમે તેટલાં જુદાં હશે તોય એક જ પ્રકારે બાંધેલા પથ્થુ હોય છે.

ઉત્તરમા તેમજ દક્ષિણમાં ચતુર્મુખ દેવાલય બાંધવાનું વલણ વધારે છે. એ દેવાલયને ચાર દ્વાર હોય છે ને તેમાના દરેક દ્વારે થઇને એક અથવા અનેક તીર્થંકર પ્રતિમા સમીપ જઇ શકાય છે.^{૫૫}

દક્ષિણમા વળી દેવાલયો એક જુદા જ પ્રકારને ઘાટે બંધાય છે દક્ષિણ કાનડામા મૂઢબિદ્રિની (મૂઢબિદ્રે) કેટલીક બસ્તીઓને એક ઉપર એક એમ બે કે ત્રણ પડાળ હોય છે ને તેથી તે નેપાળના દેવાલય અથવા ચીનના ખુરજ જેવી દેખાય છે, કાષ્ઠસ્થાપત્યની કારીગરી આ બસ્તીઓમાં કઇક દીસી આવે છે. ખીજા એક પ્રકારનાં ધાર્મિક મકાન તો દક્ષિણમા જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એને બેદા કહે છે શ્રવણબેલગોલામા અને ખીજા સ્થળોએ ગોમ્મટની પ્રતિમાઓની ચારે બાજુ આવાં મકાન છે, એ મકાન ઉપરથી અને બાજુએથી ખુલ્લાં હોય છે

અનેક જૈન દેવાલયની આગળ એક પ્રકાશક સ્તંભ ઉભો કરેલો હોય છે, એને માનસ્તંભ કહે છે એને આરે બાજુએથી શણગારેલો હોય છે માનસ્તંભ અને મન્દિરની વચ્ચે કોઇ કોઇ વાર ધ્વજસ્તંભ પણ હોય છે એ સ્તંભ લાકડાનો હોય છે ને એને તાબાને પતરે મઢેલો હોય છે

શ્રાવક ધનાઢ્યોના દાનથી જ સર્વે મન્દિરો બંધાયા છે. આજે પણ એવા દાનવડે કિમતી માલમશાલાથી ભવ્ય મન્દિરો બંધાય છે, અનેક શ્રાવકો આરસપહાણના મન્દિરો બંધાવે છે વળી એવા મન્દિરો અનેક બંધાય છે ને નાના નાના સંઘો પણ પોતાના આગવા મંદિર બંધાવે છે મહાવીરના અનુયાયીઓ જ્યાં હોય

જોવા સૌ મોટા નગરોમાં જોકે કે વધારે મંદિર હોય છે અને કેટલીક વાર તો જરૂર કરતાં પણ વધારે હોય છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલેક સ્થળે તો પુષ્કળ મંદિર, જોકે જોકેને અડીને રહેલા હોય છે મધ્યપ્રાન્તોમાના છત્રપુર રાજ્યમાં જલ્દાજો નામે સ્થાને, રાજપુતાનામાં આણુ ઉપર કાઠિયાવાડમાં શત્રુજય અને ગિરનાર ઉપર આવા પ્રકારનાં પ્રખ્યાત મંદિરો છે આ મંદિરનગરોને જોવાથી પ્રવાસીના મન ઉપર બહુ લાભ છાય પડે છે જ્યારે જો મંદિરે મંદિરે ફરે છે અને જોજે જોજે વીરકથાનાં જિવંતે ગાદ શાન્તિમાં પ્રકટવડને જુએ છે ત્યારે બધે પોતે કેલ્લ અફજવત્માં હોય જોમ જોને લાગે છે

જૈનમંદિરના અન્દરના કામમાં પણ જોવી જ છાય પડે છે પુષ્કળ ભર્યે જાંજે કિલસે તાપમાંથી આરસના જન્મવેલા મંદિરની શીતળ છાયામાં જે લાગે છે તેના મન ઉપર તથા ગિરાજના વીતરામ જિનની ગાદ શાન્તિથી કંઈ અલગ છાય પડે છે મંદિરના સ્તમ્ભોની ને કમાનોની મુન્દરતાથી અને સુરેમતાથી તેમજ મહાપોની શુદ્ધતાથી પણ જોવી જ છાય પડે છે બિશક અધાજ મંદિરે કંઈ કળાની દૃષ્ટિએ સરખાં મુન્દર હોવા નથી, વર્તમાનકાળમાં કળાની દૃષ્ટિસ્પન્નતાથી અને સલ્લગરના દમલા કરી નાખવાથી તેમાંથી પૂજ્યભાવનાની લાગણી નષ્ટ થાય છે, અને જોવા કલાહીન મકાનો તો આજે જોનેતર હોકેમાં પણ પુષ્કળ લાયક છે

મંદિરમાં સુખ્ય પ્રતિમા મૂળનાયકની એટલે અમુક જિનની હોય છે અને મંદિરના જો અધિકારવા હેવ છે તેમજ વીજ વીરકથાની અને તેમને પૂજનારા મણોની ને રેવોની પણ પ્રતિમાજો હોય છે વળી અનેક મંદિરોમાં (બિશક સૌ જૈન સમ્રાટઓનાં મંદિરોમાં તો નહિ જ) હનુમાન, કીરવ, માતા આદિ હિન્દુધર્મની દેવદેવીઓની પ્રતિમાજો પણ હોય છે પાર્શ્વિક ઉપચોરને માટે કેટલીક વસ્તુઓ મોકલેલી હોય છે તેમાં સુખ્યત્વે કરીને લક્ષર લાકડાની પેટી તીરપાઈ ઘટ પુષ્કળી તેમજ વિવિધ પ્રકારનાં વાસણો હોય છે

પૂજારી મંદિરમાં પ્રતિમાની પૂજા કરે છે, તેને સંઘ તરફથી પગાર તેમજ લેટમાથી કંઈક લાગ મળે છે. એ પૂજારી બ્રાહ્મણ અથવા બીજી કોઈ નાતનો એટલે કે વાણિયો, માળી, કણબી, બારોટ કે બીજો કોઈ હોય છે દિગમ્બરો તો જૈનને જ પૂજારી રાખે છે, પણ શ્વેતામ્બરો તીર્થંકરને માનતો ન હોય એવાને પણ તીર્થંકરની પૂજા કરવા રાખે છે, તે કોઈ પણ નાતનો હિન્દુ હોય, પણ માસાહારી અને મધપી તો ન જ હોવો જોઈએ, વળી અમુક અમુક ક્રિયા તો ધાર્મિક શ્રાવકો પોતે પણ કરે છે અને એમ કરવામાં પુણ્ય થતું માને છે અમુક અમુક ક્રિયા કરવાનો હક્ક લેવા માટે અમુક પૈસા આપવા પડે છે મોટા મંદિરોમાં તો અનેક શ્રાવકો એ પુણ્યકાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે અને એકમેક સાથે એટલા માટે એવી સ્પર્ધા કરે છે કે પેલી કે બીજી પૂજા કરવાના હક્ક માટે પૂજારી રીત-સરની હરરાજી કરે છે. આ હરરાજીમાં સામાન્ય રીતે અમુક શેર ઘીથી એ હક ખરીદાય છે, વાસ્તવિક રીતે તો એ ઘી આપવામાં આવતું જ નથી, પણ એની કિંમતના રૂપિયા આપવામાં આવે છે એ કિંમત આપતા ઘીનો જે આજનો ભાવ છે તે ગણવામાં આવતો નથી, પણ ઘણું કરીને બહુ વર્ષો પૂર્વે કોઈ અમુક વર્ષે જે કોઈ ભાવ હતો તે ને તે જ આજસુધી ગણવામાં આવે છે

જે માણસ સર્વથા શુદ્ધ હોય તે જ પૂજામાં ભાગ લઈ શકે એટલા માટે પૂજા કરનાર, પૂજા કરવા પેસે તે પહેલાં, નહાય છે અને અમુક વસ્ત્ર પહેરે છે એ વસ્ત્ર મોટે ભાગે મંદિરના આગલા ખડમાં રાખવામાં આવે છે વસ્ત્રમાં મુખ્યત્વે કરીને ઘોતી ને ઉત્તરાસન હોય છે, ત્યારપછી પૂજાના ઉપયોગમાં લેવાતા કેટલાક વાસણ હોય છે અને વળી મુખપટ્ટી, આસન ને નાનો ચરવળો હોય છે દેવપૂજાને સમયે ઘણું કરીને જનોઈ પણ પહેરવામાં આવે છે મંદિરમાં જે વસ્તુઓ આણવામાં આવેલી હોય તે પછી સંસારકાર્યમાં વાપરી શકાય નહિ, તેથી પૂજા કરનાર એ સૌ વસ્તુઓને પોતાના ગજવામાં મૂકી રાખે છે. ધાર્મિક

ક્રિયા કરતા પહેલાં બીજા કેટલીક તૈયારીઓ કરવી પડે છે તેટલા માટે પૂના કરનાર પોતાને કપાલે અને કાને કેશરનાં અમુક ચિન્હ કરે છે તેમજ હાથ ઉપર છાતીની વચ્ચેના ને કંઠ ઉપર રેખાઓ તાલે છે

દેવની પૂજા સાધારણ રીતે દિવસમાં ત્રણ વાર થાય છે પૂજા પાછળ પૂ ૪૦૬ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જાગ્રદા હોય છે. પ્રતિમાની જલપૂજા તો દિવસમાં બેક જ વાર થાય છે, બાકીની બીજી બધી પૂજાઓ વારંવાર થાય છે શુદ્ધ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સ્નાન કર્યા હોય અને વિધિસર સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેર્યા હોય તે જ પ્રથમની ત્રણ પૂજા-જલપૂજા, ચન્દનપૂજા અને પુષ્પપૂજા-કરી શકે, કારણકે જોમા પ્રતિમાને સ્પર્શ કરવો પડે છે બાકીની બધી પૂજાઓ મન્દિરમંત્રિ કોઈ પણ ગાયત્રી સ્તોત્રો, મુક્તી, કર્મ પલ્લુ ખાસ તૈયારી વગર કરી શકે છે

અમુક વાર વહેવારે ઘણાં મન્દિરોમાં અભિનય પણ કરવામાં આવે છે તે વારે કશા બાર બાળક વિવિધ વાદ્ય સાથે ગાય છે ને નૃત્ય કરે છે એ બાળકો અભિનયને અનુકૂળ નાટ્યવસ્ત્ર પહેરે છે અને શરૂઆતમાં સૌ સાથે નૃત્ય કરે છે, ત્યારબાદ બે મળીને નૃત્ય કરે છે ને બીજા બાળકોને પોતાના હાથ ઉપર કરીને બનાવેલાં હરનાભમાં ઘડિતી નીકળી જાય છે દરેક જગતે અન્તે વીરકેશની પ્રતિમાઓ સામે ઉભા રહીને સ્તોત્ર ગાય છે ને નમન કરે છે એ વાત જાણવા લેવી છે કે (કમમાં કમ ત્રણેય મંદિર જગતમાં) સ્ત્રીઓ અને વિધવાઓ પણ પૂજામાં ભાગ લઈ શકે છે

મંત્ર તથા

હિંદુઓની અને બીજા ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે જેની પણ, અકિતના તેમજ અમહિના નરીજા ઉપર શુભ કે અશુભ અસર કરનાર અમાનુષિક સત્ત્વોને ગાને છે આ સત્ત્વોમાં અમુક સ્ત્રીમાળિક જ શક્તિઓ હોય છે અને તેઓ પાતે પણ શાન્ત વ્યવસ્થાને નિર્વશી તેમજ કમને અને પુનર્જી મને નિર્વશી પણ

બધાયેલા હોય છે, પણ પૂર્વજન્મનાં કર્યાં કર્મને રૂળે એમને એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે કે મનુષ્યોના નશીબ ઉપર શુભ કે અશુભ અસર કરી શકે. જગતના બન્ધનમાથી મુક્ત થયેલા જીવોને તો સ્વાભાવિક રીતે જ એ કશુંય ન કરી શકે, પણ ખીજ બધાને અમુક સીમામા સુખ અને દુઃખ આપી શકે અને તેથી એ સૌ તેમને તૃપ્ત કરવાને અને તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરે છે

બધી પ્રજાઓમા પૂજા અને મત્ર તત્ર એકમેકની સાથે જ ચાલ્યા આવે છે એ બે વચ્ચેનો સ્પષ્ટ ભેદ જૈનોમા પણ નથી કારણકે તીર્થંકરોની પૂજા ઉપરાત એમણે હિંદુઓના અનેક દેવ દેવીઓની પણ પૂજા સ્વીકારી છે અને આ પૂજામા મત્રતત્રનું પરિણામ વધારે છે આથી જૈન જ્યારે ગણેશની કે માતાની પૂજા કરે છે, ત્યારે એ પૂજા પોતે શુદ્ધ થવાને નહિ, પણ તેની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને અને ઐહિક કે આધ્યાત્મિક સાસારિક લાભ પામવાને કરે છે એ દેવોની પૂજાનો સામાન્ય વિધિ તો આપણે પાછળ વર્ણવી ગયા છીએ એટલે હવે તો આ પ્રકારની પૂજાના ખાસ વિધિ વિષે જ વર્ણન કરીશું આ પ્રકારની પૂજાના દેવો તે નીચ પ્રકારના સત્ત્વો હોય છે

મનુષ્યના ભૌતિક જીવન ઉપર અસર કરનાર સૌથી પ્રથમ તો આકાશના તત્ત્વો છે અને તેમા ખાસ કરીને ૯ ગ્રહ (નરી આખે દેખાતા પાંચ ઉપરાંત સૂર્ય, ચન્દ્ર, રાહુ ને કેતુ), ૧૨ રાશી ને ૨૮ નક્ષત્ર છે માણસને જન્મસમયે આકાશમા એ જે સ્થાને હોય છે, તે નવા જન્મેલા બાળકના નશીબ ઉપર પુષ્કળ અસર કરે છે તે ઉપરાત રાશીનું સ્થાન વધારે મહત્ત્વનું ગણાય છે, કારણકે ઉપનયન, વિવાહ, દીક્ષા વગેરે સર્વે મહત્ત્વના સંસ્કારોમા શુભમુહૂર્ત પસંદ કરવામા આવે છે જૈનોનું ગણિત તેમજ ફલિત જ્યોતિષ મોટે ભાગે હિંદુઓને મળતું આવે છે, પણ અમુક અમુક મહત્ત્વના વિષયોમા જુદું પણ પડે છે (પૃ ૨૪૨ સરખાવશો) બધા ભારતવાસીઓની પેઠે જૈનો પણ માને છે કે કર્મના નિયમ વિરુદ્ધ ગ્રહનું કશુંય પરિણામ ચાલી શકે નહિ, કર્મ અને ગ્રહ

એકમેકની સાથે બાક સહકાર રાજે છે અને જ્યોતિષ તો માત્ર એટલું જ કરી શકે કે તેથી અમુક માણસનાં કર્મફળ શ્રદ્ધાથી જાણી શકાય આ મતનો સ્વીકાર કરીને જોનો દરેક તીર્થંકરનાં જીવનનાં પાંચ મહાપ્રસંગો (કલ્યાણકો)ની સાથે પણ અમુક નક્ષત્રોનો સંબંધ બેઠે છે ને માને છે કે ત્યારે બન્નુ તે પ્રસંગે તે નક્ષત્રમાં હોતો. વળી જોન જ્યોતિષીઓ દરેક તીર્થંકરનો એકેક શ્રદ્ધા, સાથે પણ સંબંધ યોજે છે.—૬ કા તીર્થંકર સાથે સૂર્યનો, ૮ મા સાથે ચંદ્રનો; ૧૨ મા સાથે મંગળનો; ૧૩ મા, ૧૪ મા ૧૫ મા, ૧૬ મા, ૧૭ મા, ૧૮ મા, ૨૧ મા અને ૨૪ મા સાથે બુધનો; ૧ કા, ૨ કા ૩ કા, ૪ કા ૫ મા, ૭ મા, ૧૦ મા અને ૧૧ મા સાથે શુક્ર-સ્પતિનો; ૬ મા સાથે શુક્રનો; ૨૦ મા સાથે શનિનો; ૨૨ મા સાથે શકુનો અને ૧૬ મા અને ૨૩ મા સાથે કેતુનો સંબંધ બેઠે છે મત્રો જાણીને અને હોટ્ટા ધરાવીને શ્રદ્ધાની પૂજા કરવામાં આવે છે, તેમજાથી થતી અસરને અમુક શાન્તિપાઠથી ને તેવી કિશોરોથી નહીં કરવામાં આવે છે

જોનકર્મનાં શ્રવણમાં શ્રદ્ધાની શકિત વિશે સામાન્ય રીતે સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે અને તેથી તેમને ધાર્મિક કિશોરો માં પણ સ્થાન મળેલું છે, પણ જીવંતની સત્તા વિશેની માન્યતા તો માત્ર લૌકિક છે અને જીવંતની જોનો જોને માનતા નથી.

માણસનાં કુળ જૂત નધારી શકે જોવી માન્યતા સામાન્ય રીતે સર્વત્ર, સ્ત્રીઓમાં ને જનજનમાં તો બાક વર કરી રહી છે જાનની (વહિવટી) એટલે કે મરી ગયેલી સ્ત્રી બાળકોને જાત નહે. જ્યારે કેહ બાળક મર્યાદ પડે ત્યારે લોક કહે છે કે જોની મરી ગયેલી જોરમાન મા જોને નહે છે અને જરૂરી પ્રતિમાઓ સાથે જો માની પણ બાળની પ્રતિમા રાખીને તેની પૂજા કરવાનું સૂચવે છે જો બાળક સાબુ ધાવ તો માનેલી માનતા પૂરી કરવામાં આવે છે; મૂર્તની જાગણ સોવાસણો (સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી) ને નેત્રવશમાં આવે છે તેમને જમાકવામાં આવે છે ને કંઈક હોટ્ટા અપવામાં આવે છે બાળક મર્યાદ થતા જ્યારે તેમ તેમ વિવિધ પ્રકાર

નાં ભૂત તેને અનેક પ્રકારના હુ ખમાં ને મંદવાડમા નાંખે છે એમ મનાય છે તેમને શાન્ત કરવાને ભુવાને ખોલાવે છે, ભુવો મંતરજ તર ભણે છે, માદાને શરીરે રાખ લગાવે છે, તેને માદળિયાં ખાંધે છે અને એમ અનેક રીતે ભૂતને ઝાડી કાઢવાના પ્રયત્ન કરે છે. વળી ભૂતનો વળગાડ દૂર કરવાને માટે અમુક દિવસે તેને ખાકળા મૂકે છે, અથવા જે વૃક્ષમા એ રહેતુ મનાય છે તેની ચારે બાજુ પાણીની ધાર કરવામા આવે છે અથવા તો ખીજી રીતે એ ભૂતને પ્રસન્ન કરવાના પ્રયત્ન થાય છે

વળી ખીજા ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ ભુડી નજરને માને છે કેટલાક માણસોને એવી ભુડી નજર સહેજે લાગે છે, અનેક કારણે લાગે છે, જેમકે માતાના શરીર સાથે સખધ રાખતો બાળકનો નાળ વધેરતા તેમાથી નિકળતુ લોહી જેની નજરે પડે છે તેની પણ નજર લાગે છે^{૫૮} જેઓ ખાસ કરીને રૂપાળા હોય છે, કે ડાહ્યા હોય છે કે ખીજી રીતે સુખી હોય છે તેવા વિશિષ્ટ માણસોને પણ નજર લાગતી મનાય છે. કાળા રંગના ઉપયોગથી એવી નજરને વાળી દેવાય છે, તેટલા માટે વાર તહેવારે સુંદર વસ્ત્ર પહેર્યા હોય તેવી સ્ત્રીના વસ્ત્રને કાળો દોરો ખાધે છે અથવા રૂપાળા બાળકને ગાલે મેશનો ચાદલો કરે છે એવે જ હેતુએ વરકન્યાના સુખની મીઠાશમા કંઈક ખટાશનો પાસ દેવાને માટે લગ્ન પ્રસંગે વરની પાઘડીમા કે કન્યાના વસ્ત્રમાં લીંબુ બાધવાનો રિવાજ છે બાળકને તાવ આવે છે ત્યારે તેને નજર લાગી છે એમ લોક કહે છે, એને સાજો કરવાને માટે એક વાડકામા રાખ, મીઠું, દાણા, રાઈ અને એવા ખીજા પદાર્થો મૂકે છે ને પછી તે વાડકો માદાની પથારી નીચે મૂકે છે જ્યારે માદો સાજો થાય છે ત્યારે તે વાડકાની ચીજો ચઠલે ઢોળી આવે છે

અહીં વર્ણવેલા બહુપ્રયોગો અને રિવાજો ઉપરાત ખીજા પણ અનેક વહેમો જૈનો માને છે, પણ તે બધો અહીં વર્ણવવાનું પ્રયોજન નથી વળી ભરતખડમા જૈનો અનેક રીતે મેલી

વિદ્યાના અણુનાર મનાય છે જેમ્સ ટૅડ (James Tod) જેમને વેદિયવાન અથવા રાજસ્થાનનો મગી (magi) ” કહે છે તે તેમને વિષે વર્ણન કરે છે કે તેઓ બહુવિધમાં બહુ પડ્યા છે જેવો આરોપ વારંવાર લોક મૂકે છે ^{૧૪} તેઓ આરોપ શક્ષિય ભારતમાં જોનો ઉપર મૂકવામાં આવે છે જેમ મહાશયદ પુરાણ નામે મહારાના મન્દિરનો ઇતિહાસઅન્ન નાંચવાથી જણાશે ^૧

બહુવિધ સાથે બીજી પણ જેવી કેટલીક વિધાને આદેશ લખ છે જેમાં સાથી મહત્વની વિદ્યા શકુન જેવાની—ફલિત જ્યોતિષ છે ફલિત જ્યોતિષ ઉપરાંત પણ શકુન જેવાનાં વણા ઉપામે માનવામાં આવે છે શકુન અપશકુન અનેક રીતે બધી સકારક ઇ માણસ અથવા પ્રવાસે નીકળે છે ત્યારે અનુકૂળ વસ્તુઓ કે પ્રાણીઓ તેને સાથે મળ્યાનાં વર્ણન જોઈ કલાઓમાં વારંવાર આવે છે જે બધાથી શુભ કે અશુભ ગરી જેવું સૂચન થાય છે, ^{૧૧} કેટલાંક સ્વપ્ન પણ મગજસૂચક હોય છે સ્વપ્ન કથનાં ૬ કારણે અણુય છે: (૧) સ્વપ્ન પામનાર અનુષ્ઠાની ચિન્તા, (૨) મહાવાક, (૩) અનુભવ ને (૪) સ્વભાવ હોય તે પ્રમાણે તેને સ્વપ્ન આવે; (૫) તેણે કંઈ સાંભળ્યું હોય, કે (૬) જોયું હોય કે (૭) પુણ્ય અથવા (૮) પાપ કર્યું હોય તો તે પ્રમાણે પણ સ્વપ્ન આવે; તેમજ (૬) કેઈ કંઈ જેવે કે ઉચ્ચ પ્રકારના કેઈ સત્ત્વે તેને સ્વપ્ન મોકલ્યું (આપ્તું) હોય. પહેલાં ૬ પ્રકારનાં સ્વપ્નને કંઈ અર્થ નથી, બાકીનાં વણ પ્રકારનાં સ્વપ્ન શુભ—કે અશુભ—સૂચક અણુય છે મહત્વનાં સ્વપ્ન ૭૨ પ્રકારનાં હોય છે તેમાંનાં ૪૦ તો મહાસ્વપ્ન અણુય છે ને તે કેઈ મહાપુરુષના જન્મનું સૂચન કરે છે ^{૧૨} તીર્થિકસ્ના જન્મનું સૂચન કરનારાં ૧૪ (દિગમ્બર ૧૬) સ્વપ્ન વિષે પૃષ્ઠ ૨૫૨ ઉપર જણાવ્યું છે બીજાં ચલાકા પુરુષના કે રાજાના કે મહાપ્રમાણ જન્મ વિષે પણ આમાંના અનુકૂળ સ્વપ્નો સૂચન કરે છે

આનાં મગજસૂચક સ્વપ્નો ઉપરાંત અમગજ સૂચક સ્વપ્નો પણ હોય છે રાજા વનગ્રસ્ત્રીતે આનાં અમગજ સૂચક સ્વપ્નો જેવેલાં અને મગજમાં ૧૨ વર્ષનો દુષ્કાળ પડવાનો હતો, તે સ્વપ્નોને સૂચવ્યું

હતુ, ^{૬૩} તેમજ ભરતે ૧૬ સ્વપ્ન જોયાં હતાં અને પ્રાદ્યાષ્ટુ જાતિનો વિનાશ થવાનો હતો એ તે સ્વપ્નોએ સૂચવ્યું હતું એમ મનાય છે. ^{૬૪}

વિશેષ ભાગ.

શ્રાવક ધર્મ.

નિત્ય કર્મ.

પ્રભાતથી સન્ધ્યા સુધી ધાર્મિક શ્રાવકે અનેક કર્મ કરવાનાં હોય છે પ્રભાતમાં પ્રાદ્ય મુહૂર્તે (ચાર ઘડી રાત્રિ હોય ત્યારે) ઉઠે, પરમેષ્ઠી મંત્ર બોલે અને પવિત્ર વિચારો કરે પછી એને છ આવશ્યક કરવાનાં હોય છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

૧ સામાયિક બધા અરિષ્ટોમાથી મુક્ત રહેવાને માટે વિચારને અન્તર્મુખ કરીને સમભાવમા રહેવું અને અમુક પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી.

૨ ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ ૨૪ તીર્થ કરનીસ્તુતિ.

૩ વન્દન શુરભક્તિ.

૪ પ્રતિક્રમણ પાપનો પશ્ચાત્તાપ (પૃ. ૩૮૩)

૫ કાયોત્સર્ગ અમુક આસનમા (પૃ ૩૮૨) બેસવું જેથી જીવ ભૌતિક બંધનમાથી મુક્ત થાય

૬ પ્રત્યાખ્યાન અમુક ખાદ્ય પદાર્થ તજવા વિષેની પ્રતિજ્ઞા લેવી (પૃ ૩૮૫)

આવશ્યક ગમે તો ઘેર કે ગમે તો ઉપાશ્રયમા કરી શકાય અને તે પ્રાતકાળે અને સાયકાળે કરવાના છે, તે ઉપરાત સામાયિક ગમે એટલી વાર કરી શકાય ઉપાશ્રયમા જઇને ધર્મિકથા પણ સાંભળવી જોઇએ

સ્થાનકવાસી પોતાની સર્વ ક્રિયા ઉપાશ્રયમાં કરે એ તો સ્પષ્ટ છે, પણ મૂર્તિપૂજકે તે ઉપરાત, દિવસમા કમમા કમ એક વાર મંદિરે પૂજા કરવા માટે જવાનું હોય છે.

આવડે અધારૂં થતા પહેલાં ખામ હોવું જોઈએ. ખતિ
ધર્મિષ્ઠ તો વિવસમાં જોઈ જ વાર ખામ છે અને ખાવા પહેલાં
સાધુને કે ભુખ્યાને ખાવાનું આપવું જોઈએ.

આવડે પાતે સુવા બામ છે, ત્યારે ફરી ધાર્મિક મત્રે લયે
છે અને પવિત્ર વિચારોમાં લીન થાય છે, જેને પરિણામે જોને
શુભ સ્વપ્ન આવે.

હિન્દુધર્મની અસરથી થયેલા વિજગ્ગર જોનો વૈદિક હોમાગિને
પણ માને છે. આદિપુરાણ ૩૪૭-૩૪૮ ને મતે પ્રભાત-મધ્યાહ્ન-
સાંધ્યાએ જોમ ત્રણ વાર ઋષભનાં અન્ત્યેષ્ઠિ સસ્ત્રાક્ષનાં સ્મરણમાં
અગ્નિ કરવો જોઈએ.

નૈમિત્તિક કર્મ

ધર્મિષ્ઠ આવડોતું જ મથી તે મરણ પર્વતનું સમસ્ત જીવન
ધાર્મિક કર્મક્રિયાઓથી પરિપૂર્ણ હોય છે. આમાંની ઘણી કર્મક્રિયા
તેમને જોને હિંદુઓને સામાન્ય છે અને કેટલેક અંશે હિન્દુઓના
ધર્મમાંથી જ જોમણે લીધેલી હોય જોમ જણાય છે કેટલીક વિશેષ
ક્રિયાઓ જુદા જુદા સમયોમાં ને જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી
રીતે થાય છે. જો પૂર્વ ઠાળે પણ જોઈ સરખી થતી નહોતી. આજે
વિદ્યામંડપમાં જે ક્રિયાઓ થાય છે તેની ઉઠી વિજતોમા અને સેદોમાં
ઉત્તર્યા વિન્યા જ તેમાં જે મહત્ત્વની છે તેનું સક્ષિપ્ત વિગ્રહરૂપે
કરી જવાનો અર્થ મલત્ત કરીશું. ૧૧

મનુષ્યજીવનને લગતા જે સસ્ત્રાક્ષ કરવાના હોય છે તેમાંના
કેટલાક તો તેના જ મ પહેલાં કરવાના છે. અથાથે આવા બર્જવતી
થાય છે ને તેના બર્જ પાંચ આસને થાય છે. ત્યારે ધ્યાનથી
ગ્રાહાવે છે ને ધર્મગાન સસ્ત્રાક્ષ કરાવે છે તે પ્રથમે ગર્ભિણીને
તેના પતિની કાળી જાણુએ બેસાડે છે તેના વજનો છેલ્લે તેના પતિના
વજની સાથે બાંધે છે તેના ઉપર પવિત્ર જળ છટકે છે અને શાન્તિ
દેવીનું સ્તોત્ર અને બીજા પવિત્ર મત્ર લાગીને આશીર્વાદ આપે છે
અસુરોથી વનપશુઓથી અને બધા પ્રકારના જાનથી મારા તથા

ગર્ભિણી બાળક રક્ષણુ થામે અને તેમને સુખપ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે તેમને દેવી બળ મળે એ એ સ્તોત્ર અને મંત્રપાઠનો હેતુ છે

ગર્ભ આઠમા માસમા હોય ત્યારે પુસવન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે પુત્ર અવતરે એવી ઈચ્છાએ આ સંસ્કાર કરવામા આવે છે. આ સંસ્કાર પ્રસંગે, પુત્રજન્મને શુભ એવે કોઈ દિવસે રાતમા પાછલે પહેરે તારાવાળા ગગન નીચે નવા વસ્ત્ર પહેરેલી ગર્ભિણીને બેસાડે છે ને ગુરૂ તેના ઉપર પવિત્ર જળનો અભિષેક કરે છે, અજવાળુ થયે આ સંસ્કાર થાય છે તે પ્રસંગે જે મંત્રો ભણવામા આવે છે તે વડે, ગર્ભમા પ્રવેશેલા જીવને તેનો સરળતાએ જન્મ થાય એવા આશીર્વાદ આપવામા આવે છે અને એ જીવ માબાપનુ સુખ તેમજ કુટુંબની આબરૂ વધારે એવી આશા પ્રદર્શિત કરવામા આવે છે

પછી તરત ગર્ભિણી પિયેર જાય છે અને પ્રસવની વાટ જીએ છે. બાળક જન્મે છે એટલે તેનો નાળ વધેરવામાં આવે છે અને માતા તથા બાળક બંનેને નવડાવે છે જોશી નવીન જગત્પ્રવાસીના જન્માક્ષર લખી લે છે ગુરુ આવીને ચન્દનના અને ખીલીના લાકડાને બાળે છે, તેની ભસ્મ કરે છે એ ભસ્મને રાઈમીઠામા મેળવી તેની પોટલી બાંધે છે તે પોટલી ઉપર સાત વાર અભિકામંત્ર ભણે છે અને બાળકનુ રક્ષણુ કરવા એ મંત્રથી એ દેવીની પ્રાર્થના કરે છે પછી એ પોટલીમા લોઢાનો કકડો, રાતું ચંદન વગેરે ઉમેરે છે, કાળે દોરે બાંધીને એ પોટલી પછી ઘરની કોઈ આઘેડ સ્ત્રી બાળકને હાથે બાંધે છે

જન્મ પછી ત્રીજે દિવસે ગૃહસ્થ ગુરુ આવે છે તે સૂર્યપ્રતિમાની પૂજા કરે છે ને ત્યારપછી સુન્દર રીતે વિભૂષિત માતાને અને બાળકને સૂર્ય સામે લઈ જાય છે, માતા તે પ્રસંગે બાળકને હાથ ઉપર મૂકીને લઈ જાય છે ગુરુ એ બંનેને સહસ્રકિરણુ દિનકરના દર્શન કરાવે છે અને તે પ્રસંગે તે બંને સુખી થાય એવા મંત્ર ભણે છે સન્ધ્યાકાળે સુધાકર તાગપતિ ચન્દ્રના પાણુ એ જ રીતે દર્શન કરાવે છે અને તેની પૂજા કરાવે છે આ સંસ્કારને સૂર્યેન્દુદર્શન કહે છે.

તે જ દિવસે જોતાજન સસ્કાર કરવામાં આવે છે. માતા સ્વ
નમાંથી બાળકને દૂધ પીવડાવે એ વિધિનો વિધિ શુરુ કરાવે છે અને
બાળક નિશાળી તથા દીર્ઘાયુ રહે એમ મંત્રથી આશીર્વાદ આવે છે.

જન્મ પછી ૬ ફી રાત્રે શુરુ સતિકામૃદમાં જઈ સસ્કાર કરાવે
છે એ સસ્કારમાં પ્રવાણી, માદેશરી, કૌમારી, વૈશ્ણવી, વાસડી,
હન્દાણી, ચામુણ્ડા અને ત્રિપુરા એ આઠ માતાઓની—રક્ષણદેવી
એની—પૂજા કરવામાં આવે છે. ત્રાવરે તેમને આમ ત્રણ દેવામાં આવે
છે, ત્યાં પધારવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે અને પછી એમની
મુજન્બ,—પુન્ય,—ધૂપ,—દીપ,—અક્ષત—અને નૈવેદ્ય પૂજા કરવામાં આવે
છે, બાળકની માતા પછીની પણ એજ રીતે પછી પૂજા થાય છે. સતે
બાળકની માતા સાથે કેટલીક સોવાસણ સીંચો બબરણ કરે છે. બીજે
દિવસે સવારે “માતાભાં આવ્યો અસ્તુ.” એમ કહી શુરુ એકેએકે
સા માતાઓને વિદાય કરે છે, પછી મંત્રેણા જળથી બાળક ઉપર
પ્રાંચન કરે છે અને આશીર્વાદમંત્ર બોલે છે.

પ્રસવને કારણે માતા અશુદ્ધ થઈ ગયાં છે એ અશુદ્ધિ
અશુદ્ધ દિવસે પછી ટોળે છે અને ભુદી ભુદી નાતોમાં એ દિવ-
સોની સખા પછુ ભુદીભુદી હોય છે. પ્રાસવે ૧૦ દિવસ પહેલે છે,
સત્રિયો ૧૨, વૈશ્યો ૧૬ દિવસ અને શૂદ્રો એક માસ પહેલે છે એ
કાળ પૂરો થયે બાળક માતા તેમજ કુટુંબીજનો સ્નાન કરે છે અને
શુરુ તેમને શુદ્ધ કરે છે. આ સસ્કારને છાવિરણ સસ્કાર કહે છે.

ઉપરના સસ્કારને જ દિવસે અથવા ત્રિ પચ્ચ દિવસ પછી
વામજરણ સસ્કાર કરવામાં આવે છે. કુટુંબજનો સાં મનુષ્યો એકઠાં
થાય છે, શુરુ આવે છે ને સાથે ભેરી પણ આવે છે. પછી કામજનો
જુજનામાંના જન્માક્ષર ભેરી ઉઠે છે. ૧૨ સોનાના—૧૨ રૂપાના—
૧૨ ત્રાંબાના શિક્કા, ૧૨ શેફળ ૧૨ કીરળ ને ૧૨ બીજા ફળ
વડે સળા સળખીઓ લખના અને બીજા ૧૨ નક્ષત્રની પૂજા કરે
છે તેવી જ રીતે એ સર્વે નવ નવ વસ્તુઓ વડે નવ પ્રહની પૂજા
કરે છે. પછી કુટુંબીઓએ તે બાળકનું નામી કરેલું નામ શુરુ
એક શેફળ કાનમાં કહે છે. ત્યારપછી સાં જિનમન્દિરમાં જાય છે.

ત્યા માતા અને બાળક તીર્થકરની પૂજા કરે છે અને ત્યારપછી જિનની સમક્ષ ફેઈ બાળકનું નામ પ્રસિદ્ધ કરે છે ત્યારપછી બીજી પણ કેટલીક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે ઘરની અન્દરની જિનપ્રતિમા સામે પણ કેટલીક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે.

આ પ્રમાણેના વિગતવાર ને સમ્પૂર્ણ નામકરણ સંસ્કાર તો પ્રથમપુત્રને પ્રસંગે જ કરવામા આવે છે, બીજા પુત્રોને પ્રસંગે એ સંસ્કાર સાદી રીતે કરી નાખવામા આવે છે ને પુત્રીઓનાં નામ તો વિનાસંસ્કારે જ માતા પાડી દે છે

જે નામો કથાઓમા ને ધર્મગ્રંથોમાં આવે છે તેવા નામો પાડવા એ સાડ્ ગણાય છે, જેમ કે ઋષભદાસ (ઋષભદાસ-ઋષભનો દાસ), અજિતપ્રસાદ (અજિતની કૃપા પામેલો) વગેરે. હિન્દુઓની પેઠે જૈનો પણ કેટલીક વાર સાદા નામ પાડે છે, જેમકે ઘોડું (મરાઠી, પથર), ઠડાખ્યા (કાનડી, વન) વગેરે કેટલીક વાર કુડા અસુરોને રીઝવવા માટે પણ આવા નામ પાડવામા આવે છે, જેથી પછી એવા નામવાળાને એ નડે નહિ

પુત્ર હોય તો તેને છઠ્ઠે માસે, પુત્રી હોય તો તેને પાંચમે માસે અન્નપ્રાશન સંસ્કાર કરાવવામા આવે છે શુદ્ધ કેટલીક ક્રિયાઓ કરાવે છે, ત્યારપછી માતા કુળદેવીને ધરાવેલો ખોરાક બાળકના મોમા મૂકે છે

બાળક જ્યારે ૩, ૫ કે ૭ વર્ષનો થાય છે, ત્યારે શુદ્ધ તેને કર્ણવેષ સંસ્કાર કરાવે છે આ સંસ્કારમા માતાઓની વિધિપુર-સર પૂજા કરવામા આવે છે અને તે સમયે લણાતા મત્રોમા જણાવ્યા પ્રમાણે બાળકને જૈનધર્મમા લેવાની ક્રિયારૂપ તેના કાન વીંધવામા આવે છે.

ત્યારપછી ગમે તે સમયે ચુઢાકરણ સંસ્કાર કરવામા આવે છે શુદ્ધ માતાઓની પૂજા કરે છે, પછી વાળદંડ બાળકનું માથું મુંડી નાખે છે, ઉપરના ત્રણ વર્ણના છોકરાને માથે વચ્ચેવચ્ચ ચોટલી રહેવા દે છે.

જન્મ ને લખ બચ્ચેનો સૌથી 'મહત્વનો' સસ્કાર જનવન સસ્કાર છે, બાળકને જુદા પાસે મોકલવાનો એ સસ્કાર છે ઉપરના ત્રણ વર્ષના કુમારને જ આ સસ્કાર કરવામાં આવે છે બ્રાહ્મણને ઝાઝાધાન પછી ૮ મે વર્ષે, ક્ષત્રિયને ૧૦ મે અને વૈશ્યને ૧૨ મે વર્ષે આ સસ્કાર કરવામાં આવે છે જુદાને આ સસ્કાર કરવામાં આવતો નથી. બાળકને ઉપવિત પહેરાવવું એ આ સસ્કારમાં મહત્વનું અંગ છે આ સસ્કારની ખાર્મિક ક્રિયાઓ શરૂ થાય તે પહેલાં બાળકને સ્નાન કરાવે છે, પછી તેને ચરીર તૈલમર્દન કરાવે છે સસ્કાર કરવાને દિવસે બાળકના વાળ ઉતારી દે છે ઘર આગળ વેદી રચીને તેની ઉપર વિનમ્રતિમા પથરાવે છે મત્રો લખી વેદીની પ્રકલ્પિયા કર્યા પછી બાળકની પાસે અમુક ક્રિયા કરાવે છે ત્યારપછી તે બાળક જુદાને પગે લાવે છે ને કહે છે "જુદાદેવ ! હું વર્ણવિનાનો, સમ્બદ્ધ ચારિત્ર વિનાનો, મત્ર વિનાનો, શાન વિનાનો, ધર્મ વિનાનો, શુદ્ધિ વિનાનો, વ્રત વિનાનો છું; દેવો, ઋષિઓ પિતૃઓ અને અતિથિઓ એટલે કે આત્મીઓ પ્રતિમા મારા ધર્મ અને શીખવે" અમુક મત્રો લખવા લખવાં જુદા તેને સુજતુ ને સાથે બીજી ઉપવિત ધારણ કરાવે છે તે બીજી ઉપવિત બ્રાહ્મણને સોનાતુ અને ક્ષત્રિયને તથા વૈશ્યને કપાસ (સુતર) તુ હોય છે ત્યારપછી તેના કાનમાં ત્રણ વાર પચ્ચપ્પમેછી મત્ર લખે છે અને પછી તેને બ્રહ્મચારી બનાવવાની ક્રિયા કરે છે એ ક્રિયામાં તેને વસ્ત્ર પહેરાવે છે અને હાથમાં પદ્માશોકને ૩૬ આપે છે પછી જુદાં અને પોતે ધારણ કરવાના ધર્મ અને મત્ર શીખવે છે જન્ટે એણે બિલા માગવા જવાતુ હોય છે; કેટલાક વૈનોને ઘર એ બિલા માગવા આવે છે ને ત્યાંથી બિલા પ્રાપ્ત કરે છે

બ્રાહ્મચારીએ વિદ્યાભ્યાસ કરવાને અમુક કાળ સુધી જુદા પાસે રહેવાતુ હોય છે વધારેમાં વધારે બ્રાહ્મણે ૮માથી ૧૬મા વય સુધી ક્ષત્રિયે ૧ માથી ૧૬મા વર્ષ સુધી અને વૈશ્યે ૧૨માથી ૧૬મા વર્ષ સુધી રહેવું એણે. પણ બાળે એટલે હાથિ સમય સામાન્ય રીતે વિદ્યાભ્યાસમાં બાળતો નથી, બાળે

તો થોડાક અથવા તો એક જ દિવસ બ્રહ્મચારી ગુરૂ પાસે રહે છે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સમાપ્ત કરવાને માટે વ્રતવિસર્ગ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. એ સંસ્કારમાં બ્રહ્મચારી વલ્કલનો, ઢંડનો અને ઉપવિતનો ત્યાગ કરે છે ગુરૂનો આદેશ સાલળે છે ને ગુરૂ એને આશીર્વાદ આપે છે ત્યારપછી ગોદાનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે, એ ક્રિયામાં બ્રહ્મચારી ગુરૂને સુન્દર શણગારેલી ગાયતું દાન કરે છે અથવા ખીજી દક્ષિણા આપે છે. પછી સાધુઓને વસ્ત્રો, આહાર સામગ્રી, પાત્રો અથવા એવી વસ્તુઓનું દાન કરે છે.

ઉપનયનને અને ઉપવિતને સ્થાને શુદ્રોને ખીજી એક ક્રિયા કરાવવામાં આવે છે, તેને ઉત્તરીયક ન્યાસ કહે છે. એ ક્રિયામાં એવાજ મંત્રો લણે છે, તેને એવું જ શિક્ષણ આપે છે અને તે એજ પ્રકારે દાન કરે છે

તેરમો સંસ્કાર અગ્નિચયન સંસ્કાર છે તેમાં અમુક વિધિઓ કરવાના છે મંદિરમાં અથવા કદમ્બવૃક્ષ નીચે બ્રહ્મચારી ગુરૂની ડાબી બાજુએ કુશાસન ઉપર બેસે છે એના જમણા કાનમાં ગુરૂ ત્રણવાર સારસ્વત મંત્ર લણે છે, પછી મોટા સમારમ્ભ સાથે એને ઉપાધ્યાય પાસે મૂકી આવે છે બ્રહ્મચારી પ્રાદક્ષણ હોય તો ઉપાધ્યાય એને આયુર્વેદ, ૬ અંગ, સ્મૃતિઓ અને પુરાણ શીખવે છે, ક્ષત્રિય હોય તો એને આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, રાજનીતિ અને આજીવિકાશાસ્ત્ર^{૬૬} શીખવે છે, વૈશ્ય હોય તો એને સ્મૃતિ અને આજીવિકાશાસ્ત્ર શીખવે છે અને ખીજી નાતનાને તેને ઉપયોગી વિદ્યા શીખવે છે.

ગૃહસ્થસંઘમાં સૌથી મહત્ત્વનો સંસ્કાર તે ૧૪ મો વિવાહ^{૬૭} સંસ્કાર છે એક જાતના પણ લિન્ન ગોત્રના બે જણ વચ્ચે વિવાહ થઈ શકે. બાળકો હજી તો કુમળી ઉમરનાં હોય, તે સમયથી માળ્યાપ તેમના લગ્ન માટે કોઈ સારા કુટુંબની શોધમાં રહે છે જો કોઈ યોગ્ય કુટુંબ મળી જાય તો તેમની સાથે વાતચીત કરે છે અને બન્ને પાત્રોના જન્માક્ષર મેળવે છે અને મળતા આવે છે કે કેમ

તેની તપાસ કરે છે એ આ બધાનું પરિણામ સન્તોષજનક આવે તો વિધિપુસ્તકના વાંચન થાય છે અને બોટો અપાય છે વાંચન અને વિવાહ બન્ને થઈ વર્ષો વીતી જાય છે અને વર ક્યારે ૧૫ વર્ષના અને કન્યા ૧૨ વર્ષની કે તેથી ચે માટી થાય છે ત્યારે વિવાહ થાય છે એથી પાસે લગ્નનું શુભ સુદર્શન જાય છે અને શુભ વાશીત્વ સુદર્શન મળ્યે લગ્નક્રિયા કરવામાં આવે છે પછી બને પક્ષના વડીલો ઘરમાં માતાની, પછીની, ગણેશની, કનકની અને કલકરની (પૃ ૨૭૦) પૂજા કરે છે અને પૂર્વે દિવસે વર-કન્યાને સ્નાન કરાવે છે, તેલ (પીઠી) ઘાળે છે અને બીજા શુભ ક્રિયાઓ કરે છે

લગ્નને દિવસે વરને સુંદર રીતે શણગારે છે ચોર કે કાચી ઉપર બેસાડે છે અને કન્યાને ઘેર લઈ જાય છે વરબેડામાં સાથે સગાંસભ્ય ધીઓ હોય છે, સ્ત્રીઓ મંગળ ગીત ગાય છે વરબેડાને માખરે વાદાઓ બાંહે છે તેઓ બહેની કુટુંબી અસર શમાવવાને માટે (બલકાન્તિ) મંત્ર બોલે છે અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરાવ્યા પછી વરકન્યાને સાથે સાથે બેસાડે છે અને તેમના કાથ કેશર-આનાદ્યથી ઝેકઠા બાંધે છે અને ત્યારે કસ્તૂરબળમંત્ર બહુતા બહુતા ' જો જો સહા ઝેક રહે ' એવો આશીર્વાદ બાંધે છે

કન્યાના પિતાના ઘર સામે બેઠકમાં લાકડાનો વાતુકોણ મંડપ બાંધેલો હોય છે તે તેની અંદર ચોરી કરેલી હોય છે એ ચોરીના મધ્યમાં અગ્નિ પ્રકટાય છે તે અગ્નિની આરે બાલુએ વરકન્યાને ફેરા ફેરવે છે તે તે પ્રસન્ને થઈ અનેક ક્રિયાઓ કરાવે છે ત્યાર પછી વર કન્યાનો કાથ બહે છે અને ત્યારે પાછા મંત્રો બોલવામાં આવે છે આવી રીતે લગ્નની ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી હરિદ્રા અપાય છે ત્યારપછી ગુરુ વરકન્યાને માતૃસ્થાપનાવાળા જડમાં લઈ જાય છે, ત્યાં વળી કેટલીક ક્રિયાઓ થાય છે તે બોટો ન થાય છે વળી પાછાં વરકન્યા મંડપમાં આવે છે ત્યાં પાછી વળી કેટલીક ક્રિયાઓ થાય છે ત્યારપછી જો બન્ને શબનચૂકમાં જાય છે ત્યાં જો બેએ પ્રથમ પાત્ર સાથે બાળવાની હોય છે એ ચૂકમાં નવીન રંગવટી અનગદેવની પૂજા કરે છે, જોકઠા બેસી રૂથ ને

ચોખ્ખા (ખીર) ખાય છે ને રતિસુખ ભોગવે છે ત્યારપછી - ખીજે દિવસે પણ ફેટલીક ક્રિયાઓ કરે છે ને દાન કરે છે. લગ્નની સાથે જમણુ જોડાયેલાં જ હોય છે. લગ્નને અંગે જે બધું કરવું પડે છે તેનો ખર્ચ બહુ ભારે થાય છે, અને તે મોટે ભાગે વરના પિતાને માથે પડે છે એ કારણે વરનો પિતા એવો વ્યવહાર રાખે છે કે જેથી ઘણાખરો ખર્ચ એના સંબંધીઓ પૂરા કરી દે.

લગ્નક્રિયા પ્રસંગે જે ધાર્મિક વિધિ કરવાના હોય છે તે અતિ ઘણા છે, તેથી અહીં જે આખ્યા છે તે તો ખુબ મહત્ત્વનાં ને તે પણ સંક્ષેપમા આખ્યા છે અનેક લૌકિક વ્યવહાર તો પ્રાન્તેપ્રાન્તે બહુ જુદા પડે છે અને એવા અનેક જૈન વ્યવહાર ઉપર હિન્દુવ્યવહારોની ઉડી છાપ પડેલી છે, હિન્દુઓના લગ્ન વ્યવહાર પણ મોટે ભાગે ઉપર ખતાવ્યા છે તેવા છે અને તેથી જૈન વ્યવહારો તેમના ધર્મગ્રન્થોથી બહુજ જુદા પડતા છે. જો લોકોએ આવા લગ્નવિધિ પોતાની આંખે નિહાળ્યા છે કે તેમણે એ સમયે જે વર્ણન આખ્યા છે તે તપાસતા તો વળી એવા અનેક વિધિ મળી આવશે કે જેનું વર્ણન ઉપર નહિ આવ્યું હશે.

મનુષ્ય જ્યારે અમુક વ્રત પાળે છે ત્યારે જ તેનું જીવન સુખી થાય છે અને ઇહલોકમા તેમજ પરલોકમા સફળ થાય છે આ વ્રત લેવાનો સસ્કાર તે ૧૫ મો સસ્કાર છે અને તે સૌથી મહત્ત્વનો મનાય છે અત્યારસુધી જે સૌ સસ્કાર કહ્યા તેનાથી આ સસ્કાર બે વાતે જુદો પડે છે એક તો ખીજા સૌ સસ્કારોમાં ગૃહસ્થશુરુ એટલે કે જૈનગ્રાહણ અથવા કુલ્લક ક્રિયા કરાવે છે ત્યારે આ વ્રતગ્રહણ સસ્કારમા માત્ર સાધુ-નિર્ઘન્ય શુરુ થતી સર્વ ક્રિયા કરાવે છે, અને ખીજી ખીજા સૌ સસ્કારોમા જે લોકો ને મત્રો વપરાય છે તે સસ્કૃતમા હોય છે, ત્યારે આ સસ્કારમા સર્વ વર્ગના નરનારી સમજી શકે એવી રીતના પ્રાકૃત લોકો ને મત્રો વપરાય છે શ્રાવકે જે વ્રત ને પ્રતિમા ગ્રહણ કરવાના છે તે પાછળ પૃ ૨૦૫ ઉપર વર્ણવ્યા છે એ સસ્કારમા જે ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે તે ખરાબર વ્યવસ્થિત રીતે કરવી પડે છે શ્રાવક સાધુ પાસે જાય છે ને અમુક વ્રત અમુક વિસ્તારમા અમુક કાળ સુધી

મારે શ્રદ્ધા કરવું છે એવી પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરે છે, ત્યાર-
પછી એ વીચારે, મુતરોવતા આદિની પૂજા કરે છે, તેમને સેટ
ધરાવે છે ને તેમની પ્રશિક્ષણ કરે છે ત્યારપછી એ સાધુ પાસેથી
સન સાંભળે છે અને પછી જમુક કાળ (દિવસ સપ્તાહ, માસ, વર્ષ
કે કેઈ કેઈ વાર જીવન) પર્યન્ત જમુક વસ્તુઓનો ત્યાગ કર-
વાનું કે જમુક સીમા સુધી જ પ્રવાસ કરવાનું જાણવા ધન રાજ-
વાનું કે એવું કેઈ મત નિમિત્તરસર સ્વીકારે છે. તેણે એ પ્રકાર-
નું મતશ્રદ્ધા કર્યું હોય તેણે નિત્ય અનેક રીતે એ જાણવું
એકએ ને તેનું ઉદ્ધરણ થતાં પ્રતિક્રમણ કરવું એકએ.

ધાર્મિક જીનને માટે ચમ્પસંસ્કાર તે હકનકિયાને છે જ્યારે
કેઈ મરણ પડે છે ત્યારે તેનાં સર્વાસમ્પત્તિ ધી જીને ધાર્મિક જાન્યાસન
આપે છે અને જીના જીરુને યાદાવી આણે છે, જુદાં તેને ધાર્મિક
જાન્યાસન આપે છે, પોતે મન્ત્રો યાદે છે ને મસ્તાફની પાસે યાદાવે
છે મરણ સમીપ જાવતાં કેઈ પક્ષ પ્રકારનો જીન કે પ્રવાસી
આકાર નહિ હોવાનું અને બધા પ્રકારની ભૌતિક વાસનાઓ ત્યાગ-
વાનું એ મત હો છે પછી ધર્મને માટે, ધર્મસંવર્ધનને માટે, જ
નાશને માટે જાનમાં રક્ષા કરે છે ને જાતે પશ્ચરમેષ્ટીમાં વિત
રાખતો મરણ પામે છે.

પછી જીના રાજને જમીન ઉપર સુવાટે છે, જીને નવધરે
છે મુગનિત પદ્મોનો લેપ કરે છે ને નવાં વજ્ર પહેરાવે છે
પછી જીને કાઠડી ઉપર સુવાટે છે ને નિકટના વ્યાર સમજન્થી જીને
સ્મશાનભૂમિમાં લઈ જાય છે કેઈ જીવની હિંસા થાય નહિ
એટલા માટે પદ્મર ઉપર કાઠડી બિલા મોકલે છે ને તેના
ઉપર રાજને સુવાટે છે ઘેરથી આણેલા જાનિવટે જી બિલાને
ચેલાવે છે રાજ જ્યારે જાળીને રાજ થઈ જાય છે, ત્યારે સા
કાણુ પાછા ઘેર આવે છે ત્રીજે દિવસે સમીપના સમજન્થીઓ જી
રાજ નદીમાં નાળી આવે છે અને જીરુને (હાકારને) જમુક
સ્થળે ફાટે છે (જીના ઉપર પછીથી સક્ર આકારનું સમારક રથ
છે અને તેના ઉપર પદ્મરનો કલશ મૂકે છે) પછી બીજા બધા
સમજન્થીઓ મન્દિરમાં જાય છે ને ત્યાં જિનપ્રતિમાની પૂજા કરે

છે. ત્યારપછી ઉપાશ્રયમા જાય છે, ત્યાં સાધુ તેમને ભૌતિક જીવનની અનિત્યતા વિષે ઉપદેશ આપે છે .

મરણને કારણે સમ્બન્ધીજન ૧૦ દિવસ સુધી સૂતક પાળે છે. હિન્દુઓમા શ્રાદ્ધ કરવાનો જે આચાર છે, તેવા આચારને સાચા જૈન માનતા નથી.

મરનારની પાછળ જે વિધવા હોય છે તો તે પોતાનો ચુડો ભાંગે છે, શણગાર ઉતારે છે, કપાળ ઉપર પછી સૌભાગ્યચિન્હ કરતી નથી, ભૌતિક વિલાસ લોગવતી નથી, જીવન પ્રાયશ્ચિત્તમાં ગાળે છે ને કદાપિ પુનર્લગ્ન કરતી નથી

અત્યારસુધી જે સંસ્કાર વર્ણવ્યા તે મુખ્યત્વે કરીને મૂર્તિ-પૂજક શ્વેતામ્બરો આજે જે રીતે આચરે છે તે રીતના છે અને તેમાં પણ સ્થાનભેદે ને સમ્રદાયભેદે અનેક પ્રકારના તફાવત છે. સ્થાનકવાસીઓના સંસ્કારોમા ઘણો તફાવત છે અને મુખ્ય તફાવત તો એ છે કે તેઓ જિનપ્રતિમાનો ઉપયોગ કરતા નથી. દિગમ્બરો પણ એવા સંસ્કાર કરે છે ધાર્મિક જૈને મરણ સુધીમા જે ૨૦ સંસ્કાર કરવા જોઈએ તેનું વર્ણન આદિપુરાણમા (અધ્યાય ૩૮) આપ્યું છે. પ્રથમ સંસ્કાર ગર્ભાવધાન છે, અને તે સ્ત્રી વૈવાહિક જીવન શરૂ કરે તે પૂર્વે કરવાનો હોય છે સ્ત્રી ગર્ભવતી થાય ત્યારે ગર્ભના ૩ જા, ૫ મા, ૭ મા અને ૯ મા માસમા અનુક્રમે પ્રીતિ, સુપ્રીતિ, ઘૃતિ અને મોદ સંસ્કાર કરવામા આવે છે અને એનો હેતુ ગર્ભનું સારીરીતે વર્ધન થાય એ છે જન્મપ્રસંગે પ્રિયોદ્ભવ સંસ્કાર કરવામા આવે છે ત્યારપછી ૧૨ દિવસે નામકરણ સંસ્કાર કરવામા આવે છે, ત્રણ ચાર માસે બહિર્યાન સંસ્કાર થાય છે ને ત્યારે માતા તથા બાળક પ્રથમવાર બહાર નીકળે છે ત્યારપછી નિશાચ સંસ્કાર કરીને બાળકને પારણામા ઝુકાવે છે સાતમે કે આઠમે માસે પ્રાશન સંસ્કારથી બાળકને પ્રથમવાર અન્ન આપવામા આવે છે ત્યારપછી એક વર્ષે સમ્બન્ધીજનોના આમત્રણનો વ્યુષ્ટિ સંસ્કાર કરવામા આવે છે ત્યારપછી પ્રથમ જ વાર પુત્રના વાળ ઉતારવામા આવે છે. પાંચમે વર્ષે લિપિસંસ્કારન સમ્રદ

કરીને તેને ઘેર આજળ જ અશ્વરો શીખવવા માટે છે ૮ મે વર્ષે અથવા ત્યારપછી રૂપવચન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે ત્યારે કુમાર ઉપવિત ધારણ કરીને બુદ્ધને ત્યાં જાય છે અને ત્યાં પ્રણામ કરી પાળવાનું, ઈન્દ્રી મુખ્યાએ નહિ સુવાનું અને જોવાં બીજા મત હો છે અભ્યવનતાનું પૂરું થયે (૧૨ માસી તે ૧૬ મા વર્ષે સુખી) એ મતમાંથી એ (મતાવર્તન) મુક્ત થાય છે અને ત્યારપછી લગ્ન કરી શકે છે તે ઉપરાંત બીજા પણ સંસ્કાર છે વર્ણમાં સંસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે વર્ણસ્થાન કુળમાંનું સમ્યક્ ચારિત્ર આચરવાનું મત હોતાં કુળજનો અને સામાણ્ય રીતે સર્વમાન્ય ગૃહસ્થસ્થિતિમાં પ્રવેશવા માટે ઘૃત્થિસ્થિતા સંસ્કાર કરવામાં આવે છે

કુટુંબના અમુક પ્રસંગોએ પણ અમુક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે ત્યારે કેઈ પુરૂષ અથવા વિધવા કેઈને ઇત્તક હો છે ત્યારે પ્રથમ તેા ઇત્તક ધનાશના માળાપત્રી અનુમતિ લેવાય છે, તેના ખતપત્ર થાય છે તેના ઉપર તેનાં સર્ગાસરગ ખીનું સાક્ષ્ય લેવાય છે ને પછી રાજાના ઇચ્છાશમાં એ ખતપત્ર ઉપર સહી સિલ્લ કરાવાય છે બામ કાચકેસર બધી બંધવસ્યા થઈ ગયા પછી એના સબ મે ધાર્મિક વિધિ કરવામાં આવે છે સમ્યસમ્બધી નરનારીઓને નોતસ્વામાં આવે છે જમાઠવામાં આવે છે અને વાઘથી વધા નૃત્યથી આનંદ આપવામાં આવે છે ત્યારપછી એ સૌ મંદિરમાં જાય છે ત્યાં વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે ને એટલા પ્રસવ છે ત્યારપછી જમણુ આપવામાં આવે છે ને ત્યારે જ મ સમઘની ક્રિયા કરવામાં આવે છે ઇત્તકનો પિતા ત્યારપછી પાથડી, નાજિયેર અને પેસા લાવે છે આ વસ્તુઓ લેવાઈ દેવાઈ રહે એ-હો ઇત્તવિધાનની ક્રિયા સંપૂર્ણ થઈ રહી ગયામ છે અને ઇત્તકપુત્ર હોય તે પિતાનો સાચો પુત્ર હોય તેમ અધિકાર સોગવવાને યોગ્ય થાય છે ૧૬

કેઈને ઈન્દ્રી અધિકાર ઉપર સ્થાપવામાં આવે ત્યારે પણ અમુક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે રાજાને અભિરેક કરવાને કે મની, સેનાપતિ, વિપયાધિકારી (ઇલાજનો ઉપરી) વિશ્વગ્યાધિકારી (છાત્રનો ઉપરી), મહત્તર (ગામનો મુખી) વગેરે

આધકારીઓની નિમણુક કરવાને પ્રસંગે જે ક્રિયાઓ કરવાની છે તેનું વર્ણન અન્યગ્રન્થોમા સવિસ્તર આપેલું છે^{૭૦}

સાધુધર્મ

નિત્ય કર્મ

સાધુ પાછલી રાતે બ્રાહ્મમુહૂર્તે જાગે છે એટલે પચપરમેષ્ઠી મંત્ર લખે છે અને પથારીમાથી ઉઠે છે પછી બહાર નીકળીને મલમૂત્રનો ત્યાગ કરી આવે છે પછી પાછા આવીને ધ્યાન ધરે છે અને અનલ્પતા રાત્રે જે નાના જીવની હિંસા થઈ હોય તે અને એવા બીજા પાપ વિષે વિચાર કરે છે જ્યારે એ પ્રતિક્રમણ કરીને શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે તે પડિલેહણ કરે છે ને પોતાના શરીર, પથારી ને બેઠક ઉપર જન્તુઓ હોય તો વીણી કાઢે છે ને તેમને કોઈ સલામત સ્થાને મૂકી આવે છે પછી એ અધ્યયન કરે છે, કરાવે છે કે કોઈ ગ્રન્થની નવી પ્રતિઓ કરે છે પછી એ જિનમન્દિરે જાય છે અને ત્યાં તીર્થંકરની ભાવપૂજા કરે છે ત્યારે પ્રતિમાને વન્દન કરે છે, તેની પ્રદક્ષિણા ફેરે છે, મંત્રો લખે છે ને ધ્યાન ધરે છે સાધુ મન્દિરમા પૃ ૪૦૬ ઉપર જણાવેલી સર્વવિધ પૂજા કરતા નથી તેમજ શ્રાવકની પેઠે મન્દિરમા એ વિશેષ પ્રકારના વસ્ત્ર પણ પહેરતા નથી, એની પૂજા અનેક અંશે આધ્યાત્મિક અને અન્તર્મુખ હોય છે ત્યાથી પાછા એ ઉપાશ્રયે આવે છે ને ત્યાં ધ્યાન ધરે છે

૧૦ વાગ્યા પછી અન્ન અને જળ વહોરવા સાધુ બહાર નીકળે છે ભિક્ષા માગીને પાછા આવ્યા પછી માર્ગમા ચાલ્યાથી જે જીવહિંસા થઈ હોય તેના પાપને માટે ધરિયાવહી પડિઠ્ઠમે છે ત્યારપછી મંત્ર લખીને ભિક્ષાન્ન ખાઈ લે છે ત્યારપછી પાત્રોને ઘોઘને સ્વચ્છ કરે છે થોડો કાળ આરામ લઈને અધ્યયન કરે છે કે કરાવે છે ત્રણ વાગ્યે ફરી પડિલેહણ કરે છે ૪૧ વાગ્યે ફરી વહોરવા નીકળે છે, પાછા આવીને ધરિયાવહી પડિઠ્ઠમે છે, મંત્ર લખીને ખાઈ લે છે તેમણે સૂર્યાસ્ત પહેલા જ ખાઈ લેવું જોઈએ. અન્ધારામા કશું ચ ખવાય નહિ, પાણી પણ પીવાય નહિ.

ઉપાસકમાં દીવો બાળી શકાય નહિ. સાધુ સત્રે પ્રતિક્રમણ કરોને પછી ધર્મધ્યાન કરે છે, ત્યારપછી પરમેશ્વર અને બીજા મત્ર જાણે છે ને પછી (મોક્ષમાં મોકુફ ૬ વાગે) મુર્છાબદ્ધ છે પહેલી રાતે ધાર્મિક પાઠ જાણે છે, પછી નિદ્રા લે છે ને પાછલી રાતે ધ્યાન કરે છે

અહીં આપેલી દિનચર્યાગ્ર મૂર્તિપૂજક શ્વેતાશ્વર સાધુની છે શ્વેતાશ્વર સાધ્વીજ્ઞાનો અને ઇતર સમપ્રદાયના સાધુજ્ઞાની દિનચર્યામાં કંઈક કંઈક વધારવત હોય છે

નૈમિત્તિક ઠર્મ

મુદ્ધસ્થાનની ચેઠે સાધુજીવનમાં પણ અનેક પ્રકારના ઠર્મ અને સંસ્કાર કરવાના હોય છે ને તેમાં સૌથી પહેલાં દીક્ષાનો અને છેલ્લો મરણ પૂર્વકી મરણ પછી મુખીનો છે જુદા જુદા સમપ્રદાયો અને ગચ્છી સુદે જુદે પ્રકારે આ ક્રિયાઓ કરે છે, અને તેની વિગતોમાં બેટલો જણાવવાત છે કે વિસ્તાર થી બે જમાનું વર્ણન કરવું અહીં પાઠવે નહિ. તેથી બેડું અહીં સંક્ષેપમાં જ વર્ણન કરીશ અને પ્રથમ શ્વેતાશ્વર સાધુજીવનના ક્રિયાવિધિ વર્ણવીશ.

આવકને સાધુ સદા પ્રવેશ કરવો હોય તો તેના વિધિ અનેક છે અને તે પૂજા કંઠક ઉપર જણાવ્યા છે પણ સામાન્ય માર્ગ તો બેવો છે કે તેને કોઈ સાધુના ઉપદેશથી દીક્ષા લેવાની હમ્મજ થાય છે અને પછી સંસારનો ત્યાગ કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવે છે એમ કરવાની જેની હમ્મજ હોય છે તે કોઈ સાધુપાસે આવીને પોતાને દીક્ષાપાત્ર કરવાની પ્રાર્થના કરે છે બે બે મેઝાવ હોય છે તો સાધુ બેને શિષ્યરૂપે સ્વીકારે છે શિષ્ય ખીરે ખીરે વિરતિમાં અગ્રપૂર્ણ થાય અને પરીક્ષામાં ૬૬ જણાય, તો પછી અન્તે બેને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવે છે ઉત્કટ વિરાગી ને પશ્ચાત્તાપ કરનારને દીક્ષા લેવાનો વળી નેજો જ માર્ગ છે-બેને સંસારનો ત્યાગ કરવાની બેકવાર હમ્મજ થઈ બેટલો કોઈની સહાયતા વિના પોતે પણ અધ્યયન કરે

લૌકિકની અનિત્યતા વિષેનું જ્ઞાન પામે અને કોઈ પણ મનુષ્યની સહાયતા વિના સાધુ થાય. આવો પ્રકાર તીર્થંકરોના પ્રસંગમાં બને છે, જૈનો એમને સ્વયંબુદ્ધ કહે છે. પણ આજે તો, પૃથ્વ ૩૪૯ ઉપર લખ્યું છે એમ, નાના બાળકોને દીક્ષા આપવામાં આવે છે કુમળી વયના બાળકોને સાધુ બનાવવાને માટે અધ્યયન કરાવવામાં આવે છે, જેઓ અધ્યયન કરી રહે છે તેમને દીક્ષા અપાય છે, બીજાને છોડી દેવામાં આવે છે આ બધાને માટે સ્વાભાવિક રીતે જ બુદ્ધિ બુદ્ધિ વ્યવસ્થા કરવી પડે છે

વર્ધમાનસૂરિના આચારદિનકરમાં લખ્યું છે કે દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા હોય અને તેને પોતાના માબાપની, સ્ત્રીની, પુત્રની અથવા વડીલની સમ્મતિ હોય, તે પ્રથમ તો બ્રહ્મચારી થાય કેટલીક ક્રિયાઓ કર્યા પછી ગુરૂ તેને બ્રહ્મચારીના ધર્મ સમજાવે એ ક્રિયામાં કેટલાક સૂત્રો અને મત્રો ભણવાના હોય છે, તથા વ્રત અને ચારિત્રધર્મ સ્વીકારવાના હોય છે આ સ્થિતિમાં બ્રહ્મચારી એક સમયથી માડીને તે ૩ વર્ષ સુધી રહે, હજીયે તે મુંડાવેલા માથા ઉપર ચોટલી રાખે અને ઉપવિત પણ રાખે કુલ્લક થવાને જો એ યોગ્ય નિવડે તો એ રહે, નહિ તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાછો જાય.

સાધુ થવાના માર્ગને બીજે પગથીએ કુલ્લક થવાનું છે. અમુક વિધિએ દીક્ષા આપીને બ્રહ્મચારીને કુલ્લક બનાવવામાં આવે છે આ પ્રસંગે પણ કેટલાક મત્રો અને સૂત્રો ભણવાના હોય છે ને પછી તે પાંચ મહાવ્રતનું ગ્રહણ કરે છે કુલ્લકપદમાં રહ્યા પછી ત્રણ વર્ષે સાધુ થવાય આ કાળમાં એણે સામાયિક ચારિત્રને સંપૂર્ણ આચરવું જોઈએ, ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને અનેક પરીક્ષણોમાંથી ઉત્તીર્ણ થવું જોઈએ એમ થાય તો જાણવું જો એ દીક્ષા લેવા યોગ્ય થયો છે, જો પરીક્ષણોમાં ઉત્તીર્ણ થાય નહિ, તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાછો જાય

સાધુ બનાવવાને જે દીક્ષા આપવામાં આવે છે તેમાં સૌથી

પ્રથમ ક્રિયા તો પ્રવચના ઉં ઝોમાં અનેક પ્રકારની નાની નાની ક્રિયાઓ હોય છે આચાર્ય વિજયધર્મસુરિએ (આ આચાર્ય ૧૦મી ડીસેમ્બર, ૧૬૨૭ ને શેજ માળવામાં આવેલા શીવપુરી ગામમાં સ્વર્ગવાસી થયા છે) સાધુ દિમાંશુવિજયને દીક્ષા આપેલી તેનું વર્ણન લખ્યું છે, તેમાંથી સવિસ્તર વિગત મળી આવશે. એમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ ક્રિયા ૨૭ દિવસે સમાપ્ત થાય છે ને ત્યારપછીયે એ નવીન સાધુએ એક સપ્તાહ સુધી અમુક મત પાળવાનાં હોય છે.

સાધુની દીક્ષાને માટે લગ્નને જેટલે જ સમારમ્બે ગુણ સુદર્ત કાઢવામાં આવે છે; આ સમસ્ત ક્રિયામાં એ મોટો ખર્ચ કરવાનો તે, એ સ્થિતિ સારી હોય તો દીક્ષા દેનાર કે તેના સર્વ સમ્બંધી આવીને કરે છે નહિ તો આવકો કાઢી કરીને એ ખર્ચ કરે છે. સાત કપડા પહેરેલાં આવકઆવિકાઓ દીક્ષા દેનારને તેને પિતૃગૃહેથી ટ્રિબિકામાં કે કોઠા ઉપર બેસાડીને વાજતે ગાજતે દીક્ષાક્રિયા કરાવી હોય તે સ્થાને લઈ જાય છે ત્યાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને બીજા સાધુઓ ચાટ બેઠા બેઠા હોય છે નગર બહાર કેઈ પવિત્ર વૃક્ષ નીચે કે ગુફાનાં સ્થાનકનાં બેઠકમાં એ ક્રિયા થાય છે ત્યાં મહાપ્રાર્થનાં હોય છે અને તેમાં બેઠી (નહીં) રહેલી હોય છે પુષ્કળ સાધુસાધ્વીની અને આવકઆવિકાની ક્રમશઃ ત્યાં વિનમ્રતિમાની પૂજા ને પછી પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવે છે સ્તોત્રો ગાવામાં આવે છે ને મંત્રો જાણવામાં આવે છે ત્યારપછી દીક્ષા દેનાર પોતાનાં વસ્ત્રોનો બાલુપણોનો અને (એ હોય તો) ઉપવિતનો ત્યાગ કરે છે અને સાધુનાં વસ્ત્ર પહેરે છે ત્યારપછી પોતે પોતાનાં વાળ ઉઘેરી નાંખે છે અથવા તો ગુરૂ કે બીજા કેઈ ખાસે આ કુંજવનક ક્રિયા કરાવે છે ત્યારપછી મંત્રો અને સૂત્રો જાણીને સામાજિક આરિત પાળવાનું મત લે છે અને નવું નામ પ્રારણ કરે છે (સ્થાનકવાસી સાધુઓનાં નામ મોટે ભાગે તેમના પૂર્વાવસ્થાનાં નામને મળતાં હોય છે) ત્યારપછી માથા ઉપર વાસકોપ કરવામાં આવે છે પછી સમનસરવૃન્ની પ્રદક્ષિણા કરીને એ નવીન સાધુ શુદ્ધને અને બીજા સાધુઓને નમન કરે છે તથા સાધ્વીઓ અને આવકઆવિકાઓ એ નવીન સાધુને નમન કરે છે.

તેરાપથીઓના સાધુઓમાં સાધુઓ અને સાધ્વી થવાની દીક્ષાક્રિયા કંઈક જુદી રીતે થાય છે લાડનું (Ladnun) માં એવી એક ક્રિયા થયેલી તે સખધે હર્મન યાકોળીએ મને આમ લખેલું “ દીક્ષા લેનારાં જે જણ દંપતી હતા, તેઓ પ્રદક્ષિણા કે પ્રદક્ષિણારિણી નહોતાં, તેમજ કુલ્લક કે કુલ્લિકા પણ નહોતાં એક ધર્મશાળાની સામેના મેદાનમાં આ ક્રિયા થઈ હતી, થોડાક પગથીઆ ચઢીને ધર્મશાળાને દરવાજે જવાનું હતું અને તે દરવાજે જમીનથી માથાપુર ઉચો હતો પગથીઆની બંને બાજુએ ઓટલા હતા જમણી બાજુને ઓટલે આચાર્ય અને યતિઓ બેઠા હતા, ડાબી બાજુને ઓટલે સાધ્વીઓ બેઠી હતી, ત્યાં દીક્ષા લેનાર દંપતીને સારા વસ્ત્ર પહેરાવીને આજ્યાં પત્ની સાધ્વીઓની પાસે ઉભી, યતિ આચાર્યની સામે જમીન ઉપર ઉભો સ્થાન એવું હતું કે પ્રદક્ષિણા થાય નહિ દીક્ષા લેનાર પુરૂષનો મોટો ભાઈ એની પાછળ ઉભો હતો, તેણે એક ઠાગળ આચાર્યને આપ્યો, તેમાં કુદુમ્બની દીક્ષાવિષે સમ્મતિ લખી હતી આજુબાજુના જનમડળમાં કંઈ શાન્તિ થઈ એટલે આચાર્ય સ્પષ્ટ સ્વરે એક લાંબું સૂત્ર બોલ્યા. પછી સાધુએ મસ્તક નમાવ્યું, માથા ઉપર માત્ર ચોટલી હતી, તે આચાર્ય પાંચ ભાગે ઉખેડી નાખી, તે પ્રસંગે થનાર સાધુના મુખ ઉપર કંઈ પણ વિકૃતિ જણાઈ નહિ ત્યારપછી એ સાધુએ બીજા સાધુઓને નમન કર્યું અને એમની હારમાં સાથી છેલ્લો બેઠો, સાધ્વીને બીજા સાધ્વીઓ પાસે બેસાડી સાધુને દીક્ષા આપી તે પૂર્વે સાધ્વીએ તો આચાર્યની સૂચનાથી એમને માત્ર થોડીકવાર નમન કરવાના હતા ”

એ ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી સાધારણ રીતે થોડાક ઉપદેશ આપવામાં આવે છે અને ત્યારપછી થોડીક બીજી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, એ મુખ્ય ક્રિયા તો ચારેક કલાકમાં પતી જાય છે, પણ પછી બીજી વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવામાં આજો દિવસ ચાલ્યો જાય છે

દીક્ષાક્રિયા થયા પછી સાધુએ આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓ કરવાની

હોય છે, તે દ્વારા તે ઉદ્દોપસ્થાપન નામે વ્યવસ્થિતના બીજા પદ ઉપર આવે છે તપ, કથામશુદ્ધિ અને શીતિક વાસનામાંથી મુક્તિ કરાવે છે વ્યવસ્થિતનાં બાકીનાં બીજા ત્રણ પદ (પૃ ૨૧૧) ઉપર જઈ જી આટલા માટે શુદ્ધ જે બતાવે તે ધર્મ સાધુએ પાળવાના હોય છે તે ઉપસંત બીજા પણ અનેક વિધિ પાળવાના છે જે ધર્મનું અને વિધિનું ઉદ્દેશન થતાં તેણે પ્રતિક્રમણ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ અને જે પ્રમાણે જોણે અનેક આધ્યાત્મિક ક્રિયા કરવાની હોય છે

સાધુને જ્યારે વાચકને, ઉપાધ્યાયને કે આચાર્યને પદે દેવામાં આવે છે ત્યારે પણ સમની અદર અનેક તૈવાર્તેએ થાય છે તેવે પ્રસંગે સમવસરણની પ્રદક્ષિણા થાય છે, સ્તોત્રો અને મંત્રો બજાવે છે, વાસનાનાં થાય છે ને તે ઉપરાંત અનેક ક્રિયાઓ થાય છે આચાર્ય જનાવવાની ક્રિયા વિશિષ્ટ પ્રકારે મહત્વની છે તે પ્રસંગે જનાર આચાર્યને પહેરાવવાનાં વસ્ત્રને રાત્રે અમુક ક્રિયાથી શુદ્ધ કરવામાં આવે છે, ત્યાં ખાંડી બે આસન મૂકાય છે, તેમાંના જોક ઉપર શુદ્ધ જોસે છે ને બીજા ઉપર અક્ષતમૂળ (સ્થાપનાચાર્ય) મૂકાય છે કેટલીક ક્રિયા થયા પછી અને કેટલાક મંત્રો તથા સ્તોત્રો બોલાયા પછી શુદ્ધ આચાર્ય જનાર સાધુના કાનમાં ત્રણવાર દરિયાં બોલે છે અને તેના દ્વારમાં અક્ષતમૂળ મૂકે છે ત્યારપછી જોડું નવું નામ પાડે છે (આ નવું નામ તે થણુ કરીને તેના સાધુનામને ઉદ્દરાવીને પા વામા આવે છે ને ત્યારપછી તેને ઘરે પદ દત્ત ઠવામા આવે છે જેમકે ઇન્દ્રવિજયનું નવું નામ વિજયઇન્દ્રસુરિ) ત્યારપછી જો નવા આચાર્ય બેમાંના જોક આસન ઉપર જોસે છે, અને શુદ્ધ તથા બીજા બધાં જો એમને નમસ્કાર કરે છે તથા ' અસારપર્વતના વજ્ર મમાન. સૈનધર્મના ઉપદેશકરૂપે એમને વિષે કેટલાક શ્લોક બોલાય છે ત્યારપછી ઉપદેશ અપાય છે ને બીજા ધર્મિક વિધિ થયે તે ક્રિયા થમાત થાય છે આવડે તે પ્રસંગે મહોત્સવ કરે છે તે દશ દિવસ સુધી વ્યાપ્ત છે

સાધુ સ્વેચ્છાજી ઉપવાસ કરીને મૃત્યુને આમ ત્રણ આપે છે,

તે ક્રિયાને સંલેખના કહે છે. ૧૨ વર્ષ સુધી પ્રયંતે તપ આચર્યા પછી સંલેખનાને માટે એ સાધુ પર્વત ઉપર જાય છે, ત્યાં એક વૃક્ષ નીચે બેસે છે અને અન્નજળને અલાવે મૃત્યુ પમાય ત્યાં સુધી કોઈ અગને હલાવતા પણ નથી. આ પ્રકારે સંલેખનાની ક્રિયા હાલમા લાગ્યે જ કરવામા આવે છે ઘણાખરા સાધુઓ તો (અને વળી શ્રાવકો પણ) મરણપથારીએ હોય છે ત્યારે હાજર રહેલા આચાર્યની, ગુરૂની કે સાધુની સમક્ષ સર્વ પ્રકારે અન્નજળ તજવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે મરનાર પોતાનું મહો ઉત્તર દિશામા ફેરવીને કુશાસન ઉપર પલાઠી વાળીને બેસે છે, પાસે આણેલી જિનપ્રતિમાની પૂજા કરે છે અને સ્તોત્રો તથા મંત્રોવડે તીર્થંકરોની તથા દેવીઓની સ્તુતિ કરે છે, ત્યારપછી એનું જે કોઈએ કંઈ અશુભ કાર્ય હોય તે સૌને ક્ષમા આપે છે ને તેવી જ રીતે એણે જે કોઈનું કંઈ અશુભ કાર્ય હોય તે સૌની ક્ષમા માગે છે ત્યારપછી પંચમહાવ્રતનું ફરી ગ્રહણ કરે છે અને સર્વ પ્રકારે અન્નજળનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે ત્યારપછી સંલેખનાવ્રત લેનાર સાધુજન મંત્રો અને શાસ્ત્રપાઠ સાલળતો સાલળતો સ્વર્ગે જાય છે વર્તમાન અશુભતમ આરામા આપણા ભૂખડમાં નિર્વાણ પામવું તે અશક્ય છે, પણ હવે તે ખીજે કે ત્રીજે ભવે નિર્વાણ પામશે એમ મનાય છે આવી રીતે સમાધિમા જેણે મૃત્યુને સ્વીકાર્યું છે, તેને જૈનો બહુ ઉચી કક્ષાએ મૂકે છે અને તીર્થયાત્રા કર્યે જેમ કર્મક્ષય થાય તેમ એના કર્મણાણુ સાન્નિધ્યથી પણ કર્મક્ષય થાય છે એમ માનીને ધાર્મિક જનો એની પાસે જાય છે

જ્યારે સાધુ મરણ પામે છે ત્યારે શ્રાવકો થોડેઘણે આહમ્મરે ઢહનક્રિયા કરે છે. સાધુઓ તથા ધાર્મિક શ્રાવકો ઉપવાસ કરે છે ને ભૌતિક જીવનની અનિત્યતા વિષે કથા સાલળે છે

સાધ્વીની દીક્ષાને તથા મરણને પ્રસંગે તેમજ તેને પ્રવર્તિની, મહત્તરા વગેરે પદે લેવાને પ્રસંગે જે ક્રિયા થાય છે તે ઉપર બતાવેલી સાધુને કરવાની ક્રિયાને મળતી હોય છે

દિગમ્બરોના સાધુસઘની રચના કંઈક જુદા પ્રકારની છે ને

તેથી તેમને માટેની ક્રિયાઓ પણ કઈક જુદા પ્રકારની છે. આવક સાધુ યાચ ને પછી અનુક્રમે ઉચ્ચ પદે અડતો જાય તે સી પ્રસંગે અમુક અમુક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે. ધાર્મિક જને કયે અનુક્રમે કઈ ક્રિયા કરવાની છે તેનું વર્ણન આદિ પુરાણમાં (અ. ૩૮) આ પ્રમાણે આપેલું છે. -પ્રથમ તો આવકે પ્રશાન્તિ પામવી જોઈએ, ઇન્દ્રિયવિલાસ ત્યજવા જોઈએ અને ધાર્મિક અભ્યાસમાં વિત્ત લગાડવું જોઈએ. ત્યારપછી પોતાની સમ્પત્તિ ધર્મકાર્યને માટે, પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને માટે અને ઇતર જાળમેને માટે વહેંચી નાખવી ને પછી ધરને ત્યાજ કરવે. ત્યારપછી જ્યેને કુટુંબ બનાવવાની ક્રિયા થાય, જે પદમાં પણ જોણે અનેક વિધિ આચરવાના છે; આગળ જતાં જોણે વશને પણ ત્યાજ કરીને ત્રિવલ્લ પામવાની છે. ઉપવાસ, તપ, અને અધ્યયન કરીને જે સુર થાય. જોશીયે અચર જે ઉપરને પદે જાય ત્યારે બહુવિધ સંકલ્પે બહુધર થાય. પણ આ બહુધરનું પદ જે પોતાના જન્ત પર્વન્ત ધારણ કરી રહેતો નથી; તપમાં કે ધ્યાનમાં મગ્ન રહેવાને માટે જે પદ પોતાના શિખને સોંપી સર્વ કાર્યભારથી મુક્ત થાય છે. પછી અસત્યાજ કરીને સમાધિમાં સંલેખના મૃત્યુ સ્વીકારે છે અને બીજે ભવે સ્વર્ગલોકમાં અવતરનારું સાધન જેમ સાધી લે છે.

મન્દિરપૂજા

નિત્યકર્મ

જૈનમન્દિરમાં કરવાના વિધિઓ અનેક પ્રકારના છે. મન્દિરમાં જે પૂજાવિધિ થાય છે તેનું વર્ણન કરતાં તો આજે બન્ધ જણાય. તેથી અહીં તો શુદ્ધશાસ્ત્રના જૈનમન્દિરમાં પ્રભાતે, મધ્યાહ્ને અને સંધ્યાકાલે જે વિધિઓ કરવાનો રિવાજ છે, તેમાંના મુખ્ય મુખ્યનું સંક્ષિપ્ત જ વર્ણન કરી જઈશ જે જાણેસે (I Marjorah) ઇલિયન ઓરિટકવેરિ ૧૩ મ્મ (૧૮૪) પૃષ્ઠ ૧૬૧ થી જે વર્ણન આપ્યું છે^{૭૨} તેને આધારે નીચેનું વર્ણન આપું છું.

પ્રભાતે ૬૬ વાગ્યે દેવપૂજાને લગતી ક્રિયા શરૂ થાય છે. પૂજારી

પ્રથમ તે સ્નાન કરે છે, અથવા મ્હોં, હાથ ને પગ એ શરીરનાં
પાત્ર અગને તો ધુએ જ છે ત્યારપછી એ મંદિરને ઉઘાડે છે. પવિત્ર
ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરવાને સમયે નિસ્સિદ્ધી શબ્દ બોલે છે, એ
શબ્દનો ભાવ એ છે કે હું સસારમાંથી નિસર્ગ છું તથા સર્વ
સંસારિકતાનો ત્યાગ કરૂં છું. પછી એ મંદિરને ને પ્રતિમાને
શુદ્ધ કરે છે તીર્થકરની પ્રતિમાને જમણે પાસે દીવો હોય છે ને
ડાબી બાજુએ ધૂપદાની હોય છે તે એ સળગાવે છે ત્યારપછી તીર્થ-
કરના નવ અંગ (અગુઠ, કુર્પર (જાતુ), કરચન્થી, સ્કન્ધ, શિખા,
લલાટ, કણ્ઠ, વક્ષ અને નાભિ) ઉપર પૂજારી વાસચૂર્ણની રેખાઓ
કરે છે અને ચન્દન, કપુર, કસ્તુરી, અમ્બર અને કેશરના
ખનાવેલા સુગન્ધિત પ્રવાહીનો ક્ષેપ કરે છે

મંદિરની અદરના ખડમાં નાનું એક મેજ હોય છે, તેના
ઉપર અક્ષતનો સ્વસ્તિક રચેલો હોય છે એ સ્વસ્તિક ઉપર કૃણ
અને અર્ધચન્દ્ર ઉપર નૈવેદ્ય ચઢાવવામાં આવે છે ત્યારપછી પૂજારી
(બ્રાહ્મણ જેમ ઉપવિત પહેરે છે તેવી રીતે નાખેલા) પોતાના ઉત્ત-
રાસનનો ખાલવ પોતાને બે હાથે પકડે છે તે વડે જમીનને સાફ કરે
છે ને એક મંત્ર (ખમાસમણ) બોલે છે તે વખતે બે કુર્પર, બે હથેળી
અને કપાળ જમીનને અડાડીને પચાગ પ્રણામ કરે છે ત્યારપછી
પ્રતિમાની ત્રણવાર પ્રહક્ષિણા કરી તેની સામે યોગમુદ્રાસન વાળીને
બેમે છે ત્યારપછી ચૈત્યવન્દન નામે પ્રાર્થના બોલી શકાય એટલા
માટે એક મંત્ર ભણે છે ને સન્તોને નામે ઇચ્છ શબ્દથી અનુમતિ
મેળવે છે ત્યારપછી તીર્થકર (શાન્તિનાથ વિગેરે) આશીર્વાદ આપે
એટલા માટે મંત્ર ભણે છે ત્યારપછી વિધિપુર સર શરીરના અગ
વાળીને બીજા પણ કેટલાક મંત્ર ભણે છે ને સ્તોત્રો ગાય છે.
દેવપૂજાને અન્તે જયઘણ્ટા વગાડે છે અને આવસ્સહી (સંસા-
રમાં પ્રવેશુ છું) ઠહીને મંદિરમાંથી પૂજારી ચાલતો થાય છે

દેવપૂજા બીજાવાર સવારમાં દશેક વાગ્યે (બીજે પહોરે) શરૂ
થાય છે પ્રથમ તો પૂજારી સ્નાન કરે છે એ પ્રસંગે તે પૂર્વ
તરફ મુખ કરીને ૧૦ ક્રાવાલિ એટલે કે બે ઠર્ણ, બે ઠર્ણચન્થી, બે

પુર્ણ, બે કલા, કપડાં અને કટિ એમ ૫ થી શરૂ થતાં ૧૦
અંગને પુખ્ત છે અને શુદ્ધ શ્વેત વસ્ત્રથી એ સૌ અંગ છુટી
નાખે છે પછી મંદિર પાસેના કુદમાં બાથ છે તે ત્યાં પોતાના
પગ પુખ્ત છે કાથા ઉપર પગ છુટી નાખે છે ને ત્યારપછી વિસ્થિત
ચળા બોલીને મન્દિરમાં બાથ છે પોતાના ઉત્તરાસનને બાંધ
પડુ વાળે છે ને પ્રતિમાને પોતાનો આસવાસુ બાંધે નહિ
એટલા માટે એમ ઘડી કરેલા ઉત્તરાસનને મ્હોંએ બાંધે છે

મન્દિરમાં બાંધેને જેના ઉપર કેશર વડાચ છે એ પુરુષ
(બોરશીઆ) ઘસે બાથ છે, ત્યાં નવું કેશર વગેરે પાટે છે ને એક
પાત્રમાં ભરે છે અને ત્યારપછી ગર્ભગૃહમાં ઘસે છે ત્યાં ગર્ભ પૂજાને
પ્રસન્ન બનાવેલાં પુલ ઉતારી દે છે ને વીંધકની પ્રતિમા ઉપર
પુલ પૂલ વગેરે કંઈ ચોટખુ હોય તે મુરખીઆથી સાફ કરી નાખે
છે પછી એક વસ્ત્રને પાણીમાં ધોવે છે, પ્રતિમા ઉપરનો ચન્દન
લેપ ફર કરવાને તે બીજું વસ્ત્ર તેના ઉપર ફેરવે છે કોઈ સ્થળે એ
લેપ રૂઠ ચોટી ગયો હોય તો ઉશીરતુણના મૂળની જતાવેલી
વાળાકુબીથી એને ઉખેડી નાખે છે એવી રીતે પ્રતિમાને સ્વચ્છ
કર્તા પછી ફળ, ફર્કી, ધી, પાણી અને સાકર એ પાંચ દ્રવ્યોનું
પચ્ચામૃત તૈયાર કરે છે એ પચ્ચામૃતને કલશ નામે પાત્રમાં
ભરે છે એ પાત્ર નળીવાળી આદાની જેવું હોય છે પચ્ચામૃતથી
પ્રતિમાને સ્નાન કરાવે ॥ ત્યારપછી બીજા કલશમાં આલેશ
સ્વચ્છ બળથી સ્નાન કરાવે છે એ વખતે પૂજારી સસ્તુત મ્હોં
જાણે છે ત્યારપછી ત્રણ સુદાં અંગસુદન દે છે ને હરેક વડે એક
વાર એમ ત્રણ વાર પ્રતિમાને છુટી નાખે છે ત્યારપછી પ્રતિ-
માના આશનને પાંચ નાખે છે કાચ પાયા પાછી પ્રતિમાનાં નવ
અંગ ઉપર ધીરે કાચે ચન્દનનો લેપ કરે છે

ત્યારપછી પુષ્પપૂજા કરે છે સાથે જાણેલી છાવમાંથી પૂજારી
પુલ દે છે ને પ્રતિમા ઉપર બાંધે છે, તથા કંઈ ઉપર પુલમાં
જા બાંધે ॥ પછી મત્ર ભણતો ભણતો પૂષ્પપૂજા ને લીપપૂજા કરે
છે પ્રતિમાને વ્યમર કરે છે ત્યારપછી પાસેના જડમાં બાંધે

જેન ઉપર સ્વસ્તિક રચે છે તે તેના ઉપર અક્ષત, ફળ તથા નૈવેદ્ય ચડાવે છે. ત્યારપછી સ્તોત્રો ગાય છે અને મંગલઘટા વગાડીને પૂજા સમાપ્ત કરે છે ત્યારપછી આવસ્સહિ શબ્દ બોલીને પૂજારી મન્દિરમાથી ચાલતો થાય છે.

સન્ધ્યાકાળની પૂજા સાદી હોય છે એ પૂજા ૫ અને ૬ વાગ્યાની વચ્ચે થાય છે નિસ્સહી શબ્દ બોલીને પૂજારી મન્દિરમા જાય છે અને દીવા કરે છે તથા ધૂપપૂજા કરે છે પછી પાંચ દીવેટોએ દીવા કરીને આરતિ ઉતારે છે ત્યારપછી પ્રતિમાની સામે મગળદીપથી દીપપૂજા કરે છે તે સમયે નગારા ઘટ વગેરે વાગે છે મંત્રો ભણ્યા પછી પૂજારી જયઘટા વગાડે છે અને આવસ્સહિ શબ્દ બોલીને મન્દિરમાથી નીકળે છે.

જૈનમન્દિરોમા જે વિધિએ પૂજા થાય છે તેનું આખું ચિત્ર ઉપર આખું છે સમ્પ્રદાયે સમ્પ્રદાયે એમા કંઈક કંઈક તફાવત છે પ્રતિમા આગળ દીવા કરવાનો અને અન્ધારૂ થયા પછી ધૂપદીપ પૂજા કરવાનો રિવાજ શ્વેતામ્બરોમા જ છે, દીગમ્બરો રાત્રે તે પૂજા કરતા નથી, પણ છતાંયે શાસ્ત્રગ્રન્થો વાચવાને માટે મન્દિરમા દીવા તો કરે છે^{૭૩}

નૈમિત્તિક કર્મ

પ્રતિમાની સ્થાપના ને પ્રતિષ્ઠા કરવાને પ્રસંગે અનેક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે. જન્મે સમ્પ્રદાયની અને તેમની શાખાઓની એ ક્રિયાઓમા તફાવત છે વળી જુદી જુદી પ્રતિમાની પણ સ્થાપનાની ને પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયામા પણ તફાવત હોય છે કારણ કે શાસનદેવતાની, દેવોની ને અહોની પ્રતિમાના સળધમા જે ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે તેનાથી જુદી જુદી તરેહની ક્રિયાઓ તીર્થંકરની પ્રતિમાના સમ્બન્ધમા કરવાની હોય છે. તેમજ વળી એક ને એક દેવની જુદા પ્રકારની ને જુદા ઉપયોગની જુદી જુદી પ્રતિમાઓ સળધે પણ જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે ધાર્મિક શ્રાવકના ઘરમા પૂજા કરવાને માટે રાખેલી પ્રતિમા

સબંધે જે ક્રિયા કરવાની હોય છે, તેનાથી જુદી તરફની ક્રિયા મુખ્ય મંદિરમાંની પ્રતિમા સબંધે હોય છે. વળી મંદિરમાંની જે પ્રતિમા જોવાની જોઈએ હોય છે કે તેને જોયેલી શકાય નહિ તેને સબંધે જે ક્રિયા કરવાની હોય છે તેનાથી જુદી તરફની ક્રિયા ત્યાંની જ જે પ્રતિમા જોવાની નાની હોય છે કે જેને જોયેલી શકાય તેને સબંધે હોય છે. મીનીના ક્રિયાશીલમાં આ બધી ક્રિયાઓ વિષે બહુ વિગતવાર વર્ણન આપ્યું છે; તેમાંની મહત્વની જ હકીકતો નીચે આપી શકાય છે.

જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા માટે પુષ્કળ આયોજન કરવું પડે છે. પ્રથમ તો સારું સ્થાન નક્કી કરવું જોઈએ, ત્યાં વિસ્તૃત જમીન સારું કરવી જોઈએ. આજુબાજુ પડેલાં ઢાઢકાં, ગણ, વાળ, નાજ દાંત વગેરે ગલિન પદાર્થો કાઢી નાંખવા જોઈએ. ત્યારપછી ક્રિયા કરવાનું શુભ મુહૂર્ત યોગી કાઢવું જોઈએ. બધા જોડા અનુકૂળ હોય એવું શુભ મુહૂર્ત નીકળી ન શકતું હોય તો પાછી નડવા જરૂરી આવે. આથી માટે ક્રિયા કરવી જોઈએ. ત્યારપછી આજુબાજુના પ્રદેશમાં વસતા સર્વે સાધુઓને અને શ્રાવકોને આ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવના સમાચાર આપવા જોઈએ. ને તેમને પધાર્થ આમ ત્રણ આપવા જોઈએ. પ્રતિષ્ઠા કરતા પૂર્વે પ્રતિમાને શુભ કરવી જોઈએ, અને પછી જ્યાં સ્થાપના કરવાની હોય ત્યાં લાવવી જોઈએ. ત્યારપછી સ્થાપનાને પ્રસંગે જરૂરના કળશ, શાળીખા, પાણી, વનસ્પતિ ઇત્યાદિને મંદિર આગળ આણવું જોઈએ. (જે સૌ આણવી વખતે નૃજ અને ઘાનવાન જાય છે) મંદિરમાં વેદી સ્થાપના આવેલી હોય છે અને મૂર્તિ જ્યાં સજેલી હોય તે ઘરમાં પણ આશીર્વાદજનક ક્રિયાઓ થાય છે.

પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયા પૂર્વે પ્રથમ તો દિક્ષાતોની સ્થાપના કરવામાં આવે છે અને તેમની પૂજા થાય છે. ત્યારપછી મૂલન્યાયકની પ્રતિમાની આરે ક્રિયાએ મૂલ્યવાન ધાતુના ચાર કલશ મૂકે છે, અને સુન્દર શણગારેલી ચાર ઠ શાળો પ્રતિમાને સ્થાપન કરાવીને દબર વનસ્પતિઓ શાળીને તૈયાર કરેલા લેપ કરે છે.

કોઈ આચાર્ય, સાધુ, પાઠક, જોન પ્રાદાણ કે કુલ્લક
પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠાની ક્રિયા કરાવે છે, પણ એ બધા એક સરખી જ
ક્રિયા કરાવતા નથી એ ક્રિયા કરાવનારને પ્રતિષ્ઠાગુરૂ કહે છે, તેની
પાસે ચાર સ્નાત્રકાર ઉભા રહે છે

પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયાની શરૂઆતમા જ ભૂતબલિ દેવાય છે, તે
વારે બળિબાકુલ ને ફલ વગેરે પદાર્થોમાથી બનાવેલી આહાર-
સામગ્રી ચાર દિશાઓએ પણ મૂકવામા આવે છે, અને ભૂત, પ્રેત,
પિશાચ, ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, વેતાલ આદિ સર્વે પ્રકારના
સત્ત્વોને એ આહારસામગ્રી લઈ જવાનું મત્રો બોલીને આમંત્રણ
કરવામા આવે છે પછી મત્રો અને સૂત્રો ભણીને શાસનદેવતાની
અને બીજા દેવોની પૂજા કરે છે પછી જુદા જુદા પદાર્થોના
મિશ્રણવાળા જળથી સ્થાપવાની પ્રતિમાને સ્નાન કરાવે છે, પવિત્ર
બનાવેલા ચન્દનથી લેપ કરે છે, પુષ્પહારથી શણગારે છે અને
તેના પ્રત્યેક અંગને સ્પર્શી પવિત્ર બનાવે છે પછી વિવિધ મત્રોથી
તેની વિવિધ પ્રકારે પૂજા કરે છે આઠ દિવસનો આ મહોત્સવ
કરવામા આવે છે પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર શ્રાવક પોતાને ખર્ચે સૌ
અતિથિઓનો સત્કાર કરે છે પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠાને પ્રસંગે જે આતિથ્ય
અને આડમ્બર કરવો પડે છે, તેમા એવડો મોટો ખર્ચ થઈ
જાય છે કે આજે તો એ બધું કરી શકે એવા લોક થોડા જ
છે ને તેથી ગયા કાળમા થતું હતું તેવી રીતે પૂરી વિધિએ
પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયાઓ અને તેને અનુકૂળ બધો આડમ્બર આજે
ભાગ્યે જ કોઈ કરે છે

જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠાને પ્રસંગે જેવી ક્રિયાઓ કરવામા આવે
છે તેવી જ વિવિધ દેવતાઓની પ્રતિમા, ચન્દ્ર (ગૂઠ ચિન્હોવાળા
પટ), પવિત્ર ધ્વજ આદિની પ્રતિષ્ઠાને પ્રસંગે પણ ક્રિયાઓ
કરવામા આવે છે મન્દિરની પ્રતિષ્ઠાને પ્રસંગે પણ એવી જ ક્રિયાઓ
કરવામા આવે છે

દ્વિગમ્બરોમા પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા વખતોવખત ફરી ફરીને
કરવામા આવે છે અને તે પ્રમાણે શ્રવણ બેલગોલાની ગોમ્મટની
પ્રખ્યાત પ્રતિમાને અસુક વર્ષો પછી ફરીને પચામૃત (દૂધ,

હર્દી, ધી મમ અને પાણી) વટે સ્નાન કરાવે છે, લેપ કરે છે અને એની પુષ્પપૂવ્વ, ફલપૂવ્વ વગેરે અનેક પ્રકારે પૂજા કરે છે એવે પ્રકારે ઈ સ ૧૬૨૫ માં ઉદ્ધો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો; એ પ્રસંગ પ્રતિમાના શિખાપ્રદેશ સુધી ચઢવાને માટે પ્રસંગ આવેશન સ્થવામાં આવ્યા હતા. પવિત્ર પ્રવાહી પકાચી વટે પ્રતિમાને સ્નાન કરાવવા માટે અનેક આવકો જાતુર જનો ગયા હતા, અને એમ સ્નાન કરાવવાનો અધિકાર લીલામ કરીને મીટી રકમે આવવામાં આવ્યો હતો.

અમુક વિશિષ્ટ પ્રસંગોએ ધાર્મિક હેતુએ વિવિધ પ્રકારના ધ્વજ દિગ્ગજો ચઢાવે છે. આદિપુરાણમાં ૧૦ પ્રકારના ધ્વજ કહ્યા છે; આર દિશામાં એ કશેષ પ્રકારના ૧૦૮-૧૦૮ એટલે એકતરફે ૪૩૨૦ ધ્વજ ધાવવાને નામ ચઢાવે છે એવા પ્રકારના પરિવ્રજ ચઢાવવાનો સિવાજ આજે પણ છે ૭૪

લીલકરની પ્રતિમાની ભક્તિ કરવાનો એક જીએ પણ પ્રકાર છે ને તે સ્થલાત્રાનો છે એવી સ્થલાત્રા કમમાં કમ વર્ષમાં એકવાર તો નીકળે છે જ પણ પૂર્વે સ્થલાત્રાનું એટલું મહત્ત્વ મનાવું એટલું આજે નથી મનાવું; કારણ કે પૂર્વે મહાપ્રતાપી સભ્યો સૈન્યધર્મ પાળતા અને તેઓ પ્રસંગ સ્થલાત્રાઓ ઠાહતા અને તેને લીધે ચક્રવર્તી મહાપદે (પૂ ૨૬૨), સમપ્રતિએ અને કુમારપદે કહેલી સ્થલાત્રાનાં યથોચન સૈનીનાં જન્મેભાગ ૭૫ છે આ મહોત્સવને પ્રસંગે લીલકરની પ્રતિમાને સ્નાન તથા અર્ચન કરીને ખુબ શણ આરેલ્ય પ્રકાશ સ્થમા પધરાવે છે અને લોકની મેદની સાથે એ સ્થને નમરમાં ફેરવે છે એ સ્થને હાથી કે ઘાસ એટલા હેમ છે પવો.

જોનોડુ સોથી પવિત્ર પર્વ પર્વજ છે વ્યાતુર્માસના એક માસ ને વીસ દિવસ વીલ્યા પછી, સાધુઓને ને આરકોને પોતાનાં ધાર્મિક જલ પાળવાનો દિવસ (સવત્સરી) આવે છે તેની અગાઉ સાત દિવસથી એ પર્વ શરૂ થાય છે એવી મહા બીજી ૭૬ આસાને લીધે એને પર્વપણુ કહે છે

શ્વેતાચ્છરો આજે સામાન્ય રીતે એ પર્વ શ્રાવણ વદિ બાર-
શથી શરૂ કરે છે અને ભાદરવા શુદ્ધિ ૪ થી સમાપ્ત કરે છે દિગ-
ચ્છરોમાં એ પર્વ ૧૫ દિવસ ચાલે છે અને ભાદરવા શુદ્ધિ પાચમથી
વદિ પાચમ સુધીનું ગણાય છે, ભાદરવા શુદ્ધિ ૪ પછીના ૭૦
દિવસના (કાર્તિક શુદ્ધિ ૧૪ સુધીના) કાળને પવિત્ર મનાય છે ૭૭
પર્વની શરૂઆત ઉપવાસથી થાય છે આખા આઠેય દિવસનો ઉપ-
વાસ કરવો એવો શ્વેતાચ્છર વિધિ છે, પણ આ વિધિ શબ્દશ
પળાતો નથી, કેમકે અનેક લોક આજે તો એકાન્તર દિવસે ઉપવાસ
કરે છે, છેલ્લે દિવસે બધો પૂરો (ચૌવિહાર) ઉપવાસ કરે છે એ
દિવસે વળી પૌષધવ્રત (પૃ ૨૦૬) રાખવામાં ધર્મ મનાય છે,
અને ત્યારે શ્રાવણ સાધુજીવન પાળે છે પૌષધવ્રત પાળનાર શ્રાવણ
ઉપાશ્રયમાં કે એકાન્તમાં ચોવીશેય કલાક રહીને ધ્યાન ધરે છે કે
અધ્યયન કરે છે. આ પવિત્ર સપ્તાહમાં બધું સસારી કામ બંધ
રહે છે ને સૌ લોક ઉપાશ્રયમાં જાય છે, ત્યાં ઉપદેશ અપાય છે ને
વ્યાખ્યાન વગ્યાય છે શ્વેતાચ્છરોમાં ખાસ કરીને કલ્પસૂત્ર વગ્યાય
છે પર્વને પાચમે દિવસે મહાવીરના જન્મોત્સવનો વરઘોડો નીકળે
છે (મહાવીરનો જન્મ સાચી રીતે તો ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૩ ને રોજ
થયેલો મનાય છે) પર્યુષણનો છેલ્લો દિવસ સવત્તરી છે ને તે
જૈનોના ધાર્મિક વર્ષનો છેલ્લો દિવસ પણ છે તે દિવસ પ્રતિ-
ક્રમણ કરવાનો છે અને નવા વર્ષમાં કંઈ નવા પાપ ન થાય એવી
એની ભાવના છે ગત આખા વર્ષમાં જેની જેની સાથે કલહ
થયો હોય તે તે સૌની એ દિવસે ક્ષમા ચાચી લેવી જોઈએ, એમ
સૌ જૈનોના ધર્મ મનાય છે દૂર દેશાવરમાં વસનારની ક્ષમા મુખે
માગવી અશક્ય હોવાથી વિજ્ઞપ્તિ લખીને જૈનો પોતાનો ધર્મ
સાચવે છે અને જણ્યે અજ્ઞાણ્યે જે કંઈ એમને માહું લાગે એવું
થયું હોય તેની ક્ષમા એ વિજ્ઞપ્તિમાં ચાચે છે (પૃ ૧૩૭)

પર્યુષણ પછી સૌથી વધારે મહત્વનું જૈનપર્વ સિદ્ધચક્રપૂજા
છે આ પૂજા વર્ષમાં બે વાર-ચૈત્રમાં અને આસોમાં થાય છે ને
સાતમથી પુનમ સુધી ૬ દિવસ ચાલે છે એ વખતે મન્દિરમાં
સિદ્ધચક્રની પૂજા વિધિપુર સર થાય છે. એમાંને કોઈ એક દિવસે

વરદોષે વધારી સિદ્ધિદાયકને તળાવ ઉપર લઈ જાય છે અને ત્યાં
એને સ્નાન કરાવે છે તે વળવાગા કહેવાય છે આ પર્વમાં અનેક
મકારે આચરિત કરવાના હોય છે

દિગમ્બરજી પીલુ પર્વ આ પ્રમાણે છે—એક શુદ્ધ પાંચમે
જુલપવ્સમી આવે છે, કુલકુદે એ દિવસે જૈનશાસ્ત્રના લગ્નવાનો
આરમ્ભ કર્યો હતો તેના સ્મરણમાં દિગમ્બરજી આ પર્વ પાળે છે
કર્ત્તિક શુદ્ધ પાંચમે જ્ઞાનપવ્સમી આવે છે, તે દિવસે શ્વેતામ્બરજી
ધર્મશાસ્ત્રની પૂજા કરે છે અને પૂજા તથા જન્તુથી તેમને સ્વચ્છ કરે
છે, માગશ્વર શુદ્ધ અગિષ્ઠાષ્ટમે મૌનજોગદશી આવે છે, તે દિવસે ધ્યાન
ધરવાનું અને મૌનમત્ત પાળવાનું હોય છે. વહ્વાં જિનચસ્તિભા એ
દિવસનો ઉલ્લેખ છે. આતુર્માંસને આરભ અષાઢ શુદ્ધ ૧૪ થી
શાય છે અને તેનો અન્ત કર્ત્તિક શુદ્ધ પુનર્મે આવે છે. બી
પુનર્મેએ (હાલમાં યોદશે) ઉપવાસ કરવામાં આવે છે અને ધર્મ
વસત્ત્વ જૈનો તો હરેક માસમાં પાંચ દિવસે ઉપવાસ કરે છે

આદિનાથના, પાર્શ્વનાથના અને જીજ્ઞા તીર્થંકરના અસ્તિત્વના
પ્રસંગના (કલ્યાણકળા) સ્મરણને અર્થે અનેક દિવસે પાળવામાં
આવે છે અને તે તે પ્રસંગ અનુસાર તેને ઉજવવામાં આવે છે

હિ કુલોત્તી સાથે એ પર્વો જૈનો પાળે છે તેમાં શ્રીમદ્
દીવાળીપુ પર્વ છે તે કર્ત્તિક (આશ્વિન) માસની અમાવસ્યને
દિવસ આવે છે, દીવાળીના દિવસોમાં હિન્દુઓ લક્ષ્મીની પૂજાને
હેતુએ કર ને શેરી દીવાળી સણગારે છે મહાવીરના નિર્વાણના
સ્મરણમાં જૈનો એ પર્વ પાળે છે એ નિર્વાણ પામ્યા તે સત્રે
એમના ધર્મના અનેક શાળાએ દીપોત્સવ કરેલો કહેવાય છે
મન્દિરમાં તે દિવસે નૈવેદ્યમાં હાલુ ધરાવવામાં આવે છે અને
પાવાપુરીની બાજુ ખાસ ફળદ્રુપી માનવામાં આવે છે પણ હિન્દુ
આચાર-વિચારને પ્રભાવે આજે તો વહ્વાખરા જૈનો તીર્થંકરના
નિર્વાણના સ્મરણમાં એ પર્વ પાળે છે, તેના કરતા વધારે તો શૈલામ્બ
અને ધનની પૂજાને અર્થે પાળે છે દીવાળીને દિવસે ને બેસતા
વર્ષને દિવસે અમુક વિધિ કરવામાં આવે છે દીવાળીને દિવસે
શ્રીમદ્ લક્ષ્મીપૂજામાં પોતાનાં ઘરેણાંને પૂજે છે અને જીજ્ઞા દિવસે

ભૂતપ્રેતથી રક્ષણ પમાય એટલા માટે ચકલે નૈવેદ્ય મૂકે છે; તે જ દિવસે વળી હિસાબી ચોપડાની પૂજા થાય છે. એ હેતુએ બ્રાહ્મણ તેમા શ્રી શબ્દ લખે છે અને તેના ઉપર નાણું ને નાગરવેલતું પાન મૂકવામા આવે છે અને ત્યારપછી એ ચોપડાની આરતિ ઉતારવામા આવે છે છેવટે એના ઉપર ગુલાલ છાંટવામા આવે છે. ત્યારપછી બ્રાહ્મણ અને જૈન પ્રસાદી લે છે કેટલાક કલાક સુધી એ ચોપડો ઉઘાડો પડ્યો રહે છે, બન્ધ કરતી વખતે 'લક્ષ લાલ, લક્ષ લાલ,' એવા શબ્દ બોલવામા આવે છે

હિન્દુઓના બીજાં પણ પર્વ જૈનોએ જુદે જુદે રૂપે સ્વીકારી લીધા છે. ભાદરવા શુદ્ધિ ચોથે ગણેશચતુર્થી આવે છે, તે ઋદ્ધિ-સિદ્ધિના દેવ ગજાનનનો જન્મદિવસ છે, જૈનોએ મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય ગૌતમ ગાણધરને નામે તે ચડાવ્યો છે, આસોમા નવરાત્રિના નવ દિવસ ભરતને નામે ચડાવ્યા છે^{૮૨}

પોતાના ધર્મનો કશોય આધાર ન હોય એવા પણ કેટલાક હિન્દુપર્વો જૈનો પાળે છે, જેવા કે વસન્તમા આવતી હોળી, તેમજ વળી શીતળાસપ્તમી વિગેરે

તીર્થ અને યાત્રા.

કોઈ પવિત્ર મનાતે સ્થળે તીર્થકરનું ધ્યાન, તેમની પ્રતિમાની પૂજા અને પર્વને દિને ઉત્સવ કરવામા આવે તો ઇહલોકમા તેમજ પરલોકમા વિશેષ પુણ્ય મળે છે, ભારતવર્ષની પૂણ્યભૂમિમા અનેક પવિત્ર સ્થળ છે, ત્યાં યાત્રા કરવાથી પુણ્ય થાય ને પાપનો ક્ષય થાય એવી દૃઢ ભાવના સમસ્ત ભારતધર્મીઓની છે ને જૈનોની પણ એવી સમ્પૂર્ણ માન્યતા છે જે સ્થળે યાત્રાળુ યાત્રા કરવા જાય તેને હિન્દુઓ તીર્થ કહે છે તીર્થનો શબ્દાર્થ પ્રવેશદ્વાર, જલાશયમાર્ગ, પ્રણાલી, નયવતરણ, ઉપકુપજલાશય, સ્નાનસ્થાન^{૮૩} થાય છે સ્નાનસ્થાન એ અર્થ લઈને હિન્દુઓએ એમા “ પવિત્ર સ્થાન, યાત્રાસ્થાન ” એવો ભાવ મૂક્યો છે, કારણ કે તેમના મુખ્ય મંદિરો નદીને કે સરોવરને કિનારે હતાં અને તેના જળમા પાપનાશક શાક્ત મનાતી હતી તે ઉપરથી પ્રાચીન કાળે પણ

તીર્થને જાવ જીવતે જે મન્દિરમાં સ્નાનસ્થાનનો જાવ નહોતો તે મન્દિરને પણ આપણાએ; ત્યારથી તીર્થ એટલે જગતનાર પાર પામવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપનાર સ્થાન એમ મનાયુ

ત્રેનોમાં તીર્થ સંબંધનો અર્થ ખાસ કરીને આ જ મનાય છે કારણ કે એમના તીર્થ કોઈ સ્નાનસ્થાન છે જ નહિ. પવિત્ર નદીઓમાં પાપનાશક શક્તિ છે એમ હિન્દુઓ માને છે પણ સાચા ત્રેનો માનવા નથી. હિંદુઓના આ મન્તવ્યને તેઓ ઉન્મત્ત માને છે અને સ્ત્રી યવાના સિવાજને તથા પવિત્ર પત્ની ઉપર થી પડતું મૂકવાના સિવાજને અથવા એવા જ જીવતે જે સિવાજને હિન્દુઓ ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ જુદું ઉઘા માને છે તેમની જ સમાન કક્ષાએ નદીજળમાં પાપનાશક શક્તિ છે એવા મન્તવ્યને પણ ત્રેનો મૂકે છે.

તીર્થંકર જ્યાં જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન કે નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય એ જગ્યા તે જ્યાં લાંબો સમય રહ્યા હોય એ સ્થાનને ત્રેનો તીર્થ સ્થાન માને છે જીવતે સત્તો જ્યાં રહ્યા હોય કે નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય એ જગ્યા જ્યાં જીવતે કોઈ પ્રખ્યાત પુણ્ય પદાર્થ હોય તે સ્થાનને પણ તીર્થ માને છે

ત્રેનોના તીર્થની સંખ્યા જૂન છે એવું સંપૂર્ણ પત્રક આપી સક્તિ એમ નથી, કારણ કે એકાએક જતા ત્રેનધર્મની અવનતિને પરિણામે અનેક પ્રાચીન પ્રખ્યાત તીર્થ આજે વિચારે પડી ગયાં છે તેમજ જ્યાં તીર્થને જ્યાં સંપ્રદાય સરખી રીતે માનવા નથી, કેટલાક સુધારક સહ પવિત્ર સ્થળની શક્તિ માનવા ના પાડે છે તે ઉપરાંત વળી ત્રેનધર્મ ઉપર હિન્દુધર્મની છાયા આજે પ્રજાજાણે પડી પડી છે અને તેને પરિણામે અનેક ત્રેનો આજે હિન્દુઓનાં તીર્થસ્થાનોએ બદલા કરવા જતા થયા છે, પછી જો તીર્થસ્થાનો સાથે ત્રેનધર્મને કયો જ સંબંધ ન હોય કે નામને જ માત્ર હોય.

પંડિત સુખલાલે લખેલા અને સ્વેચ્છાચરિત્રમાં જૂન વયસતા વૃદ્ધાવસ્થા નામે ગ્રન્થમાં ૨૮ મા પૃષ્ઠ ઉપર "વર્તમાનજાળના

કેટલાક તીર્થ આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છે:—શત્રુજય, ગિરનાર, તારાગા, શંખેશ્વર, કુંભારિયા, આબુ, રાણકપુર, ટેસરિયાલ, આમનવાડા, માડવગઢ, અન્તરીક્ષ, મક્ષી, હસ્તિનાપુર, અલ્હાબાદ, બનારસ, અયોધ્યા, સમ્મેતશિખર, રાજગૃહ, કાકંદી, ક્ષત્રિયકુંડ, પાવાપુરી, ચમ્પાપુરી અને એ જ અન્યમા ખીન્ત સ્થળોએ ખીન્ત કેટલાક તીર્થોના નામ આવે છે તે આ પ્રમાણે છે સત્યપુરી, ભૃગુકન્થ (ભરૂચ), મુહરી (પૃ ૨૫), અષ્ટાપદ, વરકાણા, છરાવલા (પૃ ૧૭૨), ગજપદ, વલારગિરિ, સોનાગિરિ, ચિત્રકૂટ (પૃ ૨૪૬) પણ આ પત્રક આપ્યું છે તે ઉત્તર ભાગતના શ્વેતામ્બરો જે તીર્થોની જાત્રા કરે છે તેનું જ છે, શ્રવણ બેલગોલા, પદ્માવતી, મૈસુર (નગર) પાસે ગોમ્મટગિરિ અને ખીન્ત અનેક દિગમ્બર તીર્થો દક્ષિણ ભારતમા પણ છે જૈન તીર્થો એટલા બધા છે કે તે બધાનું એકે એકે અહીં વર્ણન આપ્યું પાલવે નહિ Heilige Statten der Hindus, Jains and Buddhisten નામના મારા અન્યમા અનેક જૈનતીર્થનું વર્ણન આપ્યું છે, તેથી અહીં તો થોડાક મહત્વના તીર્થનું સક્ષિપ્ત વર્ણન આપીને જ સન્તોષ પામીશ

જૈનોના ઘણાખગ પ્રખ્યાત મન્દિરો પર્વતો ઉપર છે ૧ લા તીર્થ કર ઋષભદેવ હિમાલયમા આવેલા અષ્ટાપદ (કૈલાસ) ઉપર નિર્વાણ પામેલા મનાય છે એમના પછીના (વાસુપૂત્ય, અરિષ્ટ-નેમિ અને મહાવીર સિવાયના) ખીન્ત બધા (૨૦) સમ્મેતશિખર ઉપર નિર્વાણ પામ્યા હતા આ પર્વત આવે ૨૩ મા તીર્થકર પાર્શ્વનાથના નામ ઉપરથી ‘પારસનાથ પર્વત’ને નામે ઓળખાય છે એ પર્વત બિહાર પ્રદેશમા હઝારીબાગ જિલ્લામાં આવેલો છે એના શિખરને શોભાવી રહેલા અનેક મન્દિરોમા દર્શન કરવા દરવર્ષે હજારો શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર જૈન જાત્રાળુઓ એ પર્વત ઉપર ચડે છે ૨૨ મા તીર્થકર અરિષ્ટનેમિ કાઠિયાવાડમા આવેલા ગિરનાર (રૈવતક) પર્વત ઉપર નિર્વાણ પામેલા છે એ જ પ્રદેશમા પાલિતાણા નગરની પાસે શત્રુજય નામે પર્વત છે, તેના ઉપર ઘણા

ઉપરના પૃષ્ઠકો સુખલાલજીવાળા દિંદી પચપ્રતિક્રમણના છે

સન્તો નિર્વાણ પામેલા ઝણામ છે. સૌ તીર્થોમાં આ વિશેષ પવિત્ર છે એમ અનેક જૈનો માને છે. “શત્રુજયના સ્પર્શમાત્રથી મહાપાપી પણ સ્વર્ગ પામે છે, પુણ્યશાળી લોકો મોટા જ વખતમાં મોક્ષ પામે છે. શત્રુજય તરફ જતાં જોકેક પગથી સહસ્રકોટી ભવમા જંધેલા પાપથી માનવી મુક્ત થાય છે.” જિરનાર અને શત્રુજય જેનાં મુન્દર મંદિરોને માટે પણ પ્રખ્યાત છે, પણ તે કારણે તે જોમના કરતાં ય વધારે પ્રખ્યાત રાજપુતાનામાં આવેલો પવિત્ર આબુજિર છે. જે પર્વત ઉપર ફેલવાડા નામે સ્થળે સૌથી મુન્દર મંદિર છે અને જે પ્રકલ્પડ બબ્બ મંદિરો સફેદ આરસપ્પાણનાં બાંધેલા છે. શેડ વિમલશ્યામે ૧૧ મા સૈકામાં અને વસ્તુપાલ તેજ પાલ નામે બે ભાઈઓએ ૧૩ મા સૈકામાં જે મંદિરો બાંધેલાં છે.

ત્યારપછી બીજા તીર્થકરો જ્યા નિર્વાણ પામ્યા હોય તે તીર્થસ્થાનો પણ મહત્વનાં છે. ૧૨ મા તીર્થકર વામુપૂજ્ય જિહા રમાં આવેલી જમ્ખાપુરીમાં (વર્તમાન લાજલપુરમાં) નિર્વાણ પામ્યા હતા. તે જ પ્રદેશમાં આવેલી પાવાપુરીમાં મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા હતા અને ત્યાં આજે પણ જોમની તેમજ જોમના સિંધો જાવ મની અને સૌધર્મની પાઠશાળા છે. ૧૭ વળી તેજ પ્રદેશમાં આવેલા રાજવૃહમાં મહાવીરના તેમજ ૨ મા તીર્થકર મુનિમુવતનાં જીવનની અનેક ઘટનાઓ જોઈને તેના સ્મરણમાં અનેક ભગવાન બાગ કરવા ત્યાં બંધ છે. અનારસ બોધેઆ, (ફિસ્લીની ઇશાને ૫૬ માઈલ ઉપર આવેલું) હસ્તિનાપુર અને સુત્રિયકુડ વગેરે જે નજરમાં તીર્થકરો જન્મ પામેલા ત્યાં પણ ભગવાન બંધા કરવા બંધ છે.

જે સ્થળે તીર્થકરોની અને સન્તોની અસાધારણ અને તેથી અસંભવની પ્રતિમાઓ હોય છે તે સ્થળો પણ બધા જવા માટે પ્રખ્યાત થયા છે. આમાંનાં કેટલાંકનું વર્ણન તો પૂ. ૪૦૭ ઉપર કર્યું જ છે.

અમારે કોઈને બાગાને નીકળવાની ઈચ્છા થાય છે ત્યારે નીકળવા પહેલાં ઉપવાસ, ધ્યાન વગેરે કરીને જે ધાર્મિક કાર્ય માટે યોગ્ય થવાની તૈયારી કરે છે. ખુદ બાગાને જતી વખતે માર્ગમાં પણ જોણે અમુક નિયમ (છ રી) પાળવાના હોય છે, જેનાથી જિવનમાં જોક જ વાર બનાય, સચિત્તનો ત્યાગ કરવો પડે, લોચ ઉપર જ

સુવાચ, એણે બ્રહ્મચર્ય પાળવું જ નોંધ્યો, જે ટંક પ્રતિક્રમણ કરવું નોંધ્યો, પગે જ ચાલીને જત્રા કરવી નોંધ્યો જે આમાંના કોઈ નિયમનું કંઈ અંશે ઉલ્લંઘન થાય તો તેટલે અંશે જત્રાથી તેને મળનારૂં ફળ ઓછું મળે, જેમકે જે કોઈ વાહનમાં બેસીને જત્રા કરે, તેને પગે ચાલીને જત્રા કર્યાથી જે ફળ મળવાનું હતું તેનાથી અર્ધું જ મળે. તીર્થસ્થાને પહોંચ્યા પછી જત્રાણું ધાર્મિક વિધિ આચરવા માંડે છે, મન્દિરે મન્દિરે તીર્થંકરની પૂજા કરે છે ને પુષ્કળ દાન કરે છે, અમુક પુણ્ય મળે માટે અમુક ક્રિયા કરવાનો શિવાજ અનેક સ્થળે હોય છે, જેમકે શત્રુજય ઉપર ચઢવાનાં જે હજારો પગથીઆ છે તેના ઉપર ૯૯ વાર ચઢ-ઉતર (યાત્રા) કરે અને અમુક પ્રકારે અમુક મન્દિરોની (૯૯) પ્રદક્ષિણા કરે તેને અમુક પુણ્ય થાય. જે આ પ્રમાણે વિધિસર કરવું હોય તો ત્રણ માસ ઉપરાત લાગે, જત્રાણું છેવટના દિવસોમા કશું ખાતો પીતો નથી (ઉપવાસ કરે છે). છેવટે જ્યારે વિધિ પૂરો કરીને મુખ્ય મન્દિરે એ આવે છે, ત્યારે ગુરૂ તીર્થંકરની રૂપાની પ્રતિમાને ચોકમા એક મહાપ્રભા પધરાવે છે જત્રાણું એ પ્રતિમાની અષ્ટવિધ પૂજા અગ્નિ-આર વાર કરે છે, તે વળતે ગુરૂ મત્રો ભણે છે, તીર્થમાળ પહેરાવે છે છોકરાઓ ધાર્મિક નૃત્ય કરે છે આ બધા વિધિ કરતાં પુષ્કળ ખર્ચ થઈ જાય છે ને તેનું પુણ્ય પણ મોટું મળે છે. ૮૮

કોઈની સ્થિતિ એવી હોય કે જાતે જત્રા ન કરી શકે તેવે પ્રસંગે બીજા જે કોઈ જત્રાએ જતા હોય તેમને માર્ગમાં નોંધતી સામગ્રી પૂરી પાડીને કે ઉતારા આપીને કે બીજી રીતે તેમની જત્રાને સહાયતા આપે તો તેને પણ જત્રાનું ફળ મળે વળી જે કોઈ પોતે જત્રા કરે અને પોતાને ખર્ચે બીજાને જત્રાએ લઈ જાય તેને તો જરૂર ફળ મળે એ સ્વાભાવિક છે. એવી તીર્થયાત્રા માટે મોટા મોટા સઘ કાઢનારા જૈન રાજાઓની ને મત્રીઓની કથાઓ જૈન ગ્રંથોમા અનેક છે ૮૯ વસ્તુપાલે એવો સઘ કાઢેલો, તેમા કમમાં કમ ૪૫૦૦ રથ, ૭૦૦ શિળિકા, ૭૦૦ ગાડા, ૧૮૦૦ ઉટ, ૨૯૦૦ સેવક, ૩૩૦૦ ભાટ, ૪૫૦ જૈન ગાયક, ૧૨૧૦૦ શ્વેતામ્બર અને ૧૧૦૦ દિગમ્બર શ્રાવકો હતા. ૯૦

અધ્યાય ૭

સમાપ્તિ

ધર્મના ઇતિહાસમાં જૈનધર્મનું સ્થાન

માનવજાતિ જે જે ધર્મ પાળતી ગાળી છે તે સૌ ધર્મોનું, તેમના કલેવરને અનુસરીને, વર્તીકરણ કરવાના પ્રયત્ન અનેક વાર અનેક દિશાઓથી ગયા છે. આ દૃષ્ટિએ જૈનધર્મને પણ કેટલું અમુક વર્તમાન મૂલ્યાંકનો કેટલું પ્રયત્ન કરે તો જોને નિરીશ્વરવાદી, મનુષ્યપૂજક આધ્યાત્મિક નૈતિક સંસ્કારવાદી, ઉદ્ધારવાદી, નિર્વાણધર્મ માને જેઓ મુશ્કેલીનું ધર્મોના સ્વરૂપમાં મહા શબ્દી રહ્યા છે તેમને તો નિરીશ્વરવાદી ધર્મ' એ શબ્દો જ વડતો વ્યાપાર સ્વરૂપ લાગશે, પણ તે જૂઠું છે કારણ કે 'ધર્મ' એ શબ્દના મૂળ અર્થમાં (colligū vincula peccatū obsecratōnū et colligūte exomus Lectamitū, Institutū III ૩૪) દેવ અને મનુષ્ય વચ્ચેના સમબન્ધ હશે કે નહિ—પણ આજે તો જે શબ્દમાં જોવો જ શાવ સમાયેલો છે કે ધર્મમાં ઇશ્વરની ભાવનાની ખાસ જરૂર જ છે એવું કંઈ નથી, નહિ તો બૌદ્ધધર્મ ચીનનો સુધરેલો ધર્મ વગેરે અનેક સંસ્કારો સામાન્યતા ધર્મ કહેવાય છે તેમને તે પ્રદેશમાંથી નીકળી જ જવું પડે. મુશ્કેલીનું ધર્મ જ્ઞાનની ભાવનાએ જૈનધર્મ બેશક નિરીશ્વરવાદી છે, કારણ કે તે અનેકેશ્વરવાદી નથી, એકેશ્વરવાદી નથી દેવવાદી નથી, અદેવવાદી નથી વિશિષ્ટદેવવાદી નથી. આર્ચર ચૌપનહાઈએ પોતાના ધર્મ મતમાં જે ભાવના પ્રદર્શિત કરી છે એ જ ભાવના આ નિરીશ્વર ધર્મમાં છે જોનો પિતે પણ જ્યારે પોતાના ધર્મને નિરીશ્વરવાદી કહે છે ત્યારે પોતાનો મત સાબીત કરવા પોતાના પ્રમાણ આપે છે કારણ કે ઇશ્વર સંબંધીનો પ્રશ્ન ભારતવર્ષમાં મુશ્કેલી સુધી જ દૃષ્ટિએ દેવાય છે ને જે દૃષ્ટિએ તો ભવના આધ્યાત્મિક સ્વભાવનું કે (બોલો માને છે તેમ) ભવના શોધ પછી જોના આધ્યાત્મિક સ્વભાવનું કે પારલૌકિક ડેવી ગતિ પામેલા—નિર્વાણ

પામેલા જીવના આધ્યાત્મિક સ્વભાવનું અસ્તિત્વ જે સ્વીકારે નહિ તે નાસ્તિક ગણાય આ દૃષ્ટિએ જોતાં જૈનધર્મ ખરે જ નિરીશ્વરવાદી નથી; જૈનો પોતાને અમુક અપેક્ષાએ ઇશ્વરવાદી પણ માને છે તે તેમ માનવાનો તેમનો હાવો સાચો છે, કારણ કે જીવના (જે કે નિર્વાણ પામતા જ પ્રકટ થવાના) પવિત્ર અને શુદ્ધ સ્વભાવને તેઓ માને છે અને તીર્થંકરો જેવા નિર્વાણ પામેલા પુરૂષોને પોતાના નેતા અને દેવરૂપે પૂજે છે. ૧

જૈનધર્મ અને ભારતના ઇતરધર્મ.

ઇતિહાસની તેમજ કલેવરની દૃષ્ટિએ જૈનધર્મમા ભારત-ધર્મના સૌ લાક્ષણિક અંગ છે હિન્દુ અને બૌદ્ધધર્મની પેઠે તે પણ કર્મના, પુનર્જન્મના અને મુક્તિના સિદ્ધાન્તોને પોતાના ધર્મના મુખ્ય ખિન્દુસ્વરૂપ માને છે; નરક-સ્વર્ગ અને મર્ત્ય-લોક વિષેના વર્ણન, જગતના ઇતિહાસમા પ્રવર્તતા કાળની ગણના અને ધર્મના સંસ્થાપકોના યથાનિયમે જન્મ વિષેની હકીકતો પણ જૈનધર્મમા પેલા જ ધર્મને મળતી છે. એ ધર્મમાં સામાજિક તેમજ ધાર્મિક જીવનના સ્વરૂપ પણ તે જ ધર્મના જેવાં છે આ વાતો છેક સ્વાભાવિક છે, કારણ કે હિન્દુ, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણેય ધર્મ એક જ મૂળમાથી નીકળ્યા છે, સૈકાઓ સુધી સાથે જ ખીલ્યા છે અને એમણે એકમેક ઉપર તીવ્ર છાપ પાડી છે.

જૈન અને હિન્દુધર્મ.

જૈનધર્મ અને હિન્દુધર્મ વચ્ચે સામ્ય તો પુષ્કળ જ છે સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનમા (અને હિન્દુઓમા એ તો મુખ્ય વાત છે) આજે જૈન હિન્દુથી થોડે જ અંશે જુદો છે સ્થિતિ એવી છે કે જૈનો અને હિન્દુઓ બંણે જુદા જુદા સમપ્રદાયના હોય તેમ તેને અનુસરીને ખનેના રીતરિવાજોમા કેટલાક તફાવત છે, એ જ વચ્ચે એથી વધારે ભેદ નથી અને એ સિવાય તો તેમનો જીવનક્રમ વ્યવહારથી સરખો જ ઘડાઈ ગયેલો છે જી જીવનરે તે વિષે કહ્યું છે કે જીવનચર્યા વિષેના જૈનવિધિઓ

માટે જાણે મનુસ્મૃતિએ આપેલા નિધિઓને મળતા છે, જે લખે
 છે કે-“ જૈનોએ અનેક નિધિઓ પ્રાપ્ત કરી સ્મૃતિઓમાંથી લીધા
 છે જે પ્રાપ્ત થઈ આપકાળે વૈશ્વલુબન પાળતો હોય તેને માટે પ્રા-
 પ્ત થઈ સ્મૃતિમાં જે વ્યવસાય નિષિદ્ધ ગણાય છે, તે જ વ્યવસાય
 આવકને માટે પણ નિષિદ્ધ ગણાય છે ” અને ત્યારપછી તે
 હેતુક મનુસ્મૃતિ અને જૈનધર્મના પ્રત્યેક વસ્તુને બીજા કેટલીક
 સમાનતા બતાવે છે મલમાસનો ઉપયોગ નહિ કરનારા હિંદુઓમાં
 જેવા સામાજિક અને ધાર્મિક રીતરિવાજો છે તેવા જ જૈનોમાં પણ
 છે જુદા બેટલે જરૂરી પડે છે કે આદિ સાના સિદ્ધાન્તને જૈનો બહુ
 લીજલાવે પાળે છે ને તેથી અધિક થયા પછી વાહુ કરવા નથી
 વગેરે ધાર્મિક દષ્ટિએ જોઈએ તો જે જેમાં મહત્ત્વનો ફેર છે છે કે
 પવિત્ર નદીઓમાં સ્નાન કર્યાનું માહાત્મ્ય જૈનો માનતા નથી હિંદુઓ
 પોતાના સાધુ (સન્નાસી)ને હાટે જોમ જૈનો હાટવા નથી પણ જાણે
 છે, તેઓ પશુવશ કરવા નથી, તેઓમાં સતી થવાનો રિવાજ નહોતો
 જ્ય જ્યાં સામાજિક અને ધાર્મિક તફાવત પ્રમાણમાં નહોતા છે
 અને જે ધર્મમાં કેટલીક વસ્તુઓ જોવી છે કે જુદામાં જુદા વિચારના
 હિંદુને પણ તેમના પવિત્રતાના વિચારોની આડે આવતી નથી
 જોટલા માટે આજે હિંદુઓ જૈનોને માટે જાણે બીજા ધર્મના જનુ-
 થાથી ગણવા નથી પણ હિંદુધર્મના જ જનુથાથી માને છે ” ૫
 ૩૩ ઉપર જણાવ્યું જ છે કે ઘણી થે જાણે વૈષ્ણવો અને હિંદુઓ
 એક જ નાતના હોય છે જૈનો પણ હિંદુઓને બીજા ધર્મના માનતા
 નથી, ઘણા થે જૈનો વસતિપત્રકમાં પોતાને હિંદુ જણાવે (લખાવે)
 છે હિંદુ દેવની પૂજા કરે છે હિંદુ પર્વ પાળે છે (૫ ૪૪૫)
 અને પોતાના મંદિરોમાં હિંદુ પ્રાર્થના પાસે પૂજા કરાવે છે (૫
 ૪૪૮). સામાન્ય હિંદુ ધર્મ તરફ જૈનોનું પ્રમાણ ઉદ્ધા સીકમાં
 જોટલે સુધી થયું છે કે જે જોમ ને જોમ જ જાણ્યું જરૂર તો જૈન-
 ધર્મ હિંદુધર્મમાં પુરેપુરા ગળી જરૂર જોવો સંભવ છે સરકારી
 જૈનો જા લાયક સમજા જ્યાં છે તેથી હિંદુઓ અને જૈનોમાં જે
 તફાવત (જેમકે વારસાના નિયમ) છે તેને તે વળગી રહ્યા છે
 અને જૈનોમાં જે વિશેષતા છે તેને પકડી રાખવાનો આત્મક રાજે છે

હિન્દુ અને જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો વચ્ચે બહુ ફેર છે. જૈનો વેદને માનતા નથી, સ્મૃતિગ્રંથોને અને બ્રાહ્મણોના ઈતર પ્રમાણ-ભૂત ગ્રંથોને પ્રમાણભૂત માનતા નથી, પણ જૈનધર્મ અને હિન્દુ ધર્મ વચ્ચે મહત્વનો ભેદ તો એ છે કે જૈનસંઘને સંગઠિત રાખી શકે એવા અમુક સ્પષ્ટ ધાર્મિક તત્ત્વો અને પ્રણાલિકાઓ જૈનધર્મમાં છે; હિન્દુધર્મમાં એના સર્વે અનુયાયીઓને એક બંધને બાધી રાખે એવા કશા સર્વમાન્ય ધર્મતત્ત્વો નથી, અને વળી એ ધર્મમાં પરસ્પરવિરોધી અનેક સિદ્ધાન્તો છે અને તે સર્વે પોતે સાચા હોવાનો દાવો કરે છે સિદ્ધાન્તોની આ વિવિધતા એટલી તો વિચિત્ર છે કે હિન્દુઓના સિદ્ધાન્તો વિષે, ખાસ કરીને સસ્કારી જન જોને વિષે ચર્ચા કરી શકે એવા સિદ્ધાન્તો વિષે, સ્વાભાવિક રીતે અભિપ્રાય આપતા સકોચ થાય એમાના કેટલાક સિદ્ધાન્તોની રૂપરેખા દોરવાનો પ્રયત્ન મેં મારા Hinduismus નામના ગ્રંથમાં કર્યો છે, તે સિદ્ધાન્તોની તૂલના જૈનસિદ્ધાન્તો સાથે કરીએ તો આ ભેદ સ્પષ્ટ તરી આવશે. ઘણાખરા હિન્દુઓ સૃષ્ટિ અને નિયંત્રતા ઈશ્વરને માને છે, જૈનો માનતા નથી, હિન્દુઓ જુગે જુગે જગતની સૃષ્ટિ અને પ્રલય માને છે, જૈનો અનાદિ અનન્ત માને છે, હિન્દુઓ માને છે કે શુદ્ધ સનાતન ધર્મ દેવોએ (ઈશ્વરની પ્રેરણાથી બ્રહ્માએ મર્ત્યલોકમાં) પ્રકટ કર્યો, જૈનો માને છે કે મહાપુરુષોએ-તીર્થંકરોએ પોતે પ્રકટ કર્યો ને પ્રસાર્યો, હિન્દુઓ માને છે કે દેવ મોક્ષ પામી શકે, જૈનો માને છે કે એમ થઈ શકે નહિ, એ તો માત્ર માનવીનો જ અધિકાર છે અને તેથી તેમને મોક્ષ પામવાની ઈચ્છા થાય તો એમણે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય-પણે અવતાર લેવો જોઈએ ને તપ કરવું જોઈએ, હિન્દુઓ કર્મને અદૃષ્ટ સત્તા માને છે, જૈનો એને પુણ્યલના સૂક્ષ્મ તત્ત્વ માને છે ને તે જીવને વળગે છે એમ માને છે, હિન્દુઓ માને છે કે ભક્ત-જન ઈશ્વરની ભક્તિ કરે તેને પરિણામે તેની કૃપાથી સુખ મળે છે, જૈનો માને છે કે પોતાના જ કરેલા સતત કર્મથી સુખદુઃખ મળે છે, ઘણાખરા હિન્દુઓ માને છે કે નિર્વાણ બધા ય પામી શકે, જૈનો ભવ્ય અને અભવ્ય વચ્ચે ભેદ કરે છે (પૃ ૧૬૪), ઘણાખરા

હિન્દુઓ માને છે કે મોક્ષ થતા જીવ હંમેશના સ્વર્ગમાં જનારો
કાળ સુધી રહે છે અથવા પરમાત્મામાં જળી જાય છે, જૈનો
માને છે કે લોકને શિખરપ્રદેશે કેવળી (સિદ્ધ) બ્રહ્મણ્ય નિષ્કિંપ
શાન્તિમાં રહે છે અન્તે ખાસ કરીને જૈનધર્મમાં જોવાં અનેક
તત્ત્વો છે કે જે હિન્દુ આધ્યાત્મિક પ્રણાલિમાં નથી. (જેમકે ધર્મ
અને અધર્મ તત્ત્વો, લેશ્યા, ગુણસ્થાન વગેરે) જો ધર્મના જ્ઞાન
તત્ત્વમાં અને ન્યાય શાસ્ત્રમાં સ્વતંત્ર (સ્વાસ્વાદ્ય જોવા) તત્ત્વો છે
જોને જોમાં જોની પોતાની આગલી પરિભાષાને ઉપયોગ કરેલો છે

જૈનોની આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તની તુલના હિન્દુઓના છે
દર્શનો સાથે અહીં કરવી નિરર્થક છે; અહીં તો જોટકું જ જણા
વડુ બસ થશે કે ન્યાય ને વૈશેષિક પ્રણાલિની છેક સમીપ જૈનધર્મ
છે કારણકે બંનેમાં પરમાણુવાદ તેમજ જીવના કર્તૃત્વ વિષેના
મન્તવ્ય માન્યા છે જૈનધર્મમાં અને સામ્યમાં નિરીશ્વરવાદ સમા-
નભાવે છે વળી બંનેમાં જીવની વ્યક્તિપણે સ્વપૂર્ણ સ્વતંત્રતા
અને મુક્તિ માની છે જોમાં પણ અમુક અંશે સમાન ભાવ છે
જા સિવાય બ્રાહ્મણ દર્શનો અને જૈનદર્શન વચ્ચે સમાન અંશે
બહુ ભેદ છે

જૈનદર્શન બ્રાહ્મણદર્શનથી વિભિન્ન અને સ્વતંત્ર હોવા છતાં,
કાળ વહેતે જોણે બ્રાહ્મણદર્શનમાંથી ઘણું સ્વીકાર્યું છે યોગમાંથી
અને વ્રતમાંથી (૫ કળક) લીધું છે વેદાંતમાંથી દેવાના ને
લીલકથામાં હિન્દુઓની દેવભાવના અપરોપવાના પ્રયત્ન કર્યા છે

હિન્દુઓની અને જૈનોની વિશ્વવિદ્યા વચ્ચે પણ નિકટનો
સંબંધ દેખાય છે; અને વળી જોકે જો આકર કહે છે જોમ જો
તો નહીં જ છે કે જૈનોના સ્વર્ગોનાં નામ તે કહી જશે બ્રાહ્મ
જોના અને ખાસ કરીને વૈષ્ણવોનાં સ્વર્ગોનાં (બ્રહ્મલોક સહચાર
આદિ) નામ સાથે મળતા છે

જૈન સન્તત્કરિતોની કથાઓ ઉપર પણ બ્રાહ્મણ કથાઓની
સ્પષ્ટ છાપ પડેલી છે સગરની, પરશુરામની, મહાભારતના અને
રામાયણના પાત્રોની અને બીજા અનેકની કથાઓ જૈનોએ

લીધી છે અને તેમને પોતાની લાવનાએ ઘડી છે આ વાત તેઓ તો સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વીકારતા નથી, પણ એમણે એ કથાઓને જે સ્વરૂપે ઘડી કાઢી છે, તે સ્વરૂપ ઉપરથી જ સમજાઈ આવે છે કે તેમની કથાઓ બનાવટી છે ને સાચી તેમજ પ્રમાણભૂત કથાઓ બ્રાહ્મણોની છે ૪ (આ ગ્રંથકર્તાની માન્યતા માત્ર છે)

વળી જે વિવિધ સિદ્ધાન્તો, મન્ત્રો, ઉપદેશો અને રિવાજો આજે જૈનો પોતાના માની રહ્યા છે, તેમાના અનેક હિંદુઓની સાથે એકસરખા છે આ બધા ઉપરથી જૈનો એવો દાવો કરે છે કે અમારો ધર્મ પ્રાચીન છે, ને તેમાથી જ હિન્દુ ધર્મ નીકળ્યો છે આવો દાવો કરવાનો પ્રાચીન પૂરાવો તેઓ આપે છે ને કહે છે કે પ્રાચીન ઇતિહાસમા એમ લખ્યું છે કે ભરતે પ્રકટ કરેલા સત્યવેદની લાવના ભૂલ્યો એટલે મનુષ્ય મિથ્યાત્વમા પડ્યો અને પશુચર કરતો થયો ૫ આવો દાવો આજે પણ જૈન દાર્શનિકો કરે છે અને ચમ્પતરાય જૈન લખે છે કે “ હિન્દુ ધર્મ મૂળથી જ જૈનધર્મની શાખા હતી ” ૬

આવા દાવાને ઇતિહાસનો કશોય આધાર નથી, એ દાવો જૈનો સિવાય ખીજી કોઈ માનતું નથી, પણ એ વાત છેક કાઢી નાખવા જેવી નથી, કારણકે જૈનધર્મે હિન્દુ ધર્મ ઉપર બેશક અનેક વિષયોમા છાપ પાડી છે હિન્દુઓના અતિપ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમા—ઉપનિષદોમા, રામાયણ, મહાભારતમા અને બીજા ગ્રંથોમા—જૈન લાવનાના ચિહ્ન હોય એ કેવળ સંભવિત છે; પણ એ વાતમા સંશોધન હજી એટલું ઓછું થયું છે કે સ્પષ્ટતાએ કશું કહી શકાય એમ નથી મંડુક ઉપનિષદ અને જૈનધર્મ વચ્ચે નિકટનો સંબંધ છે એમ પ્રો. હર્ટલ જે કહે છે તે માનવાને પૂરતો આધાર હજી મળ્યો હોય એમ મને લાગતું નથી હર્ટલ બતાવે છે તે પ્રદ્ધલોક અને મુક્તિ વિષેની જૈનોની લાવના ઉપનિષદની લાવનાથી જુદા પ્રકારની છે અને એ બેને સરખાવી શકાય એમ નથી એ બે વચ્ચેની સમાનતા તે માત્ર Termini Technici છે. ૭ બેશક હિન્દુ સમ્પ્રદાયો ઉપર જૈનધર્મની છાપ તો છે જ પણ-

વસતી વિદ્યુદ્ધ અદિ સાની ભાવના તીવ્રભાવે જે ઉપી થઈ અને
 ખાસ કરીને વૈષ્ણવધર્મમાં અત્યાહારની ભાવનાએ જે જડ માલી
 તે બૌદ્ધધર્મની અને જૈનધર્મની ભાવનાને જે પરિણામે કહી શકાય.
 વૈષ્ણવધર્મ ઉપર જૈનધર્મની બીજીપણ વધી રીતે અસર કરી છે જિન
 વિષ્ણુનો અવતાર મનાય છે ૮ વિષ્ણુએ કપલકૃષ્ણે આકર્ષિત થાત
 પ્રકટ કર્યું એમ પત્રતત્ત્વ ૧,૧,૪૪થી લખ્યું છે ૯ ભાગવત
 પુરાણ ૫, ૭ થી અને ૧૧, ૨ માં તેમજ વૈષ્ણવોના બીજા ધર્મ
 જન્મમાં તેવી જ રીતે કપલને વિષ્ણુના અવતાર માન્યા છે
 તેમાં કપલના અરિત વિષે જે કથા આપી છે, તે જૈન કથા સાથે
 મોટે જ અંશે મળતી આવે છે, પણ કપલની કથા વૈષ્ણવધર્મના
 જન્મમાં આવે એ જ હકીકત મહત્ત્વની ગણાય. ૧ વૈષ્ણવોનાં ઘણાં
 નિક સમગ્રદાયોમાં ખાસ કરીને મધ્યના (ઇ. સ. ૧૧૬૬-૧૨૭૮)
 સમય સમગ્રદાયમાં જૈન ધર્મની છાયા સ્પષ્ટ દેખાય છે, આ હકીકત
 તુરત જ સાબીત થઈ શકે તેમ છે કે ક્ષિણિક કાળમાં મધ્ય રહેતો
 ને અનેક ચૈકાથી જૈનધર્મ જ્યાં સુખ્યધર્મ હતો, માટે તે ધર્મની
 છાપ મધ્યના સમગ્રદાય ઉપર છે “વિષ્ણુધર્મ” મધ્ય રહ્યો
 (*Madhyas Philosopho des Vishnu Glaubens*) નામના
 મારા જન્મમાં પૃષ્ઠ ૨૭ ૩૧ ઉપર મેં લખ્યું છે કે પ્રારંભ
 વાદ, એણે બનેરે મધ્યના સિદ્ધાન્તો તે જૈનધર્મને આધારે
 થાકા થોડાં એમાં કદા અસંભવિત નથી.

શૈવ સમગ્રદાય ઉપર પણ જૈનધર્મની છાપ પડી છે ૧૭ ૩
 પાંચ ૧૧ અનુમાન કરે છે કે જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને આવરણ દેનાર
 તથા વાસનો અભવા મલનો શૈવ સિદ્ધાન્ત જૈનસિદ્ધાન્તને આધારે
 થોડાં એ સરોષક જ્યારે પાતાના અનુમાનની વિજિતોમાં ઉતરે છે
 ત્યારે તેનામાં જૈનધર્મ વિષેનું ઉદ્ભુ ને સાચું જ્ઞાન નથી એમ
 લખ્યું આવે છે, છતાં એ જ્ઞાન-ધર્મ-અને માયા-મલનો સિદ્ધાન્ત
 જૈનોના ધર્મસિદ્ધાન્તને આધારે પ્રકટ થયો થોડાં એ વાતને અવ-
 ગણી શકાય એવી નથી, છતાં એને વિષે કદાક સ્પષ્ટ નિર્ણય
 ઉપર આવવાને માટે વધારે સરોષકની અપેક્ષા છે, વિજયવતીના
 ધર્મ-ધર્મ ઉપર પણ જૈનધર્મની અસર થોવાનો અભવ છે, ૧૧ ૫૨૬

એ સમ્રાટાય વિષે પણ શાસ્ત્રીય સંશોધન થાય ત્યારપછી જ કંઈક સ્પષ્ટતાએ કહી શકાય. રાજપુતાનામાં અલખગીરનો સમ્રાટાય છે, તે સમ્રાટાયનો સંસ્થાપક લાલગીર હતો, સર જી ગ્રામ્-સન કહે છે કે તે સમ્રાટાયમાં અને જૈનધર્મમાં ઘણીક વાતો સમાન છે^{૧૩} તેના સંશોધનની પણ જરૂર છે વર્તમાનકાળમાં પણ જૈનોએ હિન્દુઓના આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર છાપ પાડી છે જે. એન. ફર્કહાર (J N Fergusson) જણાવે છે^{૧૪} કે આર્ય સમાજના સંસ્થાપક હયાનદ સરસ્વતીના (૧૮૨૪-૧૮૮૩) જન્મ-સ્થાન ટકારિયામાં (કાઠિયાવાડ) સ્થાનકવાસીઓનું પરિખળ હતું અને ઘણું કરીને એ સમ્રાટાયની અસરથી જ હયાનદ મૂર્તિપૂજનો ઉચ્છેદ કરવાને પ્રેરાયા હતા, ભારતપ્રજાના નેતા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો તેમાં પણ જૈનભાવનાની અસર સ્પષ્ટ છે ગાંધી જો કે જન્મે વૈષ્ણવ છે, પણ પોતાની યુવાવસ્થામાં જૈનધર્મની ગંભીર છાયામાં આવ્યા હતા અભ્યાસ કરવાને એ ઇંગ્લેન્ડ જતા હતા, ત્યારે જતા પૂર્વે જૈનસાધુ બેચરજીને હાથે પોતાના માતાની સમક્ષ માસ-મદિરા અને નારીનો સ્પર્શ નહિ કરવાની એમણે, પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી^{૧૫}

જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ

યુરોપમાં જૈનધર્મ વિષે પ્રથમ જાણ થઈ ત્યારથી, તે ધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ વચ્ચે કંઈ ઐતિહાસિક સમ્બન્ધ છે કે નહિ ? એ પ્રશ્નને જૈનધર્મનો અભ્યાસ કરનારા સર્વે સંશોધકોને મુઝવી મૂક્યા હતા જૈનો પોતે માને છે કે એક પતિત જૈનસાધુએ બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના કરી હતી એક કથા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથનો એક અનુયાયી માધુ બુદ્ધકીર્તિ સરયૂ નદીને તટે તપ કરતો હતો, એ જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં એક મરેલી માછલી તણાઈ આવતી એણે જોઈ એ ઉપરથી એને વિચાર આવ્યો કે એ માછલીમાં જીવ નથી તેથી એને ખાવામાં દોષ નથી અને ખાઈ ગયો આ આચારથી વિરોધનું કારણ ઉભું થયું ને તેમાંથી બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના થઈ

બીજી કથા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના બીજા જોડ અનુવાદી સાધુ મૈત્ર-
 બલાયને, મહાવીર ઉપરના દ્રેષભાવને કારણે, બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના
 કરી અને શુદ્ધોદ્ધનના પુત્ર બૌદ્ધને ઇન્ધર કહ્યો.^{૧૬} બૌદ્ધધર્મ જૈન
 ધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ પ્રથમ તો મુશિષિન પંડિતો
 (કેલમુક, મિન્સેષ, સ્તિવન્સન, જો. ટૉમસ) પણ માનતા
 મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યનું નામ ગૌતમ હતું અને તેથી જોને જ
 ગૌતમમુદ્ધ માની લાઇને એ પંડિતો પોતાના જોવા અનુમાન
 ઉપર આધાર લેતા.

બીજી બાબુજીશી બૌદ્ધો જૈનોને પાળ્યા કહે છે અને બૌદ્ધ
 જન્મધર્મમાંથી ચોરી કરીને જૈનોએ પોતાનો ધર્મ સ્થાપ્યો છે એવો
 આરોપ કરે છે.^{૧૭} જમા સૈકાના અનેક મુશિષિન સંયોધકોનો પણ
 જોવો મત હતો કે જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મનો સમ્પ્રદાય છે. 'બૌદ્ધધર્મ
 અવનતિ ધામવા લાગ્યો, તેવે સમયે તેમાંથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ
 થઈ'.^{૧૮} એમ વિશ્વસન અને બેન્ડ્રી જેવા ભારતસંયોધક માનતા,
 ત્યારે વળી કે લાસન જેવા જોને ઈ. સ. ૧-૨ સૈકામાં અથવા
 જો. વેબર જેવા બૌદ્ધધર્મના શરૂઆતનાં સૈકામાં ઉત્પન્ન થયેલા
 માનતા. એક ધર્મમાંથી બીજો ધર્મ નીકળ્યો એવું સાબીત કર
 વાનાં જો જમા જે પ્રયત્નો હતા તેની વૃદ્ધિ ઉપરે એવા બાકાળીએ
 લાંબીને સ્પષ્ટ રીતે સાબીત કરી આપ્યું કે જો બે ધર્મમાં જે સમાન
 અથો છે તે ઉપરથી એમ સાબીત થઈ શકતું નથી કે એક
 ધર્મ માંથી બીજો ધર્મ નીકળ્યો છે.

જૈનધર્મમાં અને બૌદ્ધધર્મમાં અનેક સમાન અથો છે. જો
 વાત સાચી છે અને બ્રાહ્મણ દેખકોને જો બે ધર્મને જોડતા
 મુશ્કેલી નાખ્યા છે તે ઉપરથી પણ જો વાત સ્પષ્ટ રીતે સાબીત
 થાય છે જો બે ધર્મના કેટલાક અથો તો કેવળ સરખા જ છે;
 જન્ને વેદની સત્તાનો અનાદર કરે છે અને બ્રાહ્મણના શુરુદ્ધ તથા
 યજ્ઞ સામે નાંધો ઉઠાવે છે અને સર્વશ્રેષ્ઠ સર્વજ્ઞ ઇન્ધરનો અસ્વી
 કાર કરે છે, જોનેજો તે સમયને અનુકૂળ ચન્દ્રપુરુષોને સ્વીકાર્યા
 અને બાહ્ય સ્વરૂપે મળતા આવે એવા (મંદિરો, સ્તૂપો, ચીત્રો)^{૧૯}

સ્થાનોમા મળતા આવે એવા પૂજાવિધિ સ્વીકાર્યા અને એ પોતાના ધર્મસ્થાપકને એક જ પ્રકારના (અર્હત, બુદ્ધ, જિન) નામ આપ્યા, એક જ પ્રકારના સૌન્દર્ય તેમને આરોપ્યા અને એક જ પ્રકારના ચિહ્નથી તેમને અલકૃત કર્યા, આ બધી વસ્તુસ્થિતિથી હ્યુએનત્સ્યાગ પણ આશ્ચર્ય પામેલો ૨૦ અને અમુક ચક્રવર્તીઓને સ્વીકારે છે ને તેમનાં સરખા જ પ્રકારનાં ગુણોનું આરોપણ કરે છે. વળી અને અહિંસાના સિદ્ધાન્તને તીવ્ર બનાવે છે અને નૈતિક આજ્ઞાઓ પણ સરખેરૂપે આપે છે, અનેના સઘમા સાધુ અને સાધ્વી મહત્વના અગ મનાય છે વળી વધારે સમાનતાસૂચક તો એ વાત છે કે બંને ધર્મના સસ્થાપક—મહાવીર અને બુદ્ધ—સમકાલિન હતા, બંનેએ એક જ પ્રદેશમા—ખિહારમા ઉપદેશ શરૂ કર્યો હતો, એ બંનેના જીવનચરિત્રમા એક ને એક સ્થાનનો અને માણસનો ઉલ્લેખ આવે છે, એ બે પુરૂષોના સબધમા જે જે મનુષ્યો આવેલા, તેમના નામ પણ એક જ પ્રકારના છે, કારણ કે મગધના ક્ષત્રિયોમા તે કાળે તેજ પ્રકારે નામ પાડવામા આવતા (મહાવીરના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું અને તેજ નામ બુદ્ધનું તેમની કુમારાવસ્થામા હતું; મહાવીરની પત્નીનું નામ યશોદા હતું, બુદ્ધની પત્નીનું નામ યશોધરા હતું)

આ બધાં સ્થળોની ને સમયની, કેટલાક સિદ્ધાન્તોની, સામાન્ય બધારણની અને બીજી કેટલીક બાહ્ય સમાનતાઓ ઉપરથી ભૂલાવો ખાવાનો નથી, એ બેમા મૌલિક ભેદો છે તે વિચારવા બેઠએ એ બેના ધાર્મિક ત્રયો જુદા છે, ઇતિહાસ જુદો છે, કથાઓ જુદી છે, એટલું જ નહિ, પણ ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પણ જડ-મૂળથી કેવળ જુદા છે ગ્રાહ્યધર્મની પેઠે જૈનધર્મ પણ શાશ્વત અલૌકિક જીવનું અસ્તિત્વ માને છે અને માને છે કે જ્યાં સુધી એ પુણ્યલના બધનમા હોય છે ત્યાં સુધી સમારમા રખડે છે બોદ્ધોનો મુખ્ય સિદ્ધાંત તો એ છે કે કોઈ અહમ્—કોઈ જીવ છે જ નહિ જેને આત્મા, અહમ્ અથવા જીવ રૂપે બાણીએ છીએ એ કોઈ શાશ્વત પદાર્થ નથી, પણ ક્ષણિક ધર્મોનો સન્તાન છે, એક ક્ષણે ઉત્પન્ન થનારી ને બીજી ક્ષણે નાશ પામનારી વિવિધ

બીજી ઠંથા પ્રમાણે પાર્થનાથના બીજા જોડે જનુમાથી સાધુ મોદ
જલાવને, મહાવીર ઉપરના દેવભાવને કારણે, બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના
કરી અને શુદ્ધોદનના પુત્ર બૌદ્ધને ઇશ્વર કહ્યો.^{૧૬} બૌદ્ધધર્મ જૈન
ધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ પ્રથમ તો કુશપિયન પંડિતે
(કાલચુક્ર, મિન્સેપ, સિલ્વન્સન એ. ટામસ) પણ માનતા
મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યનું નામ મીતમ કહ્યું અને તેથી જોને જ
મીતમબુદ્ધ માની લઈને જ પંડિતે પોતાના જોવા જનુમાન
ઉપર આજ્ઞા કરતા.

બીજી બાબુજોશી બૌદ્ધો જૈનોને પાખડી કહે છે અને બૌદ્ધ
જ મોમાંથી ચોરી કરીને જૈનોએ પોતાનો ધર્મ સ્થાપ્યો છે એવો
આરોપ કરે છે.^{૧૭} પણ ચૈકાના અનેક કુશપિયન સંશોધકોનો 'પણ
જોવો મત હતો કે જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મનો સમપ્રવાય છે. "બૌદ્ધધર્મ
અવનતિ પામવા લાગ્યો, તેવે સમયે તેમાંથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ
થઈ"^{૧૮} એમ વિલ્સન અને બેન્ડી જેવા ભારતસંશોધક માનતા,
ત્યારે વળી કે લાસન જેવા જોને ઈ. સ. ૧-૨ સૈકામાં અરબ
જો વેળે જેવા બૌદ્ધધર્મનાં સદ્ગુણતર્યાં સૈકામાં ઉત્પત્તિ થયેલો
માનતા. એક ધર્મમાંથી બીજો ધર્મ નીકળ્યો એવું સાબીત થા
વાનાં જો બધાં જો પ્રયત્ન કરતા. તેની મૂલ ઉપરે જોજ. શાકેવીજો
ભાંગીને સ્પષ્ટ રીતે સાબીત કરી આપ્યું કે જો બે ધર્મમાં જો સમાન
અરો છે તે ઉપરથી જોમ સાબીત થઈ શકતું નથી કે જો
ધર્મમાંથી બીજો ધર્મ નીકળ્યો છે.

જૈનધર્મમાં અને બૌદ્ધધર્મમાં અનેક સમાન અરો છે જો
પાત સાચી છે અને પ્રાણલુ લેખકોને જો બે ધર્મને એકમ
શુદ્ધવી નાખ્યા છે તે ઉપરથી પણ જો વાત સ્પષ્ટ રીતે સાબીત
થાય છે જો બે ધર્મના કેટલાક અરો તો કેવળ સરખા જ છે
બન્ને બેદની સત્યનો અભાસ કરે છે અને પ્રાણલુના સ્વરૂપક વશ
મરુ સામે વાધો ઉઠાવે છે અને સર્વશ્રેષ્ઠ સજીવ હંથરને વસ્તી
કાર કરે છે, બનેજો તે સમયને જનુકૂળ સન્તપુરુષોને સ્વીકાર્યા
અને બાહ્ય સ્વરૂપે મળતા આવે જોવા (મહિષી, સ્વપ્ના, મીત્રો)^{૧૯}

સ્થાનોમાં મળતા આવે એવા પૂજાવિધિ સ્વીકાર્યા. બનેએ પોતાના ધર્મસ્થાપકને એક જ પ્રકારના (અર્હત, બુદ્ધ, જિન) નામ આપ્યા, એક જ પ્રકારનાં સૌન્દર્ય તેમને આરોપ્યા અને એક જ પ્રકારના ચિહ્નથી તેમને અલકૃત કર્યા; આ બધી વસ્તુસ્થિતિથી હ્યુએનતસ્યાંગ પણ આશ્ચર્ય પામેલો ૨° બંને અમુક ચક્રવર્તીઓને સ્વીકારે છે ને તેમના સરખા જ પ્રકારનાં ગુણોનું આરોપણ કરે છે. વળી બંને અહિંસાના સિદ્ધાન્તને તીવ્ર બનાવે છે અને નૈતિક આજ્ઞાઓ પણ સરખેરૂપે આપે છે, બંનેના સઘમા સાધુ અને સાધ્વી મહત્ત્વના અગ મનાય છે વળી વધારે સમાનતાસૂચક તો એ વાત છે કે બંને ધર્મના સ્થાપક—મહાવીર અને બુદ્ધ—સમકાલિન હતા, બંનેએ એક જ પ્રદેશમાં—બિહારમાં ઉપદેશ શરૂ કર્યો હતો, એ બંનેના જીવનચરિત્રમાં એક ને એક સ્થાનનો અને માણસનો ઉલ્લેખ આવે છે, એ બે પુરૂષોના સબધમાં જે જે મનુષ્યો આવેલા, તેમના નામ પણ એક જ પ્રકારના છે, કારણ કે મગધના ક્ષત્રિયોમાં તે કાળે તેજ પ્રકારે નામ પાડવામાં આવતા (મહાવીરના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું અને તેજ નામ બુદ્ધનું તેમની કુમારાવસ્થામાં હતું, મહાવીરની પત્નીનું નામ યશોદા હતું, બુદ્ધની પત્નીનું નામ યશોધરા હતું)

આ બધાં સ્થળોની ને સમયની, કેટલાક સિદ્ધાન્તોની, સામાજિક બધારણની અને બીજી કેટલીક બાહ્ય સમાનતાઓ ઉપરથી બૂલાવો ખાવાનો નથી, એ બેમાં મૌલિક ભેદો છે તે વિચારવા જોઈએ એ બેના ધાર્મિક અથો જુદા છે, ઇતિહાસ જુદો છે, કથાઓ જુદી છે, એટલું જ નહિ, પણ ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પણ જડ-મૂળથી કેવળ જુદા છે ગ્રાહ્યધર્મની પેઠે જૈનધર્મ પણ શાશ્વત અલૌકિક જીવનું અસ્તિત્વ માને છે અને માને છે કે જ્યાં સુધી એ પુણ્યલના બધનમાં હોય છે ત્યાં સુધી સસારમાં રખડે છે બૌદ્ધોનો મુખ્ય સિદ્ધાંત તો એ છે કે કોઈ અહમ્—કોઈ જીવ છે જ નહિ જેને આત્મા, અહમ્ અથવા જીવ રૂપે બાણીએ છીએ એ કોઈ શાશ્વત પદાર્થ નથી, પણ ક્ષણિક ધર્મોનો સન્તાન છે, એક ક્ષણે ઉત્પન્ન થનારી ને બીજી ક્ષણે નાશ પામનારી વિવિધ

પદ્માર્થોની સંકલ્પ જ છે એ પદ્માર્થોની પ્રતિમાથી ઉત્પન્ન થયેલુ રૂપ છે જલદમના નાસ્તિત્વનો આ સિદ્ધાન્ત જૌહમર્મમાં સદા મહત્ત્વનો મનાયો છે,^{૨૧} અને સ્વાભાવિક રીતે જ જૌહમર્મમા મનાતા અવત્ત્વની કેવળ વિરુદ્ધનો છે જ્ઞાનના, નીતિના, કર્મના અને ખાસ કરીને નિર્વાણના સિદ્ધાન્તમા તેમજ બીજા અનેક મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તોમાં એ બે ધર્મમા થયો ફેર છે જૈનો માને છે કે અવત્ત્વને કે પુરુષવત્ત્વો થયો રહ્યા છે તેને નિસ્તિદ્વારા તે ફેર કરે અને તેમાંથી નીકળી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તે નિર્વાણ પામે. પછી તે જોડકને શિળરપ્રદેશે થઈ અને ધર્મિય બ્યક્તિત્વ, સર્વ જલૈકિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરીને શુદ્ધ સ્વરૂપે શાશ્વત કાળ સુધી ત્યાં રહે. એથી વિરુદ્ધ જૌહો માને છે કે જલદમના કહેયજનને શૂંચસ્થાથી નાશવન્ત વત્ત્વનું રાખ શામ્ય બેટલે રક્ષાને ફેરી જમ નમાં આવવું પડતું નથી અને ધમશાન્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યાં સુધી કર્મોની સત્તાએ રક્ષા મરજી પછી નવ નવા જન્મ નમાં જન્મ લીધા કરે છે.

એ બે ધર્મના સિદ્ધાન્તોમા મોટો લેહ પાપના નિષ્ક્રમ જલમે છે જલદમના અવત્ત્વની કિ સા શામ્ય બેટલે જૈનો પાપ થયું માને છે અને તેથી જલદમને થયેલી કિ સાને પણ પાપ માને છે મનની વૃત્તિ ઉપર પાપનો આધાર છે એમ જૌહો માને છે બેટલે બધીજેમને કરેલી કિ સાને જ પાપ માને છે.^{૨૨}

એ બે ધર્મોની આજે જે સ્થિતિ થઈ છે તેનું કારણ પણ એ છે કે તેમની સમાજરચનામા પણ મોટો લેહ છે જૌહોને જે સદા બાધ્યો તેમાં સાધુ અને સાધ્વી એ બિને જ સ્થાન આપ્યું; ગુરુસ્થાને સદાબકાર રાખ્યા સાધુજોને અને સાધ્વીજોને પોતાના અવત્ત્વનિર્વાહ માટે ગુરુસ્થા ઉપર ભર્યા આધાર રાખ્યો પડતો તોપણ સાધુજોના અધિક ઉપર ગુરુસ્થાનો કર્યો અકુશ નહોતો અને તેમના ધાર્મિક અવત્ત્વમાં પણ ગુરુસ્થાનો જલમ પ્રમાણમા જડું સિધ્ધિ હતો. એનોનો સમ મૂળથી જ અતુર્નિધ હતો કારણકે તેમાં સાધુ અને સાધ્વી ઉપરાંત આવક અને આવિ

કાનો સ્વીકાર થયો હતો. સંઘના મહત્વના અંગરૂપે શ્રાવકો તેમાં સારો ભાગ લે છે અને સાધુના ચારિત્ર ઉપર અકુશ રાખે છે (પૃ ૩૪૦) અને ખીન્ન એવા મહત્વના અધિકાર હોગવે છે સાધુ અને ગૃહસ્થ વચ્ચેના જુદા સંબંધને લીધે ખંને ધર્મમાં જુદા પરિણામ આવ્યા છે જૌદ્ધધર્મમાં સઘ અને ગૃહસ્થ વચ્ચેનો સંબંધ અતિ શિથિલ હોવાથી પરિણામ બહુ માટું આવ્યું જૌદ્ધ સાધુ-સઘ વિકાર પામતો ગયો, બ્રાહ્મણધર્મના પ્રચંડ વિરોધ સામે એ સઘને ટકવું કઠણ થઈ પડ્યું અને ધર્માન્ધ મુસલમાનોના કૂર અત્યાચારથી એનો નાશ થયો, એટલે તેની સાથે જ જૌદ્ધધર્મ પણ ભરતખડમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો અને તે ધર્મના અનુયાયીઓ હિન્દુ થઈ ગયા, કારણકે તેમને જૌદ્ધસઘ સાથે કશો ગભીર સંબંધ નહોતો એથી વિરૂદ્ધ જૈનધર્મ પોતાની સમાજરચનાને પરિબળે આજસુધી એ દેશમાં ટકી રહ્યો છે એને ય જુગે જુગે તડકો છાયડો ભેવો પડ્યો છે, પણ છતાં યે એનો સાધુસઘ જૌદ્ધધર્મના સાધુસઘની પેઠે અવદશામાં નથી આવી પડ્યો અને હિન્દુ-ધર્મની સ્પર્દા અને મુસલમાન ધર્મના અત્યાચાર સામે પણ શ્રાવકોના અનુરાગને લીધે એ ધર્મ આજે પણ ટકી રહ્યો છે ૨૪

ઉપર બતાવ્યું તેમ જૈન અને જૌદ્ધધર્મ એકમેકથી ગમે એટલા સ્વતંત્ર અને અલગ હોય, તોપણ એ બે એટલો લાભો કાળ એટલા બધા પ્રદેશોમાં ખીલ્યા છે કે તેમની અસર એકમેક ઉપર થયા વિના ન જ રહે એ તો વગર કહ્યો સમન્વય એવી વાત છે પોતપોતાની વિશિષ્ટતાઓ અને એકમેક સાથે વિરોધતાઓ હોવા છતાં એક ધર્મે ખીન્ન પાસેથી કેટલાક બાહ્ય સ્વરૂપો—ખાસ-કરીને મૂર્તિવિધાયક અને સામાજીક ભાવો—લીધા છે એકમેક ઉપર જે પ્રભાવ પાડ્યો છે તેને વિષે હજી વિશ્વાસજનક સંશોધન થયું નથી એ ખેદનો વિષય છે, ખેશક એ પ્રકારનું સંશોધન ધારીએ એટલું સહેલું પણ નથી, કારણકે અમુક વાત એક ધર્મે ખીન્ન ધર્મમાંથી લીધી છે કે એ બંને વેદવિરોધી ધર્મોએ તે વાત બંનેને સમાન હિન્દુધર્મમાંથી લીધી છે એનો નિર્ણય કરવો એ સહેલી વાત નથી. ખેશક કોઈ કોઈ પ્રસંગ એવા છે

પદ્ધતિની સાંકળ જ છે, જે પદ્ધતિની પ્રતિમાથી ઉત્પન્ન થયેલ
 રૂપ છે. અહમ્મ્યા નાસ્તિકત્વનો આ સિદ્ધાન્ત બૌદ્ધધર્મમાં સદા
 મહત્ત્વનો મનાયો છે,^{૨૧} અને સ્વાભાવિક રીતે જ જૈનધર્મમાં મનવા
 લુપ્તત્વની કેવળ વિરૂદ્ધનો છે. જ્ઞાનના, નીતિના, કર્મના અને
 ખાસ કરીને નિર્વાણના સિદ્ધાન્તમાં તેમજ બીજા અનેક મહત્ત્વના
 સિદ્ધાન્તોમાં જો બે ધર્મમાં ધણે દૂર છે. જૈનો માને છે કે જીવને
 જે પુણ્યલ તત્ત્વો થેરી શક્યા છે તેને ત્રિશતિદ્વારા તે દૂર કરે અને
 તેમાંથી નીકળી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તે નિર્વાણ
 પામે. પછી તે જોઈને સિખરપ્રદેશે બેઠે અને પવિત્ર વ્યક્તિત્વ, સર્વ
 અલૌકિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરીને શુદ્ધ સ્વરૂપે જ્ઞાતૃત્વ કાળ સુધી
 ત્યાં રહે. જોઈ વિરૂદ્ધ બૌદ્ધો માને છે કે અહમ્મ્યા કલેશલનક
 ક્ષણસ્થાથી નાશવન્ત તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય બેઠેલે શક્યને ફરી જન્મ
 નામ આનંદ પદ્ધતિ નથી અને ધર્મશાન્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે
 છે ત્યાં સુધી કર્મની સત્તાએ શક્ય મરણ પછી નવ નવા જન્મ
 નામ જન્મ લીધા કરે છે.

જો બે ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં મોટો ભેદ અવગણ નિર્ણય
 સંભવે છે. અહમ્મ્યા લુપ્તની કિંધા થાય બેઠેલે જૈના પાપ ભર્યા
 માને છે અને તેથી અભવશ્યે કચેલી કિંધાને પણ પાપ માને
 છે. મનની વૃત્તિ ઉપર પાપનો આધાર છે જોમ બૌદ્ધો માને છે.
 બેઠેલે અણીભેદને કરેલી કિંધાને જ પાપ માને છે.^{૨૨}

જો બે ધર્મની આલે ને સ્થિતિ થઈ છે તેનું કારણ પણ
 જો છે કે તેમની સમાજસ્થિતિમાં પણ મોટો ભેદ છે. બૌદ્ધોને
 જે સદા બાધ્યો તેમાં સાધુ અને સાધ્વી જો જોને જ સ્થાન
 આપ્યું; ગૃહસ્થોને સહજભાવે રાખ્યા, સાધુઓને અને સાધ્વીઓને
 પોતાના લુપ્તનિર્વાણ માટે ગૃહસ્થો ઉપર બધા આધાર રાખ્યો
 પડતો, તોપણ સાધુઓના ચારિત્ર ઉપર ગૃહસ્થોનો કોયો અક્રમ
 નહોતો અને તેમના પ્રાર્થિક લુપ્તમાં પણ ગૃહસ્થોનો સંબંધ
 પ્રમાણમાં બહુ મિલિત હતો. જૈનોનો સદા મૂળથી જ અલૌકિક
 હતો, કારણકે તેમાં સાધુ અને સાધ્વી ઉપરાંત આવક અને આર્થિક

નહિ તે પણ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે ત્રણ શુભિ, અર્થાત કાય, વચન અને મનના વ્યવહાર ઉપરના અંકુશને (૫ ૨૦૯), માની ધર્મમાની હાથ, મ્હો અને મન ઉપરની મુદ્રા (Signacula) સાથે ડબ્લ્યુ બંગે (W Bang) સરખાવી ર છે, અને માનીના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ દક્ષિણને અંધકારનો પ્રદેશ માને છે, એવી એ બે ધર્મોમા સમાનતા છે એમ જણાવ્યું છે. એ બંને પ્રસંગોમાં જૈન ભાવનાની છાયા નહિ પણ ભારત ભાવનાની છાયા હોય, કારણ કે ઉપરના બંને પ્રસંગોમા સામાન્ય રીતે ભારત ભાવના જ છે. Electi અને offiditores (સાંભળનાર) અર્થાત 'સાધુ' અને 'શ્રાવક (સાંભળનાર)' બન્ને જે સરખામણી ઓ જ ફ્રાંક વેસેન્ડોન્ક (von Wesendonk) કરી છે^{૨૮} તે વિચારવા જેવી છે, પણ એવી બીજી વધારે સમાનતાઓ કાઢી શકાય ત્યારે જ એમ કહી શકાય કે માનીના ધર્મ ઉપર જૈનધર્મની અસર થઇ છે

કઇ સૈકાઓ સુધી મુસલમાન ધર્મ જૈનધર્મ સાથે લૌગિક સ્પર્ધામાં ને તે રીતે નિકટના સ્પર્ધામાં આવ્યો છે ને તેણે જૈનધર્મ ઉપર સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ગભીર છાપ પાડી છે એક દરે ભારતવાસીઓની-ખાસ કરીને પશ્ચિમના અને ઉત્તરના ભારતવાસીઓની તેવી જ રીતે જૈનોની ભાષામા ફારસી-આરબી શબ્દો ખુબ પેઠા છે ને હવે ત્યાં હક્કદાર થઇ પડ્યા છે, પણ મુસલમાનોની સાથે વિશેષ અસર તો જૈનોની સ્થાપત્ય-અને ચિત્રકળા ઉપર થઇ છે અને તેમા મુસલમાન આદર્શ પ્રમાણે જૈનોની એ કળાને કંઈક ગુદુ સ્વરૂપ મળ્યું છે, બેશક જૈનકળાને એથી હાનિ પણ થઇ છે જૈન સ્થાપત્યકળાની અસર મુસલમાન સ્થાપત્યકળા ઉપર પણ થઇ છે, પણ એમાં તો સાચી રીતે મુસલમાન કળાએ કંઈ ખાસ વિકાસ નથી કર્યો, માત્ર નકલ જ કરી છે, કારણ કે મુસલમાનોથી તૂટેલા જૈન દેવાલયોના અવશિષ્ટ ભાગ મસ્જિદો બાધવામા વાપર્યા છે, અથવા તો જૈન દેવાલયોમા થોડોક ફેરફાર કરીને જ તેની મસ્જિદો બાધી લીધી છે.

ખરા કે જેમાં, આ વાત એક ધર્મે જીવન ધર્મમાંથી લીધી, જેમ
કહી શકાય, જેમકે ચાકેળી જણાવે છે^{૨૪} તેમ, વિચાર ઉપર માત્ર
અસર કરનાર, બાહ્ય જગતનો પ્રભાવ જેને જોડો બાંધવ કહે છે,
જે ભાવ જૈનધર્મના આશ્રય-ભાવમાંથી પ્રકટ થયો હોયો તેમજ,
કારણકે જીવ ઉપર કર્મપુફળનું અસર કરે છે એવી ભાવના માર
જૈન દર્શનમાં જ છે જીજી બાબુએ હરિભદ્રસુરિના શોષિત્વના
તીર્થંકરને બોધિસત્ત્વ કહ્યા છે તે ભાવ જૈનોએ જોડો પાસેથી
લીધો છે જેમ નિર્વિવાહ કહી શકાય.

જૈન ધર્મ અને આર્યેતર ધર્મો

વિદેશી ધર્મના જે અનુયાયીઓ ભરતખંડમાં આવી વસ્યા
છે અને જેમણે એ દેશમાં પોતાના ધર્મને માટે સ્થાન કર્યું છે
તેમની સાથે જૈનો પોતાના વેપારને લીધે સબંધમાં તો આવ્યા છે
પણ એ સબંધ ભાષાની ને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ થોડા ને ધર્મની
દૃષ્ટિએ તો નહિ જેવો જ છે આશ્વમેજ વેળે શ્રીકે અને ભારત
ખાસ કરીને જૈન-કથાઓમાં રહેલી સમાનતાઓ સોધવા પ્રયત્ન
કર્યો છે અને એ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છે કે “જે સમા
નતાઓ મૌલ્ય છે ઇતિહાસકળની છે હોમરની જગત તો પાંચ
મની કથાઓમાં એ વારી આવે છે અને તેથી તે બીજે ક્યાંકથી
લેવાઈ ને સ્વીકારાઈ હોય.” પણ બ્યારે આ સંશોધક અલ્લસા-
બેકિલેમુસની^{૨૫} વર્ણ્ય કરીને તેને પોતાના મન્ત્રબના આધારમાં
ટાંકે છે ત્યારે તો એ વાત ઉપર વિશ્વસ બેસતો નથી.

જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મે અસર કરી હોય એ સ્થિતિ
છે તેજસ સમુદ્ધાતમાં સાધુના ખલામાંથી બિળ નીકળે છે (૪
૧૭૧), જે મન્ત્રબ સોહકની (Sohak)^{૨૬} ઇરાની કથામાંથી લેવાયું
હોય જેમ બ્ય. ચાકેળી કહે છે તે વાત વિચારવા જેવી છે
જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મની શી અસર થઈ છે તે વિષે હજી કંઈ
સંશોધન થયું નથી, પણ એવી અસર સલાવે છે જેમ એક
પારસી જ મને કહેતો હતો.

જૈનધર્મે માની (Mada) ધર્મ ઉપર કંઈ અસર કરી છે કે

નહિ તે પણ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. ત્રણ શુભિ, અર્થાત કાય, વચન અને મનના વ્યવહાર ઉપરના અંકુશને (પૃ. ૨૦૯), માની ધર્મમાની હાથ, મહોં અને મન ઉપરની મુદ્રા (Signacula) સાથે ઉપદ્યુ બંગે (W Bang) સરખાવીર છે, અને માનીના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ દક્ષિણને અધિકારનો પ્રદેશ માને છે, એવી એ બે ધર્મોમા સમાનતા છે એમ જણાવ્યું છે એ બંને પ્રસંગોમાં જૈન ભાવનાની છાયા નહિ પણ ભારત ભાવનાની છાયા હોય, કારણ કે ઉપરના બંને પ્રસંગોમા સામાન્ય રીતે ભારત ભાવના જ છે Electa અને ofuditorer (સાભળનાર) અર્થાત 'સાધુ' અને 'શ્રાવક (સાંભળનાર)' વચ્ચે જે સરખામણી ઓ જ્ઞાન વેગે-નહાંકે (von Wesendonk) કરી છે તે વિચારવા જેવી છે, પણ એવી બીજી વધારે સમાનતાઓ કાઢી શકાય ત્યારે જ એમ કહી શકાય કે માનીના ધર્મ ઉપર જૈનધર્મની અસર થઇ છે

કઇ સૈકાઓ સુધી સુસલમાન ધર્મ જૈનધર્મ સાથે ભૌગોલિક સબધમા ને તે રીતે નિકટના સબધમા આવ્યો છે ને તેણે જૈન-ધર્મ ઉપર સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ગભીર છાપ પાડી છે એક દરે ભારત-વાસીઓની-ખાસ કરીને પશ્ચિમના અને ઉત્તરના ભારતવાસીઓની તેવી જ રીતે જૈનોની ભાષામા ફારસી-આરબી શબ્દો ખુબ પેઠા છે ને હવે ત્યાં હક્કદાર થઇ પડ્યા છે, પણ સુસલમાનોની સૌથી વિશેષ અસર તો જૈનોની સ્થાપત્ય-અને ચિત્રકળા ઉપર થઇ છે અને તેમા સુસલમાન આદર્શ પ્રમાણે જૈનોની એ કળાને કંઇક જુદું સ્વરૂપ મળ્યું છે; ખેશક જૈનકળાને એથી હાનિ પણ થઇ છે. જૈન સ્થાપત્યકળાની અસર સુસલમાન સ્થાપત્યકળા ઉપર પણ થઇ છે, પણ એમા તો સાચી રીતે સુસલમાન કળાએ કંઇ ખાસ વિકાસ નથી કર્યો, માત્ર નકલ જ કરી છે, કારણ કે સુસલમાનોથી તૂટેલા જૈન દેવાલયોના અવશિષ્ટ ભાગ મસ્જિદો બાધવામા વાપર્યા છે, અથવા તો જૈન દેવાલયોમા થોડોક ફેરફાર કરીને જ તેની મસ્જિદો બાધી લીધી છે.

જસ કે જેમાં, આ વાત એક ધર્મી જીભ ધર્મમાંથી લીધી, જેમ
કહી શકાય; જેમકે માકોળી જણાવે ઉ૨૪ તેમ, વિચાર ઉપર માત્ર
અસર કરનાર, બાહ્ય જગતનો પ્રભાવ જેને બોલો આશ્રવ કહે છે
એ ભાવ જૈનધર્મના આશ્રવ-ભાવમાંથી પ્રકટ થયો હોવો એમને,
કારણકે જીવ ઉપર ધર્મપુજ્ય અસર કરે છે એવી ભાવના માત્ર
જૈન ઇશાનમાં જ છે જીભ બાબુએ હરિભક્તસૂરિના ચોખ્ખામાં
તીર્થકરને પ્રાપ્તિત્વ કહ્યું ॥ તે ભાવ જૈનોએ બોલો પાસેથી
લીધા છે એમ નિર્વિવાદ કહી શકાય.

જૈન ધર્મ અને આર્યોત્તર ધર્મો

વિદેશી ધર્મના જે અનુયાયીઓ ભસ્તજક્રમા આવી વસ્તા
છે અને જેમણે એ દેશમાં પોતાના ધર્મને માટે સ્થાન કર્યું છે,
તેમની સાથે જૈનો પોતાના વેપારને લીધે જળધર્મમાં તો આવ્યા છે
પણ એ સજ્જ ભાષાની ને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ થોડા ને ધર્મની
દૃષ્ટિએ તો નહિ હોવો જ છે આશ્ચર્ય વેળે એક અને ભારત
ખાસ કરીને જૈન-કથાઓમાં રહેલી સમાનતાઓ ચોધવા પ્રયત્ન
કર્યો છે અને એ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છે કે ' એ સમા
નતાઓ ગૌણ છે ઇતિહાસકાળની છે હૈમરની અથવા તો પશ્ચિ
મની કથાઓમાં એ તરી આવે છે અને તેથી તે બીજે ક્યાંકથી
હેવાઈ ને સ્વીકારાઈ હોય. ' પણ અચારે આ સંશોધક અહમ્મદ-
એફિન્દુલ્લાહની^{૧૫} અર્થા કરીને તેને પોતાના મત્તવ્યના આધારમાં
દાકે છે જારે તો જો વાત ઉપર વિચાર થાયતો નથી.

જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મો અસર કરી હોય એ સંભવિત
છે તેજસ સમુદાયમાં સાધુના બધામાંથી જિજ્ઞાસી છે (૫
૧૭૧) એ મન્તવ્ય સોહકની (Sohak)^{૧૬} ઈરાની કથામાંથી હેવાયુ
હોય જેમ અર્થ માકોળી કહે છે તે વાત વિચારવા જેવી છે
જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મની શી અસર થઈ છે તે વિષે હજી કંઈ
સંશોધન થયું નથી, પણ એવી અસર સંભવે છે એમ એક
પારસી જ મને કહેતો હતો.

જૈનધર્મ માની (Mami) ધર્મ ઉપર કંઈ અસર કરી છે કે

નહિ તે પણ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે ત્રણ શુભિ, અર્થાત કાય, વચન અને મનના વ્યવહાર ઉપરના અંકુશને (પૃ. ૨૦૯), માની ધર્મમાની હાથ, રહોં અને મન ઉપરની મુદ્રા (Signacula) સાથે ડબ્લ્યુ બેંગે (W Bang) સરખાવીર છે, અને માનીના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ દક્ષિણને અંધકારનો પ્રદેશ માને છે, એવી એ બે ધર્મોમા સમાનતા છે એમ જણાવ્યું છે. એ બંને પ્રસંગોમાં જૈન ભાવનાની છાયા નહિ પણ ભારત ભાવનાની છાયા હોય, કારણ કે ઉપરના બંને પ્રસંગોમા સામાન્ય રીતે ભારત ભાવના જ છે Electa અને ofuditoroh (સાંભળનાર) અર્થાત 'સાધુ' અને 'શ્રાવક (સાંભળનાર)' જ્યે જે સરખામણી એ જ ફ્રાંક વેઝેન્ડોન્ક (von Wesendonk) કરી છે^{૨૮} તે વિચારવા જેવી છે, પણ એવી બીજી વધારે સમાનતાઓ કાઢી શકાય ત્યારે જ એમ કહી શકાય કે માનીના ધર્મ ઉપર જૈનધર્મની અસર થઇ છે

કઇ સૈકાઓ સુધી મુસલમાન ધર્મ જૈનધર્મ સાથે લૌગોલિક સબંધમા ને તે રીતે નિકટના સબંધમા આવ્યો છે ને તેણે જૈનધર્મ ઉપર સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ગભીર છાપ પાડી છે એક દરે ભારતવાસીઓની-ખાસ કરીને પશ્ચિમના અને ઉત્તરના ભારતવાસીઓની તેવી જ રીતે જૈનોની ભાષામા ફારસી-આરબી શબ્દો ખુબ પેઠા છે ને હવે ત્યાં હક્કદાર થઇ પડ્યા છે, પણ મુસલમાનોની સાથી વિશેષ અસર તો જૈનોની સ્થાપત્ય-અને ચિત્રકળા ઉપર થઇ છે અને તેમા મુસલમાન આદર્શ પ્રમાણે જૈનોની એ કળાને કંઇક જુદું સ્વરૂપ મળ્યું છે, બેશક જૈનકળાને એથી હાનિ પણ થઇ છે. જૈન સ્થાપત્યકળાની અસર મુસલમાન સ્થાપત્યકળા ઉપર પણ થઇ છે, પણ એમા તો સાચી રીતે મુસલમાન કળાએ કંઇ ખાસ વિકાસ નથી કર્યો, માત્ર નકલ જ કરી છે, કારણ કે મુસલમાનોથી તુરેલા જૈન દેવાલયોના અવશિષ્ટ ભાગ મસ્જિદો બાંધવામા વાપર્યા છે, અથવા તો જૈન દેવાલયોમા થોડોક ફેરફાર કરીને જ તેની મસ્જિદો બાંધી દીધી છે.

જરા કે જેમાં, આ વાત એક ધર્મે બીજા ધર્મમાંથી લીધી, એવ
કહી શકાય, જેમકે યાજ્ઞીજ્ઞાવે ઉ^{૧૪} તેમ, વિચાર ઉપર મારી
અસર કરનાર, બાહ્ય જગતનો પ્રભાવ લેને બોલો આશ્રવ કહે છે,
જે ભાવ જૈનધર્મના આશ્રવ-ભાવમાંથી પ્રકટ થયે હોયો એકએ,
કારણકે જીવ ઉપર કર્મપુણ્યથી અસર કરે છે એવી ભાવના માર
જૈન દર્શનમાં જ છે બીજી બાબુએ કરિશ્વરસૂરિના ચોળિયુમાં
તીર્થંકરને ઓપિસત્વ કહ્યા છે તે બાબ જૈનોએ બોલો પાસેથી
લીધા છે એમ નિર્વિવાદ કહી શકાય.

જૈન ધર્મ અને આર્યેતર ધર્મો

વિદેશી ધર્મના જે અનુયાયીઓ ભરતપ્રકાશમાં આવી વસ્તુ
છે અને જેમણે જે દેશમાં પોતાના ધર્મને માટે સ્થાન કર્યું છે
તેમની સાથે જૈનો પોતાના વેપારને લીધે સંબંધમાં તો આવ્યા છે
પણ જે સંબંધ ભાષાની ને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ થોડા ને ધર્મની
દૃષ્ટિએ તો નહિ હોયો જ છે આસ્ત્રેષ્ટ વેબરે શ્રીક અને ભારત
પ્રાચ કરીને જૈન-કથાઓમાં રહેલી સમાનતાઓ શોધવા પ્રયત્ન
કર્યો છે અને જે એવા અનુમાન ઉપર આપ્યો છે કે જે સમા
નતાઓ યોગ્ય છે ઇતિહાસકાળની છે હોમરની અથવા તો પાંચ
મની કથાઓમાં જે તરી આવે છે અને તેથી તે બીજે કથાકથી
હેવાઈ ને સ્વીકારાઈ હોય. ” પણ અ્યારે આ સંશોધક અહમ્મદ
એફિંદેયુસની^{૧૫} ચર્ચા કરીને તેને પોતાના મત્તવ્યના આધારમાં
ડાકે છે અ્યારે તો જે વાત ઉપર વિશ્વાસ બેસતો નથી.

જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મે અસર કરી હોય જે સંભવિત
છે તેજસ સમુદાયતમાં સાધુના ખજામાંથી બિજ નીકળે છે (૫
૧૭૧) જે મત્તવ્ય સોહકની (Sohak)^{૧૬} ઇરાની કથામાંથી હેવાડ
હોય એમ જાણ થાકેથી કહે છે તે વાત વિચારવા જેની છે
જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મની થી અસર મધ છે તે વિષે કંઈ કંઈ
સંશોધન થયું નથી, પણ એવી અસર સંભવે છે એમ એક
પારસી જ મને કહેતો હતો.

જૈનધર્મે માની (Mani) ધર્મ ઉપર કંઈ અસર કરી છે કે

ચામડું વાપરવું એ પાપ છે, તેથી ચામડાના જોડા પહેરવા સારા નથી એમ માનતો. બીજે એક સ્થળે, નગ્ન રહેવાની એ પ્રશંસા કરે છે અને કહે છે કે ‘ ગ્રીષ્મ એ જ તારે માટે સમ્પૂર્ણ વસ્ત્ર છે ૨૯ ’ ‘ સ્ત્રીખારીને દિરમ (Duhem) દેવો તેના કરતાં માખીને જીવન દેવું સાફ છે ’ એમ એ કહેતો, તે જ દેખાડી આપે છે કે અહિં સા ધર્મને કેવે તીવ્રભાવે એ માનતો. ”

નગ્નતા, જીવરક્ષણ, અન્નાહાર અને વળી મધનો ત્યાગ^{૩૦} વગેરે વિષયો ઉપરનો એનો જે પક્ષપાત તે દેખાડી આપે છે કે એના વિચાર ઉપર જૈનધર્મની, ખાસ કરીને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયની અસર હતી અબુ-લ-અલા પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ ખગ-દાદમા રહેલો, એ નગર વેપારતુ કેન્દ્ર હતું, જૈન વેપારીઓ ત્યા ગયા હોય, તેમની સાથે કવિનો સંબંધ બધાયો હોય એ બધી વાતો સંભવિત છે એના લખાણો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે એને અનેક ભારત ધર્મમન્ત્રીઓનું જ્ઞાન હતું ભારતના સાધુઓ નખ ઉતારતા નથી એ વાતનો એણે ઉલ્લેખ કર્યો છે શબ્દાહની પદ્ધતિની એ પ્રશંસા કરે છે ને લખે છે કે “ જુઓ, ભારતવાસી પોતાના શબને કેવા બાળે છે, બધી ઉપાધિઓ કરતા એ સાફ છે, મને જે બાળો તો રાતે ખોતરી ખાતા તરસથી (yema) અને વળી દુર્વ્યવહારથી અને અપવિત્રતાથી બચી જાઉં. શબની ઉપર કપુર વગેરે જે સુગંધિત પદાર્થો નાખો છો, તે સૌ કરતા અગ્નિ સારો છે ” ભારતના સાધુઓ ચિંતાની અગ્નિજ્વાળામાં પડતું મૂકતા એ વાતથી અબુ-લ-અલા બહુ વિસ્મય પામેલો મૃત્યુ પામવાના આ માર્ગને જૈનો બેશક ધર્મહીન ‘ પ્રમત્ત તપ ’ માને છે, પણ બીજી રીતે એટલે કે ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામવાની પ્રણાલીને પ્રશસ્ત ગણે છે બની શકે તો આહારનો કેવળ ત્યાગ કરવો એવા અબુ-લ-અલાના વચન ઉપરથી એવા પણ અનુમાન ઉપર આવી શકાય કે એને ‘ સલેખના ’ વિષે (પૃ ૪૩૬) પણ જ્ઞાન હતું, પણ એ વ્રત એ પોતે પાળી શકે એવો એનો આત્મા સંબળ નહોતો આ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે અબુ-લ-અલા જૈનોના સંબંધમાં આવ્યો હતો અને તેમના કેટલાક ધાર્મિક

ધાર્મિક પ્રદેશમાં મુસલમાનધર્મને જોઈને ઉપર કહ્યું મહત્ત્વની ખસર કરી છે. મૂર્તિપૂજાની વિરુદ્ધ લેખકશ્રીએ જે વિશેષ જણાવ્યો અને તેવી જ રીતે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરનાર કેટલાક સમગ્રદાશ પેષ્વનધર્મમાં પણ જાણ્યા છે. મુસલમાનધર્મની પેશાશ ઇશ્ય જ હતી. બીજી બાજુએથી કિન્હી મુસલમાન ઉપર જોઈને ખસર પણ જણાઈ આવે છે; કારણ કે કિન્હી મુસલમાનોએ-ખાસ કરીને શારતના આર્થધર્મોમાંથી થઈ ગયેલા મુસલમાનોએ-એ આર્થધર્મોના ઘણા સિદ્ધાન્તોને ને રીતરિવાજોને સ્વીકારી લીધા છે. આ ઐતિહાસિક વિષયનું સંશોધન મુસલમાનધર્મના સંશોધકને બહુ રસિક થઈ પડે છે.

જોઈને ખસર મુસલમાનધર્મ ઉપર જોઈને મોટા વિસ્તૃત પ્રદેશ ઉપર પડી હોય છે. A. Faruqi & Faruqi એક નાના નિબંધમાં લખે છે કે આરબી ઠવિ અને શીલસુદ્ધ અબુ-લ-ખલા (૧૧૫૧-૧૧૬, ૬૭૭-૧૦૫૮), જે નુમાનમાં (Numan) આવેલા પેલાના પિતૃનગર મારાતમાં (Marat) સામાન્ય રીતે અબુ-લ-ખલા અલ-માસીના (al-Masana) નામથી જાણખાતો, તેણે જોઈને પ્રભાવને બળે પેલાના નૈતિક સિદ્ધાન્તો થઈ કાઢ્યા છે. આ માણસના આચાર વિચાર કેવળ અ-મુસલમાન હતા અને તેનું વર્ણન કેમર આ પ્રમાણે કરે છે — અબુ-લ-ખલા કેવળ અલ્લાહના જ કરતો, અને વળી ક્રૂર પણ નહોતો ખાતો. કારણ કે બધાના આગળ ક્રૂર માતાના સ્તનમાંથી જેથી લેવું જોઈને જે માપ માનતો, વળી બની ચક્ર ત્યાં સુધી તો આકાર વિના જ જે ચલાવતો. મધને પણ જોઈને ત્યાગ કર્યો હતો. કારણ કે જે મધમાખીઓએ જોઈથી ખતથી જે મધને સંગ્રહ કર્યો છે તેમની પાસેથી તે મધ લુપ્ત લેવું જે અન્યાય છે જેમ જે માનતો તે જ કારણે જે ઈશ પણ ખતો નહિ. આકારમાં ને વસ્તુમાં જે સન્ધાસી જેવો જ રહેતો. મારાં વસ્તુ સુવરનાં છે તે લીલાં કે પીળાં કે શર્તાં નથી અને બીજાં શા માણસે જેનો ત્યાગ કરે જે માણ આકાર છે પણ માત્ર શાકાહારી પાવડીઓ જ પહેરતો, કારણ કે પશુને મારવું ને તેનું

ચામડું વાપરવું એ પાપ છે, તેથી ચામડાના બોડા પહેરવા સારા નથી એમ માનતો. બીજે એક સ્થળે, નન્ન રહેવાની એ પ્રશંસા કરે છે અને કહે છે કે ‘ ગ્રીષ્મ એ જ તારે માટે સમ્પૂર્ણ વસ્ત્ર છે. ૨૯૭ ’ લીખારીને દિરમ (Dirhem) દેવો તેના કરતા માખીને જીવન દેવું સાફ છે ’ એમ એ કહેતો, તે જ દેખાડી આપે છે કે અહિં સા ધર્મને કેવે તીવ્રભાવે એ માનતો. ”

નન્નતા, જીવરક્ષણ, અન્નાહાર અને વળી મધનો ત્યાગ^{૩૦} વગેરે વિષયો ઉપરનો એનો જે પક્ષપાત તે દેખાડી આપે છે કે એના વિચાર ઉપર જૈનધર્મની, ખાસ કરીને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયની અસર હતી અબુ-લ-અલા પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ બગ-દાદમા રહેલો, એ નગર વેપારનું કેન્દ્ર હતું, જૈન વેપારીઓ ત્યાં ગયા હોય, તેમની સાથે કવિનો સખધ બધાયો હોય એ બધી વાતો સંભવિત છે એના લખાણો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે એને અનેક ભારત ધર્મમન્ત્રીઓનું જ્ઞાન હતું ભારતના સાધુઓ નખ ઉતારતા નથી એ વાતનો એણે ઉલ્લેખ કર્યો છે શબ્દાહની પદ્ધતિની એ પ્રશંસા કરે છે ને લખે છે કે “ જુઓ, ભારતવાસી પોતાના શબને કેવા બાળે છે, બધી ઉપાધિઓ કરતા એ સાફ છે, મને જો બાળો તો રાતે જોતરી ખાતા તરસથી (yena) અને વળી દુર્વ્યવહારથી અને અપવિત્રતાથી બચી જાઉં. શબની ઉપર કપુર વગેરે જે સુગંધિત પદાર્થો નાખો છો, તે સૌ કરતા અગ્નિ સારું છે ” ભારતના સાધુઓ ચિંતાની અશિન્નવાળામા પડતું મૂકતા એ વાતથી અબુ-લ-અલા બહુ વિસ્મય પામેલો મૃત્યુ પામવાના આ માર્ગને જૈનો બેશક ધર્મહીન ‘ પ્રમત્ત તપ ’ માને છે, પણ બીજી રીતે એટલે કે ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામવાની પ્રણાલીને પ્રશસ્ત ગણે છે બની શકે તો આહારનો કેવળ ત્યાગ કરવો એવા અબુ-લ-અલાના વચન ઉપરથી એવા પણ અનુમાન ઉપર આવી શકાય કે એને ‘ સંવેષના ’ વિષે (પૃ ૪૩૬) પણ જ્ઞાન હતું, પણ એ વ્રત જે પોતે પાળી શકે એવો એનો આત્મા સખળ નહોતો આ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે અબુ-લ-અલા જૈનોના સખંધમા આવ્યો હતો અને તેમના કેટલાક ધાર્મિક

સિદ્ધાન્તો એણે સ્વીકાર્યા હતા. એની કવિતાઓમાં જાણતા હાઈ નિકે વિચારો ઉપરથી એમ લાગે છે કે એને જૈનધર્મ વિશે ખૂબ ઉંડું જ્ઞાન નહોતું કારણકે એ કવિતાઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે એ પુનર્જંમને માનતો નહિ.

ચાહુદીધર્મ અને ખ્રિસ્તિધર્મ ઉપર જૈનધર્મની જાસર કેટલે જાણે પડી છે, તેનો તોજા જહું સલાજથી કરવાનો છું. સોશીયલને આપેલા જાણના જેવો જાણ (પૃ ૨૭૬) અને વલુ વેપારીઓ^{૩૧} દ્વારા, મહાવીરને એમ જાણ મુખ્ય (૧૧) શિષ્યો હતા તેમ કહ્યું હતું તે પછી જાણ શિષ્યો હતા અને તેમાંથી એકેક (મુદ્ગસ, વોશાલ) અલ્પેશી હતા, જાણ જાણ સમાન જાણમાં કશું મહત્ત્વ નથી.

જાણવર્તમાં જાણનો સમુદાયમાં ઉપજો તે પહેલાં જહું જાણનાથી જૈનો ખ્રિસ્તિઓના સજામાં જાણના હતા પોત્તુંગીક જાણમાં જાણના તે પૂર્વે જહું સૈકાથી દક્ષિણ જાણમાં ખ્રિસ્તિ સજા હતા એ જાણ જાણીતી છે. ઉપરના કેટલાક કથાઓ તે ખ્રિસ્તિધર્મની જાણ જૈનધર્મ ઉપર પડેલી રજા છે. વર્તમાનમાં જૈનો ખ્રિસ્તિધર્મમાં ધર્મજાણની જાણની પ્રજાલીઓનો ઉપયોગ કરી રજા છે—ટ્રેકટ કહે છે ધર્મની પરિચય જાણ છે, તીર્થસ્થાનોની જાણના કરે છે, મુવકસથો સ્થાપે છે અને જોવી જાણ પ્રજાલીઓનો ઉપયોગ કરે છે. વળી નવા જાણનામાં તે પોતાના ધર્મના કિવને કેતુને જાણનાનો પછી ઉપયોગ કરે છે. સેટજોના પ્રકટીકરણના ૪ થા અધ્યાયમાં ૨૪ તીર્થકર સજાને મર્મ જોણતાં^{૩૨} જાણવર્તના જૈન કહે છે કે 'બીજા જો ધર્મો મળી શકે અને એકમેક સાથે જો પામી શકે જોવી જાણના માત્ર તીર્થ કરેનો જ ધર્મ રજા છે (The creed of the Tirthankars furnishes the only platform where all other creeds may meet and be reconciled to one-another)^{૩૩}

ઉપરની વિગતોથી જાણી શકાય છે ઈશાની, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિધર્મો સાથે જૈનધર્મનો સજા છે નહોતો છે. અહીં જે વિગતો આપી છે તેમાંની વળી અનેક તે જાણના

છે, પણ ભવિષ્યમાં કોઈ સંશોધક એ સંબંધોને પ્રમાણભૂત અને નિશ્ચિત કરી શકશે, ત્યારે એને જણાઇ આવશે કે એવા સંબંધની વિશિષ્ટતાઓ ધર્મની દૃષ્ટિએ ખૂંદ મહત્ત્વની નથી. કારણ કે જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ દેવળ ભારતની વિચારપ્રણાલીમાંથી જ થઇ છે, અને હિન્દુધર્મની તથા બુદ્ધધર્મની પેઠે જૈનધર્મની પણ જન્મભૂમિકા પશ્ચિમના તેમજ અતિપૂર્વના ધર્મોની જન્મભૂમિકા કરતા ખૂંદ જ પ્રકારે રચાયેલી છે. ભારત ધર્મપ્રણાલીની કથાઓ તથા ઐતિહાસિક ભાવનાઓ પશ્ચિમના ધર્મોની કથાઓ ને ભાવનાઓ કરતા છેક બુદ્ધી જ છે, એટલું જ નહિ પણ એ ધર્મના ખુદ સિદ્ધાન્તો પણ બુદ્ધ જ પ્રકારની આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ રજૂ કરે છે. એની ત્રણ વસ્તુઓ તો સ્પષ્ટ રીતે આવે છે —

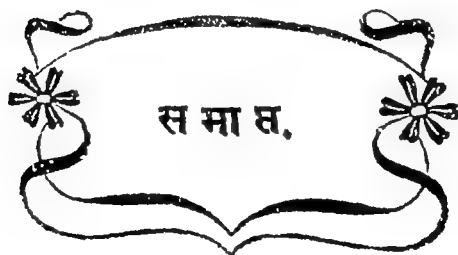
ભારતના સૌ આર્મધર્મોઓ—પછી ગમે તો એ હિન્દુ હોય, બૌદ્ધ હોય કે જૈન હોય તો પણ સ સારના આ જીવનમાં દુઃખ જ જીવે છે એને મન આ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે તેમાં કશું કથાદ્વારા પણ ફેરફાર કરી શકે નહિ કશાથી એ દુઃખ ટાળી શકાય નહિ, સ્વર્ગમાં સુખનું અને વિલાસનું રાજ્ય છે, ત્યાં જવાથી યે દુઃખ ટળી શકે નહિ, ખુદ અનિત્ય દેવોને પણ દુઃખ વળગેલું છે જ સમસ્ત જીવન દુઃખ ભર્યું છે, કારણ કે તેમાં આનન્દ નથી, શાન્તિ નથી, એને કર્મ કરવા પડે છે ને કર્મના ફળ ભોગવવા પડે છે પશ્ચિમવાસીની ભાવના એથી વિરુદ્ધ છે, એ ભૌતિક જીવનમાં દુઃખ નથી જોતો એમ નથી, પણ એમાં સુખનું મૂળ પણ જીવે છે આ ભાવના ગ્રીકોની, પારસીઓની, મુસલમાનોની અને આધુનિકોની જ છે એમ નથી, પણ મધ્યજીગના ખ્રિસ્તિઓની પણ હતી એને મન સ સાર એ દુઃખની ખીણ છે, પણ એ સ્થિતિ દુઃખ વખતની જ છે, કારણ કે કાળને અન્તે માનવપુત્ર સ્વર્ગમાં પિતાની કીર્તિમાં પ્રકટ થશે અને તેના દેહનું પુનરુત્થાન થશે ત્યારે વળી નવી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થશે અને તે ત્રાયપરાયણોની અને પવિત્રોની શાશ્વત આવાસભૂમિ બનશે.

જાણતવાથી જાનવતને માને છે એ માને છે કે જન્મ
શાશ્વતકાળથી શાશ્વતકાળ સુધી રહે છે એ માને છે કે જાં તે
(જેનો માને છે તેમ) એ સરખતુ થ નથી ને નાશે થ જામતુ
નથી, અથવા જા તો (હિન્દુઓ માને છે તેમ) એ સરખતુ છે
ને નાશ થાય છે એ વાત ખરી, પણ તે માત્ર એક જ વાર
નહિ, પણ જુએ જુએ જોમ ને જોમ થવા કહે છે વળી તેઓ
માને છે કે સુકિતને માટે જ્યારે ચોખ્ખા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે
મળે છે; કાળને અચુક સમયે જ મળે છે એવું કંઈ નથી.
જારસીએ તેમજ મુસલમાનો માને છે કે જન્મતુ તાલક એક
જ વાર જન્મવા છે જિસ્તિઓ માને છે કે જન્મતુ અચુક
સમય સુધી જ આવે છે અને સુધમાથી તથા મનુષ્યવતનથી સર્વ
થાય છે, કામસ્ના આત્મસમર્પણથી વિશાળ જગદ્ગત છે અને એકે
સ્થાય વચ્ચે કામસ્તુ શાશ્વત થાય જાવી શ્યો જન્મ જન્મે
છે જામુનિકો વિકાસને અને વર્દનને માને છે અને તેમાં પણ
અંકવર્ષ હાર્ટમાન (Hartmann & Hartmann) જેવા નિરાશ
વાદી માને છે કે જન્મતુમવાલ તો કોઈ અણવતન દેવની વૃત્તિઓને
પરિણામ છે અને એ દેવ પ્રયાસ કરતો કરતો અશુભમાંથી શુભ
વરદે જતો જાય છે

અકિતવતને નાશ કરવો એમાં જ કસાણ છે જેમ જાર
તવાથી માને છે જોન માને છે કે જીવને પાંચવિક અવસ્થા
માંથી સુક્ત કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે, ને ત્યારે તેની અકિતવત
વિશિષ્ટતા કરી રહેતી નથી એ તીર્થંકરો એકમિક સરખા જ છે
માત્ર તેમની પાદમ ઉપરનાં ચિહ્નોથી જ અચુક પ્રતિમા કયા
તીર્થંકરની છે તે જાણી શકાય. પાર્થિક હિંદુ માને છે કે ઈશ્વરની
કૃપાથી સુકિત મળે, ત્યારે ઈશ્વરના નિશાનુસંગ પ્રતિજિમ્મ રૂપે જની
રહેવામ્ય વેદાન્તી પ્રજાને જાણે છે ત્યારે તે એમાં જાણી જાય છે,
જુદના અહમ-જાવતુ મિશ્વારના તેના નિર્વાણમાં ટળી જાય છે
પશ્ચિમની ભાવના એથી વિરુદ્ધ છે એ પાતાના અકિતવતને નાશ
થવા દેતી નથી, પણ મળે તો જા જીવનમાં, જમી તો જીવતર

જીવનમાં એને પરિપૂર્ણ બનાવે છે, અશુભ વાવીને શુભ લાક્ષણનો પ્રયત્ન કરે છે પૃથ્વીના બાળકનું શ્રેષ્ઠ સુખ વ્યક્તિત્વમાં છે

પશ્ચિમની અને પૂર્વની વિચારશ્રેણી વચ્ચે મુખ્ય ભેદ કયા છે તે ઉપરની હકીકતોથી જણાઈ આવશે એ બેની વચ્ચેના ભેદ ઉપર રસ્તો બધાય, એ બે વચ્ચેનો સામાન્ય પ્રદેશ શોધી શકાય, એ બેની તૂલના કરી શકાય એવા પ્રયત્ન થયા છે, પણ એથી એમ માની લેવાય નહિ કે એ બે વચ્ચે જે ખાડો છે તે પૂરી શકાય બંનેમા માનવજાતિના સાચા અનુભવ છે, બંને કાળની આવશ્યકતાને અનુસરી વિકાસ પામ્યા છે અને તેમનામા જીવનશક્તિ હશે ત્યાં સુધી જીવતા રહેશે પશ્ચિમના તેમજ ભારતના બંને તત્ત્વદર્શને હબરો વર્ષ જીવીને પોતાના અસ્તિત્વનો અધિકાર સાબીત કરી આપ્યો છે તેથી આ દર્શન ઉચ્ચ કે પેલું ઉચ્ચ એ વિષે વિવાદ કરવો નિર્થક છે, પણ તે બેમા અમુક ભેદ છે, એ જાણવું આવશ્યક છે, કારણ કે એ બંનેની વિશિષ્ટતા જે જાણે, તે જ એ બેના જીવનની લાવનાઓની સમ્પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતા નિશ્ચિતભાવે સમજી શકે

જાસ્તવાસી જનન્તને માને છે એ માને છે કે જગત્
શાશ્વતકાળથી શાશ્વતકાળ સુધી રહે છે એ માને છે કે કાં તો
(જૈનો માને છે તેમ) એ સરભતુ થ નથી ને નાશ થ ખમતુ
નથી, જયજા કાં તો (હિન્દુઓ માને છે તેમ) એ સરભતુ છે
ને નાશ થાય છે એ વાત ખરી, પણ તે માત્ર એક જ વાર
નહિ પણ જુએ જુએ જોમ ને જોમ થયા કરે છે વળી તેજો
માને છે કે સુકિતને માટે જ્યારે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે
મળે છે; કાળને અમુક સમયે જ મળે છે એવું કંઈ નથી.
પારસીઓ તેમજ સુસહમાને માને છે કે જગત્નું નાશક એક
જ વાર લજવાય છે ખ્રિસ્તીઓ માને છે કે જગત્ અમુક
સમય સુધી જ વ્યથે છે અને સુખમાંથી તથા મનુષ્યપતનથી થઈ
થાય છે, કાઈસ્ના આત્મસમર્પણથી દિશા જલ્દાય છે અને છેવટે
ન્યાય તથા કાઈસ્નું શાશ્વત સત્ય જાવી શીનો જન્મ આવે
છે આધુનિકો વિકાસને અને વર્ધનને માને છે અને તેમા પણ
ઈડવર્ડ હાર્ટમાન (Edward Hartmann) જેવા નિરાશા
વાદી માને છે કે જગત્પ્રવાહ તો કાંઈ અચેતન દેવની વૃત્તિઓને
પ્રતિબિંબ છે અને એ દેવ પ્રભાસ કરતો કરતો અશુભમાંથી શુભ
વરદે જતો જાય છે.

વ્યક્તિત્વનો નાશ કરવો એમાં જ કસ્યાણ છે જોમ ભાર
તથાસી માને છે જૈન માને છે કે જીવને પાત્રવિક્રમ આવરણ
માંથી મુક્ત કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે ને ત્યારે તેની વ્યક્તિત્વ
વિશિષ્ટતા કશી રહેતી નથી; સૌ વીર્યકરો એકમેક સરખા જ છે
માત્ર તેમની પાકુતા ઉપરના ચિહ્નોથી જ અમુક પ્રતિમા કયા
વીર્યકરની છે તે બાબી ચકાવ થાર્મિક હિંદુ માને છે કે ઈશ્વરની
રૂપાથી સુકિત મળે, ત્યારે ઈશ્વરના નિશાનુસાર પ્રતિબિંબ રૂપે જની
રહેવાથી વેદાન્તી જ્ઞાને બાણે છે ત્યારે તે જોમાં જની જાય છે;
જુદના અદ્વૈત-ભાવનું મિશ્રાજ્ઞાન તેના નિર્વાણમાં ટળી જાય છે
પશ્ચિમની ભાવના એથી વિરુદ્ધ છે એ પોતાના વ્યક્તિત્વનો નાશ
થવા દેતી નથી, પણ મમે તો આ જીવનમાં, મમે તો ઉચ્ચતર

નોંધો

સંક્ષેપ

ERE=Encyclopaedia of Religions and Ethics, ed.
by J Hastings.

GSAI=Gioenale della Societa Asiatica Italiana.

Ind. Antq.=Indian antiquary

J=Jainism

JRAS=Journal of the Royal Asiatic Society.

JBORS=Journal of the Bihar Orissa Research
Society.

RAS=Royal Asiatic Society.

SBE=Sacred Books of the East.

Tattw=તત્ત્વોદિગમ સૂત્ર.

WZKM=Wienner Zeitschrift zur Kunde des
Morgenlandes.

ZDMG=Zeitschrift der Deutschen Morgenlandis-
chen Gesellschaft.

અધ્યાય ૧—ભૂમિકા.

૧ (૫ ૧૪) Chr. Lassen “ Indische Aetertumsku-
nde ” (Leipzig 1861) IV, ૫ ૭૫૭

૨ (૫. ૧૪) Major C Mackenzie, Dr. F Buchanan
અને H T. Colebrooke “ Asiatic Researches ” IX
(Calcutta 1809), J. Delamaine, F. Buchanan Hamil-
ton, H T Colebrooke : “ Transactions of the R. A S ”
I (London 1827) અને Lient, Col. William miles તેજ
પુસ્તકમાં III, ૫ ૩૩૫—કોલબ્રુકના લેખ ફરીવાર એના “ Miscel.

૪ (૫ ૨૬) R. Hoernle "Proceedings of the Asiatic Society of Bengal" ૧૮૯૮, ૫ ૩૯ થી

૫ (૫ ૨૮) H. Jacobi "Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern" (Bonn und Leipzig, 1923) ૫ ૨૫, Th. Stcherbatoky: "The Central Conception of Buddhism" (London, 1923) ૫ ૭૨

૬ (૫ ૨૯) Jacobi તેજ ગ્રંથ ૫ ૬૮, Stcherbatoky તેજ ગ્રંથ ૫ ૭૩, Sten Konow નો એવો જ મત in Chantepie de la Saussaye, "Lehrbuch de Religionsgeschichte" ૪ (Tubingen, 1924) II ૫ ૧૦૯

૭ (૫ ૨૯) Stcherbatoky તેજ ગ્રંથ, ૫ ૬૮

૮ (૫. ૩૫) ભદ્રબાહુના કલ્પસૂત્રમા આપેલી હકીકત, પાર્શ્વનાથના શિષ્યો સખધેનો જીનચરિતમાનો ડું ૧૬૦ તે બીજા ગ્રંથોમા આપેલી હકીકતો સાથે સમ્મત થતો નથી, સરખાવશે M. Bloomfield. Life and stories of Parshwanath ૫ ૧૮, ૧૪૪, Hoernle, Ind Antiq XIX (૧૮૪૦) ૫ ૨૩૩ થી ૨૫૦ વર્ષને માટે પાંચ ધર્મ-સરખાવક બહુ ઓછા છે.

૯ (૫ ૩૭). શ્વેતામ્બરોને મતે ઇ સ પૂ ૫૨૭ મા મહાવીર નિર્વાણ પામેલા અને તેવીજ રીતે ધણાખગ દિગમ્બરોને મતે પણ (સરખાવશે નેમિચન્દ્રનો "ત્રિલોકસાર", શ્લોક ૮૫૦, વળી ગ્રો યાદિબીના જણાવ્યા પ્રમાણે કામતાપ્રસાદ જૈનનો 'ભગવાન મહાવીર,' ૫ ૨૧૧), બીજા દિગમ્બરો એથી ચે આગળ ૬૦ વર્ષે માને છે (જ લા જૈની "Outlines of Jainism" ૫ XXVII)—આખા એ વિષયને માટે સરખાવશે યાદિબીની 'કલ્પસૂત્ર'ની અને 'પરિશિષ્ટપર્વણ'ની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના, G. Buhler, Denkschr d. Wierer akademie ૩૭, ૫ ૨૪૮, J. Carpentier, Ind Antiq 43, ૫ ૧૧૮ થી, A. F. R. Hoernle ERE I ૫ ૨૬૧ (મહાવીરનું નિર્વાણ વર્ષ ઇ સ પૂ ૪૮૪ માને છે), તેમજ V. A. Smith. "Early History of India" ૪ થી આવૃત્તિ (ઓક્સફર્ડ ૧૯૨૪) ૫ ૪૯ JRAS ૧૯૧૭, ૫. ૧૨૨ થી પ્રસિદ્ધ થએલા વેદટેશ્વરના મત પ્રમાણે મહાવીર

aneous Essay" (London 1857, 1878) અને તેના
 Essays on the Religion and Philosophy of the Hin-
 dus" (Leipzig 1858) એમાં ઉપાધા છે

૩ (૫ ૧૪) H. H. Wilson "Asiatic Researches"
 XVI, XVII (શબ્દા ૧૮૨૮ ૧૮૩૨) તેના લેખકના "Sketch
 of the Religious sects of the Hindus" (શબ્દ ૧૮૧૨)
 એમાં ફરી ઉપાધા છે

૪ (૫ ૧૫) લેખકના અને તેના અનુવાદીઓના એન-સરોજન
 સમયે કર્યાવે E. Windisch: Geschichte der Sanskrit-
 Philologie und Indischen Altertumskunde" (Stras-
 burg ૧૮૧૭) ૫ ૪૪૬ થી

અધ્યાય ૨—ઇતિહાસ

૧ (૫ ૧૬) "Alberun's India" Ed. Sachau તે
 અંગ્રેજી અનુવાદ (શબ્દ ૧૮૮૮) II ૫ ૧

૨ (૫ ૨૩) પાશ્વની પૂવેના તીર્થંકરના-સપ્તમના અસ્તિત્વનિ
 વચેરના-ઇતિહાસનો નિર્ણય કરવા આધુનિક એન લેખકો મથે છે અને
 તેઃ વચેરે પ્રાચીન સાદિત્ત મ-શૈલીમાં તીર્થંકરના નામ છે એમ ક્તાવવાનું
 સાદસ કરે છે જેમી બરોડીઆ: History of Jainism" ૫ ૧૫.
 Seeker "Notes on the Sthanakwasi Jains" ૫ ૧૭
 ત્યાવિલ્લના અન્નકમનત્વાવશેઃ" ઉપર મહેતાનો ઉપદેશ, ૫
 IV "Mithya Khandan containing the Origin of Jaini-
 sm" (Ludhiana ૧૮૧૪) એ પુસ્તકમાં થી પ્રેમજી (પાશ્વ નામ
 નાનકથક) એનદિષ્ટિએ આ વિષયને વિસ્તાર કર્યો છે—મુન્દોવત્તરચના
 એવો ઉલ્લેખ કર્યો ૧ ૧૩૬ ૨ માં લેખક A. Weber ને જણ
 થાયું કે એ ઉલ્લેખ દિગમ્બર એવો વિરે છે (એવો નિર્ણય Lur in
 diachen Religions geschichte" Drische Revue 1899
 ખાસ અધિકાર ૫. ૨૧ ઉપર)

૩ (૫ ૨૩) નિમલ અરજી દ્વારે "Historical Gleanings"
 (શબ્દ ૧૮૨૨) એમાં આપેલા ઉપદેશ એવીકરણમાં ૫ ૭૧ થી
 કર્યાવે.

૪ (૫ ૨૬) R Hoernle "Proceedings of the Asiatic Society of Bengal" ૧૮૯૮, ૫ ૩૯ થી

૫ (૫ ૨૮) H Jacobi "Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern" (Bonnund Leipzig, 1923) ૫ ૨૫, Th. Stcherbatoky: "The Central Conception of Buddhism" (London, 1923) ૫ ૭૨

૬ (૫ ૨૯) Jacobi તેજ ગ્રંથ ૫ ૬૮, Stcherbatoky તેજ ગ્રંથ ૫ ૭૩, Sten Konow નો એવો જ મત in Chantepie de la Saussaye, "Lehrbuch de Religionsgeschichte" ૪ (Tubingen, 1924) II ૫ ૧૦૯

૭ (૫ ૨૯) Stcherbatoky તેજ ગ્રંથ, ૫. ૬૮

૮ (૫. ૩૫) બદ્રબાહુના કલ્પસૂત્રમા આપેલી હકીકત, પાર્શ્વનાથના શિષ્યો સખધેનો જનચરિતમાનો ડું ૧૬૦ તે ખીજા ગ્રંથોમા આપેલી હકીકતો સાથે સમ્મત થતો નથી, સરખાવશો M. Bloomfield: Life and stories of Parshwanath ૫ ૧૮, ૧૪૪, Hoernle, Ind Antiq XIX (૧૮૪૦) ૫ ૨૩૩ થી ૨૫૦ વર્ષને માટે પાત્ર ધર્મ-સરથાપક બહુ ઓછા છે.

૯ (૫ ૩૭). શ્વેતામ્બરોને મતે ઇ સ પૂ ૫૨૭ મા મહાવીર નિર્વાણ પામેલા અને તેવીજ રીતે ધણાખરા દિગમ્બરોને મતે પણ (સરખાવશો નેમિચન્દ્રનો "ત્રિલોકસાગર", શ્લોક ૮૫૦, વળી પ્રો યાકોબીના જણાવ્યા પ્રમાણે કામતાપ્રસાદ જૈનનો 'ભગવાન મહાવીર,' ૫ ૨૧૧), ખીજા દિગમ્બરો એથી યે આગળ ૬૦ વર્ષે માને છે (જ લા જૈની- "Outlines of Jainism" ૫ XXVII) —આખા એ વિષયને માટે સરખાવશો યાકોબીની 'કલ્પસૂત્ર'ની અને 'પરિશિષ્ટપર્વણ'ની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના, G Buhler, Denkschr d Wierer akademie ૩૭, ૫ ૨૪૮, J. Carpentier, Ind Antiq 43, ૫ ૧૧૮ થી, A. F. R. Hoernle ERE I ૫ ૨૬૧ (મહાવીરનું નિર્વાણ વર્ષ ઇ સ પૂ ૪૮૪ માને છે), તેમજ V A. Smith: "Early History of India" ૪ થી આવૃત્તિ (ઓક્સફર્ડ ૧૯૨૪) ૫ ૪૯ JRAS ૧૯૧૭, ૫ ૧૨૨ થી પ્રસિદ્ધ થએલા વેદેશ્વરના મત પ્રમાણે મહાવીર

૨૨ સ. ૫. ૪૭૭ માં નિર્વાણ પામેલા અને પીટકના નિર્માણે તે પામનારના અનુયાયીઓ દ્વારા, પણ તે મત સહાયિત નથી. સરખાવણે Sir Charles Eliot "Hinduism and Buddhism" (London 1921) 1 ૫ 1 ૫.—શુદ્ધના નિર્વાણ વર્ષ વિશેના થેના એકીકરણ વિશે એણે M. Winternitz "Geschichte der Indischen Literatur" II ૫ ૨, ૩૧૩ અને V A Smith ૫ ૪૬ થી

૧ (૫ ૪૬) Ernst Leumann "Buddha and Mahavi" Zentschrift für Buddhismus IV ૫. ૧૩ થી.

૧૧ (૫ ૪૨) ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર અભ્યાસ ૨૩

૧૨ (૫ ૪૨) સરખાવણે નિ. ચ. ધોની ઉદ્ધી અપૂર્ણિ "Historical Gleanings" (અવધના, ૧૯૨૨) ૫ ૨૧ થી

૧૩ (૫ ૪૨) A. F. B. Hoernleએ ERE ૫. ૨૫૬ ઉપર અસંખ્યાનના સિદ્ધાન્ત અને ઇતિહાસના વિશ્લેષણ વર્ણન અપાડ્યું છે

૧૪ (૫ ૪૧) સરખાવણે H. Jacobi ZDMG ૩૫ (૧૮૮૧) ૫ ૧૧૭

૧૫ (૫ ૪૧) આ વિશે એણે L. Rice Ind. Antiq ૩ (૧૮૭૪) ૫ ૧૫૧ થી, H. Jacobi ZDMG ૩૮ (૧૮૮૪) ૫ ૬ થી, J. F. Fleet Ind. Antiq ૨૧ (૧૮૮૨) ૫ ૧૫૬ થી, Fleetની પેઠે V A. Smith પણ અનુસરે છે. લીધા ને સાધુ જ્ઞાની વાત કામરૂપિત નથી કદી હતી, પણ થેવાના "Early History of India" ની એથી અપૂર્ણિમા (૧૯૨૪) એ વાતને ઐતિહાસિક માની છે

૧૬ (૫ ૪૭) આલ્ફ્રેડ વિનેની કથાઓ દેખાવના "પરિવર્તિતપર્વ" ૮ માં છે (અનનમાં Joh. Herlet: Ausgewählte Erzählungen aus Hom. Per. " Leipzig ૧૯૮૮ ૫. ૧૮૧ થી.

૧૭ (૫ ૪૮) ૧જી સરખાવણે E. Thomas: The early Faith of Asoka JRAS ૬ (૧૮૭૭) ૫ ૧૫૫ થી.

૧૮ (૫ ૪૮) Buhler ના Beiträge Zur Erklärung der Asoka-Inschriften" (Leipzig) ૫ ૨૭૮ ને અનુસરે. શ્રેયસ રેણુક સાથેના અનુવાદ

૧૯ (૫ ૪૬) Boal Si-yu-ki, Buddhist Records of the

Western World" (૨ જી આવૃત્તિ, લંડન, ૧૯૦૬) II ૬૬, ૧૫૮
૧૬૯, ૧૯૫

૨૦ (૫ ૫૦) હેવટમા આર ડી બેનરજી અને કે પી. જમસ્વાલે
ખારવેલ સબધી વિવેચન કર્યું છે (JBORS III ડીસે ૧૯૧૭ પ.
૪૨૫ થી) V A Smith " Early History of India " ૪ થી
આવૃત્તિ (લંડન ૧૯૨૪) પ ૪૪ જોશો શુબેનત્સ્યાગ વિષે જોશો Beal
ના તેજ ગ્રન્થમા પ. ૨૦૮

૨૧ (૫ ૫૧) ખાસ કરીને સરખાવશો H Jacobi ZDMG ૩૮
(૧૮૮૪) પ. ૧થી, ૪૦ (૧૮૮૬) પ ૯૨ થી

બંને સમ્રાટના સિદ્ધાન્તો ને ક્રિયાવિધિ વચ્ચેના ૨૨ ભેદો વિષેની
હકીકત W Miles એણે As Researches III પ ૩૬૮ થી આપ્યા
છે, ૮૪ ભેદો વિષેની " Jain Gazette " X ન. ૬-૯મા આપ્યા છે
ને તે XX પ ૯૩ થી ફરી છપાયા છે.

૨૨ (૫ ૫૪) Buhler WZKM ૧ પ ૧૬૫. ૨ પ ૧૪૧, ૩ પ.
૨૩૩, ૪ પ. ૧૬૯, ૩૧૩, ૫ પ ૫૯, ૧૭૫, ૧૦ પ ૧૭૧

૨૩ (૫ ૫૪) જોશો H Jacobi, ZDMG ૩૪ (૧૮૮૦) પ
૨૪૭; E Leumann; ZDMG ૩૭ (૧૮૮૩) પ, ૪૯૩

૨૪ (૫. ૫૫) જિનપ્રભુસૂરિના " કલ્પપ્રદીપ " માં (૧૪મું સૈકું)
શાલિવાહનનો ઇતિહાસ આપ્યો છે, જોશો V N Mandlik, J.
Bombay Branch RAS ૧૦ (૧૮૭૩) પ ૧૩૧ થી તેમજ Bombay
Gazetteer I ૨ પ ૧૬૯ થી, શાલિવાહને વિક્રમને હરાવ્યો હતો એ કથા
કેવળ ઇતિહાસ વિરૂદ્ધની છે, એમ બીજા વર્ણનોથી સાબિત થાય છે અને
તે પ્રમાણે તો વિક્રમનો વશ ૧૩૫ વર્ષ ચાલ્યો હોવો જોઈએ જોનો નિશ્ચય
ભાવે માને છે કે વિક્રમ જૈન હતો અને એનું નામ સન્ધ્યાવદન પહેલાના
સકલ્પમા રાજા શ્રેણિકના નામ પેઠે જ આવે છે વિક્રમ સબધે સરખાવશો
દરિત કૃષ્ણદેવ, Zeitsckr jur Indologie I પ. ૨૫૦ (૧૯૨૨)
આગ રામશાસ્ત્રી JRAS ૧૯૨૫ પ ૮૧

૨૫ (૫. ૫૬) K. B Pathak Ind Antiq ૧૯૧૮ પ ૧૮,
વળી જોશો H. B Bhide, Ind. antiq ૧૯૧૯, પ ૧૨૩

૨૬ (૫ ૫૮) ૧૩ માં ૧૪ માં શ્રેણીમાં લખાએલા " નાપ્પભાઈ-મુરિ મરિત " માંથી 'આત્મ' ની કથા ઉત્પત્ત થઈ છે એમાં ઐતિહાસિક બીજા કેટલું છે તે પ્રથમ છે. યકર પા. પતિતની "ચંદ્રવદ્" ની આજ્ઞાતિ નો (Bombay Sanskrit Series No. 84) ઉપોદ્ધાત ૫ CXXXV થી જુઓ.

૨૭ (૫ ૫૮) મેક્સમીલો પ્રબોધિતામણિ " (Tawney નો અનુવાદ ૫ ૧૩)

૨૮ (૫ ૬) ઉપરનો જ પ્રથમ ૫ ૧૬ ૨૬ (૫ ૬)
Bombay Gazetteer I ૫ ૧૬૬

૩ (૫ ૬) G Buhler Über das Leben des Jain monches Hemchandra Denkschriften der K. Akademie der Wissenschaften Wien 1889

૩૧ (૫ ૬૩) ઉપરના પ્રથમ ૫ ૪૫ થી કુમારપાળ વિને વગી જુઓ
Some Distinguished Jains by Tank (૨૭ આજ્ઞાતિ આત્મ ૧૬૧૮) ૫ ૧ થી.

૩૨ (૫ ૧૪) સોમરેવે પોનાના કાવ્ય નામે " કીર્તિકૌમુદી " માં વસ્તુપાશના કાંચે વણ્યા છે August Hassek એવું એનો જનન અનુવાદ Das Lotosablume des Ruhmes એવે બોરે નામે કાંચે છે. (Ratibor ૧૮૬૨) ઉપોદ્ધાતમાં વસ્તુપાશના સમગ્ર જનન વિનિવિત-વાર મહિત્ત આપી છે સરખાવે વગી L S. Tank Some distinguished Jains" ૫ ૪૫ થી.

૩૩ (૫ ૧૬) પછીની લોકિતો મારે સરખાવે II Lewis Rice
" Mysore and Coorg " (લુન ૧૬ ૬)

૩૪ (૫ ૭) નિદિવે ૧ ૬૬ માં વેચુવ વધો હેલ મરણ કે તે કાં તે માદાએ બેઠો નહેનો માત્ર એકાદ વિષયનો (પ્રાન્તનો) અધિકારી હતો. " Vajhnavism Shaivism Etc. " (Strassburg ૧૬૧૩) ૫ ૫૨ ઉપર જ. એ. ભાગ્યારમ અજાને છે કે 'નિદિ' તે વિષય સન્નિવ અપ્રમપ્ત ૧૫ છે તેથી એ રાજને પહેલેથી 'વિષયવેવ' પણ કહેના.

૩૫ (૫ ૭) E. P. Rice " History of Kanarese Literature " ૨૭ આજ્ઞાતિ (કથારી ૧૬૨૧) ૫ ૨૨.

૩૬ (પૃ. ૭૧) એમ એસ. રામસ્વામી આયંગર: " South Indian Jainism પૃ ૩૨.

૩૭ (પૃ. ૭૧) ઉપરનો ગ્રંથ પૃ. ૩૩ થી.

૩૮ (પૃ ૭૧) Sir Walter Elliot Coins of Souther India (London ૧૮૮૬) પૃ ૩૮, ૪૦, ૧૨૬.

૩૯ (પૃ ૭૧) Coldwell "Comparative Grammar of the Dravidian or South Indian Family of Languages"
૩ શ્રી આવૃત્તિ (લંડન ૧૯૧૩) પ. ૧૮૪

૪૦ (પૃ. ૭૨) Rice "Kannarese Literature" પૃ. ૨૬

૪૧ (પૃ ૭૨) Ind Antiq ૨ (૧૮૭૩) પૃ. ૨૫, Rice Epigraph. Carnaticæ II પૃ ૪૭

૪૨ (પૃ ૭૪) કુમારિલ અને જૈનો વિષે જોશી K B Pathak, Transact J Int Orient. Congress London 1893 I પૃ. ૧૮૬ થી, પ્રહસૂત્ર ૨ ઉપર શકર ૨, ૩૩-૩૬

૪૩ (પૃ ૭૪) Ind Antiq ૧૯૧૧ પૃ ૨૧૫

૪૪ (પૃ. ૭૫) Elliot, " Coins of South India " પૃ ૧૨૬, V. A. Smith " Early History of India " પૃ ૪૭૫, અને લા જ બીલુ સાહિત્ય, વળી જોશી Ind Antiq ૨૨ પૃ ૬૩— જૈનો અને શૈવો વચ્ચે જાદુબળે લદાએલા મુદ્દોનું વર્ણન " મદુરાસ્થલ પુરાણ " માં છે, એ વિષેનું પૃથક્કરણ William Tagor ના " Oriental Historical Manuscripts " (મદ્રાસ ૧૮૩૫) એના ૧ લા ભાગમાં, ખાસ કરીને, ૭૦ થી, ૭૬ થી, ૧૧૧ થી જોશી

૪૫ (પૃ ૭૫) લિંગાયતો વિષે સરખાવણા V Glasenapp: " Hinduismus " પૃ ૩૯૩ થી અને Missional Wurthum "Magazin fur die neueste Geschichte der evangelischen mission und Bibel-Gesellschaften" ૧૮૫૩ (Basel), ૧ લો ભાગ પૃ ૮૬ થી, જૈનોના બસવદ્વારા ધર્મોન્તર વિષે તેજ સ્થળે પૃ ૧૧૭ ઉપર જોશી

૪૬ (પૃ. ૭૬) Bombay Gazetteer I ૨ (૧૮૯૬) પૃ. ૪૮૨ થી.

૪૭ (૫ ૭૬) Rice. " Mysore and Coorg " ૫ ૨ ૮

૪૮ (૫ ૭૬) રામાનુજના મેઝ સમકાલિન પુરુષે લખેલા જોના અસ્તિમાં હજી મા શ્લોકમાં આનંદપૂજના " યતિ રાજવૈશ્ય " ને કહ્યું છે નિમિષદોહાવિ વૈદ્યવર્મા : । આ પ્ર-ગલી એસ. કૃષ્ણનાથી આચારની આજ્ઞા અને તેના અનુવાદ વિશે જાણો Ind. Antiq ૩૮ (૧૯૦૬) ૫ ૧૨૬ થી—જેન લેખકે લખેલા અને મદાસ્તમાં છ એ નારેસને પ્રસિદ્ધ કરેલા

Sir Ramanujacharya, A sketch of His Life and Times માં લખ્યું છે કે આ Constantine of Varahnarajam ના બીજા પાર્શ્વિક પ્રશ્નો સંબંધિત આચાર વિચારો જોઈએ છીએ, ત્યારે તેમને આરાપેલી કૃત્ય માની શકાતી નથી અને તેથી તેને કાળનામાત્ર અણી કાઢવી જોઈએ.

૪૯ (૫ ૭૭) Rice, Ind. Antiq ૪૧ (૧૯૧૨) ૫ ૨૭
Races " Mysore and Coorg " ૫ ૧૧૨ ૨ ૭.

૫ (૫ ૭૭) સરખાવટી. ૪ Glasenapp : " Madhvas Philosophie des Vishnu-Glaubens " (Bonn und Leipzig ૧૯૨૩)

૫૧ (૫ ૭૭) Sir G Grierson ERE ૨, ૫, ૫૪૫ (હરિ મન્દના " વૈશ્ણવ સર્વસ્વ " ને અનુસરી).

૫૨ (૫ ૭૬) Sir T W Arnold : " The Preaching of Islam " ૨ છ આજ્ઞા લખી ૧૯૧૩ ૫ ૨૭૧.

૫૩ (૫ ૭૬) ડૉ. જોડીયા History and Literature of Jainism " ૫ ૭૫.

૫૪ (૫ ૮) V A. Smith : " Jain Teachers of Akbar " R. G. Bhandarker Commemoration Volume. (પૂના ૧૯૧૭) ૫. ૨૧૫ થી, P. C. Nabar અને K. C. Ghosh એમનું પણ લેખોનું પુરૂ જાણાતર " Epitome of J " માં પરિચિત ૫. VI-LXX ઉપર જે જગાં Gnerot " Epigraphia Jaina. " ૫ ૨૧ અને ૧ ૧૮૨ ૧૮૪ ૧૯૨ જોઈ

૫૫ (૫ ૮) Rice Epigr Carnatic VIII Nagar No. 46.

૫૬ (પૃ ૮૨) James Tod " Annals and Antiquities of Rajasthan " (London ૧૮૨૯) I પૃ. ૫૧૬ થી, ૫૫૩ થી—
 'મેવાડના ઉદ્ધારક' જૈનપ્રધાન ભામાશાનો ઇતિહાસ U. S. Tankના
 " Some distinguished Jains " મા પૃ. ૪૫ ઉપર ટુંકામાં આપ્યો
 છે. તેજ લેખકે વળી, જે અનેક જૈનોએ રાજપુત રાજાઓની સેવા કરેલી
 તેની વિગતવાર હકીકત આપી છે.

૫૭ (પૃ. ૮૨) Ind Antiq ૧૯૧૭ પૃ. ૨૭૬.

૫૮ (પૃ. ૮૨) Seeker " Notes on the Sthankwas Jains " (૧૯૧૧).

૫૯ (પૃ ૮૫) M D Desai " Shrimad Yashovijayaji, a Life of a Great Jain Scholar " Bombay (વર્ષ વિના)

૬૦ (પૃ. ૮૬) આ હકીકતો મને રા છોટેલાલ જૈન અને કલ-
 કતાની " શ્રી સમ્મેત્તશિખર ચમ્પાપુરાદિ દિગમ્બર જૈન તીર્થક્ષેત્ર કમિટી "
 સાથેના પત્રવ્યવહારથી મળેલી ને તે માટે તે બંનેના આભાર માનું છું

૬૧ (પૃ ૮૭) ૧૮૮૧ ના વસતિપત્રક પ્રમાણે ૧૨૨૧૮૯૬ જૈનો
 હતા ૧૮૮૧-૧૮૯૧ ના દશકામાં જે વધારો છે તે (આગલા વસતિ-
 પત્રકમાં ભૂલ ના હોય તો) તે વારે શરૂ થએલા જૈનધર્મ પ્રચારને
 કારણે હોવો જોઈએ. જૈનધર્મના પ્રચાર માટે નવેસરથી પ્રયત્નો થતા
 હોવા છતાં અને તેમનામાં સંગઠન થતું હોવા છતાં જૈનોની વસતિ ત્યાર
 પછી ઘટતી જ ન્યાય છે એ ખેદજનક છે

૬૨ (પૃ ૮૯) વિજયધર્મસૂરિનું અવન્યરિત બહુ રીતે યુરોપિયન
 ભાષાઓમાં લખાયેલું છે, જેમકે, A. Guerinot એમણે Journ.
 Asiatique 18 મા પૃ ૩૭૯ થી, L P Tessitory ' Vijaya
 Dharma Suri, a Jaina Acharya of the Present Day
 (સ્થળ અને વર્ષ વિના,) A. J Sunavala " Vijaya Dharma
 Suri " (Cambridge), " Modern Review " (કલકત્તા
 ૧૯૨૩) પુસ્તક ૨૩, પૃ ૪૬૫ થી H S Bhattacharya

૬૩ (પૃ ૮૯) પછી આવતી હકીકતો માટે " Archiv fur
 Religionswissenschaft " XIII (૧૯૧૦) પૃ ૬૧૫ થી, XVIII
 (૧૯૧૫) પૃ ૨૭૩ થી અને J. N Farquhar, " Modern Re

ligious movement in India " (New York 1૯1૫) ૧
૩૨૪ થી સરખાવેલ.

૧૪ (૫ ૬૩) ગાંધી વિશે Speeches and Writings of
Virchand P Gandhi, Vol. I The Jain Philosophy
Collected and Edited by Bhagu F Karbhari " (મુંબઈ
૧૯૧૧) ૫ IV થી એમની અવરોધ સરખાવેલ સિમ્પોઝિયમ
એવી Parliament of Religions વિશે એલે. " The Chicago-
Prashnottar or Questions and Answers on Jainism for
the Parliament of Religions held at Chicago U S A.
in 1893 by late Mahamuni Shrimad Vijyanandsuri,
Translated and published by Shri Atmanand Jain Pu-
stak Pracharak Mandal Agra 1918 "

૧૫ (૫ ૬૪) H Warren ના અણુઆ પ્રમાણે પાઠ્યથી
Robert Wightman અને J H Dunn ઉમેરવા કરી.

અભિપ્રાય ૩—૪-થી

૧ (૫ ૬૧) "Scientia" શબ્દ XIV વર્ષ ૩ (૧૯૧૩) ૫
૨૭૨ થી H Jacobi Was it Sanskrit ?

૨ (૫ ૬૧) Journ. of the American Oriental So-
ciety Vol. XXXII ૫ ૪૧૬

૩ (૫ ૬૧) Wackoenagel Altindische Gram-
matik " I ૫ XIX.

૪ (૫ ૬૭) જનરમીસર એમ : " Ardha-Magadhi Res-
der " (શહેર ૧૯૨૩) ૫ XI

૫ (૫ ૬૮) R. Pischel: Grammatik der Prakrit
Sprachen (Strassburg ૧૯) ૫ ૧૬ થી.

૬ (૫ ૬૮) H Jacobi "Bhavavatta Kaha" (Abh.
Kgl-Bayer Akademis Phil. Klasse XXIX 4 münchen
1918) p. 86.

૭ (પૃ ૧૦૨) H. Jacobi, Archiv für Religionswissenschaft XVIII (૧૯૧૫) પૃ. ૨૭૫

૮ (પૃ ૧૦૪) Weber · “ Indische Studien ” ૧૬, પૃ. ૨૧૫ થી

૯ (પૃ ૧૦૫) “ Report 1883/84 ” પૃ ૧૨૯ ઉપર ૨૧ ગો ભાણ્ડારકરે જણાવ્યા પ્રમાણે વલ્લભીનો સંઘ મથુરાનાની પછી ભરાએલો; તારીખો ત્યારે ફેરવવાની રહી

૧૦ (પૃ. ૧૦૫) ત્યા જ ભાણ્ડારકર “ Jaina Law ” પૃ ૩ ઉપર જ લા. જૈનીએ આપેલી એક દિગમ્બર કથા પ્રમાણે વિ સ ૪૯ મા (ઇ પૃ. ૮ મા) ગ્રન્થો સંગ્રહાયા હોય

૧૧ (પૃ ૧૦૭) Weber “ Indische Studien ” ૧૬ પૃ ૩૪૯.

૧૨ (પૃ ૧૧૧) અહીં સરખાવશે Leumann ZDMG ૪૬ પૃ ૫૮૧ થી, “ Archives d'Etudes Orientales ” Vol 18 ની Charpentier ની આવૃત્તિની ભૂમિકા ૧/૨, Schubring, Orientalistische ” Literatur Zeitung 1924 સપ્ટે પૃ ૪૮૩ થી

૧૩ (પૃ ૧૧૨) Nahar and Ghosh “ Epitome of J ” ના પરિશિષ્ટ પૃ. XXXVIII ઉપર ૩૬ જૈન-ઉપનિષદનું પત્રક આપે છે — ધણા ધર્મગ્રન્થોના પ્રાકૃત નામોના મસ્કૃત રૂપ અનિશ્ચિત છે વળી એ ધર્મગ્રન્થોના ક્રમમા પણ ફેર છે ધણા સ્વેનામ્યગે અગ, ઉપાગ, મૂલસૂત્ર, છેદસૂત્ર, પ્રકીર્ણ અને પછી એ સૂત્ર એવે ક્રમે એ ગ્રન્થોને મૂકે છે ગ્ધાનકવાસીઓ આ ક્રમે મૂકે છે ૧૧ અગ, ૧૨ ઉપાગ, ૪ મૂલસૂત્ર (ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકાલિક, અનુયોગદ્વાર, નન્દિ), ૪ છેદસૂત્ર (૧, ૩, ૪, ૫) અને આવશ્યકસૂત્ર સ્વતંત્ર રૂપે

૧૪ (પૃ ૧૧૩) H Jacobi “ The Kalpsutra of Bhadrabahu ” પૃ ૧૨ ઉપરનું પત્રક જોશે

૧૫ (પૃ ૧૧૪) Weber “ Indische Studien ” ૧૬ પૃ ૩૪૪-૩૫૪ V Glasenapp “ Die Lehre Von Kalman ” પૃ ૯ થી

૧૬ (પૃ ૧૧૪) Weber “ Indische Studien ” ૧૬ પૃ ૨૧૯

૨૭ (પૃ ૧૨૬) R. Simon “ Zeitochr. Indologie ૨ (૧૯૨૩) પૃ ૧૬૦

૨૮ (પૃ ૧૨૬) બી શેષાગિરિ રાવ “ Andhra Karnata J ” પૃ ૯૮.

૨૯ (પૃ ૧૨૭) આ ગ્રન્થોમાથી તેમજ ઇન્દ્રભૂતિના “ જીન સહિતા ” માથી, સોમસેનના “ ત્રિવર્ણીચાર ” માથી અને જિનસેનના “ આદિપુરાણુ ” માથી મળી આવતાં વારસાઇ હક્કના વાક્યોના અવતરણુ, દિક્ષીમા પ્રકટ થએલા “ Jaina Law ” નામે સગ્રહમા આપ્યા છે

૩૦ (પૃ ૧૨૭) અમદાવાદવાળી ૧૯૦૬ ની આવૃત્તિનુ પૃ ૧૫૧, ૧૭૪ જુઓ

૩૧ (પૃ ૧૨૭) આ પ્રકારના અનેક ગ્રન્થોના નામ W Kirfel “ Kosmograpic der Inder ” મા પૃ ૨૦૮ ઉપર આપે છે

૩૨ (પૃ ૧૨૭) જૈન જ્યોતિર્વિદ્યા વિષે સરખાવશો E Leumann “ Beziehungen der Jaina Literatur zu Anderen Literaturkreisen Indiens ” III (Acts du VIe Congres des Orientalistes III, 2, p 469-564, Leiden 1885)

૩૩ (પૃ ૧૨૭) મહાવીરાચાર્યના “ ગણિતસારસગ્રહ ” ની એમ ૨ ગાચાર્યની મદ્રાસની (૧૯૧૨ ની) આવૃત્તિ અને તેનુ ભાષાન્તર. જૈન ગણિત વિષે વળી સરખાવશો જ લા જૈનીની “ Jaina Gem Dictionary ” ના પૃષ્ઠ ૧૪૦ થી આપેલુ “ Brief Statement of 21 kinds of numbers ”

૩૪ (પૃ ૧૨૭) પરમાણુખડ-શત્રિશિક્ષા, પુદ્ગલ-શ, નિગોડ-શ, (શ્રી આત્માનન્દ-ગ્રન્થરત્નમાલામા પ્રકટ થએલુ ૧૩ મુ પુસ્તક)

૩૫ (પૃ ૧૨૭) Guérinot “ La doctrine des êtres Vivants dans la religion Jaina ” (Rev. de L'histoire des Religions, 47, Paris, 1903)

૩૬ (પૃ ૧૨૮ Rice “ History of Kanarese Literature ” પૃ ૩૭, ૪૫ પૂજ્યપાદનુ નામ આજે પણ જૈનોમા પ્રખ્યાત છે, અને જે વૈદી એમને અનુસરે છે અને એમની વિધિએ ઔષધ કરે છે, તેમની તેવા પ્રકારની જાહેરાતો જૈન પત્રોમા હોય છે Jaina Ga-

zotto XX ન ૧ માં એવી એક જાહેરાત આ પ્રમાણે છે = દરેક ઔષધ
 શી પૂર્વપાદ સ્વામીએ જતાવેલા વિધિ પ્રમાણે જરાજર જનાવવામાં આવે છે
 જમારું ઔષધ એવાં શુદ્ધ કે મુદ્દરજ અને સાધુ અને વાપરી રહે

૩૦ (૫ ૧૨૮) આદિપુરાણ " ૫ ૧૬ ૧૬૨ થી સિંધુસાગર
 ઉપર આવેલી હાલિવનો સંખ્યા.

૩૮ (૫ ૧૩) G Buhler: *Leben Hemachandra* " ૫ ૫.

૩૬ (૫ ૧૩૩) Jon. Hertel " *Das Panchatantra* " (Leipzig 1914) p VII થી.

૪ (૫ ૧૩૩) H. Jacobi " *Erzahlungen in Māhābhārata* " p. XIX.

૪૧ (૫ ૧૩૫) ત્રિસદિશક્ત્યુમહાપુરાણ " ના અભાવ હવે,
 ૧૮૩ થી, E. Hirtasch નું અંગ્રેજી *Quarterly Journal of the Mythos Society* " XII, ૫ ૩૧૭-૪૩૮

૪૨ (૫ ૧૩૭) H. Jacobi ની પ્રસ્તાવના સાથેની આદિતિ
Abh. Bay Akademie Philos. Kl. XXIX, 4 (München 1918).

૪૩ (૫ ૧૩૮) Lenmann નું *Abhandl. pr. v. d. Zeltschr. für Buddhismus* " III ૫ ૧૬૩ થી (München 1921)
 અને ૫૭૧ સ્કાન્ડ પ્રસ્તાવ રહે પ્રકરણ

૪૪ (૫ ૧૩૮) Georg Müller Verlag, München તરફથી
 ૧૯૧૩ માં આ વર્તે જાહેર થયું છે

૪૫ (૫ ૧૩૬) Jain Garotte X (૧૯૧૪) ૫ ૧૪૧
 IV Kīrīl નું અન્ય નામના-તર (Leipzig 1924).

૪૬ (૫ ૧૩૬) " *Indische Liebeslyrik in Übersetzungen von Fr. Bickert* " (München 1921) એવી
 મારી આદિતિમાં *Geist und Wesen der indischen Kunst*
 stichtung ના અક્ષરો નેતા.

૪૭ (પૃ ૧૪૦) આ પ્રકારના બીજા ગ્રંથો વિષે જુઓ Rice :
 “ Epigr. Carnatica ” II પૃ. ૫૪ ની નોંધ

૪૮ (પૃ. ૧૪૦) Aehdly f. d kunde des Morgen-
 landes V ન ૩ મા Albrecht Weber ની આવૃત્તિ અને તે જ
 પત્રમા VII ન ૪ મા (Leipzig ૧૮૭૬ તેમજ ૧૮૮૧ મા) તેનું
 સુધારેલું સ્વરૂપ લાપાન્તરવાળી ગાથા બને આવૃત્તિમા આ અનુક્રમે છે
 (૧) I, II ૧૬, (૨) II ૩૮૫, (૩) I, II ૪૬, (૪) I ૧૩૫, II
 ૧૩૨, (૫) II ૬૫૮, (૬) II ૮૧૮ હાલની બીજી ગાથાઓ કવિતા
 સ્વરૂપે કરીથી O V. Glaseapp એમણે “ Indische Gedichte
 aus vier Jahrtausenden ” મા (Berlin 1925) પૃ ૭૧-૭૫
 ઉપર આપી છે

૪૯ (પૃ ૧૪૨) Julius Laber “ Uber das Vajja-
 laggam des Jayavallabha ” (Leipzig 1913)

૫૦ (પૃ ૧૪૩) “ South Indian J. ” પૃ ૪૧ થી

૫૧ (પૃ ૧૪૩) “ Weihnachtsbaum für Arme Kin-
 der 6 Christbescherung, Von Frudrich Hofmann ”
 મા F. Ruckert એમણે પ્રકટ કર્યું (Hildburghausen 1847
 પૃ ૧૫૩). જુદું ઉપાયું L. Hirschberg ના “ Ruckert-Nach-
 lese ” મા (Weimer ૧૯૧૧) II પૃ ૩૪૬ થી

૫૨ (પૃ. ૧૪૪) “ Nāladiyar with Introd, Transl.
 and Notes by G U. Pope ” (Oxford ૧૮૯૩).

૫૩ (પૃ ૧૪૫) Richard Schmidt નું સંસ્કૃત તથા જર્મન
 ZDMG 59 અને 61 મા (૧૯૦૫, ૧૯૦૭) ગાથા ૬, ૨૦, ૨૪

૫૪ (પૃ ૧૪૭) પછીનાને માટે સરખાવો E. Hultzsch :
 “ Neue Sanskritdramen ” (Nachr-der K. Ges. d. Wiss.
 zu Gottingen Phil. Kl 1921) પૃ ૩૬ થી

૫૫ (પૃ. ૧૪૮) Sten Konow : “ Das indische Dra-
 ma ” (Berlin ૧૯૨૦) પૃ. ૯૫ થી

૫૬ (પૃ ૧૪૯) Ind Antiq. ૧૯૧૭ પૃ. ૨૭૬.

અધ્યાય ૪—સિદ્ધાન્તો

૧ (પૃ. ૧૫૪) 7DMG ૩૮ (૧૮૮૪) પૃ. ૧૮

૨ (પૃ. ૧૫૫) W. Schubring એમણે 7DMG ૭૫ (૧૬૨૧) પૃ. ૨૫૪ થી વિશ્વવર્ણનના કેટલાક વિષયોમાંના મતભેદ વિશે ચર્ચા કરી છે.

૩ (પૃ. ૧૫૬) સિદ્ધાન્તનો પ્રત્યેક પ્રકાર અસત્ય તેના મુળ આધારભૂત મતમાંના નામ છે ત્યાં જ આપ્યા છે તેથી અહીં તે કેટલું નવા સાદિત્ય મતનું નામ આપવાનું દેશે તે આપીશ.

૪ (પૃ. ૧૫૬) પ્રત્યક્ષ "ના અર્થ સમર્થિ એન ઇસ્ટિનકેમાં મતભેદ છે રશ્યાંમસૂત્ર અને ઉમાસ્વામિ (તત્ત્વાર્થાધ્યયનસૂત્ર ૧. ૧૧થી) જેવા અનેક માત્ર આત્માથી જ થએલા (અવધિ, મનઃપ્રવાહ, કેવલ) યાનને પ્રત્યક્ષ માને છે અને મન તથા ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થએલા યાનને પરાક્ષ માને છે. પછીથી થએલા-મિલ્કમેન દ્વારાકર આલુક્ષ્ય નહિ કેવલસરિ આદિ-દાહનિકો આસ્તવરના બીજા મલ્લુખરા સમ્રાટમેના ઇસ્ટિનકેની સાથે એકમત થાય છે ને કહે છે કે ઇન્દ્રિયમન યાન તે પ્રત્યક્ષ જ છે (સરખાવણ S C Vidyabhusana "History of the Medieval School of Indian Logic" ખાસ કરીને પૃ. ૬ ૨૮ ૩૮)

૫ (પૃ. ૧૫૭) તકથી અને અનુમાનથી પ્રાપ્ત થતા યાન વચ્ચે કેટલાક ભેદ માને છે. તકનું ઉદાહરણ આ વાક્ય છે "અંધો અગ્નિ દોષ છે ત્યાંથી હુમાડો નિકળે છે : પણ અધરે અગ્નિ દોષો નથી, ત્યારે નિકળેલો નથી." અનુમાનનું ઉદાહરણ આ વાક્ય છે "અહીં અગ્નિ છે કારણ કે અહીં હુમાડો છે "

૬ (પૃ. ૧૧૨) આમાના કેટલાક વિષયો વિશે એક્સ સર્પીસમન્ન વિદ્યાભૂષણ : "History of the medieval School of Logic" (કલકત્તા ૧૬૬) અને A History of Indian Logic (કલકત્તા ૧૬૨૧) S N Dasgupta "History of Indian Philosophy" (Cambridge ૧૬૨૨) I પૃ. ૧૭૩ થી, એસ. રાધાકૃષ્ણ : "Indian Philosophy" (London & New York ૧૬૨૩) I પૃ. ૩૨ Nahar and Ghosh "Epitome of J " પૃ. ૧ ૩ થી, "તત્ત્વાર્થાધ્યયનસૂત્ર" વિશે વાંચતી I પૃ. ૩૫.

૭ (પૃ ૧૫૨) “ તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર ” વિષે યાકોબી I પૃ. ૭

૮ (પૃ ૧૫૬) „... ..” „ .. II પૃ ૧૭.

૯ (પૃ ૧૫૬) “ દ્રવ્યસંગ્રહ ” પૃ ૨૨.

૧૦ (પૃ. ૧૫૬) વધારે માટે જુઓ “ તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર ” વિષે યાકોબી IV પૃ. ૧૫, Kirfel “ Kosmo-Graphic ” પૃ ૩૩૭ થી, Jains “ Outlines ” પૃ ૧૫, “ Gem Dictionary ” પૃ. ૧૫૩.

૧૧ (પૃ. ૧૫૮) આ સિદ્ધાન્ત વિષે ભારતના દાર્શનિકોમા ધણા વિવાદ ઉઠેલા છે વૈશેષિક સમ્રદાયનો આ સિદ્ધાન્ત સામે પ્રચડ વિરોધ છે, જોશી E Hultzsch “ Annambhattas Tarkasangraha ” (Abh Gottinger Ges d Wiss, ૧૯૦૭) પૃ ૮.

૧૨ (પૃ ૧૫૯) “ દ્રવ્યસંગ્રહ ” ૧૬ અને ટીકા.

૧૩ (પૃ ૧૫૯) “ વેતાલપચ્ચવિશતિ ” આવૃત્તિ Uhle (૧૮૮૧) XI, ૨

૧૪ (પૃ. ૧૬૨) “ ગોમ્મતસાર ” કર્મકાણ્ડ, શ્લોક ૨૧

૧૫ (પૃ. ૧૬૩) આનો અર્થ એવો છે કે જે જીવ નરક-આતુ-પૂર્વી-નામ-કર્મના બંધનમાં છે, તે પોતાનો અન્યભવ પૂરો કરીને નરક આતુપૂર્વી કર્મને બળે ત્યાથી નીકળીને નરકના ભવને સ્થળે જાય છે, અને ‘ વિગ્રહગતિ ’ના એટલે એક ભવેથી બીજે ભવે જતા સુધીના કાળમાં નરકભવનું રૂપ ધારણ કરી રાખે છે.

૧૬ (પૃ ૧૬૫) દિગ્બ્યરો માને છે કે સ્થિર નામકર્મથી રસ, અસૃજ (રુધિર), માસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર એ શરીરની સાત ધાતુઓ તથા વાત, પિત્ત, કફ, નાડી, પિંડ, ત્વક અને પાચક અગ્નિ એ સાત ઉપધાતુઓનું રૂપાન્તર થાય છે (નરજાતિના પ્રસંગમાં) અસ્થિર નામકર્મથી ઉલટી અસર થાય છે (નારીજાતિના પ્રસંગમાં) તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર વિષે જ લા. જૈની VIII પૃ ૧૧

૧૭ (પૃ ૧૬૯) V Glasenapp “ Hinduismus ” પૃ ૨૪૦

૧૮ (પૃ ૧૭૫) “ ગોમ્મતસાર ” જીવકાણ્ડ, શ્લોક ૧૩૦

૧૯ (પૃ ૧૭૬) પુરુષની સંબોગલાલસાના છ પગથીઆ ગણાવ્યા છે W. Schubring “ Mahanishutha Sutta ” પૃ ૬૬.

૨ (૫. ૧૭૭) વી. રા. ગ્રંથી Karma Philosophy
૫: ૪૫ W Schubring ઉપરના તેજ મથમા ૫. ૭ ૭૩.

૨૧ (૫. ૧૭૮) કમ્પસમેટ ૧, ટી.કે.

૨૨ (૫. ૧૬૩) "Es ging ein mann durchs syrer
Land fuhr' em Kanrel am Halftarband (સિરિયામાં જઈને
એક માણસ જતો હતો, ત્યાં જઈ જઈને એક ઉંટને દોરતો હતો)"
એ ક્લિસાવાળી Ruokert ની કથામાં આ કૈનકથાનો લાભ છે
દરિશ્વર "સમસ્તકથા," શાંતિબાની આશ્રિત, ૫. ૧૧ થી, પ્રકાશન

સમસ્તકથા સંપ્રેષ, "શાંતિબાની આશ્રિત II ૩૨ થી, ૫. ૧૮
(Hertel નું જર્મન ૫. ૨૨૫) કેમકે-૬: "પરિવર્તન" II
૧૬૧ (Joh. Hertel નું જર્મન 'Ausgewählte Erzählungen
Aus Hemans Paris. Leipzig ૧૮૮૫ ૫. ૧૪ થી) અભિપ્રાય
"ધર્મપરીક્ષા" II ૫-૨૧ (N Mironow નો વસ્તુસાર: "Die
Dhar des Amit," ૫. ૩૬) સમસ્ત જન્મતાં વાસ્તી આ કથાની
વિવિધ સ્વરૂપે લેને જોઈ E. Kuhn "Der Mann in Brun-
nen" (Buhlungk Stuttgart ૧૮૮૮ ૫. ૬૮ ૭૧) વળી
જોઈ Chavvin "Bibliographie des ouvrages arabes
II, ૫. ૮૫, ન ૧૧૩ ૧૭ III ૫. ૧

૨૩ (૫. ૨૩) વસ્તુસારશિખરમસૂત્ર IV ૫ ઉપર જ લા. કૈનકથા
આ આશ્રિત ગણાવ્યા છે Stevenson: "Heart of J" ૫. ૧૪૧
૩ ૫, Nahar and Ghosh Epitome of J" ૫. ૫૩૨ થી.

૨૪ (૫. ૨૫) V Glasenapp: "Lehre Vom Kar-
man" ૫. ૩૫ Stevenson ઉપરના જ મથમા ૫. ૧૧૩ થી, ૧૩૨
થી, ૩ ૧ થી, Nahar and Ghosh ઉપરના જ મથમા ૫. ૪૬૩
થી ૫૧૪ થી.

૨૫ (૨૦૬) આ ૨૫ લાવના આશ્રિતમસૂત્ર" (II, ૧૫) માં
વર્ણવી છે (Jacobi Jaina Sutras I ૫. ૨૨ થી).

૨૬ (૫. ૨૧૨) અનિષ્કાએ સહેલા કુખનું તેમજ ઉપાધ્યક્ષ
કહેલા પાપનું ફળ જરોલમા મળે છે જોઈ "બૌદ્ધમતિ સ્ત્ર" ૬૬
૬૬ ૭૦ J J Meyer Indian Tales" ૫. ૬

૨૭ (૫ ૨૧૯) સૃષ્ટિ છે કે નહિ તે પ્રશ્નની વિગતવાર ચર્ચા જિનસેનના “આદિપુરાણ” ૪૧૬ થી આવે છે, હરિભદ્રના “ષડ્દર્શન-સમુચ્ચય” ગુણુરત્નની ટીકા, ૪૫ થી, મહિષેશુની “સ્વાદ્વાદમંજરી” (Chowkhamba-Series ની આવૃત્તિ ૫ ૨૩ થી), H. Jacobi “Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern” માં એનું જર્મન ભાષાન્તર ૫. ૧૦૨ થી, વળી જોશ F. O Schrader “Über den stand der Indischen Philosophie zur Zeit Mahavirs and Buddhas” ૫ ૬૨ થી, S. N. Dasgupta “History of Indian Philosophy” I, ૨૦૩ થી, H. Jacobi: “Atheism (Jain)” ERE 2, ૫ ૧૮૬ થી, Rikhab Dass Jaini: “An Insight into Jainism” ૫ ૫૯ થી

૨૮ (૫ ૨૨૩) મહિષેશુ “સ્વાદ્વાદમંજરી” VI ૬૯ થી (ચાકોબીના ભાષાન્તરમાં ૫ ૨૦૯ થી)

૨૯ (૫ ૨૨૮) “ગોમ્મતસાર” જીવકાવ્ય ૧૯૭.

૩૦ (૫ ૨૨૮) નેમિચન્દ્ર “ત્રિલોકસાર” ૧ ૧૪૩, જોશો કેસરીયદ બહારીની “Ardha Magadhi Dictionary” I ૫ ૪૧૦.

૩૧ (૫ ૨૨૯) જોશો “Hinduismus” ૫ ૨૨૯, Schomerus “Caiva-Siddhanta” ૫ ૨૨૩ થી, F. S. Growse “The Ramayan of Tulsī Dās, translated” (6th edition, Allahabad ૧૯૨૨) ૫ ૮ નીચે નોંધ

૩૨ (૫ ૨૨૯) જ લા જૈના “Jaina Gem Dictionary” ૫ ૧૫૭—કેટલાક શરૂઆતમાં જ નિગોદના આ બે પ્રકારે બેદ પાડતા નથી, પણ માને છે કે “સમાન દેહની વનમ્પતિ” ૧૪૦૦૦૦૦ હોય છે તે તે “વિશેષ પ્રકારના દેહની વનમ્પતિ” થી ભિન્ન છે

૩૩ (૫ ૨૩૦) વિશ્વનુ અહીં જે વર્ણન ઉતાર્યું છે, તે મુખ્ય અને મહત્વના મતોના સાર છે, એમાં વિસ્તાર કર્યો નથી, તેમજ વિવિધ સમપ્રદાયોના સિદ્ધાન્તોની તે મબ્બધની વિશેષતાઓ તેમ મતભિન્નતાઓ આપી નથી, કારણકે જૈન વિશ્વવર્ણનનું વિસ્તૃત વર્ણન W Kirfel “Die Kosmographie der Inder” ૫ ૨૦૮-૩૩૧ ઉપર આપેલું

છે વળી આ મંથનું અનુવાદન કરતાં W Schubring એમણે બનોઁ
હકીકતો આપી છે (ZDMG ૭૫ [૧૯૨૧] ૫ ૨૫૦-૨૭૫), તે
ઉપસંગ ઉપાસવાતિ તત્વાર્થોપનિષદ સૂત્ર " ૩-૪ નેમિચન્દના " દ્વન્વ-
સમદ " ઉપર અદ્યોક્તી રીકા ૩૫ (મૂળમન્થ ૫ ૪૭ ૧૨)

૩૪ (૫ ૨૩૬) " દ્વન્વસમદ : ઉપર અદ્યોક્તી રીકા ૩૫
(૫ ૪૮).

૩૫ (૫ ૨૩૬) Stevenson: Heart of J " ૫ ૨૭૧.

૩૬ (૫ ૨૪૩) G Thibaut " Astronomie, Astro-
logie and Mathematik " im " Grundriss der Indo-
Arischen Philologie u. Altertumskunde " III ૭ (Stra-
ssburg ૧૮૬૬) ૫ ૨૧

૩૭ (૫ ૨૪૮) હેમચન્દ " નિષદિસવાકપુરુષ અસ્તિ " ૪ ૩:
૨૧૧ અમૃતચન્દ : " તત્વાર્થસર " ૨ ૧૬૭.

૩૮ (૫ ૨૫) અલચક વિષે જોશ F. O. Schrader:
Über den Stand der Indischen Philosophie zur Zeit
Mahavira and Buddha " ૫. ૫૮ થી.

૩૯ (૫ ૨૫) તત્વાર્થોપનિષદ ૪: ૧૫ ઉપર રીકા આ હકીકત
કેનોને બહુ મહત્વની છે. કારણમાં કુલમા-આરા માલે છે ને જો આરામાં
કાષ્ટ નિર્વાણ પામી તો નહિ પણ વિદેશ જેવા ક્ષેત્રમાં પામી સકત. જે
કેન નિર્વાણ પામવાનો હેતુ તે આવને આવે વિદેશમાં જન્મ પામે ને
ત્યાથી નિર્વાણ પામે.

૪ (૫ ૨૫૧) " Outlines of Jainism " ૫ ૧૨૭ ઉપર
આનુ ખનક આપ્યું છે

૪૧ (૫ ૨૫૨) તત્વાર્થોપનિષદ સૂત્ર " ૧: ૨૭ (પાઠાબ્ધી)

૪૨ (૫ ૨૫૫) હાદનાકુ " હપ્પસપ " ૬ ૧૧૮

૪૩ (૫ ૨૫૬) ડૉ. રા. આપ્પારકર: " Jaina Iconogra-
phy " Ind. Antiq ૪ (૧૯૧૧) ૫ ૧૨૫ થી, ૧૫૭ થી સમવ-
સરણુ વિષે ચિત્રતવાર હકીકત આપે છે

૪૪ (૫ ૨૫૭) હેમચન્દ : અભિધાનચિન્તામણિ " ૫૭ થી

Otto Bohtlingk અને Charles Riou ને અનુસરીને (થોડા ફેરફાર સાથે) ભાષાન્તર વળી જોશો “ લોકપ્રકાશ ” ૩૦, ૯૮૪ થી, “ પ્રવચન-સારોદ્ધાર ” ૧, સૂત્ર ૪૫૦

૪૫ (પૃ ૨૫૭) જોશો H Jacobi ZDMG ૩૮ (૧૮૮૪) પૃ ૧૩.

૪૬ (પૃ. ૨૫૮) “ પ્રવચનસારોદ્ધાર ” ૧ ૪૪૦

૪૭ (પૃ. ૨૬૦) આ અતિશયો લોકપ્રકાશ ૩૧ ૨૩ થી ગણાવ્યા છે

૪૮ (પૃ. ૨૬૧) હેમચન્દ્ર “ ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત ૭: ૧૩ ૧૧ થી

૪૯ (પૃ ૨૬૪) “ પ્રવચનસારોદ્ધાર ” ૧ ૨૯૮ થી

૫૦ (પૃ. ૨૬૫) હેમચન્દ્ર “ અભિધાન-ચિન્તામણિ ” ૫૦ થી—
ગણ હિત્સર્પિણીના ભરતવર્ષના ૨૪ તીર્થકરોના નામ આ પ્રમાણે છે —
કેવલજ્ઞાની, નિર્વાણી, સાગર, મહાપદ્મ, વિમલ, સર્વાનુભૂતિ, શ્રીધર, શ્રીદત્ત, દામોદર, સુતેજ, સ્વામી, શિવાશી (અથવા મુનિસુવત), સુમતિ, શિવમતિ, અસ્તાગ (અબાધ), નેમીશ્વર, અનિલ, યશોધર, કૃતાર્થ, ધર્મીશ્વર (જિ નેશ્વર), શુદ્ધમતિ, શિવકર, સ્પન્દન, સમ્પ્રતિ.

૫૧ (પૃ. ૨૬૫) E. Leumann “ Actes du 6 ième Congrès des Orientalistes ” III પૃ ૫૪૮ (Leiden ૧૮૮૫).

૫૨ (પૃ ૨૬૬) “ ૬૩ લક્ષણમહાપુરાણ ” માના વર્ણનની વિવિધતા વિષે જુઓ Glasenapp in der Jacobi Festschrift

૫૩ (પૃ ૨૬૮) નેમિચન્દ્ર “ ત્રિલોકસાર ” ૮૨૮, વળી જ લા. જૈની : “ Outlines ” પૃ ૧૨૬

૫૪ (પૃ ૨૬૮) ગુણુભદ્ર “ હિતરપુરાણ ”

૫૫ (પૃ ૨૬૯) દિગમ્બરો જુદા કદપદ્મ માને છે. તેના નામ અને તેનાથી મળતા કળના નામ નીચે આપુ છું — ૧ મધ્યાગ મધ, ૨ તુર્યાંગ . વાલ, ૩ વિભૂષાગ આભૂષણ, ૪ સૂગ માળા, ૫ ન્યોતિરંગ પ્રકાશ (આ પ્રકાશ નિરતર પ્રવર્તે છે, તેથી દિવસ રાત્રિનો ભેદ રહેતો નથી), ૬ દીપાગ એથી પછી પ્રકાશ, ૭ ગૃહાગ ઘર, ૮ ભોજનાગ . ભોજન, ૯ પાનાગ વાસણ, ૧૦ વસ્ત્રાગ વસ્ત્ર (આદિપુરાણ ૩ : ૩૯)

૫૬ (૫ ૨૭૨) જોશી "આદિપુરાણ" અધ્યયન ૩.—૧૯૪૨.
મકલ અસ્ત અને તેના પછીના પુરુષોની અધ્યયન દર્શાવે A Weber :
"Uber das Satrunjaya-Mihāṭmya (Leipzig) ૫ ૨૬
થી મળી આવે છે.

૫૭ (૫ ૨૭૨) મકલના પૂર્વજનો L. Sauli એ અપૂર્ણ નિબંધો
"Analisi dell' Adicvaracaritra di Hemcandra" મા
(Studi Italiani di Filologia Indo-Iranica, ૧૯૦૬)
મળ્યા છે. વળી આદિપુરાણને અનુસરતી કુદી મળ્યા માટે જોશી H
H. Wilson "Descriptive Catalogue of the Original
Manuscript collected by the late Collin Mackenzie (૨૭
આવૃત્તિ કલકત્તા ૧૮૨૮) ૫ ૧૭૬ થી

૫૮ (૫ ૨૭૫) કથાકોષ માં બાહુબલિની કથા વર્ણવી છે
(O H. Tawney નું આપાન્તર ૫ ૧૬૨ થી).

૫૯ (૫ ૨૭૫) જોશી "આચારદિનકર" ૫ ૮/૧ માર જાન
વેદનાં નામ આ પ્રમાણે છે : સરકારકલન, સસ્થાનપરામકલન, તત્ત્વવ-
નોધ, વિદ્યાપ્રનોધ, ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં આજો વપરાતા સંસ્કૃત શ્લોક એન
વેદમાંથી લીધેલા છે.

૬૦ (૫ ૨૭૬) જાઝાણ વલ્લની ઉત્પત્તિની કથા માં "Jacobi
Festschrift" માં આપી છે.

૬૧ (૫ ૨૭૭) "ઉત્તરાધ્યયન સ્ત્ર ઉપરની દેવેન્દ્ર ચક્રિની
દીકામાં સ્મરતી કથા વિગતવાર આપી છે Richard Fick એમણે એનું
મૂળ તથા એનું આપાન્તર પેલના નિબંધ નામે "Eino Jafelst-
sche Bearbeitung der Sagar-Sage" માં આપ્યું છે તથા
કથાનું સામાન્ય અર્થસ્થ સ્વરૂપ Glasenapp ના "Hindumythos"
૫ ૬૪ થી આપેલું છે.

૬૨ (૫ ૨૭૯) હેમચન્દ્રે ("નિર્મલિકાકાપુરુષ અસ્તિ" ૪: ૩)
રાણી પાસે અધિસામવતે અનુસરતો ઉત્તર આપાન્તો છે. રાણીએ કહ્યું કે
તીવ્ર કરતો જ મ થાય ત્યાં સુધી જોશી જાઓ. એ તમને ન્યાય આપશે
આથી જુદી માતા રાણી થઈ જવું સાચી માતા તો આપણ પામ્યા હાજી
ને દુસ્તાન ન્યાય આપવા હાજી—આ આપી કથા સોભીતને આપેલા

ન્યાયની કથા જેવી જ છે. (૧ રાજગો ૩ : ૧૬-૨૮) આ સબંધે
 જોશ Hertel " Geist des Ostens " I (૧૯૧૩) પૃ ૧૬૨,
 L. P Tassitory, Ind. Antiq ૧૯૧૩ પૃ. ૧૪૮ થી, આ કથા
 કથાથી લેવાઈ હશે તે સબંધનું બીજું સાહિત્ય જોશ R Garbe :
 " Indian und das Christentum " (Zuingen ૧૯૧૪)
 પૃ. ૨૫ થી

૬૩ (પૃ ૨૮૩) વાસુપૂજ્ય એમના સમયના બળદેવ, વાસુદેવ
 અને પ્રતિવાસુદેવ એમના જીવનચરિત તથા એમના વિષેની કથાઓ વર્ધ-
 માનસૂત્રના " વાસુપૂજ્ય ચરિત " ને (આશરે ૪ સ ૧૨૪૩) અનુસરીને
 A. Ballani પોતાના " Rivista degli Orientali " I મા, પૃ ૪૧ થી,
 ૧૬૬ થી, ૪૩૯ થી, II પૃ ૩૯, ૨૩૯ થી (Rom ૧૯૦૭/૦૮) આપે છે

૬૪ (પૃ. ૨૮૪) Mrs Stevenson " Heart of J " પૃ
 ૫૪ ઉપર કથાઓ આપે છે

૬૫ (પૃ ૨૮૫) અનન્ત અને એમના સમયના ૪થા ત્રણ શલાકા-
 પુરુષના ચરિત " ચામુણ્ડરાય પુરાણ " ને અનુસરી H H Wilson
 " Descriptive Catalogue of the mss collected by Col
 Mackenzie " ૧૭૯ ઉપર આપે છે

૬૬ (પૃ ૨૮૬) અનેક પ્રસંગોના વર્ણનથી શણગારેલી સનતકુમારની
 કથા જૈનોને અતિપ્રિય છે ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્ર ગણિની પ્રાકૃત
 લીકામા એ કથા આવે છે (અગ્રેજી ભાષાન્તર J J Meyer ના
 " Indian Tales " મા, ફ્રેંચ ભાષાન્તર G de Blonay ના Re-
 vue de L'histoire des Religions " ૩૧ મા [પારીસ ૧૮૯૫],
 પૃ ૨૯-૪૧), હરિભદ્રના " નેમિનાથ ચરિત " મા પણ અપભ્રંશમા એ
 કથા આવે છે (યાકોબીનું જર્મન ભાષાન્તર " Abhdlig der
 Bayerischen Akademie der Wiss " Phil Kl. XXXI ૨,
 München 1921)

૬૭ (પૃ ૨૯૨) જોશ Hutmenn " Die jnata-Erza-
 hlungen im 6. Anga des Kanons der jnisten " (Dis-
 sertation Strassburg 1907) પૃ ૨૯ થી .

૬૮ (પૃ ૨૯૫) જૈન રામ કથા બાહ્ય કથાથી અનેક પ્રસંગોમા
 અનેક રીતે જુદી પડે છે વળી જૈન કથાના પણ જુદા જુદા સરકરણ

એકમેકથી અનેક રીતે જુદા પડે છે એવા પ્રસંગો માટે નોંધ N Al-
ronow "Die Dharmapariksha des Amittagati" ૫ ૨૮
૪૬ થી, રાન્ડેન્શાફ જિન : "Notices of Sanskrit MSS" ૬
(૧૮૮૨) ૫ ૭ થી (પુણ્યવત્સોદય પુરાણ) William Stutter-
heim "Rama Legendes und Rama-Reliefs in Indo-
nesien (München ૧૯૪૫) ૫, ૬૩ D. C. Sen : "The
Bengali Ramayana" ૫ ૩૫ અ, ૨ ૬

૬૬ (૫ ૨૬૬) આ સમયે નોંધ A. Weber "Über
das Satrunjaya Mahatmya ૫ ૩૫ થી અને અગ્રેષ્ઠ ભાષા-
ન્તર, Ind. Antq ૩ (૧૯૧) ૫ ૨૩૬ થી "અન્તરગ-વસાઓ"
(L. D. Barnett નું ભાષાન્તર, લંડન ૧૯૭૫, ૫ ૧૩-૧૫, ૬૭-
૮૨) ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ૨૨ (H. Jacobi નું ભાષાન્તર, SBE ૪૫
૫ ૧૧૨ થી) ૬ વળી હારિશ્ચંદ્રના કૃત્ત્વા વિષે અને કૃષ્ણના મરણ વિષે નોંધ
ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની રીકા (H. Jacobi નું ભાષાન્તર,
ZDMG ૪૨ [૧૮૮૮], ૫ ૪૬૩-૪૨૬) તેમજ અરિષ્ટનેમિત્રી કથા
વિષે તે જ સ્થાને (Jarl Charpentier નું જર્મન ભાષાન્તર, ZDMG
૬૪ [૧૯૧] ૫ ૪૮-૪૨૬).

૭૦ (૫ ૨૬૬) ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની રીકાને અડ
સરી P. E. Pavolini એ પાઠ્યકાવ્યની કથાનું ઇટાલિયન ભાષાન્તર
કયું છે G. B. A. L. ૬ (૧૮૮૨) ૫ ૧૧૧ ૧૪૮ J. J. Mon-
yer એમણે "Hindu Tales" માં અગ્રેષ્ઠ ભાષાન્તર કયું છે
કેમચન્દ્રના "વાચસાન" ઉપરની રીકા વિષે P. E. Pavolini એ
G. B. A. L. ૭ (૧૮૭૩), ૫ ૩૩૬-૩૪૨ ઉપર વિવેચન કયું છે.

૭૧ (૫ ૩) જિન અને સમ્યક્ત એ ભાષ્યોની કથા બાદમાં
(હરિવંશ ૧ ૧૮-૨૪) મુદ્દા (અવકાશ ૪૬૮) અને અનેક બેન
(અપ્સરકા નિર્વૃત્તિ ૬ ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની રીકા) સ્વ
૧૫માં છે નોંધ E. Lohmann WZKM ૬, ૫ ૧૧૧ ૧૪૬ ૬
૫ ૧-૪૬ (Wien ૧૮૬૧-૬૨).—નોંધ વળી ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ૨૩
(H. Jacobi નું અગ્રેષ્ઠ ભાષાન્તર SBE ૪૫ ૫ ૫૬ થી, Ed. v
Lohmann નું જર્મન ભાષાન્તર : "Textbuch zur Religions-
geschichte [Leipzig ૧૯૧૨] ૫ ૨૦૭ થી.

૭૨ (પૃ. ૩૦૨) પ્રથમ Major Delamaine એમણે પાર્શ્વ-
કથા " Transactions of the RAS " I માં (૧૮૨૭), પૃ ૪૨૮
થી પ્રસિદ્ધ કરી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની ટીકામાની કથા Jarl
Charpentier એમણે ભાષાન્તર કર્યું ZDMG ૬૯ (૧૯૧૫), પૃ
૩૨૧-૩૫૯. ભાવદેવસૂરિના " પાર્શ્વનાથ ચરિત " ને અનુસરી પાર્શ્વકથાનું
પૃથક્કરણ Maurice Bloomfield એમણે પોતાના પુસ્તક " The
Life and Stories of the Jaina Savior Parsvanath " માં
(Baltimore ૧૯૧૯) આપ્યું છે

૭૩ (પૃ ૩૦૯) જૈનોએ મહાવીરનું જીવન ખૂબ વિસ્તારથી લખ્યું
છે જોશી ભદ્રાબાહુતું " કલ્પસૂત્ર " (યાકોબીનું ભાષાન્તર, SBE ૨૨,
પૃ ૨૧૭ થી), માણેકચંદ જૈનીનું " Life of Mahavir " (અલા-
હાબાદ ૧૯૦૮)

૭૪ (પૃ ૩૧૦) કલિક વિષે જોશી H B Bhide, Ind
Antiq ૪૮ (૧૯૧૯) પૃ ૧૨૩ થી

૭૫ (પૃ ૩૧૧) જખ્ખવામી વિષેની કથાઓ હેમચન્દ્રના " પરિ-
શિષ્ટપર્વ " અધ્યાય ૨ થી આવે છે, યાકોબીનું પૃથક્કરણ એના નિબંધમાં
પૃ. ૨૦ થી, જર્મન ભાષાન્તર J Hertel " Auswahke Urya-
hlungen aus Hemchandras Parishistaparvan " પૃ ૪૪ થી

૭૬ (પૃ ૩૧૨) જોશી નોંધ ૩૯ (પૃ ૪૮૬)

૭૭ (પૃ ૩૧૩) જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં કષક કષક ફેર હોય છે
(જેમકે ગગદેવને બદલે ગગદેવ). ભાણ્ડારકર, રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪ પ્રમાણે
૧૦ પૂર્વ જાણનારા યુગપ્રધાનના નામ આમ છે મહાગિરિ, સુહસ્તી,
ગુણસુન્દર, સ્યામ, રકદિલ, દેવતીમિત્ર, ધર્મ, ભદ્રગુપ્ત, ગુપ્ત અને વજ્રનામી.

૭૮ (પૃ ૩૧૪) ભાણ્ડારકર, તે જ ગ્રન્થ પૃ ૧૨૫

૭૯ (પૃ ૩૧૪) " Guérinot Epigraphic Jaina " પૃ
૩૬, ગિન્નમેન. " આદિપુરાણ " ૨ ૧૪૧ થી

૮૦ (પૃ ૩૧૪) એ પ્રકારની અનેક કથાઓ ધર્મગોપના " સ્તુતિ-
મંડલ પ્રકરણ " ના ભાણ્ડારકરના પૃથક્કરણમાં (રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪, પૃ.

૧૭૦ થી) હેમચન્દ્રના "પરિશિષ્ટપર્વ" ના ચોથાખંડના પ્રથમસ્કન્ધમાં તેમજ બીજા સ્કન્ધે મળ્યા આવે છે.

૮૧ (પ ૩૧૫) શાવિ ઉત્તરપુરિષ્ણની વિવિધ શબ્દનાઓ જનતાના સમય વિવિધ એ ચોથા વિવિધ આખ્યા છે. કેટલાકને મતે કલ્યાણજનક જોઈ કુષમકુષમા આરાના અતથા વરસે છે કુલકરો કુલ્યમામાં અવતરે છે ઇત્યદિ (જોઈ. ઉત્તરપુરાણ ૭૬ : ૪૫૪ થી)

૮૨ (પ ૩૧૮) હેમચન્દ્રનો "અભિધાનચિન્તામણિ" ૫૩-૮૬ "લોકપ્રકાશ" ૩૪ ૨૬૭ થી, "પ્રવચનસારોચાર" ૧ સ્ત્ર ૪૫૭ થી, "ઉત્તરપુરાણ" ૭૬ ૪૭૭ થી.

૮૩ (પ ૩૧૯) 'પ્રકરણરત્નાકર' આમ ૨ ન ૧૧ શ્લો. ૧૮ એ જ મન્વમાં એ જ પ્રકરના બીજા શ્લોક.

૮૪ (પ ૩૨) દક્ષિણ : "લોકતત્વનિષ્ણેષ" ૧ ૩૮ (૭૭-૮૮, GSAI ૧૮ [૧૬ ૫] પ ૨૭૮).

૮૫ (પ ૩૨) Herbert Warren "Jainism in Western Garb as a solution to life's great problems" (Madras 1919).

૮૬ (પ ૩૨) O Pertold "The Place and Importance of Jainism in the Comparative Science of Religions" (Bhavnagar O J) ખાસ કરીને પ. ૧૪ થી.

૮૭ (પ. ૩૨૧) જર્જહુલ "૨ : ૨ ૩૩ ઉપર લક્ષ્યાચારની રીત, કબીર બીજા સ્કન્ધની ૩ (અધ્યયનકાન્ડની બાહ્યતિ કાન્ડપુર ૧૯૧૧) ; સ્થાનન સ્વતંત્રી, ખાસ કરીને "સત્યાગ્રહ" ના ૧૨ મા સમુદાયસભા.

૮૮ (પ ૩૨૧) E. Washburn Hopkins "The Religions of India" (Boston and London ૧૮૮૫) પ. ૨૬૬

અધ્યાય ૫—સંજ્ઞા.

૧ (પ ૩૨૨) સમન્તભદ્ર : "સ્તુતિ-પ્રાવચન" ૧૨

૨ (પ ૩૨૨) Georg Buhler "Über die indische Sekte der Jains" પ ૩૬

૩ (પૃ. ૩૨૩) હેમચન્દ્ર . “ પરિગિષ્ટપર્વ ” ૮૯-૧૦૨.

૪ (પૃ. ૩૨૩) Bühler તે જ ગ્રન્થમાં પૃ ૩૬. જૈનધર્મ ગ્રંથ-કારેલો એવા એક પાદરી વિષે યાકોબીને ખબર હતી

૫ (પૃ. ૩૨૩) Samuel Beal “ Si-yu-ki Buddhist Records of the Western World ” (૩૩૧ ૧૯૦૬) ૧, પૃ ૫૫.

૬ (પૃ ૩૨૩) Pulle GSAI ૧ (૧૯૮૭), પૃ ૫૫

૭ (પૃ. ૩૨૩) A. Grunwedel “ Alt-Kutocha ” (બર્લિન ૧૯૨૦) ૧- ૧૦, ૧૨.

૮ (પૃ ૩૨૪) G. Bühler, Ind Antiq ૭ (૧૮૭૮) પૃ ૨૮.

૯ (પૃ ૩૨૪) F Buchanan “ Particulars of the Jainas, ” Asiatic Researches IX (૧૮૦૭), પૃ ૨૦૮.

૧૦ (પૃ ૩૨૫) “ આદિપુગણ ” ૧૬ ૧૮૩ થી, ૩૮ ૩ થી “ Jacobi-Festschrift ” માના મારા નિબંધમાં વિગતવાર.

૧૧ (પૃ. ૩૨૬) બદ્રબાહુ “ કલ્પસૂત્ર, ” જિનચરિત ૧૭.

૧૨ (પૃ. ૩૨૬) Bombay Gazetteer ૪, પૃ ૧૦૬

૧૩ (પૃ. ૩૨૭) Jaina Gazette X ન ૪ (એપ્રિલ ૧૯૦૪)

૧૪ (પૃ ૩૨૮) Imperial Gazetteer of India (૧૯૦૭) ૧, પૃ ૪૧૬

૧૫ (પૃ ૩૨૮) જ લા જૈની “ Jaina Law ” પૃ ૭૭.

૧૬ (પૃ ૩૨૮) Census of India ૧૯૧૧, XXI એસર પૃ ૧૭૭

૧૭ (પૃ ૩૨૮) Bombay Gazetteer ૭, પૃ ૫૬

૧૮ (પૃ ૩૨૮) આ વિષે સૌથી પ્રથમ Dr Buchanan-Hamilton એમણે Transactions of the RAS (૧૮૨૪) પૃ ૫૨૪, ૫૩૭ ઉપર નોંધ કરી

૧૯ (પૃ ૩૨૮) Bombay Gazetteer ૨૩, પૃ ૨૮૦, કંઈક અંશે ચતુર્થમાથી અને પચમમાથી પાણુ ઉપાધ્યાય લેવામાં આવે છે (તે જ ગ્રન્થમાં પા. ૨૪, પૃ ૧૩૫)

૨ (૫ ૩૨૬) Census ૧૯૧૧ XIX પૃ. ૧૬

૨૧ (૫ ૩૨૬) J Tod 'Annals of Rājasthān
(૧૮૩૨) ૨ ૧૮૬

૨૨ (૫ ૩૨૬) J N Bhattacharya "Hindu Castes and Sects" (કલકત્તા ૧૮૬૬) પૃ ૨ ૭ માં "શ્રીમાળ" અને જોસવાળમા સમાવી "શ્રી શ્રીમાળ" અને "શ્રીમાળ" એ નાતોમાં ભેદ માન્યો છે એ મને મને મને શ્રીમાળની નાત સુદી જ છે, અને આગળ જણાવેલી એ નાતો સાથે એ નાત કન્વાવહેવાર નથી સખતી.

૨૩ (૫ ૩૨૬) H Jacobi મને જણે છે કે : "પેરવાશ અથવા પ્રાચીન મોઢ વેષારીત્વનમાં નથી જ કોતરી આવ્યા " હરિશ્ચંદ્રના સ્મૃતિદ્રુમ અસ્તિત્વ વાંચોની ની આગ્રહિમાં (Madras ૧૮૨૧) તેની શ્રુતિમાં ૫ Xથી અને ત્યાં આગ્રહિમાં Epigr Indica IX પૃ ૧૫૧ ઉપરના Kielborn ના નિબંધ અવતરણ ભેટી."

૨૪ (૫ ૩૨૬) J "Tod Western India" પૃ ૪૧૫,
Sir A. Baines "Indian Ethnography" (Strasbourg ૧૮૨૧) પૃ. ૩૩

૨૫ (૫. ૩૨૬) 'Bombay Gazetteer' ૭ ૧ ૫ ૬૭.

૨૬ (૫. ૩૨૬) ડૉ. જોસવાળા "History and Literature of Jainism" પૃ. ૫

૨૭ (૫ ૩૩) J N Bhattacharya "Hindu Castes and Sects" પૃ ૨ ૫.

૨૮ (૫ ૩૩) Bombay Gazetteer "૭ ૧ ૫ ૬૭ ભેટી.

૨૯ (૫ ૩૩) Sir A. Baines એ જ મને જણા પૃ. ૩૪

૩૦ (૫ ૩૩) Bombay Gazetteer ૭ ૧ ૫ ૭૩

૩૧ (૫ ૩૩) Syed Miraj ul Hassan "Castes and Tribes of H I II the Nizam's Dominion" ૧ ૫ ૨૫૬

૩૨ (૫ ૩૩) Bombay Gazetteer "૪ ૫ ૧૧૨.

૩૩ (૫ ૩૩) ત્યાં ૧૬ ૫ ૫૮ થી.

૩૪ (૫ ૩૩) ત્યાં જ ૨૩ ૫ ૮ થી.

૩૫ (પૃ ૩૩૨) Census ૧૯૧૧, XXX પૃ. ૫૯.

૩૬ (પૃ. ૩૩૨) ત્યાજ પૃ ૧૭૭

૩૭ (પૃ. ૩૩૨) "Bombay Gazetteer ૭ પૃ ૬૭

૩૮ (પૃ. ૩૩૨) ત્યાજ ૧૭ પૃ ૯૯, ૧૨, પૃ. ૭૧

૩૯ (પૃ ૩૩૨) ત્યાજ ૧૨, પૃ. ૭૧

૪૦ (પૃ ૩૩૨) ત્યાજ ૨૩ પૃ ૨૮૦ થી ૨૪, ૧૩૫, સૈયદ
સિરાજ ઉલ હસન તેજ ગ્રન્થમા પૃ ૨૬૩

૪૧ (પૃ ૩૩૨) "Bombay Gazetteer" ૨૪ પૃ ૧૩૩

૪૨ (પૃ ૩૩૩) G Buhler, WZKM ૪ (૧૮૯૦) પૃ ૩૨૪

૪૩ (પૃ ૩૩૩) राजा राज्यम् इति प्रकृतिसंक्षेप । ("અર્થશાસ્ત્ર"
પૃ ૩૨૫)

૪૪ (પૃ ૩૩૪) હેમચન્દ્ર 'અર્હનીતિ' ૧ ૪૪ (પૃ ૯)

૪૫ (પૃ. ૩૩૪) સોમદેવ "નીતિવાક્યામૃત" (મુબઈ ૧૮૮૭)
પૃ ૧૪. M Winternitz "Gesch. der ind. Litterature"
૩, પૃ. ૫૨૯ પ્રમાણે.

૪૬ (પૃ ૩૩૫) B L Rice "Inscriptions of Shravan
Belgola" (Epigr Carnatica, Vol II પૃ ૧૪૫ મા
[Bangalore] લેખ ૫૭ મા યુદ્ધ સમયના, ૩૮૮ પ્રકારના વ્યૂહ બતાવે
છે તે ઉપસ્થી જણાય છે કે જૈનોએ યુદ્ધકળા વિષે પણ ચર્ચા કરી છે.

૪૭ (પૃ ૩૩૬) કૌટિલ્ય "અર્થશાસ્ત્ર" પૃ. ૬૯ થી, Win-
ternitz "Gesch der ind Litterature" III પૃ. ૫૧૨

૪૮ (પૃ ૩૩૬) Joh Hertel "Das Panchatantra"
(Leipzig ૧૯૧૪) પૃ ૩૭૪, "Indische märchenromane"
૧ પૃ ૭૬ રાજા નન્દે (પૃ ૩૪) આ પ્રકારે રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું કહેવાય
છે (ભાવડારક, Report ૧૮૮૩-૮૫, પૃ ૧૩૨)

૪૯ (પૃ ૩૩૭) જૈન અધિકાર સબધે દુકી નોંધ પદ્મરાજ અપ્રિત
પોતાના ગ્રન્થ "A Treatise on Jain Law and Usages" મા
મુબઈ ૧૮૮૬, ક્યુર્ટિસ ગ્રેસ અને જ લા જૈની Jaina 'Laws
Bhadrabahus Samhita" મા (Arrah ૧૯૧૬) આપે છે

૧ (પૃ ૩૩૭) જી. લા. જેની "Jaina Laws" માં
જોડે છે. ૧૯૨૭.

૧૧ (પૃ. ૩૩૮) નેમિચંદ્ર 'ત્રિલોકસાર' ૭૬૮

૫૨ (પૃ ૩૩૬) G Bühler Deutsche Revue XIX
(૧૮૬૪), ૪ પૃ ૨૨૮

૫૩ (પૃ ૩૩૬) Jaina Gazette IX ૧૧ (નવેમ્બર ૧૯૧૩), ૧ ૮

૫૪ (પૃ. ૩૩૬) Stevenson : " Heart of J " પૃ ૨૨૬ થી

૫૫ (પૃ ૩૪) ત્યા જ પૃ ૨૧૧ નોખ ૨

૫૬ (પૃ ૩૪) G Bühler WZRM ૪ (૧૮૬) પૃ. ૩૨૬

૫૭ (પૃ ૩૪૨) 'ધર્મસમ્રાજ' ૧ પૃ ૩૫૩ તેથી સમગ્રતિએ
૮૬ મંદિરોનો છલોદાર કરાવ્યો હોયો જોઈએ અને ૩૬ જ નવ
જવાળા હોવા જોઈએ કુમારપાલે અને વરુણપાલે પણ તેમજ કોણ

૫૮ (પૃ. ૩૪૨) Jaina Gazette X (૧૯૧૪), ૧ ૪ પૃ. ૧૧૩.

૫૯ (પૃ ૩૪૪) Bombay Gazetteer ૪ પૃ. ૧૧૪ થી.

૬ (પૃ. ૩૪૫) 'આચાર ક્રિતિકા' પૃ. ૭૪ થી.

૬૧ (પૃ. ૩૪૫) ત્યા જ પૃ ૫૬

૬૨ (પૃ ૩૪૭) W Schubring : " Das Kalpasutra " ૧ ૫

૬૩ (પૃ. ૩૪૮) O Bohthngk : " Indische Sprüche "

(૨ છ આશુતિ ૧૮૭૩) ૧ ૧૫૨૩ વિશ્વાવિજયના આત્મસાધુ માં
(થી વિજયધર્મસિંહી છવનકલ આપનગર ૧૯૧૮) આત્મસાધુ દાંતમાં છે

૬૪ (પૃ. ૩૪૬) G Bühler " Leben Hemchandras
૫ ૬ સરખાવણી પૃ. ૫૬

૬૫ (પૃ ૩૫) Jacobi Archiv für Religionswissenschaft
chapt XV III (૧૮૧૫) પૃ ૨૭૧ એથી નવ જ છુટી પડી સખ્યા
મને જેનીએ જણાવી છે

૬૬ (પૃ ૩૫૧) નમ રહેતા વિગમ્બર સાધુઓનાં નામ મેળવવા એક
દિન્દી સ્મૃતિનપમે મારી સૂચનાથી પ્રવલ કર્યો છે એક પત્રમાં મને તેવા
નમ સાધુઓના નામ આ પ્રમાણે આપ્યા છે—સાન્તિસાગર, આસ્તિસાગર ૧,
આસ્તિસાગર ૨ (નેમિચંદ્ર મુંબઈ) અન્નસાગર (મથુરાપદ્મ) ધર્મચંદ્રિ

૬૭ (પૃ ૩૫૧) “ આદિપુરાણ ” ૪૧, સરખાવશો : Jacobi
Festschrift મા V. Glasenapp

૬૮ (પૃ. ૩૫૧) કલકત્તાના છોટેલાલ જૈનના એક પત્રને અનુસાર.

૬૯ (પૃ ૩૫૨) G Buhler, Ind Antiq ૭ (૧૮૭૮)
પૃ ૨૮. આ વાત સાચી હોવાની દિગમ્બરોએ મને ના પાડી છે, પણ
સૈયદ સિરાજ ઉલ હસન “ The Castes and Tribes of H E
H. the Nizam's Dominions ” ૧ પૃ ૨૫૯ ઉપર (મુબમ્બ
૧૯૨૦) આવા જ પ્રકારની હકીકત મળી આવે છે

૭૦ (પૃ ૩૫૩) ચપતરાય જૈન “ The Householder's
Dharma ” પૃ ૬૯ થી.

૭૧ (પૃ ૩૫૩) E Thurston “ Castes and Tribes
of Southern India (Madras ૧૯૦૯) ૨ પૃ ૪૩૨ થી અને ૪૩૦

૭૨ (પૃ. ૩૫૪) તેજ ગ્રન્થમા પૃ ૪૨૪ Sir Charles
Eliot ૧૯૦૧ મા શ્રવણુએલગોલાના આર્યવરસ્વામીને મળેલા, તેમણે પણ
જાણ્યું હોવા સ્પષ્ટ થાય છે (Eliot “ Hinduism and
Buddhism, ” લંડન ૧૯૨૧, ૧ પૃ ૧૧૭, નોંધ) તેટલા માટે આજે
દિગમ્બરોને રક્તામ્બર પણ કહે છે

૭૩ (પૃ ૩૫૪) E. Leumann “ Die alten Berichte
von den Schismen der Jaina. ” Ind. Studien ૧૭
(૧૮૮૫) પૃ. ૯૧ થી .

૭૪ (પૃ ૩૫૭) “ ઉત્તરાધ્યાયન સૂત્ર ” ઉપર દેવેન્દ્રની વૃત્તિ પ્રમાણે
(ચક્રાચાર્ય બાલાનંતર ZDMG ૩૮ [૧૮૮૪] પૃ. ૧ થી), જોશી
Weber. “ Kupaksha-Kaushikaditya des Dharmasagar ”
Sitzungber der Berliner Akademie ૧૮૮૨, પૃ. ૭૬૬

૭૫ (પૃ. ૩૫૯) Schriftliche mitteilung von Vijaya
Indra Suri.

૭૬ (પૃ. ૩૫૯) “ Epitome of J ” પૃ ૬૬૬ થી.

૭૭ (પૃ ૩૫૯) H Jacobi. “ Archiv fur Religions-
wissenschaft ” XVIII (૧૯૧૫) પૃ ૨૭૦.

૭૮ (પૃ ૩૬૦) W. Schubring “ Das Mahanish-
Sutta. ” પૃ. ૮૨.

જક (૫ ૩૬) Miles "Travels of the RAS" III
૫ ૩૫૮ થી (અને તેમાં ૪ II ૪૧૪ થી Delamare પણ) અને
પાલો અને પેલાપાલો ગણાવે છે

૮ (૫ ૩૬) જે સાદિત્વ મળ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે : ધર્મ
સાગરનો *Journal für die Kunde der Indier* (મિથ્યાશાન-૩૧૩
-દિનકર ?) નામે શ્વેતાશ્વર કથમે ૧૫૭૩ માં લખાયેલો મન્થ (*Weber
Ditzgangabhar* તોર *Berliner Akademie* ૧૮૮૨ ૫. ૭૬૬) આ
મન્થમાં ૧ નાલ સજ્જિ વાલ છે ધર્મસાગરના સમવર્મા જે નાલેલું કથું
મન્થત્વ નહિ હતું તેવું એમાં વર્ણન તથા, એ સમય પછીના મન્થમાં
જે ઉત્પત્તિ થઈ હતી તેવું વર્ણન તો ગ્રાહ્યવિક રીતે જ ના હોય. એ જ
રીતનો બીજો મન્થ દેવસેનનો "ઇતિહાસ" છે એ વિક્રમ પછી ૬૬ માં
(૬ સ. ૧ ૪૭ માં ?) લખાયો હતો દરિદ્રતાના વૃદ્ધાશ્રમ સમુચ્ચય
ઉપરની મુલુરત્નની રીકામાં પણ આ સજ્જિ કષ્ટક દર્શાવતો છે આ
મન્થોમાં સાથે આપી નથી તે કષ્ટક અસી અને અનિશ્ચિત હાલે *Con-
text of India* ના રિપોર્ટમાંથી અને એઝીઓશાથી *Nabar and
Jhosh* ની નોંધમાંથી તેમજ આશ્વાય વિજયપદ્મ તેમજ ૨ ઉરેશ્વર
જેન સાથેના પત્રવ્યવહારમાંથી મેળવી લીધી છે ને તે માટે તેમનો આભાર
માનું છે

૯૧ (૫ ૩૬૩) *Archiv Für Religionswissenschaft*
chap't XVIII (૧૯૧૫) ૫ ૨૭૨ વચ્ચે જોશ " *Context of
India* " ૧૯૨૧ Vol I માં પરિચિત ૪

૯૨ (૫ ૩૬૫) દેવસેન "ઇતિહાસ" અને દરિદ્રતાના "વૃ-
દ્ધાશ્રમ સમુચ્ચય" ઉપર મુલુરત્નની રીકા ૪ આરમ્ભ

૯૩ (૫ ૩૬૬) વિજયપદ્મ સાથેના પત્રવ્યવહારને અનુસરી,

૯૪ (૫ ૩૬૬) જ જા. જે. Ind Antiq. ૩૩ (૧૯૪)
૫. ૩૩ થી

અધ્યાય ૬—કર્મકાવ્યક

૧ (૫ ૩૬૮) "યોગશાસ્ત્ર" માંથી અષ્ટાદશ (ત્રાપવિજયના
"જેનશ્રવન" માંથી [ધર્મ-વિત્તિ મલાવળી પુસ્તક ૧ અષ્ટાદશ
૧૯૨] ૫ ૪૮)

૨ (પૃ ૩૬૯) શકર - “ અપરોક્ષાનુભૂતિ ” ૧૪૦, “ આત્મ-
બોધ ” ૪૯

૩ (પૃ ૩૭૧) J. G. Buhler : “ On the Indian Sect
of the Jainas,” Jas Burgess ની અંગ્રેજી આવૃત્તિ (લંડન
૧૯૦૩) પરિશિષ્ટ પૃ. ૬૬ થી શ્વેતામ્બર નામ હેમચન્દ્રના “ અભિધાન
ચિન્તામણિ ” (યશોવિજય ગ્રન્થમાળા) ૧ ૪૪ પ્રમાણે આપેલા છે

૪ (પૃ. ૩૭૨) હેમચન્દ્ર, તેજ ગ્રન્થમા ૨ ૧૫૩ થી

૫ (પૃ ૩૭૨) “ આચારદિનકર ” પૃ ૨૨૩/૨

૬ (પૃ ૩૭૨) “ દ્રવ્યસંગ્રહ ” ના અંગ્રેજી ભાષાન્તરને ત્રીજો પૃષ્ઠે
છપાયેલા પ્રખ્યાત શ્લોક પ્રમાણે આ સખ્યા નીચે પ્રમાણે છે ૪૦
ધન્દો ભવનવામીના, ૩૨ વ્યન્તરના, ૨૪ કલ્પવૈમાનિકના, ૨ ન્યોતિષ્કના,
(એટલે કે સૂર્યચન્દ્રના), ૧ મનુષ્યોનો તે ૧ તિથિચોનો

૭ (પૃ ૩૭૩) “ આદિપુરાણ ” ૩૮, ૨૨૬, ઉમાસ્વામી “ તત્ત્વાર્થ-
ધિગમ સૂત્ર ” ૩ ૧૯

૮ (પૃ ૩૭૩) Burgess, Ind Antiq. ૧૩ (૧૮૮૪) પૃ ૨૭૬

૯ (પૃ ૩૭૫) જ્ઞેશો નેમિચન્દ્ર - “ ષષ્ટિશતક ” ૮૨ (“ પ્રકરણ
રત્નાકર ” ભાગ ૨ જામા), ન્યા ગણેશની પૂજા વિષે કહ્યું છે.

૧૦ (પૃ ૩૭૮) “ પદ્યપ્રતિક્રમણ ” પૃ ૨૯૫

૧૧ (પૃ ૩૭૯) ત્યાજ, આચારદિનકર પૃ ૨૨૫/૧

૧૨ (પૃ ૩૭૯) આચારદિનકર પૃ ૨૨૮/૧

૧૩ (પૃ ૩૮૦) હેમચન્દ્ર : યોગશાસ્ત્ર ૪ ૧૧૭ થી

૧૪ (પૃ ૩૮૦) શુભચન્દ્ર “ મુનાર્ણવ ” (મૂળ અને ભાષાન્તર)
ગ્રોપણની “ દ્રવ્યસંગ્રહ ” ની આવૃત્તિના પરિગિષ્ટમા પૃ LIX થી, અર-
ખાવો હેમચન્દ્ર “ યોગશાસ્ત્ર ” ૭-૧૨, ભાષ્યકર “ Reports ”
૧૮૮૩-૮૪ પૃ ૧૧૦-૧૧૨)

૧૫ (પૃ ૩૮૩) હેમચન્દ્રના “ યોગશાસ્ત્ર ” ૪ ૧૨૦ થી અનેક
આસન ખતાવ્યા છે (E Windischtu ભાષાન્તર, ZDMG ૨૮
[૧૮૭૪] પૃ ૨૫૭.

૧૬ (પૃ ૩૮૩) “ આચારદિનકર ” પૃ. ૧૧૪.

૧૭ (૫ ૩૮૩) હેમચન્દ્ર અભિધાન ચિન્તામણિ" (Bohtlingk and Rievers) ભાષાન્તર, શ્લોક ૧૧ ૭ થી)

૧૮ (૫ ૩૮૩) Schubring "Das Kalpasutra ૫ ૨૨થી

૧૬ (૫ ૩૮૪) 'પણ્યપ્રતિક્રમણ' ૫ ૧૮

૨ (૫ ૩૮૫) તેજ મથ ૫ ૮

૨૧ (૫ ૩૮૫) Schubring: Das Mahanishtha Sutra"

૫ ૮૪

૨૨ (૫ ૩૮૬) Jaina Gazette XX (જાન્યુઆરી ૧૯૨૪)

૫ ૨૪

૨૩ (૫ ૩૮૭) હરિભદ્ર યાગનિદુ" ૩૭

૨૪ (૫ ૩૮૭) હરિ જોડશે કુમરકા ચક્ત એવ મોનો તથિ સમન્વ્યાની છે

૨૫ (૫ ૩૮૮) હરિભદ્ર "યોગદર્શિ સમુચ્ચય" ૧૬

૨૬ (૫ ૩૮૮) Rice: "Epigr. Carnataca" ૨ ૪

૩૬ ૧૧૨.

૨૭ (૫ ૩૮૬) સમન્તભદ્ર રત્નકરેવડ-આવકાચાર ૧૧૨.

૨૮ (૫ ૩૬) Imperial Gazetteer (Oxford ૧૬ ૭)

૧ ૫ ૪૧૭.

૨૬ (૫ ૩૬૦) Deutsche Revue XIX (૧૮૬૪) ૪

૫ ૨૬૬ થી.

૩ (૫ ૩૬૫) ઔપચારિક સૂત્ર "ક્રિ. ૧ ૪૬ હેમચન્દ્ર અભિધાન ચિન્તામણિ ૫ ૧૬૨

૩૧ (૫ ૩૬૫) વી. રા. ગ્રંથી: Jain Philosophy" ૫ ૮૮ થી.

૩૨ (૫ ૩૬૫) J. Burgess, Ind. Antiq ૩૨ (૧૬ ૩) ૫ ૪૧૪

૩૩ (૫ ૩૬૧) "પરિશિષ્ટ" ૧ ૫ ૨૧

૩૪ (૫ ૩૬૭) R. Fick: "Eine Jainistische Bearbeitung der Sagar-Saga" ૫ ૧૨.

૩૫ (પૃ. ૩૯૯) એમના વિશે જોશો v. Glasenapp · “ Der Hindusmus ” પૃ ૪૪૧

૩૬ (પૃ ૩૯૯) જયસ્વાલ JBORS III, પૃ ૪૬૫, વળી સર-
ખાવો એમ. જે મહેતાની “અધ્યાત્મતત્ત્વલોક” ની શ્રુતિકા પૃ XV થી.

૩૭ (પૃ ૪૦૧) B. Lauffer · Documente der indischen Kunst, I Citralaksana ” (Leipzig ૧૯૧૩) પૃ ૮ થી

૩૮ (પૃ ૪૦૧) “ ઔપપાતિક સૂત્ર ” ડું ૧૬. (આ પ્રમાણુ
Dr W. Hüttemann પાસેના એક હસ્તલિખિત ગ્રન્થમાથી લીધું છે.)

૩૯ (પૃ ૪૦૨) આ ક્રિયાઓ વિગતવાર “ આચારદિનકર ” અધ્યાય
૩૩ માં વર્ણવી છે

૪૦ (પૃ ૪૦૩) P Peterson : “ ૩ Report ” (૧૮૮૭) પૃ. ૨૫

૪૧ (પૃ ૪૦૩) Rice ના “ Epigr Carnaticae ” II પૃ.
૧૫૩ ઉપર લેખ નં. ૮૫ માં શ્રવણબેલગોલાવાળા ગોમ્મટનું બહુ સુંદર
વર્ણન આપ્યું છે

૪૨ (પૃ ૪૦૪) Jaina Gazette XX પૃ ૩૦ (નવ-પુઆરી
૧૯૨૪)

૪૩ (પૃ. ૪૦૫) “ Transact of the IXth Congress
of Orientalists ” (૧૮૯૩) માં († Buhler પૃ. ૨૧૯

૪૪ (પૃ. ૪૦૫) A K Coomarswamy “ Jaina Paint-
ings and Manuscripts ” પૃ ૩૦

૪૫ (પૃ ૪૦૫) Jouveau-Dabreul “ The Pallava
Punting, ” Pudukottai ૧૯૨૦

૪૬ (પૃ ૪૦૬) Nahar and Goshu “ Epitome of I ”
પૃ ૬૯૬, ૭૦૭ (તેમાં જ વળી ચિત્રા)

૪૭ (પૃ ૪૦૬) W Hüttemann “ Miniaturen Sum
Inacarita, ” Basler Archiv ૧૯૧૩

૪૮ (પૃ ૪૦૬) A K Coomarswamy “ Notes on
Jaina Art ” (Journal of Indian Art, No 127, London
1914) “ Catalogue of Indian Collections in the

Museum of Fine Arts " Boston Part IV: Jain Paintings and Manuscripts " (Boston 1924)

૪૬ (૫ ૪૦૭) Deutsche Revue XIX (1૮૬૪)
૫ ૨૨૬ થી

૫ (૫ ૪૮) શ્રીમાજી વજન ઉપર પાળવમાં અને સિંધમાં પ્રાચીન ઇમારતોના અવશેષ જુદી જાણ્યા છે તે તે દળરો વખતના પ્રાચીન છે સ્પષ્ટ રીતે જ તે બીજી કોઈ સરકુલિના છે ને તેથી અત્યંત જાણવી વેળા તેના ઉપર ખાન રાખ્યું નથી

૫૧ (૫ ૪૬) "સાન્નપ્રસીધ ઉપાડું "માં, જોશી E. Leumann
Transact of the Vith Intern. Orientalist Congress "
Part III Sect. II, ૫ ૪૬૮

૫૨ (૫ ૪૬) G Buhler WZbM ૪ (1૮૬) ૫ ૩૨૭ થી

૫૩ (૬ ૪૬) G Buhler WZRM ૫ (1૮૬૧) ૫ 1૭૪

૫૪ (૫ ૪૧) Sir J H Marshall: Comparative History of India " ૧ ૫ 1૩૪

૫૫ (૫ ૪૧૧) E. Hulhyach: " Annual Report on Epigraphy Madras ૧૬ -1૬ ૧

૫૬ (૫ ૪૧૪) Bombay Gazetteer 9 ૧ ૫ 112

૫૭ (૫ ૪૧૪) Census 1901 XVIII Baroda, ૫ 14

૫૮ (૫ ૪૧૭) Bombay Gazetteer ૨૪ ૫ 1૩૬

૫૯ (૫ ૪૧૮) J Tod: Annals and Antiquities of Rajasthan (૧૮૩૨) ૧ ૫ ૫૧૮

૬૦ (૫ ૪૧૮) સરખાવેલા નોંધ ૪૪ (૫ ૪૦૭)

૬૧ (૫ ૪૧૮) યનસાગર: રાજપૂત (Joh. Hertel: " Indische Märchenromane ૧ ૫ 11૭)

૬૨ (૫ ૪૧૮) તે જ સ્થળે ૫ ૧ ૩ થી, જગી ત્યાજ સહેવામાં સ્વપ્નવિદ્યા આપેલી છે

૬૩ (૫ ૪૧૬) જોશી Rico Epigr Carnatica ૨ ૫ ૪

૬૪ (૫ ૪૧૬) " આદિપુરાણ ૪૧ જોશી " Jacobi Fests-

christ મા v Glasenapp મંત્રતંત્ર વિષે વધારે હકીકત માટે
 જોશો v Glasenapp ના “Hinduismus” મા “Aberglaube
 and Lauberei (વહેમ અને ભદ્ધ)” વિષેનું પ્રકરણ, પૃ ૩૬૯-૩૭૭,
 ત્યાં જે કહ્યું છે તે જોઈને પણ લાગ્યું પડે છે.

૬૫ (પૃ ૪૨૦) આ પછીનું વર્ણન મુખ્યત્વે વર્ધમાનસૂરિના “આચાર
 દિનકર” ને આધારે કર્યું છે.

૬૬ (પૃ ૪૨૫) “આચાર દિનકર” પૃ ૩૧ ઉપરની ટીકામાં આશ-
 વિકાશાશ્રમે રહેલું, વ્યવહારનું ને નીતિનું શાસ્ત્ર કહ્યું છે.

૬૭ (પૃ ૪૨૫) પદ્મારાજ પણિત “A Treatise on Jaina
 Law and Usages” પૃ ૯ પ્રમાણે જૈનોએ (હિન્દુઓની પેઠે) છ
 પ્રકારના વિવાહ માન્યા છે પિતા પોતાની કન્યા વરને સોપે તે બ્રહ્મવિવાહ;
 કન્યાપક્ષની સમ્મતિ વિના ને વિાધ વિના રાજ્ય કોઇ કન્યા સાથે લગ્ન
 કરે તે ગાન્ધર્વવિવાહ; રાજકન્યા જાતે વર પસંદ કરે તે સ્વયંવર;
 રાજ્ય જિતેલા શત્રુઓની કોઇ કન્યા લગ્ન એ ને તેની સાથે લગ્ન કરે તે
 રાક્ષસવિવાહ; કન્યાપક્ષને અમુક દ્રવ્ય આપીને વર લગ્ન કરે તે અમુર-
 વિવાહ; (આ વિવાહ માત્ર ક્ષત્રિયને જ વિધેય છે), રાજ્ય પોતાના કે
 પારકા કુળમાંથી કોઇ કન્યાને બળાત્કારે હરી લાવે ને તેની સાથે લગ્ન
 કરે તે પૈશાચ્યવિવાહ પહેલા પ્રકારનો વિવાહ તે જ આર્પવિવાહ છે,
 કાગળ કે તેમાં પિતા પોતાની કન્યા અગ્નિ સમક્ષ લાવીને વિધિપુર સગ
 વગ્ને સોપે છે એ જ ગ્રન્થને મતે, સ્ત્રી જો વૃણાજનક, વધ્યા, દુરાચારી,
 ક્ષત્રિપ્રિય, ધર્મહીન અથવા વ્યાધિગ્રસ્ત હોય તો પુરુષ કરીવાર લગ્ન કરી
 શકે, પણ આ કારણો નથી હોતા, તોય પુરુષો કરી લગ્ન કરે છે

૬૮ (પૃ ૪૨૭) પ્રાચીનકાળના વરગોડાનું વર્ણન દક્ષિણની
 “સમરાષ્ટ્રવ્યકલા” મા, ધનપાલની “લલિતસત્તકલા” મા અને તેવા જ
 બીજા કાવ્યોમાં આપેલું છે લાલના વરગોડાના વર્ણન વિષે જોશો
 “Bombay Gazetteer” ૯, ૧, પૃ ૧૦૧, ૧૫, ૧, પૃ ૨૩૪,
 ૨૪ પૃ ૧૪૧, Stevenson Heart of J” પૃ ૧૯૫ થી, J
 Burgess, Ind Antiq ૧૩ (૧૮૮૪) પૃ ૨૮૦, ચૈવદ સિરાજ ઉલ્લ
 હમન “Castes and Tribes of H E H the Nizam's
 Dominions” ૧, પૃ ૨૬૧ થી

૬૬ (૫ ૪૩) જાગૃત સંવિત, "સમસ્ય" ૪૦ થી (૪
 થી. જેની "Jaina Law" ૪ ૪૦ થી)

૭૦ (૫ ૪૩૧) કુરુ દાસી, કૌટિલ્ય જાગૃત વગેરેને પણ સંદર્ભ
 આપે છે ("જાગૃત સિદ્ધાંત" ૪ ૪૬૩)

૭૧ (૫ ૪૩૨) "જાગૃતસિદ્ધાંત" ૫ ૧૩૭ Stevenson;
 Heart of J ૫ ૨૨૮ જોઈ, "ઉદયપ્રવચન સૂત્ર" ૨૬

૭૨ (૫ ૪૩૭) જોઈ જાગૃત "Bombay Gazetteer" ૬
 ૧ ૪ ૧૧ થી Stevenson; "Votes ૫ ૮૬ થી, "Heart
 of J ૫ ૨૫ થી.

૭૩ (૫ ૪૪૨) જા થી જેની, Ind. Antq. ૩૩ (૧૬ ૪)

૫ ૩૩૨

૭૪ (૫ ૪૪૪) "જાગૃતસૂત્ર" ૨૨ ૨૧૬ થી, પણ Ind.
 Antq. ૧૪ (૧૮૮૫) ૫ ૧ ૪ થી.

૭૫ (૫ ૪૪૪) રાજસેનર માહતિયો "૫ ૧૬૭ થી.

૭૬ (૫ ૪૪૪) "કાવ્યસૂત્ર," SBE ૨૨ ૫ ૨૬૧

૭૭ (૫ ૪૪૫) જા પાળવને માટે જુદા જુદા સમ્રાટોનાં

મનમોહ કે દેવલાક ભારતના શુદ્ધિ પાત્રમને દિકસે દેવલાક યોજાને દિકસે

પાત્રે છે. યોજાને રાજ પાળવનો સિવાજ દેવ શાહિમન્યાવના (૫ ૫૪)

સમયથી ચાલતો જાગૃત છે પાત્રમને દિકસે રાજાએ વિધિ પ્રમાણે બીજી

અવસ્થા કરવાની હોય છે ને તે ઉત્સવમા ભાગ લઈ લઈ જેની એ

જાગૃતની કૃતિ કરી તેથી એમણે યોજાને રાજ પાળવો કરી કર્યો.

૭૮ (૫ ૪૪૮) જા કાગીલ Nahar "Epitome of J

૫ ૧૭૩ થી લીધેલી છે

૭૯ (૫ ૪૪૯) જા કાગી Jaina Gazette XX (૧૬૨૪ ૫

૧ ૪ ૭૪૨ આપેલી છે

૮૦ (૫ ૪૪૯) પરી જિનેની વધારે કાગીલ નિરે જોઈ Ind.

Antq. ૧૩ (૧૮૮૪) ૫ ૧૬૬

૮૧ (૫ ૪૪૯) "કાવ્યસૂત્ર" સિલબરિન ૧૨૮ (SBE ૨૨. ૫૨૧૬).

૮૨ (૫ ૪૪૭) Bombay Gazette ૨૨ ૫ ૧૧૮

૮૩ (૫ ૪૪૭) O Bohtlingk : Sanskrit-Wörter-
 buch in Kürzerer Fassung"

૮૪ (પૃ ૪૪૮) સમન્તભદ્ર “ રત્નકરણ આવકાચાર ” ૨૨, જ્ઞેશો અમિતગતિ “ ધર્મપરીક્ષા ” ૧૭ ૩૪ થી.

૮૫ (પૃ. ૪૪૯) જિનપ્રભસુરિના “ તીર્થકલ્પ ” માં અનેક તીર્થોની હકીકત આપી છે, એ ત્રય “ Bibliotheca Indica ” માં (કલકત્તા) ૧૯૨૩ થી છપાવેા શરૂ થયેા હતા.

૮૬ (પૃ ૪૫૦) “ આત્મપ્રબોધ ” પૃ ૭૮

૮૭ (પૃ (૪૫૦) P. C Nahar “ Tirth Pawapuri Extracts from Visitors' Remark Book,” Pawapuri ૧૯૨૫

૮૮ (પૃ. ૪૫૧) Stevenson “ Heart of J ” પૃ ૨૫૪

૮૯ (પૃ ૪૫૧) વિક્રમાદિત્ય વિષેની હકીકત “ શ્રાદ્ધવિધિ ” પૃ ૧૬૫ ઉપર જ્ઞેશો.

૯૦ (પૃ ૪૫૧) સોમેશ્વરની “ કીર્તિકૌમુદિ ” ની ભૂમિકામાં કાચવટે, પૃ XVI.

અધ્યાય ૭—સમાપ્તિ.

૧ (પૃ ૪૫૩) સરખાવશે પૃ ૩૭૫ ઉપરનો શ્લોક અને હરિભદ્રના “ પરદર્શન સમુચ્ચય ” માં ૪૫ થી

૨ (પૃ ૪૫૪) G Buhler “ Uber the indische Selte der Jaina ” પૃ ૩૮.

૩ (પૃ ૪૫૪) પડિત બાળચંદ્ર શાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય જ્ઞેશો Census ૧૯૧૧ XXII Rajputana પૃ. ૧૦૩, એનું ભાષાન્તર v Glasenapp ના “ Hinduismus ” માં પૃ ૧૬ થી

૪ (પૃ ૪૫૭) Mironow “ Die Dharmaparikshâ des Amitgiri, ” ખાસ કરીને પૃ ૪૭ થી

૫ (પૃ. ૪૫૭) તીર્થંકર મુનિસુવ્રતના સમયમાં પશુચરની ઉત્પત્તિ થયેલી એમ પડિત પર્વત માને છે, v Glasenapp એમણે “ ઉત્તર-પુરાણ ” ને (૬૭.૨૧૨ થી) આધારે તે વિષે Jabobi Festochrift માં એક લેખ લખીને તેનું વર્ણન કર્યું છે.

૬ (પૃ. ૪૫૭) ચમ્પતરાય જૈન “ The Prectical Path પૃ. ૨૩૦.

૭ (પૃ ૪૫૭) Joh. Hertel Mundaka Upanishad;

Kritische Ausgabe (Leipzig 1828) ૫ ૧૫ થી—ઉપનિષદમાં આપેલી કથાઓને કોનોએ પેનાની રીતે ઉપરોક્ત કરી લીધી છે એમ Charlotte Kruss એ પ્રકર કરેલી Nasaketari Katha an old Rajasthani Tale " માં (Asia Major I Leipzig 1828) જણાવેલું છે

૮ (૫ ૪૧૮) "અદિષ્ટ" એ સદિત્ત " M. D (Rāmānujāchārya ની આરુદિ, અકાશ ૧૯૧૧) ૩૩ ૧૮

૯ (૫ ૪૧૮) F O Schrader : Introduction to the Pauchatantra (અકાશ ૧૯૧૧) ૫ ૧૧૩

૧૦ (૫ ૪૧૮) L de Millone : Etude sur le mythe de Vrishabha (Annales de musées Guimet vol X ૫ ૪૧૩ થી, Paris ૧૮૮૭)

૧૧ (૫ ૪૧૮) G U Iope The "Tiruvacagan" (Oxford ૧૯) ૫ LXXXVI

૧૨ (૫ ૪૧૮) J N Farguhar : "Religious Literature of India" ૫ ૨૫૯

૧૩ (૫ ૪૧૯) FRB ૧ ૫ ૨૭૧

૧૪ (૫ ૪૧૯) J N Farguhar "Modern Religious movements in India" (New York ૧૯૧૫) ૫ ૧૪

૧૫ (૫ ૪૧૯) ગાંધીજીના નામ કોનોએ અનુવર્ણન નથી (એકા ૫) પણ એ એ. કે. ગાંધી એના નહિ પણ દિગ્ગજ છે અને વળી વેણુજી છે પેનાના ધર્મસ્વીકારમાં " (Young India October ૨૧ ૧૯૨૧) તે પોતેજ એમ રજૂ કરીને જણાવે છે અને તેજ અવતરણ U S. Tank Some distinguished Jains માં (૨ છ આરુદિ ૧૯૧૮ ૫ ૭૪) આ પ્રમાણે છે : By birth I am a Vaishnavite I have derived much religious benefit from Jain religious works as I have from scriptures of the other great faiths of the World. I owe much to the living company of the deceased philosopher Raichand Kavi who was a Jain by birth. " Remain Holland "Mahatma

Gandhi" અને એવા જ બીજાં પુસ્તકોમાં ગાંધીજીને જૈનધર્મના અનુ-
યાયી માન્યા છે.

૧૬ (પૃ ૪૬૦) Mironow . " Die Dharmprakâsha des
Amitgiri " પૃ ૪૭

૧૭ (પૃ ૪૬૦) Beal " Si-yu-ki " ૧ પૃ ૧૪૩.

૧૮ (પૃ ૪૬૦) Ersch and Gruber . " Allg. Encyclo-
pâdie de wissenschapten and kunste " (Leipzig ૧૮૪૦)
II, ૧૭ પૃ ૨૦૬ ઉપર " Jh. Benfey : " Indian "

૧૯ (પૃ ૪૬૦) Sir charles Eliot " Hinduism and
Buddhism " (લંડન ૧૯૨૧) ૧ પૃ ૧૧૯ ઉપર પાલીતાણાના જૈન
મંદિર અને અર્મીઝ બૌદ્ધ મંદિરોની સમાનતા બતાવી છે.

૨૦ (પૃ ૪૬૧) Beal " Si-yu-ki " ૧ પૃ ૧૪૫

૨૧ (પૃ ૪૬૨) જોશી v Glasenapp " Hinduisms "
પૃ ૩૦ ની નોંધમાં અવતરણ

૨૨ (પૃ ૪૬૩) L de la vallie Poussin " The way
to nirvana " (Cambridge ૧૯૧૭) પૃ ૬૭, A B Keith
" Buddhist Philosophy " (Oxford ૧૯૨૩) પૃ ૨૦૩

૨૩ (પૃ ૪૬૩) A F R Hoernle " Annual address
૧૮૯૮ " Proceedings of the Asiatic Society of Bengal
1898 પૃ ૪૫)

૨૪ (પૃ ૪૬૪) ERE ૭ મૂ ૪૭૨.

૨૫ (પૃ ૪૬૪) Sitzungberichte der Berliner Akade-
mie, ૧૦ નવેમ્બર ૧૮૮૭

૨૬ (પૃ ૪૬૪) Graf Schook " Heldensagen von
Firdusi " (૨ શ્ર આવૃત્તિ, બર્લિન ૧૮૬૫), જૂમિકા પૃ ૬૧

૨૭ (પૃ ૪૬૫) W. Bang " Manicharische Laien
Beicht-piegel " Musion XXXVI પૃ ૨૩૧ Louvain ૧૯૨૩.

૨૮ (પૃ ૮૬૫) B G von Wesendank " Uver
georgisches Heidentum " in " Couasica, " Fase ૧
(Leipzig ૧૯૦૪), પૃ ૩૯ થી

૨૬ (૫ ૪૧૭) Erhr v Kremer- " Über die Philosophischen Gedichte des Abul ala maurry, Sitzungsberichte der Wiener A kademie OXVII ૧૮૮૬).

૨ (૫ ૪૧૭) અભિનવિતા સુભાષિતસંકલ્પ " ૨૨

૩૧ (૫ ૪૧૮) ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર " ૭ ૧૪ થી-૧૫ ૨૫૧-૧૪ અને સુક ૧૬-૧૧ જોશ H Jacobi SBE ૪૫ ૫ XLII

૩૨ (૫ ૪૧૮) અપ્પનરાય કૈન : Confluence of Opposites ૫ ૩૭૫

૩૩ (૫ ૪૧૮) પુરોષના સાદિત ઉપર વર્તમાનકાળમાં બૌદ્ધને જે અસર કરી છે તે કૈનપત્રે દર્શાવી નથી કરી. કૈનપત્ર વિશે ખ્યાલ આપનાર પ્રથમ અને એકમાત્ર પુસ્તકનો Ludwig Fahrenkrug નું " Dachain Mahawir " (Gott im Wandel der Leiter ૫ ૪ થી પુસ્તક) ને આગળ લખવામાં તે બાબત છે

આજ સુધીના—આ નોટના પ્રથમના જે ફારમમાં પૂર્ણક બનેલ નોટના ઉપાધા છે તે સુધાત્મા રહી ગયા છે તેથી ખલે આજે મોટા પૂર્ણકમાં આરંભો કરીને આ શુદ્ધમાં જોવાથી તે તે નોટનું સ્થાન મળ્યું રહ્યું સંભવ છે

જ્યાં નોટના આંકડા ખલે કેટલાક મુકાસે નથી. પુરુષમાં રહી ગયા છે તેના પૂર્ણક અનુમાનિક લક્ષ્યા છે તે સહેલ આજના પાછા નોટની નોટનું સ્થાન મળ્યું આવશે.

